

Aydın Mədətoğlu Qasımlı

TÃ¼rk

TÜRKSEVƏRLƏR

Rəyçi: Aydın Cabbar oğlu Abbaslı
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Texniki redaktoru: “davam.az” saytının
Direktoru - Tahir Tofiqoğlu (Seyidov)

Naşiri:

Əsər, öz mənalı həyatlarını mənsub olduqları Türk millətinin səadəti uğrunda mübarizəyə həsr edən, milləti bütün olaraq acısı, şirini ilə sevən, özünə və xalqına inanan, bütün ədalətsizliklərə qarşı çıxan, elmlə, bilikli, əxlaqlı, imanlı və inamlı, ləyaqətli, fəzilətli, iradəli, cəsarətli, səbirli, səmimi, haqq, həqiqət tərəfdarı, vətənpərvər, qurucu və yaradıcı, çalışqan və əzmli Türk böyüklərinin həyat və yaradıcılığından, qısa tarixi, siyasi-ideoloji fəaliyyətlərindən bəhs edir. Bu Türk böyükləri ağıllarını, zəkalarını yalnız millətin böyük məsələlərinə sərf etmiş, milləti yeni və müqəddəs mübarizəyə yönəldib qələbəyə çatdırmış, milləti milli hədəflərə ulaşıdırmaq üçün millətin ruhuna xitab etmiş, o ruhu təmsil etmiş, milləti müqəddəs amallara doğru istiqamətləndirmiş, milli mənafeyi hər şeydən üstün tutmuş dahi şəxsiyyətlərdir.

Əsər geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İçindəkilər

Ön söz	5
--------------	---

I Fəsil

Türkçü hökmdar və dövlət başçıları

1.1.	Oğuz Xaqan	8
1.2.	Mətə	20
1.3.	Atilla	27
1.4.	Bilgə Xaqan	35
1.5.	Toğrul bəy	42
1.6.	Alp Arslan	49
1.7.	Çingiz Xan	58
1.8.	Əmir Teymur	71
1.9.	Sultan Mehmet Fateh	85
1.10.	Zəhirəddin Babur	97
1.11.	Şah İsmayıl Xətayi	105
1.12.	Sultan Səlim Yavuz	113
1.13.	Sultan Süleyman Qanuni	121
1.14.	Sultan II Əbdülhəmid	130
1.15.	Məmmədəmin Rəsulzadə	143
1.16.	Atatürk	156
1.17.	Elçibəy	175

II Fəsil

Türkçü ictimai-siyasi xadimlər

2.1.	Tonyukuk	187
2.2.	Yusuf Xas Hacib Balasağunlu	194
2.3.	Fəxrəddin Mübarəkşah	200
2.4.	Mir Əlişir Nəvayi	207
2.5.	Həsən bəy Zərdabi	213
2.6.	İsmayıl bəy Qaspiralı	229
2.7.	Ənvər Paşa	240
2.8.	Yusuf Akçura	252
2.9.	Əlimərdan bəy Topçubaşov	265
2.10.	Əhməd bəy Ağaoğlu	271
2.11.	Əli bəy Hüseynzadə	277

2.12.	Ziya Göyalt	285
2.13.	Zəki Vəlidli Toğan	297
2.14.	Üzeyir bəy Hacıbəyli	305
2.15.	Əhməd Hikmət Müftüoğlu	318
2.16.	Sədri Məqsudi Arsal	333
2.17.	Həmdullah Sübhü Tanrıövr	353
2.18.	Nihal Atsız	361
2.19.	Alpaslan Türkeş	367
2.20.	Azad bəy Kərimoğlu	376

III Fəsil Türkçü alim, yazar və şairlər

3.1.	Fərabli	382
3.2.	Mahmud Kaşğarlı	401
3.3.	Əhməd Yəsəvi	408
3.4.	Yunus Əmrə	416
3.5.	İmadəddin Nəsimi	430
3.6.	Əbdülqadir Marağayl	443
3.7.	Məhəmməd Füzul	449
3.8.	Məxdumqulu Fəraqi	464
3.9.	Namiq Kamal	471
3.10.	Mehmed Emin Yurdaqul	484
3.11.	Mehmet Akif Ərsoy	504
3.12.	Hüseyn Cavid	511
3.13.	Çəfər Cabbarlı	526
	Ədəbiyyat göstəricisi.....	541

Ön söz

“Sən bugünkü məzlum görkəminlə də qorxuncsan, ey Türk !”. Çünki Türk Tanrı tərəfindən bəşəriyyətə ərməğan edilən xüsusi missiya sahibidir. Tarix boyu ədalətə dayanan bir hakimiyyət quran Türklər milli, dini və insani duyğulara bağlı qalaraq bunların ahəngi içərisində Cahan hakimiyyəti idealına inanmış, Tanrı əmanətinə sayğı göstərmək üçün təkcə özlərinin deyil, hakim olduqları bütün məmləkət, xalq və dinlərin hamisi kimi çıxış etməyi özlərinə borc bilmiş və üç qitədə hakim olduqları dövrlərdə bu Tanrı borcunu yerinə yetirməyə səy göstərmişlər. Türklər əsrlər boyu Çin, Türküstan, Sibir, Hindistan, Əfqanıstan, Xorasan, Yaxın Şərq, Persiya, Azərbaycan, Qafqaz, Rusiya, İraq, Anadolu, Suriya, Rumeli, Şərqi və Orta Avropa, Balkanlar, Misir və bütün Şimali Afrikada hökmranlıq etmiş, tarix boyu bir çox dövlət və imperatorluqlar qurmuşlar.

Türklər, onların qəhrəman hökmdar və dövlət başçılarının, ictimai-siyasi xadimlərinin, ədəbi şəxsiyyətlərinin dühası sayəsində tarixən üç qitə arasında dinləri, mədəniyyətləri çulğalaşdıraraq bəşər mədəniyyəti tarixini zənginləşdirmiş, Asiya, Avropa və Afrika xalqlarını bir-biri ilə qaynadıb qarışdıraraq ümumbəşəri mədəniyyətin yaranmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

Təbiətlə birgə addımlayaraq bişən, Təbiət və Cəmiyyət qanunlarını qavrayan, müsbət düşünüb müsbət davranan, özü və üzü qapqara bir aləmə doğruluğu, insanların və xalqların bir-biri ilə anlaşma zehniyyətini gətirən Türklər bunları əməlləri ilə yerinə yetirmiş, haqq, ədalət yolunda milyonlarla şəhid vermişlər. Türklər tarixən hakimiyyətləri altında olan xalqlarla özləri arasında heç bir ayrışdırıcıya yol verməmiş, onlara ikinci dərəcəli xalq kimi baxmamış, onlara nə öz dillərini, nə də mənsub olduqları dinlərini zorla qəbul etdirməmişlər.

Avropaya “dövlətçilik” ağı bəxş edən, uzun müddət Roma İmperatorluğunun basqısı altında inləyən, dillərini belə unudan Avropalıları Roma quldarlığından azad edən, Avropaya yaşama haqqı qazandıran, Asiya və Avropa mədəniyyətlərini çulğalaşdıraraq “Avrasiya mədəniyyəti” yaradan, tarixi “İpək

yolu”nu salan, üç böyük dinin və bu dinlərə tapınan neçə-neçə xalqların bir arada əsrlər boyu yaşamasını təmin edən, sərvət yoğunlaşmasının qarşısını alaraq tirançılığı yasaqlayan, köləliyə son qoyan, feodal torpaq sahibliyini ləğv edən, tarixdə ilk dəfə ixracatı dayandırır ixalatı sərbəst buraxan və bununla da qıtlığı aradan qaldıran, “izafi dəyər gətirən dəyərə” – kapitalla və sələmə qarşı olan, quruda olduğu kimi dənizlərdə də ədaləti bərpa edən, bəşəri mədəniyyət, bəşəri dil, bəşəri din, bəşəri insan və bəşəri dövlət yaratmaq istəyən, “İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal”, “Yurdda sülh, Cahanda sülh”, “Millətləşmək, Dövlətləşmək, Bütövləşmək”, şüarları ilə çıxış edən Türk hökmdarları, dövlət başçıları, ictimai-siyasi xadimləri və ədəbi şəxsiyyətləri ilə təkcə Türk milləti deyil, bütün bəşəriyyət fəxr etməli, onları sayğı ilə anmalıdır. Çünki onlar böyük dava insanları, bütövlükdə bəşəriyyətin inkişafına xidmət edən şəxsiyyətlərdir. Onların ruhunda “qorxaqlıq” deyilən əcaib xəstəlik yoxdur. Onlar iztirablar içində mücadilə etməyi, gələcək nəsillərin səadəti üçün bütün həyatlarını fəda etməyi özlərinə şərəf bilmişlər. Onlar günəş kimidirlər, qaranlıqları yarmış, aid olduqları millətə və bütövlükdə insanlığa yol göstərmiş, xoşbəxtlik və səadət bəxş etmişlər. Onlar mübarizələrində bir mücahid kimi gələcək nəsillərə bir nümunə olmuşlar. Onlar insanlığı sevən, onlara inanan, qorxu bilməyən, bütün hücumlara sinə gərən, lazım gələrsə, bu yolda ya şəhid, ya qazi olan, şərəflə yaşayıb, şərəflə ölənlərdir. Onlar haqq yolunun yolçuları, azadlıq yolunun bayraqdardırlar. Onlar “zamanın təpikləri altında doğulan dahilərdir”. Onlar öz səadətlərini millətinə qurban verən, milləti bir bütün olaraq acısı, şirini ilə sevməyi bacaran, özünə və xalqına inanan, bütün rəzəllərə qarşı çıxan, elmlə, bilikli, əxlaqlı, imanlı və inamlı, ləyaqətli, fəzilətli, sözü ilə əməli bir, iradəli, səbirli, səmimi, ədalətli, haqq, həqiqət tərəfdarı, vicdanlı, vətənpərvər, qurucu və yaradıcı, çalışqan və əzmli insanlardır.

Onlar millətin bütün təbəqələrini birləşdirməyi, milləti bir tam halına gətirməyi bacaran, millətin istəyini anlayaraq onun bütün maddi və mənəvi imkanlarını səfərbər edən, milləti milli hədəflərə doğru istiqamətləndirmək üçün bir “sükan” rolu oynayan,

millətin bütün dərdlərini bilən və ona çarə axtarib tapan, dünyada gedən prosesləri, dövlətlərarası münasibətləri düzgün qiymətləndirib millətə xeyiri olanını seçməyi bacaran, aqlını, zəkasını yalnız millətin böyük məsələlərinə sərf edən, milləti yeni və müqəddəs mübarizəyə yönəldib qələbəyə ulaşıdıran, milləti milli hədəflərə çatdırmaq üçün millətin ruhuna xitab edən, o ruhu təmsil edən, milləti yeni yüksəliş və müqəddəs amallara doğru aparan, milli mənafeyi hər şeydən üstün tutan dahi şəxsiyyətlərdir.

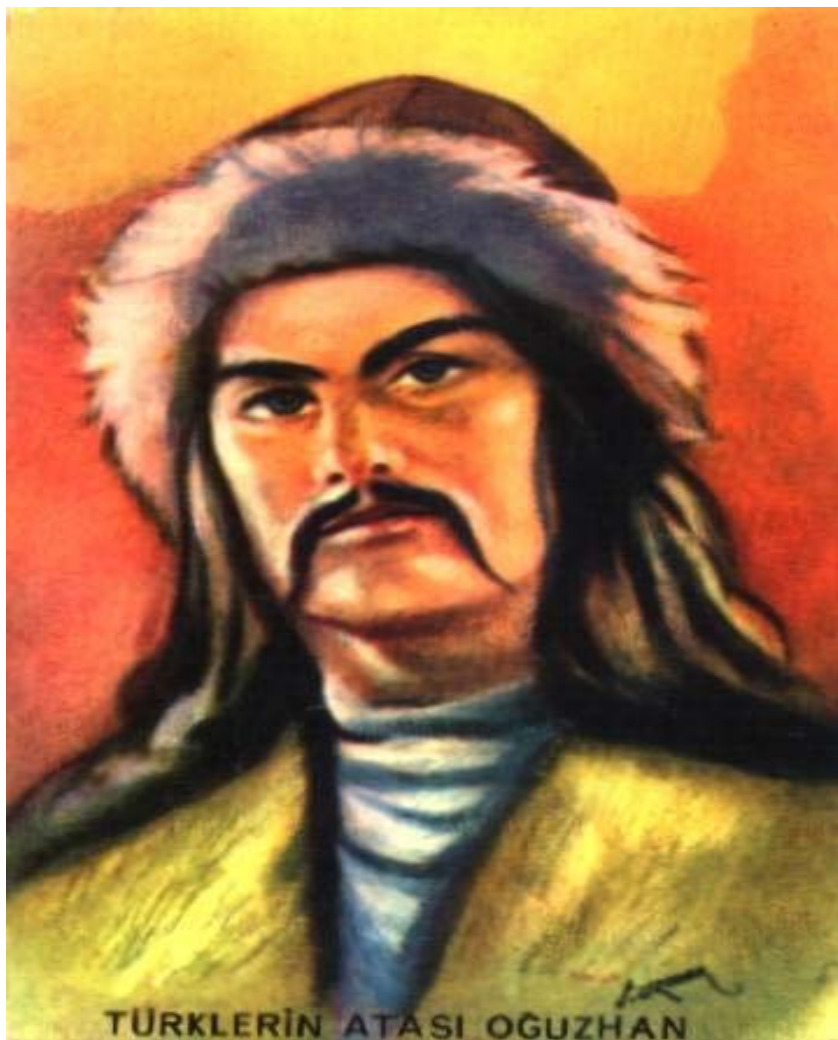
Ruhları şad olsun! Amin.

Qeyd; Əsər “Türküstan” qəzetinin müxtəlif sayılarında çap edilmişdir.

Müəllif

I Fəsil

Türkçü hökmdar və dövlət başçıları

Oğuz Xaqan

1.1 Dastanlaşmış Türk Xaqanı - Oğuz Xaqan

Ay "Türk" adını elan üçün bir səmavi aynadır,
Türkün tarixi həm yerdə, həm Göylərdədir.
(Hüseyn Cavid)

Dünya və o cümlədən də Türk tarixində əfsanələşmiş, mifləşmiş, xüsusilə dastanlaşmış tarixi hökmdarlara çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Müəzzəm Türk tarixində dastanlaşmış ilk tarixi hökmdar Oğuz Xaqandır.

Türklərin ilk fəteh atası, bütün milli nizam-intizamın, idarəçiliyin qurucusu sayılan Oğuz Xaqan əfsanəyə görə, səmavi bir mənşədən nəşət etmiş və xarüqülədə vəsflərə sahib olmuşdur. Əfsanəyə görə, Oğuz Xaqan hələ uşaq ikən bir sıra qəhrəmanlıqlar göstərmiş və özü kimi Göydən enən bir qızla evlənmiş və ondan altı oğul dünyaya gəlmişdir.

Tarix sübut edir ki, millətlərin düşüncə, inanc və yaşayışlarının ən dolğun tarixi qaynaqlarından biri də milli dastan, əfsanə və miflərdir. Bu dastan, əfsanə və miflər yalnız tarixin əksikliklərini doldurmaqla qalmayıb millətin ictimai ruhunu, düşüncələrini, inanclarını və yaşayış tərzlərini də əks etdirmək baxımından çox dəyərli mənbələrdir. Onlar hər bir millətin ən qədim keçmişinə işıq tutan əbədi örnəklərdir.

Qədim türklərin tarixi fəthlərini dastan şəklində əks etdirən ilk əsər də məhz "Oğuz Xaqan dastanı"dır. Bu dastana elmi ədəbiyyatda "Oğuznamə" də deyilir. "Oğuznamə"yə görə, ulu Cahan hakimiyyətini quran Oğuz Xaqandır. Oğuz Xaqan onun və qarşılıqlı olaraq mənsub olduğu Türk xalqının "İlahi hakimiyyətini" qəbul etməyən xalqların və qövmələrin üzərinə yürüşlər edərək dünyanı fəth etmişdir. Bu yolda Oğuz Xaqana Türk dastan və əfsanələrində mühüm rol oynayan Boz Qurd yol göstərmişdir. Əfsanəyə görə, Göydən enən Bozqurd Oğuz Xaqana: "Ey Oğuz! Sən Urum (Roma) üzərinə getmək istəyirsən. Mən (Bozqurd - A.M.) sənin önündə yürüyəcəm" - demiş, Oğuz Xaqan da Bozqurdu təqib edərək hərbi səfərə çıxmış, Rum hökmdarını yenmiş, Çin, Hindistan, İran, Azərbaycan, İraq, Suriya, Misir, Anadolu, Rus və hətta Firəng ölkələrini belə fəth etmişdir.

"Oğuz Xaqan dastanı" Türk millətini Oğuz Xaqanın oğullarından olan Göy Xan, Gün Xan, Ay Xan, Ulduz Xan, Dağ Xan və Dəniz Xandan törəyən Oğuz boyları ilə Oğuz Xaqanın komandanları sayılan Qarluq, Qıpçaq, Kanqlı, Xələc, Uyğur və sairənin nəslə olaraq bölümlərə ayırmış, Oğuzların hakimiyyəti altında milli birliyi, onlar arasındakı münasibətləri və hüquqi məsələləri də bir nizama bağlamışdır. Həqiqətən də Oğuz Xaqanın hər bir oğlundan dünyaya gələn çocuqlar sonda Oğuz Türklərini meydana gətirmişdir. Oğuz Xaqanın üç oğlu - Gün, Ay və Ulduzdan törəyənlər Oğuzların sağ qolunu, Göy, Dağ və Dənizdən törəyənlər də sol qolunu təşkil etmişlər. Oğuz Xaqan hakimiyyəti təmsil edən "Yay"ı sağ qola, onlara tabe olan sol qola da "Ox"u vermiş, sağdakılar "Boz Oxlar", soldakılar isə "Üç Oxlar" adlanmışlar. Oğuz Xaqanın yaratdığı bu hüquqi sistemə sonrakı əksər Türk İmperatorluqları da, xüsusilə Hunlar, Səlcuqlular, Çingizogulları, Osmanlılar və Teymuroğulları da əməl etmişlər.

Oğuz Xaqan əsrlərcə Türk soyuna yol göstərən kimi vəsfəndirilmiş, haqqında müxtəlif rəvayət, əfsanə və dastanlar yaranmışdır. Qədim və orta əsr Türk tarixindən, Türk dilindən, Türk ədəbiyyatından bəhs edən elə bir əsər yoxdur ki, orada bu və ya digər dərəcədə Oğuz Xaqandan bəhs edilməsin.

Bir çox orta əsr mənbələri Oğuz Xaqanı Əfrasiyabla, Əfrasiyabı da Alp Ər Tonqa ilə eyniləşdirmişlər. Belə ki, Mahmud Kaşğarlı Türklərin Əfrasiyaba "Alp Ər Tonqa" dediklərini və onun dünya hökmdarı - Ajun Bəyi - olduğunu bildirmiş və Türklərin Alp Ər Tonqanın ölümünə matəm saxlayaraq mərsiyələr söylədiyini yazmış və bir şeiri nümunə göstərmişdir. Şeirin məzmunu belədir: "Alp Ər Tonqa öldümü? Dünya boş qaldımı? Fələk üçün aldımı? İndi ürək yırtılır" (Bax: Mahmud Kaşğarlı, Divan).

Yusuf Xas Hacib də göstərir ki: "Türk bəyləri içərisində adı məşhur və iqlalı bəlli olan Tonqa Alp Ər idi. O, yüksək biliyə və bir çox fəzilətlərə sahib idi. Necə də seçkin, necə də yüksək, necə də igid adam idi. Məhz fərasətli insan bu dünyaya hakim olar. Taciklər ona "Əfrasiyab" deyirlər. Bu Əfrasiyab ölkələr fəth etmişdir". (Bax: Yusuf Xas Hacib Balasağunlu. Qutadqu Bilik).

Alp Ər Tonqanın fars mənbələrində Əfrasiyab kimi göstərilməsini bir çox müəlliflər, o cümlədən də məşhur Azərbaycan alimi Məhəmmədağlı Zehtabi də təsdiq edir. (Bax: Məhəmmədağlı Zehtabi. İran Türklərinin əski tarixi. II cild, səh. 153).

Əfrasiyabın adı "Avesta"da da çəkilir. Bunu nəzərə alan Məhəmmədağlı Zehtabi yazır ki: "Əfrasiyab surəti" "Avesta"da da olmuş və şübhəsiz ki, Madların (Midiyalılar nəzərdə tutulur - A.M.) ilk illərində - "Avesta" yaranan zamanlar Əfrasiyab Türklərin rəhbəri imiş və sonralar Əşkanilər dövrü bu tarixi qəhrəmanın adı ilə əlaqədar olaraq qəhrəmanlıq dastanı yaranmışdır. Nəzərə alsaq ki, "Avesta"da yazıldığı kimi Əfrasiyab Fəri hakimini Cicəst (İndiki Urmiya gölü - A.M.) dəryasında təqib edib tutmaq istəmişdir, onda qəti şəkildə demək olar ki, Kiçik Midiya dövlətinin paytaxtı Fəradəsp və ya Pərspə (İndiki Təxti-Süleyman - A.M.) şəhərini Əlp Ər Tonqa (Oğuz Xaqan - A.M.) tikdirmişdi". (Bax: Məhəmmədağlı Zehtabi. göstərilən əsəri, II cild, səh. 153).

Əfrasiyab adının həm "Avesta", həm Sasani dövründən qalan bəzi fars mənbələrində, həm Firdovsinin "Şahnamə" əsərində, Alp Ər Tonqa, xüsusilə Oğuz Xaqanın da o dövrlərdəki Türklərin qəhrəmanlıq dastanlarında olması aydın şəkildə göstərir ki, Əşkanilər dövründə Türklər tərəfindən formalaşan bu dastan digər xalqlar arasında da yayılmışdı. Firdovsiyə görə, Türklərin ilk fatehi olan Əfrasiyab (Bütün fars mənbələrində Oğuz Xaqan və ya Alp Ər Tonqa "Əfrasiyab" adlandırılmışdır - A.M.) bir çox ölkələrlə yanaşı, Hindistanı da fəth etmiş, buralarda bir çox şəhərlər salmış və özü ilə bağlı bir sıra xatirələr buraxmışdı. (Seçmələr bizimdir. Bax: Firdovsi, Şahnamə).

Türklərin əfsanəvi hökmdarı olan Əfrasiyab (Oğuz Xaqan, Alp Ər Tonqa) fars mənbələrinə görə, Türkün nəvəsi olub Türküstandan sonra İran, Hindistan, Rum və Rus ölkələrini fəth etmişdir. İran-Turan müharibələrinin qəhrəmanı olan Əfrasiyabın paytaxtı Mərv və ya Bəlx şəhəri göstərilmişdir. Tarixi dastanlara görə, Əfrasiyab Türküstan, İran, Hindistan, Rum və Rusiya ölkələrində bir çox şəhərlər salmışdır. Mahmud Kaşğarlı da Əfrasiyabın (Alp Ər Tonqanın) bir çox şəhərlər saldığını təsdiq edir. O yazır: "Qaz

Əfrasiyabın qızının adı idi. Qaz hər yay atasının ölkəsində sərin, xoş ab-havalı yerə gedərmiş". Bu yer tədqiqatçılara görə, "Qazvin" adlanmışdır". (Bax: Məhəmmədağı Zehtabi, göstərilən əsəri, II cild, səh. 106). Şiz şəhərinin adı mənbələrdə "Gənzək, Gəncək" kimi də göstərilmişdir. Sasani dövründən qalan bir əsərdə göstərilir ki, Şizin ilk binasını Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) qoymuşdur. İslamdan əvvəlki... fars mənbələrinə görə də Gəncəni Türk Əfrasiyab tikdirmişdir. (Seçmələr bizimdir. Bax: Məhəmmədağı Zehtabi, göstərilən əsəri. II cild, səh. 106).

Bəzi müəlliflər hətta tarixdə məşhur Azərbaycan Türklərinin qadın hökmdarı Tomrisi Əlp Ər Tonqanın qızı hesab edir və yazırlar ki: "Kuruşu öldürən Sak ellərinə (Şimali Azərbaycan nəzərdə tutulur - A.M.) rəhbərlik edən Alp Ər Tonqanın (Oğuz Xaqanın, Əfrasiyabın) qızı Tomrus xanım olmuşdur". (Bax: Bax: Məhəmmədağı Zehtabi, göstərilən əsəri. II cild, səh. 644).

Həyat şərtləri və inancları ilə əlaqədar olaraq Türklər tarixən ədalət naminə savaşı belə savab saymışlar. Milli dastan olan "Oğuz Xaqan dastanı"na görə də Oğuz Xaqan altı oğlu ilə birlikdə dünyanı fəth edib Cahangir olduqdan sonra Anayurdu olan Türküstanə dönmüş, bir böyük Qurultay çağıraraq İmperatorluğu oğulları arasında bölüşdürərkən demişdir ki: "Ey oğullarım! Mən artıq çox yaşlaşdım, çox savaşdım. Düşmənləri ağılatdım, dostları sevindirdim. Göy Tanrıya borcumu ödədim". Bundan sonra ölkəni oğulları arasında bölmüş, törəyə və birliyə bağlı qalmalarını vəsiyyəət etmiş, hər birinə aid hüquqi mövqe müəyyənləşdirmiş, damğa və onqonlarını bəlirtmişdi. (Bax: Oğuz Xaqan dastanı, səh. 32-33; Oğuznamə, səh. 343-344).

X əsr ərəb tarixçisi Məsudi Türklərdən və Türk xalqlarından bəhs etdikdən sonra yazmışdı ki: "Əfrasiyab" (Oğuz Xaqan) bu Türklərin ən qədim hökmdarı və Xaqanlar Xaqanı olub bütün Türk ölkələrinə hakim idi. Digər xanlar ona tabe idilər. İrana da hökm edən bu Əfrasiyab idi". (Bax: Məsudi. Muruc uz-zəhəb, Paris, 1861).

Uyğur Türkləri də öz xanları Buqu Xanın Oğuz Xaqan (Əfrasiyab) soyundan olduğunu öz dastanlarında qeyd etmişlər.

Oğuz Xaqanın müqəddəs mənşəyinə hörmət əlaməti olaraq Türk Xaqan, sultan, şahzadə və bəylərinin qanı axıdılmaz, dövlətə xəyanət edənlər belə yayın kirişi ilə boğdurularaq öldürülmüşlər.

Oğuz Xaqandan qalma bir çox törələrə, o cümlədən də xalqa ümumi ziyafət - şölən - vermə törəsinə uzun müddət Türk hökmdarları əməl etmiş, minlərcə heyvan kəsərək dəbdəbəli toy mərasimləri yapmış, evlərini xalqa yağmalatmışlar. (Bax: Osman Turan. Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarixi. I cilt, səh. 102-108).

Türk millətinin qəlbində böyük Cahangir olaraq yaşayan Oğuz Xaqana sayğı əlaməti olaraq sonrakı bütün Türk dövlət başçıları, hətta Çingiz Xan belə özünü Oğuz Xaqanın nəslindən hesab etmiş, öz şəcərələrini ona bağlamışlar. Belə ki, "Çingiznamə" əsəri (Əsər Moğol istilasından sonra Türk dastanları əsasında formalaşmışdır - A.M.) Çingiz Xanın şəcərəsindən bəhs edərkən Çingiz Xanı Oğuz Xaqanın (Əsərdə Ovuz Xan - A.M.) oğlu Göy Xan nəslindən hesab etmişdir. (Bax: Türk dünyası, III cild, Ankara, 1992, səh. 7).

Ən qədim Türk dastanı olan "Oğuz Xaqan dastanı"na daha sonralar İslam motivləri də daxil edilmiş və yeni İslami bir "Oğuznamə" yaranmışdır.

Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası
Tariximiz baş ucundan hərgiz əskik olmasın.
(Hüseyn Cavid)

"Oğuz dastanı"nın İslami rəvayətlərinə görə, Oğuz Xaqan Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin nəslindəndir. İslami "Oğuznamə"yə görə, Oğuz Xan Qara Xanın oğludur. Oğuz anadan olarkən atası Qara Xan onun gözəlliyinə heyran qalmış, "qövmümüz və uruğumuz içində bu qədər gözəl bir çocuq dünyaya gəlməmişdir" demişdir.

Altay Türklərinin yaradılış əfsanəsinə görə isə Qara Xan Tanrının adıdır. Tanrı Qara Xan yerləri və göyləri "Kişi"dən (İnsandan - A.M.) sonra yaratmışdır. İnsan da bu əsnada yaratmaq qüdrətinə erişmək istəyincə Tanrı Qara Xan onu "İşiq aləmi"ndən

yeraltı qaranlıq diyarına atmışdır. "Erlik" adlanan bu ilk İnsan və onun idarə etdiyi pis ruhlar da düşmən olduqları insanları pisliklərə sövq etdirmişdir. Tanrı Qara Xan sonra yeni bir "İnsan" yaratmışdır.

Altay Türkləri həтта "son zamanlara qədər Qara Xanı tanrılarının ən böyüyü sayırdılar". (Bax: Osman Turan. göstərilən əsəri, səh. 50).

"Oğuz dastanı"nın Uyğurca rəvayətinə görə də "Oğuzun üzü göy, ağzı od kimi parlaq, gözləri mavi, saçları və qaşları qara idi". (Bax: Oğuz Kağan Destanı. İstanbul, 1936, səh. 11-15).

Dastanın İslami rəvayətlərinə görə isə Oğuz Xaqan hələ təzəcə anadan olarkən anası müsəlman olmadığından onun südünü əmməmiş, böyüyüncə də bu din ayrılığı üzündən onunla atası Qara Xan arasında ziddiyyət baş vermiş, nəticədə Oğuz Xaqan atasına qalib gələrək taxta çıxmış, öz xaqanlığını elan etmiş və dörd tərəfdə bulunan xalqlara elçilər göndərərək "Mən artıq bütün dünyanın Xaqanıyam" - deyərək onların hamısını özünə itaətə çağırmışdı. Oğuz Xaqanın ağıllı və kəramət sahibi olan müşaviri İrkıl Xoca və ya Ulu Türk Tanrının Cahan hakimiyyətini ona verdiyini müjdələyərək söyləmişdi ki: "Ey Xaqanı! Göy Tanrı bütün dünyanı sənə bağışlamışdır". (Bax: İslami "Oğuznamə").

İslami "Oğuznamə"dən bir çox şeylər, xüsusilə də Bozqurdla bağlı məsələlər çıxarılmışsa da, Yaxın Şərqə və Anadoluya gələn Səlcuqlu Türkləri qədim dastanla birlikdə Bozqurd hekayə və əfsanələrini də gətirmiş, onu kitabdan-kitaba salaraq yaşatmışlar. Belə ki, XII əsr Siryani tarixçisi Mixayıl özünün məşhur "Xronika"sında göstərmişdi ki: "Yer üzü Türkləri daşımağa kafi gəlmirdi. Qərbə doğru irəliləyərkən Türklərin önlərində köpəyə bənzər bir heyvan (Təbii ki, Bozqurd nəzərdə tutulur - A.M.) vardı və Türklər ona (Bozqurda - A.M.) yetişə bilmirdilər. Bozqurd hərəkət etmək istədiyi zaman "Köç" - deyə bağırır, Türklər də onu təqib edir və oralarda çadırlarını qururdular. Uzun zaman yol göstərən Qurd nəhayət qeyb olunca Türklər də artıq gəldikləri yerlərdə oturub qaldılar". (Bax: Michel le Syrien. Chronique. III cild, Fransızcaya çevirən Chabat. Paris, 1905, səh. 153).

Oğuz Xaqanın adını daşıyan Oğuz Türkləri 889-cu ildə Xəzər Türkləri ilə birləşərək digər bir Türk boyu olan Peçeneqlərə hücum etmiş, onların bir qismini qərbə doğru hərəkət etməyə məcbur etmiş, bir qismini də özlərinə qataraq Oğuzlaşdırmışlar. Ona görə də Mahmud Kaşğarlı Oğuz oymaqları içərisində Peçeneqləri də qeyd etmişdir.

Oğuzlar orta əsrlərdə İtil (Volqa), Sırdərya və İrtiş çaylarının orta məcrasında yerləşmişdilər. Xəzər dənizinin güneyindən keçən Türk qövmləri, xüsusilə Oğuzlar Ceyhun vadisini keçərək İran, Azərbaycan və Orta Doğuya enmiş, oradan da Anadolu yaylalarına keçərək bu ərazilərdə öncədən yaşayan digər Türk boyları ilə qaynayıb-qarışaraq bu əraziləri əbədi olaraq Türk nəsiləri üçün mübarək Türküstan kimi bir yurd, bir Vətən halına gətirmişlər.

"Oğuz" sözü Ərəblərdə "Quz" şəklində işlənmiş, müsəlman Oğuzlara "Türkmən" də deyilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, Ural-Altay ailəsindən yeganə Turanlı qövmlər Oğuzlardır. Oğuzlar "Quz" adı ilə Yəmənə qədər yayılmış, Yəməndə Məkkədən Hadramauta qədər hökm sürən Rəsulilər sülaləsinin (1248-1454) cədləri də Oğuzlardır. Uyğurlar (Uyğurlara tarixi qaynaqlarda "Doqquz Oğuzlar" da deyilir - A.M.), Farsdakı Salqurilər, Səlcuqlular, Bəydililər, Türkmənlər, Şahsevənlər, Əfşarlar və s. də Oğuzlardır.

Mahmud Kaşğarlı 22, Rəşidəddin 24 Oğuz boyunun adını çəkmişdir ki, bunlardan Kınık, Qayı və Əfşarlar dövlət və İmperatorluqlar qurmuşlar. Ümumiyyətlə, Oğuz Türkləri tarixən bir çox dövlət, İmperatorluq və Cümhuriyyətlər qurmuşlar ki, bunlardan ən məşhuru Oğuz Xaqanın (Əfrasiyabın) qurmuş olduğu Turan Xaqanlığı, Doqquz Oğuz Xaqanlığı, Oğuz Yabqu Dövləti, Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu, Anadolu Səlcuqlu Dövləti, Azərbaycan, Mosul və Şam Atabəylikləri, Anadolu Bəylikləri, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri, Osmanlı İmperatorluğu, Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan Cümhuriyyətləridir.

Tanrının Oğuz Xaqana və onun nəslindən olan digər Türk hökmdarlarına Cahan hakimiyyətini bağışladığını İrkıl Xoca, Dədə Qorqud və "Tab Tanqırı ləqəbi daşıyan Gökçə" (Bax: Rəşidəddin.

Cami-ət-təvarix. I cild, Ankara, 1960, səh. 307) və bir sıra İslam övliyaları da müjdələmişlər.

Sonrakı Türk Xaqan və Sultanları Oğuz Xaqanın varisi və xələfləri sayılmış, hakimiyyətlərini də İlahi mənşədən almaqla müqəddəslik qazanmış, soylarını daha qədimlərə bağlamağa çalışmışlar. Xüsusilə Qaraxanlı, Səlcuqlu, Osmanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və hətta Çingizogulları belə özlərini Oğuz Xaqana bağlamaqdan qürur duymuş, iftixar etmiş, özlərini Ali-Səlcuq, Ali-Osman deyə vəsfləndirmişlər. Səlcuqlu İmperatorluğunun baş vəziri, məşhur Nizamülmülk yazmışdır ki: "Dünyanın hakimi Məlik Şah Əfrasiyab (Oğuz Xaqan, Alp Ər Tonqa) nəslindən olub dindarlara və alimlərə sayğı, zahidlərə ehsan, yoxsullara şəfqət və xalqa ədalət göstərməklə dünyada heç bir kimsəyə nəsib olmayan yüksək vəsflərə sahibdir və Cahan hakimidir". (İqtibas Osman Turanın göstərilən əsərindən götürülmüşdür. Bax: səh. 175).

Ərəb tarixçisi İbn Hassul da Səlcuqlu sultanı Toğrul Bəyin Əfrasiyab (Oğuz Xaqan) soyundan gəldiyini və buna görə də onun fəzilət sahibi olduğunu xüsusi qeyd etmişdir. (Bax: İbn Hassul. Təfzil-ül-Ətrak. Belleten XV. Ankara, 1940, səh. 42).

XII əsr müəllifi Fəxrəddin Mübarəkşah da Hindistandakı Türk hakimiyyətinə haqq qazandıraraq öz əsərində Turan hökmdarı Əfrasiyaba (Oğuz Xaqana) aid bir rəvayəti nəql edərək göstərmişdir ki: "Əfrasiyb demişdir: Türk dənizdəki sədəfə bənzər. Dənizdə olarkən qədri bilinməz. Lakin dənizdən çıxarıldıqdan sonra hökmdarların tacı və gəlinlərin ziynəti olur".

Osmanlı dövlətinin qurucusu Osman Qazi də öz hakimiyyətinin qanuni olduğunu bildirmək üçün özünü Oğuz Xaqan nəslinə aid etmiş, Səlcuqlu sultanına tabeliyi qəbul etməmiş və göstərmişdi ki: "Əgər Səlcuqlu sultanı: Mən Ali-Səlcuqam deyirsə, mən də Göy Alp (Oğuz Xaqanın oğlu Göy Xan - A.M.) oğluyam". Ümumiyyətlə, Osmanlı sultanları dastanlaşmış əfsanəvi Cahan fatehi Oğuz Xaqan nəslindən və Oğuz boyları içərisində ən yüksək mövqeyi olan Qayı boyuna mənsub olmaları ilə fəxr etmiş, hakimiyyət haqqının özlərinə aid olduğuna inanmışlar. Bütün Osmanlı tarixçiləri "Dədə Qorqud" dastanından gələn bir faktı öz əsərlərində qeyd etmiş, hətta Anadoluda yaşayan bütün

Türkmənlərin bir-biri ilə qohum olduqlarını, müştərək Oğuz Xan Ataya sahib olduqlarını göstərmişlər. Belə ki, məşhur Osmanlı tarixçisi Münəccimbaşı "Sahaifül-Əxbar" adlı əsərində Qorqud Ata adından göstərir ki: "Səltənət aqibət Oğuz Xanın vəsiyyəti üzərinə oğlu Qayı Xan övladına nəql edib ilaxır zaman bərdavam olur". (Bax: Münəccimbaşı. Sahaifül-Əxbar. III cild, səh. 267).

Ədirnəli Rumi də özünün məşhur "Tarixi-Ali-Osman" adlı əsərində Oğuz Xaqanla bağlı belə bir rəvayəti qeyd etmişdir: "Xanlıq Oğuz Xanın vəsiyyətinə görə sonda Qayı Xan övladına düşsə gərəkdir, ta "Qiyamət"ə qədər o nəsilədən olması gərəkdir". (Bax: Ədirnəli Ruhi. Tarihi-Ali-Osman. II cild, səh. 132).

Məşhur "Dədə Qorqud" dastanında da göstərilir ki: "Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəyə, kimsə əllərindən almaya. Bu dediyin Osman nəslidir, iştə sürüb gediyor". (Kitabi-Dədə Qorqud). Osmanlı tarixçisi Yazıcıoğlu Əli "Dədə Qorqud" dastanından gətirdiyi bir faktda göstərir ki: "Peyğəmbər Əleyhisalam zamanına yaxın zamanda Bayat boyundan Qorqud Ata qopdu. Oğuz Atadan sonra onun kimi ağıl və fərasət sahibi bir Ata dəxi gəlməmişdir". (Bax: Yazıcıoğlu Ali. Tarihi-Ali-Səlcuk).

Osmanlıların ilk dövrləri ilə bağlı bir şeirdə də deyilir ki:

"Osman, Ərtoğrul oğlusan,
Oğuz Qaraxan nəslisən,
Haqqın bir kəmtər qulusan,
İstanbulu al, gülzar yap".

(Bax: Nəcib Asim, Mehmet Arif, Osmanlı tarihi, İstanbul, hicri 1335, səh. 9).

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqi də öz hakimiyyətinin qanuniliyini təsdiq etdirmək üçün demişdir ki: "Qardaşım Sultan Muradın (Osmanlı Sultanı Murad nəzərdə tutulur - A.M.) nəsəbi Oğuz Xanın oğlu Göy Alpa (Göy Xan nəzərdə tutulur - A.M.) aiddirsə, Qara Yusifin (Qaraqoyunlu dövlətinin yaradıcısı, Cahanşah Həqiqinin atası - A.M.) nəsəbi də Dəniz Alpa (Oğuz Xaqanın oğlu Dəniz Xan nəzərdə tutulur - A.M.) aiddir".

(Bax: Bərcət üt-təvərix, Tərcümə edəni Nihal Atsız, İstanbul, 1939, səh. 27).

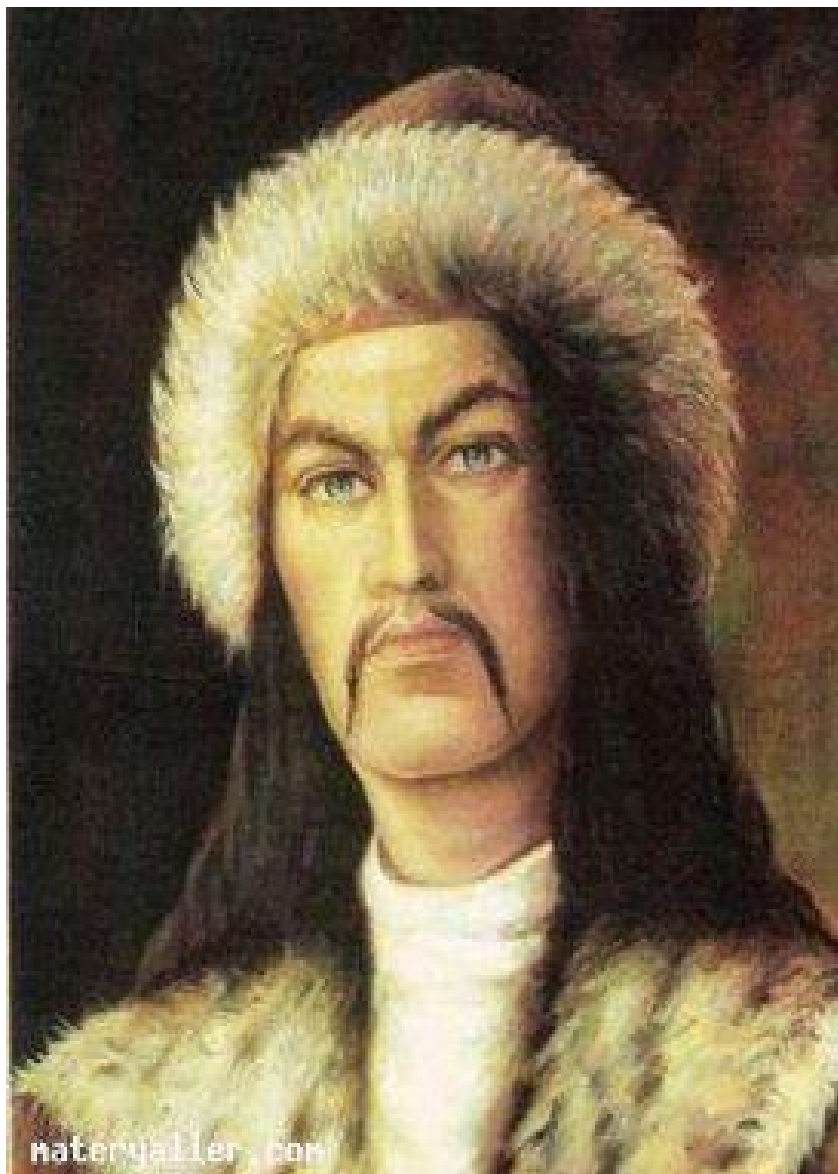
Bəzi tədqiqatçılar Oğuz Xaqanla (Alp Ər Tonqa, Əfrasiyabla) Hun hökmdarı Mətəni (Bax; Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, I cilt, İstanbul 1983, səh.48, 52; Prof.Dr. Osman Turan, Türk cihan hakimiyeti mefkuresi tarixi, Ankara 1969, səh.78; Rəfik Özdək, Türkün qızıl kitabı, Bakı 1992, səh, 6, 60), bəziləri Urartunun qonşuluğundakı Sakların hökmdarı Partatuanı (Bax; Yeni Türk Ansiklopedisi, XII cild, Ankara 1985, səh.4363; Tantəkin M.H. Midiya hökmdarları Fraort və Kiaskar “Avesta” da, “Mövqe” qəzeti №3; Bəxtiyar Tuncay, Sakaların tarixi, dili və ədəbiyyatı, Bakı 2009, səh. 161,177), bəziləri hətta Partatuanın oğlu Madiyi (Bax; Əlibəyzadə Elməddin, Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi, Bakı 1998, səh.241; Camal Anadol, Tarihe hökm eden millet; Türkler, “Aydınlık” qəzeti, 10 avqust 1991) eyniləşdirmişlər. Halbuki istər Saka hökmdarı Partatua ilə İkinci Böyük Turan İmperatorluğunun yaradıcısı Oğuz Xaqanı (Alp Ər Tonqanı, Əfrasiyabı) ən azı yeddi yüz il, istərsə də Hun hökmdarı Mətəni ən azı min yüz illik bir zaman kəsiyi ayırır. Həmçinin nə Saka hökmdarı Partatua və nə də Partatuanın oğlu Madiy Turan hökmdarı olmamışlar. Partatua “Ön Asiyaya axışıb gəlmiş bir dəstə skitlərin başçısı olmuş, Urartunun cənubunda Hubuşkiya ölkəsinə yaxın ərazidə hökmdarlıq etmiş, Assur hökmdarı Asarhaddonun (eradan əvvəl 681-668-ci illər) qızı ilə nigah bağlamış və Assur hökmdarının müttəfiyinə çevrilmişdi. Öldükdən sonra yerinə keçən oğlu Madiy də bu ittifaqa sadıq qalmış, Kiçik Asiyada hərbi əməliyyatlara başlamış və Assuriyanın müttəfiqi kimi Midiyanın Assuriyaya müdaxiləsinə maneçilik törətmişdir. Beləliklə, iki skit mərkəzi-biri İşpakayın başçılığı ilə Manna ərazisində, digəri isə Partatuanın başçılığı ilə Urartuanın cənubunda Hubuşkiyanın qonşuluğunda yaranmışdı. Sonradan bu iki mərkəz birləşib vahid Kimmer-Skit-Sak Padşahlığını yaratmışdır ki, eradan əvvəl VII əsrin ortalarında bu vahid padşahlığın hökmdarı Tuqdamme olmuşdur. Tuqdamme də yalnız sak və kuti ölkəsini hökmdarı rütbəsini daşımışdı. (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax; Azərbaycan tarixi, I cild, Z.M.

Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə, Bakı 1994, səh.104,105) Nəhayət, bu hökmdarların heç bir Alp Ər Tanqa (Oğuz Xaqan, Əfrasiyab) kimi nə Türküstandakı Barsqan, Sayram və Koyaş şəhərlərini, nə Xarəzm və Xorasanda çox sayda şəhər, nə də Azərbaycanda Gəncə Şəhərini salmış (Bəzi tədqiqatçılar Sasanilər dövründə pəhləvi dilində qələmə alınan, müəllifi bəlli olmayan bir kitabda Aturpatakandakı (Azərbaycandakı) Gəncə şəhərinin əsasını Əfrasiyab, yəni Alp Ər Tanqa tərəfindən qoyulduğunu qeyd edirlər.

Bax; S.Y.Kasumova, Azərbaycan v III-VII vv, Bakı 1985, səh.19), nə də 12 illik Türk dövrü heyvan təqvimini icad etmişlər.

Son olaraq göstərməyi lazım bilirik ki, Böyük Hun İmperatoru tarixi Mətə ilə atası Tuman arasındakı savaşı Cahangir Oğuz Xaqan ilə atası Qara Xan arasında baş verən mücadilə eyni bir dastanı inikasdan başqa bir şey deyildir. Çin mənbələrində ilk Türk fəthi olaraq göstərilən Mətə haqqındakı qeydlər bir daha sübut edir ki, hələ qədim Hunlar dövründə belə Oğuz Xaqanın şəxsiyyəti dastani bir mahiyyət qazanmışdır. Doğrudan da Turan, Əşkani, Hun və Göy Türklərdən Səlcuq və Osmanlı Türklərinə qədər davam edən idarəçilik, siyasi və hərbi sistem Türk millətinin qəlbində Oğuz Xaqanı dastanlaşdırmış, Türk cəmiyyətində faktiki olaraq əsrlərcə yaşatmış və yaşatmaqdadır.

Ruhu şad olsun.

Böyük Hun Xaqanı Mətə

1.2. Böyük TÜRK Hun Xaqanı Mətə

İlk öncə “Tüfan”dan əvvəlki Birinci Böyük Turan İmperatorluğunun (Ceyms Çörçvordun yazdığı kimi Böyük Uyğur İmperatorluğunun – A.M.), Oğuz Xaqanın (Alp Ər Tonqanın, Əfrasiyabın – A.M.) yaratdığı İkinci Böyük Turan İmperatorluğunun, daha sonra Saka (İskit, Skif) Türklərinin yaratdığı Saka İmperatorluğunun davamı olan Böyük Hun İmperatorluğunun əsasını eradan əvvəl 220-ci ildə Mətənin atası Teoman (Tuman) qoymuşdur. Eradan əvvəl 220-209-cu illərdə ayrı-ayrı Türk boylarını öz bayrağı altında toplayan Teoman Çinin bəzi bölgələrini və digər qonşu ölkələri də öz hakimiyyəti altına alaraq böyük bir İmperatorluq yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Teoman Tanhunun (“Tanhu” Hun Türklərinin dilində “İmperator” deməkdir – A.M.) 11 illik (eradan əvvəl 220-209-cu illər) hakimiyyətindən sonra taxta çıxan oğlu Mətə (Çinlilər “Mətə”nin adını “Mao-tum şəklində yazmışlar – A.M.) eradan əvvəl 209-cu ildə “Hun Tanhusu” elan edilmişdi.

35 illik (eradan əvvəl 209-175-ci illər) hakimiyyəti dövründə Mətə bütün ətrafdakı Türk, Moğol və Tunquz qövmələrini bir araya toplayaraq bütün Altay, sonra isə Hindistan və Xəzər dənizinə qədər Asiyanın mühüm bir qismini fəth etmişdi. Mətənin dövründə Türk Hun Xaqanlığı Sakit okeandan Xəzər dənizinə, Tibet və Kəşmirdən Şimali Sibirə qədər 18 milyon kilometrlik böyük bir ərazini əhatə edirdi. Mətənin sayəsində Çin, Hindistan və Persiya xaric Asiyanın bütününü Türklərin əlinə keçmişdi. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Mətə kimi xüsusi bir hərbi dükasının, təşkilatçı bir dövlət adamının sayəsində Hun Türkləri Cahan hakimiyyətinə yiyələnmiş, onun qurduğu İmperatorluq ərazi baxımından Əhəmənilərin, Makedoniyalı İsgəndərin və Roma İmperatorluğunun ərazilərindən daha geniş olmuş, Mətə strateji baxımdan Kir, İskəndər və Sezardan üstün olmuş, bu cahangirlərin heç biri dünya coğrafiyası üzərində Mətə dərəcəsinə geniş hərbi hərəkətlərə girişməmişlər (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi. Birinci cilt, İstanbul 1988, səh. 47-78, 59).

İlk öncə Tunquz – Moğol qəbilələr birliyi olan Tunq – huları məğlub edərək hakimiyyətini Quzey Peçiliyə qədər genişləndirən Mətə Xaqan güney –batiya dönmüş və Orta Asiyadakı Yüəçiləri oradan qovub çıxarmış, güneyə yönələrək Ordos bölgəsini ələ keçirmiş və oradan da Çinə yürüşə başlayaraq Mai-yi, Tai-yuan şəhərlərini zəbt etmişdi. Mətə Çindəki Xan sülaləsinin qurucusu İmperator Kaotinin 320 minlik piyada ordusunu eradan əvvəl 201-ci ildə mühasirəyə almış, ələcsiz qalan İmperator Kaotin vaxtilə çinlilər tərəfindən zəbt edilmiş Türklərin yaşadığı bütün torpaqları Hun dövlətinə qaytarmış, illik vergi verməklə sülh bağlamış, özünü və ordusunu qurtarmağa müvəffəq olmuşdu.

Çin ilə ticarət əlaqələri yaradan Mətə İrtiş yatağına qədər olan Qırğız məmləkətini və buranın qərbindəki Tinqlinqlərin ərazilərini, bəzi qədim Oqurların qolları ilə məskun əraziləri və Şimali Türküstanı zəbt edərək Issık gölü ətrafındakı Vusunları da öz hakimiyyəti altına almışdı.

Beləliklə, Böyük Hun hökmdarı Mətə o dövrdə Asiya qitəsində yaşayan Türk soyundan olan əksər topluluqları öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. İmperatorluğun sərhədlərini Mancuriyadan Aral gölə, Qərbi Sibirdən Qobu çöllərinə və Tibetə qədər genişləndirən Mətinin tabeliyində Türk boyları ilə yanaşı Moğol, Tunquz və Çinlilər də var idi.

Mətə tərəfindən Çin hökmdarına göndərilən eradan əvvəl 177-ci il tarixli bir məktubdan anlaşıldığına görə, Hun dövlətinə bağlı qövmlərin sayı 26 idi və Tanhu (İmperator) Mətinin ifadəsi ilə bunların hamısı “yay gərən xalq” yəni “Hun” olmuşdular.

“Göy Tanrının yer üzündəki təmsilçisi”, “Göy Tanrı qədər müqəddəs” sayılan Mətinin yaratdığı Hun İmperatorluğu mülkü və hərbi təşkilatı ilə, daxili və xarici siyasəti ilə, dini ilə, ordusu və hərbi taktikası ilə, sənəti ilə yüksək vəsflə bir cəmiyyət halında daha sonraları əsrlər boyunca bütün Türk dövlətlərinə örnək olmuşdu.

Mətə Xaqanın sayəsində Hun türkləri Koreyadan Macar Ovasına qədər olan ərazilərə sülh, əmin-amanlıq və rifah gətirmişdilər. Məşhur Hun tədqiqatçısı De Groot özünün “Hunlar”

adlı əsərində göstərir ki: “Mətə Çin İmperatoruna yazdığı bir məktubda ona hakimiyyəti altında olan qövmlərin qüdrətli Hun İmperatorluğunun bütün nemətlərindən faydalandıqlarını, sülh və səadət içində yaşadıklarını bildirmişdi” (Bax: De Groot, Die Hunnen, Berlin 1927, səh.74).

Mətə taxta çıxınca dövlət quruluşunda yeni qaydalar tətbiq etmiş, cox nizamlı ordu yaratmış, İmperatorluğu 24 ordu başçısı arasında bölüşdürmüş, hər komandanın ixtiyarına on min süvaridən ibarət bir tümən vermişdi.

Mətə ordusunu dəmir intizama alırdı, döyüş anlarında özünün fit çalan oxunu haraya atardısı, əskərlərinin də qeyd-şertsiz dərhal oxlarını o istiqamətə atmaları gərəkirdi. Bu işdə ən kiçik tərəddüd və ya səhv ölümlə cəzalandırılırdı.

Çin mənbələrinin verdiyi məlumata görə, Mətə eradan əvvəl 177-ci ilə aid digər bir məktubunda bildirmişdi ki: “Yay gərməsini bilən bütün qövmlər birləşdi”. Mətənin ordusunda əsas silahlar yay, ox, mizraq və qılınç idi. Hun əskərləri kənarları kürklü dolmandan ibarət dəri paltarlar, ayaqlarına çəkmə geyər, bellərinə toqqalı dəri kəmərlər bağlayar, başlarına kalpaq keçirərdilər. (Bax: Prot. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh.66,67).

Mətə öz müəzzəm ordusunu onluq sistemi əsasında qurmuş, ordunun başına onbaşı, yüzbaşı, minbaşı və tümənbaşılar təyin etmişdi (Bax: Prof.Dr. Anil Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003, səh.53).

Mətənin yaratdığı Hun İmperatorluğunda ən önəmli vəzifə və ünvanlar sol və sağa görə bölünmüş, sol tərəf aparıcı ünsür sayılmışdı. Çünki Günəşi öyən Türklərdə üzü cənuba çevirəndə sol tərəf Günəşin doğduğu yer idi. Hunlarda bu vəziyyət “Sol Bilgə Eliq” (Sol bilikli hökmdar) və “Sağ Bilgə Eliq” (Sağ bilikli hökmdar) olaraq adlandırılmışdı. Sol Bilgə Eliq Böyük Tanhunun (İmperatorun) soyundan olmaqla vəliəhd sayılmışdır. İstər sol, istərsə də sağ hökmdarlar Tanhunun qardaş və oğullarından ibarət olmuşdur.

Mətə və Mətədən sonrakı bütün Hun hökmdarları Göy Tanrı tərəfindən taxta çıxdıqlarına, Göy Tanrının onlara

vəzifələrini yerinə yetirməsi üçün fərdi qabiliyyət və üstünlüklər verdiyinə inanmışlar.

Mətinin başçılığı ilə öz paytaxtlarını Ötükəndə yaradan Hun Türkləri yüksək sənət əsərləri ilə bu bölgəni bəzəmiş, Hun Türklərinin sayəsində bütün Altay bölgəsi o dövr Türk mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Hun Türklərinə məxsus Altay dağlarındakı zəngin kurqanlar bunu sübut etməkdədir. Bu kurqanlardan tapılan düz və əyri qılınclar, qızıldan və gümüşdən işlənmiş müxtəlif əşyalar, ayrı-ayrı əşyalar üzərindəki ov səhnələri, müxtəlif heyvan rəsmləri, bronz üzərindəki heyvan heykəlcikləri, yarı insan, yarı maral formasında ruhları təmsil edən heykəllər, Hun Türklərinin kutsal saydıqları xallı maral fiqurları, at heykəlləri, göy cisimlərinin rəsmləri və s. Hun Türklərinin günümüzədək gəlib çatan maddi mədəniyyət nümunələridir.

Mətə Xaqanın dövründə Türk sənəti Qara dənizin quzeyindən Sakit Okean sahillərinə qədər hakim bir mövqeyə yüksəlmişdi. Mətinin dövründə o zamana qədər dağınıq halda olan Türk qovmlərinin mədəniyyət mərkəzləri birləşdirilmiş, Türk qovmləri arasında üslub bənzərliyi təşəkkül tapmış, Türklərin yenidən millət halına gəlməsində mühüm rol oynamışdı ki, bütün bunlar siyasi birliyin və böyük bir İmperatorluğun bəxş etdiyi nemətlərdəndir.

Mətinin başçılığı ilə Hun Türkləri Uzaq Şərqlə Yaxın Şərq mədəniyyətləri arasında əlaqə yaradaraq, Asiyanın iki ucu arasında mədəniyyətləri çulğalaşdıraraq insanlıq tarixində mühüm rol oynamışlar. Mətinin eradan əvvəl 177-ci il səfərində Xəzər dənizinə, yəni Avropa qapılarına erişməsi onu Yaxın Şərqin də əlaqələndiyi bir şəxsiyyətə çevirmişdi. Mətinə yalnız şimalda Şimal Buzlu Okean, cənubda Himalay dağları, şərqdə Sakit Okean, qərbdə isə Xəzər dənizi və Ural dağları durdura bilmişdi. (seçmələr bizindir – A.M. Bax: Yılmaz Öztuna, Böyük Türkiyə tarixi, birinci cilt, İstanbul 1983, səh.59 .)

Mətinin dövründə də Hun Türkləri “Göy Tanrı” dedikləri tək Tanrıya inanmışdılar. Bu baxımdan onların dünyaya hökm etmək üçün yaradıldıqları və bu müqəddəs işin yerinə

yetirilməsinin Göy Tanrı əmri olduğu haqqındakı qənaətləri çox səmimi idi.

Hun Türklərində “Vətən, torpaq” müqəddəs sayılmışdı. Mətinin “Torpaq millətin köküdür” kimi məşhur ifadəsi tarixi qaynaqlarda xüsusi qeyd edilmişdi.

Yalnız piyada ordu birliklərindən ibarət çinlilər Mətədən sonra Hun Türklərini təqlid edərək ilk dəfə atı yəhərləmiş, süvari ordu birlikləri yaratmış, əskərləri Çinli qiyafəti ilə ata minmək çətin olduğundan Hun Türkləri kimi şalvar geymişlər.

Mətə oğullarına milli birliyə bağlı qalmalarını və Türk törələrinə əməl etmələrini tövsiyyə etsə də Mətinin ölümündən sonra oğlu Tan-hu (İmperator) Ki-ok (eradan əvvəl 174-160-cı illər) Böyük Hun İmperatorluğunun əzəmətini qoruyub saxlasa da İmperatorluğun ərazisini daha da genişləndirsə də Türk törəsinə və atası Mətinin tövsiyyəsinə əməl etməyərək böyük bir tarixi yanlışlıq yapmış, Çin prensesi ilə evlənmiş, bununla da Türk dövlətçilik tarixi baxımından pis nəticələr verə biləcək bir çıxır açmış, Türk dövlətlərinin məhvində aparacaq bir ənənənin əsasını qoymuşdu. Mətinin oğlu Ki-okun dövründə bu yanlışlıq bir o qədər hiss olunmasa da, onun ölümündən sonra oğlu Tanhu Kun-sin (eradan əvvəl 160-126-cı illər) də bu səhvi təkrarlayaraq Çinli prenseslə evlənmiş və beləliklə də Çin cəusları və diplomatları bu prensələr vasitəsilə Hun İmperatorluq sarayına yol tapmış, Türk ordu sistemini və silahlarını mənimsəyib Çin ordusuna tətbiq etmiş, ilk dəfə olaraq Çin ordusunda Hun tərzində suvari birlikləri yaratmış və nəhayət bizim eranın III əsrinin başlanğıcında Böyük Hun İmperatorluğunu parçalamağa müvəffəq olmuşdular.

Bəzi tədqiqatçılar Böyük Hun İmperatoru Mətə ilə İkinci Böyük Turan İmperatorluğunun yaradıcısı Oğuz Xaqanı (Alp Ər Tonqanı, Əfrasiyabı) eyniləşdirmişlər. (Bax: Prof.Dr.Osman Turan, Türk cihan hakimiyyəti mefkuresi tarixi, Ahkara 1969, səh 78; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye tarixi, I cilt, İstanbul 1983, səh. 48,52; Rəfik Özdək, Türkün qızıl kitabı, Bakı 1992, səh 6, 60 və s

Halbuki, təkcə “Avesta”nın yazıldığı eradan əvvəl 1300-cü ili və bu müqəddəs kitabda Əfrasiyabın (Oğuz Xaqanın, Alp Ər

Tonqanın) adının çəkilməsini nəzərə alsaq Hun hökmdarı Mətə ilə Turan İmperatoru Oğuz Xaqanı (Alp Ər Tonqanı, Əfrasiyabı) ən azı min yüz (1100) illik bir zaman kəsiyi ayırır.

Mətənin yaratdığı Böyük Hun İmperatorluğu özündən əvvəlki Birinci və İkinci Böyük Turan İmperatorluqları (Birinci və İkinci Böyük Turan İmperatorluğu haqqında geniş məlumat üçün bax: Aydın Mədətoğlu Qasımlı, Türklər, Bakı 2012) və Saka (Skif, İskit) İmperatorluğu kimi Türk tarixi və Türk dövlətçilik tarixində önəmli rol oynamışdı. Mətə Xaqanın yaratdığı Böyük Hun İmperatorluğu özündən sonrakı bütün Türk dövlət və İmperatorluqları üçün örnək olmuşdur.

Mətə Xaqan eradan əvvəl 174-cü ildə vəfat etmişdir.

Ruhu şad olsun! Amin.

Böyük Türk Xaqanı Atilla

1.3. "Tanrının qırmancı" Böyük Türk Xaqanı - Atilla

İlk Qərbi Hun Türklərinin Başbuğu olan Balamir ilə başlayan, Basık və Kursıqla davam etdirilən, Ulduz, Karadon və xüsusilə Ruqa kimi xaqanlar tərəfindən böyük bir İmperatorluğa çevrilən Qərbi Hun İmperatorluğunun ən parlaq dövrü tarixi mənbələrdə "Tanrının Qırmancı" adını alan Atillanın adı ilə bağlıdır. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, "Türk ad vermə gələcəyinə görə İtil (indiki Volqa) çayı kənarında anadan olduğu üçün Cahangir Atilə "Atilla" adı verilmişdir" (Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara, 1971, səh. 70).

Atilla atası Muncuk erkən öldüyü üçün əmisi Ruqanın yanında olmuş, onun bütün yürüşlərində yaxından iştirak etmiş, ondan hər b sənətini, politikanı və dövləti idarə etmə siyasətini öyrənmiş, səfərlərdə olduğu müddətdə müxtəlif qövmlər və xalqları yaxından tanımış, Qərbi Hun İmperatorluğunun yaranmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Əmisi Ruqanın 434-cü ildə ölümündən sonra dövlətin bütün idarəsini əlində toplayan 40 yaşlı Atilla böyük qardaşı Buda ilə (bəzi mənbələrdə Bleda - Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 69) birlikdə bir çox yerləri fəth edərək Bizans İmperatorluğunu vergi verməyə məcbur etmiş, onlara Hunlara qarşı hər hansı bir qövmlə ittifaq bağlamağı qadağan etmiş, Germanları, Qotları, Suebləri, Gepidləri, Slavyanları, Antları, Venedaları, Sklavenləri, Farsları, Alanları, Sarmatları, Neurları, Baştermaları, Finləri, Uqorları, Cudları, Vidavariləri və 50-yə qədər müxtəlifdilli və soydan olan qövmlər və xalqları öz itaəti altına alaraq bir siyasi birlik oluşturmuşdu. Atilla qardaşı Buda ilə birlikdə Hun İmperatorluğunun sərhədlərini Danimarka və Ren çayı ətrafından İrana, oradan da Altaylara qədər genişləndirmişdi.

Hələ 436-cı ildə baş verən Hun-Burqond mücadiləsi sonda Hun Türklərinin qələbəsi ilə nəticələnmiş, bütün Germaniya Türk-Hun idarəsinə alınmışdı. Marqus yepiskopu Konstantia ətrafındakı qiymətli əşyaları ilə birlikdə dəfn olunan Hun böyüklərinin

məzarlarını yağmalamasından qəzəblənən Atilla 440-cı ildən etibarən Bizansa qarşı basqını artırmış və iki hərbi yürüşü nəticəsində bütün Balkanları da öz İmperatorluğuna tabe etdirmiş, Konstantinopolu mühasirəyə almış, lakin Bizans İmperatoru II Theodosiosun Atillanın bütün tələblərini yerinə yetirmək şərtilə tarixdə məşhur "Anatorlius sazişi" bağlanmış və Bizans hər b təminatı olaraq 6000 librə altun ödəmiş və illik vergini də üç qat ödəməyə söz vermişdi. İllik vergini üç qat ödəmək Bizans üçün ən ağır şərt idi. Hər il bu qədər altun tədarük etmək Bizans İmperatoru üçün ölümə bərabər idi. Şaşıran İmperator Theodosios sarayın nüfuzlu şəxslərinin tövsiyyəsi ilə qəribə bir qurtuluş yolu düşünərək Atillanı gizli bir sui-qəsd yolu ilə aradan götürməyə səy göstərmiş, lakin sui-qəsdin üstünü açan Atilla Bizans heyətinin heç bir üzvünə, o cümlədən də sui-qəsdə yerinə yetirəcək olan Biqilasa toxunmamış, əvəzində Bizans İmperatoruna öz elçisi vasitəsilə aşağıdakı məzmununda tarixi bir məktub göndərmişdi. Bu tarixi məktubda göstərilmişdi ki, "Theodosios da Atilla kimi nəcabətli bir atanın oğludur. Atilla atası Muncukdan aldığı nəcabəti mühafizə etmişdir. Theodosios isə Atillanın xərac ödəyənə olmaqla kölə durumuna düşmüşdü. Theodosios köləlik heysiyyatını da qoruya bilməmişdir. Çünki ağasının (yəni Atillanın - A.M.) canına qıymaq istəmişdir" (İqtibas İbrahim Kafesoğlunun "Batı (Avropa) Hunları" yazısından götürülmüşdür. Bax: Türk dünyası, I cild, Ankara, 1992, səh. 121).

Bu məktubdan sonra Bizans İmperatoru Theodosios Atillanı sakitləşdirmək üçün yeni bir nümayəndə heyəti göndərərək faktiki olaraq Atillanın vassallığını qəbul etmişdi. İmperator Theodosiosun şəxsində Bizans tamamilə öz idarəsinə tabe qəbul edən Atilla artıq Qərbi Romanı da özünə tabe etmək zamanının yetişdiyi qənaətinə gəlmişdi.

445-ci ildə qardaşı Budanın öz əcəli ilə ölümündən sonra bütün Qərbi Hunların idarəçiliyini öz əlində cəmləşdirən Atilla yeni qonşuları ilə mədəni və ticarət əlaqələri yaratmışdı. Atilla dönəmində İmperatorluğun doğu qanadını əmisi Aybars, batı qanadını isə digər əmisi Oktar mühafizə edirdi.

Bizans İmperatoru II Theodosiosdan sonra xələfi Markianos Qərbi Romanın yardımına güvənərək xərac ödəməyi rədd edincə Atilla Qərbi Roma ilə hesablaşmağa qərar vermişdi. Hun dövlətinə illik vergilərini müntəzəm ödəyən Qərbi Roma İmperatorluğu vəziyyətdən istifadə edərək ayrı-ayrı Avropa "Barbarları" ilə münasibətlərini tənzimləmiş, onlardan aldığı muzzdlu əsgərlərlə Türk-Hun üsulunda çoxu yeni süvari birliklərindən ibarət ordu yaratmış, Hunlara bağlı bəzi qövmlərlə gizli əlaqələr yaratmağa başlamışdı. Bütün bunları nəzərdən qaçırmayan Atilla da öz hazırlıqlarını yapmış və ilk diplomatik təzyiqini Romaya göstərərək Roma İmperatoru III Valentinianusun bacısı, "Atilla sevdalısı", "Auqusta" ləqəbli Honorianı almağa razı olduğunu bildirmiş və cəhiz olaraq İmperatorluğun onun payına düşən yarısını və ya Honorianın əri kimi Roma İmperatorluğunun idarəçiliyində iştirak haqqını tələb etmiş, rədd cavabı alınca o dövr dünyasının iki böyük İmperatorluğu - Hun İmperatorluğu ilə Qərbi Roma İmperatorluğu - arasında tarixdə məşhur 20 iyun 451-ci il müharibəsi baş vermişdi. Cəmi 24 saat sürən və hər iki tərəfdən böyük itkilər hesabına sonuclanan bu müharibədə qalib müəyyən olmasa da tarixi mənbələr göstərir ki, Atilla bu və ya digər dərəcədə öz məqsədinə çatmış, Romanın əsas müttəfiqlərinin savaşı gücünü qıraraq Romanı dəstəksiz buraxmağa nail olmuş və üstündən bir il keçmədən Atilla İtaliya səfərinə çıxmışdı. Artıq bu dövrdə Romanın Hun Türklərinə qarşı qoyacaq qüvvəsi qalmamışdı.

Atilla 452-ci ilin baharında yüz minlik ordusu ilə Julia Alplarından keçərək bugünkü Venediki tutmuş, oradakı məşhur Aquillia qalasını ələ keçirdikdən sonra Po ovasına daxil olmuş, Aemilia bölgəsini işğal edərək Roma İmperatorluğunun o zamankı paytaxtı Ravennanı təhdid altında saxlamışdı. Belə bir vəziyyətdə saray əndişəyə, xalq təlaşa düşdüyündən senat təcili sülh bağlamaq haqqında qərar qəbul etmiş, kilsə də bu arzuya tərəfdar çıxınca təcili bir heyət hazırlanmış, məşhur Roma Papası I Leonun (Tarixdə məşhur Böyük Leon - A.M.) başçılığı ilə nümayəndə heyəti Atillanın qəbuluna yollanmışdı. Roma Papası I Leon Türk Xaqanı Atillanın ayağına döşənərək Roma İmperatoru və bütün xristianlar adından Romanı bağışlamasını xahiş etmişdi. Bizans

kimi Romanın da bu hərəkətini təslimçilik kimi qəbul edən Atilla Papanı Türk törəsinə uyğun olaraq ayağa qaldırmış, öz yanında oturaraq onun xahişini yerinə yetirəcəyinə söz vermiş və öz sözlünə əməl edərək Romaya girməmişdi.

Bu hadisəni qeyd edən tarixçilər göstərirlər ki: "Atillanın memarlıq abidələrinə və incəsənət əsərlərinə sayğı ilə yanaşması onu alicənablığa sövq etmişdi. Atillanın bu alicənablığı ilə 410-cu ildə Romanı xarabazara çevirən Qot hökmdarı Alarikdən və 453-cü ildə müqəddəs şəhəri yandıran Vandalların (Vandalizm termini bu Vandalların adı ilə bağlıdır - A.M.) hökmdarı Geiserikdən nə qədər yüksəkdə durduğunu" tarixə sübut etmişdir. Bütün bunları nəzərə alan Avropanın qərəzsiz tarixçiləri yazmışlar ki: "Atillanı nəfsinə hakim, son dərəcə ciddi, böyük işlər görməyə qadir və müstəsna yaradılışa malik olan dövlət adamı kimi tanıyırdıq" (Bax: Alfoldi Andras, Atilla və Hunlar, Budapeşt, 1941; Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 70).

Digər bir tədqiqatçı F.Lot da Atillanı qədim dövrün digər hökmdarları ilə müqayisə edərək göstərmişdir ki, Atilla Roma İmperatorları və onların müşavirlərindən fərqli olaraq içdiyi andı hələm-hələm pozmazdı. (İqtibas Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür. Bax: səh. 70-71).

Atilla sağlığında artıq bütün Batı Asiya və Orta Avropaya hakim olmuş, istər Şərqi, istərsə də Qərbi Roma İmperatorluqlarında ona qarşı dura biləcək bir qüvvə qalmamışdı. Artıq növbə üçüncü bir İmperatorluq olan Sasanilərə çatmışdı. Əgər Atilla Sasaniləri də məğlub etsəydi o dövrdə dünya hakimiyyətinə yiyələnmiş olacaqdı. Bir psixoloji təsir vasitəsi olaraq o çağlarda Dünya hakimiyyətinin rəmzi sayılan "Aresin Qılıncı"nı da guya Tanrı Atillaya ərməğan etmişdi. O dövr müəllifi Priskosa görə (Priskos Atillanın görüşlərində şəxsən iştirak edən Bizans nümayəndə heyətinin katibi olmuşdur - A.M.): "Uzun zamandan bəri qeyb olan bu "Müqəddəs Qılınc" bir Hun çobanı tərəfindən bulunaraq Atillaya gətirilmişdi. Artıq dünyanın fəthi yaxınlaşmışdı. Zira bu "Qılınc" vasitəsilə Yer üzünə hökm etmək yetkisinin Tanrı tərəfindən Atillaya ərməğan edildiyinə inanılmağa başlanılmışdı" (İqtibas İbrahim Kafesoğlunun "Batı (Avropa)

Hunları" yazısından götürülmüşdür. Bax: Türk dünyası, I cild, Ankara, 1992, səh. 121).

Atillanın 453-cü ildə xəyanətlə zəhərlənərək ölməsi onun Sasanilər üzərinə yürüşünü gerçəkləşdirməyə imkan verməmişdi. Hun Türkləri xaqanları Atilla üçün böyük cənazə törəni düzənləmişlər. Savaş oyunları ilə başlamış bu törənlər günlərcə davam etmişdi. Məzarı bu gün belə aranmaqdadır. Ruhu şad olsun.

Latın və Bizans mənbələri Atillanı daha mübaliğəli, çox xəyali və əfsanəvi bir şəkildə təsvir etmişlər. Bizans tarixçisi Priskos Rhetor Hunların Atillanın İlahi bir mənşədən gəldiyinə inandıqlarını, buna etiraz edənlərə çox hiddətləndiklərini, dünyanın özlərinə aid olduğu əqidəsi ilə fəth və müharibələr etdiklərini, Hun sarayında bu inancın hökm sürdüyünü, Atillanın paytaxta daxil olarkən Hun qızlarının onu türkülərlə qarşıladıklarını, axşamlar Atillanın ziyafətlərində Hun ozanlarının onun zəfərlərini və savaşa göstərdiyi qəhrəmanlıqlarını öydüklərini qeyd etmişdi.

Digər bir Bizans elçisi İordanes də Atillanın İlahi qüdrət tərəfindən dünyanın hökmdarı təyin edildiyinə, ona verilən əfsanəvi qılıncın da Tanrının ona bir hədiyyəsi olduğuna və onu bu İlahi qüdrətin idarə etdiyinə inandığını bildirmişdi (Seçmələr bizimdir. Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 34-35; Prof.Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi, səh. 35, 43, 84, 95).

Hunlar öz xaqanları Atillanın Tanrı tərəfindən göndərildiyinə, dünya hakimiyyətinin onlara verildiyinə, özlərinin isə Tanrı əsgərləri olduqlarına necə inanırdılarsa, Avropalılar da eləcə Atillanı "Tanrının Qılıncı" saymış və xristianların günah işlətdiklərinə görə Tanrının onları cəzalandırmaq üçün Atillanı göndərdiyinə qane olmuşdular. Avropalılar həmçinin Oğuz Xaqana, Göy Türklərə yol göstərən əfsanəvi Bozqurdu Hunlara yol göstərən əfsanəvi "Xallı Maral" kimi təsvir etmişlər. (Bax: S.Eckhardt, Atilla və Hunlar, İstanbul, 1962, səh. 113-116; A.Thompson, A History of Attila, Oxford, 1948, səh. 89). Ümumiyyətlə, Atilla Avropa xalqlarının hafizəsində ölümsüzlüyə ulaşmış tarixin nadir şəxsiyyətlərindəndir. Britaniyada, Skandinaviyada və bütün Orta Avropa və Balkanlarda əsrlərcə

ağızdan-ağıza dolaşan əfsanələr yaranmış, romançılara, rəssamlara, heykəltəraşlara mövzu olmuş, haqqında ən çox əsər yazılan şəxsiyyətlərdən biri səviyyəsinə yüksəlmiş, dramaturqlara, bəstəkarlara, rejissorlara ilham vermiş, adına bir sıra dram əsərləri yazılmış, operalar bəstələnmiş, kinolar çəkilmişdir. Son yarım əsrdə yazılan tərəfsiz tarixi araşdırmalar Atillanı xristian orta çağının təəssüb qoxulu uydurmalarından arındırıb onu xeyirxah, sevimli, çox yüksək vəsflərə malik bir hökmdar olaraq tanınmasını təmin etmişdi.

Atillanın səfərləri, savaşları və həyatı bir bütün olaraq əfsanələşmiş, mifləşmiş, xalqı tərəfindən İlahi bir gücə malik, təbiəüstü bir varlıq kimi vəsfləndirilmiş, onun başarılarından irəli gələn ad-sanı bütün Avropanı lərzəyə salmışdı. Dünya tarixinin ən böyük ordu komandanlarından və dövlət başçılarından biri olan Atilla savaşı çox sevməklə bərabər aqlını daha çox işlətməmiş və bununla da bütün istəklərinə nail olmuşdu. O, savaşçı bir İmperator olmaqla bərabər çox həssas bir insan olmuş, mədəniyyət və sənətə yüksək qiymət vermiş, savadlı insanlara böyük sayqı göstərmiş, onlara dövlətdə yüksək vəzifələr vermişdi. Böyük törən və şənliklərə səhnə olan sarayı çox ehtişamlı bəzənsə də Atilla sadəliyi sevmiş, sadə geyinmiş, qardaşı Buda və digər hökmdarlar kimi dəbdəbəli əyləncələrə aludə olmamışdır. Əfsanə və miflərə, şaman və falçılara çox inanan Atillanın özü də əfsanələşmiş, mifləşmişdir. Bizans, Roma və bütün Orta Avropa və Balkan ölkələrində "Atilla əfsanələri" çox yayılmışdı. Bu əfsanələr hətta bu gün də yaşamaqdadır. Tarixən bir çox ölkələrdə üzərində Atillanın rəsmləri olan bir sıra paralar buraxılmışdır.

Atilla "Etzel" adı altında müdrik bir kral sifətilə ən qədim Alman xalq ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri olan "Nibelunqenlied" dastanının əsas qəhrəmanlarından biri kimi təsvir olunmuşdur.

Tarixi mənbələrdə "Tanrının Qırmancı" sayılan Atillanın məşhur bir vəsiyyəti öz əksini tapmışdır. Bu vəsiyyəsində Atilla göstərmişdi ki: "Tək ataya və irqə dayanan bir milləti zəifdir. Bizə (oxu: Hun Türklərinə - A.M.) qatılmaq istəyən bütün yabançılara qucaq açmaq, onlara sayqı göstərmək, dilimizi, adət-ənənələrimizi

öyrətmək vəzifəmizdir". Bunun nəticəsi idi ki, Atillanın dühası sayəsində qurulan İmperatorluqda Asiyadan gələn Türklərlə Doğu və Orta Avropanın, həmçinin Balkanların müxtəlif irq və cinsdən olan qövmələri bir-biri ilə qaynayıb-qarışmış, hakim Türk ünsürünün qüvvətli və güclü hərbi təşkilatı altında bir arada yaşamış və fəaliyyət imkanı bulmuşdular. Hun Türkləri vasitəsilə Avropaya yeni qan gəlmiş, özləri Avropada ərisələr də Macarlar, Bolqarlar və s. kimi yeni xalqlar meydana gətirmişlər.

Göy Türk Xaqanı Bilgə Xaqan

1.4. Göy Türk Xaqanı Bilgə Xaqan

İkinci Göy Türk Xaqanlığının üçüncü xaqanı olan Bilgə Xaqan 684-cü ildə Ötükəndə anadan olmuşdur. Atası, milli qəhrəman, İkinci Göy Türk Xaqanlığının qurucusu Qutluğ İltəriş Xaqan 692-ci ildə kutlu Ötükən yaylasında dalğalandırdığı "Altun Başlı Qurd" Bayrağının kölgəsində ölərkən Quzeydə Gökmən (Gökçə - bugünkü Sayan - A.M.) dağlarına, Doğuda Kerulen və Onon çaylarının yüksək vadilərinə, Batıda Altaylara qədər uzanan əraziləri əhatə edən böyük bir dövlət və Tonyukuk kimi mütəfəkkir bir dövlət xadimi qoyub getmişdi. Atası ölərkən Bilgənin 8, kiçik qardaşı Kül Təkinin isə 7 yaşı vardı. Ona görə də İltəriş Xaqanın qardaşı, 27 yaşlı Qapağan xaqan seçilmişdi.

Türk tarixinin böyük fəthlərindən sayılan Qapağan Xaqan ilk olaraq Çini basqı altında saxlamaqla dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmiş, Çində dağınıq halda yaşamaqda olan Türkləri ana vətən Ötükənə qaytarmış, dövlətin iqtisadi və hərbi qüdrətini yüksəltmiş, Asiya qitəsindəki bütün Türkləri İkinci Göy Türk Xaqanlığına bağlamış, hakimiyyətdə olduğu 24 il (692-716) müddətində dövlətin ərazilərini genişləndirərək İmperatorluğa çevirməyə müvəffəq olmuşdu.

Qapağan Xaqan Bayırkular üzərində qələbə qazanaraq Ötükənə qayıdarkən yolda Bayırkular tərəfindən pusquya düşürülərək öldürüldüyündən Xaqanlıqda qarışıqlıq yaranmış, yerinə keçən oğlu İnal Bögü Xaqanlığın bu böhranlı dövründə dövləti idarə edəcək qüdrətdə olmadığından dövləti təhlükələrdən qurtarmaq işi İltəriş Xaqanın oğulları olan Bilgə və Kül Təkinin omuzlarına yüklənmişdi. Bütün bunlar Türk xalqında xaqanın bacarıqsızlığı qənaətinə hasil etmiş və Tanrı tərəfindən Xaqanlıq vəsfinin ondan alınması fikrini formalaşdırmışdı. Qapağan oğlu İnalın hakimiyyətdən könüllü getmək istəməyərək dirəndiyini görən Bilgə və Kül Təkin zor işlətmək məcburiyyətində qalmış, çevriliş planı hazırlayaraq İnalı qətlə yetirmişlər. Qardaşı Kül Təkinin ısrarı və İkinci Göy Türk Xaqanlığının qurucularından biri, Qutluğ İltərişin və qardaşı Qapağanın vəziri olmuş, tarixdə məşhur, böyük Türk mütəfəkkiri, qəhrəmanı və dövlət xadimi, adı

kitablərdə xaqanlarla yanaşı çəkilən Bilgə Xaqanın qaynatası Tonyukukun məsləhəti ilə Bilgə 716-cı ildə Göy Türk Xaqanı seçilmişdi. Bu münasibətlə "Bilgə Xaqan kitabəsi"ndə deyilir ki: "Üstdə mavi Göy, altıda yağız Yer və ikisi arasında İnsanoğlu yaradılmışdı. İnsanoğulları üzərində də əcdadım Bumın Xaqan və İstəmi Xaqan (Böyük Göy Türk İmperatorluğunun qurucuları - A.M.) hökm sürmüşlər... Tanrı Türk milləti yaşasın deyə, atamızın (İkinci Göy Türk Xaqanlığının yaradıcısı Qutluğ İltəriş Xaqan nəzərdə tutulur - A.M.), əmimizin (İkinci Göy Türk İmperatorluğunun yaradıcısı Qapağan Xaqan nəzərdə tutulur - A.M.) qazandığı millətin adı, sanı unudulmasın deyə qardaşımla (İltəriş oğlu Kül Təkin nəzərdə tutulur - A.M.) sözləşdik. Türk milləti üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım. Kül Təkinlə, Şadlarla öləsiyə çalışdıq. Tanrı Türk milləti yaşasın deyə məni taxta oturtdu. İcdə aşız, dışda geyəcəksiz bir qövmə Xaqan oldum" (Bilgə Xaqan kitabəsi).

Ağıllı və müdrik bir dövlət xadimi kimi Bilgə Xaqan Çinlə yaxın münasibətlər yaratmaq arzusunda olmuşdu. Lakin Çin onun bu istəyinə 300 minlik bir ordu yaratmaqla cavab vermiş, Kitanların, Tatabıların, Beşbalıqdakı Basmılların dəstəyini əldə edərək Göy Türk Xaqanlığını müharibəyə təşviq etmişdi. Böyük dövlət adamı və güclü strateq Tonyukukun planları, qardaşı Kül Təkinin qəhrəmanlığı və Bilgə Xaqanın özünün əzm, iradə və cəsarəti sayəsində 10 səfər yapılaraq Basmıllar məğlub edilmiş, Beşbalıq zəbt edilmiş, Kitanlar və Tatablar zəif duruma düşürülmüş, tək başına qalan Çin şiddətli bir zərbə ilə basqı altına alınmış, "Santan savaşı"nda (Kansu savaşı) Çin ordusu darıma-
dağın edilərək Çinin bir çox bölgələri ələ keçirilmiş, Türgiş xaqanlığı Göy Türk Xaqanlığına tabe edilmiş, xaqanlığın əvvəlki əzəmət və etibarı özünə qaytarılmışdı. Bu durumu dəyərləndirən o dövrlük Çin İmperatoru Huanq-Sunqun başqanlığında yapılan bir toplantı mətnində bildirilir ki, "Göy Türklərin nə zaman, nə edəcəkləri bəlli olmaz. Bilgə Xaqan qüdrətli bir hökmdardır. O, millətini sevir. Türklər də ondan məmnundurlar. Kül Təkin hər b sənətinin ustasıdır, ona qarşı duracaq bir güc bulunmaz. Tonyukuk isə mötəbər və ağıllıdır, sözü ötkün, niyyətləri də çoxdur. İndi bu

üçü tam fikir birliyi anlayışı içindədir" (İqtibas Rəfik Özdəkin "Türkün qızıl kitabı"ndan götürülmüşdür. Bakı, 1992, səh. 105).

Bilgə Xaqanın dövründə Göy Türk İmperatorluğunun sərhədləri Sarı dənizə, Xəzər dənizinə, Qara dənizə (Kırıma) və Kəşmirə qədər genişləndirilmiş, Türk qövmələri bir araya gətirilmiş, İmperatorluq hərbi və iqtisadi cəhətdən xeyli gücləndirilmişdi. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar Bilgə Xaqan dövrünü Göy Türk Xaqanlığının "Qızıl dövrü" adlandırırlar.

Bilgə Xaqan Türk millətinin səadət və fəlakətlərindən xarici bir qüvvənin deyil, sadəcə özünün məsul olduğunu, bəylərin qüdrətli, ağıllı, ədalətli və milli şüura sahib olması və xalqın da dövlətinə sahib çıxması sayəsində bir əndişə olmayacağını irəli sürmüş, bununla da yalnız milli şüuru deyil, siyasi düşüncələrini də ortaya qoymuşdu. O, Göy Türk dövlətinin ilk quruluş və yüksəliş dövrünün üstünlüklərini anladarkən 50 il sürən Çin əsarətinin acı xatirələrini də xalqına anlatmış, dərin milli duyğularını, iztirabını və millətinin qüdrətinə də sarsılmaz bir imanla inandığını ifadə edərək millətin keçmiş tarixini gənc nəsə çatdırmış və göstərmişdir ki:

"Ey Türk və Oğuz Bəyləri, milləti, dinləyiniz! Üstdə Göy basmadığı, altda Yer dəlinmədiyi halda Sənin elini və dövlət nizamını kim pozdu? İtaətin sayəsində səni yüksəldən hakim Xaqanına və müstəqil dövlətinə pislilik edən sən özün oldun. Silahlı və mizraqlı əskərlərmi gəlib səni dağıtdı və apardı? Ey mübarək Ötükən xalqı! Siz qalxıb Şərqə və Qərbə köçdünüz. Taleyiniz bu oldu ki, qanın su kimi axdı, sümüklərin dağ kimi yığıldı. Oğulların kölə, qızların cariyyə oldu.

Ey Türk Milləti! Titrə və özünə dön! Sən özünə dönəndə böyük olursan" (Bilgə Xaqan Kitablaşması).

Bilgə Xaqan məsuliyyəti xalqa deyil, özünə, bəylərə və yüksək təbəqə mənsublarına yükləmiş, millətinə də çinlilərin dadlı sözlərinə, yumşaq ipəklərinə aldanmamasını, onların hiylələrinə qarşı ayıq olmalarını, Çinə gedərlərsə, əriyib yox olacaqlarını ısrarla bildirərək göstərmişdi ki:

"Ey Türk Milləti! Sən Ötükəndə oturub karvan və qafilələr göndərirsən, əbədi dövlətini mühafizə edirsən. Burada oturduqda sənin üçün bir qayğı olmayacaq".

Bilgə Xaqan Ötükənin mübarək bir yer, dünyanı idarə etmək üçün ən münasib bir bölgə olduğunu bildirərkən də Vətən duyğusunun şahanə bir örnəyini göstərmişdir.

Bilgə Xaqan millətinin Çin əsarətindən qurtuluşunu və İkinci Göy Türk dövlətinin quruluşunu anladarkən Tanrının Türk millətini qoruduğunu xüsusi qeyd etmiş və göstərmişdir ki:

"Tanrı Türk Millətinin adı və sanı yox olmasın deyə, atam Qutluğ (İltəriş) Xaqanı ilə anam İl Bilgə Xatunu yüksəltdim, indi də məni taxta çıxarmışdır... Tanrı yardım etdiyi üçün ölgün milləti diriltdim, çılpaq xalqı geydirdim, yoxsul xalqı zəngin etdim, sayı azalmış milləti çoxaltdım. Türklərin başqa millətlər arasında mövqeyini yüksəltdim. Dörd yandakı millətləri sülhə məcbur etdim" (Bilgə Xaqan kitabəsi).

Məşhur alim V. Tomson göstərmişdir ki: "Bilgə Xaqanın bu ifadələri milliyətçilik tarixində misli görülməmiş ulu duyğuları və sülhsevərliyi göstərməkdədir" (V. Tomson. Moğolstanda eski Türkce kitabelər, TM, III cild, səh. 106).

Bilgə Xaqan üsyan edən və ona qarşı savaşıyan Oğuz, Türkeş və Qırğızları da Türk saymış, öz millətindən olduğunu və "yanıldıqları üçün yazıq etdiklərini" bildirərkən də bir milli birlik şüuruna sahib olduğunu göstərmişdir.

Bilgə Xaqan bir ideoloji-siyasi dövlət xadimi kimi dövlətin və millətin parçalanma səbəblərini də dahiyənə şərh etmiş və göstərmişdir: "Çinlilər riyakarlıq, hiyləgərlik və qərzəçiliklə qardaşları (Oxu: Göy Türkləri, Oğuzları, Türkeşləri, Qırğızları - A.M.) bir-birinə düşürmüş, Bəylər ilə xalq arasına nifaq salmış və pozğunçuluq toxumları səpmişlər. Bu üzdən Türk Millətinin atalardan qalma dövləti zavala uğramış, bəylərin oğulları Çinlilərə kölə, ismətli qızları cariyə olmuşdu. Türk xalqı da: Mən dövləti olan bir millət idim, indi dövlətim harada? Mən xaqanı olan bir millət idim, indi xaqanı hanı? - deyirdi" (Bilgə Xaqan kitabəsi).

Bilgə Xaqan ümumiyyətlə, yabançı və xüsusilə Çin təsirlərinə çox həssas yanaşmış, bu təsirləri Türklərin əsarətinə əsas

səbəb olan amillər kimi dəyərləndirmiş, millətinin milli adət-ənənəsini və mədəniyyətini mühafizə etmiş, ağıllı və uzaqgörən vəziri və qaynatası Bilgə Tonyukukun məsləhətlərinə qulaq asaraq "insanlara miskinlik təlqin edən Budda dininin" Türklər tərəfindən qəbuluna və Budda məbədlərinin tikilməsinə izin verməmişdir.

"Artıq Millətimi qayğısız yaşayacaq bir hala gətirdim" - deyən Bilgə Xaqan bundan qürur duymuş və xalqa müraciətində bildirmişdir ki: "Ey Türk Bəyləri və Milləti! Bu sözlərimi eşidiniz. Əcəba, bu sözlərimdə bir yalan varmı? Tanrı kömək etdiyi üçün taxta oturdum. Tanrı iradə etdiyi üçün millətimi diriltdim. Qardaşım və Bəylərimlə birlikdə çalışdım. Köçmüş və dağılmış xalqı topladım. Dörd yandakı millətləri nizam-intizama saldım" (Bilgə Xaqan kitabəsi). Bilgə Xaqan bu ifadələri ilə Türk gələcəyinə uyğun olaraq hakimiyyətin İlahi mənşəyi inancını təkrarlamışdı.

Səltənəti namusun təmsali hesab edən Qutluğ İltəriş oğulları Bilgə Xaqanla Kül Təkin dövlətin birliyi və qardaşlıq duyğularının üstünlüyü nəticəsində səltənət ehtiraslarına qapılmamış, əksinə Kül Təkinin təkidli və ısrarlı istəyi ilə Bilgə "Xaqan" olmuş, bütün yaşayışları boyu heç bir səltənət qovğasına yol verməmişlər. Özündən cəmi bir yaş kiçik olan qardaşı Kül Təkinin 47 yaşında vaxtsız ölümü münasibətilə "Orxon kitabələri"nə həkk olunan Bilgə Xaqanın üzüntüsü qardaşlıq hissinin nə demək olduğunu nəsilərə bildirməkdədir. Bilgə Xaqanın dilindən "Kitabə"yə həkk olunan bu yazıda bildirilir ki:

"Kiçik qardaşım Kül Təkin öldü. Görən gözüüm görməz oldu. Bilən bilgim bilməz oldu. Zamanın təqdiri Tanrındır. İnsan oğlu ölmək üçün yaradılmışdır. Yaslı oldum. Gözdən yaş, könüldən fəryad edərək yanıb yaxıldım... Millətimin gözü ağlamaqdan tutulacaq deyə sakındım" (İqtibas İbrahim Kafesoğlunun "İkinci Göy Türk Hakanlığı" yazısından götürülmüşdür. Bax: Türk dünyası, I cild, II basqı, Ankara, 1992, səh. 144).

Bilgə Xaqan 19 il Şad, 19 il də Xaqan olmuş, 25 noyabr 734-cü ildə xəyanət nəticəsində zəhərlənərək 50 yaşında öldürülmüşdür. Bilgə Xaqanın ölümü qardaşı Kül Təkinin acısını

hələ də unutmayan Türk Millətini yasa qərq etmiş, Çin İmperatoru belə ölkəsində matəm elan edərək başsağlığı vermiş, Bilgə Xaqanın anıt qəbir daşına İmperatorun xahişi ilə bir Çincə mətn də əlavə edilmişdir.

Bilgə Xaqanın ölümündən sonra Göy Türk İmperatorluğu cəmi 10 il yaşaya bildi. Taxta çıxan oğulları Türk Bilgə Xaqan və Tenqri Xan anaları Tonyukukun qızı Pofunun sayəsində 7 il dövləti qoruyub saxlasalar da, sonrakı Ozmış və qardaşı Pomeyin öldürülməsi ilə Göy Türk Xaqanlığına 745-ci ildə son qoyulmuş, hakimiyyətə yeni bir Türk boyu olan Uyğurlar sahib çıxmışlar.

Türk tarixində bir çox xaqan "Bilgə" ünvanı daşımışdı ki, bunlardan Bilgə Xaqan və Uyğur Xaqanı Bilgə Buğu Xan kitabələrdə qeyd edilmişdir.

Son olaraq bunu da qeyd etməyi gərəkli sayırıq ki, Göy Türk Xaqanlığı "Türk" sözünü ilk dəfə rəsmi dövlət adı olaraq qəbul etməklə bütün bir millətin adını əbədiləşdirmişdir ki, bu ədəbiləşdirmənin də baş memarı Bilgə Xaqandır.

Ruhu şad olsun!

Toğrul Bəy Səlcuqlu

1.5. Böyük fəth, din və dünyanın dayağı Toğrul Bəy Səlcuqlu

Türk tarixinin unudulmaz böyük şəxsiyyətlərindən biri, Səlcuqlu İmperatorluğunun yaradıcısı Səlcuqlu Sultanı Toğrul Bəydir (1040-1063). Atası - Səlcuq Bəyin oğlu Mikayıl erkən öldüyündən dövlətin ilk qurucusu olan babası Səlcuq Bəy tərəfindən yetişdirilən Toğrul və Çağrı qardaşları dövründə Səlcuqlu Türkləri bir tərəfdən Qəznəlilərin, digər tərəfdən də Qaraxanlı və Oğuz Yabqularının basqısı ilə dağılmış, Cənd bölgəsini tərk edərək Xorasana doğru köç etməyə məcbur olmuşdular. Belə bir vaxtda Çağrı Bəy ətrafındakı Kınık boyundan olan Səlcuqlularla birgə Doğu Anadolu səfərinə çıxmış, Xorasan və Rey üzərindən Azərbaycana, oradan da Anadoluya, daha sonra isə gəldiyi yolla geri qayıdaraq qardaşı Toğrul Bəylə birləşmiş və beləliklə də bu iki qardaşın səyi nəticəsində Səlcuqluların gücü artmış, Xorasana doğru ikinci böyük Türk köçü başlamışdı. Türk boyları onların ətrafında sıx toplanmış, Qəznəli Sultan Mahmudun 1030-cu ildə ölümündən sonra Səlcuqluları durdura biləcək heç bir qüvvə qalmamışdı. Beləliklə, 1035-ci ildə digər Oğuz boyları ilə birlikdə Səlcuqlular Amu-Dəryadan Xorasan bölgəsinə keçərək oranı tamamilə hakimiyyətləri altına almış, 1038-ci ildə Qəznəliləri məğlub edərək öz müstəqilliklərini elan etmiş, Toğrul Bəy "Sultan" titulu qazanmışdı. Bu müstəqilliyi qəbul etməyən Qəznəlilər 1040-cı ildə Dandanakanda Səlcuqlularla qarşı-qarşıya gəlmiş, nəticədə Sultan Mahmud Qəznəlinin oğlu Məsud məğlub olmuş və beləliklə də müstəqil Səlcuqlu dövlətinin əsası qoyulmuşdu.

Daha sonra Səlcuqlular Toğrul Bəy öndərliyində Təbəristan, Gürcüstan, Xarəzm, Farsistan, Azərbaycan, İraq və Anadolunun bir çox bölgələrini, Çağrı Bəy Bəlx və Toxaristanı, İnanç Bəy Herat, Bust və Sistanı ələ keçirərək Səlcuqlu İmperatorluğunu gerçəkləşdirmiş oldular.

Toğrul Bəy Nişabur şəhərinə daxil olarkən şəhərin alim və irəli gələnlərini qəbul etmiş, "Divani-Məzalim"də oturaraq yerli xalqın istək və arzularını dinləmiş, yanında bulunan Nişabur qazisi

Səidə: "Biz gəlməyik, Taciklərin qayda-qanunlarını bilmərik. Ona görə də bizdən nəsihət və yardımlarınızı əsirgəməyin" - deyərək yüksək insani və idarəedici vəsflərini göstərmişdi. Bu faktı bir çox müəlliflər öz əsərlərində qeyd etmişlər (Bax: Beyhaki, Tarixi-Məsudi, Tehran, hicri 1319-1332, səh. 652, 654; Osman Turan, Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi, I cild, səh. 186 və s.).

Toğrul Bəy Qəznəlilər üzərindəki böyük qələbəsindən sonra ordusu ilə Həmədana girərkən dövrün məşhur övliyalarından biri olan Baba Tahir və Baba Cəfərlə qarşılaşmış, atından enərək onların əllərindən öpmüş, övliya Baba Tahir Toğrul Bəyə: "Ey Türk, Allahın xalqına nə etmək istəyirsən?" - deyə sormuş, Sultan da Şeyxə: "Nə əmr edərsən?" - cavabını vermiş, Baba Tahir də: "Həqiqətən də Allah ədalət və ehsan etməyi buyurur" ayəsini oxuyaraq "Tanrının əmrini yerinə yetir" - demiş, Toğrul Bəy də: "Elə edəcəyəm" - deyincə Baba Tahir Sultanın əlini tutmuş, öz barmağından çıxardığı üzüyü Toğrul Bəyin barmağına taxmış və: "Bunun kimi dünya ölkələrini sənə əlinə qoydum. Ədalətli ol!" - demiş, Toğrul Bəy də bu üzüyü daima uğurlu bir həmayil kimi daşımış və bütün savaşlarında barmağına taxmışdı" (Bax: Rəvəndi, Rahat üs-südur, London, 1921, səh. 99).

Beləliklə, Tanrının Oğuz Xaqana və övladlarına İrkıl Xoca və ya Ulu Türk və Dədə Qorqud, Çingiz Xana Gökçə vasitəsilə necə dünya hakimiiyyətini müjdələmişlərsə, Baba Tahir də İslam və dünya hakimiiyyətini Allahın Toğrul Bəyə eləcə ehsan etdiyini müjdələmişdir.

Toğrul Bəyin 23 may 1040-cı ildə Dandanakan meydan savaşında Qəznəli ordularını məğlub etməsindən sonra qorxuya düşən Abbasi Xəlifəsi məşhur alim Məvərdini elçi sifəti ilə Toğrul Bəyin yanına göndərmiş və ona aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərmişdi. Xəlifə bu məktubunda yazmışdı ki: "Ey Toğrul Bəy Məhəmməd! Aldığın məmləkətlər sənə bəsdir, digər İslam ölkələrinə toxunma". Toğrul Bəy Xəlifəyə cavabında bildirmişdi ki: "Mənim millətim həddən artıq çoxdur və bu məmləkətlər ona kafi gəlmir. Doğru bildiyim hər şey üçün əlimdən gələni edirəm. Əgər xalqımın bir qismi acdırsa, mən nə etməliyəm?". Toğrul Bəyin əsas siyasəti Anadoluda yurd salmaq olmuşdur. Bu məqsədlə

o, Araz vadisindən keçərək Anadoluya səfər etmiş, sonra paytaxt Reyə dönərkən: "Bu bölgələr (Anadolu nəzərdə tutulur - A.M.) zəngin və Bizanslılar da qadın kimi qorxaq insanlardır. Ona görə də buraları asanlıqla fəth edəcəyəm" - demiş və Xəlifəyə Yay və Ox Tuğralı bir məktub göndərərək özlərinin padşahzadə - yəni Oğuz Xaqan nəslə olduğunu və səltənətin özlərinə aid olduğunu bildirmiş və göstərmişdir ki: "Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərə (s) xidmət etməklə şərəf qazanmaq, təqdis edilmək, Həccə gedərək yolları açmaq, asiləri (Büveyhilər nəzərdə tutulur - A.M.) məhv etmək və Misir şaşqınları (Fatimilər nəzərdə tutulur - A.M.) ilə savaşımaq, Xəlifəni (Abbasi Xəlifəsi nəzərdə tutulur - A.M.) qurtarmaq arzusundayam". Doğrudan da, Səlcuqlu Sultanı Toğrul Bəy Abbasi Xəlifəsi tərəfindən Xilafətin mərkəzi Bağdada dəvət edilmiş, Toğrul Bəyin Bağdada öz müəzzəm ordusu ilə daxil olması böyük bir coşğu ilə qarşılanmış, çoxdan bəri bəklənən "Tanrı ordusu, İslamın qurtarıcıları Türklər" İslamın siyasi hamisinə çevrilmiş, Ulu Peyğəmbərin (s) Peyğəmbərcəsinə söylədiyi məşhur hədisi yerinə yetirilmiş, "Türklər Fərat çayı kənarına gəlmiş və Xilafət ölkələrinə hakim olmuşdular". Paytaxt Bağdada daxil olarkən Xəlifə tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılanan Toğrul Bəy "Ən böyük fəth", "İslam İmperatorluğunun Naibi", "Doğunun və Batının hökmdarı", "Din və Dünyanın dayağı" elan edilmiş, nəslinə Peyğəmbərə duyduğu böyük sevgidən dolayı "Əbu Talib" ləqəbi verilmişdi" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: İbn-əl-Əsir, Əl-Kamil fit-Tarix, IX cild, Beyrut 1965, səh. 634; Ər-Ravəndi, Rahat əs-Südur, London 1921, səh. 105; Sünəni - Əbu Davud, IV cild, Misir 1956, səh. 161; Kafesoğlu İ., Səlcuqlu tarixi, İstanbul, 1972, səh. 39; Prof.Dr.Zekəriya Kitapçı, Hz. Peyqamberin hadislərində Türk varlığı, İstanbul, 1989, səh. 160-165, 168-172; İbn əl-Əsir, Tarix əl-Atabəkiyyə əl-Mosul, IX cild, səh. 180; Osman Turan, göstərilən əsəri, səh. 189).

Toğrul Bəyin başçılığı ilə 1055-ci ildə Türklərin Xilafətin paytaxtı Bağdada kütləvi gəlişi ilə şəhərin siması dəyişmiş, Xilafətin bu qədim mərkəzi yavaş-yavaş Türkləşmiş, şəhərdə yeni bir canlılıq yaranmışdı. Səlcuqlu Sultanı Toğrul Bəy Bağdadın uyğun bir məhəlləsində öz iqamətgahı üçün bir saray tikdirmiş,

onun ətrafında Oğuz Türkmən bəyləri və Səlcuqlu aristokratları üçün bir çox yeni köşklər, Türk ordusu üçün qışlaqlar inşa etdirmiş, möhtəşəm bir məscid tikdirmişdi. Toğrul Bəyin gördüyü möhtəşəm işlərə görə daha sonralar Bağdada hətta "Toğrul Bəy şəhəri" ("Mədinət-üt-Toğrul Bek") deyilmişdi. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Faruk Sumer, Oğuzlar, Ankara, 1972, səh. 197; Koymen M.A. Toğrul bey və zamanı, İstanbul 1976, səh. 76).

Toğrul Bəy adından belə bir deyim tarix kitablarında qırmızı xətlə yazılmışdır: "Özümə saray yapıb da yanında bir cami inşa etməsəm Allahdan utanaram".

Bagdadda 70 yaşında ikən Xəlifənin qızı ilə evlənən Toğrul Bəy bu toyda Türkcə şərqilər söyləyib rəqs etmiş, bu toy-düyünün xatirəsi olaraq bir medalyon hazırlatmış, medalyonun bir üzündə Xəlifənin adını, digər üzündə isə özünün qabartma şəklini və adını yazdırtmışdı (Bax: Osman Turan, Selçuklular tarihi, Ankara, 1965, səh. 93-95).

Toğrul Bəy İslam ad və ləqəblərini işlətməyə başlamış, dövlətdə "Yabqu" vəzifəsinin yerinə "Məlik" terminini işlətmiş, hökuməti İslam örnəklərinə görə təşkilatlandırmış, beləliklə Doğu Türk-İslam dövlətinin təməllərini atmışdı. Özünü bütün varlığı ilə İslam dininə bağlayan bu Səlcuqlu Sultanı qısa bir zamanda ayrı-ayrı ölkələrdə dağınıq halda yaşayan köçəri Türk tayfalarını toplayaraq möhtəşəm bir İmperatorluq yaratmış, müsəlman Türklərə yeni bir mədəniyyət qapısı, İslam dünyasına yeni bir qurtuluş və nizam yolu açmış, Türklərə yeni bir Cahan hakimiyyəti dövrü yaşatmışdır. Bu dövlətin təməllərini babası Səlcuq Bəy atmışdısı, ən böyük işi orta əsr mənbələrində "Zamanın Sahibi" kimi təsvir edilən, mənəvi keyfiyyətləri, Səlcuqlu Türklərini böyük səbr, təmkin və üstün qabiliyyətləri ilə İmperatorluq yaratmağa sövq etdirməyi bacaran Toğrul Bəy və qardaşı Çağrı Bəy görmüşdür (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Merçil E., Müslüman Türk devletleri tarihi, İstanbul, 1985, səh. 54).

Toğrul Bəyi qəbilə başçılığından Türk-İslam Sultanlığı taxtına çıxaran ədaləti, mərhəməti, şəfqəti, səbri, ehtiyatı, xoş rəftarlığı kimi yüksək məziyyətləri ilə yanaşı, İslam dininə sədaqətlə bağlılığı olmuşdur. Qədim Göy Türk Xaqanları Göy

Tanrıya necə inanırdılarsa, müsəlman Qaraxanlı hökmdarları kimi Toğrul Bəy də İslam dininin Allahına eləcə dərin bir iman və inamla bağlı olmuşdur. 1048-ci ildə Bizanslılara qarşı böyük "Həsən Qala" zəfərini qazanan Toğrul Bəy bağlanan müqaviləyə görə, Bizanslıları vergi verməyə məcbur etmiş, hələ VIII əsrdə Xəlifənin qardaşı Maslamanın xatirinə Konstantinopolda inşa edilən və artıq XI əsrdə dağılmaqda olan "Maslama məscidi"ni yenidən inşa etdirmiş və mehrabına Türk hakimiyyət simvolu olaraq özünün "Yay və Ox Tuğrasını" qoydurmuş, adına xütbə oxutdurmuşdu (Bax: Vasilyev A., Histoire de l' Empire Byzantine, Paris, 1931, I cild, səh. 714; Osman Turan, göstərilən əsəri, səh. 43-44).

Toğrul Bəy ümumiyyətlə bütün rəsmi sənədlərdə olduğu kimi göndərdiyi məktubların başında da Türk gələcəyinə uyğun olaraq "Yay və Ox" işarələri qoymuş, öz titullarını yazmış, adına çıxardığı paralar üzərində "Sultan" titulu işlətməmişdir.

1055-ci ildə Bağdada daxil olmaqla Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunun əsasını qoyan Toğrul Bəy İslamiyyəti son anda məhv olmaqdan qurtarmış, onun əvvəlki şərəf və ləyaqətini özünə qaytarmış, Abbasi Xilafətinin daha 200 il mövcud olmasına nail olmuşdu. Toğrul Bəy özünəqədərki dövlətin feodal bünövrəsini dəyişdirmək və mərkəziyyətçi bir İmperatorluq yaratmaq üçün İmperatorluğa tabe olan ölkə mülkləri və boy bəyləri arasında hüquqi mövqe və dərəcələrinə görə bölgülər aparmış, bütün mülk və bəyləri özünə bağlamışdı. Təbiidir ki, feodal nizamdan mərkəziyyətçi dövlət sisteminə keçmək güclü zorluqlarla qarşılanmış, şiddətli müqavimətə və üsyanlara səbəb olmuş və zaman-zaman hətta İmperatorluğu təhlükə qarşısında qoymuşdu.

İmperatorluğun birliyi və qüdrəti yalnız böyük sultanlar (özü, Alparslan, Məlikşah və Sultan Səncər) sayəsində davam edə bilmişdi.

Toğrul Bəy Xorasandan başlayaraq Səlcuqlu İmperatorluğunu bir inqilabi əsaslara dayanaraq qurmuş, köçəriliyə dayanan dövlətdə nizam-intizam və qanun hakim olmuş, hürriyyət və ədalət hökm sürmüşdü. Bütün bunları İslam mənbələri ilə yanaşı o dövr xristian mənbələri də təsdiq edir. Hətta Bizans və digər

xristian və müsəlman ölkələrini fəth edən Toğrul Bəy bu yabançı mənbələrdə belə yüksək ədalət və fəzilətləri ilə tanındılmışdır. Belə ki, Böyük Səlcuqlu Sultanı Toğrul Bəyin hakimiyyəti dövründə yaşamış və bütün hadisələri öz gözü ilə görmüş dövrün məşhur alim və tarixçisi Əbülülə Əhməd bin Həsən (tarixi mənbələrdə İbn Hassul kimi tanınır - A.M.) öz əsərində Türklərin fəzilətlərindən, qəhrəmanlıq və cəsarətlərindən bəhs etmiş, Toğrul Bəydən danışarkən göstərmişdi ki: "Bu gün Türklərin Cahan sultanı, İslamın padişahı, ulu və uca Şahənşah, dinin dirəyi, müsəlmanların yardım bəklədiyi, Allahın dininin zinəti, Tanrı şəhərlərinin (Məkkə, Mədinə və Qüds nəzərdə tutulur - A.M.) Sultanı, Tanrının zəif qullarına yardım edən Toğrul Bəydir. Türklər yenə də bu Ulu Padişahın (Toğrul Bəy nəzərdə tutulur - A.M.) şəxsində Yer üzünü ədalətlə doldurmuş, ad-sanı Şərq və Qərbi tutmuş, mülk və cah-cəlal sahibi, hər müsəlmana itaəti gərəkli, bütün möminlər tərəfindən gecə-gündüz onun müzəffər olması üçün dua edilən bir Sultan bulmuşlar" (Bax: İbn Hassul, Tədil ül-Ətrak, çevirəni Ş.Yaltkaya, Belleten N-13, Ankara, 1940, səh. 261).

Bu adil, İslam dininin zinəti sayılan Səlcuqlu Sultanı Toğrul Bəy 1063-cü ildə vəfat etmiş, Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunun o dövrdəki paytaxtı Rey şəhərində dəfn edilmişdir. Tarixi mənbələr Toğrul Bəyin Rey şəhərində olan abidə türbəsinin - Gümbədi - Toğrul Bəy - yüz ildən sonra da ehtişamlı bir abidə kimi ziyarətگاه olduğunu yazmışlar.

Toğrul Bəy 23 illik hakimiyyəti dövründə müəzzəm bir Türk İmperatorluğu qurmaqla yanaşı bir sıra əzəmətli camilər, xəstəxanalar, karvansaraylar, saray və köşklər tikdirmiş, Türk mədəniyyətinin çiçəklənməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, İslam dünyasının qurtarıcısı kimi şərəfli bir ad qazanmışdır.

Ruhu şad olsun!

Böyük Səlcuqlu Türk Xaqanı Alp Arslan

1.6. Böyük Səlcuqlu Türk Xaqanı Alp Arslan

Səlcuqlu Türkləri Türk-İslam tarixinə dörd böyük İmperator (Toğrul Bəy, Alp Arslan, Məlikşah və Sultan Səncər) bəxş etmişlər ki, bunlardan biri də dünya tarixində dönüş yaradan, sağlığında belə “Cahan Sultanı”, “Fatehlər Atası”, “Adil Sultan” adlandırılan, “Malazqırt qəhrəmanı” Alp Arslandır.

Əmisi Sultan Toğrul Bəy öldüyü zaman (1063) Alp Arslan 34 yaşında idi. Bir sıra meydan müharibələrində qələbə qazanan Alp Arslan çox şöhrətli bir komandan olaraq tanınırdı. Xorasan kimi Səlcuqlu Türk İmperatorluğunun ən mühüm əyalətinin başında duran Alp Arslanı atası Çağrı Bəy öldükdən sonra əmisi Sultan Toğrul Bəy onu Atasının yerinə “Əmir” təyin etmişdi.

Böyük Səlcuqlu İmperatorluğunun yaradıcısı Sultan Toğrul Bəyin övladı olmadığından o, qardaşı Çağrı Bəyin oğlu Süleymanı vəliəhd təyin etmişdi. Lakin bu böyük İmperatorluğu zəif qardaşı olan Sülüyman idarə edə bilmədiyindən Alp Arslan əmisi Sultan Toğrul Bəyin ölümündən 7 ay 20 gün sonra, 27 aprel 1064-cü ildə taxta çıxmışdı. Bu 7 ay 20 gün müddətində Alp Arslan Şahzadə Süleymanın taxt-tac üzərindəki haqlarını bərtərəf etdikdən sonra bu iddiada bulunan atası Çağrı Bəyin əmisi, Qəznəli Sultan Mahmud tərəfindən aldadılaraq əsir götürüb Hindistana sürgün edilən və orada 7 il əsir saxlanıldıqdan sonra Qalınçar qalasında 1032-ci ildə ölən Arslan Yabqunun oğlu Məlik Qutalmışın üzərinə yürümüşdü. Döyüş əsnasında məğlub duruma düşərək qaçarkən atı büdrəmiş və özü ölmüş, Qutalmış məğlub edən Alp Arslan Qutalmışın qardaşı Rəsul Təkini də əsir aldıqdan sonra 27 aprel 1064-cü ildə Səlcuqlu Sultanı elan edilmişdi. Mərvdə vali ikən vəziri olmuş Nizamül mülkü hökumət başına gətirən Alp Arslan dövlət məqamlarında dəyişiklik aparmış və öz fəthlərinə davam etmişdi.

Alp Arslan Səlcuqlu taxtına çıxdıqdan sonra 1064-cü ildə ölən atası Çağrı Bəyin əmisi, Səlcuq Bəyin üçüncü oğlu, Doğu Xorasan və Sistanın ümumi valisi Musa Yabqunun “Yabqu” ünvanını ləğv etmişdi.

1064-cü ilin yazında Azərbaycana doğru hərəkət edən Alp Arslan kiçik Lori Krallığını itaət altına aldıqdan sonra Gürcüstana

daxil olarkən yanında olan oğlu Məlikşah ilə vəziri Nizamülmülk də Araz çayı boyunca Gürməli Çuxurunu və kilsələri ilə məşhur Məryəmnişin qalasını və ətrafını fəth etmişdilər. Oğlunun başarisından çox məmnun olan Alp Arslan onları da yanına alaraq Sepid şəhərini hücumla ələ keçirib Baqrat xanədanının paytaxtı olan, Bizansa bağlı və Bizanslılar tərəfindən müdafiə edilən, hasarları ilə məşhur Ani şəhərinə hücum edərək 16 mart 1064-cü ildə oranı almış, sonra Alp Arslanın təbəəliyini qəbul edən şəhərin prensi Qadiklə birgə Qarsa daxil olmuşdu. Alp Arslanın Ani şəhərini fəth etməsi İslam dünyasında böyük məmnunluq yaratmış, xəlifə Alp Arslanın başarisını bildirən bir “Bəyannamə” yaymış, sultana “Əbulfəth” ünvanı vermiş və bu böyük qələbə Bizans İmperatorluğunu Alp Arslanla bir müqavilə bağlamağa məcbur etmişdi. 1064-cü ildə Gürcüstanı fəth edərək Səlcuqlu İmperatorluğuna qatan Alp Arslan Bizansın Doğu Qaradəniz ətrafı bölgələri ilə bütün əlaqələrini kəsmişdi.

1065-ci ildə Mərvə gələn Alp Arslan burada oğulları Məlikşahla Qəznəli prensesi Türkan Xatun Cəlaliyə ilə, Arslanşahı da Qaraxanlı imperatorluq prensesi ilə evləndirib bu iki Türk İmperatorluğu ilə bir yaxınlaşma siyasəti yaratmağa müvəffəq olmuşdu.

Alp Arslan 1065-ci ildə Qafqazları və Xəzər sahillərini dolaşaraq Manqışlaq yarmadasına varıb burada müsəlman olmayan Türklərlə birləşib ətrafa axınlar yapan Türkmən, Qıpçaq və Cazıqlara qarşı hücum edərək onların 30 minlik ordusunu dağıtmış, Qıpçaqları buradan uzaqlaşdırmışdı. Alp Arslan Cənddə dəfn edilən babası Səlcuq Bəyin məzarını ziyarət etdikdən sonra 1066-cı ilin may ayında Gürgənc üzərindən Mərvə dönmüşdü.

Bu ilk Türküstan səfəri ilə nəslinin vətəni olan Məvəraünnəhrə qonşu olan əraziləri də Səlcuqlu Sultanlığına qatan Alp Arslan, Nişabur yaxınlığındakı Radqana gələrək burada oğlu Məlikşahın vəliəhdlik törənini yapdırmış, 1066-cı ilin iyul ayında Nişabura gəlmişdi.

1067-ci ildə Kirman məliki Kavurdun üsyanını yatırdan Alp Arslan Kirdmandan Şiraza doğru hərəkət edərək İstəxr qalasını özünə tabe etmişdi. Beləliklə, 1067-ci ildə Xarəzmə gələn Alp

Arslan Aral gölünün quzey və doğusunu dolaşaraq qədim Oğuz ellərini tamamilə Böyük Səlcuqlu Xaqanlığına bağlamış, yaxınlarda Bizans sərhəddinə gələcəyini bildirərək Bizansa qarşı mübarizə aparan qərb ordusuna böyük ölçüdə hərbi qüvvə göndərmişdi.

“Sultan Alp Arslan Azərbaycandakı vassalları olan dövlətlərin daxili müstəqilliyinə son qoymaq məqsədilə 1067-ci ilin payızında Arana səfər etmiş, 1068-ci ildə Araz çayını keçərək Gürcüstana varmış, bir müddət Tiflisdə qaldıqdan sonra 1069-cu ilin yanvarında Gəncəyə gəlmişdi. Gəncədə Şəddadi hakimi Fəzl qala qapılarının açarlarını Alp Arslana təqdim etmiş, Sultana xeyli miqdarda qiymətli hədiyyələr vermişdi.”

Şirvanşah Fəriburz da Gəncəyə, Alp Arslanın hüzuruna gələrək ona itaət edəcəyini bildirmişdi (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə, Bakı 1994, səh 291) Bir müddət Gəncədə qaldıqdan sonra Qarsa gələn Alp Arslan axıncılarını Trabzon ətrafına yollamışdı.

1070-ci ilin yayında güney doğuya doğru irəliləyən Alp Arslan bir müddət şox bəyəndiyi Amid (Diyarbəkir) şəhərində qaldıqdan sonra Hələbə gəlmiş, buranı da Səlcuqlu Türk İmperatorluğuna bağladıqdan sonra Fərat və Dəclə çaylarını keçərək Diyarbəkir-Bitlis yolu ilə Əhlətə varmışdı. Alp Arslan Fərat çayını keçərkən yanındakı imamı Buxaralı qazı Əbu Cəfər Məhəmməd: “Sultanım! Nemətlərindən dolayı Allaha həmd edirəm. Məmlüklər (Suriya və Misir Türk Məmlükləri nəzərdə tutulur-A.M.) istisna olmaqla bu çayı nə qədim zamanlarda və nə də İslam dövründə bir Türk hökmdarı keçməmişdir, ilk dəfə olaraq Siz keçirsiniz”-demiş, Alp Arslan da bəy və komandanlarını toplayaraq imama bu sözləri təkrarlatmış və Tanrıya şükr edərək Fatimiləri Suriyadan çəkilməyə məcbur etmiş və bundan sonra artıq Məkkə əmiri Fatimi xəlifəsi yerinə xütbəni Türk sultanı Alp Arslan və Abbasi xəlifəsi adına oxumuşdu.(İqtibas Prof.Dr.Osman Turanın “Türk Cihan hakimyyəti mefkuresi tarihi” adlı əsərindən götürülmüşdür.Bax:göstərilən əsər, səh.191).

Sultan Alp Arslan Suriya səfərindən sonra Anadoluya yerləşən və Bizanslılar tərəfindən təzyiqlərə məruz qalan Türkmənləri müdafiə etmək və İslamın bu qədim rəqibi ilə hesablaşmaq üçün Fatimilərə qarşı yürüşünü təxirə salaraq Anadoluya dönməyə məcbur olmuş, 200 minlik böyük bir bizans ordusu ilə az bir ordu ilə savaşımalı olmuşdu. Öz gücünə arxayın olan Bizans İmperatoru Romanos Diogenis Alp Arslanın sülh təklifini rədd etmiş və yalnız Anadolunu deyil, İslam ölkələrini də zəbt edəcəyini, camiləri kilsəyə çevirəcəyini söyləmiş, Alp Arslanın harada təslim olacağını sormuş, ordusunun İsfahan və ya Həmədanda qışlayacağını elçiyə bildirmişdi. Bu kobud ultimatumu cavab olaraq Alp Arslanın elçisi “Heyvanlarınız oralarada qışlaya bilər, amma sizin harada qışlayacağınızı deyə bilmərəm” tərzində kəskin və mənalı bir cavab vermişdi. Beləliklə, Alp Arslan 26 avqust 1071-ci ildə Buxaralı imam Əbu Cəfər Məhəmmədin: “Ey Sultanım! Sən Allahın başqa dinlərə zəfər vəd elədiyi İslamiyyət uğrunda cihad edirsən, Bütün müsəlmanlar minbərlərdə sənə dua edəcəyi Cuma günü savaşa başla. Mən Tanrının zəfəri sənə adına yazdığına inanıram” müjdəsinə əməl edərək əsgərlərini toplamış, atından enərək səcdə etmiş və: “Ya Rəbbim! Səni özümə vəkil edir, əzəmətin qarşısında üzümü yerə sürtür, Sənəin uğrunda savaşıram. Ey Tanrım, niyyətim təmizdir, mənə yardım et. Sözlərimdə yalan varsa, mənə məhv et”- demiş, sonra da üzünü əsgərlərinə tutaraq: “Burada Allahdan başqa bir sultan yoxdur. Ömr və tale onun əlindədir. Ona görə də mənəimlə birlikdə savaşımaqdan və ya məndən ayrılmaqda sərbəstsizsiniz” demişdir. Əsgərləri bir ağızdan: “Əsla əmrindən çıxmayacağıq” deyincə Sultan Alp Arslan ağ geyinərək qədim Türk törəsinə görə atının quyruğunu özü bağlamış və son müraciətini edərək “Ey əsgərlərim! Əgər şəhid olarsam, bu bəyaz geyimim kəfənim olsun. Mənə şəhid olduğum yerdə dəfn edin. O zaman ruhum göylərə çıxacaqdır. Məndən sonra oğlum Məlikşahı taxta çıxarınız və ona bağlı qalınız. Zəfər qazanarsaq, isticbal bizimdir.”- deyərək tarixdə məşhur Malazqirt meydan müharibəsinə başlamışdı.

Savaş əsnasında Bizansların Balkanlardan gətirdiyi Şamani Oğuz və Peceneqlərdən təşkil etdikləri süvari ordu dəstələri

irqdaşları olan Səlcuqlular tərəfinə keçmiş, şaşqınlıq içərisində qalan Bizans ordusu dağılmış, Alp Arslan tarixi zəfər qazanmışdır. Tarixin bu böyük zəfəri ilə Alp Arslan Türk, islam və hətta dünya tarixində nəticələri çox böyük olan bir dönüş nöqtəsinin qəhrəmanı olmuş, Bizans İmperatoru Romanos Diogenisi əsir almışdı. Əsirə əsir kimi deyil, qonaq və dost münasibətləri bəsləyən Alp Arslanın İmperator rəqibinə “Mən bu duruma düşsəydim, mənə nə edərdin?” sualına qarşı İmperatordan “Düşməyə yapılması gərəkeni edərdim” cavabını alınca Alp Arslan İmperator Diogenisə: “Mən burada qalib olarsam, yaxşılıq edəcəyimə dair Tanrıya bir əhddə bulunmuşdum. Allah yaxşılıq düşünənlərin arzusunu gerçəkləşdirir. Ona görə də səni yenidən taxt-tacına qaytaracağam”- demiş və dediyinə də əməl etmişdi. Bütün o dövr müəllifləri Sultan Alp Arslanın bu böyüklüyünü heyranlıqla qeyd etmiş, tarixdə ilk dəfə bir Bizans İmperatorunun əsir olması ilə nəticələnən bu böyük zəfər, dövründə də təqdir edilmiş, bütün İslam aləmində qələbə şənlikləri keçirilmiş, bir çox hökmdarlar Alp Arslanı təbrik etmişdilər (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Osman Turan, Səlcuklular tarixi, Ankara 1965, səh.156-160).

Alp Arslan Malazqırt zəfərindən sonra əsir etdiyi Bizans İmperatoru Romanos Diogenis ilə bir sülh anlaşması yapmış və bir “qardaşlıq andı” ilə bir-birlərinə bağlanmışdılar. Yeni İmperator Mixael, Romanos Diogenisi taxtdan kənarlaşdırdıqdan sonra onun gözlərinə mil çəkdiydini eşidən Alp Arslan buna çox hiddətlənmiş, Bizanslılarla sülhün pozulduğunu və müharibənin başladığını elan etmiş və Türklərə: “Aslan və qartal yavruları kimi olunuz! Yer üzündə gecə-gündüz uçunuz! Artıq Romalıları aman verməyiniz!”-deyərək Andolunun bütün qapılarını Türklərin üzünə açmışdı. Bundan sonra Türklər Anadoluya axışmaqda, hər tərəf Oğuz boyları ilə dolmaqda idi (Bax: Urfalı Mathieu, Chronique, Fransızcaya çevirən E. Dulaurier, Paris 1858, səh.170).

Sultan Alp Arslan Bizans İmperatorluğuna qarşı 1071-ci ildə qazandığı “Malazqırt zəfəri” ilə Türklərin ondan sonrakı min illik tarix səhifəsini açmışdır. Ədalətli və böyük dövlət xadimi dahi bir sərkərdə olan Alp Arslan hətta ona qarşı üsyan edənlərə döyüşdə əsir düşənlərə qarşı belə mərhəmətli davranmış, onları

bağışlamış, müharibələr istisna olmaqla qan tökülməsinin əleyhinə olmuşdur.

“Malzqırt zəfəri” ilə adı Dara, İskəndər, Sezar, Xalid ibn Vəlid və Əmr ibnül-Asla bərabər şəkilən Alp Arslan İngiltərədən Yaponiyaya qədər uzanan müəzzən bir ərazidə böyük bir şöhrət qazanmışdır. Bütün tarixçilər Alp Arslanın “Malazqırt zəfəri”ni “Bütün dünya tarixinin dönüş nöqtəsi” adlandırmışlar. Bütün Avropada dərin əks-səda oyandıran və İslam dünyasını sevincə qərq edən “Malazqırt zəfəri”-nin böyük qəhrəmanı Alp Arslanın qısa səltənəti (1063-1072) Türk tarixinin mühüm dövrlərindən birini təşkil edir. Onun hakimiyyət dövrü Türk dövlət sistemi və cahan hakimiyyəti məfkurəsinin ən parlaq dövrlərindən biri olmuşdur. Onun sayəsində Səlcuqlu İmperatorluğu qısa müddət ərzində ulu babası Səlcuq Bəyin yaşadığı Sır-Dərya boylarından Aralıq dənizi sahillərinə qədər genişlənməmişdir. O, ildırım sürəti ilə Türkünstanı, Xəzər sahillərini, Qafqazı öz tabeliliyinə aldıqdan sonra İslama ağır zərbə vuran Fatimilərə və İslamın düşməni xristian Bizanslılara qarşı iki böyük səfərə çıxmış və üçündə də qələbə qazanmışdı.

Türk tarixinin unudulmaz şəxsiyyətlərindən olan, Andolunu türklər üçün vətən yapan Malazqırt qəhrəmanı Sultan Alp Arslan 9 illik sultanlıqdan sonra 25 noyabr 1072-ci ildə 43 yaşında hiylə ilə onun yanına soxulan bir qaraxanlı qala mühafizi tərəfindən xəncərlə qətlə yetirilmiş, Mərvdə dəfn edilmişdir. Xain qala komandanı tərəfindən qətlə yetirilərkən: “Türkünstan səfərində bir təpə üzərinə çıxdığımız vaxt ordumun əzəmətindən və əsgərlərimin çoxluğundan altımda yerlərin titrədiyini hiss edir və öz-özüm: Mən dünyanın hökmdarıyam. Heç bir qüvvə mənə qarşı çıxıbilməz. Bu ordu ilə Çini də fəth edərdəm- deyirdim. Bu qürur üzündən bu vəziyyətə düşdüm. Halbuki hər səfərə çıxışımda Allahdan yardım diləyirdim”- deyərək təkəbbürün, lovğalığın kimsəyə xeyir gətirməyəcəyini bəyan etmişdi.

Böyük Türk Xaqanının gənc yaşda bir sui-qəsdə qurban gedərək ölməsi Türk İmperatorluğunun dostları arasında dərin təssüf hissi yaratmış, Xəlifə öz təssüfünü bildirən və bütün dünya müsəlmanlarına baş sağlığı diləyən rəsmi bir “ Bəyamnamə ”

yayınlamışdı ki, bu da 1072-ci ildə Türk İmperatorluğunun erişdiyi əzəməti göstərən bir mənbə, Səlcuqlu Türk Xaqanlığının bir Cahan İmperatorluğunu təsdiq edən rəsmi sənətdir.

Öz sağlığında “ Cahan Sultanı”, “ Fatehlər atası”, “Adil Sultan” ləqəbləri daşıyan Alp Arslanın hakimiyyəti dövründə Şərqdə məşhur “Nizamiyyə mədrəsəsi” 1065-1067-ci illərdə inşa edilib fəaliyyətə başlamış, din-dövlət məsələləri onun zamanında dövlətin gündəminə gəlmiş, vəziri Nizamül-mülk Sultanın izni ilə bu məsələ ilə yaxından maraqlanmışdı. Alp Arslan tarixi zəfərləri ilə yanaşı bir sıra mədrəsələr tikdirmiş, elm adamları və tələbələrə vəqf gəlirləri ilə maaşlar və təqaüdlər təsis etmiş, böyük quruculuq işləri görmüş, karvansaraylar, körpülər tikdirmiş, su kanalları çəkirmişdi. Onun zamanında Zeyn əl-İslam Əbül Qasim Quzeyri və İmamül-Harameyn Cüveyni kimi məşhur elm adamları yetişmişdi.

Xristianlar üzərində ən böyük qələbə qazanmasına və xristianları məğlub etməsinə baxmayaraq hakimiyyəti altına aldığı xristian ölkələrdə ədaləti və mərhəməti ilə məşhur olmuş, dövrünün xristian mənbələri onun yüksək insani keyfiyyətlərini öymüş, onu “ Adil Sultan“ adlandırmışlar.

Dörd yüz il parlaq bir dövr yaşayan Xəzər Türkləri də Səlcuqların İslam dünyasına hakim olduğu Sultan Alp Arslan zamanında tarix səhnəsindən çəkilməmiş, Oğuz Türkləri olan Səlcuqlularla qaynayıb qarışmışlar.

Alp Arslan Türk törəsinə əməl edərək ziyafətlər vermiş, müntəzəm olaraq Türk törələrinə əməl etmişdir. Onun məşhur bir deyimində göstərilər ki: “Biz Türklər təmiz müsəlmanlarıq, bidət (küfr) nədir bilmərik. Bu səbəblədir ki, Allah bütün Türkləri əziz etmişdir.”

Tarixi mənbələr Alp Arslanı “hökmdarlar arasında onun qədər Allaha, dinə və cihada bağlı kimsə yoxdur” kimi vəsfləndirmişlər. Onun şəxsiyyəti əfsanələşmiş, bir sıra vəlilək kəramətləri tarixi mənbələrdə özünə yer almışdır.

Alp Arslan çox sevdiyi, bir sıra yürüslərə özü ilə bərabər apardığı və vəliəhd təyin etdiyi oğlu Məlikşaha (1072-1092) gənc yaşında ikən böyük bir İmperatorluq və Nizamülmülk kimi məşhur

bir dövlət xadimi miras qoyub getmişdir. Atası Alp Arslandan sonra tək əngəl olan əmisi Kavurt Bəyi vəziri Nizamülmülk vasitəsilə zərərsizləşdirən Məlikşah artıq İslam dünyasının tək hakimi olmuş, Kaşğardan Boğazicinə, Aral gölündən Hind dənizi və Yəmənə, Sırdəryadan Aralıq dənizi sahillərinə qədər dövlətin sərhədlərini daha da genişləndirərək atası Alp Arslan kimi müəzzəm Səlcuqlu Türk İmperatorluğunu mədəni və iqtisadi cəhətdən yüksəltnmiş, hər tərəfdə geniş quruculuq işləri aparmış, böyük şəhərlərdə Nizamiyyə mədrəsələri təsis etmiş, elmin, mədəniyyətin, sənaye, kənd təsərrüfatı və ticarətin inkişafına rəvac vermişdi. Belə bir İmperatorluğun başında dayanan gənc Sultan Məlikşah əcdadlarından miras qalan bu dəyəri qiymətləndirmiş, Antakyadan Aralıq dənizi sahillərinə varınca atı ilə dənizə girmiş, qılıncını üç dəfə dalğalara çırparaq dövlətinin sərhədlərini buralara qədər genişləndirdiyi üçün Allaha şükr etmiş və : “Ey atam! Sənə müjdələr olsun, kiçik yaşda buraxdığın oğlun ölkəsini quru sahələrin sonuna qədər genişlətdi” – deyərək Aralıq dənizindən götürdüyü qumları Mərvdə atası Alp Arslanın məzarına səpmişdi. (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi, səh.196).

Böyük Səlcuqlu Türk Sultanı Alp Arslanın adı zamanımıza qədər ən böyük sayğı və sevgiylə anılmış, ən böyük tarixçilər, ədib və sənətkarlar, o cümlədən də böyük mütəfəkkir Mövlana Cəlaləddin Rumi tərəfindən adı hörmət və ehtiramla yad edilmiş, şəninə yüzlərlə qəsidə və təbriknamələr həsr edilmişdir.

Ruhu şad olsun! Amin.

Dünya Cahangiri Çingiz Xan

1.7. Dünya Cahangiri Çingiz Xan

Dünya tarixinin ən böyük fəthlərindən, cahangirlərindən, sərkərdələrindən və dövlət xadimlərindən biri olan Çingiz Xan (1155 - 1227) bir çox tədqiqatçılar eyni zamanda bir Türk hökmdarı olaraq da qəbul edirlər. (Bax: Ahmet Temir, Cengiz Han, Ankara 1989, səh 5) Çingiz Xan sülaləsinin mükəmməl tarixini yazan "Came et-Təvarix" əsərinin müəllifi, Elxanilər dövlətinin baş vəziri olmuş məşhur Rəşidəddinə görə də, "Çingiz Xanın mənşə əfsanələri daha çox Türk mənşə əfsanələrinə bənzəyir". (Bax Rəşid ed-Din, Came et-Tevarih (Metin), yayımlayan Ahmet Ateş, II cild, IV Cüz, Ankara 1957)

Çingiz Xanla Türklərin münasibətlərindən bəhs edən məşhur Macar alimi Rasonyi də göstərir ki, "Öngüt Türkləri əsrlərlə Çingiz Xan nəslə ilə ailə qurmuş, evlənmələr yolu ilə qohumluq münasibətləri yaratmışlar. Belə ki, Öngüt Türklərinin başcısı Alaquş Təkin Çingiz Xanın kürəkəni idi. Onun oğullarından Gün Buğa böyük Xaqan Kubilayın (1259 - 1294) qızı Ürəklə, Ay Buğa isə böyük Xaqan Güyükün (1246 -1248) qızı Yelmiş ilə evlənmişdilər... Bu ailə (Alaquş Təkinin ailəsi - A.M) Çingiz Xan ailəsinə daim sadıq qalmışdır". (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh 175)

Orta əsr Çin mənbələri isə ümumiyyətlə Türk və Moğolları bir-birindən ayırmamış, onları birlikdə "Ta-ta" (Tatar) adlandırmışdır. XIII əsr Çin mənbələri mədəni səviyyələrinə görə, Moğolları "Bəyaz tatar", "Qara tatar" və "Vəhşi tatar" şəklində qruplaşdırmışlar. (Ahmet Temir, Türk - Moğol İmperatorluğu və devamı, Bax: Türk Dünyası, I cild, Ankara 1992, səh 386)

Ümumiyyətlə Çingiz Xanın həyatı, şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında artıq 770 ildir ki, yazılır və bundan sonra da hələ çox yazılacaq. Ömrünün böyük bir hissəsini Çingiz Xanın həyatının tədqiqinə həsr edən məşhur alman alimi, professor Erich Haenisch yazırdı: "Bu qüdrətli şəxsiyyətin göstərdiyi başarıların sirrini bu üç məsələdə aramalıyıq: Biricisi, Çingiz Xanın misilsiz və əzəmətli hərbi qabiliyyətə malik olmasında; ikincisi, onun öz ətrafındakılara qarşı göstərdiyi inam və etiqadda; üçüncüsü, İlahi varlığın yerdəki

vəkili olduğuna inamında". (Seçmələr bizimdir - A. M. Bax: Erich Haenisch, Moğolların gizli tarixi, tərcümə edən A. Temir, Ankara, Türk Tarih Kurumu, II seri, 13-cü nömrə, 1948; A. Temir, Cengiz Han, Türk Büyükleri Dizisi:124, Başbakanlık basınevi, Ankara 1989, səh 7)

Bütün bunlarla yanaşı, Çingiz Xanın həyat və fəaliyyəti ilə bağlı ən dəyərli əsər "Moğolların gizli tarixi", anonim əsər olan "Altan Tabçı", "Xanların mənşəyi haqqında cövhər məcmuəsi", Rəşidəddinin "Came ət-Təvarix", və Əbülqazi Bahadır Xanın "Şəcərəyi-Türki" əsərləridir ki, bunlardan da ən qədimi və ən dəyərlisi "Moğolların gizli tarixi" əsəridir.

1240-cı illərdə yazılan, 12 bölmədən ibarət olan və müəllifi, bircə, Çingiz Xan tərəfindən Ali Məhkəmənin sədri təyin edilən minbaşı Şigi Kutuk olan "Moğolların gizli tarixi" adlı əsər Çingiz xanın cəddi, onların ata yurdu, Çingiz Xanın ulu babası Bataçı Xan və onun nəslindən gələnlər bir-bir sadalanaraq, Temuçinin (Çingiz Xanın əsl adı Türkcə olan Temuçindir. - A.M) atası Yesugey Bahadıra qədər 20 şəxsin adı qeyd edilmişdir ki, Temuçinin şəcərəsi Dobun Mərgənin arvadı Alan Koanın ərinin ölümündən sonra göydən gələn ruhla izdivac nəticəsində doğulan üç uşaqdan ən kiçiyi olan Bodonçar Munkaka dayanır.

Alan Koanın əri Dobun Mərgənin ölümündən sonra da cocuq dünyaya gətirməsi ətrafda dedi-qoduya səbəb olmuş, ana isə beş övladını ətrafına toplayaraq demişdi: "Oğlum Bəlgünötey və Bügünötey! Siz bu üç cocuq haqqında ananızdan şübhə edərək əleyhinə dedi-qodu yaptınız. Şübhənizdə haqlısınız. Lakin hər gecə sarışın bir adam evin bacasından sızan işıq vasitəsilə içəri girərək qarnımı oxşayır və onun nuru vücuduma keçirdi, çıxarkən də günəş və ya ayın nurları üzərindən sarı bir köpək kimi sürünərək çıxırdı. Siz niyə belə düşünmədən danışırınsınız? Bu hadisə ilə bağlı fikir yürüdülərsə, onların Tanrının oğlu olduqları (İsa Məsihlə müqayisə et) meydana çıxar. Qardaşlarınızı qara başlı adi adamlarla müqayisə edərək, necə belə danışa bilərsiniz? Onlar bütün insanların xanı olduqları zaman adi xalq gerçəyi anlayacaqdır". (Bax: Moğolların gizli tarixinə görə Çingiz Xan, hazırlayan Ahmet Temir, Ankara 1989, səh 15-16)

Əsərdən anlaşıldığına görə, Alan Koadan təbiətüstü varlıq nəticəsində dünyaya gələn ən kiçik oğul Bodonçar Munkak Çingiz Xanın doqquzuncu babasıdır. Əsərdə göstərilir ki, Bodonçar Munkak bir neçə dəfə evlənmiş və onun bir nəslindən Çingiz Xanın qardaş adlandığı, uşaqlıqları bir yerdə keçən, ilk illərdə dövlətin qurulması və ayrı-ayrı boyların məğlub edilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, lakin sonradan Çingiz Xana düşmən kəsilmiş Kara Koadan oğlu Camuka, ilk arvadından olan nəslindən isə Yesügey Bahadır oğlu Temuçin (Çingiz Xan) dünyaya gəlmişdir.

"Moğolların gizli tarixi" adlı əsər aşağıdakı sözlərlə başlayır: "Çingiz Xağanın cəddi yüksək Tanırının təqdiri ilə yaradılmış bir Bozqurd (Börtə-çino) idi və eşi bəyaz bir dişi Maral (Koai Maral) idi. Onlar (Bozqurdla bəyaz dişi Maral - A.M) dənizi (Tənqiz dedikdə, Baykal gölü nəzərdə tutulur - A.M) keçərək gəldilər. Onan çayının mənbəyində, Burxan Qaldun dağı ətrafında yerləşdikdən sonra Bataçı xan adlı bir oğulları oldu". (Bax: Ahmet Temir, Cengiz Han, Ankara 1989, səh 13-14)

Bundan sonra əsərdə, Temuçinin atası Yesügey Bahadır Olkunout qəbiləsindən qaçırılmış olan Höelün Ücin adlı bir qızı Merkitlərin əlindən alaraq onunla evləndikdən sonra bu qadınlardan Yesügey Bahadırın Temuçin (Çingiz Xan), Kasar, Kaçun, Temügə-Otçiğin adlı dörd oğlu və Temülün adlı bir qızı olduğundan, Yesügey Bahadırın Tatarlarla savaşırkən, arvadı Höelün Ücinin Temuçini dünyaya gətirdiyindən, Yesügey Bahadırın Tatar boy başçılarından Temuçin Ügey adlı birini əsir aldığından və yeni anadan olan oğluna həmin bu Tatar Temuçinin adını qoyduğundan, Temuçin doqquz yaşında olarkən, atası Yesügey Bahadırın Tatarlar tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyündən, Höelün Ücin ananın övladlarını necə ağır şərtlər altında böyütdüyündən, Temuçinin gəncliyindən, Tayicutlara əsir düşməsi və əsirlikdən qaçıb qurtulmasından, Kereitlərin başçısı, atasının dostu və özünə "ata" hesab etdiyi Toğrul Xanla, "qardaş" dediyi Camuka ilə üçlü anlaşma yaparaq, Merkitləri məğlub etməsindən, nişanlısı Börtəni düşmən əsarətindən qurtarmasından, Camukanın Temuçinin əleyhinə gedərək, ondan ayrılıb özünü "Gür Xan" elan etməsindən, Temuçinin Camuka ilə Toğrul xanın

birləşmiş ordularını məğlub etməsindən, Naymanlarla Merkitləri itaət altına almasından, Temuçinin "Çingiz Xaqan" adı ilə "Böyük Xan" elan edilməsindən, Quzey Çini, Türküstan və Rusiyanı zəbt etməsindən, Çingiz xanın ölümündən, oğlu Ögedeyin "Böyük Xan" seçilməsindən və Çin dövlətinin ortadan qaldırılmasından geniş bəhs edilmişdir.

Əsərdə qeyd edildiyinə görə, Temuçin doqquz yaşında ikən atası Yesügey Bahadır onu evləndirmək məqsədi ilə anası Höelün Ücünün Olkunout tayfasının yanına apararkən, yolda Unqırat boyunun başçılarından olan Dey Seçənə rast gəlmiş, Dey Seçən də onu evinə qonaq aparmış və burada Temuçin onun on yaşlı qızı Bortəni bəyənmiş və atalar anlaşıaraq onları nişanlamışlar. Dey Seçənin xahişi ilə Yesügey Bahadır Temuçini qaynatasının evində qoyaraq, məmləkətinə dönərkən yolda susadığı üçün Tatarların yanına getmiş, Tatarlar da onu tanıdıqları üçün keçmiş düşmənçiliklərindən dolayı onun içkisinə zəhər qataraq zəhərləmişlər. Üç gün sonra evinə gəlib çatan Yesügey Bahadırın vəziyyəti daha da ağırlaşmış Konqotanlardan Çaraka Əbügənin oğlu Müngliki yanına çağırtdıraraq demişdi: "Oğlum Minglik, uşaqlarım kiçikdir, oğlum Temuçini kürəkən olaraq buraxıb dönərkən, Tatarlar tərəfindən zəhərləndim. Vəziyyətim ağırdır. Geridə qalan kiçik uşaqlarıma (böyük oğlu Temuçin 9, Kasar 7, Kaçiun-Elçi 5, Temügə-Otçiğin 3 yaşı və qızı Temülün isə hələ beşikdə idi - A.M) dul qadınım (Höelün Ücünə) və gəlinimə (Temuçinin nişanlısı Börtəyə) baxmağı öz üzərinə götür. Oğlum Münglik, oğlum Temuçini (gələcək Çingiz Xanı) dərhal gedib al və gətir". Yesügey bunları söylədi və öldü. (Bax Moğolların gizli tarixinə görə, Cengiz Han, hazırlayan Ahmet Temir, Türk Böyükleri dizisi:124, Kültür Bakanlığı yayınları:1105, Ankara 1989, səh 20)

Əbügə oğlu Münglik Yesügey Bahadırın vəsiyyətinə əməl edərək sona qədər bu ailəyə sadıq qalmışdır. O, ilk öncə Temuçini Dey Seçənin yanından alıb gətirmiş, gələcək dünyanı idarə edəcək Xanlar sülaləsini yetişdirməklə, şəxsiyyətini ortaya qoymuşdur. Höelün Ücin ananın öz övladlarını necə böyütdüyünü müəllif, "Moğolların gizli tarixi"ndə çox təsirli təsvir edir: "Mahir bir qadın

olan Höelün Ücin kiçik uşaqlarını böyütdü. Ətəklərini belinə bağlayaraq, Onan çayı boyunca bir aşağı bir yuxarı yürüdü. Yabanı armud və meyvələri toplayaraq, gecə-gündüz övladlarını bəslədi. Cəsur Ücin ana əziz övladlarını tərbiyə etdi. Əlinə sərv ağacından bir dəyənək alaraq çiçək köklərini qazaraq onları bəslədi. Ücin ana tərəfindən yabanı soğanlarla, sarımsaq kökləri ilə bəslənən cocuqlar güclü və ağıllı böyüdülər. Ər, ər oğlu ər və cəsur böyüyən uşaqlar sanki Xan olmaq üçün böyüdülər". (Bax: Moğolların gizli tarixinə görə Çingiz Xan, səh 22)

Atasının ölümündən sonra böyük oğul Temuçinin yavaş-yavaş başarılar qazanaraq 1196-cı ilə, yəni ətrafına toplanan boylar tərəfindən "Xan" seçilməsinə qədər 31 il, bütün boyları birləşdirməsi ilə 1206-cı ildə "Çingiz Xaqan" adı ilə "Böyük Xan" elan edilməsinə qədər də 41 il keçmişdir. Bu dövr ərzində Temuçin Tatarlar tərəfindən əsir götürülmüş, əsirlikdən qaçaraq ailəsinə qovuşmuş, Tayciutlar qərargaha hücum edərkən Temuçin anası, qardaşları və bacısı ilə meşədə gizlənməyə məcbur olmuş və sonda Tayciutlara əsir düşmüş, Süldüslü Sorkan Şiranın yardımı ilə əsirlikdən qurtularaq adamlarını və ailəsini arayıb-bulmuş, nişanlısı Börtəni tapıb onunla evlənmiş, Qərargahı Merkitlər tərəfindən zəbt edilərək arvadı Börtə qaçırılmış, Mekitlərə qarşı Kereitlərin başçısı, atası Yesügeyin dostu Toğrul Xanla birləşərək dostluq müqaviləsini təzələmiş, Toğrul və "qardaş" adlandırdığı Camuka ilə üçlü ittifaq bağlayaraq, Merkitləri məğlub etmiş, arvadı Börtəni əsirlikdən qurtarmışdı.

Kereit hökmdarı Toğrul Xan, o dövrdəki Avropada "Papaz hökmdarı Yohannes" adı ilə əfsanəvi bir şöhrət qazanmış, "xristianların xilaskarı" kimi vəsfləndirilmişdir. Onun adı Xaçlı səfərləri (Xaç yürüşləri) əsnasında böyük rol oynamışdır. (Bax A.Temir, Cengiz Han, səh 137)

Merkitlərə qarşı başarılı savaştan sonra Temuçinlə Camuka il yarım bir-biri ilə dostluq içində yaşamış, sonra isə Camukanın təqsiri üzündən ayrılaraq, bir-birinə düşmən kəsilmişlər. Bəzi boylar Temuçinin ətrafında toplanaraq, 1196-cı ildə onu "Çingiz Xan titulu ilə "Xan" elan etmiş, bəzi boylar da Camukanın ətrafında birləşərək onu "Gür Xan" titulu ilə hökmdar

elan etmişlər. Bu hadisədən sonra Camuka Çingiz Xana qarşı savaş açmağa qərar vermiş və sonda Çingiz Xanla Toğrulun birləşmiş orduları qarşısında məğlub olaraq, geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Bundan sonra Çingiz Xan Tayciutları, onunla birləşən Kereitli Caka Qambutla birgə Tatarları, Toğrulla birgə "Moğol adı daşımalarına baxmayaraq Türk olan Naymanları" (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 175) məğlub etmişdi". Naymanlar o dövrdə bozkırların ən mədəni xalqı olub, ilk olaraq uyğur yazısını işlətmişlər. Aralarında Nestoryan məzhəbindən bir çox xristian da bulunurdu. Məmləkətləri Hanqhay və Altay dağları arasında idi. Buyruk, İnança-Bilgə Tayank (Torluq) və Güclülük kimi sülalələri olmuşdur". (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: A.Temir, Cengiz Han, Ankara 1989, səh 137-138)

Çingiz Xanın nüfuzunun getdikcə artdığını görən Toğrul Xanın oğlu Senggüm atası ilə Çingiz Xanın arasını vurmağa çalışmış, Camuka ilə biləşərək Çingiz Xana qarşı mübarizəyə başlamışlarsa da sonda hər ikisi məğlub olmuş və Toğrul qaçıb qurtulsa da Nayman komandirlərindən Kori Sübəçi adlı birisi onu tanımadığından öldürmüş, Senggüm də tutularaq öldürülmüş, Camuka isə özünün beş tərəfdarı tərəfindən tutularaq Çingiz Xana təslim edilmişdir. Çingiz Xandan ənam gözlədikləri halda o, öz başçılarına xəyanət etdikləri üçün onların beşinin də qətlinə fərman vermiş, Camukanın bağışlanmasına baxmayaraq, o, öz xəyanətini etiraf etmiş, yalnız qanı tökülmədən öldürülməsini (Türk törəsinə görə, şərəfli adamlar xəyanət etsələr belə, onların qanı tökülmədən qətlə yetirilməli idi) xahiş etmişdir. Çingiz Xan da "qardaş" adlandırdığı Camukanın bu xahişini yerinə yetirərək "Onu qanını axıtmadan öldürün, lakin ölüsünü hara gəldi atmayıb təntənəli şəkildə dəfn edin." - demişdi.(Bax: Moğolların gizli tarixinə görə Çingiz Xan, Ankara 1989, səh 70) Əsas rəqibləri olan Camuka və Toğrulu məğlub etdikdən sonra bəzi boyları savaş yolu ilə, çoxunu isə sevgi ilə ətrafına toplamağa nail olan Çingiz Xanın qüvvət və qüdrəti getdikcə artmış, ad-sanı hər tərəfə yayılmışdır.

Ətrafındakı bütün boyları itaət altına aldıqdan sonra 1206-cı ildə bütün bu boyların nümayəndələri Onan çayının mənbəyində toplanaraq, böyük bir Qurultay keçirmiş və Temuçini "Çingiz

Xaqan" adı ilə "Böyük Xan" elan etmişlər. Bütün boyları təşkilatlandıraraq, vahid bir ulusa çevirən Çingiz Xan, bu Qurultayda yaratdığı müəzzəm orduya onbaşı, minbaşı və yüzbaşılar təyin etmiş, bir növü vahid ordu yaradaraq, bu orduya başçılığı da öz üzərinə götürmüşdür. Bu Qurultayda "Yasa" (Qanunlar toplusu - A.M) qəbul edilmiş, təltif və cəzalar müəyyənləşdirilmiş, minbaşılardan Şigi Kutuku Çingiz Xan Ali Məhkəmənin sədri təyin edərək, söyləmişdi: "Ulusun bölgüsü, işi və məhkəmə qərarları "Gök dəftərə" (Moğolca "Kökö dəbtər" Rəşidəddində "Altan dəbtər" kimi göstərilmişdir - A.M. Bax: Moğolların gizli tarixi, hazırlayan Ahmet Temir, Ankara 1989, səh 72;5) yazılıb bağlansın. Şigi Kutukun mənimlə (Çingiz Xanla - A.M) məsləhətləşmə sonunda ağ kağız üzərində mavi yazı ilə yazaraq, dəftər halında təsbit etdiyi, qanunlar nəsildən-nəslə ötürülsün və onu kimsə dəyişdirməsin. Dəyişdirməyə qalxanlar cəzalandırılsın. Bütün ulusun içərisində oğrular cəzalandırılsın, yalan ortadan qaldırılsın. Ölüm cəzasına layiq olanlar öldürülsün. Mal cəzasına layiq görülənlərdən mal cəzası alınsın" və s. (Bax: Moğolların gizli tarixinə görə Çingiz Xan, A.Temir, Ankara 1989, səh 72) Çingiz Xan "Yasa"sının tam mətni əldə edilməsə də tədqiqatçılara görə, bu "Yasa" beş bölmədən ibarət olub, aşağıdakı məsələlərlə bağlı qanunları ehtiva edir: 1. Ölümlə cəzalandırma ("Cinayət məcəlləsi"); 2. Müharibə ("Hərbi qanunlar"); 3. Ailə və miras ("Ailə və mirasla bağlı qanunlar"); 4. Gözlənilən fəzilətlər; 5. Qadağalar.

"Yasa"ya görə, oğurluq, yalan, evliliyi pozmaq, müqəddəs sayılan su və odu qəsdən murdarlamaq, müharibə əsnasında yıxılan əskəri qaldırıb silahı əlinə verməmək və s. kimi hərəkətlərin sonu ölüm cəzası ilə nəticələnirdi. Mühasirə və hücumla alınan şəhərlər dağıdılmalı, əhalisi məhv edilməli, özləri təbə olan şəhər əhalisindən isə yalnız bir vergi alınmalıdır. Ailədə ən böyük oğul atanın təmsilçisi, ən kiçik oğul isə ocaq qoruyucusu kimi evdə qalmalı və savaşa ölən qardaşlarının da ailəsinə baxmalı idi. Hər bir fərd, Xan da daxil, mərhəmətli, rəhmdil, qonaqpərvər və sadə olmalı, haqqı olmadan hər hansı bir titul daşımaq istəyən, lazım

gələrsə ölümlə cəzalandırılmalıdır. (Bax: Prof. Dr Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türkler*, Ankara 1971, səh 179-180)

Artıq X əsrdən başlayaraq, Qərbə doğru artan Türk köçləri sayəsində qədimdən Türk yurdu olan Monqolustan ərazisində Türklərin sayı azalmış, Çingiz Xan dövründə Şərqdən gələn Moğollar sayəsində bu ölkədə Moğolların sayı çoxalmış, ölkə Monqolustan adlanmağa başlamış və Çingiz Xan 1206-cı ilə qədər məhz bu moğol tayfalarını birləşdirməyə nail olmuş, İmperatorluğun əsasının qoyulması və böyük xarici səfərlər də bundan sonra başlamışdı. Dünyanın böyük cahangirləri kimi Çingiz Xan da Cahan hakimiyyəti və dünya nizamı davasına girişmişdi.

Orta əsr tarixçisi Cüveyni, Çingiz Xandan bəhs edərkən göstərir: "Mötəbər Moğollardan eşitdim ki, şaxtalı bir qışda çılpaq şəkildə dağa gedən bir kimsə vardı. O: "Tanrı ilə danışdım. Tanrı buyurdu ki, Yer üzünü Temuçinə və oğullarına verdim. Adını da "Çingiz Xan" qoydum" - dedi. Bu adama "Tab Tanqrı" deyirdilər". (İqtibas Osman Turanın "Çingiz Xan adı haqqında" məqaləsindən götürülmüşdür. Bax: Cüveyni, *Tarihi Cihan-guşa*, I cilt, səh 44, *Belleten*, XIX, Ankara 1941, səh 268) Elxanilər dövlətində baş vəzir olmuş məşhur Rəşidəddin də özünün "Came Ət-Təvarix" adlı əsərində Tab Tanqrı ləqəbini daşıyan, şaman Gökçənin göyə çıxdığından, Tanrı ilə görüşdüyündən, və daima Çingiz Xanın yanına gəlib, onun dünya hökmdarı olacağını müjdələməsindən bəhs etmişdir. (Bax Rəşidəddin, *Came ət-Təvarix*, I cild, Tehran, hicri 1338, səh 307)

Həqiqətən də Çingiz Xanın "Tab Tanqrı" adlı bir şamanı olmuş, bu şaman Çingiz Xanın kiçik qardaşı, Otçığın Noyanı təhqir etmiş, onu özünə səcdə etdirmiş, qardaşlar arasında nifaq salmış, sonda Otçığın Noyanın adamları tərəfindən bel sümüyü sındırılmış, üç gün sonra isə qeyb olduğu rəvayət edilmişdir. Bu hadisə haqqında Çingiz Xan xalqa bildirmişdi: "Tab Tanqrı mənim qardaşlarıma əl uzatdığı və qardaşlarımin arasına səbəbsiz yerə nifaq saldığı üçün Tanrı onu sevmədi, ruhunu da vücudu ilə birlikdə alıb götürdü". Bu hadisədən sonra Çingiz Xanın əmri ilə Moğollar bu yeri tərک edib başqa yerə köçdülər. (Geniş məlumat üçün bax:

Moğolların gizli tarixinə görə Çingiz Xan, səh 83-86) Çingiz Xan Tab Tanqrının ölümündən sonra çadırında qorxulu anlar keçirmişdi. (Bax: Göstərilən əsər, səh VI)

Siryani tarixçisi Bar Hebraeus da Moğolların Türk Uyğurlarla təmasdan sonra çox mahir şamanlara sahib olduqlarını onların cin və şeytanlarla münasibətdə olduqlarını qeyd etmişdir. Orta əsr xristian mənbələrində də göstərilmişdir ki, Göylər Tanrıya, Dünya da Çingiz Xana aiddir. Onlar hətta Çingiz Xanın səmavi bir nurdan olduğuna inandıqlarını bildirmişlər. (Bax: Brosset, Historie de la Georgie, I cild, fransızca tərcüməsi, Sankt-Peterburq 1897, səh 486; Kirakos, tərcümə edəni E. Dulaurier, TM, II cild, səh 173)

Moğol məktublarının Latınca tərcümələrində Avropa müəlliflərinin Çingiz Xanı "Tanrının oğlu" kimi göstərmələri Xristian inancından irəli gəlmişdir. Əslində isə Çingiz Xanın və digər Moğol Xaqanlarının məktublarının başında yazılan "Mengü Tenqrik küçündür" ifadəsi "Tanrının oğlu" deyil "Əbədi Tanrının gücü ilə" deməkdir ki, bu ifadəni də Latınca "Dans la force du Giel eternal" kimi deyil, "Par la forse du Çiel eternal" kimi tərcümə etmək lazımdır. (Bax: Osman Turan, Türk Cihan hakimiyeti tarihi mefkurəsi, səh 98)

Çingiz Xan qədim Türk yazılı abidələrinin bulunduğu Karakorumu özünə paytaxt elan etdikdən sonra ilk öncə Merkitləri və Qırğızları məğlub edərək, 1209-cu ildə Doğu Türküstandakı Uyğurlar, Qarluklar və Almaliq hökmdarı Bozar onun hakimiyətini savaşıq tanımışdı. Ona tabe olduqlarından Çingiz Xan Al-Altun adlı qızını Uyğur hökmdarı Barçuk İdikuta, digər bir qızını isə Qarluk hökmdarı Arslan Xana vermiş və beləliklə onlarla qohum olmuşdur. Çingiz Xan 1211-1214-cü illərdə quzey Çindəki Kitayları, Tanqutları və Kin sülaləsini məğlub edərək, paytaxt Pekini zəbt etmiş, 1217-ci ildə sərkərdələrindən Muxali Sarı İrmağın quzeyindəki bölgələri, məşhur sərkərdə Subutay Merkitli Tokto və oğulları Kutu və Çilaunu məğlub edərək Çuy çayı ətrafındakı əraziləri, Çingiz Xanın böyük oğlu Cuçi 1217-ci ildə Kaşğar, Uş və Kokand üzərindən keçərək, Mavəraünnəhri, sərkərdə Cəbə Noyan Qarakitaylara sığınan Noyan hökmdarı

Gücülük Xanı 1218-ci ildə yenərək Sarı Kun bölgələrini, Doğu Türküstandan - Kaşğar və Xotan üzərindən keçərək Pamir ətrafını, Çingiz Xanın ikinci oğlu Cığatay İrtiş çayının mənbəyindən Balxaş gölünün quzeyinə qədərki əraziləri zəbt edərək, İmperatorluğun ərazilərini xeyli genişləndirmiş, Liaotunq və Koreyanı vergiyə bağlamışdılar. Artıq bölgədə Çingiz Xana rəqib ola biləcək yalnız Məhəmməd Xarəzmşah qalmışdı.

Çingiz Xanla Məhəmməd Xarəzmşah arasında əvvəlcə yaxşı münasibətlər olmuş, geniş ticarət əlaqələri yaradılmışsa da Qara Kitaylar məsələsi və xüsusilə iki hökmdar arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Çingiz Xan tərəfindən qərbə göndərilən 450 nəfərlik (Bu rəqəm "Moğolların gizli tarixinə görə Çingiz Xan" adlı əsərdə 100 nəfər göstərilmişdir - A.M. Bax: göstərilən əsər, səh 94) Ticarət Karvanının Otrarda Xarəzmşah Məhəmmədin valisi İnalcuq tərəfindən qətlə yetirilməsi iki hökmdar arasında münasibətləri gərginləşdirmiş, Çingiz Xan İnalcuku Məhəmməd Xarəzmşahdan tələb etmiş, özünü "Allahın yer üzündəki gölgəsi, İslamın qılınıcı və İkinci İskəndər" adlandıran məğrur Məhəmməd Xarəzmşah:" Bu kafir köpək (Çingiz Xan nəzərdə tutulur - A.M) belə bir tələbdə necə buluna bilər?" deyərək, Çingiz Xanın ikinci elçi heyətinin başçısını öldürmüş, o birilərinin isə başını qırıxdıraraq, Çingiz Xana geri göndərməklə onun qəzəbinə düşər olmuşdu. Çingiz Xan 1219-cu ildə kiçik qardaşı Otçığıni böyük ordugah komandiri kimi mərkəzə təyin edərək, 200 minlik böyük bir ordu ilə Xarəzmşahlara qarşı yürüşə başlamışdı. Adətən, Çingiz Xan da qədim Türk Xaqanları kimi Tanrının onu himayə etdiyinə və dünya hakimiyyətinin ona verildiyinə inanmış və o da bir Türk Xaqanı kimi səfərlərində Tanrıya dua etmiş, zəfər qazanması üçün Tanrıdan yardım diləmişdi. Ona görə də Çingiz Xan Xarəzmşahlara qarşı savaşa başlamadan öncə bir təpə üzərinə çıxaraq başını açmış, kəmərinə boynuna bağlamış, üzünü yerə sürtmüş, əllərini göyə qaldıraraq üç gün, üç gecə zəfər üçün Tanrıya dua etmişdi. İslam tarixçiləri bu hadisəni Allaha bağlanmanın faydaları və təkəbbürün zərərləri ilə izah etmiş, Çingiz Xanın zəfərini və Xarəzmşah Məhəmmədin məğlubiyyətini

də bu davranışa bağlamışdılar. (Bax: Cüveyni, Tarihi Cihan-guşa, I cilt, səh 62)

Orta əsr xristian mənbələri də Türk-Moğol Xaqanlarının Tanrı adını dillərindən düşürmədiklərini, üç dəfə diz çökərək Tanrıya tapındıqlarını yazmışlar. (Brosset, Historie de la Georgie, I cild, fransızca tərcümə, Sankt-Peterburq 1897, səh 486: Kirakos, tərcümə edən E.Dulaurier, TM, II cild, səh 173)

Yüksək idarəçilik və strateji qabiliyyəti sayəsində bir-birinin ardınca böyük qələbələr qazanaraq Otrar, Səmərqənd, Buxara və Urgənci zəbt edən Çingiz Xanın ordu başçılarından Cəbə Noyan və Subutay Məhəmməd Xarəzmşahı Xəzər dənizindəki Abiskur adasında halsız qalıb ölənə qədər təqib etmiş, kiçik oğlu Tulun 25 minlik süvari ordusu ilə 1221-ci ildə güney -Batıdan irəliləyərək Mərvə almış, Təbriz və Tiflis üzərindən Qafqaza keçərək Kiyev ətrafından Dneprə varmışdı. Çingiz Xanın özü də Hindus dağlarını aşaraq, 1221-ci ildə İndus ətrafındakı Məhəmməd Xarəzmşahın oğlu Cəlaləddin Məngübertinin başçılıq etdiyi orduları da məğlub edərək 1222-ci ildə Lahor və Pəncabı istila etmiş ordu başçısı Cəlayirli Bala Sultan Cəlaləddin Xarəzmşahı və Herat hakimi Əmin Xan Məlik İndus ölkəsinə qədər təqib etsə də bula bilməmiş, Çingiz Xan da 1225-ci ilin payızında Tula boyundakı Qara ormanda bulunan sarayına dönmüşdü. Çingiz Xanın güney orduları İran və Azərbaycanı zəbt etdikdən sonra 1224-cü ildə Anadolunun içərilərinə qədər irəliləmiş, Çingiz Xan da bir il dincəldikdən sonra 1226-cı ilin payızında Çindəki Tanqutlara qarşı səfərə çıxmış, qışda Arbuqa ərazisindən keçərkən vəhşi at ovu əsnasında atı hürkmüş və o, atdan düşərək yaralanmış, arvadı Yesüy Xatunun, oğulları və ordu başçılarının təkidinə baxmayaraq, yaralı-yaralı, qızdırma içində yürüşü davam etdirmiş, Tanqut ordu başçısı Aşa Qambunu əsir tutmuş, Tanqut hökmdarı Burkanı edam etdirərək, Tanqut xalqını müxtəlif yerlərə səpələmişdi ki, bir daha birləşə bilməsinlər. Tanqutlara qarşı bu ikinci səfər, Çingiz Xanın son hərbi səfəri olur. O, 1227-ci ildə 72 yaşında vəfat edir.

Dünyanı lərzəyə salan, Cahan hakimiyyəti və dünya nizamı davasına girən, Yer kürəsinin böyük bir hissəsini fəth edən, super

bir millət yaradan, İmperatorluğunun ərazisi Roma İmperatorluğu və Makedoniyalı İskəndərin İmperiyasının ərazisindən iki dəfə böyük olan, bütün bunlara baxmayaraq, məşəqqətli və sadə bir həyat tərzini keçirən tarixin bu nəhəng Cahangirinə nə təntənəli dəfn mərasimi keçirilmiş, nə heykəli qoyulmuş, nə də movzoleyi yaradılmışdır. Hətta Çingiz Xanın dəfn edildiyi yer də bu günə kimi sirr olaraq qalmaqdadır. Görünür, həqiqətən də "Moğolların gizli tarixi"ndə göstərildiyi kimi, "Çingiz Xan 1227-ci ilin Donuz ayında Tanrıya çıxmış", (Bax: Göstərilən əsər, səh 102) təbiətüstü bir hadisə nəticəsində dünyaya gələn ulu babası Bodonçar Munkaka və ona "Əbədi Göy Tanrının lütfü ilə Cahan hakimiyyətinə yiyələnəcəyini müjdələyən", ölümündən üç gün sonra qeyb olan ulu şaman Gökçəyə qovuşmuşdur.

Ruhu şad olsun. Amin!

Böyük Türk Xaqanı Əmir Teymur

1.8. Turanı gerçəkləşdirən Böyük Türk Xaqanı Əmir Teymur

Hər bir xalqın, millətin tarixi missiyası onun gücü, yaratdığı mədəniyyəti, qurduğu dövlət və İmperatorluqlarla ölçülsə, hər bir fərdin gücü - qüdrəti onun fiziki və mənəvi enerjisi də mənsub olduğu millətə və milli mədəniyyətə xidməti ilə ölçülür. Bu baxımdan bəşər tarixinə istiqamət verən Türklər dünya xalqları içərisində birinci yerlərdən birini tutduğu kimi, tarixi şəxsiyyətlər içərisində də Böyük Türk Xaqanı Əmir Teymur birinci yerlərdən birini tutur.

"Hər millətin tarixi meydanda. Əcnəbilər "Böyük İskəndər", "Böyük Napoleon" - deyər öz qəhrəmanlarına abidələr yapdırır, heykəllər tikdirirlər. Fəqət bizlər! "Bizlər isə, Çingiz kimi Cahangirləri, Teymur kimi qəhrəmanları xunxar, canavar deyər ləkələmək istəyirik"-deyə, böyük mütəfəkkir Hüseyn Cavid nə qədər haqlıdır. Çünki "biz özümüzə, qövümümüzə, irqimizə, tariximizə yabançıların gözümlə taxdığı gözlüklə baxırıq. Əgər Türkləri, Türklərin keçmişini olduğu kimi görmək istəsək yabançıların taxdığı gözlüyü qırıb ataraq, tariximizə öz Türk gözümlə baxmalıyıq. Yəni babalarımızın buraxdığı əsər və vəsiqələri tədqiq edib, ona görə hökm verməyə çalışmalıyıq". (Yusuf Akçura, Bax:Ahmet Temir, Yusuf Akçura, Ankara, 1987, səh 65)

Bizlər də məhz bu böyük Türkcü ideoloqların fikir və düşüncələri işığında tariximizi incələməli, dahi şəxsiyyətlərimizi, o cümlədən də Türk birliyi ideyasının həyata keçiricisi, məfkurəvi Türk dövləti olan Turanın savaşıcısı və yaradıcısı əzəmətli Türk Xaqanı Əmir Teymuru özünə layiq şəkildə tədqiq edib gec də olsa öz millətimizə və bəşəriyyətə təqdim etməliyik.

Əmir Teymur 8 aprel 1336-cı ildə Səmərqəndin Güneyindəki Keş (indiki Şəhri-Səbz) şəhərində anadan olmuşdur. Atası Əmir Turağay, anası Təkinə Xatundur. Atası Əmir Turağay Barlas Türk boyunun başbuğu olmuşdur. Səmərqənd və Keş bölgələrində hakim mövqedə olan Barlas Türk boyu o dövrdə

Cığatay Xanlığının tabeliyində idi. Çingizogullarından qalma bir xanlıq olan Cığatay Xanlığı da Qızıl Orda Xanlığı kimi artıq bir Türk dövləti durumuna gəlmişdi.

Cığatay xanlığı içərisində qarışıqlıqlar çıxınca Teymurun atası Əmir Turağaydan sonra Barlas boyunun başbuğu olan əmisi Hacı Barlas Keşdən qaçaraq Xorasana getdiyindən Barlas boyuna Teymur "Bəy" olaraq başçılıq etməyə başlamışdır. Teymur Bəyin bu hərəkətini alqışlayan Cığatay Xanı Tuğluq Teymur onun dəstəkləmişdi. Cığatay birlikləri başqa bölgələrə getdiyindən Əmisi Hacı Barlas öz dəstəsi ilə geri dönmüş, lakin Teymur Bəy əmisinə qarşı çıxdığından Teymurun ətrafındakı əskərlər onu tərk etmiş, ələcsiz qalan Teymur Bəy əmisinin yanına getmiş və ondan üzr istəmişdi.

Cığatay Xanı Tuğluq geri dönməyə, Hacı Barlas yenidən Xorasana qayıtmış və orada üsyançılar tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Bundan sonra Cığatay Xanı oğlu İlyas Xocanı Türküstan valisi təyin etmiş Əmir Bəyciki ona birinci, Teymur Bəyi isə ikinci yardımçı göndərmişdi. Bu vəziyyətə hirsələnən Teymur Bəy yeznəsi Kabil hökmdarı Mir Hüseynin yanına getmiş, onunla birləşərək güclü bir ordu yaratmışdılar. Birləşmiş ordular Qunduz bölgəsindən keçərək Türküstanə daxil olmuş, onlara qarşı çıxan Cığatay ordusunu məğlub edərək, Keş şəhərini ələ keçirmiş, İlyas Xocanı İli Bölgəsinə qaçmağa məcbur etmişdilər. Teymur Bəy Mir Hüseynlə birgə İlyas Xocanı Xocəndə qədər qovaraq, Daşkənddə qərarlaşmışdılar. Beləliklə Teymur Bəyin bu ilk səfəri ilə Türküstan Moğollardan qurtulmuş, Cığatay xanədanının nüfuzu bir qədər qırılmışdır.

Atası Tuğluq Teymurun ölümündən sonra hakimiyyət başına keçən Türküstan valisi İlyas Xoca 1364-cü ildə yeni və güclü bir ordu ilə Teymur Bəyi və Mir Hüseyni yenmiş, Mir Hüseyn Qunduzun quzeyinə, Teymur Bəy isə Bəlxə doğru qaçmağa məcbur olmuşdu. Cığatay xanı İlyas Xocanın 1365-ci ildə bir Duğlat Əmiri tərəfindən öldürülməsi ilə Teymur Bəy və Mir Hüseyn yenidən Türküstanə sahib çıxmışdılar. Mir Hüseynin bacısı, Teymur Bəyin arvadı öləndən sonra, onların arasındakı əlaqə sarsılmış və Mir Hüseyn Teymur Bəyi Karaşidən uzaqlaşdırmışdı.

Teymur Bəy yavaş-yavaş güclənərək şəhəri yenidən ələ keçirmiş, az sonra Buxaraya da sahib olunca Mir Hüseyn güclü ordu ilə Hücuma keçdiyindən Teymur Bəy Xorasana çəkilmiş, orada müxtəlif bölgələri dolaşaraq, yeni bir ordu yaratmış və yenidən Mir Hüseyn onunla yaxınlaşaraq dostluq münasibətlərini bərpa etmiş və özü Əfqanıstana çəkilmişdi.

Teymur Bəy ərazidəki Türk boylarını öz ətrafında toplayaraq gücləndikdən sonra Mir Hüseyni məğlub edərək, onu əsir götürmüş, Mir Hüseyn hər şeydən çəkilərək, Həccə getmək üçün Teymurdan icazə almışdır. Yolda ikən yanındakılar Mir hüseyni öldürərək, Bəlx camaatını qılıncdan keçirmiş, şəhəri yağmalamışdılar.

Öncə İl, Ulduz, Fərqanə bölgələrini və Bəlx şəhərini ələ keçirməklə Teymur Bəy Türkünstan və bütün Orta Asiyanın hökmdarı olmuşdur. 1370-ci ildə 34 yaşında hökmdar elan olunan Əmir Teymur özünü Çingiz Xanın varisi kimi göstərsə də, Çingiz Xanın nəslindən olan Uyğur hökmdarı Xızır Xanın qızı ilə evlənsə də, o Moğol hakimiyyətinə son qoyaraq, bölgədə çoxdan gözlənilən Türk hakimiyyətini yenidən bərpa etməyə müvəffəq olmuşdur.

Əmir Teymur əsasən Türklərdən ibarət ordusu ilə bütün Türkünstan ərazisini vahid dövlət ətrafında birləşdirdikdən sonra ilk olaraq Əfqanıstan və Doğu İranı, 1381-ci ildə Xorasani, Şiraz və Kirmani, İraqın ərəb bölgəsini, Azərbaycanı, Mardin və Diyarbəkrdən keçərək Gürcüstanı işğal edərək Qızıl Orda Xanı Toxtamışın üzərinə yürümüşdü. Hələ 1376-cı ildə Toxtamış Qızıl Orda dövlətini yenidən canlandırmaq üçün Səmərqəndə gələrək Əmir Teymurdan Ağ Orda hökmdarı Urus xana qarşı yardım istəmiş, Teymur da Orta Seyhun bölgəsində bulunan Otrar, Çabran və Sığnaq şəhərlərini Toxtamışın ixtiyarına vermişdi. Toxtamış Ağ Orda ilə savaşa iki dəfə məğlub olub, yenidən Əmir Teymura sığınmış, Əmir Teymur Toxtamışın bir şey edə bilmədiyini görüb, özü Urus Xanın üzərinə yürümüş, onu məğlub etmişdir. Əmir Teymurun yardımı ilə Qızıl Orda Xanlığını ələ keçirən Toxtamış, Ağ Orda Xanlığı ilə Qızıl Orda Xanlığını bir araya gətirərək Cuci

ulusunu Batı Xanın dövründə olduğu kimi yenidən tək xanın hakimiyyəti altında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu.

Moskva knyazı Dmitri, Kulikova savaşında Mamay Xanı məğlub etmişdisə də yeni Xan Toxtamış öncə Mamayı, 1382-ci ildə isə Dmitrini məğlub edərək Moskvanı tutmuş, dövlətini Seyhundan Dnestrə, Otrardan Kiyeվə qədər böyüdərək Əmir Teymurun himayəsindən çıxmağa çalışmışdı. O, Teymurun ona etdiyi yaxşılıqları unudaraq Litva knyazlığı, Misir Məmlük Türkləri və hətta Osmanlı Sultanı İldırım Bəyazidlə əlaqə yaratmış və Əmir Teymura qarşı çıxmışdı. Bütün Qızıl Orda Xanları kimi Azərbaycanın zənginliklərini ələ keçirmək istəyən Toxtamış da Əmir Teymurun uzaqda olduğunu düşünərək, bölgəyə hücum etmiş, Təbrizə qədər irəliləmiş, ölkəni yağmalayaraq geri dönmüşdü. 1386-cı ildə Əmir Teymurun Azərbaycana gəlişi iki dövlət arasındakı çatışmanın başlanğıcı olmuşdur. 1387-ci ildə Toxtamış Dərbənd üzərindən Azərbaycana girərkən Teymurun oğlu, Azərbaycan valisi Miranşah Toxtamışın qarşısını almış, onu önünə qataraq qovalamış və bir çox əsir ələ keçirmişdi. Əmir Teymur Çingiz nəslinə hörmət əlaməti olaraq əsirləri bağışlamış, Toxtamışa xəbərdarlıq etmişdisə də onun xəbərdarlığına baxmayaraq Toxtamış Seyhun sərhəddinə hücum edərək, Çabran şəhərini dağıtmışdı. Bunu eşidən Əmir Teymur Qərb yürüşünü təxirə salaraq geri dönmüş, Teymurun geri döndüyünü eşidən Toxtamış qaçmışdı. Müəyyən bir vaxtdan sonra Toxtamışın yenidən Dərbənd üzərindən Şirvana hücum etməsindən qəzəblənən Teymur Misir səfərini yarımçıq qoyaraq 1395-ci ildə Toxtamışın üzərinə yürümüş və onu taxt-tacdan məhrum etmişdi.

1398-ci ildə Hindistan səfərinə çıxan Əmir Teymur ilk öncə İndus hövzəsini ələ keçirən nəvəsi - Məhəmmədlə birgə Hindistana daxil olarkən Dehli Türk Sultanı Mahmudun ordusu ilə qarşılaşmış, Hindlilərin döyüş filləri Teymur süvarilərinin qarşısında duruş gətirə bilməmiş, döyüş meydanı kəsik xortumlar və ölü fillərlə dolmuşdu. Teymur böyük bir törənlə Dehli şəhərinə girərkən, Sultan Mahmud Qucurat Krallığına sığınmış, din adamlarının xahişi ilə xalq bağışlanmış, 200 illik Türk Sultanlığının xəzinəsi Teymurun əlinə keçmişdi. Dehli'də Xütbəni öz adına oxutduran

Əmir Teymur Hindistan imperatoru kimi iki həftə sonra böyük qənimət və fillərlə geri dönmüşdü. Dönərkən, Kəşmir Bəyi ona tabe olacağını yəmin etdiyindən Əmir Teymur Kəşmirə toxunmamış, Pəncaba Seyid Xızırı vali təyin etmişdi.

Artıq Yaxın Şərqdə Əmir Teymurun qarşısında iki mühüm Türk dövləti - Suriya və Misir Türk Məmlük dövləti və Osmanlı dövləti var idi. Əmir Teymur Suriya və Misir Türk Məmlük dövləti ilə dostluq yaratmaq üçün elçi göndərmiş, lakin Sultan Barkuk Teymurun elçisini öldürmüşdü. Teymurdan qaçan Bağdad Sultanı Əhməd Cəlayirli və digər qaçaqlar onlara sığındığından Əmir Teymur 1399-cu ildə üçüncü Qərb səfərinə çıxaraq qışı Azərbaycanda keçirdikdən sonra öncə Gürcüstanı, sonra Ərdəhan, Qars, Bingöl, Sivas və Malatyanı, daha sonra 1400-cü ildə Hələb və Şamı, 1401-ci ildə isə Bağdadı zəbt edərək, Təbrizə dönmüşdü.

Bütün Orta Asiya, Əfqanıstan, Uyğuristan, İran, Azərbaycan, Gürcüstan, Qızıl Orda, Xarəzm, İraq, Hindistan və Suriya kimi ölkələri öz hakimiyyəti altında birləşdirən Əmir Teymurun önündə ən böyük qüvvə kimi Osmanlı dövləti qalmışdı. Əmir Teymurla Osmanlı Sultanı məğrur İldırım Bəyazid arasında uzunmüddətli qarşılıqlı yazışmalar olmuşdu. Əmir Teymurun Bəyazidə göndərdiyi tarixi məktublar, çox səmimi olduğu halda, İldırım Bəyazidin Teymura yazdığı məktublar əksinə həddən artıq təhqiredici olmuşdu. Bu faktı bütün tarixi mənbələr təsdiq edir. Əmir Teymur İldırım Bəyazidə sığınan rəqibləri Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifi və Bağdad hakimi Əhməd Cəlayirliyə təhvil verəcəyi təqdirdə onun kafirlərlə apardığı cihadı ehtiram əlaməti olaraq, yardım edəcəyini vəd etmiş və İldırım Bəyazidi "Sultani-Rum" adlandırmışdı. İldırım Bəyazid isə əksinə, Əmir Teymuru "Kəlbi-əqur" (Qapağan it), "Kafir" adlandırmışdı ki, bütün bunlar da Əmir Teymurun İldırım Bəyazid üzərinə yürüməsini qaçılmaz etmişdir. Beləliklə Əmir Teymur dördüncü Qərb səfərini Osmanlı Türklərinə qarşı yapmışdı. Tarixdə məşhur Ankara savaşında dövrün iki azman Türk ordusu baş-başa gəlmişdi.

Xristian Qərbə qalib gələn müsəlman Osmanlı Türkləri Şərqli müsəlman Türklərə məğlub olmuş, Əmir Teymur 1402-ci ildə Qazilər dövləti olan Osmanlı dövlətinin Sultanı, məğrur

İldırım Bəyazidi əsir almış, Anadolunu yenidən bəyliklərə parçalamış, Osmanlıların uzun müddət ala bilmədikləri İzmir və Foçanı Bizanslıların əlindən 15 gün müddətində alaraq, 1404-cü ildə ana yurdu Türkünstanə dönmüşdü. Əmir Teymur 1405-ci ildə Çingiz oğullarını qovaraq Çində hakimiyyət başına gələn Minq Xanədanına qarşı səfərə çıxarkən yolda xəstələnərək vəfat etmiş, paytaxt Səmərqənddə dəfn olunmuşdu. Ruhu şad olsun.

Göy Türklər, Qaraxanlılar, Səlcuqlular və Osmanlılar dönməində başlayan, Teymurlular dönməində də davam etdirilən "Türklük ruhu" Əmir Teymurun sayəsində yenidən canlanaraq, bütün bölgələrdə fars və ərəb ruhunu sındırmış, yeni bir Türklük dönməi başlamışdır. Əmir Teymur hakimiyyətdə olduğu 35 il müddətində Tanrı dağlarından tutmuş Volqa sahillərinə, Hindistandan Anadoluya qədər böyük bir ərazidə yerləşən, Xarəzm, İran, Azərbaycan, İraq, Suriya, Rusiya və Hindistanı, Anadolu və Gürcüstanı öz iradəsi və idarəsi altına ala bilmişdi. O, 1371 və 1379-cu illərdəki ilk yürüşlərində Xarəzmi, 1389-cu ilə qədər beş səfəri ilə Əfqanıstan və Uyğurustanı, 1401-ci ilə qədər dörd səfəri ilə Xorasan, Şiraz, Kirman, İran, Azərbaycan, Gürcüstan, İraq və Güney Anadolunu, 1391-1398-ci illərdə beş yürüşü ilə Qızıl Orda Xanlığına daxil bugünkü Rusiyanı, 1398-1399-cu il səfəri ilə hindistanı, 1400-1401-ci illərdə Suriya və Bağdadı, 1402-ci ildə Ankara savaşı sonunda Osmanlı dövlətinə aid Anadolu ərazilərini və o dövrdə Bizanslıların əlində olan İzmir və Foçanı Xristianlardan təmizləyərək öz hakimiyyəti altına almış, müəzzəm bir Türk İmperatorluğu içərisində bir Turan dövləti yaratmağa nail olmuşdur.

Əmir Teymur və oğulları dönməində Türkistan, Azərbaycan və Xorasanda böyük memarlıq abidələri yaradılmış, Təbrizdə, Bağdadda tikdirdikləri mədrəsə və məscidlər, xüsusən Səmərqənddə həyata keçirdiyi parlaq quruculuq işləri Əmir Teymuru ümumtürk tarixinin əvəzsiz simalarından birinə çevirmişdi. Əmir Teymur paytaxtı Səmərqəndi mədəniyyət müəssisələri ilə bəzəmiş, onu orta əsrlərin mədəniyyət mücəssiməsinə çevirmiş, fəth etdiyi ölkələrdəki alim, sənətkar,

memar və ustaları paytaxta toplamış, bir Türk Ronessansı yaradaraq Türk və dünya mədəniyyət xəzinəsinə ərməğan etmişdir.

Əmir Teymur Türk düşüncəsini siyasətə tətbiq edən müzəffər bir fəth olmuşdur. Onun zamanında Orta Asiyada Türk-müsəlman milətçiliyi son zəfərə ulaşmışdı. (Prof.Dr Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh 185) "Teymurun hakimiyyəti ilə Orta Asiya tarixində Türklük dövrü hökmran olmuşdur. Teymura qədər gəlib keçən Qəznəvilər, Xarəzm hökmdarları əsl Türk irqindən olsalar da onların Türklükdən xəbəri olmayıb. Onlar İran mədəniyyətinə pərəstiş ediblər. Əmir Teymur isə Moğol-Çin aləmi üzərində Türklük qələbəsinə təcəssüm etdirib, Türkə layiq üstünlüyünü göstərməyə çalışıb, İmperatorluğunun rəsmi dövlət dili Türk dili olub". (Vamberi German, Əmir Temur, Bakı 1991, səh 54)

Əmir Teymur və onun yürüşləri haqqında məşhur Macar alimi Rasonyi də göstərir ki, "Teymur əsl bir Türk ailəsinə mənsubdur. Təşkilatçılığı, komandanlıq qabiliyyəti, zəkası və cəsarəti sayəsində bir nəsil boyu sürən müharibələr sonunda Çingizinkinə bərabər bir İmperatorluğun hökmdarı oldu. Ön Asiya və Hindistanın fəthi üçün girişdiyi səfərlər ən böyüklərindəndir. Teymurun keçdiyi yerlər çox dağıntılar və ölümlər görməklə bərabər, məğlub etdiyi iki böyük rəqibinə qarşı göstərdiyi alicənablığı da tarixdə məşhurdur. Bunlardan biri Qızıl Ordanın nankor xanı, Orda sülaləsindən Çingiz Xanın oğlu Cucinin böyük oğlu, Batı Xanın qardaşı Orda nəslindən olan Toxtamışdır ki, Teymurun yardımı ilə taxta çıxdığı halda ona (Əmir Teymura - A.M) qarşı gəlmiş, Azərbaycana və Buxaraya belə hücum etmiş, yağma və dağıntılar yapmışdır. Qəzəblənən Teymur 1395-ci ildə onu məğlub edərək, taxt-tacdan məhrum etmiş, Moskvaya qədər irəliləmişdir. Digəri isə Osmanlı Sultanı İldırım Bəyazid idi ki, 1402-ci ildə Ankara savaşında Teymura əsir düşmüşdü". (Bax Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 187)

O dövrdə Əmir Teymuru ziyarət edən İspaniya elçisi Klavijo öz xronikasında Əmir Teymurun doğruçu olduğunu öymüş, onun sənətkarlara, alimlərə, ustalara hörmətlə yanaşdığını,

onları ətrafına topladığını, böyük memarlıq abidələri tikdirdiyini yazmışdır. (Bax: Klavijo, Səyahətnamə, Ankara 1938)

Həqiqətən də Əmir Teymurun gördüyü işlər, onun işıqlı fəaliyyəti heç də fatehlik ovqatından az olmamışdır. Onun tikdirdiyi, mədrəsə, məscid və digər memarlıq abidələri və həyata keçirdiyi böyük quruculuq işləri Əmir Teymuru Türk tarixinin əvəzedilməz şəxsiyyətlərindən birinə çevirmişdi. Tarixdə çox nadir şəxsiyyətlər haqqında bədii-tarixi əsərlər yazılmışdır. Bu nadir tarixi şəxsiyyətlərdən biri də Böyük Türk Xaqanı Əmir Teymurdur. Əmir Teymur haqqında Türk və dünya tarixində XIV-XV əsrlərdən yazılmağa başlamışsa da onun bədii obrazı XVI əsrdən Avropada, XIX əsrdən isə Türk ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Əmir Teymur haqqında ilk bədii-tarixi əsəri İngilis dramaturqu Kristofer Marlo yazmışdır. O 1587-88-ci illərdə yazdığı "Böyük Tamerlan" faciəsində Əmir Teymurun həyat və fəaliyyətini əks etdirmiş, fatehi fəvqəladə qüdrətli şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir.

Ümumiyyətlə Avropada XVI əsrdən - Kristofer Marlodan başlayaraq, Höteyə, XX əsr Amerikan yazıçısı Harold Lenmbə qədər fateh Teymur mövzusu həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Türk ədəbiyyatında Əmir Teymurun bədii-tarixi obrazı, müxtəlif aspektlərdən yanaşılsa da Əhməd Cəvdət Paşa, Əbdülhəq Hamid, Əlibəy Hüseynzadə və xüsusilə Hüseyn Cavid tərəfindən işıqlandırılmışdır. Əmir Teymurla İldırım Bəyazidin son görüşünü "Ankara savaşı"nın finalında Əhməd Cəvdət Paşa belə təsvir edir: "Teymur çadırından çıxıb bir kaç addım irəli atdıqdan və əl sıxışdıqdan sonra ağırılmağa sayğı ilə Yıldırım Bəyazidin əlindən tutdu, çadır içinə götürdü, məclisin baş köşəsinə oturtdu və könül alacaq sözlər ilə yabançılığı gıdərdi: "Xatirinizi xoş tutunuz. Bir kaç gün istəyə uymayan günlərin keçməsindən ümitsiz olmayınız"-dedi". (Bax: Türk edebiyatı tarihi, İstanbul 1982, səh 137)

Dahi Hüseyn Cavid də bu səhnəni öz əsərində belə təsvir etmişdi: "Buyurun, şövkətli Sultanım! Tanrı qulu Teymurdan daima ikram və ehtiram görəcəksiniz...İştə mən şu məktubdakı (İldırım Bəyazid Əmir Teymura bir neçə təhqiredici məktubla cavab vermişdi. - A.M) sözlərinizi unuttum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istərim".

(Hüseyn Cavid, seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı 1971, səh 77) Türk ədəbiyyatında Əmir Teymura milliyətçi baxış Əlibəy Hüseynzadə, Əbdülhəq Hamid və Ziya Göyalla başlayıb, Hüseyn Cavid və Nihal Atsızla sona çatır. Əbdülhəq Hamid özünün "Teyflər keçidi" əsərində Teymuru xarakterizə etmiş və onun dilindən göstərmişdir ki, "Bən əracim (axsağım), fəqət yolumda sanma axsadım, Tatarü-Türkü müttəhid (birləşdirmək) etməkdir məqsədim". (Əbdülhəq Hamid, Teyflər keçidi, Bax: Aydemir Şevket Süreyya, Enver Paşa, İstanbul 1971, səh 36)

Əlibəy Hüseynzadə özünün "Siyasəti-fürusət" əsərinin Əmir Teymura aid olan hissəsini məhz "Teymurnamə" adlandırmış və Əmir Teymurla bağlı mənbələrdə ortaya çıxan bütün ideoloji-siyasi suallara dolğun cavab vermişdir.

Əlibəy Hüseynzadə öz elmi məqalələrində də Əmir Teymur və Çingiz Xan mövzusuna diqqətlə yanaşmağı tövsiyə etmiş və göstərmişdi: "Türk və Tatarların iftixarı olan Çingizlilərə və Teymurlulara...şübhəsiz öz qövmünü əhya edən, öz məmləkətlərini abad edən, öz millətini tərəqqiyə sövq etdirən, onu mədəniyyətin ali mərtəbələrinə çıxardıb, şərəf qazandıran bu böyük Cahangirlərə öz qövm və milləti nəzəri ilə deyil, başqa və rəqib millətlərin nəzəri ilə baxarsaq, böylə Cahangirlər haqqında əlbəttə, yaxşı söz deyə bilmərik". (Əlibəy Hüseynzadə, Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı 1997, səh 210)

İsmayıl bəy Qasıralı da özünün "Mükalimeyi-səlatin" əsərində Əmir Teymura yüksək münasibətini bildirmiş, "Toylarda bulunduğu zaman "Teymurun dolusu", "Teymurun marşı" adlı marşları çaldırılmış, bu iki marşın nota alınıb yaşadılmasını tövsiyyə etmişdir". (Bax: Kırımer Cafer Seydahmet, Kasıralı İsmayıl bey, İstanbul 1996, səh 32)

Türk tarixinə Osmanlı təəssübkeşliyi baxımından deyil, Türk millətçiliyi baxımından yanaşan Nihal Atsız da Əmir Teymuru Hunlar, Göy Türklər və s. kimi məfkurəvi bir Türk dövləti qurmaq istəyən bir hökmdar hesab etmiş, onu Türkiyə Türklərinin düşməni hesab etməyin yanlış və günah olduğunu bildirmiş, Teymuru gələcəyi görən bir dahi şəxsiyyət kimi təqdim etmiş və göstərmişdir ki: "Slavyan təhlükəsini görən Teymur,

Yıldırıma Leh, Rus və Litvalıları müştərək zərərsizləşdirmək təklifini etmişdi. Avropa ordularını təpələyən ən böyük cəngavər Yıldırım, təəssüf ki, bunu rədd etmişdir. Əcəba, rədd etməsəydi və o iki möhtəşəm ordu (Osmanlı və Teymur ordusu - A.M) birləşsəydi nə olardı?!" (Nihal Atsız, Türk tarixində meselelər, İstanbul 1990, səh 37)

Əmir Teymur haqqında yayılan bədii-tarixi əsərlər içərisində ən mükəmməli Hüseyn Cavidin fatehin adını daşıyan beş pərdəli dram əsəridir. Həqiqətən də Hüseyn Cavidin təsvir etdiyi Teymur, tarixi Türk Xaqanı Temurun özüdür. Müəllif Teymuru xarakterizə edərkən, tarixi mənbələrə əsaslanmışdır. Sənətkar əsərində Cücənin dilindən Xaqan Teymurun bütün həyat və fəaliyyətini, xarakterini, apardığı müharibələri, məğlubiyyət və qələbələrini qısa və yığcam şəkildə elə bir dillə xülasə etmişdir ki, o söz və ifadələrin tutumu onlarla tarixi əsərin məzmununu özündə ehtiva edir. Əsərə müraciət edək:

"Mana Xaqanlar Xaqanı Turağay oğlu Teymur derlər! Mən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü-nüma buldum. Babam Barlas qəbiləsinin hökmranı, kəndim Gürgən nəslinin baş qəhrəmanı...Mən 12 yaşımda ikən kəndimdə bir fərasət və böyüklük duymağa başladım. Mənimlə görüşənləri ciddi bir vüqar və hörmətlə qəbul edərdim. On səkkiz yaşımda minicilik və avcılığa həvəs etdim. Vaxtımın çoxunu Quran oxumaqda, şahmat oynamaqda və at oynatmaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyn Qurd ilə savaşdım. İlyas Xocaya qoşdum, vəziri ilə pozuşdum. Oradan uzaqlaşdım, Türkmənlərə əsir düşdüm, sonra bir çox arxadaşla buluşdum. Bəlucistanla vuruşdum. Gah qalib gəldim, gah məğlub oldum. Ayaqdan bir yara aldım, işdə boylə axsaq qaldım. Əvət, mənim yaralı Arslan, Mənim Topal Qaplan! Sonra Cətləri boğdum, Cığatay elini Mavəraünnəhrdən qovdum, Səmərqəndə girdim, xalqdan hörmət gördüm. Qurultay çağırdım, sözümü keçirdim. Bəlx şəhərinə vardım. Əmir Hüseynin işini bitirdim. Təkrar Səmərqəndə döndüm. Əmir elan olundum. Qəmər Ələddinlə çarpışıb, qalib gəldim. Qızı Dilşad ağayı aldım. Xarəzmə girdim, qalalarını devirdim. Azərbaycan qucağıma atıldı. Gürcüstan xəracgüzarım oldu. Qaraqoyunlular üsyan etdi, ayaq

altında əzildi. Şah Mənsur tüğyan etdi, bir anda başı kəsildi. Əvət, mənim Cahangir dahi!...Mən dövlətimi təhəmmül və mürüvvətlə idarə etdim. Xalqı ümüd ilə qorxu arasında tutdum. Bir çox nifaqlara rast gəldim, əziyyət və möhnətlər çəkdim, acı sözlər və töhmətlər eşitdim. Fəqət məni tənqid edən şımarıq, qəlbi kor cahillərə əhəmiyyət belə vermədim. Yalnız çalışdım, təşəbbüs və fəaliyyətimlə hər kəsi susdurmağa müvəffəq oldum. Hər işdə vətəndaşlarımla müşavirə etdim. Xain və fitnəçi vükəlayı yanıma uğratmadım... Daima ordu və rəiyyətin əhvalını iyiləşdirməyə çalışdım. Mən həqq və ədalət nümayəndəsiyəm. Əgər bir məmələkətdə zülm və istibdad güclənərsə, kənardan baxıb duramam. Xalqın əmniyyəti üçün zülmün kökünü qazmaq və o məmləkəti uslandırmaq istərim. İştə buna görədir ki, Xorasana girdim, bütün İrani devirdim. Moskva tərəflərini sardım, Hindistana vardım. Əvət, mənim Böyük Teymur! Mənim sarsılmaz İmperator!". (Hüseyn Cavid, Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı 1971, səh 43-45)

Tarixi hadisələrə həssaslıqla yanaşan sənətkar, Əmir Teymurla İldırım Bəyazid arasındakı savaşda Əmir Teymuru haqlı çıxarmışdı. Doğrudan da tarixi sənədlər göstərir ki, Əmir Teymur İldırım Bəyazidə hörmətlə yanaşmış, onunla müharibə etmək istəməmişdir. Belə ki, bir çox tarixi sənədlərlə yanaşı XVI əsrdə yunanca bir "Anonim Osmanlı tarixi" adlı əsərdə də Əmir Teymurun İldırım Bəyazidə yazdığı bir məktubda göstərilir ki: "Sənin yabançılara qarşı etdiyin müharibə yerindədir. Fəqət öz dindaşlarımız olan Türklərə qarşı müharibə istəyirsənsə demək yaxşı bir adam deyilsən. Onlar sənə qarşı əsla qəbahət işləmədilər. Haqsızlıq edirsən". (Bax: Anonim Osmanlı tarixi, Ankara 1973, səh 103)

İldırım Bəyazidin təhqiredici məktubundan qəzəblənən Əmir Teymurun dilindən Cavid öz əsərində göstərir ki, "Mən (Əmir Teymur) ondan (İldırım Bəyaziddən) qardaşca məhəbbət bəklərkən iştə aldığım cavab. Ah Yıldırım, Yıldırım! Mən səninlə xoş keçinmək istərkən, sən çaqqalları, tülküləri mənim üzərimə şımartıyorsun. Qara Yusiflə Əhməd Cəlayirli məni gözəl tanıyırlar, fəqət Yıldırım!.. Zərər yox, o da tanır. Mən İrana ayaq basdım, ən

böyük cəngavərlər qarşımda durmayıb, Mazandaran çaqqalları kimi, ormanlara qaçdılar. Moskvaya hücum etdim, Rus knyazları qorxudan şimal ayıları kimi ürküşüb dağılmağa başladılar. Hindistana yürüdüm, Sultan Mahmud (Dehli Türk Sultanı nəzərdə tutulur - A.M) Qanq nəhri kənarındakı qaplanlar kimi oxlarıma şıkar olub diz çökdülər. Əvət, bir gün gələr ki, məğrur Yıldırım da paytaxt Bursada Teymuru qarşılar və o zaman, işlə o zaman mənim kim olduğumu haqqı ilə anlar. Əvət Teymuru saymayanlar kəndi əlləri ilə kəndilərinə məzar qazmış olurlar". (Hüseyn Cavid, seçilmiş əsərləri, III cild, səh 22-23, 34)

Həqiqətən də məğrur İldırım Bəyazid "öz əli ilə özünə məzar qazmış", Ankara savaşında Əmir Teymura məğlub olaraq əsir düşmüşdü. Əmir Teymurla İldırım Bəyazidin - bu iki qan və can qardaşının savaşı yalnız fürsət gözləyən düşməni - xristian dünyasını və qonşu məmləkətləri məmnun etmiş, İstanbulun fəthini 50 il gecikdirmiş, (Tarixi faktlar göstərir ki, İldırım Bəyazid İstanbulu fəth etmək üçün hazırlıqlara başlamışdı. - A.M) Qızıl Orda imperatorluğu xanlıqlara parçalanmış, nəticədə Rus dövlətinin yaranması üçün real zəmin yaranmış, Qərbdə Türk gücü zəifləmiş, Əmir Teymurun vəfatı ilə də Turan ayrı-ayrı dövlətlərə bölünmüşdü.

Hüseyn Cavidin əsərində Teymurun dilindən deyilən: "Avropalıların dilləri başqa, ürəkləri daha başqadır" (səh 26), "Əhalini incidən bir hakim, yavrusunu parçalayan bir heyvan qədər şüursuzdur. Qırbacı qədər nüfuz və iradəsi olmayan bir hakim hökumət naminə ən çirkin və silinməz bir ləkədir" (səh 16), "Əfsus ki, "insan" adını daşıyan ikiayaqlı həşərat pək qaba və pək səfil bir şey! İşlə şu qaba və miskin həşəratı uslandırmaq üçün, onların pas tutmuş kirli vicdanlarını yıkamaq üçün yalnız Teymur qılıncı lazım!" (səh 19-20), "mən məğrurları əzmək üçün yaradılmış bir alah bəlasıyam. Tökdiyüm qanlar da yalnız haqq və ədalət naminədir". (səh 20) "Mən indiyə qədər Qurultaysız, Şurasız bir şey yapmadım. Çünki Şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi sözlər nədamət (peşmançılıq - A.M) və fəlakət doğurar. Mən daima hakim və aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlar ilə müşavirə etdim. Yalnız hərbi ilə mübarizəyi deyil,

sülh mənafeyini də düşündüm. Mən şu nəhayətsiz ölkələri gah tədbir və siyasətlə, gah sülh və mərhəmətlə, gah təhdid və şiddətlə, gah da əfv və mülayimətlə idarə etmək istərim. Mən hər işdə səbat və istiqaməti sevdiyim kimi ehtiyatdan da xoşlanıram. Lazım gələrsə, bəzən düşmanlarıma qarşı səbr və təhəmmül (təmkin - A.M) göstəririm. Bəzən də qafil və cahil görsənməkdən zövq alıram" (səh 21), "Məğrurlar həqiqəti görməzlər" (səh 18), "İnsanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və qüvvətə tapınırlar" (səh 20) və s. kimi fikirlərlə dahi sənətkar öz ideal qəhrəmanının həqiqi portretini yaratmışdı.

Əmir Teymurdan sonra da Teymuroğulları Uluqbəy, Hüseyn Bayqara, Babur və Cahanşah şanlı bir tarix yaratmışlar. Ümumiyyətlə Əmir Teymurdan və İldırım Bəyaziddən sonra Avropadan Hindistana qədər Türk - İslam Bayrağını XIX əsrin sonlarına qədər dalğalandıranlar da bu iki nəhəng Türkün şəcərəsini təmsil etmişlər.

Ruhları şad olsun!

Türk Xaqanı Sultan II Mehmet Fateh

1.9. İstanbul fatehi Dahi Türk Xaqanı Sultan II Mehmet Fateh

Tarix şəxsiyyətlər yetişdirdiyi kimi, şəxsiyyətlər də tarix yaradırlar. Tarix yaradan, orta əsrə son verib yeni əsrə qədəm basan belə tarixi şəxsiyyətlərdən biri də 1000 illik bir İmperatorluğa son qoyub, Türk-İslam və ortodoks Xristian Bizans hakimiyyət ənənələrini birləşdirməyi bacaran, Türk-İslam dünyası ilə Şərqi Avropa ortodoks xristian dünyasını öz Türk çadırı altına alan, bu iki müəzzəm mədəniyyəti çulğışdıran əzəmətli Türkün böyük oğlu, dahi Türk Xaqanı Sultan Mehmet Fatehdir.

Dünyanı yeni bir nizama və bəşəriyyəti səadətə erişdirmək qayəsi ilə meydana çıxan, Ulu Peyğəmbərin müqəddəs əsəri olan İslamiyyət, əxlaqı pozulmuş Sasani Pers İmperatorluğunu ildırım sürəti ilə ortadan qaldırdığı halda "gah anarxiya, gah da müstəbidlikdə ad çıxaran, hər cür mənəvi mənadan məhrum, siyasi əhəmiyyətini itirib, ayrı-ayrı əxlaqsız şəxslərin və ictimai təşkilatların ehtiraslarının miskin oyununa çevrilən Şərqi Roma və ya başqa adla Bizans İmperatorluğu" (Mirzə Kazımbəy, İslam tarixi (rusca), "Russkoye slovo" jurnalı, 1860, II nömrə, səh 124) yalnız qanadları qırılmış halda İslamın rəqibi olaraq qalmış, xristian dünyasının başlıca təəssübkeşi kimi İslam aləmini təhdidə girişmiş və İmperiyanın paytaxtı Konstantinapol (İstanbul - A.M) da xristian dininin bir qalası rolunu oynamışdır. O dövrdə İstanbul xristitanlıq üçün təkcə dini deyil, həm də siyasi əhəmiyyət daşıyırdı.

Doğrudur, xristian dünyası üçün İstanbul Qüds və digər şəhərlər kimi müqəddəs sayılan bir şəhər deyildi. Lakin Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin (s) İstanbulla bağlı hədisləri və Ulu Peyğəmbərin (s) səhabələrindən Əbu Əyyub Ənsarinin məzarının orda olması İstanbulu müsəlmanların nəzərində müqəddəs bir şəhərə çevirmişdi. Ona görə də istər Ərəb xəlifələrinin və istərsə də Türk Sultanlarının İstanbulun qurtarılmasını zəruri edən amillər arasında bu dini amil də başlıca rol oynamış, şəhərin fəthinə siyasi məziyyətlə yanaşı həm də ilahi bir əmr mahiyyəti qazandırmışdı.

İstanbul artıq Türklərin "Qızıl Alma"sı, Türk Cahan Hakimiyyəti məfkurəsinin bir simvolu olmuşdur.

O dövrdə artıq xristian dünyasında belə bir fikir qətiləşmişdi ki: "Konstantinapol şəhəri Konstantin adlı bir hökmdar zamanında itiriləcək". (Bax: Barboro, Konstantiniyyə muhasırası, İstanbul, 1953, səh 62; Dukas, Bizans tarihi, İstanbul 1956, səh 168)

İslam dünyasında da Peyğəmbər adından söylənilən: "Konstantinapol mənim (Məhəmməd Peyğəmbərin (s) - A.M) adım daşıyacaq bir müsəlman hökmdarı tərəfindən alınacaq" hədisi geniş yayılmışdır.

Hər iki fikir sonda özünü doğrultdu. Bizans İmperatoru XI Konstantinin dövründə Türk Sultanı Sultan Məhəmməd tərəfindən 29 may 1453-cü ildə Konstantinapol fəth edilərək, "İstanbul" adlanmağa başladı. Ulu Peyğəmbərin 800 il öncə söylədiyi hədisi böyük Türk qazisi Sultan Mehmet Fateh tərəfindən təsdiqləndi.

Bizans İmperatorluğuna ilk zərbəni hələ 1048-ci ildə Səlcuqlu Sultanı Toğrul Bəy dövründə onun ordu komandanlarından olan İbrahim Yınal və Kutalmış Pasin Ovasında, daha sonra Toğrul Bəy özü 1054-cü ildə Ercisdə, ən böyük zərbəni isə 1071-ci ildə Sultan Alp Arslan Malazqırtda vurmuş və tarixdə ilk dəfə olaraq Bizans İmperatorunu (İmperator Diogenesi - A.M) əsir almışdı. Alp Arslandan sonra oğlu Böyük Səlcuqlu Sultanı Məlikşah dövründə Anadolu Bizanslılardan alınaraq, artıq bir Türk məmləkətinə çevrilmişdi. Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu parçalandıqdan sonra da bu ərazidə Anadolu Səlcuqlu dövləti təşəkkül tapmış, Türk-Moğol İmperatorluğu dövründə Anadolu Səlcuqlu dövləti də ayrı-ayrı Bəyliklərə parçalanaraq, Hülakülərin vassalına çevrilmiş, nəhayət XIV əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Osmanogulları dövründə bir çox bəyliklər birləşdirilərək, mərkəzləşmiş dövlət halına gətirilmişdir. Osmanlı Sultanı İldırım Bəyazidin Əmir Teymura məğlub olmasından sonra bir müddət ölkə yenə də Bəyliklərə parçalanaraq, Teymuroğullarının vassalına çevrilmiş, nəhayət Sultan II Mehmet İldırım Bəyazidin mərkəziyyətçi hakimiyyətini bərpa etməyə

müvəffəq olmuş və dövləti İmperatorluğa çevirmək təşəbbüsündə bulunmuş və buna nail olmuşdur.

Sultan II Mehmet Xanın atası Sultan II Murad Əmir Teymurun oğlu Şahruxun ölümündən sonra vassallıqdan qurtularaq dövlətini müstəqil elan etmiş, II Kosovo savaşında yeni bir Xaçlı ordusunu məğlub etmiş, Albaniya səfərində öluncə yerinə gənc oğlu II Mehmet taxta çıxmışdır. Karaman səfərindən sonra Bizansla mübarizəyə və İstanbulun fəthinə hazırlaşan Sultan II Mehmet Xana qarşı xarici və daxili düşmənlər fəaliyyət göstərsələr də böyük övliya AK Şəmsəddin: "Dərd çəkmə Bəyim, İstanbulu fəth edəcəksən. Bəyim, bu qalanın (İstanbul nəzərdə tutulur - A.M) fatehi sən olasan deyə aləmi-şahzadəlikdə sənə çatdırdıq"- müjdəsini vermiş, Sultan Mehmet Xan da İstanbulun fəthinə dair Peyğəmbərin hədisində göstərilənə və övliyasının kəramətlərinə inanaraq bu işə girişmiş və müvəffəqiyyətlə başa çatdırmışdı.

Gənc Xaqanın İstanbulun fəthi üçün keçirdiyi izzətlər və həyəcanları tarixi qaynaqlara əsaslanaraq, tarixçi Dukas yazır ki: "Padşahın (Sultan Mehmet nəzərdə tutulur - A.M) gecə və gündüz huzuru qaçmış, dincliyi pozulmuşdu. Yatağına girərkən də, yatağından qalxarkən də, sarayında və bayırda gəzinərkən də İstanbulun fəthini düşünürdü. İstirahət və yuxu bilməzdi. Əlində qələm və kağız daima İstanbulun xəritəsi ilə uğraşır. Beləliklə Xaqan böyük insanlara məxsus yüksək bir idealın atəşi ilə yanırdı". (Bax: Dukas, Bizans tarixi, İstanbul 1956, səh 152-154)

Sultan II Mehmet Xanın Ədirnə sarayında topladığı yüksək bir məclisdə etdiyi tarixi nitqi gənc Sultanın bu yaşda nə qədər geniş bir biliyə, dərin bir zəkaya sahib olduğunu göstərir. Tarixi mənbələrdə qeyd edilən bu nitqində Sultan II Mehmet Xan: "Əlimizdə bulunan bu dövlət əcdadlarımızın necə cihad, necə savaş və əməkləri ilə qazanılmış və bizlərə miras qalmışdır. Yaşlılarımız bu cihad ilə savaqlara şahiddirlər, onlarla birgə savaşımlar. Gənclərimiz də onların hekayələrini atababalarımızdan dinləmişlər. Bu uğurda bir çox igidlərimiz əbədiyyətə qovuşmuşlar. Fəqət onların qəhrəmanlıq xatirələri içimizdə yaşamaqdadır. Ürəkləri uca hisslərlə dolu, qorxudan azad olan atalarımız ən müdhiş təhlükələrə göyüs gərərək, böyük işlər

gördülər...Ey yaşlı fədakarlar və igid gənclər! Bütün bu fəthlərin asan olmadığını və əməksiz dövlət əldə edilmədiyini bilirsiniz. Bu uğurda nə qədər qanlar töküldü, yaralar açıldı. Nə qədər dul və yetimlərin göz yaşları axdı. Necə əngin dərələr, coşqun ırmaqlar, yalçın qayalar, sərt dağlar aşıldı. Neçə yuxusuz gecələr, istirahətsiz gündüzlər və təhlükəli anlar keçdi. Əcdadımız bütün bu fəvqəladə əziyyətlərə qatlandı. Düşmən qarşısında bəzən tale üzlərinə gülmədi. Fəqət heç bir zaman istiqbaldan ümid kəsmədilər. Qalib gələcəyə qədər uğraşdılar. Daima cihad yolunda qaldılar. Atababalarımız fəlakət zamanında kədərlənməz, zəfər anlarında da aşırı sevinc duymaz, qürrələnməzdilər. Bu sayədə şanlı bir dövlət qurdular. Cahana da hamilik və ədalətin örnəyini verdilər. Bizlərə də hər yönü ilə mükəmməl bir dövlət ərnağan etdilər. İndi bizə düşən vəzifə şöhrətimizi yüksəltmək və ata-babalarımıza layiqli xələf olduğumuzu meydana qoyaraq ruhlarını şad etməkdir... Rum (Bizans nəzərdə tutulur - A.M) hökumətinin bizlərə verdiyi zərərləri, çıxardıqları zorluqları və çevirdiyi dolabları hamınız bilirsiniz. Dədəm Bəyazidə qarşı (İldırım Bəyazid -A.M) Fransız, German, Macar və digər Kralları rumlular kuşqurtmuş, ordularını Tunadan (Dunaydan -A.M) gəmilərlə keçirib, dövlətimizi yıxmaq, bizi Rumelidən və hətta Anadoludan çıxarmaq istəmədimi? Şükür ki, dədəm onları Allahın yardımı ilə Tunanın dalgalarına tökərək, dövlətimizi qurtardı. İstanbul fəth edilmədikcə Bizansın fəsadı və bizə qarşı çıxardığı təhlükələr davam edəcəkdir. Məmləkətimizi ortadan parçalayan bu şəhər (İstanbul - A.M) Rumların əlində qaldıqca dövlətimiz əmniyyətdə olmayacaqdır. Sizləri buraya bu qənaətimə qatılmağınızı düşünərək topladım. Biz ya şəhəri hücumla alacağıq, ya da uzun bir mühasirə ilə düşməni təslim olmağa məcbur edəcəyik. Sürətlə hərəkətə keçib, düşmənin dövlətimizin ortasında təhrik və fəsada fürsət verməyəlim və əcdadımıza layiq olduğumuzu cahana göstəralim.

Bizi heç bir əngəl yolumuzdan döndərməyəcək. Mən (Sultan Mehmet Xan - A.M) ordumun başında sizinlə bərabər birinci səfərdə bulunacağam" - deyərək, bu böyük və məzmunlu nitqini bitirmiş və səfər hazırlıqlarına başlamışdı. (Bax Tarihi Sultan Mehmet Han, İstanbul, Hicri 1328, səh 24-37) Toplantıda

iştirak edən övliya, üləma, bəy və ordu komandanları dualar edib, söyləmişlər ki: "Cəmi başımız sənin yoluna fəda olsun". (Bax: Dukas, Bizans tarihi, İstanbul 1956, səh 112)

Sultan Mehmet Xan Bizans İmperatoru XI Konstantinə şəhəri döyüşsüz təslim edərsə, Mora yarmadasını ona verəcəyini bildirmişsə də Bizans İmperatoru ilk öncə bu təklifi rədd etmiş, sonda sülh təklif etmişsə də gənc Xaqan: "Ya mən şəhəri alacam, ya da şəhər məni"- demişdi. (Bax: Dukas, Bizans tarihi, səh 170)

"Hər başlanğıc gözəl bir hekayə, yeni bir həyatdır" düşüncəsi ilə yola çıxan Sultan II Mehmet Xan Ədirnədə möhtəşəm ordusu, müəzzəm topları və başda mürsidi AK Şəmsəddin, üləmalardan Akbıyık və Molla Gürani olmaqla 70-ə qədər alim, vəli, şeyx və dərvişlərlə birlikdə "Mehtər marşları"nın sədası altında yürüşə başlamışdı. Şəhərə hücum zamanı övliya AK Şəmsəddin çadırına çəkilərək, tanrıya dua ilə məşğul olmuş, Sultan da vaxtlı-vaxtında namazını qılaraq, "Quran"dakı" və Cahidu" ayəsini oxuyaraq "Ya Rəbbim, sənə layiq olmağa çalışıram"- deyə Allaha niyaz etmiş, qazilərinə də "Şəhərin daşı və torpağı mənə, mal və sərvəti də sizə nəsib olsun"- demişdi.

İstanbulu qurtarmaq üçün Bizans İmperatoru, dövlət və din adamlarının bütün söylərinə baxmayaraq, 50 günlük mühasirədən sonra 29 may 1453-cü ilin axşamında ölümə hvazırlaşan İmperator və onun kiçik mühafizə bölüyü çirkləndirdikləri müqəddəs Ayasofiyada son dualarını yapmış və beləliklə min illik bir İmperatorluq tarixə qovuşmuş, Türk Cahan hakimiyyətinin yeni və parlaq bir dövrü başlamış oldu.

İstanbulun fəthi ilə "Fateh" titulu qazanan Sultan II Mehmet Xan şəhərin fəthindən üç gün sonra bəyaz atının üstündə möhtəşəm bir alayla Topqapıdan İstanbula daxil olmuş, birbaşa Rumların kirlətdiyi Ayasofiyaya gələrək, oranı təmizlətdirmiş, qazilərin sevinc və həyəcanları içində ilk "Cümə namazı"nı Türk "Qızıl Alması"nın qəlbi sayılan Ayasofiyada qılmışdı. Konstantinapolun fəthində başda Serblər olmaqla xeyli digər Xristian əskərlər də Türklər tərəfində vuruşmuşlar. Bizanslı Nofarausun o çağlardakı düşüncələri əks etdirən bu sözləri sonrakı tarix kitablarında da təkrarlanmışdı. O yazırdı: "Latın tiarası (Katoliklərin baş örtüyü -

A.M) yerinə şəhərdə Türk sarığını tərcih edərək". Dövrün digər bir xristian müəllifi G.Trapezuntios da Sultan Mehmet Fateh haqqında yazırdı: "Kimsə şübhə edə bilməz ki, Sən (Sultan Mehmet Fateh - A.M) Rum İmperatorusan. İmperatorluq mərkəzini hüquqi cəhətdən əlində tutan şəxs İmperator və Rum İmperatorluğunun mərkəzi də İstanbuldur". (Bax: Fr Babinqer, Mehmet II der Eroberer und Italien, Beyantion 1951, səh 266)

İstanbulun fəthindən sonra Sultan Mehmet Fateh əhaliyə dinlərini sərbəst ifadə etməyə icazə vermiş, Katoliklər tərəfindən həbs edilərək, zindana salınan İstanbul patrikini azad etmiş, onun rütbə və mövqeyini özünə qaytarmışdı. Fatehin Rum Patrikxanəsinə bəxş etdiyi muxtariyyət və imtiyazlar milli ənənə, din hürriyyəti və siyasi görüş baxımından olduğu kimi Türk Cahan hakimiyyəti məfkurəsinin həyata keçirilməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Fateh Rum patrikini himayə etməklə ortodoks xristianlarının qəlbini qazanmış, ortodoks rahiblərinə imtiyazlar verməklə bütün Avropaya Türk ədalət və hürriyyətini nümayiş etdirmişdir.

İstanbulun Sultan II Mehmet tərəfindən fəthi İslam dünyasında nə qədər yüksək həyəcan və sevinclə qarşılanmışdısa, Xristian dünyasında bir o qədər səssiz qarşılanmış, dinlərinə bağlı Rumlar Katolik olmaq qorxusundan azad olduqlarından hətta sevinmişdilər. İstanbulun fəthindən sonra XI əsr xristian xronikləri kimi, XV əsrə aid bəzi xristian müəllifləri də Türkləri qədim qəhrəman Troyalıların nəslə saymışdılar. Tarixçi Kritovules Sultan Mehmet Fatehə həsr etdiyi əsərində Fatehi: "Allahın iradəsi ilə müzəffər qalib, yenilməz, dəniz və quruların ağası, hökmdarların hökmdarı, İmperatorların ən böyüyü" kimi vəsfləndirmişdi. (Bax: Tarihi Sultan Mehmet Han, İstanbul, hicri 1328, səh 27)

Məşhur tədqiqatçı Uspenski İstanbulun fəthi ilə əlaqədar olaraq yazırdı: "1453-cü ildə Türklər, 1204-cü ildə Konstantinopolu işğal edən Xristianlara baxanda daha çox insani hərəkət etmişlər". (İqtibas Prof.Dr Laszlo Rasonyinin "Tarihte Türklük" əsərindən götürülmüşdür. - A.M Bax: Göstərilən əsər, Ankara 1971, səh 197)

İstanbulun fəthindən sonra Sultan Mehmet Fateh İslam dünyasının ən şanlı, ən qüdrətli Sultanı sayılmış, "Xəlifə" ünvanı

daşımaqla "Müsəlmanların rəhbəri, Qazi və mücahidlərin əfəndisi, Rəbbülaləmin təyini ilə səltənət və xilafət səmasının, dünya və dinin Günəşi Əbül-fəth Sultan Məhəmməd Xan" kimi vəzifələr daşımışdır.

Sultan Mehmet Fateh də qədim Türk Xaqan və Sultanları kimi Allah, haqq və ədalət uğrunda cihad etdikləri üçün Cahanşaha göndərdiyi məktubunda öz əskərlərini "Allahın qalib ordusu" adlandırmış və göstərmişdir ki: "Dünyada tək bir din, tək bir dövlət, tək bir padşah və İstanbul da Cahanın tək paytaxtı olmalıdır". (İqtibas Prof.Dr Osman Turanın "Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi" əsərindən götürülmüşdür. - A.M Bax: göstərilən əsər, II cild, səh 60-65)

Fateh İstanbulun fəthindən sonra kəramətlərini gördüyü böyük Şeyxi AK Şəmsəddinin əllərini öpmüş, boynuna sarılmış və hakimiyyətdən əl çəkib, xəlvətə çəkilərək, guşənişin olmasını və ondan (AK Şəmsəddindən - A.M) faydalanmasını rica etmiş, lakin AK Şəmsəddin Sultanın bu ricasını rədd etmiş və "Dünya işlərinə Tanrı tərəfindən məmur olan Sultanın "Qeyb aləmi"nin sirlərinə dalmasını öz vəzifəsini icra etməməsi" kimi dəyərləndirmiş və belə bir işin dövlətə zərər gətirməklə bərabər hər ikisinin (Sultanın və AK Şəmsəddinin - A.M) də Allah qarşısında məsul olacaqlarını bildirmişdi.

Şeyxinin bu məsləhətindən sonra Fateh Sultan Mehmet qısa bir zamanda Anadoluda İsfəndiyar, Trabzon və Ağqoyunlu ərazilərini, Karaman və Dülqədir Bəyliklərini İmperatorluğun tərkibinə qatmış, Kırım Xanlığını öz vassalına çevirmiş, Yunanıstan, Albaniya, Bosna-Hersek, Belqrad istisna olmaqla bütün Serbiya, Bessarabiya, Moldoviya və digər ölkələri fəth edərək, Osmanlı İmperatorluğunu Tunadan (Dunaydan - A.M) Fərata qədər genişləndirmişdi. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən anası Sara Xatunu qaynatası Trabzon hökmdarını qorumaq üçün Sultan Mehmet Fatehin yanına göndərmiş və onun Trabzona toxunmamasını, bu ərazini gəlininə bağışlamasını xahiş etmişdi. Sara Xatun: "Ey oğul, bu Trabzon sənin nəyinə lazımdır, onu mənim gəlinimə bağışla" demiş, Sara Xatunu bir ana kimi qəbul edən Fateh isə ona bildirmişdi: "Ey ana, bu zəhmət din yolundadır,

axirətdə Allah hüzuruna varınca inayət ola. Zira əlimizdə İslam qılınıcı var. Əgər bu zəhməti çəkməsək bizə "Qazi" demək yalan olar". (İqtibas Osman Turanın göstərilən əsərindən götürülmüşdür. - A.M Bax: Göstərilən əsər II cild, səh 62)

Sultan Mehmet Fateh 1461-ci ildə Trabzonu aldıqdan sonra Gürcüstana qədər bütün güney Qara dəniz bölgəsini Osmanlı İmperatorluğunun sərhədləri içinə almış, Bosna-Hersek və Albaniyanı ələ keçirəndən sonra isə dənizlərdə Venedikt donanmasını məğlubiyyətə uğratmışdı. Fateh 1463-cü ildə Bosnyaya daxil olarkən xalq öz krallarını buraxıb, Türklərlə birləşmiş, kütləvi şəkildə müsəlmanlığı qəbul edərək, "Bosna müsəlmanları" adı ilə bir daha xristianlığa dönməmiş, bu bölgədə uzun müddət Osmanlı hakimiyyətinin dayaqı olmuşdular. Davamlı olaraq digər xristianlar tərəfindən əzilən bu xalqın Türk hakimiyyəti sayəsində əllərindən alınan torpaqları özlərinə qaytarılmış, ölkədən qaçqın düşən Bosnalılar yenidən öz vətənlərinə qayıtmışdılar.

Katolik Venediklərin zülmünə dözə bilməyən Mora yarmadası əhalisi də 1457-ci ildə Fatehə məktub göndərərək, bildirmişdilər: "Gəl yurdumuzu Venediklərdən al da rahat olaq". Fateh Moranı almış, yunanların xeyrinə Katolik kilsəsinə və Roma hakimiyyətinə son vermiş, keçmiş yunanların öz vətənlərinə dönmələrinə imkan yaratmışdır. Yunanlar qüdrətli və ədalətli Fatehi öz İmperatorları saymış, sonrakı Osmanlı Sultanlarını da "Rum Sultanı" adlandırmışdılar. Bu proses XIX əsrə qədər davam etmiş, uzunmüddətli bir Türk-Yunan dostluğu yaranmışdır.

Sonradan Xristian təəssübkeş Avropa alim, şair və romantikləri sayəsində bu dostluq Yunan-Türk düşmənçiliyinə çevrilmişdir ki, bu düşmənçilik bu gün də davam etməkdədir.

Sultan Mehmet Fateh Anadoluda milli birliyə nail olmaqla yanaşı, bütün Türk və İslam dünyasının hörmətini qazanmış, həmçinin şərq ortodoks xristianlarını Qərb katolik təhlükəsindən xilas etməklə Ortodoksların nüfuzunu qazanmışdır. Fateh ortodoks Rum və Balkan xristianlarını da öz himayəsi altına almış, Bizans tarixində ilk dəfə olaraq, İmperatorların siyasi vasitə kimi istifadə etdiyi Patrikxanəni müstəqilliyə qovuşdurmuşdu. Çünki

Bizanslılara görə, Qərbi Avropalılar barbar, zalım və Xristianlıqdan çıxmış insanları idi. Avropa Katolikləri də Bizanslıları "Rafizi" (Kafir), hiyləgər və Xristianlığa xəyanət etmiş sayırdılar. Bu iki məzhəb (Katolik və ortodoks) arasındakı düşmənçilik nəhayət Xristianlığı ikiye bölmüş, dördüncü Səlib yürüşündə katoliklər İstanbulu 1204-cü ildə yağmalamış və yandırmışdılar. İstanbulda katoliklərin törətdiyi bu vəhşiliyin izləri bu gün də qalmaqdadır.

Fateh tarixi Türk, İslam və Bizans hakimiyyət ənənələrini çulğalaşdıraraq, klassik Türk hökmdarı tipi yaratmış, balkanlardakı bütün hökumət və xanədanları ortadan qaldıraraq, yarmadanı bütünlüklə öz hakimiyyəti altında birləşdirmiş, Boğazlarda (Bosfor və Dardanel boğazları) hakimiyyəti əlinə alaraq Qara dənizi bir Türk dənizi halına gətirmiş, iki qitədə (Asiya və Avropa) bulunan Balkanları və Anadolunu birləşdirərək 400 illik bir İmperatorluğun əsasını qoymuşdur.

Sultan Mehmet Fateh öz milli və İslami məfkurəsi, yüksək zəkası və enerjisi, millət, din, vətən və dövlət uğrunda sonsuz fədakarlıqları, ədaləti, tolerantlığı, uğurlu siyasəti, böyük din və dövlət adamlarını ətrafında toplaması sayəsində elə sağlam bir dövlət sistemi yaratmışdı ki, sonradan həm normal, həm də zəif sultanlar zamanında belə bu dövlət əsrlərcə öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdi. Əslində Anadoludakı bütün Oğuz-Türkmən boylarını vahid bir millət şəklinə salan və Osmanlı dövlətini İmperatorluğa çevirən ilk Sultan da məhz dahi Mehmet Fatehdir.

Yəhudilərin Türk Sultan sarayı ilə əlaqələri də Fateh dövründən başlayır. Təbəbətdə məharəti və geniş bilgisi ilə Fateh Sultan Mehmetin etimadını qazanan, "Əslən bir İtalyan Yəhudi olan Həkim Yaqub Paşa İslamiyyəti qəbul edərək, Osmanlı sarayında vəzirlik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir". (Bax: Mustafa Uslu, "Fatihin ölümü üzərinə", Türk dünyası tarix dərgisi, İstanbul 1988, XVII nömrə, səh 19)

Yaqub Paşadan sonra da Osmanlı sarayında bir çox Yəhudi dövlət işlərində çalışmışdır.

Sultan Mehmet Fateh dövründə "Ankara savaşı"nın yaraları sarılmış, artıq Osmanlı dövləti tam mənası ilə yeni yüksəliş

dövrünə qədəm qoymuşdur. Fateh öz mərkəziyyətçi hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir sıra radikal addımlar atmışdı. Belə ki, o, "Yeniçəri" (Yeni ordu) orudusunu iki dəfə artırmış, uc Bəyləklərinin kontrolunu öz əlinə almış, bir çox dövlət tərəfindən təsdiqlənməmiş vəqf torpaqlarını dövlət mülkü elan etmiş, yeni pul buraxdırmış, yeni vergi sistemi tətbiq etmiş, yeni gömrük qaydaları müəyyənləşdirmiş, dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqələri yaratmış, yeni "Qanunnamə" tərtib etmişdi. Fateh öz "Qanunnamə"sində bir çox məsələlərlə yanaşı: "Övladlarımdan hər kimsəyə səltənət müyəssər olarsa, onun öz qardaşlarını Nizami-ələm üçün qətl etməsi münasibdir. Əksər üləma və qazilər bunu bəyənmişdir." maddəsini də əlavə etməklə dövlətin qüdsiyyətini düşünmüş və dövlətçiliyə aid bir zərurəti qanuniləşdirmişdir.

Türk, İslam, Yunan, İtalyan, Yəhudi və s. böyük elm, din, mədəniyyət və sənət adamlarını ətrafına toplayan Fateh Türk-İslam mədəniyyətinə yeni bir çalar gətirmiş, İstanbulu dövrün ən böyük elm mərkəzlərindən birinə çevirmiş, Şərq-Qərb mədəniyyətini çulğalaşdırmağa nail olmuşdur. Fateh Trabzonlu alim Georgi Amirukusu xidmətinə götürərək, Batlamyus coğrafiyasına görə, dünya xəritəsini çəkirmiş, Baltamyusun əsərini 1465-ci ildə ərəbcəyə tərcümə etdirmiş, dinlə fəlsəfə arasında Qəzzali ilə İbn Rüşd tərəfindən başlatılan münaqişəyə son qoymaq məqsədi ilə hikmətlə bağlı əsər yazan Türk Xocazadənin başçılığı ilə bir heyət təşkil etmiş və üçüncü bir "Təhafüt" əsəri yazdırmışdı.

Fateh dövrün İtalyan rəssamı Bellinini sarayına dəvət edərək, gözəl tablolar çəkirmiş, çeşmələri, su anbarlarını bərpa etdirmiş, mədrəsələr, məscidlər, xəstəxanalar, imarətlər, saraylar inşa etdirmiş, Ayasofyanı yenidən bərpa etdirərək məscidə çevirmiş, Anadolu və digər yerlərdən gətirdiyi insanlarla şəhərin əhalisini çoxaltmış, sönən şəhərin - İstanbulun üzünü yenidən güldürmüşdü.

Fateh 30 illik hakimiyyəti dövründə dövlətin sərhədlərini 2,5 milyon kilometrə çatdırmış, Anadoludan İtaliyaya qədər olan bölgələri Türk hakimiyyəti altına almış, Türk quru ordusu kimi, Türk donanmasını da bir neçə dəfə böyüdərək, dünyanın ən güclü donanmalarından biri durumuna gətirmişdi. Fateh İstanbulda

Universitet yaratmış, paytaxtını bir elm mərkəzinə çevirməyə müvəffəq olmuş, böyük mədrəsədə şəriət və psixologiya elmlərinin oxudulmasını, caminin nəzdindəki Darüş-Şəfada təbiblər, cərrahlar, göz həkimləri, əczaçılar, və s. yetişdirilməsini şərt qoymuşdu. O dövrdə xəstəxanalarda hətta sinir və ruhi xəstəlikləri musiqi ilə tədavi etməyi şərt kimi irəli sürmüşdü.

Sultan Mehmet Fatehin sarayında bulunan dövrün İtalyan tarixçisi Lanqustonun yazdığına görə: "Fateh hər b sənəti başda olmaqla dövrün elm, fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat, və riyaziyyatını da gözəl bilirdi. Fateh uzun boylu, gözəl üzlü və alicənab idi. Türkcə, rumca və slavyanca danışdı. Hər şeyi öyrənmək istəyən zəkali bir araşdırıcı, nəfsinə hakim, soyuğa, istiyə, aclığa, susuzluğa dözümlü idi". (Bax: P. Vittek, Fəthi-Mübin, İstanbul Enstitüsü dərgisi, II, 1956, səh 209)

İstanbulu fəth edib İmperatorluğun paytaxtına çevirdikdən, Kırım Xanlığını öz vassalına çevirdikdən, Balkanları və Mora adasını fəth etdikdən sonra Şərqdə bütün İslam dünyasına və Xilafətə sahib olmaq, Qərbdə Papalığı və Romanı da alıb, dünya birliyi və nizamı qurmaq istəyən Sultan Mehmet Fateh İtaliya səfərinə çıxarkən 6 may 1481-ci ildə zəhərlənərək ölmüşdür. Ruhu şad olsun!

İstanbulun fəthindən sonra Cahan hakimiyyəti sevdalısı, Qara dəniz, Mərmərə və Aralıq kimi üç dənizi iç dəniz halına gətirən Sultan Mehmet Fatehin ölüm xəbəri bütün Türk-İslam və ortodoks xristian dünyasını kədərə, Qərbi Avropa katolik dünyasını isə sevincə qərq etmiş, hətta Roma Papasının göstərişi ilə Katolik kiləsələrində şükran duaları oxunmuşdur.

Siyasi tarixçilər göstərir ki, əgər Fateh on il artıq yaşamış olsaydı, dünya tarixi tamamilə başqa şəkllə düşmüş olardı. (Mustafa Uslu, Fatihin ölümü üzərinə, Bax: Türk dünyası tarix dergisi, 1988, XVII nömrə, səh 15)

Dahi Türk Xaqanı Sultan Mehmet Fatehin Cahan hakimiyyəti ideyalını xələfləri Sultan Səlim Yavuz Şərqdə, Sultan Süleyman Qanuni isə Qərbdə həyata keçirməyə müvəffəq olmuşlar.

Ruhları şad olsun!

Türk-Hind Xaqanı Zəhirəddin Babur

1.10. Türk-Hind İmperatorluğunun yaradıcısı Zəhirəddin Babur

Ağ hunlardan başlayaraq X-XII əsrlərdə Qəznəli Türkləri, XIII-XIV əsrlərdə Dehli Türk Sultanları, XVI-XIX əsrlərdə Türk Baburlular tərəfindən idarə olunan Hindistanda son Türk hakimiyyəti Teymuroğullarının adı ilə bağlıdır. Tarixdə məşhur Baburlular dövlətinin və Türk-Hind İmperatorluğunun yaradıcısı ata tərəfdən Əmir Teymur nəslindən, "Barlas" adlı Türk boyundan, Əmir Teymurun oğlu Azərbaycan valisi Miranşahın nəvəsi Əbu Səidin oğlu Fərqanə hakimi Ömər Şeyx Mirzənin, ana tərəfdən isə Çingiz Xanın oğlu Cığatay Xanın nəvəsi Yunus Xanın qızı Qutlu Nigar Xanımın oğlu Zəhirəddin Məhəmməd Baburdur.

Zəhirəddin Məhəmməd Babur 14 fevral 1483-cü ildə Fərqanədə anadan olmuşdur. Atası Fərqanə hakimi Ömər Şeyx Mirzənin 10 iyun 1494-cü ildə bir qəza nəticəsində ölümündən sonra yerinə keçən 12 yaşlı Baburun uşaqlıq dövründə bu bölgədə siyasi durum çox qarışıq olmuşdur. Teymur İmperatorluğunun əraziləri Şeybanilər və Özbəklər tərəfindən işğal edilmişdir. Şeybanilər tərəfindən Türküstandan qovulan kiçik yaşlı Babur çox ağır şərtlər altında həm də əmisi Sultan Əhməd, dayısı Mahmud Xan və iki qardaşı ilə də mücadilə etməyə məcbur olmuş, olduqca ağır vəziyyətə düşmüşdür. Şeybanilər tərəfindən işğal edilən Səmərqənd və Əndicanı azad etməyə çalışan 15 yaşlı Babur istər 1498-ci ildə və istərsə də 1500-1501-ci illərdəki təşəbbüslərində başarı əldə edə bilməmiş, üç il ətrafındakı çox az sadıq adamları ilə ağır səfalət və iztirablar çəkmişdir.

Babur Səri-Pulda Şeybani Xana məğlub olunca, Daşkəndə dayısı Mahmud Xanın yanına çəkilmiş və burada ətrafına topladığı Türk və Moğollardan ibarət ordusu ilə taleyini amaq və öz dövlətini qurmaq məqsədi ilə Daşkənddən Kabilə gəlmiş, ağır macəralardan, əzab-əziyyətlərdən sonra 1504-cü ildə Kabili zəbt edərək ordusunu gücləndirməyə başlamışdı. Yerli xalqla ədalətlə davranan Babur Hindikuş və Qəznə arasındakı əraziləri öz komandanları arasında bölüşdürmüş, Özbək istilasından qaçan

Səmərqənd, Hisar və Fərqanə Türklərini bu bölgələrdə yerləşdirmiş və beləliklə də yüksək iradəsi sayəsində gələcək dövlətinin təməl daşlarını qoymuşdur.

Baburun nəzarətində olan bu bölgədə o dövrlərdə Türk, Puştu və Moğollarla yanaşı fars və hindu dillərində danışan bir çox qəbilələr və dağlılar yaşayırdı. Babur 1505-ci ildə ona qarşı çıxan bəzi Əfqan qəbilələrini cəzalandıraraq, Sind çayına doğru irəliləmiş, Xorasandan Özbəklərin çəkilməsi ilə oraya yürüş etmiş, qışı Xorasanda keçirmək istəmiş, lakin Kabildə baş verən bir üsyan onun yenidən Kabilə qayıtmasına səbəb olmuşdur. Babur çox ağır qış şəraitində qarlı Hindiquş dağlarını ordusu ilə birlikdə aşaraq, 1506-cı ildə Kabilə varmışdı. 1506-cı ildə babası Teymurun nəslindən olan qohumu Xorasan hakimi, tarixdə məşhur Sultan Hüseyn Baykaranın ölümü ilə əlaqədar olaraq, Babur Herata dəvət olunmuş və 1507-ci ildə 24 yaşında Teymurlular xanədanının ən böyük hökmdarı elan edilmişdir.

Babur 1510-cu ildə Şeybani Xanın Şah İsmayıl tərəfindən məbğlub edilərək öldürülməsindən sonra yenidən Mavəraünnəhri ələ keçirməyə başlamış, Şah İsmayıl Səfəvinin yardımı ilə bəzi başarılar əldə etmiş, 1511-ci ildə Səmərqənd və Buxaranı ələ keçirmişdi. Babur Şah İsmayıl Xətai ilə yaxın dostluq münasibətləri yaratmış, hətta sünni təriqətinə mənsub olmasına baxmayaraq şüə Şah İsmayıl adına camelərdə xütbə oxutdurmuş və sikkələrində Şah İsmayılın da adını həkk etdirmişdi.

Şah İsmayılın 1514-cü ildə Çaldıran savaşında Osmanlı Sultanı Sultan Səlim Yavuzə yenilməsi ilə Baburun Türküstandə gücü zəifləmiş, bundan istifadə edən Özbəklər hücum edərək Buxara və Hisarı zəbt etmişdilər. Mavəraünnəhrdə gücünün zəifləməsini görən Babur Şah 1514-cü ildə yenidən Kabilə dönmüşdü. Buna baxmayaraq Babur Şahın Mavəraünnəhr səfəri ona bəzi faydalar gətirmiş, o, Bədəxşan üzərində üstün mövqə qazanmış, Bəlx valisini vergi verməyə təbə etdirmişdi. Mavəraünnəhrdə öz hakimiyyətini tam qoruyub-saxlaya bilməyəcəyini dərk edən Babur Şah üzünü Hindistana tutmuş və 1519-cü ildə Hindistana hücum edərək yeddi illik uzun sürən mücadiləyə başlamışdı.

Babur Şah nəhayət 1526-cı ildə Dehli Türk Sultanlığını məğlub edərək Aqra taxtında oturan Əfqanıstanlı Seyid ailəsindən olan sonuncu nümayəndə Sultan İbrahim Lodini məğlub etmişdi. Sultan İbrahim Lodinin ölümü ilə nəticələnən və Hindistanın gələcək taleyində mühüm rol oynayan bu savaşda Baburun hərbi dühası, ordusundakı silahlar, toplar, təcrübəli Türk və Moğol cəngavərlərinin qəhrəmanlığı döyüş filləri ilə silahlanmış düşmən ordusunu darmadağın etməyə yetmişdi. Babur orduları oğlu Humayunun komandanlığı ilə Əfqan əmirlərini məğlub edərək, 1527-ci ildə dövrü üçün alınmaz qala sayılan Buyun qalasını ələ keçirmişdi. Daha sonra Rana Sanqa üzərinə yürüş edən Babur, Kanva ətrafında 16 mart 1527-ci ildə Racput ordusunu məğlub edərək, Racput dövlətinin varlığına son qoymuş, yanvar 1528-ci ildə Lodilərə sadıq qalan iki əmirliyi özünə tabe etdirmiş, 21 mart 1528-ci ildə Çandar və Luknavı ələ keçirmişdi.

Bu dövrdə Şah İsmayılın ölümündən istifadə edən Özbəklər Xorasanı təhdid etdiyindən Babur Hindistandan geri dönməyə məcbur olmuş və Xorasanı Özbəklərdən qurtarmışdı. Yenidən Səmərqəndi ələ keçirməyə çalışan Babur Bəlucların hücumu ilə qarşılaşmış, yanvar 1529-cu ildə İbrahim Lodinin qardaşı Mahmud Lodi ilə qarşılaşmış, Mahmud geri çəkilməyə məcbur olunca Babur 6 may 1529-cu ildə Qanq çayını keçərək, bir çox yerli əmirləri özünə tabe etmiş, Luknavı yenidən ələ keçirərək Aqraya gəlmişdir. Beləliklə Babur bütün Hindistanı içinə alan tarixdə məşhur Türk-Hind İmperatorluğunun (1526-1858) əsasını qoymuş, Əfqan əmirlərini, Hind prenslərini, Racput hökmdarını məğlub edərək, Əmir Teymurun qanuni varisi olmuş, Bütperəstliyə qarşı başarılarından dolayı İslam aləmində "Qazi" deyə anılmışdır.

Babur Şahı 30 illik aramsız mücadilə həyatı yormuş, səhhəti pisləşdiyindən oğlu Bədəxşan valisi Humayunu mərkəz Aqraya çağırmış və ətrafını toplayaraq özündən sonra Humayunu hökmdar kimi tanımalarını vəsiyyəət etmiş, 26 dekabr 1530-cu ildə 48 yaşında haqq dərgahına qovuşmuşdur. Öncə Cumna çayının sol sahilində Nur Əfşan baxçasında dəfn edilmiş, altı aydan sonra cənazəsi Kabilə gətirilərək, orada torpağa tapşırılmış, 1646-cı ildə

nəvəsi Cahan Şah tərəfindən möhtəşəm bir türbə yaptırılmışdır. Ruhu şad olsun!

Özü iki böyük Cahangirin - Çingiz Xan və Əmir Teymurun varisi olmasına baxmayaraq, Babur Şah öz şəxsi zəkası, elmi və fəaliyyəti ilə elə bir səltənət yaratmışdı ki, bu müəzzəm Türk səltənəti sonnda Hindistanda müsəlman Türk və buddist Hindlilərin qaynayıb-qarışmasından yeni bir xalq - Pakistan xalqı tarix səhnəsinə çıxmışdır. Bunu nəzərə alan orta əsr Hind din filosofu Benaresli Kabir yazırdı: "Qəlbin təmizliyi Qanq çayında yuyunmaqdan daha önəmlidir. Hindlilər və Türklər eyni gildən yapılmış qablardır. Tanrını sevən və yaxşı hərəkət edən hər kəs biri digərinin qardaşıdır". (İqtibas Prof.Dr Laszlo Rasonyinin "Tarihte Türklük" əsərindən götürülmüşdür. - A.M. Bax: Göstərilən əsər, Ankara 1971, səh 169)

Babur Şahın yaratdığı bu Türk İmperatorluğunu Avropa tarixçiləri heç bir elmi əsasa dayanmayan "Böyük Moğol İmperatorluğu" adlandırmışlar. Halbuki bu ad bu dövlətə aid heç bir orta əsr Şərq müəllifi tərəfindən işlədilməmişdir. Həmçinin Hindistanda Fətilhpur-Sikri, Kəlküttə, Madras və Bombay kimi yeni salınan şəhərlər, inşa edilən böyük memarlıq abidələri, camelər, türbələr, bədii əsərlər və xüsusilə, Tac Mahal kimi əvəzsiz sənət incisi Moğolların deyil, məhz Türklərin əzəmət və dühasının məhsullarıdır.

Bütün bunlardan əlavə İmperatorluğun yaradıcısı Babur özünün məşhur "Baburnamə" və ya "Vəkayi" adlı avtobioqrafik əsərində özünü Türk olaraq göstərmiş və həmişə Mahmud Kaşğarlı, Əlişir Nəvai və Sultan Hüseyn Baykara kimi öz Türklüyü ilə fəxr etmişdir. Ulu babası Əmir Teymur Tükcə əsərlər yazdığı kimi xələfləri olan Sultan Hüseyn Baykara və Zəhirəddin Məhəmməd Babur Şah da Tükcə əsərlər yazmış, hətta Tükcə "Divan" yaratmışlar. Babur həm də "Şərqin ən seçkin xatirat yazarı olmuşdur". (Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 189)

Türk dövlətçilik tarixində olduğu kimi, Türk ədəbiyyatındakı yüksək mövqeyi və şairliyi ilə də məşhur olan, elmə, sənətə yüksək qiymət verən bu dahi Türk hökmdarından bəhs edən bütün orta əsr müəllifləri və müasir tədqiqatçılar

göstərlər: "Babur bütün səfərlərində öz saray kitabxanasını yanında daşıtmış, bütün taleyi həll edəcək savaşlar ərəfəsində, qısa sürən sülh və sakitlik dövrlərində də öz xatirələrini yazmağa vaxt tapmışdır. Yazı yazmaq onun üçün bir dinclik idi... Öz həyatını təsvir edən Türkcə yazılmış "Baburnamə" adlı bu bioqrafik şah əsər dünya ədəbiyyatının ən diqqətəşayan əsərlərindən biridir. "Baburnamə" əsəri müəllifin içində yaşadığı həyatı əks etdirmək baxımından da son dərəcə mühümdür... Onun "Baburnamə"si Yuli Sezarın "Xatirələr"indən daha ciddi və daha səmimidir. Belə ki, Babur düşmənlərinin qüsurlarını sayarkən onların üstün cəhətlərini də qeyd etmiş, mərdənəlik göstərmişdir... Bu əsər XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəlləri Orta Asiya, Əfqanıstan və Hindistan tarixi və millətləri üçün önəmli bir mənbədir. Əsər Fransız, İngilis, Rus, Holland, Hind, Fars və Alman dillərinə tərcümə edilmişdir. Müasir Türkcəyə "Vəkayi Baburun Hatirəti" adı ilə Prof.Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən Farscadan tərcümə edilərək 1946-47-ci illərdə iki cildə Türk Tarix Qurumu tərəfindən çap edilmişdir". (Seçmələr bizimdir. - A.M. Bax: Grenard, Babur, Paris 1930, Prof.Dr Laszlo Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 190; Köprülü Mehmed Fuad, İslam Ansiklopedisi, "Babur" maddəsi, II cild, səh 180-187; Abdulkadir İnan, Çağatay edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cilt, Ankara 1992, səh 93-94; Atilla Çetin, Büyük Türk hökəmdarı Babur, Türk dünyası tarix dergisi, İstanbul Ocak 1987, I nömrə, səh 30; Prof.Dr Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003, səh 317 və.s)

"Baburnamə" əsəri müəllifin uşaqlıq illərindən başlayaraq, sonrakı bütün həyatını, qohumlarını, mücadilələrini, ordu komandanlarını, etdiyi səfərləri, savaşları, xətaları gerçək bir şəkildə təsvir edir. Müəllif həmçinin gəzdiyi bölgə və ölkələrin xalqları, heyvan və bitkiləri, yolları, sənət əsərləri və.s haqqında da ətraflı məlumat verir. Əsərin əlyazma nüsxələrinə sənətkarlar tərəfindən nəfis miniatürlər çəkilmişdir.

Babur həmçinin Türkcə və farsca şeirləri özündə əks etdirən "Divan", Türkcə "Əruz risaləsi" Hənəfi hüququna aid "Risaleyi-Validin" kimi önəmli əsərlər yazmışdır. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi "Babur ən incə və ən nəfis əhatəli bir mədəniyyətə sahib idi. O, Türk babalarından gücü və cəsarəti miras olaraq almış,

mahir döyüşçü, qılıncoynadan və oxçu idi. At minməkdə insanı heyrətləndirən başarıları var idi. Nəhəng çayları ordusu ilə bərabər üzərək keçmişdi. Musiqi alətlərində çalar və özü də musiqi bəstələrdi. Xəttat, din alimi və yazıçı idi. Yazdığı Türkçə və farsca şeirləri onun yüksək səviyyəli bir sənətkar olduğunu sübut edir. Baburun XV əsr şairlərinin heç birindən, hətta Əlişir Nəvaidən geri qalmayan təmiz, saf bir Türk dili, təbii ilhamı vardır. Duyduqlarını və düşündüklərini açıq bir şəkildə söyləmiş, cürətli məcazları ilə səmimilikdən və təbiilikdən ayrılmamışdır... Qurduğu təməl üzərində xələfləri qüdrətlərini daha da artırmağa davam etmişlər. Babur Şahın yaratdığı Böyük Türk-Hind İmperatorluğu daha şanlı bir tarixə sahib olmuşdur". (Bax: Grenard, göstərilən əsəri; Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 190)

Babur göstərirdi ki: "Əgər aba-baban yaxşı bir qanun qoymuşsa, onu qoru və həyata keçir, pis bir qanun qoymuşsa, onu dəyişdir və daha yaxşısını yap. İslam uğrunda kafirlərlə həmişə vuruşdum. Özümü şəhid etməyə hazırlamışdım. Tanrıya şükür ki, Qazi oldum!".

Babur Şahın 18 övladından sağlığında yalnız 4 oğlu və 3 qızı qalmışdır. Oğulları Humayun, Kamran, Əskəri və Hindal Mirzələr, qızları isə Gülrəng, Gülçöhrə və Gülbədən Bəyimlərdir ki, bunlardan da ən dəyərlisi Humayun və Gülbədəndir. Humayun atası Baburdan sonra hökmdar olmuş və İmperatorluğu 26 il (1530-1556) idarə etmişdir. Gülbədən Bəyim isə özünün "Humayunnamə" əsəri ilə məşhurdur.

Baburun qurduğu bu böyük Türk-Hind İmperatorluğu Quzey Hindistan və Əfqanıstanda 300 il Hökmlərlik etmişdir. Ən önəmli hökmdarları Humayun, Əkbər, Cahangir, Cahan Şah və Aləmgir hesab olunur. Oğlu Humayun (1530-1556) və nəvəsi Cəlaləddin Əkbər Şah (1556-1605) Türk-Hind İmperatorluğunu daha da genişləndirərək 75 il dövləti böyük bir başarı ilə idarə etmişlər. Məşhur Hind tarixçisi İşvari Prasad Babur övladlarının Hindistan xalqının rifahı üçün qeyrət sərf etdiklərini, böyük şəhərlər saldıqlarını, önəmli ticarət yolları boyunca karvansaraylar tikdirdiklərini, körpülər saldırdıqlarını, böyük su kanalları çəkəndiklərini xüsusi qeyd etmişdir.

Babur oğulları Türküstandakı sənət sevgisini, təbiət gözəlliklərini özləri ilə birgə Hindistana gətirmiş, "Tac- Mahal" kimi cahanşümül memarlıq abidəsi yaratmışlar. Lakin çox təəssüflər olsun ki, Babur Şah istisna olmaqla ondan sonra Türk dili İmperatorluğun rəsmi dövlət dili olub xanədan, ordu və dövlət bürokratiyasında işlənsə də ədəbi və tarixi əsərlərin dili öncə farsca, sonra isə Puştu dilində olmuşdur. Lakin bu əsərlərdə də Hindistan Türk Hökmdarlarının şanlı tarixindən bəhs edilmiş, onların Hindistan üçün böyük işlər gördükləri xüsusi qeyd edilmişdir. Belə ki, Hindistanın ilk Baş naziri Cəvahirəl Nehrunun dediyi kimi, müsəlman Türklər vasitəsilə gələn İslam dini Hind cəmiyyətində yayılmış olan fəsadı söndürmüş, sinif ayrılığını və "Pariya sistemini" aradan qaldırmış, müsəlmanların inandıqları və yaşadıkları İslam qardaşlığı və bərabərliyi nəzəriyyəsi Hindlilərin təfəkküründə dərin iz buraxmışdır.

Türk Xaqanı Şah İsmayıl Xətayi

1.11. Şah İsmayıl Xətayi

"Xalqının qulu olmayan, onun padşahı da ola bilməz"
(*Şah İsmayıl Xətayi.*)

XIII əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycanın güneyində qapalı bidət şəklində inkişaf edən inqilabi müxalifət nəhayət, XV əsrin II yarısından başlayaraq açıq şəkildə xalq arasında şüəliyi yaymağa başlamış, hakimiyyət uğrunda mübarizəni genişləndirmişdi. Əlli illik gərgin mübarizədən və xeyli şəhid verdikdən sonra 1500-cü ilin sonunda 13 yaşlı İsmayıl Şirvan hakimi Fərrux Yasarı məğlub edərək 1501-ci ildə Bakını tutmuş, 1501-ci ilin ortalarında Naxçıvan ərazisində Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin qoşunlarını darmadağın edərək, 1501-ci ilin payızında təntənəli şəkildə Təbrizə daxil olaraq "Şah" elan olunmuş və beləliklə də Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin əsası qoyulmuşdur.

Ata tərəfdən Səfəvi, ana tərəfdən Ağqoyunlu Türk boylarından olan İsmayıl 1487-ci ildə Ərdəbildə anadan olmuşdur. Atası Şeyx Heydər döyüşdə şəhid olduğundan o, Ağqoyunlu Uzun Həsənin oğlu, dayısı Yaqub padşah tərəfindən anası və qardaşları - Sultanəli və İbrahimlə birlikdə əsir alınmış, Şiraz yaxınlığındakı İstəxr qalasına salınmış və dörd il yarım orada həbsdə qaldıqdan sonra nəhayət, Ağqoyunlu Rüstəmin hakimiyyətə gəlməsi (1492) ilə həbsdən azad edilmişdi. Ağqoyunlu Rüstəm padşah İsmayılın böyük qardaşı Sultanəlini Ərdəbilin müstəqil hakimi təyin etmişdi. Sultanəli Baysunquru məğlub etdikdən sonra Səfəvi tərəfdarları Ərdəbilə axışmağa başlamasından qorxuya düşən Rüstəm Şeyx Heydərən övladları Sultanəli, İbrahim və İsmayılı Ərdəbildən Təbrizə öz qərargahına gətirərək onların üzərinə ciddi nəzarət qoymuş və hətta bununla kifayətlənməyərək, onlara qarşı sui-qəsd də təşkil etmiş, lakin sui-qəsdin üstü açıldığından Sultanəli qardaşları və yaxın adamları ilə birlikdə Təbrizi tərk edərək, Ərdəbilə doğru irəliləmişdi. Bunu bilən Rüstəm onların arxasınca beş minlik süvari dəstəsi göndərmiş, vəziyyətin ağır olduğunu

görən Sultanəli 1494-cü ildə təcili Sufi əmirlərinin yığıncağını çağıraraq balaca İsmayılı "Səfəviyyə ordeni"nin başçısı kimi öz xələfi təyin etmiş və qardaşlarını Ərdəbilə yola salaraq, Rüstəmin qoşunları ilə vuruşmuş və bu qeyri-bərabər döyüşdə şəhid olmuşdur. Sultanəlinin ölümündən sonra Ağqoyunlu sərkərdəsi Ayba Sultan Ərdəbilə daxil olaraq, Səfəvi tərəfdarlarının xeyli hissəsini qılıncdan keçirmiş, lakin Qızılbaş tərəfdarları İsmayılı xilas edərək, gizlətmişdilər. İsmayılın gizlədilməsində Qızılbaşlardan Rüstəm bəy Qaramanlının, Mənsur bəy Qıpçağın, İsmayılın bibisi Paşa Xatunun, Zülqədər tayfasından olan həkim Ubanın və xüsusilə Hüseyn bəy Lələnin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Keşməkeşli uşaqlıq dövrü keçirən, iki yaşından altı yaşına qədər dörd il yarım həbsdə qalan, altı il də müxtəlif yerlərdə Qızılbaşlar tərəfindən qorunan İsmayıl nəhayət, 13 yaşında 1499-cu ildə atası Şeyx Heydər müridləri olan Hüseyn bəy Lələ Şamlının, Əbdüləli bəy Dədənin, Hadim bəy Xülafənin, Rüstəm bəy Qaramanlının, Bayram bəy Qaramanlının, İlyas bəy Ayqutoğlu Xunuslunun və Qara Piri bəy Qacarın müşaiyəti ilə Lahicandan Ərdəbilə yola düşmüşdü. Yol boyu Səfəvilərin tərəfdarları olan Qızılbaşlar onlara qoşulmuş və İsmayıl 1500 nəfərlik qoşunu ilə Ərdəbilə daxil olmuşdur.

İsmayıl öz dəstəsi ilə 1499-1500-cü ilin qışını Astaranın Ərçivan bölgəsində keçirmiş, 1500-cü ilin yazında Ərçivandan Göyçə gölünün sahilinə gələrək, ordan Doqquz Ulana, ordan Mingölə, daha sonra isə Kağızmandan Sarıqaya yaylağını aşaraq Ərzincana gəlmişdi. Artıq Ərzincanda İsmayılın bayrağı altında Şamlı, Rumlu, Ustaclı, Təkəli, Zülqədər, Əfşar, Qacar, Vasaq kimi Türk tayfalarından ibarət 7 minlik qazi ordusu toplanmışdı. Ərzincanda keçirilən müşavirədə ilk və əsas zərbəni Səfəvilərin düşməni olan Şirvanşah Fərrux Yasara vurmaq qərara alınmışdı. Çünki Qızılbaş şiiələrin nəzərində Şirvan hakimləri I Xəlilullah və oğlu Fərrux Yasar İsmayılın babası Şeyx Cüneydi və atası Şeyx Heydəri öldürən "yezid" idilər. Ona görə də İsmayılın başçılığı ilə Qızılbaş qoşunu 1500-cü ilin payızında Kür çayını keçərək, Şirvan ərazisinə daxil olmuş və 1500-cü ilin sonunda Şirvanşahları

məğlub edərək, Fərrux Yasarın başını kəsmiş, qışı Muğanda keçirərək, 1501-ci ilin yazında Şirvanşahlara bağlı olan Bakı qalasına hücum etmiş, şəhəri tutaraq, Şirvanşahların xəzinəsini ələ keçirmiş, Şirvanşah I Xəlilullahın sərdabəsini dağıdaraq, qəbrini açmış və sümüklərini yandırmışdılar.

Şirvandakı qələbədən sonra Şeyx İsmayıl xeyli məşhurlaşmış və Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin vassalları və hətta yaxın adamları belə onu tərk edərək, Qızılbaşlara qoşulmuşdular. Şeyx İsmayıl, Qara Piri Bəy Qacar və İlyas bəy Halvaçioğlu ilə birgə öncə Ağqoyunlu ordu komandanı Osman Bəy Mosullunu, Daha sonra isə Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni Şərur düzündə məğlub edərək, 1501-ci ilin payızında təntənəli şəkildə Təbrizə daxil olaraq özünü "Şah" elan etmiş, beləliklə də ilk paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin əsası qoyulmuşdur.

Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin məğlubiyyətindən sonra Ağqoyunlu Murad şah Həmədanda qoşununun qalıqlarını toplayaraq, Səfəvilərə qarşı hücumu hazırlamışdı. Şah İsmayıl 1503-cü ildə öz müridi Qəmbər Ağanı Murad şahın yanına göndərərək, Səfəvilərlə Ağqoyunluların qohum olduqlarını xatırlatmış və onun tabe olmasını tələb etmişsə də Murad şah rədd cavabı vermiş, bununla da 1503-cü ilin iyun ayında Səfəvilərlə Ağqoyunlu Murad şah arasında Həmədan yaxınlığındakı Almaqlağı adlı yerdə döyüş baş vermişdi. Döyüşdə məğlub olan Murad Şiraza qaçmış, Şah İsmayıl onu təqib edərək Şirazi ələ keçirmiş və bununla da Ağqoyunlu dövlətinin varlığına son qoyulmuşdur. Beləliklə Şah İsmayıl 3 il müddətində Şirvanşah Fərrux Yasarı, Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni və Murad şahı məğlub edərək, Səfəvilər dövlətinin ərazilərini xeyli genişləndirmiş, daha sonra Qumu, Kaşanı, İsfahanı, 1505-ci ildə Yəzd və Kirmanı, 1508-ci ildə isə Xorasan istisna olmaqla bütün farsistanı, indiki Ermənistanı və Ərəb İraqını zəbt edərək, dövlətin tərkibinə qatmış, Şərqdə Şeybani Xanın Özbək xanlığı, Qərbdə isə Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd olmuşdur.

1507-1508-ci illərdə Səfəvilərin Kiçik Asiyada hərbi əməliyyatlar aparmasından və xüsusilə Xorasan hakimi Teymurlu Hüseyn Baykaranın ölümündən istifadə edən Özbək hakimi

Şeybani Xan Xorasana hücum edərək oranı tutmuş, Şah İsmayıl məktub göndərərək hakimiyyətdən əl çəkib ona tabe olmasını tələb etmişdi. Şeybani Xanın bu tələbinə cavab olaraq, İsmayıl böyük qoşunla Xorasana yürüş etmiş və 1 dekabr 1510-cu ildə Mahmud çayının yatağında Səfəvi qoşunları Şeybani Xanın qoşunlarını məğlubıyyətə uğratmış, Şeybani Xan da döyüşdə öldürülmüşdü. Bununla Şah İsmayıl Herat, Mərv və Bəlx şəhərləri də daxil olmaqla Xorasanı ələ keçirmiş, Şah İsmayılın yardımı ilə Teymurlu Babur Şah da Səmərqənd və Buxaranı geri qaytararaq, bu ərazidə özbəklərin nüfuzunu xeyli zəiflətmışdi. Şeybani Xan üzərindəki qələbədən sonra Amu-Dəryadan Fərat çayına qədər olan ərazilər Şah İsmayılın hakimiyyəti altına keçmiş və bununla da Səfəvilər dövlətinin qüdrəti xeyli artmışdı.

Şah İsmayılın qüdrətinin artması Osmanlı Türkiyəsi ərazisində şiələrin açıq fəaliyyətə keçməsinə rəvac vermiş, Şah İsmayılın sərkərdəsi, Ərzincan hakimi Rumlu Nurəli yerli Qızılbaşların köməyi ilə Kiçik Asiyada Qarahisar və Malatya şəhərlərini digər Qızılbaş sərkərdəsi Məhəmməd Ustacılı isə Diyarbəkrə ələ keçirmiş, həmçinin I Sultan Səlim taxta çıxarkən qonşu Asiya və Avropa dövlət başçıları onu tanıdıqlarını bildirmək üçün öz səfirlərini Ədirnəyə göndərdikləri halda Şah İsmayıl öz nümayəndələrini göndərməmiş, hətta onun göstərişi ilə Məhəmməd Ustacılı Sultan I Səlimə hədələyici və təhqiramiz məktub göndərərək onu bir şah kimi tanımadığını bildirmişdi.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Şah İsmayıl öz gözəl və anlaşıqlı şeirləri və ələvi şair və dərvişləri vasitəsilə Anadoluya nüfuz edir, bu məmləkəti də öz hakimiyyəti altına alıb, Osmanlı dövlətini yıxmaq və bununla Türk tarixində ilk dəfə olaraq məzhəb təəssübünə dayanan və digər məzhəblərə yaşam haqqı tanımayan bir siyasi mücadilə başlatmışdı. Şah İsmayıl məzhəb təəssübü ilə Osmanlı dövlətinə qarşı Əmir Teymurdan da güclü bir mənəvi silaha sahib bulunduğuna və bu sayədə Anadoluya da hakim olacağına inanırdı. O, bir yandan Anadolu ələvilərini özünə bağlayır, Osmanlı sultanı Bəyazidin (Sultan Mehmet Fatehin oğlu Sultan II Bəyazid nəzərdə tutulur - A.M) ələvilərin Ərdəbili ziyarət etmələrinə icazə verməsindən faydalanaraq dövləti içəridən

çökdürməyə çalışır, digər yandan da Misir Məmlüklərini rəqib Osmanlılara əleyhinə kışkırtırdı". (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyyəti Mefkuresi, II cild, səh 73; Zekeriya Kitapçı, Hz Peyqamberin hadislerinde Türk varlığı, İstanbul 1989, səh 225 və s.)

Doğrudan da Şah İsmayıl gözəl Türkcə şeirləri ilə şiə türkmən tayfalarını özünə bağlamış, şiə təriqət Şeyxliyindən Şahlıq məqamına yüksəlmiş, hər tərəfinin sünni Türk dövlətləri ilə əhatə olunmasına baxmayaraq, 235 illik bir Səfəvi səltənətinin əsasını qoymuşdu.

Şah İsmayıl Osmanlılara qarşı həm Misir Məmlükləri, həm də xristian Venetsiya ilə danışıqlar aparmış, Anadoludakı şiələri Osmanlı Türkləri əleyhinə qaldırmağa nail olmuşdur. Ona görə də Sultan Səlim Yavuz atası II Bəyazidin sufi və "vəli" təbiətli bir hökmdar olmasından istifadə edən Şah İsmayıl qarşı mübarizə aparmaq üçün, öncə atasını taxt-tacdan məhrum etmiş, Avropa ölkələri ilə sülh müqavilələri bağlayaraq, müvəqqəti də olsa Qərbə hərbi əməliyyatları dayandırmış, Şah İsmayıl qarşı yardım üçün Özbək Xanı Übeydullanın razılığını almış, ölkə daxilində Səfəvi dərvişlərinin fəaliyyətini qadağan etmişdi. Beləliklə, Sultan Səlim Yavuz hakimiyyətə gələn kimi (1512-1520) Şah İsmayıl qarşı müharibə fikrini qətiləşdirmiş, ölkənin hər yerindən 140 minlik qoşun toplayaraq, Maku yaxınlığındakı Çaldıran düzünə hərəkət etmişdi. 23 Avqust 1514-cü ildə Çaldıran düzündə Səfəvi qoşunları ilə Osmanlı qoşunları arasında qanlı döyüş olmuşdu. Bu döyüş Türk dünyasının ümumi faciəsinə çevrilmiş, qardaş qırğınına rəvac vermişdi. Çaldıran döyüşü Şah İsmayılın məğlubiyyəti ilə sona çatmış, döyüşdə yaralanan Şah İsmayıl öz ordusunun salamat qalan hissəsi ilə müdafiə həlqəsini yararaq, Təbrizə doğru geri çəkilmişdi. Çaldıran döyüşü Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi nüfuzuna ciddi zərbə vurmuş, Qızılbaşların Kiçik Asiyadakı əsas dayaq nöqtələrindən olan Ərzincan, Diyarbəkr, Mosul, Xorput və Ərzurum bölgələri Osmanlı dövlətinin əlinə keçmişdi. Osmanlı orduları hətta Xoy, Mərənd və Təbriz şəhərlərini işğal etmiş, geri çəkilərkən isə xeyli Təbriz sənətkarını özləri ilə Türkiyəyə

aparmışdılar ki, bu sənətkarlar sonralar Türkiyənin memarlıq və incəsənət sahələrinin inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Çaldıran məğlubiyyətindən sonra Şah İsmayıl Ön Qafqaz və Şimali Gürcüstanda, Bağdad da daxil olmaqla Ərəb İraqında öz mövqeyini möhkəmləndirmiş, bir sıra ciddi tədbirlər görmüş, bu məqsədlə Kartli çarı Davidi xərac verməyə məcbur etmiş, Şirvanşah II İbrahimi (1502-1524) tamamilə özündən asılı vəziyyətə salmış, Azərbaycan ərazilərini Osmanlılardan geri almağa müvəffəq olmuşdur.

Şah İsmayıl Çaldıran məğlubiyyətindən sonra böyük hərbi uğurlar qazana bilməmiş, ömrünün son 10 ilini demək olar ki, mədəni quruculuq, ədəbi yaradıcılıq və ov etməkdə keçirmişdir. O, 37 yaşında ikən 23 may 1524-cü ildə qəflətən vəfat etmişdir. Ruhu şad olsun!

Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayıl öz dövlətini Qaraqoyunlu və Aqoyunluların dövlətçilik ənənələri üzərində qurmuş, lakin onlardan fərqli olaraq dünyəvi hakimiyyətlə yanaşı dini hakimiyyəti də öz əlində saxlamışdı. Dövlətin Ali Məclisi yalnız məşvərətçi rol oynamış, lakin yüksək dövlət xadimlərinin təklifləri nəzərə alınmışdı.

Şah İsmayıl yaratdığı dövləti geniş sosial təbəqələrin özülü üzərində qurmuş, Səfəvilər dövlətinin yaranmasında bir çox sosial zümrələr iştirak etmişdir. Gənc dövlətin dirəyi sayılan müridlər içərisində “əxələr” (bütün sənətkarları özündə birləşdirənlərə əsr “Qardaşlıq cəmiyyəti” – A. M.), “qazilər” (müharibə qəhrəmanları” – A. M.) və “dərvişlər” (Sufi dünyagörüşünü yaradan və yayanlar – A. M.) zaman keçdikcə bir-biri ilə qaynayıb qarışmış, sonradan onların yuxarı təbəqələri Qızılbaş hərbiçi ayanların, xidmət bəylərinin şurasına daxil olmuşdular.

Şah İsmayılın yaratdığı Səfəvilər səltənəti 235 il davam etmişdir. Şah İsmayıl ölkədə feodal pərakəndəliyinə son qoymuş, mərkəzləşmiş Vahid Azərbaycan dövləti yaratmış, daha sonra dövlətin ərazilərini daha da genişləndirərək, İmperiyaya çevirmişdir.

Dini, dünyəvi və ədəbi hakimiyyəti öz şəxsində cəmləşdirməyə nail olan Şeyx, Şah və Şair kimi Azərbaycan

tarixində özünə şərəfli ad qazanan Şah İsmayıl Xətayi hökmdarı olduğu dövlətin yaranmasını Səfəvi xanədanının yüz illik mübarizəsinin və Qızılbaş təlim və amalının qələbəsi saymış, Qızılbaş dövlətinin yaranmasını "Sahibi-Zaman" vədəsinin yetişməsi hesab etmişdir. O, sadəcə şahlığa yüksəlməklə qalmamış, "Haqqın səsi" olmaqla İmam Əli təliminin qələbəsinə gerçəkləşdirmişdi. O İmam Əli təliminə qarşı çıxanları "dinsiz, kafir və düşmən" adlandırmış, onlara qarşı amansız mübarizə aparmışdır.

Şah İsmayıl Xətayinin sayəsində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Türkcəsi rəsmi dövlət və diplomatiya dili olmuş, Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəklənməsində və Azərbaycan Türklərinin iqtisadi həyatında əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, kənd təsərrüfatı, ticarət və sənətkarlıq yüksək inkişaf etmişdi. Hökmdarın ana dilində əsərlər yaratdığını görən dövlətin digər ərazilərindəki şairlər də ana dilində əsərlər yazmağa başlamış, beləliklə də Azərbaycan yazılı ədəbi Türkcəsi xeyli zənginləşərək, dövrün ərəb və fars dilləri ilə rəqabət apara biləcək bir səviyyəyə yüksəlmişdi. Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Məhəmməd Füzuli kimi dahi mütəfəkkir, Həbibî kimi böyük şair, Qurbani kimi ustad aşiq, Sultan Məhəmməd və Kəmaləddin Behzad kimi dahi rəssamlar yetişmiş, musiqi, rəssamlıq, memarlıq, xəttatlıq, nəqqaşlıq və s. kimi sənətlər yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Onun dövründə və ondan sonra yeni-yeni xalq dastanları yaranmış, hökmdarın öz adına belə dastan qoşulmuşdu.

"Xalqının qulu olmayan, onun padşahı da ola bilməz" - söyləyən, yeni dövlət, yeni cəmiyyət, yeni düşüncə tərzini formalaşdıran Şah İsmayıl Xətayi gediləcək yolu taxt-tacdan üstün tutmuş, bu müqəddəs yolu özünün dövlət proqramına çevirmiş, az yaşamasına baxmayaraq həyatının çox hissəsini Azərbaycan dövlətçiliyinə sərf etmiş və az müddətdə gördüyü işlər ona Azərbaycan Türklərinin qəlbində ölməzlik qazandırmışdı.

Türk Xaqanı Sultan Səlim Yavuz

1.12. İslam dünyasının ilk Türk xəlifəsi Sultan Səlim Yavuz

Təxminən 150 il ərzində kiçik bir bəyliyi nəhəng bir imperatorluğa çevirən Türkiyə Türkləri üç qitədə bir çox bəylikləri, xristian - Bizans kimi nəhəng bir imperatorluğu və 650 illik Misir və Suriya Türk Məmlük dövlətini tarix səhnəsindən silərək, 600 illik bir səltənət yaratmağa nail olmuşlar ki, bu işdə Sultan Səlim Yavuzun (1512-1520) xüsusi yeri vardır.

1512-ci ildə hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə qardaşlarını məğlub edib öldürən, atası sufi təbiətli II Bəyazidi (1481-1512) taxt-tacdan uzaqlaşdıraraq, hakimiyyəti əlinə alan və bununla da "Yavuz" (qəzəbli, hiddətli - A.M) təxəllüsü qazanan Sultan I Səlim öncə Anadoluda Osmanlı dövləti üçün böyük təhlükəyə çevrilən "ələvi" şiə qəbilələrini, daha sonra isə onların himayədarı Şah İsmayıl Səfəvini 23 avqust 1514-cü ildə Çaldıran düzündə məğlub edərək, Doğu Anadoluda Diyarbəkr, Ərzincan, Bayburt, Mardin, Çizrə və Siirti Səfəvilərdən aldıqdan sonra Adana ətrafındakı Ramazanoğlu Bəyliyi ortadan qaldırmış, bununla da Osmanlı dövlətinin mərkəziyyətçi hakimiyyətini bərpa etməyə müvəffəq olmuşdur.

Sultan Səlim Yavuz 24 avqust 1516-cı ildə Mərcidabık və 22 yanvar 1517-ci ildə Ridaniyə meydan savaşında Misir Məmlük dövlətinə son qoyaraq Suriya, Əlcəzirə, Kilikiya, Fələstin, Misir, Liviya, Məkkə, Mədinə və Hicazı fəth edərək, Osmanlı dövlətini böyük bir imperatorluğa çevirmişdir.

Sultan I Səlim ona qarşı müqavimət göstərən Məmlük sultanı Qansunu 1516-cı ildə Hələb yaxınlığında məğlub edərək öldürmüş, onunla birlikdə Suriyada Osmanlı Türklərinə qarşı vuruşan son Abbasi xəlifəsi Mütəvəkkili əsir almış, özü ilə birlikdə Misirə aparmışdır. 1517-ci ildə Qahirəyə daxil olan Sultan Səlim Yavuz son Misir Məmlük sultanı Tumanbayı da məğlub edərək asdırmış, ilk dəfə Hələbdə qarşılaşdığı son Abbasi xəlifəsini bir çox üləma ilə birlikdə özü ilə İstanbula gətirmişdi. İstanbulda Ayasofiya məscidində yapılan təntənəli mərasimdə xəlifə

Mütəvəkkil minbərə çıxaraq, xəlifəliyi Sultan Səlimə həvalə etdiyini elan etmiş, bununla da tarixdə ilk dəfə olaraq bir Türk sultanı İslam dünyasının "Xəlifəsi" olmuşdur.

Sultan Səlim Yavuz hələ Misirdə olarkən, Məkkə və Mədinə əmiri müqəddəs əmanətlərlə (bu müqəddəs əmanətlərə Peyğəmbərin (s) əbası, Davud Peyğəmbərin qılıncı, həzrəti Peyğəmbərin Uhud müharibəsində qırılan "mübarək dişi", mübarək tükü, qara bayrağı, Misir məlikinə yazdığı məktubun əsli, Peyğəmbərin qılıncı, əsası, səccadəsi, iki ayaqqabısı, yayı, Xəlifə Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli və Xəlid bin Vəlidin qılıncları daxildir) birlikdə şəhərlərin açarlarını da "İki müqəddəs şəhərin sahibi" (Sahibi-Harameyn əş-Şərifeyn) adı ilə ona təqdim etmiş, lakin dindar bir hökmdar olan Sultan Səlim bu adı dəyişdirərək "İki müqəddəs şəhərin xidmətçisi" (Xadim ül-Harameyn əş-Şərifeyn) kimi qəbul etmişdir. Beləliklə, İslam dünyasının ilk Türk xəlifəsi olan Sultan Səlim Yavuzdan başlayaraq, sonrakı bütün Osmanlı sultanları came və məscidlərdə həm də "Əmirəlmöminin" və "Xilafət ül-Müslimin" (möminlərin əmiri və müsəlmanların xəlifəsi) kimi xüsusi titullarla anılmışlar.

Suriya, Əlcəzirə, Kilikiya, Fələstin, Misir və Livianın fəthindən sonra Məkkə və Mədinənin, daha sonra isə Yəmənin Sultan Səlim hakimiyyətini qəbul etməsi ilə Sultan Səlim Yavuz Orta Doğu və Ərəbistan da daxil olmaqla İslam dünyasının böyük bir hissəsinə hakim olaraq, dünyəvi və dini hakimiyyəti vahid əldə cəmləşdirmiş, İslam dünyasının siyasi və dini lideri olmuş və həmin tarixdən (1517-ci ildən) başlayaraq, 1922-ci ilə qədər 400 il müddətində Osmanlı sultanları həm də "İslam dünyasının xəlifəsi" sayılmışlar. Bu iki hakimiyyətin (dünyəvi və dini) birləşməsi Türk-İslam məfkurəsinin yüksəlməsində böyük bir mərhələ təşkil etmiş və Osmanlı sultanları artıq İslam dünyasının maddi və mənəvi rəhbərləri və hamiləri olmuşlar.

Sultan Səlim Yavuz babası Sultan Mehmet Fatehin "Cahan hakimiyyəti məfkurəsini" gerçəkləşdirməyə çalışmış, bu ideala yalnız Yaxın Şərq, Misir və Əlcəzirəni öz imperatorluğuna qatmaqla qismən nail olmuşdur. Qüdrəti, cəsarəti, iman və məfkurəsi ilə Osmanlı sultanları arasında müstəsna bir mövqeyə

sahib olan Sultan Səlim Yavuz xilafət və səltənəti öz hakimiyyəti altında birləşdirməklə Bizans İmperatorluğu və İslam Xəlifəliyi mirasına sahib olmuş, İslam dünyasının "taxt və bəxt şəhəri olan İstanbul"u İslam dünyasının mərkəzinə çevirmiş, Türk-İslam birliyinin yaradıcısı kimi tarixdə şərəfli bir ad qazanmışdır.

Sultan I Səlimin dühası sayəsində Türklər orta əsrlərdə bütün dinlərin müqəddəs şəhərləri olan Qüds, Məkkə, Mədinə və İstanbulun yeganə qoruyucusu və hakimi olmuşlar. Həyatını İslam dünyasının birliyinə həsr edən, özündən əvvəlki Osmanlı sultanlarından fərqli olaraq, Sultan Səlim Yavuzun gerçəkləşdirdiyi, İslam birliyi sayəsində Orta doğu 400 il sülh və əmin-amanlıq içində yaşamış, nəhayət XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq imperialist xristian dünyasının təhriki və ərəblərin Türklərə xəyanəti nəticəsində bu bölgə "qan çanağına" dönmüş, xarabazara çevrilmişdir.

Sultan Səlim Yavuz dindar bir hökmdar olduğundan öz fəthlərini "İlahi bir əmr" saymış, övliyaların ona müjdələdiyini "həzrəti Məhəmməd (s) həzrəti Əli vasitəsilə sənə (Sultan Səlimə - A.M) salam göndərir və deyir: "Qalxıb gəlsin, xilafətin xidməti ona (Sultan Səlimə - A.M) buyurulmuşdur" fikrini dinləyərkən, Yavuzun gözlərindən yaş axmış və o söyləmişdir: "Biz (Türklər nəzərdə tutulur - A.M) Allah tərəfindən məmur olmadıqca, bir səfərə getmərik" (Bax: Xoca Sadəddin, Tac-üt-Təvarix, (Səlimnamə), II cild, İstanbul, Hicri 1279, səh 608-609).

Sultan Səlim yüksək mənəvi vəsfləri və İslam ruhu ilə Osmanlı Türklərinin qəlbində əbədi taxt qurmuşdur. Onun din yolunda xidmətləri o qədər böyük olmuşdur ki, hətta sultan olmasına baxmayaraq o, özünü bütün nəfsani zövqlərdən uzaq tutmuş, sadəcə din, dövlət, vətən və ümmət uğrunda yaşamış, ulu Peyğəmbərin (s) "Mülk və səltənətin Türklərin əlinə keçməsi" haqqındakı hədisini gerçəkləşdirmişdir.

Məşhur şair Yəhya Kamal, bütün bu fikirləri təsdiqləyərək, özünün "Səlimnamə" əsərində Türk-İslam Cahan hakimiyyəti qurmaq istəyən Sultan Səlimin iradəsinin "İlahi bir əmr" olduğunu və onun tək Tanrısı olan insanların birləşməsi üçün "Cihad" apardığını söyləmişdir.

Misiri fəth edən Sultan Səlim Yavuz Portagizlərin bu ölkə üzərindəki təhdidlərinə son qoymuş, avropalıların Qırmızı dənizdən okeana çıxışlarını məhdudlaşdırmışdı. Hakimiyyətdə olduğu 8 il müddətində Səfəvi-Qızılbaş təhdidlərinə son qoymuş, Misir Məmlük dövlətini tarix səhnəsindən silmiş, bir çox ərəziləri fəth etmiş Sultan Səlim imperatorluqdakı bütün kilsələri məscidə çevirmək və imperatorluq daxilindəki xristianları müsəlman etmək istəmiş, lakin müftisi Şeyxülislam Zənbilli Əli Əfəndi "Quran"ın din dəyişməyə icazə vermədiyini və babası Sultan Mehmet Fatehin Patrikxanaya verdiyi "Əhdnamə"yə görə, bunun şəriətə və Türk törəsinə uyğun olmadığını bildirməklə, Sultanı bu işdən daşıdırmışdı (Bax: Məcmueyi-fıtva, İstanbul, Bəyazid kitabxanası, 2757-ci nömrə, səh 1066).

Tarixdə ilk dəfə İslam dünyasını Türk hakimiyyəti və İslamın "Tövhid bayrağı" altında birləşdirən Cahangir Türk xanı Sultan Səlim Yavuz ari və sami fəlsəfəsinin qoxumuş qara libasına bürünmüş İslamın birlik və bərabərliyini parçalamağa qəsd edən bütün düşmənlərə ağır və sarsıdıcı zərbə vuraraq, İslam dünyasının bütönlüyünü təmin etmiş, sözün həqiqi anlamında "Dünya İslam İmperatorluğu" yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

İldırım sürətli fəthləri ilə hakimiyyətdə olduğu 8 il müddətində üç qitənin (Asiya, Avropa və Afrika) mühüm bir sahəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirən Sultan Səlim İslam dünyasına hakim olduqdan sonra, böyük bir donanma yaratmış, bütün Avropanı istila etməyi qərara almışdı. Lakin əcəl onun dünyanı yüksək nizama salmasına, dünyanı Türk-İslam nurları qovuşdurmasına imkan verməmiş, onun bu istəyini oğlu Sultan Süleyman Qanuni gerçəkləşdirmişdi.

Sultan Səlimin sayəsində Oğuz Xaqanın bu yeni əsmər üznlü fidanları olan Qazilər nəslə, Osmanlı Türklərinin Orta Doğu və İslam dünyasına hakim olmaları dünya siyasi və hərbi düzənini tamamilə İslam dininin lehinə dəyişmiş, İslam dini digər rəqib dinlər qarşısında heç bir dinin və millətin erişə bilməyəcəyi siyasi bir güc və üstünlük qazanmışdır. Həqiqətən də tarixə nəzər saldıqda görürük ki, İslam dininə ərəblər də daxil Türklər qədər xidmət edən ikinci bir xalq olmamış və bu gün də yoxdur. Bu ilahi missiya sanki

Tanrı tərəfindən Türklərə həvalə edilmişdir. Allaha inam və imanının verdiyi ülvüyyət, İslam dininin uca prinsiplərinə ürəkdən bağlılıq Türkləri o dövrdə qarşılarında heç bir gücün dayana bilməyəcəyi bir hala gətirmiş, onları ali bir mərtəbəyə yüksəltmişdi. Ona görə də İslamiyyətin siyasi və dini üstünlüyünü bütün dünyaya qəbul etdirən və bununla da həzrəti Peyğəmbərin (s) ilahi hədəfini gerçəkləşdirən Sultan Səlimin Osmanlı sultanları içərisində müstəsna yeri var. Belə ki, Osmanlı sultanları Osman Qazidən başlayaraq, Qərbdən - xristian dünyasından İslam dünyasına gələn təhlükələrə qarşı siyasət yürütmüşlərsə, Sultan Səlim dövrün tələblərini nəzərə alaraq, Osmanlı Türklərinin dövlət siyasətini dəyişmək məcburiyyətində qalmış, üzünü Şərqə - İslam dünyasına tərəf çevirmiş, İslam dünyasını bir bayraq altında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. Bu baxımdan Sultan Səlim hz. Peyğəmbərin (c) "İslam birliyi" ilahi ideyasını gerçəkləşdirən ilk hökmdardır.

Sultan Səlim Yavuzun "İslam birliyi" siyasəti, qəhrəmanlığı, dindarlığı, böyük zəfərləri hələ həyatda ikən haqqında rəvayətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuş, onun adına həm sağlığında, həm də sonralar xeyli mənzum və mənsur "Səlimnamə"lər yazılmış, bu rəvayət və "Səlimnamə"lərdə sultanın övliyalığı və qəhrəmanlıqları ilə yanaşı, Türk ordusunun milli və dini qüruru və hərbi qabiliyyəti öz əksini tapmışdır (Bu rəvayət və "Səlimnamə"lər haqqında bax: Xoca Sadəddin, göstərilən əsəri, səh 609-613; Feridun bey, Münşəat üs-Səlatin, I cild, İstanbul, hicri 1265-1274, səh 432; Lütfi Paşa, Təvərix-i Ali-Osman, İstanbul, hicri 1341, səh 254; Osman Turan, göstərilən əsəri, II cild, səh 80-81).

Sultan Səlim adına İslam dünyasının bütün şəhərlərində xütbələr oxunmuş, Türklərə dualar edilmişdir ki, bu, dünyada Türklərdən başqa heç bir millətə nəsib olmamışdır. Bu xütbə və dualarda göstərilmişdir ki: "Ey Allahım! İki qitə və iki dənizin hökmdarı, iki dünyanın sahibi, iki İraqın xaqanı, iki müqəddəs bəldənin (Məkkə və Mədinə nəzərdə tutulur - A.M) xadimi sultan oğlu müzəffər Sultan I Səlimi sən uca qıl. Ey Allahım! Sən onu (Sultan Səlim Yavuzu -A.M) qiymətli yardımlarınla dəstəklə, ona

neçə-neçə şərəfli zəfərlər ehsan et. Amin!" (Bax: İbn İyad, Bədaü-üz-Zühur fi Vakayi üd-Dühur, V cild, İstanbul 1932, səh 145).

Bu mövzudakı dualar yaxın keçmişə qədər bir çox müsəlman ölkələrinin came və məscidlərində davam etmişdir (Bax: Prof.Dr Zekeriya Kitapçı, Hz Peyqamberin hadislerinde Türk varlığı, İstanbul 1989, səh 230)

Sultan Səlim Yavuz dövrünün məşhur şairlərindən İsfahanlı Xacə İsfahani də özünün Farsca və Cığatayca yazdığı şerlərində Yavuzun zəfərlərini alqışlamış və göstərmişdi ki: " Ey aləmin Padişahı! Sən Məhəmməd Mustafanın surətini diriltidin, dünya da sənin minnətin altında qaldı. Şəriət Sultan Səlimin dövləti sayəsində öz yoluna girdi. Bu gün Turanın və Məhəmmədin xəlifəsi kimi müqəddəs sifətlər ancaq sənə layiqdir. Ey dinin yardımçısı! Gəl bütləri qır, Rum taxtına Əcəm ölkəsini də qat. Peyğəmbərin xəbərlərinə görə, Şərqi və Qərbi padişahı ol! Sən, ey dindar və Cahana vəd olunan Zülqərneyn, İslam əhlini qəmdən qurtar!" (Seçmələr bizimdir – A. M. Bax: Ferudin Bəy, göstərilən əsəri, I cild, səh. 365-369)

Fərman və məktublarında "Xilafətin pənahi", "Xaqani - əzəm Əbül Müzəffər Sultan Səlim Xan, İftixari – Ali – Osman" titulları onun Cahan hakimiyyəti məfkurəsinə inandığını göstərir (Bax: Ferudin Bey, göstərilən əsəri, I cild, səh.433)

Tarixi mənbələrdə "Əcəm və Ərəb fatehi" kimi təqdim edilən Sultan Səlim Yavuz dindarlığı və ədaləti ilə yanaşı, "Yavuz" - hiddətli kimi də tanındılmışdı. Belə ki, o iki qardaşını qətlə yetirmiş, atasını taxt-tacdan məhrum etmiş, öz müftisi Şeyxülislam Zənbilli Əli Əfəndiyə: "Dünyada insanların üçdə birinin rahatlığı üçün, üçdə ikisinin edamının" caiz olub-olmadığının soruşmuş, Əli Əfəndi də: "Böyük ziyan baş vermişsə, caizdir" fitvasını vermişdir. Lakin müfti sultanın bu fitvanı 150 insana qəzəbləndiyi üçün aldığını öyrəninəcə onların edamının bu fitvaya uymadığını bildirmiş, Sultan müftinin siyasətə qarışma haqqının olmadığını söyləyincə Əli Əfəndi:"Axirətə daxil olduğuna görə, müdaxilə vəzifəmdir" cavabını vermiş və bununla da sultan bu cəzanı tətbiq etməkdən vaz keçmişdir" (Bax: Xoca Sadəddin, göstərilən əsəri, II cild, səh 551-552).

Trabzondakı sancaqbəyliyi dövründən başlayaraq, sultan olduğu dövrdə də Səlim ətrafına alim, şair və şeyx toplamış, özü də geniş mütaliə ilə məşğul olmuş, farsca "Divan" yaratmışdır. Dövrün tarixçisi Kamal Paşazadənin məşhur "Osmanlı tarixi" əsəri Sultan Səlimin tapşırığı ilə yazılmışdır. Yavuzun "Divan"ı Əli Nihad Tarlan tərəfindən Türkcəyə tərcümə edilərək "Yavuz Səlim Divanı" adı ilə 1946-cı ildə İstanbulda nəşr edilmişdir (Bax: Türk Dünyası El kitabı, III cild, Ankara, 1992, səh 133). Hərbi səfərə çıxdığı dövrlərdə də alim, şair və şeyxləri özü ilə apararıq Sultan Səlim öz səfər tarixlərini də yazdırmışdır. Hərbi səfərləri zamanı Sultan Səlim Peyğəmbərin (s) və məşhur övliyaların türbələri və məşhur Türk filosofu Fərabinin məzarını ziyarət etmiş, məşhur mütəəvvif, "Vəhdəti-Vücut" fəlsəfəsinin yaradıcısı Mühiddin Ərəbinin qəbrini kəşf etmiş və ona türbə yaptırmış, ulu şeyxin ruhunu şad etmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, haqq din olan İslamı qəbul edən gündən bu dinə sədaqətlə xidmət edən Türkləri Tanrı Sultan Səlimin şəxsində "Müqəddəs əmanətlər" və "Xilafət məqamı" ilə mükafatlandırmış, Türk millətini bu müqəddəs dinin qoruyucusu etmişdir. Sultan Səlim Yavuz hər il dövlət büdcəsindən müqəddəs şəhərlər - Məkkə və Mədinənin yoxsul, xəstə və kimsəsiz əhalisinə yardım etmək üçün 200 000 qızıl pul göndərmiş və bu iş Səlimdən sonra da davam etdirilmişdir. Onun əmri ilə İstanbulun Topqapı sarayında "Müqəddəs əmanətlər" in qorunub-saxlanması üçün xüsusi "Səadət dairəsi" də inşa edilmiş və 400 il burada arasıkəsilmədən "Quran" oxunmuşdur.

Sultan Səlim Yavuz 22 sentyabr 1520-ci ildə vəfat etmişdir. Ruhu şad olsun!

Beləliklə, Osman Qazi (1299-1326) tərəfindən əsas qoyulan, Orxan Qazi (1326-1359), I Murad (1359-1389), İldırım Bəyazid (1389-1402), I Mehmed (1403-1413), II Murad (1421-1451), Mehmed Fəteh (1451-1481), II Bəyazid (1481-1512) və I Səlim (1512-1520) tərəfindən davam etdirilən Osmanlı Türklərinin Cahan hakimiyyəti məfkurəsi Sultan Səlim Yavuzun oğlu Sultan Süleyman Qanuni 1520-1566) sayəsində bu və ya digər dərəcədə reallaşmışdı.

Böyük Türk Xaqanı Sultan Süleyman Qanuni

1.13. Dövrünün ən böyük dünya hökmdarı Sultan Süleyman Qanuni

Türküstandan İslam dünyasına, Mərkəzi Avropadan Aralıq dənizi sahillərinə qədər yayılan Oğuz Türkləri digər Türk boylarını da öz ətrafında birləşdirərək, İslam dini və mədəniyyətini yüksəltdi, İslam dünyasının qaranlıq kimi iman, qüdrət və ədalətləri ilə XVI əsrdə Cahan hakimiyyəti məfkurəsinin zirvəsinə yüksəlmişdilər.

Səlcuqlular dövründən başlayaraq, istilacı Səlibçilərə qarşı Anadolu, Suriya və Orta Doğuda müqavimət göstərən Türklər, Osmanlı Türkləri dövründə uğradıqları ikinci mərhələdəki Xaçlı yürüşlərinin qarşısını almaq üçün Rumeli, Orta Avropa, Aralıq dənizi və hətta Okeanlarda savaşıaraq daha dərin məfkurə və daha qiymətli ordular sayəsində daha möhtəşəm zəfərlər qazanmışlar ki, bu zəfərlərin qazanılmasında İldırım Bəyazid, İstanbul fəthi - Sultan Mehmet Fəthi, Yaxın Şərq fəthi - ilk Türk-İslam xəlifəsi - Sultan Səlim Yavuz və Avropa fəthi - Sultan Səlim Yavuz oğlu Sultan Süleyman Qanuninin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. Katolik kilsəsinin başlatdığı bu yeni Xaçlı yürüşləri sonunda onunla nəticələndi ki, Sultan Süleyman Qanuninin qüdrəti və dühası sayəsində Türklərin hakimiyyəti Avropanın içlərinə və Aralıq dənizinin bütün sahillərinə qədər genişlənmiş oldu. Oğuzların Qayı boyuna mənsub olan Sultan Süleyman Qanuni (1520-1566) hicri 900-cü ildə (1484) İstanbulda anadan olmuşdur. Dünyaya gəlişində adı üçün "Quran" açılmış və "İnnəhü min Süleyman" ayəsi açıldığı üçün bu adın Allah tərəfindən təyin edildiyinə inanılmış və ona görə də uşağa "Süleyman" adı qoyulmuşdur (Seçmələr bizimdir - A.M. Nişancı Celalzadə, Bax: Hammer, Osmanlı tarixi, V cild, səh 10).

Müstəsna qabiliyyəti, iman mükəmməlliyi, məfkurə yüksəkliyi, iradə və qüdrəti ilə tanınan "Cahan hökmdarı" Sultan Süleyman Qanuni Türk ehtişamının da ən mükəmməl təmsilçisi olmuşdur. Ulu babası Sultan Mehmet Fəthinin Cahan hakimiyyəti idealını Şərqdə atası Yavuz Sultan Səlim, Qərbdə isə özü

gerçəkləşdirmişdir. Belə ki, atası Sultan Səlim Yavuz 1520-ci ildə öldükdən sonra yerinə keçən Sultan Süleyman Avropada işlər qarışınca, atasının İran və Turan səfərlərindən vaz keçmiş, üzünü Avropaya çevirməli olmuşdur.

İspaniya və Almaniyadan sonra Macarıstanı da öz hakimiyyəti altına alan və beləliklə, Fransa krallığı istisna olmaqla bütün Qərbi Avropaya hakim olan Kral Quintə qarşı yürüşə başlayan Sultan Süleyman ilk yürüşünü 30 avqust 1521-ci ildə Belqrada, ikinci səfərini 1522-ci ildə Rodosa yaparaq, oraları fəth etmişdir. Krım, Qazan və Həştərxan xanlıqları Osmanlılara bağlı olduğundan Şərqi Avropada durum yaxşı idi. Lakin Almaniya və İspaniya Birliyinin Avropada irəliləməsi Osmanlı İmperatorluğu üçün təhlükə törədirdi. Fransa Kralı I Fransua Quintə əsir düşüncə, kralın anası Sultan Süleymandan Kral Quintə qarşı yardım istəmiş, beləliklə də Sultan Süleyman üçüncü səfərini Macarıstana etmiş və 29 avqust 1526-cı ildə Mohaçda xristian dünyasının "Qalxanı" sayılan Macarıstan ordusunu, İslam dünyasının "Qılıncı" sayılan Türk ordusu darmadağın edərək, Budapeşti tutmuş və bununla da Macarıstan və Transilvaniya bölgələri Osmanlı İmperatorluğu tərkibinə daxil olmuşdur. Sonradan Almanların Macarıstanı zəbt etmək üçün hücumə keçməsi ilə Sultan Süleyman dördüncü səfərini Almanların səltənət şəhəri sayılan Vyanaya yapmış və bu şəhəri 1529-cu ildə mühasirəyə almışsa da, fəth edə bilməmişdir.

1532-ci ildə Sultan Süleyman ordusu ilə yenidən Qərbi Avropaya daxil olmuş, Qratz, Marburq və digər şəhərləri fəth etmiş və Almanlar müqavilə bağlamağa məcbur olmuşlar. Sultan Süleyman yeddinci səfərində Korfu və Otrantonu, səkkizinci səfərində Moldoviyanı, doqquzuncu səfərində Budini fəth edərək, bütün bu bölgələri qəti olaraq, Osmanlı hakimiyyəti altına almışdır. Esterqon qalasını da Almanlardan aldıqdan sonra, Sultan Süleyman Almaniyanı vergi verməyə məcbur etmişdir. Sultan Süleymanın bu başarıları nəticəsində Alman-İspan Birliyi ləğv edilmiş, Kral Quint taxt-tacdan məhrum edilmiş, yerinə qardaşı Ferdinand Almaniya kralı, Oğlu Filip isə İspaniya kralı olmuş, Fransa kralı Fransua azad edilərək Fransaya göndərilmiş, İspaniyada yəhudi və müsəlman

qırğınları dayandırılmış, Sultan Süleyman Qanuni yəhudiləri öz himayəsinə götürmüşdür.

İstanbulda yapılan müqavilə əsnasında Kral Ferdinandın elçisi Sultan Süleyman Qanuniyə müraciətlə: "Oğlunuz Ferdinand Sizə (Sultan Süleymana - A.M) aid yerləri özünün və özünə aid yerləri də Sizin malınız bilir, çünkü o, oğlunuzdur. Macarıstanı özünüə götürdüyünüzü bilsəydi müharibəyə girişməzdi" söyləyincə, Sultan Süleyman Qanuni avropalı səfirlərə bildirmişdi ki: "Xristian dövlətlər əcdadımızın üzərinə təhdidli buludlar yığır, lakin bunlardan yağmur yağmırdı. Əgər xristian dünyası əcdadıma qarşı əsassız və daimi Xaçlı hücumlarına girişməsəydi, bu qədər qan tökülməzdi" deyə, bununla, Sultan Süleyman Qanuni bu savaşların məsuliyyətini haqlı olaraq, xristianlarda görmüş və etdiyi fəthlərin də bu zərurətdən qaynaqlandığını onların nəzərinə çatdırmışdır.

Sultan Süleyman Qanuni Fransa Kralı Fransuanı azad etməklə, Katolik Avropanı da ikiye ayırmağa müvəffəq olmuşsa da, Sultan Süleyman Qanunidən sonra Fransa Kralları xristian təəssübkeşliyi ilə Türklərə düşmən münasibət bəsləmiş, onları Avropadan çıxarmağa digər xristian dövlətlərini də təşviq etmişlər. Türklərə qarşı bu düşmənçilik bu gün də davam etdirilməkdədir.

Avropa səfərlərinə üstünlük verməklə bərabər Sultan Süleyman Qanuni Şərqlə bağlı da əsaslı bir siyasət izləmiş, 1534, 1535, 1548 və 1554-cü illərdə Səfəvilərə qarşı dörd yürüş etmiş, nəhayət "1555-ci il mayın 29-da Amasyada Səfəvi -Osmanlı müharibələrinin I mərhələsini başa çatdıran sülh müqaviləsi imzalanmışdı. Bu müqaviləyə görə, Qərbi Gürcüstan - İmeretiya, Meqreliya, Quriya və Qərbi Ermənistan Türkiyənin, Gürcüstanın şərq vilayətləri - Meshi, Kartli, Kaxetiya və indiki Ermənistan Səfəvilərin ixtiyarına keçdi" (Bax: Azərbaycan tarixi, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1994, səh 418). Beləliklə Osmanlı İmperatorluğunun cənub və şərq sərhədləri Kəngər (Bəsrə) körfəzinə qədər genişlənmişdi. Sultan Süleyman Qanununin dövründə Osmanlı İmperatorluğu quruda olduğu kimi dənizlərdə də dünya hegemonluğunu əlinə almış, məşhur Türk dəniz Admiralı Xeyrəddin Barbarossanın (Xızır Rəis - A.M) səyi nəticəsində

Aralıq dənizi bir Türk dənizi durumuna gəlmişdi. Belə ki, 1538-ci ildə Prevezə önlərində birləşmiş Avropa donanmasını taktiki gedişlə Aralıq dənizində batıran Xeyrəddin Barbarossa Tulon şəhərini Fransızlardan, Saleh Paşa komandanlığında Osmanlı donanması Fası, Xeyrəddin Barbarossanın yanında yetişən Turqut Rəis (Rəis - gəmi kapitanı deməkdir - A.M) öncə Trablis və Tunisi, sonra isə Malta və Korsikanı fəth edərək, Osmanlı İmperatorluğu tərkibinə daxil etmişdilər. Sultan Süleyman dövründə Türklər dörd yüz ildən sonra müsəlmanların əlindən çıxan Aralıq dənizi hakimiyyətini Xeyrəddin Barbarossa, Turqut Rəis, Seydi Əli Rəis, Piyalə Rəis, Qılıç Əli, Həsən Paşa kimi qəhrəman Türk dənizçiləri sayəsində xristianların əlindən almış, Qırmızı dənizi və Ərəbistan sahillərini əmniyyət altına aldıqdan sonra Okeanlara sahib olmaq işinə girişmişdilər. "Sultan Süleyman Qanuninin vəfatı dövründə Osmanlı dövləti Həbəşistandan Esterqona, Fasdan Xəzər dənizinə qədər yayılmış, Osmanlı donanmaları Hind Okeanından Zəngibasara, Diuya, hətta Sumatraya qədər dolaşırdı... Aralıq dənizi və Qara dənizdə üstünlüyü ələ keçirmişdilər" (Bax: Prof.Dr Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh 204).

Sultan Süleyman Qanuni dövründə Türk admiralları Seydi Əli Rəis (vəfatı 1562) və Piri Rəis (vəfatı 1554) öz xəritələri və sahillərə aid təsvirləri ilə coğrafiya elmində önəmli yer qazanmışlar. Piri Rəisin 1513-cü ildə hazırladığı xəritə yalnız 1929-cu ildə aşkara çıxmışdır. Bu xəritədə Amerikanın o dövrə qədər bəlli olan hissələri və Atlantik Okeanı göstərilmişdir. Seydi Əli Rəis də 1522-ci ildə Kipri zəbt etdikdən sonra dövlətin böyük siyasətinə qatılmış və 1533-cü ildən başlayaraq, Hindistanda olduğu dövrdə məşhur "Əl-Mühit" adlı əsərini hazırlamışdı. Bu əsər o dövrdəki İslam və xüsusilə Osmanlı aləminin Koreyadan Amerika sahillərinə qədər olan geniş bir coğrafi üfüqünü önümüzə sərməkdədir" (İqtibas Prof.Dr Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür - A.M. Bax: səh 204-205).

Beləliklə, Sultan Süleyman Qanuni dövrü Osmanlı İmperatorluğunun ən parlaq dövrü olmuş, Osmanlı İmperatorluğu ən yüksək dövlət səviyyəsinə yüksəlmiş, İmperatorluğun sərhədləri ona bağlı ölkələrlə birlikdə 20 milyon kilometrə çatmışdı. O

dövrdəki 500 milyonluq dünya əhalisinin 100 milyonu Osmanlı İmperiyasının tərkibində yaşamış, dünyanın beşdə bir hissəsi Osmanlı mədəniyyətinin daşıyıcısı olmuşdur. Ümumiyyətlə, XVI əsrdə Türk dövlətlərinin əksəriyyəti ən parlaq dövrünü yaşamışdır. Artıq bu dövrdə üç qitənin - Asiya, Avropa və Afrikanın böyük bir hissəsinə Türklər nəzarət etmişlər. Belə ki, hindistan Baburlu, İran və Azərbaycan Səfəvi, Türküstan Cığatay, Rusiya Qızıl Orda, bütün Kiçik Asiya, Orta Doğu, Şimali Afrika və Şərqi Avropa Osmanlı Türklərinin nəzarəti altında olmuşdu. Beləliklə, XVI əsrdə Türk millətinin hakimiyyəti və yayılışı Vyana qapılarından Qanq çayı vadilərinə, Altay dağlarından Atlas dağlarına, Türküstandan Krıma, Qafqazdan Şimali Afrikaya, Volqa boylarından Həbəşistana və Böyük Səhraya qədər ucu-bucağı görünməyən nəhəng bir ərazini əhatə etmişdir. Bütün bunların nəticəsi idi ki, bəzi avropa tarixçiləri haqlı olaraq XVI əsri bütünlüklə "Türk əsri" adlandırmış, (E.Drianlt) və Avropalıların "Möhtəşəm" və "Qanuni" dedikləri Sultan Süleyman da bu dövrün Türk Cahan hakimiyyətinin "Tacı"nı təmsil etmişdir. XVI əsrdə Türk dünyasının Baykara, Babur, Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, Sultan Səlim Yavuz və Sultan Süleyman Qanuni kimi hökmdarları olmuş və onlar o dövrdə dünya siyasətini yönləndirmişlər.

Sultan Süleyman Qanununin başçılığı ilə Osmanlı Türklərinin vəzifəsi sadəcə Allahın iradəsinə uyğun olan Türk-İslam ədalət və nizamını mühafizə etmək və bunu dünyaya yaymaq olmuşdur. Çünki bütün bu qüdrət və əzəmətlərinə baxmayaraq, Osmanlı Türkləri heç vaxt Türkləşdirmə və islamlaşdırma siyasəti yürütməmiş, məşhur fransız tədqiqatçısı F.Qrenardın yazdığı kimi: "Osmanlı İmperatorluğu heç vaxt millətlərarası ziddiyyət yaratmamışdır. İmperatorluq içində yaşayan müxtəlif xalqlar öz dil, din, mədəniyyət və adət-ənənələrinə görə yaşamış və həyatlarından məmnun olmuşdular" (Bax: F.Qrenard, *Grandeur et desadense de l'Asie*, Paris 1939, səh 126).

Sultan Süleyman Qanununin dövründə Türklərin Aralıq dənizinə hakim olmaları dövrün Türk ədəbiyyatında da milli qüruru və cahangirlik ruhunu əks etdirmişdi. Əndəlüs (İspaniya – A. M.)

müsəlmanlarının qurtarıcısı Xeyrəddin Barbarossa haqqında dastanlar qoşulmuşdu.

Sultan Süleyman Qanuninin rəhbərliyi ilə Osmanlı ordusu İspaniya zülmündən təkcə müsəlmanları deyil, oradakı yəhudiləri də qurtarmış, hətta Roma Papasına məktub göndərərək İtaliyada həbsdə olan Maranları (Xristianlığı guya qəbul edən gizli yəhudilərə Maranlar, yəni “dönmələr” deyilmişdi – A. M.) da həbsdən azad etdirərək Türkiyəyə gətirtmişdi.

Sultan Süleyman Qanuni, dövründə dünyada özünə bərabər bir hökmdar qəbul etmədiyindən hətta Almaniya, İspaniya və digər Avropa dövlətlərinə hakim olan Şarla belə, məktublarında digər Avropa kralları kimi sadəcə “İspaniya vilayətinin kralı” kimi xitab etmişdi. Ona görə də onlarla heç bir “Müahidənamə” imzalamamış, yalnız “Əhdnamə”lər bağlamışdı.

Sultan Süleyman Qanuni Avropa hökmdarlarına göndərdiyi məktublarda qədim Türk Cahangirlik və İlahi hakimiyyət ənənəsini davam etdirərək məşhur tuğrası ilə birgə “Haqq Təalanın inayəti və Ulu Peyğəmbərimizin möcüzəti ilə “Mən ki Yer üzü krallarına tac geydirən, müqəddəs Məkkə, Mədinə, Qüdsi-Şərif və İstanbul şəhərinin, Qara və Aralıq dənizlərinin, Anadolu və Rumelinin, Əcəm, Şam, Misir, Ərəbistan və Yəmən bölgələrinin, Gürcüstan, Dağıstan, Tatar və Qıpçaq ellərinin, Macar taxtının, Ərdəl vilayətinin və qılıncımızla almış olduğumuz neçə-neçə məmləkətlərin padşahı və sultanı Süleyman Xan bin Səlim Xan bin Bəyazid Xanam ! “ – sözlərini də yazıb göndərmişdi (Bax: Ferudin Bəy, göstərilən əsəri, I cild, səh. 339).

Dövrün tarixçiləri də Sultan Süleyman Qanunini "ağlı kamil, alim, nəzakətli, şair və alimlərin dostu, mərd, bütün maddi və mənəvi gözəllikləri özündə toplamış misilsiz bir hökmdar" adlandırmışlar (Bax: Peçevi, Peçevi tarihi, I cild, səh 129-130).

Siyasi yayılışı qədər, mənəvi həyat baxımından da Sultan Süleyman Qanuninin hakimiyyəti dövrü Türk dünyasının ən parlaq dövrlərindən olmuşdur. Osmanlı Türk ədəbiyyatı onun dövründə klassik dövrünü yaşamışdır. Bu dövrdə Lami, Baki və xüsusilə Füzuli kimi böyük sənətkarlar yetişmişdir.

Sultan Süleyman Qanuninin ilham və təşviqi ilə XVI əsrdə Türk memarlığı altın çağını yaşamışdır. Dövrün ən böyük memarı Memar Sinan yüzlərlə əsər yaratmışdır ki, bunlardan 75 came, 49 məscid, xeyli karvansaray, körpü və mədrəsələrin bir çoxu bu gün də öz əzəmətini qoruyub saxlamaqdadır. Bu gün belə İstanbuldakı "Sultan Süleyman Camesi" və Ədirmədəki "Sultan Səlim Camesi" öz möhtəşəmliyi ilə dünya sənət inciləri sırasında yer almaqdadır.

Qərb sənət tarixçiləri göstərmişlər ki: "Memar Sinanın əsərlərində hər yerdə Türk ruhu özünü göstərir. Memar Sinan hər sahədə örnək olacaq ən mükəmməl əsərlər yaratmışdır. Bu əsərlərdə Yunan, İran və Rusiya təqlidini aramaq yersizdir. Hamısı ancaq Türklərin əsərləridir. Şərqi bu Mişel Angelosu 90 il yaşamışdır ki, bu uzun ömrün 75 ili boyunca Bosniyadan Məkkəyə qədər hər yerdə əsər yaratmış və məktəblər açmışdı. Onun şagirdləri arasında Hindistan Türk Sultanı Əkbərin Dehli, Aqra və Lahordakı abidələrini yaradan sənətkarlar da vardır" (G.Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels. Bax: Prof.Dr Laszlo Rasonyi, göstərilən əsəri, səh 205).

Tarixi mənbələrə əsaslanaraq, məşhur tədqiqatçı Hammer göstərir ki, Sultan Süleyman Qanuni səfərləri əsnasında ordu qərargahlarını gəzər, əskərlərinin bardağından şərbət içər və o bardaqları qızılla doldurtdurub əskərlərinə hədiyyə verər, ayrılarkən əskərlərinə "Qızıl Almada (Vyana nəzərdə tutulur - A.M) buluşuruz" deyər onları oxşar, bununla da ideallarını daima canlı saxlayardı (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Hammer, Osmanlı tarixi, VI cild, səh 165).

Sultan Süleyman Qanuni 72 yaşında son, üçüncü səfərini yenə də Almaniyaya etmiş, lakin 7 sentyabr 1566-cı ildə Zigetvar qalası önündə öldüyündən Almaniyanı tamamilə fəth edə bilməmişdi.

Sultan Süleyman Qanuni İstanbuldakı Süleymaniyyə camesi yanındakı türbəsində dəfn olunmuşdu. Sultanın vəfat etdiyi Zigetvarda da adına bir türbə inşa olunmuş, yaxınlığındakı kənd də "Süleyman köy" adlanmışdı. Türk hakimiyyəti dövründə ziyarətqah olan bu "Qanuni türbə"si sonradan yerli keşişlər

tərəfindən "Türbək kilsə" adlandırılmış və xristianların
ziyarətgahına çevrilmişdir.

Ruhu şad olsun!

Son böyük Türk Xaqanı Sultan II Əbdülhəmid

1.14. Son böyük Osmanlı İmperatoru Sultan II Əbdülhəmid

Sultan Süleyman Qanuni dövründə (1520-1566) qüdrətinin ən ali mərtəbəsinə yüksələn Osmanlı Türk İmperatorluğu XVII əsrin əvvəllərindən geriləməyə başlamış, bu geriləmə artıq XIX əsrin II yarısından etibarən özünün kulminasiya mərhələsinə çatmışdı. İmperatorluğun qurtuluşunu Konstitusiyalı Monarxiya sistemində görən Türk ziyalıları "Yeni Osmanlı Cəmiyyəti" adlı təşkilat yaradaraq, fəaliyyətə başlamış və nəhayət, 29 may 1876-cı ildə Midhət, Rüşdü və Hüseyn Avni Paşaların birlikdə təşkil etdikləri çevriliş nəticəsində Sultan I Əbdüləziz (1861-1876) taxtdan düşürülərək, yerinə Sultan V Murad (1876) gətirilmişdi. Lakin Sultan V Murad əqli cəhətdən zəif və xəstə olduğundan hakimiyyətdə qalmasına razılıq verilməmiş və Şeyxülislamın fətvası alınaraq, 31 avqust 1876-cı ildə onu da hakimiyyətdən kənarlaşdırmışdılar.

Başda Midhət Paşa olmaqla Gənc Osmanlılar tərəfindən 1831-ci il Belçika Konstitusiyası əsasında bir "Qanuni-əsasi" hazırlanmış və II Əbdülhəmidlə əlaqə yaradılaraq, məsrutə idarəçiliyini qəbul etdiyi təqdirdə onun Osmanlı taxtına keçiriləcəyini bildirmişdilər. II Əbdülhəmid bu təklifi qəbul etmiş və beləliklə, 31 avqust 1876-cı ildə II Əbdülhəmid Sultan taxtına çıxmışdı.

XIX əsrin böyük Türk dövlət adamı olan Midhət Paşa (1822-1884) öncə Balkanlarda müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, 1864-1868-ci illərdə Bolqarıstanda, 1869-cu ildən Bağdadda vali olmuş, işlədiyi yerlərdə yerli büdcə hesabına məktəblər açdırmış, xəstəxanalar, körpülər tikdirmiş, yollar çəkirmişdi. 1872-ci ildə cəmi üç həftə Baş Nazir (Sədrəzəm) olmuş, intriqaların təsiri ilə bu vəzifədən uzaqlaşdırılmış, bəzi vəzifələrdə çalışdıqdan sonra rəsmi dövlət işlərindən çəkilməmiş, sonradan yenidən siyasi fəaliyyətə başlayaraq, Sultan I Əbdüləzizin taxtdan endirilməsinə başçılıq etmiş, Sultan II Əbdülhəmidin taxta çıxmasında mühüm rol oynamış, 28 nəfərlik bir heyətlə "Osmanlı Qanuni-Əsası"nın

layihəsini hazırlamış, 23 dekabr 1876-cı ildə I Məşrutıyyətin elan edilməsində fəal iştirak etmiş, sonradan Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən "Vətən xaini" elan edilərək, Taif qalasına salınmış, üç il sonra bu qalada boğdurularaq, öldürülmüşdür.

Sultan II Əbdülhəmidin taxta çıxdığı dövr Osmanlı İmperatorluğunun ən böhranlı dövrlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə xristian Rusiya başda olmaqla, böyük dövlətlər öz mənfəətləri xatirinə imperatorluq tərkibindəki serbləri, bolqarları, yunanları və digər xristianları guya müdafiə etdiklərini bildirmiş, Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə müdaxilə edərək, imperatorluğu içdən parçalamağa çalışmışdılar. Bu məqsədlə 23 dekabr 1876-cı ildə İstanbulda böyük xristian dövlətləri "Tərsanə konfransı" adlı bir toplantı keçirilməsi və Babialiyə (Osmanlı dövlətinə - A.M.) Bosna-Herseqdə və slavyanların yaşadığı digər yerlərdə bir sıra reformalar yapmağa dair proyektlərin sunulması nəzərdə tutulmuşdur. Bu reformaların Osmanlı dövlətini içdən yıxmaq məqsədi ilə yapıldığını dərinlən anlayən Osmanlı Türk yetkililəri bəzi önleyici tədbirlər hazırlamışdılar ki, bunlardan da biri Türkiyədə "Məşrutıyyət" in elanı idi. Hələ Sultan II Əbdülhəmid taxta çıxmamışdan öncə onunla "Gənc Osmanlılar" gizli şəkildə "Məclisi-Məbusan" in təsis, "Məşrutı" bir idarə sisteminin qurulması və "Qanuni-Əsasi" nin (Konstitusiya) qəbul edilməsi barədə razılıq əldə edilmişdir.

Elə "Konfrans" açılacağı an toplar guruldamağa başlamış, atılan top atəşlərindən təşvişə düşən xristian dövlətlərin "Konfrans" iştirakçıları bunun nə demək olduğunu bir-birlərindən soruşarkən "Konfrans" da iştirak edən Osmanlı dövlətinin Xarici İşlər Naziri tribunaya çıxaraq: "Bu top səslərinin Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən "Məşrutıyyət" in elanını xəbər verdiyini və "Məşrutıyyət" in elanı ilə Osmanlı məmləkətində müsəlman və xristian təbəələr arasında fərq qalmayacağı və hər iki zümrənin də vəziyyətini islah etmək üçün bir sıra tədbirlər alınacağından "Konfrans" tərəfindən artıq hər hansı bir reform təklif və tövsiyyə verməyə lüzum olmadığını" bəyan etmişdi (Bax: Sumner B.H, Russia and the Balkans, 1870-1880, Oxford 1937, səh 299).

Başda o dövrdəki Rusiyanın Türkiyədəki səfiri "Türk düşməni" kimi ad çıxarmış İqnatovun təkidlərinə baxmayaraq, Osmanlı dövləti yetkililəri bu təkidlərə önəm verməmiş və bununla da az sonra "Tərsanə konfransı" dağılmış və xristian dövlətlərin təzyiqi də müəyyən müddət durdurulmuşdu.

"Osmanlı Qanuni-Əsası" 23 dekabr 1876-cı ildə təntənəli şəkildə elan olunmuş, 25 nəfərlik Sultan tərəfindən təyin edilən "Ayan Məclisi"ndən və iki dərəcəli seçkini qazanan 130 nəfərdən ibarət Parlamentin yaradılması qərara alınmışdı. Bir müddət sonra İmperatorluq daxilində təcili seçki keçirilmiş, Anayasa hazırlanmış, 19 mart 1877-ci ildə Dolmabaxça sarayında Sultan II Əbdülhəmidin nitqi ilə açılan Osmanlı Parlamenti öz işinə başlamışdı. Lakin Bosna-Herseq və Bolqar üsyanlarını bəhanə edən Çar Rusiyasının 24 aprel 1877-ci ildə Osmanlı İmperatorluğuna müharibə elan etməsi və düşmən ordularının Balkanlardan sürətlə irəliləməsi Məşrutə rejiminin və Anayasa hökmlərinin tətbiqinə imkan verməmişdi. Belə ki, Məclis üzvləri Osmanlı ordusunun məğlubiyyətində hökuməti təqsirləndirmiş və hərbi komandanlarla Hərbi Nazirin "Hərb divanı"nda yarqılanmasını tələb etmişdilər. Rusiya ilə müharibə vəziyyəti olduğundan və xüsusilə Məclisdəki qeyri-müsəlman və qeyri-Türk üzvlərin Osmanlı dövlətini yıxmaq cəhdlərini görən, Məclisin Anayasada təsbit edilmiş səlahiyyətlərini aşaraq, Sultanın haqlarına müdaxilə etdiklərini irəli sürən Sultan II Əbdülhəmid öz Konstitusiyaya səlahiyyətlərindən istifadə edərək, 14 fevral 1878-ci ildə Parlamenti ləğv etməyə məcbur olmuşdu.

Hələ Rusiya ilə müharibə başlamazdan öncə Rusiyada Türklərə qarşı şiddətli bir kompaniya başlatılmış, Katkov, Fadaev və s. kimi panslavistlərlə yanaşı, Dostoyevski kimi tanınmış yazıçı da rus xalqını Türklərə qarşı qaldırmağa çalışmış və Panislavistlərin "İncil"-i sayılan "Rusiya və Avropa" adlı əsəri ilə Türklərin Avropadan qovulması, Slavyan-xristian qardaşların Türklərin boyunduruğundan qurtarılması, İstanbulun ruslar tərəfindən işğalı və Aya-Sofya məscidinə xaç taxılması kimi müddəaları irəli sürmüş, bu müddəalar rus mətbuatının ana manşetinə çevrilmiş, ara vermədən təkrar-təkrar çap edilmiş,

Rusiyada Türklərə qarşı yeni bir "Xaçlı səfəri"nin hazırlanmasının əsası qoyulmuşdur.

1877-78-ci il rus-Türk müharibəsi Osmanlı dövlətinə çox baha başa gəlmiş, müharibədə məğlub olan Türkiyə Bessarabiya, Qars, Batum və Ərdəhani itirmiş, Rusiyaya bir çox hərbi təminatı ödəmiş, Türkiyə ərazisində yaşayan və müharibə əsnasında ruslara kömək edən ermənilərin vəziyyətini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə reformlar keçirməyə məcbur edilmişdir. İlk dəfə "Ayastefanos müqaviləsi" ilə siyasi gündəmə gətirilən və "Berlin müqaviləsi" ilə də xristian dövlətlər tərəfindən təsdiqlənən "Erməni məsələsi" Rusiyanın, Türkiyənin daxili işlərinə qarışmasına yol açmış oldu.

Hakimiyyətinin ilk illərindən belə bir böyük təhlükəyə məruz qalan Sultan II Əbdülhəmid, hökmdarı olduğu dövlətin böyük sorumluluqlar qarşısında olduğunu dərk edirdi. O, Yeni Osmanlıların məmləkətə avropadan gətirdikləri yeniliklərin müsəlmanlardan daha çox İmperiya daxilindəki xristianların, Osmanlı dövlətindən daha çox onun düşmənlərinin işinə yaradığını, xristianların Rusiya və avropa dövlətlərinin dəstəyi ilə öncə muxtariyyət, sonra isə müstəqillik qazanmalarına imkan yaratdığını və bununla da İmperatorluğun parçalanmasına yol açacağını dərinlən anlamış, bir sıra önləyici tədbirlər görməyə başlamışdı. Belə ki, Yeni Osmanlıların İmperatorluq daxilində süni bir "Osmanlı milləti" (xristian və müsəlmanlardan ibarət bir millət - A.M) yaratmağın mümkün olmayacağını görən Sultan II Əbdülhəmid "İslamçılıq" daha məqbul saymış və bununla da müsəlman təbəəni İslam dini bayrağı altında birləşdirməyə səy göstərmişdi.

İstanbul və Boğazların Rusiyanın əlinə keçməsinə istəməyən İngiltərə, Fransa və daha sonra Almaniya kimi böyük dövlətlər arasındakı rəqabətdən maksimum yararlanmağa çalışan Sultan II Əbdülhəmid yüksək diplomatik gedişlər edərək, İstanbuldakı yabançı elçilər arasında ziddiyyət yaratmağa müvəffəq olmuşdu. O, Boğazlar məsələsində Rus-İngilis anlaşılmazlığından istifadə edərək, öz dahiyənə siyasətini yürütmüş, Rusiyanı İngiltərəyə, İngiltərəni də Rusiyaya qarşı

qoymağı bacarmış və beləliklə də hakimiyyətdə olduğu 33 il müddətində müxtəlif diplomatik gedişlər edərək, mərkəziyyətçi prinsiplərini həyata keçirmiş, ölkənin idarəciliyini tam bir bürokratik sistemə döndürərək, təkbaşına idarə etmişdir.

Xarici siyasəti əsas etibarilə özü təsbit edən Sultan II Əbdülhəmid artıq 1881-ci ildə fransızların Osmanlı İmperatorluğuna bağlı Tunisi, 1882-ci ildə ingilislərin Misiri işğal etməsi və 1885-ci ildə "Berlin müqaviləsi"nin əsaslarını təktərəfli pozaraq, Şərqi Rumelinin Bolqarıstana ilhaqını dəstəkləməsi, Hindistan məsələsində Sultanı 1877-1878-ci il rus-Türk müharibəsi nəticəsində Rumınya, Serbiya, Qaradağ və Bolqarıstanı, Balkanların şərq və şimal hissələrini, Bosniyanı, Ədirnəni, Qarsı, Ərdəhanı itirməsinə baxmayaraq, Rusiya ilə yaxınlaşdırmağa sövq etdirmiş, lakin İngiltərədən ehtiyat edən Rusiyanın buna etinasız yanaşdığını görən Sultan II Əbdülhəmid çevik siyasət yürüdərək xarici siyasətini dəyişmiş, Almaniya ilə yaxın münasibətlər yaratmağa nail olmuşdur.

Belə ki, Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən dəvət edilən alman generalı Von der Qoltz 1886-1895-ci illərdə Türkiyədə qalmış və Osmanlı ordusunun islahı və yenidən qurulmasında, xüsusilə onun hərbi məktəblərin və "Hərbiyyə"nin müasirləşməsində böyük rolu olmuşdur. Von der Qoltzdan başlayaraq, Türk ordusunda "Alman üsulu" I Dünya müharibəsi dönməndə də tətbiq edilmişdi.

Bütün bunlarla yanaşı, Sultan II Əbdülhəmid iqtisadi və hərbi cəhətdən Osmanlı İmperatorluğundan güclü olan Çar Rusiyası ilə də münasibətlərdə ehtiyatlı davranmış, Rusiya ilə davranışda incə bir diplomatik məharət göstərmişdir. Bu iki imperatorluğun - Osmanlı ilə Rusiya İmperatorluqlarının bir-birinə bənzəyən bir çox tərəfləri var idi. Belə ki, hər iki İmperatorluq monarxiya sisteminə və bir-birinə bənzəyən idarəciliyə sahib idilər. Hər iki İmperatorluğun tərkibində bir çox dinə və irqə mənsub millətlər yaşayırdı və hər iki məmləkətdə yaşayan xalqlar o dövrdə mədəniyyət baxımından Qərbi Avropadan çox aşağı səviyyədə idilər. Ona görə də Sultan II Əbdülhəmid bütün bunları nəzərə alaraq, Çar Rusiyasının "Slavyan qardaşlarını qurtarmaq" və

"Boğazlarla İstanbulu ələ keçirmək" siyasətindən əl çəkdiyi təqdirdə, Rusiya ilə yaxşı qonşuluq, hətta yaxın dostluq münasibətlərinin qurulmasını istəyirdi.

Bu işdə hələ öncədən Sədrəzəm Mahmud Nədim Paşanın xüsusi xidmətləri olmuş, hətta onu Rusiyanın Türkiyədəki səfiri İqnatovun "kuklası" adlandırmış və "Nədimov" deyə çağırmışlar. Hələ 1876-cı ildə Mahmud Nədim Paşanın vasitəsilə Osmanlı sarayında rus nüfuzunun artması İngiltərədə əndişələrə yol açmış, sonda Mahmud Nədim Paşa vəzifəsindən uzaqlaşdırılaraq, Anadoluya sürgünə göndərilmişdir. Sultan II Əbdülhəmid yenidən Mahmud Nədim Paşanı sürgündən gətirərək, Daxili işlər Naziri təyin etmiş və bununla da İstanbuldakı rus elçisi Prens Lobanov ilə Yıldız saray arasında yenidən sıx bir münasibət yaranmışdı. Bütün bunlarla Sultan II Əbdülhəmid diplomatik gedişlər edərək, İngiltərə və Rusiyanı qarşı-qarşıya gətirmiş bu və ya digər dərəcədə İmperatorluğun əmniyyətini qorumağa müvəffəq olmuşdur.

Sultan II Əbdülhəmid dövrün böyük şəxsiyyətlərindən olan və "milli qaymaqlar"dan sayılan Ziya Paşanı dövlət işlərinə cəlb edərək, onu öncə Suriyaya, daha sonra isə Konya və Adanaya vali təyin etmiş, Ziya Paşa da vali olduğu yerlərdə müxtəlif binalar tikdirmiş, məktəb binalarını təmir etdirmiş, teatr binası inşa etdirərək İstanbuldan aktyorlar gətirtmiş, tamaşalar təşkil etmiş, yeni-yeni məktəblər açıdıraraq, fransızca kurslar düzənləmiş, tabeliyində olan məmurları bu kurslarda iştirak etməyə məcbur etmiş, İstanbuldan fransızca müəllimləri gətirtmişdi. Bütün bu işlərə gərgin əmək sərf edən Ziya Paşa (1829-1880) xəstələnərək, 17 may 1880-ci ildə vəfat etmiş Adanada Ulu Cami qəbristanlığında dəfn edilmişdir. Ruhu şad olsun!

Sultan II Əbdülhəmid həmçinin Türk ədəbiyyatı və ictimai həyatına vətən, millət, hüriyyət, haqq, hüquq və s kimi xəyaldan gerçəyə, duyğudan düşüncəyə yönəlmiş ali qavramlar gətirən, vətənpərvər, millətinə, onun inancına, tarixinə, mədəniyyətinə adət-ənənələrinə bağlı, modern, elmə, sənətə yüksək dəyər verən və "milli qaymaqlar"dan sayılan şair, dramaturq, yazıçı, tənqidçi və jurnalist olan Namiq Kamalı da "Dövlət Şurası"na üzv seçmiş,

sonra onu Midilli, Rodos və Saqqız bölgələrinə vali təyin etmiş, "İmtiyaz medalı" ilə təltif etmişdir.

Bütün bu islahat həmlələrinə, İmperatorluğun ən ağır vaxtlarında onu qoruyub saxladığına baxmayaraq Qərbdə təhsil alan Osmanlı ziyalılarının bir qrupu Sultan II Əbdülhəmidin "istibdad rejimi"nin mahiyyətini anlamayaraq ona qarşı "İttihadi-Osmani" adlı güclü bir müxalif təşkilat yaratmışlar. "Gənc Türklər" kimi tanınan bu müxalif qrup "Yeni Osmanlılar"ın hürriyyət, məşrutiliyyət və osmanlıçılıq fikirlərini paylaşaraq, "Osmanlı Qanuni-Əsası"nın yenidən yürürlüyə girməsinə cəhd göstərmişdilər.

Dövlətin təhlükəsizliyini hər şeydən üstün tutan Sultan II Əbdülhəmid güclü bir "Siyasi polis" təşkilatı yaratmışdır ki, Sultanın bu siyasi polisi dövlət məktəblərindəki bir gizli təşkilatı 1897-ci ildə ortaya çıxarmış və məhkəmə sonunda suçlu bilinən 78 təşkilat üzvü, o cümlədən də məşhur Tükçü Yusuf Akçura həbs edilərək, Trablüsqərbə sürgün edilmişdir. Bununla da Sultan II Əbdülhəmid məmləkətindəki müxalifəti susduraraq, dövlətin daxili təhlükəsizliyini təmin etməyə müvəffəq olmuşdusa da xaricə qaçan təşkilat üzvləri müxtəlif mərkəzlərdə, xüsusilə Parisdə fəaliyyətlərini davam etdirərək, "Məşvərət" adlı qəzet nəşr etdirmiş, Sultan II Əbdülhəmid əleyhinə məqalələrlə çıxış etmişdilər.

Hələ Sultan II Əbdülhəmidin taxta çıxmasından bir neçə il sonra Avropadakı böyük dövlətlərin bir qismi İngiltərə, bir qismi də Almaniya ətrafında birləşərək, blok yaratmışdılar. Bu bloklaşma Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətinin sonlarına doğru daha da güclənmişdi. Belə bir bloklaşmanın Türkiyənin müqəddəratı baxımından da təsiri az deyildi. Almaniyanın sürətlə güclənməsi, İngiltərənin isə Afrikada bataqlığa düşməsi Sultan II Əbdülhəmidin çevik siyasəti nəticəsində Alman-Türk yaxınlaşmasını şərtləndirmişdi. Belə ki, Bismark tərəfindən qurulan "Alman imperatorluğu" və sürətlə inkişaf edən Alman sənayesi sayəsində Almaniya Avropanın ən qüdrətli hərbi dövlətinə çevrildi. 1882-ci ildə Avstriya-Macaristan və İtaliya ilə bir "Üçlər ittifaqı" yaradan Almaniya bu "İttifaqı" 1887-ci ildə yeniləşdirmişdi. Hələ 1870-ci

İldə Almaniyaya məğlub olan Fransa siyasi yalnızlıqdan qurtulmaq üçün Çar Rusiyası ilə yaxınlaşmağa başlamış, hər iki dövlətin siyasi və iqtisadi maraqları nəzərə alınaraq, 1893-cü ildə ikitərəfli müqavilə imzalanmışdı. İngiltərə əvvəlki rəqabəti bir yana buraxaraq, Fransa ilə yaxınlaşmış və 1903-cü ildə İngiltərə ilə Fransa arasında "Səmimi anlaşma" (Entente cordiale) imzalanmışdı. İngiltərə çar Rusiyası ilə də əvvəlki düşmənçiliyi bir yanan buraxaraq, anlaşma yolunu tutmuşdu.

İngilis - Rus anlaşmaları Türkiyədə İngiltərəyə qarşı etimadsızlıq yaratmış, bununla da Sultan II Əbdülhəmid Türkiyənin Almaniya ilə yaxınlaşmasını sürətləndirmişdi. Çar Rusiyası da Osmanlı imperatorluğunu içəridən parçalamaq üçün İmpəriya daxilindəki slavyanlardan və xristian ermənilərdən maksimum istifadə etmiş, beləliklə də ermənilərlə - müsəlmanlar arasında ziddiyyət yaratmışdı. İstər Rusiya tərəfindən "Ayastefanos", istərsə də Avropa dövlətləri tərəfindən yapılan "Berlin" sazişlərində öz əksini tapmış, "Erməni məsələsi"nin arxasında nəyin gizləndiyini dərinlən Sultan II Əbdülhəmid bu məsələləri hakimiyyətdə olduğu müddətdə dondurmuşdu. Hətta 1872-ci ildə Vanda yaradılan gizli "Qurtuluş Birliyi", 1881-ci ildə Ərzurumda yaradılan gizli "Vətəni müdafiə cəmiyyəti", 1887-ci ildə yaradılan "Qnçaq" və 1890-cı ildə təşkil edilən "Daşnaksütun" adlı erməni təşkilatları erməniləri "Milli erməni bayrağı" altında birləşdirərək, Rusiya və digər xristian Avropa dövlətlərinin yardımını ilə Osmanlı imperatorluğuna qarşı ölkə ərazisindəki müsəlmanları qətlə yetirməyə başladığı zaman da Sultan II Əbdülhəmid onlara qarşı sərt tədbirlər görülməsini əmr etmiş, 1896-cı ilin avqust ayında şübhəli görülən və xeyli müsməlanı qətlə yetirən bir çox erməni zərərsizləşdirilmiş, bir qismi isə havadarlarının yanına qaçmışdılar.

Bu dövrdə baş verən hadisələri geniş təhlil edən tədqiqatçılar göstərmişlər ki: "Xüsusilə Çar Rusiyası Osmanlı İmperatorluğunu içəridən dağıtmaq üçün erməniləri kullandı. Müsəlmanlarla ermənilər arasındakı ziddiyyət artdı. Ermənilərlə müsəlmanlar, xüsusilə kürdlər arasında qarşıdurmalar əksik deyildi. Çar Rusiyasının intriqalarından xəbəri olmayan əhali Türk

hökumətinin və onun başçısı Sultan II Əbdülhəmidə sorumlu tuturdu. 1905-ci ildə Qərb ümumi fikri Türkiyə əleyhinə çevirməyə müvəffəq olmuşdur" (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh 251).

İngilislər və ruslar Bağdad dəmiryolunun almanlar tərəfindən yapılmasını Yaxın Şərq siyasətinə bir təhdid saydıqlarından Türkiyə əleyhinə bir çox razılıqlar əldə etmişdilər ki, bunlardan biri də 1908-ci ilin iyun ayında İngilis kralı VII Eduard ilə Rus çarı II Nikolayın Fin körfəzindəki rus limanı olan Revaldakı görüşündə müəyyən olmuşdu. Revaldakı İngilis və Rus hökmdarlarının görüşləri Türkiyədəki gizli düşmən təşkilatların sürətli inkişafına yol açmışdı. Bu görüşdə Balkanlardakı vəziyyət müzakirə edilmiş və xüsusilə Makedoniyanın tam bir muxtar ölkə halına gətirilməsi qərara alınmışdı. Reval danışıqlarından bir ay sonra Rusiyanın Türkiyəyə qarşı ehtiraslarını tənqid edən Rumeli və Makedoniyadakı Türk ordu zabitləri Sultan II Əbdülhəmidə qarşı "ihtilal" hərəkətinə başlamışdılar. Parisdə Əhməd Rza "İttihad və tərəqqi" adlı bir cəmiyyət yaratmışdı ki, sonradan 1906-cı ildə İmperatorluğun "Üçüncü ordu" zabitlərinin başda minbaşı Ənvər bəy (Sonradan vitse-generalissimus və Türkiyənin müdafiə naziri olan Ənvər Paşa nəzərdə tutulur - A.M) və o dövrdə Ədirnə Poçt və Teleqraf baş məmuru Tələt Paşa (Sonradan Türkiyənin Xarici işlər Naziri olmuş Tələt Paşa nəzərdə tutulur - A.M) Səlanikdə yaratdıqları "Osmanlı Hürriyyət Cəmiyyəti" də onunla birləşərək, "İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti" adı almışdı. Bütün bu hadisələrdə Sultan hökumətini sorumlu bulan gizli "Gənc Türklər" təşkilatının başçıları Berlin hərbi ataşesi minbaşı Ənvər bəy və kaymakam Niyazi bəy 1876-cı ildə Midhət Paşa tərəfindən hazırladılan "Qanuni-Əsasi"nin yenidən yürürlüyə girməsini hədəf seçmişdilər. "İttihad və tərəqqi" adlı cəmiyyəti başda Səlanikdən döənə zabitlər para ilə dəstəkləyirdilər" (Bax: Ppof.Dr Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh 252).

Bu cəmiyyət ilk öncə 21 iyul 1908-ci ildə Üsküpdə, ertəsi gün Səlanikdə elan etdikdən sonra 1876-cı il "Qanuni -Əsasi"nin yenidən tətbiq edilməsini bir teleqrafla Sultan II Əbdülhəmidə tələb etmiş və Sultan da 31 il öncə qadağan etdiyi Məşrutyyəti

yenidən elan etməyə razılıq vermiş və onu elan etmişdi. Bundan əlavə, Sultan bir sıra yenilik tərəfdarı nazirlər təyin etmiş və 17 dekabr 1908-ci ildə Məclis öz işinə başlamışdı. Lakin 13 aprel 1909-cu ildə öz zabitlərinə qarşı üsyan edən əskərlər "Məclisi-Məbusan" binasını mühasirəyə alaraq şəhərə hakim olmuşdular. Vəziyyəti belə görən Səlanik hərbi birləşmələrinin başçısı Müstafa Kamalın (Sonradan Mustafa Kamal Atatürk kimi tanınan Mustafa Kamal Paşa - A.M) başçılığı ilə Hərəkət ordusu 23 aprel 1909-cu ildə hərəkətə keçərək, İstanbulda əskərlərin üsyanını yatırtmış, hadisə ilə heç bir əlaqəsi olmayan Sultan II Əbdülhəmid də təqsirli bilinərək, taxtdan salınmış, yerinə V Mehmet adı ilə Sultan Rəşad (1909-1918) Osmanlı taxtına oturdulmuş, "İttihad və tərəqqi" tərəfdarlarından bir qrupu iqtidara gətirilmişdir.

Sultan II Əbdülhəmidin, 33 il imperatorluğu bu və ya digər dərəcədə qoruyub saxlayan bu əzəmətli türk sultanının taxtdan enirilməsi xristian Avropanın və çar Rusiyasının əl-qolunu tamamilə açmış, 600 illik bir müəzzəm Türk imperatorluğunun xristian dünyası tərəfindən parçalanması və yağmalanmasına və sonda tarix səhnəsindən çəkilməsinə zəmin yaratmış oldu. Belə ki, onun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından 3 il sonra 1912-ci ilin oktyabrında başlayan Balkan müharibəsi və 1914-18-ci illər dəki I Dünya müharibəsində Osmanlı ordusu tamamilə məğlub duruma düşmüş, Osmanlı imparatorluğu tamamilə dağılmış, yerində Mustafva Kamal Atatürkün başçılığı ilə yaradılmış bugünkü Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri qalmışdır.

İlk öncə Sultan II Əbdülhəmidin əleyhinə çıxan, Onu "müstəbid" adlandıran bir çox Türk ziyalıları, o cümlədən də böyük Türkçü və Turançı Hüseyn Cavid və müəllimi, filosof Rza Tofiq sonradan peşimançılıq duymuş, etirafda bulunmuşlar. Rza Tofiq Sultan II Əbdülhəmidə həsr etdiyi "Sultan Hamidin ruhainiyyətindən istimdad" adlı geniş həcmli şeirində ona qarşı etdiklərinə görə peşimançılıq duymuşdu (Bax: "Türk edebiyyatı" dergisi, Ocak 1989, Sayı 183, səh 9).

Bütün yaradıcılığında tarixi şəxsiyyətlərə həssaslıqla yanaşan Hüseyn Cavid də məqalələrinin birində yazmışdır ki: "Əbdülhəmid on minlərlə edadi, rüşdi, ibtidai, tibbi, mülki, əsgəri

məktəblər yaradılmasına musaidə etdi... Həmid (Sultan II Əbdülhəmid - A.M) məhv edən özünün açdırdığı "məktəblər oldu. (Bu məktəbin ən ünlü məzunlarından biri də Ənvər paşa və Mustafa Kamal Paşa (Atatürk) olmuşdu - A.M) Sultan Əbdülhəmid çoban Sultan Rəşad (Sultan II Əbdülhəmidin yerinə Osmanlı taxtına oturtdulan V Mehmed nəzərdə tutulur - A.M) kibi hürr bir padşahdan daha hürrdür, daha heysiyyətlidir" (Bax: Hüseyn Cavid, Əsərləri, V cild, Bakı 2005, səh 268).

Osmanlı sultanları içərisində "Xəlifəlik siyasəti"ni ən çox yürüdən Sultan II Əbdülhəmid daxildəki erməni çətlərinə qarşı sərt önləmlər almağa məcbur qalmış, ona görə də avropalılar onu "Qızıl Sultan" adlandırmışlar.

Bütün bunlarla yanaşı Sultan II Əbdülhəmid ilk növbədə məmləkətin iqtisadi inkişafına önəm verərək, rabitə və təhsil sahəsində ciddi reformlar həyata keçirmiş, Anadolu və ərəb vilayətlərində dəmir və qara yollarının inşasını gerçəkləşdirmiş, Bağdad dəmiryolunun Bulqurluya qədər uzadaraq xidmətə açmış, Məkkəyə gedən zəvvarları aparan və xəlifənin (Sultan II Əbdülhəmidin özünün - A.M.) nüfuzunu artıran Hicaz dəmiryolunun Mədinəyə ulaşıdirmış, İstanbulu Avropa dəmiryolu şəbəkəsinə bağlatmış, məmləkətin ən ucqar nöqtələrini belə teleqraf xətləri ilə İstanbula bağlamağa nail olmuşdur.

Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə İmperatorluğun hər tərəfində yeni tipli təhsil ocaqları - Rüşdiyə və orta məktəblər açılmış, Sultanın taxta çıxmasının 25-ci ildönümü münasibəti ilə 1900-cü ilin sentyabr ayında İstanbulda Universitet ("Darülfünu-i-Şahanə") tədrisə başlamışdır. Onun açdırdığı İstanbul Universitetində Türk dünyasının tanınmış şəxsiyyətləri olan Rza Tofiq, Cənab Şəhabəddin, Xalid Ziya, "İstiqlal şairi" Mehmed Akif kimi professorlar dərs demiş, Azərbaycanlı Abdulla Sur və Hüseyn Cavid kimi dahi sənətkarlar o Universiteti bitirmişlər. Türk milliyətçiliyinin və islamçılığın ilk təməl daşları da onun dövründə atılmış, "Türk dərnəyi" onun dövründə yaradılmış, hər iki "Məşrutyyəti" o elan etmiş, Avropa tipli ilk Anayasa onun dövründə qəbul edilmişdir. Türk ədəbiyyatının böyük bir ədəbi səhifəsini təşkil edən "Tənzimat" və "Sərvəti-fünun" ədəbiyyatı

onun dövründə yaradılmış, Tənzimatçılar və sərvəti-fünunçular
onun hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmış, müəzzəm bir Türk
ədəbiyyatı vücuda gətirmişlər.

Ruhu şad olsun!

Məmməd Əmin Rəsulzadə

1.15. Məmməd Əmin Rəsulzadə

Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) yaradıcılarından biri, görkəmli ictimai- siyasi və dövlət xadimi, istedadlı jurnalist, publisist və alim Məmməd Əmin Hacı Ələkbər oğlu Rəsulzadə (1884-1955) Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının ideoloqu və lideri olmuşdur.

Məmməd Əmin Rəsulzadə 31 yanvar 1884- cü ildə Bakının Novxanı kəndində dindar bir ailədə anadan olmuş, ilk təhsilini Sultan Məcid Qənizadənin əsasını qoyduğu və müdirlik etdiyi 2-ci “Müsəlman-rus” məktəbində almışdır. O, gənc yaşlarından inqilabi hərəkata qoşulmuş, Səttərxanın rəhbərliyi ilə başlayan “Məşrutə inqilabı” na rəğbət bəsləmiş, bu hərəkatın fədailəri ilə yaxından tanış olmuş, 1910-cu ildə İran Demokrat Firqəsinin özülünü qoyanlardan biri olmuş, 1911- ci ildə Bakıda Tağı Nağı oğlu, qardaşı Məhəmməd Əli Rəsulzadə və Abbas Kazımzadənin yaratdığı “ Türk Ədəmi –Mərkəziyyət Müsavat” Partiyasının öncə üzvü, sonra isə lideri olmuşdur. M.Ə. Rəsulzadə 1917- ci ilin oktyabr ayında Müsavat Partiyasının Bakıda keçirilən I Qurultayında Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri seçilmişdi.

Rəsulzadə 1903- 1904- cü illərdə “Azərbaycanlı gənc inqilabçılar dərnəyi” adlı təşkilat yaradaraq “ Millətlər həbsxanası” olan çar Rusiyasına qarşı üsyan bayrağı qaldırmış, Bakıda nəşr olunan Türkcə gündəlik, həftəlik və aylıq qəzet və jurnallarda siyasi məqalələrlə çıxış etmiş, 1906- 1907- ci illərdə nəşr olunan “ Təkamül” qəzetinin redaktoru olmuşdur. 1908- ci ildən 1911- ci ilə qədər Tehranda olan Rəsulzadə İranda Məşrutənin elanından sonra Tehranda nəşr olunan Avropa üsullu ilk gündəlik qəzet olan “ İrani növ” (“ Yeni İran”) qəzetinin baş redaktoru və Seyid Həsən Tağızadənin lideri olduğu İran Demokrat Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvü olmuşdur. Çar Rusiyası İranda irtica və istibdadı himayəsi altına alaraq Millət Məclisini bombardman etdikdən sonra İranda qala bilməyən Rəsulzadə Seyid Həsən Tağızadə ilə bərabər 1911- ci ildə Türkiyəyə gəlmişdi.

Rusiyada irtica və terrorun şiddətləndiyi bir dövrdə vətənlərini tərk edərək İstanbula gəlmiş Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu ilə bərabər 1913- cü ilə qədər İstanbulda çalışan

Rəsulzadə yeni qurulan “ Türk ocağı”na daxil olmuş və yeni nəşrə başlayan “ Türk yurdu” jurnalında “ İran Türkləri” başlığı ilə silsilə məqalələr yazıb dərc etdirmişdi. İrandakı Azərbaycan Türklüyünü ümumtürk dünyasında tanıdan Rəsulzadə “ ümmət” dövrünü yaşayan müsəlman Şərfində “ milliyət” şüurunun oyanmasında böyük xidmətləri olmuş məşhur İslam mütəfəkkiri “ Milliyət xaricində səadət yoxdur” deyən Şeyx Cəmaləddin Əfğaninin “ Vəhdəti – cinsiyyə fəlsəfəsi” (Milli birlik fəlsəfəsi) ni farscadan Türkcəyə tərcümə edərək “ Türk yurdu” jurnalında çap etdirmiş, sonraları Bakıda milliyət məsələsi ilə bağlı yazıb çap etdirdiyi yazılarında Şeyx Cəmaləddin Əfğanidən xeyli faydalanmışdır.

1913- cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illik yubileyi münasibətilə ümumi əfv elan olunmuş və bir çox mühacirlər kimi Rəsulzadə də İstanbuldan Bakıya dönmüşdü. İstanbul mühiti Rəsulzadənin ümumi dünyagörüşünə qüvvətli təsir göstərmiş, Bakıya döndükdən sonra Ziya Göyalpın “ Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” ideologiyasını müdafiə edərək Azərbaycan Türk toplumuna yeni- yeni istiqamətlər vermişdir. Rəsulzadə “ Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” ideoloji sistemini qəbul və təbliğ etmiş, sonradan onu dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırmışdır.

“Türk yurdu” cəmiyyətinə daxil olan, Şeyx Cəmaləddin Əfğaninin “Vəhdəti- cinsiyyə” fəlsəfi traktatını Türkcəyə tərcümə edərək “ Türk yurdu” dərgisində çap etdirən Rəsulzadə Türk milliyətçilərindən “ Türkçülüüyü” əxz edərək redaktoru olduğu Müsavat Partiyasının orqanı olan “ Açıq söz” qəzetində ilk dəfə olaraq “ müsəlman” və “ tatar” sözlərini “ Türk” sözü ilə əvəz etmiş, millətə: Sən Türksən!, rus hökumətinə isə: Biz Türkük! – deyə xitab etmiş, bununla da “ ümmət” və “ ümmətçilik” dövrünün rəsmən qapadığını, “ Millət” və “ Türk millətçiliyi” dövrünün başladığını elan etmişdi.

Bakıda ruhani ailəsində anadan olan, Şərq İslam Fəlsəfəsinə dərinədən bələd olan, ilk əvvəllər ideoloji baxımından sosial – demokrat olan Məmməd Əmin Rəsulzadənin dil, din və millət haqqındakı fikir və mülahizələrini digər Türk milliyətçiləri ilə eyniyyət təşkil etdiyindən onu “ Milliyətçi demokrat”

adlandırmaq gərəkdir. Azərbaycan ictimai – fəlsəfi fikir tarixində millət, dil, din, əxlaq və mənəviyyat kimi milli ideologiyanın əsasını təşkil edən amilləri heç kim Rəsulzadə kimi sistemli şəkildə işləyib hazırlamamışdır. Onun 1914- cü ildə “ Dirilik” jurnalında çap etdirdiyi “ Dirilik nədir?”, “ Milli dirilik”, “ Millətin bir rüknü də dindir” adlı silsilə yazıları bütünlüklə bu mövzulara həsr edilmiş, daha sonra 1915- ci ilin oktyabrından nəşr etdirməyə başladığı “ Açıq söz” qəzetindəki əksər yazıları “ Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” məfkurələrinin mahiyyətini açıqlamağa yönəlmişdir.

İslam dinində islahat tərəfdarı olan Rəsulzadə milli birlik üçün dinin rolunu yüksək qiymətləndirmiş və göstərmişdi ki : “ Millətin bir dövrü vardır ki, o zaman hər şeyə ancaq dini bir qüdsiyyət nöqtəyi- nəzərindən əhəmiyyət verir. Bu qüdsiyyəti – diniyyə etiqadı milləti bir çox bələlardan mühafizə etmək xüsusiyyətinə malikdir”.

Rəsulzadə ilk öncə “ Dirilik” jurnalında (1914- 1916) ilk dəfə olaraq millətin elmi tərifini verərək “ Milli dirilik”başlıqlı silsilə məqalələri ilə Rusiya imperatorluğu daxilindəki Türklərin, o cümlədən də Azərbaycan Türklərinin müstəqil bir milli varlıq olduqlarını önə sürmüş, onların qurtuluş davasını toplu halda ələ almış, daha sonra “ Müsavat” partiyası və bu partiyanın orqanı olan “ Açıq söz” qəzeti ilə bu hərəkatın bayraqdarı olmuşdur.

Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu, Azərbaycan siyasi Türkçülüynü əməldə həyata keçirən ən böyük nümayəndəsi, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin banisi Məmməd Əmin Rəsulzadə İstanbuldan Bakıya qayıtdıqdan sonra “ Müsavat” partiyasının ideologiyasında çox mühüm və əsaslı dəyişikliklər yaratmış, onun “ ümmətçilik”dən “ milliyətçiliyə”, “ islamçılıqdan” “ türkçülüyə” keçməsinə qərarlaşdırmış, silsilə yazıları ilə partiyanın türkçü və istiqlalçı ideologiyasını və inqilabçı taktikasını qəti şəkildə təsbit etmiş, bu ideologiyayı rəhbərlik etdiyi “ Açıq söz” qəzeti vasitəsilə yaymış, ictimai fikri bu yolla formalaşdırmağa nail olmuşdu.

Rəsulzadə maarifçi milliyətçiliklə siyasi – ideoloji milliyətçiliyi çuğlaşdıraraq belə bir fəlsəfi fikri əsaslandırmışdı ki,

siyasi və milli dövlətə, milli hüriyyət və milli istiqlala malik olmayan millətlərin milli varlıq və milli mədəniyyətlərini qoruyub inkişaf etdirmələri imkan xaricindədir.

Rəsulzadə millətin formalaşmasında və bütünləşməsində dilə mühüm əhəmiyyət vermiş, bu məsələ ilə əlaqədar olaraq silsilə yazılar dərc etdirmişdir. Bu yazılarında Rəsulzadə dili mühüm bir ictimai amil hesab etmiş, dil birliyinin təsirini din birliyindən daha güclü hesab etmiş və göstərmişdi ki, dil millət həyatının ən mükəmməl bir şəklidir. Dil bir millətin ən qiymətli sərvətinin, həyatının ən ali mənbəyini təşkil edir. Qədimdə “ dil” demək, “millət” demək idi.

Rəsulzadə istər Bakıda olarkən “ Kaspi”, “ Şərqi-rus”, “ Həyat”, “ Füyuzat”, “ İrşad”, “ Tərəqqi”, “Hümmət”, “ Yoldaş” kimi qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi yazıları, istər İranda Məşrutə inqilabında iştirak edərək fars dilində buraxdığı “ İrani - nov” qəzetindəki siyasi, ictimai, əxlaqi və ədəbi yazıları istər İstanbulda olduğu dövrlərdə “ Türk yurdu” jurnalındakı İran Türkləri və İran mücahidləri haqqındakı elmi- siyasi məqalələri və istərsə də uzun sürən mühacirətdən sonra Bakıya dönərək “ İqbal”, “ Şəlalə”, “ Bəsirət”, “ Dirilik” və özünün redaktoru olduğu “ Açıq söz” və başqa mətbuat orqanlarındakı milli dilə, milli diriliyə, Türkçülüyə, Türk dilinin məktəblərdə tədrisi məsələlərinə, qadın azadlığı məsələsinə, bir sözlə, Azərbaycanın, bütün Türk dünyasının, Şərqi və Qərbi ictimai – siyasi, fəlsəfi – ideoloji, ədəbi – mədəni həyatında baş verən hadisələrə həsr etdiyi dərin məzmunlu məqalələri ilə gələcək müstəqil, demokratik, milli dövlətin fəlsəfi-ideoloji, siyasi- iqtisadi əsaslarını yaratmışdı. Bütün bunlara görə çar hökuməti tərəfindən Rəsulzadə təqiblərə məruz qalmış, hərbi məhkəməyə verilmiş, lakin 1917- ci ilin fevral ayında baş verən inqilab nəticəsində həyatını qurtarmağa müvəffəq olmuşdu.

Bütün bu elmi, fəlsəfi, siyasi- ideoloji yazıları ilə kifayətlənməyən Rəsulzadə Bakıya qayıtdıqdan sonra fəal siyasi fəaliyyətə başlayaraq “ İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal” şüarı ilə meydana atılmış, 1917- ci il fevral- burjua inqilabından sonra rəhbərlik etdiyi “ Müsavat” partiyasının proqramına Azərbaycanın muxtariyyəti məsələsini daxil etmişdi.

Rəsulzadə 1917- ci ilin aprel ayında Bakıda toplanan “ Qafqaz İslam Qurultayı” və həmin ilin may ayında Moskvada toplanan “ Rusiya Müsəlmanları Konqresi”ndə rus əsiri müsəlmanlar üçün ərəzi muxtariyyəti və “ Milli dövlət” tezisini ısrarla müdafiə etmiş və bu müvəffəqiyyət onun şöhrətini bütün Türklər arasında artırmış, onu Rusiya Türklərinin liderinə çevirmiş, Rusiyanın gələcək idarə şəklini təyin edəcək Qurucular Məclisinə Rəsulzadə həm Azərbaycandan, həm də Türküstandan xalq vəkili seçilmişdi.

Peterburq və Moskvada bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Rusiyadan ayrılan Cənubi Qafqaz millətləri hökumətinin Seym məclisində müsəlman fraksiyasının rəhbəri kimi Rəsulzadə Zaqafqaziyanın müstəqilliyi tərəfdarı olmuş, Birləşmiş Zaqafqaziya Cumhuriyyəti gürcülərin özlərini müstəqil elan etdikdən sonra Quzey Azərbaycanın müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Milli Şurasının Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdir.

Mövcud siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq ilk əvvəllər federasiya tərəfdarı kimi çıxış edən Rəsulzadə sonralar tam müstəqillik mövqeyindən çıxış etmiş, öz məqalə və çıxışlarında “ Milli istiqlal” şüarını irəli sürmüş və rəhbərlik etdiyi “ Müsavat” Partiyasının sonrakı proqramına “ Milli istiqlala malik olmayan bir millət hüriyyət və harsını (Milli mədəniyyətini – A.M.) hifz edə bilməz”, “ Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti şəklində idarə olunmalıdır” və s. bu kimi müddəaları daxil etmişdi.

Rəsulzadə 1918- ci ilin fevral ayında açılan Zaqafqaziya Seymində Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını, müstəqil və konfederativ bir dövlət olaraq elan edilməsini və Müstəqil Qafqaz dövlətinin Türkiyə ilə müzakirələrə başlayaraq, Rusiyadan ayrı sülh aktı imzalamasını müdafiə etmiş və bu müdafiə mart ayı ərzində müsbət nəticə verməyə başlamışdı. Lakin Zaqafqaziya Seymi 26 may 1918- ci ildə Gürcüstanın özünü müstəqil elan etməsilə parçalanmış, Seymin Müsəlman Şurası da özünü Azərbaycan Milli Şurası, daha doğrusu, Azərbaycan Parlamenti elan etmiş, bununla da əslində Azərbaycanın ilk Parlamenti yaranmış və Azərbaycanda ilk Parlamentli Respublikanın əsası qoyulmuşdu. Azərbaycan Milli Şurası 28 mayda Tiflisdə keçirilən

iclasında Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, Məmməd Əmin Rəsulzadəni Milli Şuranın sədri seçmiş, 6 maddədən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi”ni qəbul etmişdi.

Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul edilən “İstiqlal Bəyannaməsi” bütün Türk və müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda Demokratik Respublika idarə üsulunun – Parlamentli Respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. 28 may 1918- ci il “İstiqlal Bəyannaməsi”ndə göstərilirdi ki:

- 1) Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənubi- Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir.
- 2) Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cumhuriyyətidir.
- 3) Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.
- 4) Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.
- 5) Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.
- 6) Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın idarəçiliyinin başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur.

Bu hüquqi və siyasi aktda Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı elan edilmiş, onun ərazi hədudları çərçivəsində dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapmış, demokratik dövlətə məxsus əsas prinsiplər müəyyənləşdirilmişdi. Bu “Bəyannamə” ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk Xalq Cumhuriyyəti forması öz əksini tapmışdır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şura sədri kimi Türkiyə ilə hərbi müqavilə bağlamış və bununla da Azərbaycan xalqının milli varlığını yox olmaqdan qurtarmış və bütün Qafqaz xalqlarına müstəqil milli dövlət qurmaq imkanlarını təmin etmişdi. Onun Milli Şuranın sədri kimi 7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Parlamentində etdiyi tarixi nitqi və ondan sonra “Müsavət” partiyası adından elan etdiyi “Bəyannamə” gənc Cumhuriyyətin dövlət quruluşunda, daxili və xarici siyasətində təməl daşını təşkil etdiyi kimi, Azərbaycanın əsas təşkilati qanunlarının da ana prinsiplərini əhatə etmişdi. Rəsulzadə həm Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin təşəkkülündə, həm Parlamentdə, həm də Parlamentdən xaricdəki fəaliyyəti ilə Milli Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdı.

Rəsulzadə dövlət və dövlətçiliklə bağlı fikir və mülahizələrini özünün məşhur “Qafqaz Türkləri”, “Azərbaycan Cumhuriyyəti”, “Əsrimizin Səyavuşu”, “Çağdaş Azərbaycan Türkləri” və s. kimi əsərlərində daha geniş şərh etmişdir. (Bax: Mehmet Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, İstanbul 1993; M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan Cumhuriyyəti, Bakı 1990; Məmməd Əmin, Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı 1991).

Bu əsərlərdən çıxan ümumi nəticələri xülasə şəklində qeyd edən Rəsulzadə göstərmişdi ki, yüz illik əsarət həyatından sonra Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində çökən Rus imperatorluğunun xarabalıqları altından Azərbaycan milli bir dövlət halında qiyam etdi və istiqlalına qovuşdu. Azərbaycan Respublikası öz işlərini özü idarə etməyə başladı. Azərbaycan Respublikası çox ağır şərait və məhrumiyyətlər içində qısa bir zamanda hüquqi, idari, siyasi, iqtisadi, hərbi və milli maarif sahələrini tənzim etdi, məmləkətdə asayiş və intizamı yoluna qoydu və nəticədə 1920-ci ilin 12 yanvarında böyük dövlətlər tərəfindən istiqlalı tanındı... Azərbaycan Cumhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşların bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Azərbaycan Millət Məclisi məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib dövlətin tamamilə tələyinə hakim idi. Millət Məclissiz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlanmaz, heç

bir barışıq bağlanmazdı. Hökumət Məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Parlament hakimi- mütələq idi. Burada Avropada belə tətbiq olunmayan həqiqi bir Xalq Cumhuriyyəti qurulmuşdu (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əsrimizin Səyavuşu, səh.40,41,42).

Şeyx Cəmaləddin Əfğaninin “Dində, əqidədə birlik”, İsmayıl bəy Qasıralının “Dildə, fikirdə, işdə birlik”, Əlibəy Hüseynzadənin “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Avropalaşmaq”, Ziya Göyaltın “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək”, ideyalarını özünün “Milliyyət, Beynəlmiləliyyət, Əsriyyət” ideyası ilə çulğalaşdıran Məmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətini bu ideoloji sistemlər əsasında yaradaraq ilk dəfə bu ideoloji doktrinaları dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmış, iş proqramı kimi elan və qəbul etmiş, üç rəngli dövlət bayrağında bu ideoloji sistemi əks etdirmiş, Azərbaycan milli istiqlalını, ərəzi bütövlüyünü, Xalq Cumhuriyyətinin statusu və potensial tarixi əsasını, inzibati və siyasi modelini bu doktrinlər əsasında müəyyənləşdirmişdi.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti 1920-ci ilin 28 aprelində bolşevik Rusiyası tədərindən istilaya uğramış, Rəsulzadə həbs edilərək həbsxanaya salınmış, Stalinin müdaxiləsi ilə həbsxanadan çıxarılaraq Moskvaya aparılmış, iki ilə yaxın nəzarətdə saxlanıldıqdan sonra 1922-ci ildə Finlandiyaya qaçmağa müvəffəq olmuş, həmin ildə də İstanbula gələrək bolşeviklərə qarşı mübarizəsini davam etdirmişdi. Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra da ümidini itirməyən, ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Məmməd Əmin Rəsulzadə hələ 1920-ci ildə söyləmişdi ki: “Ey vətəndaşlar! Ey gələcək nəsil, ey gənclik! Ey əsrimizin Səyavuşunun böyümüş oğlu! Sənin öhdəndə böyük bir vəzifə var. Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı. Onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki : Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz” (Bax: M.Ə.Rəsulzadə, Əsrimizin Səyavuşu,səh.56).

Rəsulzadə 1923-1928-ci illərdə “Yeni Qafqaz”, 1928-1929-cu illərdə “Azəri Türkü”, 1929-1931-ci illərdə “Odlu yurd”

jurnallarını nəşr etdirmiş və bu dövrdə “Azərbaycan Cumhuriyyəti keyfiyyəti-təşəkkülü və indiki vəziyyəti” adlı kitab çap etdirərək Azərbaycan davasını bu illərdə də davam etdirmişdi.

Bəzi diplomatik səbəblər üzündən yaxın yoldaşları ilə bərabər 1931-ci ildə İstanbulu tərk etməyə məcbur olan Rəsulzadə siyasi fəaliyyətini Avropada da davam etdirmiş, orada “Rusiya Məhkum Millətlərinin Müştərək Cəbhəsi” adlı təşkilatda Qafqaz xalqlarının nümayəndələri ilə 1934-cü ildə “Qafqaz Konfederasiyası Paktı”nı imzalamış, Parisdə nəşr olunan “Prometey” jurnalında Milli Azərbaycan davasını müdafiə etməklə Azərbaycan istiqlal davasını millətlərarası bir məsələ halına gətirmiş, 1932-1934-cü illərdə “İstiqlal”, 1934-1939-cu illərdə “Qurtuluş” jurnallarını nəşr edərək milli hərəkatın daha çox yayılmasına çalışmış, xaricdə Qafqaz xalqları, rus olmayan digər istiqlalçı millətlərlə rus əsiri Türklər arasında iş birliyi yaratmağa nail olmuşdu.

Rəsulzadə Avropada olduğu müddətdə bütün bunlarla yanaşı “Panturanizm” haqqında öz fikir və mülahizələrini də irəli sürmüş və göstərmişdi ki, Şərqdəki milli hərəkatın bir növü kimi “Panturanizm” Qərbdə irticaçı sayılan və çox vaxt “Şovinizm” adlandırılan millətçilikdən fərqlənir. “Şovinizm” təcavüzkar hərəkatdır və əsasən milli birliyə malik kapitalist dövlətlərin öz hakimiyyətlərini gücləndirməyə və ərazilərini genişləndirməyə can atan dövlətin ekspansiyası amillərinə əsaslanan bir hadisədir. Avropa millətçiliyi siyasi cəhətdən təcavüzkar ideologiyadır. Şərqdəki millətçilik isə siyasi cəhətdən müdafiə, sosioloji cəhətdən isə mütərəqqi hadisədir.

Azərbaycan və bütövlükdə Sovet İttifaqına daxil olan bütün Türk xalqlarına qarşı “Panturanizm” damğası altında 1930-cu illərdə başlanan sovet və xarici “Panrusistlər”in təbliğat maşınıını və repressiyasını xarakterizə edən Rəsulzadə yazırdı: “Bütövlükdə “Panturanizm” ətrafında qaldırılmış səs-küy iki mətləb üzərində cəmləşmişdir:

1) Ey rus xalqı, özünə gəl! Səni yeni monqol istilasına təhlükəsi gözləyir.

2) Ey Qafqaz xalqları! Ehtiyatlı olun! Rusiyadan ayrıldıqdan sonra Türkiyənin hakimiyyəti altına düşəcəksiniz.

Rəsulzadə “Panturanizmdə iki cərəyan” adlı məqaləsində yazırdı: “Panturanizm siyasi fikrin məlum sisteminə çevrildikdə onun tərkibində iki meyl meydana çıxmağa başladı: a) Mərkəzçilərin romantik cərəyanı; b) federalistlərin realist cərəyanı. Birinci cərəyan nümayəndələri Türk xalqlarının qan qohumluğunun, eyni etiqada mənsub olmalarının, dillərinin müəyyən qədər ümumiliyinin müəyyən siyasi vəziyyət şəraitində vahid Türk dövləti yaratmaq üçün kifayət olması qənaətində idilər. Realist cərəyan isə hərəkətin ali idealından ilham alsa da, bu idealda romantik xəyallardan daha çox milli özünüdərkən oyanmasının real nəticələrinə əhəmiyyət verirdi... Bu cərəyan ilk növbədə ayrı-ayrı Türk xalqlarının müstəqil dövlətlər şəklində azad olması üçün çalışırdı. Türk xalqlarının geniş xalq kütlələrini inqilabiləşdirən və onları milli özünüdərk və öz müstəqilliyini təmin və təsdiq etmək uğrunda fəal mübarizə meydanına səsləyən bir ideologiya kimi “Panturanizm” obyektiv cəhətdən mütərəqqi ideyadır və öz növbəsində rus imperalizminə və bədnam “Vahid və bölünməz Rusiya” ideyasına qarşı yönəlmişdir... Hadisələrin gedişindən və düşüncələrdə baş verən belə bir təkamüldən çıxış edərək və bu gün əlimizdə olan məlumatlara istinadən belə bir faktı qeyd edə bilərik ki, romantik siyasi “Panturanizm” artıq yoxdur, yalnız sırf real və konkret milli məqsədlər güdən “Türkçülük” mövcuddur... Türk xalqlarının milli şüuru irqi ideologiyadan milli ideologiyaya keçir və bu, hətta ideoloji-nəzəri sahədə də “təcavüzlük təhlükəsi”ni tamamilə aradan qaldırır... Hazırda Türkiyənin siyasəti realist türkçülüyə müvafiqdir və bu gün Türkiyənin sosial-iqtisadi vəziyyəti də ona uyğun gəlir”.

Atatürk dövrü Türkiyəsindəki “Türkçülük hərəkəti”na qiymət verən Rəsulzadə yazırdı: “Kamalçılıq qəti şəkildə və tam səmimiyyətlə Osmanlı İmperatorluğunun “milli sazişdən” kənarda qalan torpaqlarından imtina etdi. Atatürk bu tarixi zərurəti olduğu kimi qəbul etdi. Onun adına çıxarılan “Panturanizm” planı isə cənab “rusistlər”in dəyirmanına su tökmək arzusunda olanların hiyləsindən başqa bir şey deyil. Öz varlığı ilə Sovet İttifaqındakı

Türk xalqlarının milli və azadlıq hərəkətlərinə müsbət təsir göstərən “Panturanizm” deyil, bugünkü real Türkçülükdür”.

İnqilabçı sosializm, kapitalizm, kommunizm, bolşevizm və liberalizmin mahiyyətini “Milli təsanüd” əsərində açıqlayan Rəsulzadə onların cəmiyyətə və bütövlükdə insanlığa vurduğu zərbələri göstərdikdən sonra belə bir nəzəri fikir irəli sürür ki: “Nə fərdi hüriyyətlə şəxsi mülkiyyətin mütləqiyyətindən doğan kapitalist anarxiyası ilə sərmayə istibdadı, nə də insanları mənlıyindən çıxararaq bir kölə və makina halına salan kommunizm əsarəti. Nə mütləq liberalizm, nə də mütləq kollektivizm. O halda ikisini də birləşdirən solidarizm-təsanüd”.

“Təsanüdcülüyn” əsasının hüriyyət, şəxsi təşəbbüs və mülkiyyətdən ibarət olduğunu hesab edən Rəsulzadə liberalizmin dövləti sadəcə polis və məhkəmə dərəcəsinə endirməsinə, kommunizmin isə “Nə millət var, nə də dövlət. Bu ancaq çalışan kütlələri işlətmək üçün kapitalist ideoloqları tərəfindən uydurulmuş bir yalandır. Var olan siniflərdir...Fəhlənin nə vətəni var, nə də milləti” fikirlərinə qarşı çıxır və göstərir ki: “Solidarizmdə dövlət millətin təmsilçisi və cəmiyyətdəki münasibətlərin tənzimləyicisidir”. Sinifləri əsas götürən kommunizmdən, fərdləri əsas götürən kosmopolit liberalizmdən fərqli olaraq solidarizm millidir. Liberalizm mədəniyyətin ruhunu fərdin yaradıcı eqoizmində görür. Kommunizm isə bunu sinif eqoizmi ilə əvəz edir. Solidarizm isə mədəniyyəti fəal eqoizmi ilə cəmiyyət mənfəətləri arasındakı ahəngdən ibarət bilir. Liberal cəmiyyətdə başqa cür düşünmək qəhrəmanlıqdır. Solidarizmdə isə bu bir vəzifədir... Topluluğun mənfəətlərini təmsil edən müəssisə dövlətdir... Madam ki, “Milliyyətçilik” deyirik, madam ki, milli dövlət istiqlalını müdafiə edirik, o halda bizim üçün nə kosmopolit liberalizmə və nə də kommunizmə dözmək caiz olmaz. Bizcə, müdafiə ediləcək yeganə sosial sistem təsanüd (solidarizm) sistemidir.

İkinci Dünya müharibəsi əsnasında Hitlerin “Həyat sahəsi” nəzəriyyəsinə dayanan istila və hakim olma siyasətinə və totalitar rejiminə qarşı çıxan Rəsulzadə Berlinə dəvət olunmuş, o zamankı

Alman hökuməti ilə aylarca müzakirələr aparmış, istiqlal xaricində heç bir anlaşılmaya tərəfdar olmamışdı.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünya iki super cəbhəyə ayrılmış, qırmızı rus imperializmi müharibədən qalib çıxaraq fərd və əməklə bərabər millətləri də öz əsarəti altına almışdı. Belə bir vəziyyətdə Rəsulzadə mübarizəni davam etdirməklə gələcək nəsillərə demokratik azdlıq, fərdin və əməyin azadlığı ilə bərabər millətin də azadlığını bir vacib vəzifə olaraq milli bir məfkurə mirası kimi vəsiyyəət etmişdir.

Bütün mənalı həyatını Azərbaycanın istiqlalına həsr edən Rəsulzadə “İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal” deyə meydana atılmış 6 mart 1955-ci ildə Ankarada üç dəfə “Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!”- deyərək gözlərini əbədi yummuşdur. Qəbri Ankaradadır.

Ruhu şad olsun. Amin.

AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIMLI
FİLOLOGİYA ÜZRƏ DƏLSƏFƏ DOKTORU,
DOSENT

Atatürk

1.16.Qazi Mustafa Kamal Paşa-Atatürk

Milli, dini və insani duyğularla bəslənən, Türk kimi yaşayıb, Türk kimi yüksələn və Türk kimi bu dünyanı tərک edib əbədiyyətə qovuşan əsil türklər yalnız öz millətinə deyil, bütün insanlığa xidmət etmiş, bəşəriyyətin böyük bir bölümünü zaman-zaman rifaha ulaşıdırılmış, elmi, ictimai, iqtisadi və siyasi baxımdan durmadan yüz illərlə yüksəlmiş, beş min illik bir dönməndə tarixə mədəniyyətin ən yüksək mərhələsi sayılan 25 imperatorluq, 60 dövlət, 4 atabəylik, 32 bəylik, 35 xanlıq və 9 Cümhuriyyət bəxş etmişlər. Türklərin bu əzəmət və yüksəlişi onun düşmənlərini qıcıqlandırmış, Türkləri yox etmək və ya ən azı zəif duruma düşürmək üçün yüz illərlə düşünüb-daşınmış, nəhayət XX yüzilliyin ikinci onilliyində bu istəklərinə nail olmuşdular. Türk düşmənləri birləşib Türklərin 600 illik Osmanlı İmperatorluğuna son qoymaqla da kifayətlənməyib Türkiyə Türklərini də digər Türklər kimi əsarət altına almağa girişmişdilər. Bu məqsədlə onlar Türkiyənin içində yaşayan xristian yunanları və erməniləri həryönlü dəstəkləyərək ölkə daxilində qətləmlər törətmiş, ölkəni və xalqı yağmalamaqla Türkiyə Türklərini də dövlətdən məhrum etməyə çalışmışdılar. Ölkənin belə bir durumunda Tanrı öz ordusu saydığı Türk millətinin bağrından bir qurtarıcı çıxarmış və bu qurtarıcı Türk millətinə yeni bir həyat bəxş etmişdir. Bu qurtarıcı tarixdə məşhur Qazi Mustafa Kamal Atatürkdür.

Əsil adı Mustafa olan Atatürk 1881-ci ildə Səlanikdə anadan olmuş, atası Əli Rza Əfəndi, anası Zübeydə xanımdır. Ata tərəfindən ulu babası Hafız Əhməd Əfəndi XIV-XV əsrlərdə Konya və Aydından Makedoniyaya yerləşdirilən Qocacıq Yürüklərindəndir. Anası Zübeydə xanım isə Səlanik yaxınlarındakı Lanqaza qəsəbəsinə yerləşmiş qədim bir Türk ailəsinə mənsubdur. Milis zabiti, vəqf katibi və daha sonra taxta ticarəti yapan Əli Rza Əfəndi 1871-ci ildə Zübeydə xanımla evlənmiş, ondan altı övladı olmuş, dördü kiçik yaşlarında öldüyündən Atatürkün yalnız 1956-cı ilə qədər yaşayan bacısı Makbulə xanım qalmışdı.

İlk təhsilini ulu babası Hafız Mehmet Əfəndinin əsasını qoyduğu məhəllə məktəbində, sonra atası Əli Rza Əfəndinin istəyi ilə Şəmsi Əfəndi məktəbində alan Mustafa atası 1888-ci ildə öldüyündən bir müddət Rapla Çiftliyində dayısının yanında qalmış, sonra yenidən Səlanikə dönərək məktəbi bitirmiş və Səlanik Mülkü Rüştiyəsinə qeyd olunmuş, qısa bir aradan sonra 1893-cü ildə Hərbi Rüştiyəyə daxil olmuşdu. Hərbi Rüştiyədə riyaziyyat müəllimi onun istedadını yüksək qiymətləndirərək onu “Kamal” adlandırmış və o gündən başlayaraq Atatürk “Mustafa Kamal” adını daşımışdır. Mustafa Kamal 1896-1899-cu illərdə Monastır Hərbi Məktəbində oxumuş, oranı bitirib İstanbulda Hərbi Məktəbə daxil olmuş, 1902-ci ildə bu Hərbi Məktəbdən “teymən” (leytenant) rütbəsi ilə məzun olub Hərbi Akademiyada təhsilini davam etdirmiş, 11 yanvar 1905-ci ildə “yüzbaşı” (kapitan) rütbəsi ilə Akademiyanı bitirmiş, 1905-1907-ci illərdə Şamda 5-ci Orduda qulluq etmiş, 1907-ci ildə Kolağası (Baş kapitan) olaraq Monastır 3-cü Ordusunda, 19 aprel 1909-cu ildə İstanbula daxil olub hərbi qiyamı yatıran və Sultan Əbdülhəmidə taxtdan salan Hərəkət Ordusunda Kurmay Başkanı (Ştab Naçalnik) vəzifəsi daşımış, 1910-cu ildə Fransaya göndərilmiş, 1911-ci ildə İstanbulda Genəl Kurmay Başkanlığında (Müdafiə Nazirliyində) çalışmağa başlamışdı. 1911-ci ildə İtalyanların Trablisqərbə (Şimali Afrikadakı Tripoliyə-A.M.) hücumu ilə başlayan müharibədə Mustafa Kamal bir qrup yoldaşı ilə birlikdə Tobruk və Dərnə bölgəsində göröv almış, 22 dekabr 1911-ci ildə İtalyanlara qarşı Tobruk savaşını qazandığından 6 mart 1912-ci ildə Dərnə komandanlığına təyin edilmiş, 1912-ci il oktyabr ayında Balkan müharibəsi başlayınca Qelibolu və Bolayırdakı birliklərlə savaşa qatılmış, Demitoka və Ədirnənin geri alınmasında böyük xidmətlər göstərmiş, 1913-cü ildə Sofya Hərbi Attaşesinə təyin edilmiş, bu vəzifədə olarkən 1914-cü ildə “yarbay” (podpolkovnik) rütbəsinə yüksəlmiş, 1915-ci ildə Hərbi Attaşədəki vəzifəsi sona erincə 19-cu tıməni (diviziyanı) qurmaq üçün Tekirdağa göndərilmiş, 18 mart 1915-ci ildə Çanakkala Boğazını keçməyə çalışan İngilis və Fransız donanması ağır itkilər verib Qelibolu yarmadasına hərbi qüvvə çıxarmağa qərar vermiş, 25 aprel 1915-ci ildə Arıburnuna çıxan düşmən qüvvələrini

Mustafa Kamalın komandanlıq etdiyi 19-cu tümən Conkbayırında durdurmuş, bu qələbədən dolayı Mustafa Kamal “albay” (polkovnik) rütbəsinə yüksəlmişdi. 6-7 avqust 1915-ci ildə İngilislər yenidən Arıburnuna hücumu keçmiş, Anafartalar Qrupu Komandanı albay Mustafa Kamal 9-10 avqustda “Anafartalar Zəfəri”ni qazanmışdı. Bu qələbəni 17 avqustda Kirəçtəpədə, 21 avqustda 2-ci Anafartalarda da təkrar edən albay Mustafa Kamalın əsgərlərinə “Mən sizə hücumu əmr etmirəm, ölməyi əmr edirəm” əmri cəbhənin taleyini dəyişdirmişdi. Mustafa Kamal Çanakkalada bir qəhrəmanlıq dastanı yazmış, Müttəfiq dövlətlərinə “Çanakkala keçilməz” dedirtmişdi.

Mustafa Kamal Çanakkala Savaşlarından sonra 1916-cı ildə Ədirnə və Diyarbəkirdə görən almiş, 1 aprel 1916-cı ildə General-leytenant rütbəsinə yüksəlmiş, rus ordularına qarşı savaşıaraq Muş və Bitlisi geri almış, Şam və Hələbdəki qısa sürəli görüvlərindən sonra 1917-ci ildə İstanbula gəlmiş, vəliəhd Vəlidəddin Əfəndi ilə Almaniyaya gedərək cəbhədə incələmələrə başlamış, bu səyahətdən sonra xəstələnərək Viyana və Qarisbada gedərək müalicə olunmuş, 15 avqust 1918-ci ildə 7-ci Ordu Komandanı olaraq Hələbə dönmüş, bu cəbhədə İngilis ordularına qarşı başanlı müdafiə savaşıları yapmış, “Mondoros Mütərəkəsi” imzalandıqdan bir gün sonra 31 oktyabr 1918-ci ildə “İldırım Orduları Qrupu” Komandanlığına gətirilmiş, bu ordu ləğv edildikdən sonra 13 noyabr 1918-ci ildə İstanbula gələrək Hərbi Nazirlikdə görüvə başlamışdı.

Qərbin imperialist dövlətləri dünya xəritəsini yenidən cızmaq və Osmanlı İmperatorluğunun ərazilərini paylaşmaq məqsədilə 1914-cü ildə I Dünya müharibəsini başlatmış və sonda 30 oktyabr 1918-ci ildə “Mondoros müqaviləsi”ni Osmanlı İmperatorluğuna imzaladaraq ona ağır şərtlər yükləmiş, bununla da onu tarix səhnəsindən silmiş, Osmanlı idarəsindəki Ərəb ölkələrini də öz nüfuz dairələrinə almışdılar. Bütün bunlarla kifayətlənməyən Qərb imperialistləri yunan və erməni birləşmələrini də arxalarına alaraq Türklərin ana yurdu Türkiyə ərazisini də işğala başlamış və bir çox ərazilərini də işğal etmişdilər. Fransızlar Adana və Anadolu dəmiryolu boyunca ən önəmli yerləri işğal etmiş, Güney Anadolu

bölgəsindəki Urfa, Maraş, Ayıntap İngilislər tərəfindən işğal edilərək Fransızlara verilmiş, Antalya və Konyanı İtalyan orduları, Merzifon və Samsunu İngilis əsgərləri işğal etmiş, İstanbul müttəfiq qüvvələr tərəfindən işğal edilmiş, fürsətdən istifadə edən Yunanlar İzmir işğal edərək məmləkətin içlərinə doğru irəliləməyə doğru başlamışdılar. Belə bir vəziyyətdə Türklər Mustafa Kamal Paşanın öndərliyində qurtuluş savaşına başlamış və qərbin imperialist güclərinə qarşı Cümhuriyyətin qurulmasına gedən yolu açmışdılar. Bütün bunları Mustafa Kamal Paşa o dövrdə belə dəyərləndirmişdi:

“İstila fikri ilə başlanan Cahan Hərbini xitama erdirən qalıblar təklif etdikləri sülh şərtləri ilə ana torpaqlarımızı, istiqlal və hürriyyətimizi əlimizdən almağa, əsrlərdən bəri İslam və Türklüyün fədakar mühafizi olan millətimizi əsir dərəcəsinə endirməyə qalxışdılar... İtilaf dövlətləri bəzi müstəqil bir dövlət halında yaşamağa qabiliyyəti olmayan bir millət hesab edir və bu yanlış düşüncə bəhanəsilə məmləkətimizi parçalamaq və millətimizi əsarət altına almaq istəyirdilər. Düşmənlərimiz istila etdikləri məmləkətimizdə hər növ müdafiə vəsaitindən təcrid edilmiş olan millətdeşlərimizə qarşı bu günə qədər fasiləsiz olaraq təhrib, yağma, qətl kimi zülmələri tətbiq etməkdə heç bir tərəddüd göstərmədilər. Düşmənin bu insafsız qərarı və zülmü qarşısında millət olaraq...yeddidən yetmişə, qadın kişi, gənc qoca –hər kəs birlik çağırışına qoşuldu. Birlik bizi zəfərə ulaşırdı” (Bax: Atatürkün Söyləv və Demeçləri, II cilt, səh.18).

Türkiyə Cümhuriyyətinin memarı, Türk dünyasının XX əsrdə yetişdirdiyi ən böyük dövlət xadimi Mustafa Kamal Atatürk XX əsrin üçüncü onilliyində milli demokratik bir dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə apararaq öz ideal məqsədini gerçəkləşdirməyə nail olmuşdu. Belə ki, 1915-ci ildə Çanakkala savaşında, 1916-cı ildə Doğu cəbhəsində qazandığı böyük başarılarından dolayı 1917-ci ildə “İldırım Orduları” qrupunun bir bölümü olan 7-ci ordu komandanlığına təyin edilən Mustafa Kamal Paşa Alman generalı Falkenhaym ilə anlaşmadığına görə istefa verərək 1917-ci ilin oktyabr ayında İstanbula dönmüşdü. Nəhayət 15 may 1919-cu ildə Qara dəniz sahillərində Türklərlə Pontusçu Rumlar arasında çıxan

davamlı mücadiləni yatırmaq üçün Mustafa Kamal Paşaya bəzi əlavə səlahiyyətlər də verilərək ordu müfəttişi təyin edilmiş, ona mühüm vəzifələr tapşıraraq oraya göndərilmişdi. Ona bu səlahiyyətləri verənlər vəziyyəti tam mənası ilə anlamamış və Mustafa Kamal Paşaya tapşırılmışdı ki, bölgədə asayiş və əmniyyəti təmin etsin, silahları topladaraq depolarda mühafizəsini təşkil etsin, müxtəlif yerlərdə qurulan cəmiyyətlərə silah və ordu yardımını önləsin.

Mustafa Kamal Paşa ordu müfəttişi olduğu üçün iki diviziyalı 3-cü və 15-ci Korpuslar da onun əmrində idi. Trabzon, Ərzurum, Sivas vilayətləri ilə Ərzincan və Samsun müstəqil sancaqları da Müfəttişliyin sərhədləri daxilində idi. Müfəttişliyə sərhəd olan qonşu vilayət və sancaqlar ilə kolordular (korpuslar) da Müfəttişliyin müraciətini nəzərə almaq məcburiyyətində idilər. Müfəttişlik Hərbi Nazirliyə bağlı olsa da, daha yüksək məqamlarla da görüşüb məsləhətləşmək haqqına sahib idi.

Mustafa Kamal Paşa bu vəzifə və səlahiyyətlərlə 19 may 1919-cu ildə Samsuna gəldiyi zaman artıq məmləkətin hər tərəfində məhəlli müdafiə cəmiyyətləri qurulmuş və yeniləri də qurulmaqda idi. Belə ki, Ədirnə və ətrafında “Trakya və Paşaeli Cəmiyyəti”, Ərzurum və Əlazizdə “Vilayəti-Şərqiyyə Müdafiəyi-Hüquqi Milliyyə Cəmiyyəti”, Trabzonda “Müdafiəyi-Hüquq Cəmiyyəti”, İstanbulda “Trabzon və Həvalisi Adəmi-Mərkəziyyət Cəmiyyəti” və s. artıq fəaliyyətdə idilər. İzmirin Yunanlar tərəfindən işğalından sonra İzmirililər buna qarşı “Rəddi-İlhaq” prinsipini irəli sürərək mitinq təşkil etmiş və İzmirin Yunanıstana birləşdirilməsinə qarşı 3 cəbhə yaratmışdılar. Güney Anadolunun işğalından sonra 21 yanvar 1919-cu ildən etibarən Adana və Maraş cəbhələri də yaradılmışdı.

Mustafa Kamal Paşa bir milyonluq Osmanlı ordusundan 1919-cu ilə qalan 50 minlik ordunun üç yerə bölünmüş olan 3-cü ordusunun müfəttişi idi. Ona mərkəzi Ərzurumda yerləşən və komandanı Kazım Qarabəkir Bəy (Paşa) olan 15-ci Kolordu və mərkəzi Sivasda yerləşən və komandanı Rəfət Bəy olan 3-cü Kolordu tabe idi. Mustafa Kamal Paşa taktiki gediş edərək öncə bunlarla deyil, digər ordulara bağlı Kolordu komandanları və

vilayət valiləri ilə danışıqlara başlamış, daha sonra bu fəaliyyətini hüquqləşdirmək və millət tərəfindən qəbul ediləcək bir hala gətirmək üçün seçilmiş nümayəndələrdən ibarət bir məclis toplamaq və o məclisin qərarlarını əsas götürərək fəaliyyətə başlamaq istəmişdi. Bu məqsədlə Mustafa Kamal Paşa 22 iyun 1919-cu ildə Amasyada bir “Bildiriş” hazırlayaraq hər tərəfə göndərmiş, toplantı yerinin Ərzurum olduğunu bildirmiş, toplantı tarixinə qədər digər vilayətlərin nümayəndələrinin Sivasa varə bildikləri təqdirdə Ərzurum Konqresinin üzvlərinin də Sivas Konqresinə qatılacaqlarını bildirmişdi.

Mustafa Kamal Paşanın bu “Bildiriş”i yayması işğalçı qüvvələri narahat etmiş, İstanbul hökumətindən onun rəsmi vəzifəsinə son verib İstanbula gətirilməsi istənmişdi. Lakin Mustafa Kamal Paşa xalq tərəfindən sevgi ilə qarşılanmış və o, öncə Sivasa, oradan da Ərzuruma keçərək 23 iyul 1919-cu ildə orada Doğu vilayətləri Konqresini gerçəkləşdirmiş və İstanbula bir teleqram göndərərək öz vəzifəsindən istefa verdiyini rəsmən bildirmişdi. 14 gün davam edən Ərzurum Konqresi Mustafa Kamal Paşanı Konqres sədri seçmiş, bir “Nizamnamə” qəbul etmiş və bir “Bəyannamə” yayınlamışdı. Əsas Mustafa Kamal Paşa tərəfindən irəli sürülən, “Nizamnamə” və “Bəyannamə”də təsbit edilən əsas prinsiplər bunlar idi:

1) Milli sərhədlər daxilində vətən torpaqları bir bütündür, bölünə bilməz;

2) Osmanlı Hökumətinin çökməsi halında bütün millət bir olaraq hər cür yabançı işğal və müdaxiləyə qarşı çıxacaq;

3) Mərkəzi Hökumət vətənin və istiqlalın mühafizəsinə qadir olmadığı təqdirdə qayənin təmini üçün müvəqqəti bir hökumət təşkil ediləcəkdir. Bu hökumət milli bir Qurultay tərəfindən seçiləcəkdir;

4) Əsas məsələ milli güc və milli iradəni hakim qılmaqdır;

5) Xristian ünsürlərə siyasi hakimiyyət və ictimai sabitliyi pozacaq imtiyazlar verilə bilməz;

6) Heç bir mandat və himayə qəbul edilə bilməz.

Ərzurum Konqresi “Nizamnamə”yə uyğun olaraq Qurultayın qərarlarını yerinə yetirmək üçün bir təmsil heyəti seçmiş və bununla da işini bitmiş hesab etmişdi.

Ərzurum Konqresindən sonra bütün məmləkəti əhatə edəcək yeni bir Qurultayın keçirilməsi üçün çalışmağa başlanmış, Mustafa Kamal Paşa 2 sentyabr 1919-cu ildə Sivasla gəlmiş, 4 sentyabrda Sivas Konqresi öz işinə başlamışdı. 7 gün davam edən Sivas Konqresi “Nizamnamə”yə əlavə olaraq bütün məmləkəti təmsil etdiyini bəyan etmiş, “Şərqi Anadolu Müdafiəyi-Hüquq Cəmiyyəti”nin adını dəyişərək “Anadolu və Rumeli Müdafiəyi-Hüquq Cəmiyyəti” adlandırmış, Qurultayda seçilən təmsil heyətinə bütün ölkəni təmsil etmə hüququ vermişdi.

Bu dövrdə İstanbulda Damad Fərid Paşa kabinetini Əli Rza Paşa kabinəsi əvəz etmiş, Dəniz Naziri Salih Paşa rəsmi olaraq Anadoluya göndərilmiş, Amasyada 20-22 oktyabrda 3 gün sürən danışıqlar nəticəsində Salih Paşa Mustafa Kamal Paşanın Sivas Konqresi tərəfindən təsbit edilən aşağıdakı prinsiplərini qəbul etmişdi:

1) Türklərlə məskun yerlərdə mandat və himayənin qəbul olunmaması;

2) Müsəlman olmayanlara Türk torpaqlarında siyasi hakimiyyət və ictimai asayişə pozacaq imtiyazlar verilməməsi;

3) Anadolu və Rumeli Müdafiəyi-Hüquq Cəmiyyətinin hüquqi bir təşkilat olaraq İstanbul Hökuməti tərəfindən rəsmən tanınması;

4) Müttəfiq dövlətlərlə Osmanlı dövləti arasındakı sülh konfransına gedəcək təmsilçilərin...seçilməsi;

5) Deputat Məclisinin yabançı qüvvələrin işğalı altında olan İstanbulda toplanmasının doğru olmadığı.

Salih Paşa qəbul etdiyi bu maddələri kabinet yoldaşlarına da qəbul etdirməyə vəd versə də sözünü yerinə yetirə bilməmiş, nəhayət 12 yanvar 1920-ci ildə Osmanlı Parlamenti son toplantısını keçirmiş, Məclisdə Müdafiə Hüquq Cəmiyyəti güclü bir qrupla təmsil edildiyindən “Misaki-Milli” (“Milli Pakt”) deyilən Milli Pakt və milli müdafiə proqramı elan edilmişdi. Milli iradəni təmsil

edən bu Milli Pakt aşağıdakı məzmununda bir “Bəyannamə” yayınlamışdı:

1) Osmanlı Dövləti, Ərəb çoxluğu ilə məskun olan və müqavilə bağlandıqda müttəfiqlərin işğalında olan ərazilərdən vaz keçəcək və bu ərazilərin müqəddəratı əhalisinin rəyləri ilə təyin ediləcəkdir. İşğal edilməmiş Türk əraziləri bölünməz bir bütündür.

2) Doğu bölgəsində öz rəyləri ilə Ana vətənə qatılmış olan Qars, Ərdəhan və Batum üçün lazım gələrsə, təkrar xalq rəyinə müraciət edilə bilər.

3) Batı Trakyanın hüquqi durumu o bölgə əhalisinin sərbəstcə verəcəkləri rəylərinə görə təsbit ediləcəkdir.

4) Xilafət və səltənətin mərkəzi olan İstanbul ilə Mərmərə dənizi hər cür təhlükədən uzaq olmalıdır. Bu əsas mühafizə edilmək şərti ilə boğazlar keçişə və ticarətə açıq olacaq və bu məsələ Türkiyə ilə əlaqəli dövlətlərin birlikdə verəcəkləri qərarla təyin ediləcəkdir.

Müttəfiq qüvvələr İstanbul hökumətindən bir çox adamların işdən azad edilməsi və mərkəzdən uzaqlaşdırılmasını tələb etmiş, 16 mart 1920-ci ildə isə İstanbulu faktiki olaraq işğal etdikdən sonra bəzi deputatları da həbs etmiş, həbs edilə bilməyənlərdən bir qismi Ankaraya qaçaraq milli mücadiləyə qatılmış, 5 aprel 1920-ci ildə bütün etirazlara baxmayaraq Damad Fərid Paşa xaricilərin əli ilə yenidən sədarətə gətirilmişdi. Damad Fərid Paşa sədarətə gətirilən kimi “Kuvayi-Milliyə”, yəni milli mücadiləyə başlayanların əleyhinə bir çox əməllər vermiş, İstanbulda toplanan hərbi məhkəmə 11 may 1921-ci ildə Mustafa Kamal Paşa və yaxın yoldaşlarını qiyabi ölümə məhkum etmiş, milli mücadiləni davam etdirənlərin üzərinə hərbi qüvvələr göndərilmiş, İzmit, Bolu və Trabzonda milli mücadiləçilərə qarşı üsyanlar tərtib etmiş, “Kuvayi-İnzibatiyə” (“İnzibati Dəstə”) adı ilə yaratdıqları birliklər səbəbsiz yerə bir çox qardaş qanı tökülməsinə səbəb olmuş, lakin milli mücadilə tərəfdarları bu təhlükəli təşəbbüsləri anında aradan qaldırmağı bacarmış, Ankaradakı İstiqlal Məhkəməsi də Damad Fərid Paşa və tərəfdarlarını vətənə xəyanət suçundan qiyabi olaraq ölümə məhkum etmişdi. Mustafa Kamal Paşa 8 apreldə yayınladığı bildiridə Damad Fərid Paşanın

Aydın elini Yunanıstana təslim etdiyini, təcavüzə uğrayan Türklərin müdafiəsinə əngəl olduğunu, Müttəfiq dövlətləri hərbi işğala dəvət etdiyini, lakin millətin bu dəfə tədbirli və hazırlıqlı olduğunu, Damad Fəridi və hökumətini tanımayacağını açıqlamışdı.

İstanbul işğal altında olduğundan normal fəaliyyət göstərə bilməyən Millət Məclisi Ankarada toplanmaq üçün hər cür tədbir görmüş, 19 mart 1920-ci ildə hər tərəfə “Bildiriş” göndərilmiş, yapılan seçkilər nəticəsində millət vəkiliəri Ankarada toplanmış, 23 aprel 1920-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi öz işinə başlamışdı. Mustafa Kamal Paşa təcili olaraq bir hökumət təşkil edilməsini təklif etmiş, Məclis qurucu məclislərin sahib olduqları bütün haqlara sahib olduğu üçün Hökumət təşkil etmiş və hökumət vəzifəsini də icra etmiş, Mustafa Kamal Paşanı Məclis başqanı seçmiş, beləliklə o, həm dövlət, həm də hökumətin başçısı olmuşdu.

Birinci Böyük Millət Məclisinin Ankarada toplandığı 23 aprel 1920-ci ildən 24 iyul 1923-cü il Lozan sülh anlaşmasına qədərki dövr Milli Mücadilə, başqa sözlə, yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin quruluş dövrüdür. Bu dövr ağır bir dövr olmaqla yanaşı həm də Türk millətinin nəyə qadir olduğunu tarixə sübut etmə dövrüdür. Bu dövrdə yunanlar üzərində qələbə çalınmış, onlar Türk torpaqlarından çıxarılmış, quzey-doğu Türk hüddudlarında ermənilər zərərsizləşdirilmiş, güneydə fransızlara qarşı başarılı mücadilələr verilmiş, Türkiyənin əlaqəli dövlətlərlə başladığı sülh anlaşmaları ilə quzey-doğu və güney sərhədləri təyin edilmiş, Rusiya ilə 16 mart 1921-ci ildə Moskva, 11 oktyabr 1921-ci ildə Qars müqavilələri bağlanmışdı. Bir-birini təqib edən bu zəfər və anlaşmalarla yeni Türkiyə hüquqi cəhətdən tanınmış, İstanbul hökuməti tərəfindən bağlanan bütün müqavilələr hökmsüz sayılmış, Osmanlı dövlətinin yerini Böyük Millət Məclisi və yeni Türkiyə Hökuməti almış, Lozan sülh konfransında yeni Türkiyə nümayəndəsi iştirak etmiş və bu konfransda Türk görüşü qəbul edilmişdi.

7 noyabr 1922-ci ildə Sultan Vəlidəddinin bir ingilis hərbi gəmisinə minərək ölkəni tərk etməsi ilə xilafətdən kənarlaşdırılaraq

yerinə Əbdülməcrid Əfəndi keçirilmişdi. Tarixi görəvinə yerinə yetirən Birinci Böyük Millət Məclisi də seçimlərin 1 aprel 1923-cü ildə yenilənməsinə qərar vermiş, 11 avqust 1923-cü ildə toplanan İkinci Böyük Millət Məclisi 23 avqustda Lozan anlaşmasını onaylamış, 6 oktyabr 1923-cü ildə Türk hərbi qüvvələrinin İstanbula daxil olması ilə vətənin bütünlüyü faktiki olaraq gerçəkləşmişdi. Artıq ən uyğun dövlət şəklini elan etmək zamanı gəlmiş, 1921-ci il Anayasasının bəzi maddələri genişləndirərək hakimiyyətin qeyd-şərtsiz millətə aid olduğu, idarə şəklinin xalqın öz müqəddəratını təyin etmə əsasına dayanan Cümhuriyyət olduğu 29 oktyabr 1923-cü il tarixli 364 sayılı qanunla gerçəkləşdirilmiş, Qazi Mustafa Kamal Paşa Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk Cümhurbaşqanı seçilmişdi.

Cümhuriyyətin qəbul və elanından qısa bir zaman sonra xilafətin ləğv edilməsi və Osmanlı xanədanının ölkə xaricinə çıxarılmasına dair Türkiyə Böyük Millət Məclisi 3 mart 1924-cü ildə qanun qəbul etmiş, demokratiya və layiqlik yönündə mühüm bir siyasi addım atılmışdı. Mustafa Kamal Paşa Osmanlı İmperatorluğu kimi kosmopolit bir dövlətdən devr aldığı toplum üzərində məcburi bir mədəniyyət dəyişimi və gəlişimi başlatmış, Cümhuriyyətə xas bir ideologiya gerçəkləşdirərək kosmopolit Osmanlı mədəniyyətindən fərqli olaraq Cümhuriyyət mədəniyyətini də bu ideologiya əsasında oluşturmağa çalışmış və bu ideologiya və mədəniyyəti xalq arasında yaymağa başlamış, Cümhuriyyət kultürünün toplumsal tabanını yaratmağa müvəffəq olmuşdu.

Mustafa Kamal Paşanın öndərliyində qurulan Türkiyə Cümhuriyyəti ulusçu bir yapıya sahib bulunduğundan yeni oluşmaqda olan mədəniyyətin də ulusçu olması gərəkirdi. Mustafa Kamal Paşa yeni bir toplum, yepyeni bir Türk ulusu yaratmaq üçün yola çıxmış, tarixdə ilk Türk mədəni inqilabını gerçəkləşdirən öndər olmuşdur. O, keçmiş ilə gələcək arasında çağdaş bir mədəniyyət sintezinə gedən yolu açmış, bunun üçün həm dövlətin, həm də millətin bütün güclərini səfərbər etmiş, ölkədə mədəniyyət məktəbləri olan Xalq evləri, müasir tələblərə cavab verəcək Universitet və fakültələr, Konservatoriya, konsert salonları, Gözəl

Sənətlər Akademiyası, rəsm qaleriyaları, mədəniyyət mərkəzləri açdırmış, çağdaş bir eyitim üçün çaba göstərmiş, çeşidli elmi araşdırma mərkəzləri yaratmış, Şərq və Qərb ayırımı yapmadan Türk ulusunun tarixdən gələn özəlliklərinə uyğun bir Cümhuriyyət kultürü meydana gətirmiş, çağdaş, ulusçu və demokratik bir kultür sintezi üçün dövlətin bütün imkanlarından istifadə etmişdi.

Mustafa Kamal Paşa özünəqədərki fikir cərəyanları olan Osmanlıçıların, İslamçıların, Qərbçilərin, İctimai-Məslək tərəfdarlarının, Sosialistlərin və Türkçülərin fikirlərindən və onların mənsublarının durumu və fəaliyyətlərindən xəbərdar olduğundan bu cərəyanların Milli Mücadiləyə verə biləcəkləri yönü və yönsüzlüyü bilmiş və buna uyğun da hərəkət etmişdi. Özü də bir Türk milliyətçisi olan Mustafa Kamal Paşa çıxış və bildirilərində işlətdiyi “milli şüur, milli mücadilə, milli birlik, milli iradə, milli təşkilat, milli istiqlal, milli müqəddərat, milli şura, milli idarə, milli müdafiə, milli dava, milli siyasət, milli fəaliyyət, milli hərəkət, Milli Məclis, milli kabinə, milli hökumət, milli dövlət, milli sirr, milli hiss, milli arzu, milli istək, milli amal, milli qayə, milli müqavilə, milli dəstə, milli komanda, milli hüquq, milli əksəriyyət, milli qurultay, milli məqsəd, milli vəzifə, milli məsələ, milli mövcudiyyət, milli cərəyan, milli təşəbbüs, milli adət-ənənə, milli sərhəd, milli etimad, milli vəhdət, milli mənfəət, milli mənafe, milli mübarizə, milli heysiyyət, milli ruh, milli məfkurə, milli mülk, milli güc, millətin istiqlalı, vətənin bütövlüyü, məmləkətin müqəddəratı, vətənin mənafeyi, vətənpərvər təşəbbüs, vətənin xilas, mübarək vətən” və s. kimi Türkçülərin gündəmə gətirdiyi ifadələrlə həyat və fəaliyyətinə yön vermiş, millətini Türkçülüyə məxsus bu qayələrlə silahlandırmış, məhz buna görə də milli mücadiləni başarı ilə sona çatdırmış, ulusçu bir Cümhuriyyət qurmağa nail olmuşdu.

İmperialist dövlətlərin Türk torpaqlarını zəbt etməsinin mahiyyətini açıqlayan Mustafa Kamal Paşa göstərmişdi ki : “Qərbin heç bir zaman əfv etməyəcəyim zalımları məmləkətimiz Türkiyəni parçalamaq, bu torpaqlarda yaşayan millətimizin heysiyyətini, istiqlalını payımal etmək üçün verdikləri əsrlik qərarı ən nəhayət tətbiq etdilər. Müttəfiq dövlətləri torpaqlarımızı

çeynəməyi xristianlıq adına bir xidmət hesab edirlər. Qərblilərin yunan və ermənilərə sığmaq davranıb bizi parçalamalarına yardımçı olmalarının səbəbi də bu anlayışdır” (Bax: Atatürkün Söyləv və Demeçləri, V cilt, səh.27)

Qərblilərin Türklərə qarşı hisslərini bu qədər açıq şəkildə ifadə edən, onların niyyətlərinin, düşmənçiliklərinin mahiyyətini dərinlən bilən Mustafa Kamal Paşa İstiqlal savaşını başarı ilə sona çardırıqdan sonra duyğularından daha çox ağılını işlətməyə başlamış, daxili siyasətdə olduğu kimi xarici siyasətdə də böyük uğurlar qazanmışdır. Daxili siyasətlə bağlı yeni Türkiyə Cümhuriyyəti Mustafa Kamal Paşanın Cümhurbaşqanlığı dönəmində demokratiya, yeniləşmə, layiqlik, ictimai və mədəni dəyişikliklə əlaqədar olan bir sıra qanunlar qəbul edilmişdi. Belə ki, ölkənin adı “Türkiyə”, dövlətin adı “Türkiyə Cümhuriyyəti”, rəsmi dövlət dili “Türk dili”, Millət Məclisi “Türkiyə Böyük Millət Məclisi” adlanmış, 25 oktyabr 1925-ci ildə “Qiyafət qanunu”, 30 noyabr 1925-ci ildə “Dərviş təkkələri və mədrəsələrin qapanması, xocaların dövlət tərəfindən yetişdirilməsi qanunu”, yeni “Təhsil qanunu”, 26 dekabr 1925-ci ildə “Millətlərarası təqvim qanunu”, 17 fevral 1926-cı ildə “Müasir Türk Mədəni qanunu”, 3 noyabr 1928-ci ildə “Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək haqqında qanun”, 8 oktyabr 1929-cu ildə “Torpaqsız kəndlilərə tiarpaq verilməsi qanunu”, 26 mart 1931-ci ildə “Yeni ölçülər qanunu”, 21 iyun 1934-cü ildə “Türk soy adı alma qanunu”, “Cəza qanunu”, “Ticarət qanunu”, “Borclar qanunu”, “Hakimlər qanunu”, “Dövlət Şurası haqqında qanun” və s. kimi qanunlar qəbul edilmiş, 19 fevral 1932-ci ildə “Xalq evləri” açılmış, 15 aprel 1931-ci ildə “Türk Tarix Qurumu”, 12 iyul 1932-ci ildə “Türk Dil Qurumu” yaradılmışdı.

24 noyabr 1934-cü ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Qazi Mustafa Kamal Paşaya “Atatürk” soyadı vermişdi.

Atatürk dövrü Türkiyə xarici siyasəti və diplomatiyası da təqdirə layiqdir. Ümumiyyətlə, Atatürk dövrü Türkiyə xarici siyasəti və diplomatiyasını üç dövrə bölmək olar. Milli Mücadilə dövrü olan birinci dövr 1920-1923-cü illəri əhatə edir. Bu dövrdə ilk diplomatik təmas Sovet Rusiyası ilə yapılmış, Mustafa Kamal

Paşa Rusiyanın siyasi dəstəyindən imperialist dövlətlərə qarşı bir kozır kimi istifadə etmiş, lakin Sovetlərin quzey-doğu Türk torpaqlarında ermənilərin ərazi sahibi olmalarını dəstəkləməsi ilə ilk görüşlər başarılı olmamışdı. Lakin Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığı altındakı Türk ordusu ermənilərə qarşı hücumla keçərək 29 sentyabr 1920-ci ildə öncə müttəfiq orduları tərəfindən işğal edilərək ermənilərə verilən Sarıqamış, oktyabrın sonunda isə Qarsı azad etməsi ilə 2 dekabr 1920-ci ildə Türkiyə ilə Ermənistan arasında “Gümrü müqaviləsi” imzalanmışdı. Bu müqavilə yeni Türk dövlətinin imzaladığı ilk millətlərarası anlaşma idi. Bu müqavilə Ankara ilə Moskva arasında da uzlaşmaya yol açmış, 16 mart 1921-ci ildə Moskvada “Türk-Rus dostluq və qardaşlıq müqaviləsi” (tarixdə məşhur “Moskva müqaviləsi”-A.M.) imzalanmışdı. Bu müqaviləyə əsasən Batumun Rusiyaya qaytarılması müqabilində Rusiya Türkiyəyə silah və para yardımında bulunmuş, sonra Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın 13 oktyabr 1921-ci ildə “Qars müqaviləsi”ni birgə imzalamaları ilə Türkiyənin quzey-doğu, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın sərhədləri müəyyənləşmişdi. “Qars müqaviləsi”nə əsasən vaxtilə ingilislərlə amerikalılar, daha sonra isə bolşevik Rusiyasının Naxçıvanı ermənilərə vermək istəməsinə son qoyulmuş, Naxçıvan Muxtar Vilayət şəklində gələcəkdə də heç bir dövlətə tərk edilməmək şərti ilə Azərbaycanın himayəsinə verilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bolşeviklər tərəfindən işğal olunandan sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Atatürk uzaqgörən siyasəti ilə Türk etnosunun ən qədim dövrlərdən gələn potensialını özündə cəmləşdirmək üçün Sovet Rusiyasının tərkibində olan böyük Türk dünyası ilə əlaqələri, etnik-mədəni bağları möhkəmləndirmək, Osmanlı İmperatorluğunu parçalayıb ərazilərinə sahib çıxan, Türkiyə ərazisini işğal edən imperialist dövlətlərə qarşı mücadilə aparmaq məqsədilə Sovet Rusiyası ilə səmimi münasibətlər yaratmış, bu yolla Türk millətinin müstəqil demokratik dövlət qurmaq istedadını bütün dünyaya nümayiş etdirmişdi.

Atatürkün Azərbaycan siyasəti onun ümumi xarici siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Onun 14 oktyabr 1921-ci ildə Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri İbrahim Əbilovun etimadnaməsini qəbul edərkən söylədiyi məşhur “Azərbaycan Türklərinin dərdləri öz dərdlərimiz və sevincləri öz sevinclərimiz olduğu üçün onların muradlarına nail olmaları, hür və müstəqil olaraq yaşamaları bizi çox sevindirir” və 18 oktyabr 1921-ci ildə Ankaradakı Azərbaycan səfirliyi qarşısındakı mitinqdə söylədiyi “Bu gün Azərbaycanın istiqlalını təmsil edən bayrağını qaldırarkən əllərimin buraxdığı hissiyyat və təəssürat ilə hərəkətdə olduğunu duyuyorum. Çünki bu bayraqı qaldıran mənim əllərimdir... Bugünkü bayramda mənən müştərək olan bütün Türkiyə xalqının həqiqi və səmimi qardaşlıq hissiyyatı idi. Azərbaycan bayrağının Türkiyə bayrağının yanında, Türkiyə səmasında dalğalanmasını görmək bütün millətimiz üçün böyük bir bayramdır” (Bax: Nizami Cəfərov, Mehmet Akif Tural, Atatürkün Azərbaycan siyasəti (öz dili ilə), Bakı 2008, səh.5) -fikirləri bunu bariz şəkildə göstərməkdədir.

Yunanlar üzərində qazanılan 9-10 yanvar 1921-ci il birinci İnyönü, 30 mart-1aprel 1921-ci il ikinci İnyönü, 21 avqust-13 sentyabr 1921-ci il Sakarya zəfərləri əlaqəli dövlətləri də Türkiyə ilə müqavilə bağlamağa məcbur etmiş, Fransa Türkiyə ilə 20 oktyabr 1921-ci ildə “Ankara anlaşması”nı imzalamış, müqaviləyə əsasən Fransızlar Çuxurova bölgəsindən çəkilməmiş, Adana, Mersin, Osmaniyyə, Kilis və Antəpi boşaltmış, beləliklə öncə imperialist dövlətlər tərəfindən “Sevr anlaşması” ilə tənzim edilmiş Türkiyənin güney sərhədləri də Türkiyənin lehinə dəyişdirilmişdi.

Türkiyə 1922-ci il yanvar ayında Ukrayna ilə, 23 aprel 1923-cü ildə müttəfiq dövlətlərlə bağladığı “Lozan müqaviləsi” ilə xarici siyasətindəki birinci dövrü uğurla başa çatdırmışdı.

Atatürkün Cümhurbaşqanlığı dövründəki xarici siyasətinin ikinci dövrü 1923-1930-cu illəri əhatə edir. Bu dövrdə Mustafa Kamal Paşa uzun sürən müharibə illərində dağıdılmış ölkəni bərpa etmək və xalqı səfərbər etmək üçün bir sıra inqilabi reformlar həyata keçirməyə başlamış, 28 oktyabr 1923-cü ildə Yuqoslaviya, 15 dekabr 1923-cü ildə Albaniya, 18 oktyabr 1925-ci ildə

Bolqarıstanla dostluq müqavilələri imzalayaraq Balkan dövlətləri ilə işbirliyi üçün zəmin hazırlamışdı.

17 dekabr 1925-ci ildə Parisdə Sovet Rusiyası ilə bir-birinə saldırmamaq haqqında Paktı, 22 aprel 1926-cı ildə Tehrandə İranla tərəfsizlik Paktı imzalamış Türkiyə 5 iyun 1926-cı ildə İngiltərə ilə imzaladığı anlaşma ilə Mosulun İraqın tərkibində qalmasına razılıq vermiş, bununla da İngiltərə və Fransa, hətta İtalya ilə münasibətləri tənzimləmiş və 30 may 1928-ci ildə İtalyada da Türkiyə ilə dostluq müqaviləsi bağlamışdı ki, bu da Yunanıstanla bir dostluq anlaşmasının yapılmasına yol açmış və 1930-cu ildə Türkiyə-Yunanıstan dostluq anlaşması imzalanmışdı. 1928-ci ildə Ankaranı ziyarət edən Əfqanıstan kralı Əmənullah Xanla da Türkiyə-Əfqanıstan dostluq müqaviləsi bağlanmışdı.

Atatürk dövrü Türkiyə xarici siyasətinin üçüncü dövrü 1930-1939-cu illəri əhatə edir. Bu dövrdə Türkiyə dünya iqtisadi böhranının meydana gətirdiyi çətinliklərlə qarşı-qarşıya qalmışsa da Osmanlı borcları haqqında 1932-ci ildə Parisdə Fransa ilə anlaşmaya nail olmuş, 9 fevral 1934-cü ildə Yunanıstan, Yuqoslaviya və Rumıniya ilə “Balkan Birliyi”, 20 iyul 1936-cı ildə Montreuxda Bolqarıstan, Fransa, Yaponiya, İngiltərə, Rumıniya, Yunanıstan, Yuqoslaviya və Sovet İttifaqı ilə “Boğazlar sözləşməsi”ni, 9 iyul 1937-ci ildə İran, İraq və Əfqanıstanla “Səadabad Paktı”nı imzalamış, 1938-ci ilin sentyabr ayında qurulan bağımsız Xatay Dövləti 29 iyun 1939-cu ildə Xatay Millət Məclisinin qərarı ilə Türkiyəyə birləşdirilmişdi.

Türkiyə Cümhuriyyəti dahi Atatürkün zəkası sayəsində gücləndikcə çevrəsindəki bölgə ölkələri ilə sülh yolunu çözmüş, “ölkədə və dünyada sülh” şüarını yeni Cümhuriyyətin xarici siyasətinin əsasına çevirmiş, 1932-ci ildə Millətlər Cəmiyyətinin üzvü olmuşdu.

Yeni Cümhuriyyəti iqtisadi cəhətdən yüksəltməyə çalışan Atatürk şəxsi təşəbbüs və qarışıq iqtisadiyyatdan daha çox dövlət iqtisadiyyatına ağırlıq vermişsə də sosialist bir dövlət qurmamışdı. Qərb imperialistlərinə qarşı Sovetlərlə dostluq müqaviləsi bağlamasına və ölkədə bir Kommunist Partiyasının yaradılması və fəaliyyət göstərməsinə icazə verədiyinə baxmayaraq incə bir siyasət

yürütmüşdür. Lakin Atatürkü və qarşılıqlı olaraq “Kamalizm”in mahiyyətini dərinlən anlamayan və bütün bunları əldə dəstəvuz edən Atatürk düşmənləri onu kommunistlikdə və hətta ateistlikdə ittiham etmişlər. Halbuki Atatürk hələ sağlığında dafələrlə bu mövzularla bağı məsələlərə öz münasibətini açıq şəkildə bildirərək göstərmişdi ki: “Biz nə bolşevikiz, nə də kommunist. Biz nə biri, nə də digəri ola bilməriz. Çünki biz milliyyətpərvər və dinimizə hörmətkarız. Və lisanımızda bu hökumət “Xalq Hökuməti” deyə yad edlir. Bolşeviklərə münasibətimizə gəlincə, biz onlarla bir dostluq müqaviləsi bağladıq. Başlıca şərtlərdən biri budur ki, ruslar məmləkətimizdə propaqanda və təhrikat yapmayacaqlar. Çünki Sovet təşkilatı ilə bizim təşkilatımız arasında əsaslı ixtilaf vardır”. “Kommunizm ilə rus dostluğu arasında bir münasibət varmıdır?” sualına da cavab olaraq bildirmişdi ki: “Kommunizm ictimai bir məsələdir. Məmləkətimizin halı, ictimai şəraiti, dini və milli ənənələrin güclü olması Rusiyadakı kommunizmin bizə tətbiqinə müsaid olmadığı qənaətini təyin edən bir mahiyyətdədir... Hətta rusların müttəfiqləri də bizim üçün bu həqiqətin sübutuna qail bulunurlar. Bizim ruslarla olan münasibət və müqaviləmiz ancaq iki müstəqil dövlətin ittihad və ittifaq əsasları ilə əlaqədardır” (Bax: Atatürkün Söyləv və Demeçləri, III cilt, səh.51; V cilt, səh.84; II cilt, səh.20).

Atatürkün bolşevik Rusiyası ilə dostluq müqaviləsi bağlamasını sonralar Rusiya imperiyası tərkibində yaşayan Türklərə bir zərbə olduğunu irəli sürən və bunu səhv hesab edən Atatürk təftişçilərinə qarşı hələ vaxtında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başçısı olan Məmməd Əmin Rəsulzadə tutarlı cavab verərək göstərmişdi ki: “Türkiyəni bolşeviklərlə müqavilə bağlamağa məcbur edən səbəb Lloyd Corc (Lloyd Corc 1916-cı ilin sonundan 1922-ci ilədək Böyük Britaniya koalisiya hökumətinin baş naziri olmuşdur-A.M.) və Klemanso Jorj Benjamen (Klemanso 1906-1909-cu və 1917-1920-ci illərdə Fransa Nazirlər Şurasının sədri, həmçinin 1917-1920-ci illərdə Fransanın Müdafiə naziri olmuşdur-A.M.) Avropasının qələbə nəşəsi ilə kor olan siyasəti idi. Bu siyasət var ikən Türkiyə Böyük Millət Məclisinin rəhbərlərini bolşeviklərlə anlaşıqları üçün kimsə ittiham edə bilməz. Bolşevik

siyasətinin Türkiyə üçün bir manevr olduğunu qəbul etməmək dünya məsələlərini çox dar bir gözlüklə görmək olardı” (Bax: M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı 1990, səh.88).

“Kamalizm”in əsas məqsədi Türk millətini yüksəltmək, onu inkişaf etmiş xalqlar səviyyəsinə qaldırmaqdır. Kamalizm ideologiyasının əsasını bağımsızlıq, milliyyətçilik, cümhuriyyətçilik, xalqçılıq, dövlətçilik, dünyəvilik, sülhsevərlik təşkil edir. Kamalizm imperializmə qarşı mübarizə aparmaq, Türkiyəni çağdaş uyqarlıq səviyyəsinə qaldırmaq deməkdir. Çox təəssüflər olsun ki, sonrakı iqtidarlar Atatürkün bu müqəddəs ilkələrini qoruya bilməmiş, Türkiyəni imperialist dövlətlərdən asılı vəziyyətə salmış, Atatürkün min zəhmət bahasına qurduğu Cümhuriyyət kultürünə qarşı dini, siyasi və ideoloji kultür oluşturmağa çalışmaqdadırlar. Bütün bunlar da siyasi çatışmalara səbəb olmuş, Türkiyə toplumunu qarşı-qarşıya gətirmiş, Türk və Türkiyə düşmənlərinin istəklərinə xidmət etmişdir.

Bugünkü Türkiyə Cümhuriyyəti həm tarixdən gələn, həm də içində bulunduğu şərtlərin özəlliklərini Atatürk ideyaları əsasında bir araya gətirərək onu həyata keçirmək məcburiyyətindədir. Xarici qüvvələrin təsiri, siyasi, dini və ideoloji yönərlə Türk cəmiyyətinin sorunlarını həll etmək, onu ana cizgilərdən, Atatürk ilkələrindən ayırmaq ölkəni və xalqı çıxılmazlıqlara sürükləmək deməkdir. XXI əsr Türk dünyası üçün düşdüyü siyasi və mədəni xaosdan qurtulmaq üçün Atatürkün başladığı, fəqət sona çatdıra bilmədiyi yolu davam etdirməli, qloballaşmanın yaratmaqda olduğu dağıdıcı təsirlərə qarşı yeni bir siyasi və mədəni dönmə başlatmalıdır. Əks təqdirdə böyük Atatürkün söylədiyi kimi “Milli mədəniyyətin yox olması millətin tarix səhnəsindən silinməsi deməkdir”. Ona görə də “Milli mədəniyyətimizi müasir mədəniyyət səviyyəsinin üstünə çıxarmalıyıq. Bunu Türkün mədəni vəsfini ortaya qoyaraq elmlə, irfanla, çalışmayla yapmalıyıq”- deyən Atatürkün bu vəsiyyətini həyata keçirmək XXI əsr Türkünün ən ümdə vəzifəsi olmalıdır.

Atatürk 1937-ci ildə ona məxsus əkin sahələrini dövlət xəzinəsinə, bir hissə daşınmaz əmlaklarını Ankara və Bursa Bələdiyyələrinə bağışlamış, öz şəxsi mirasından yeganə bacısı

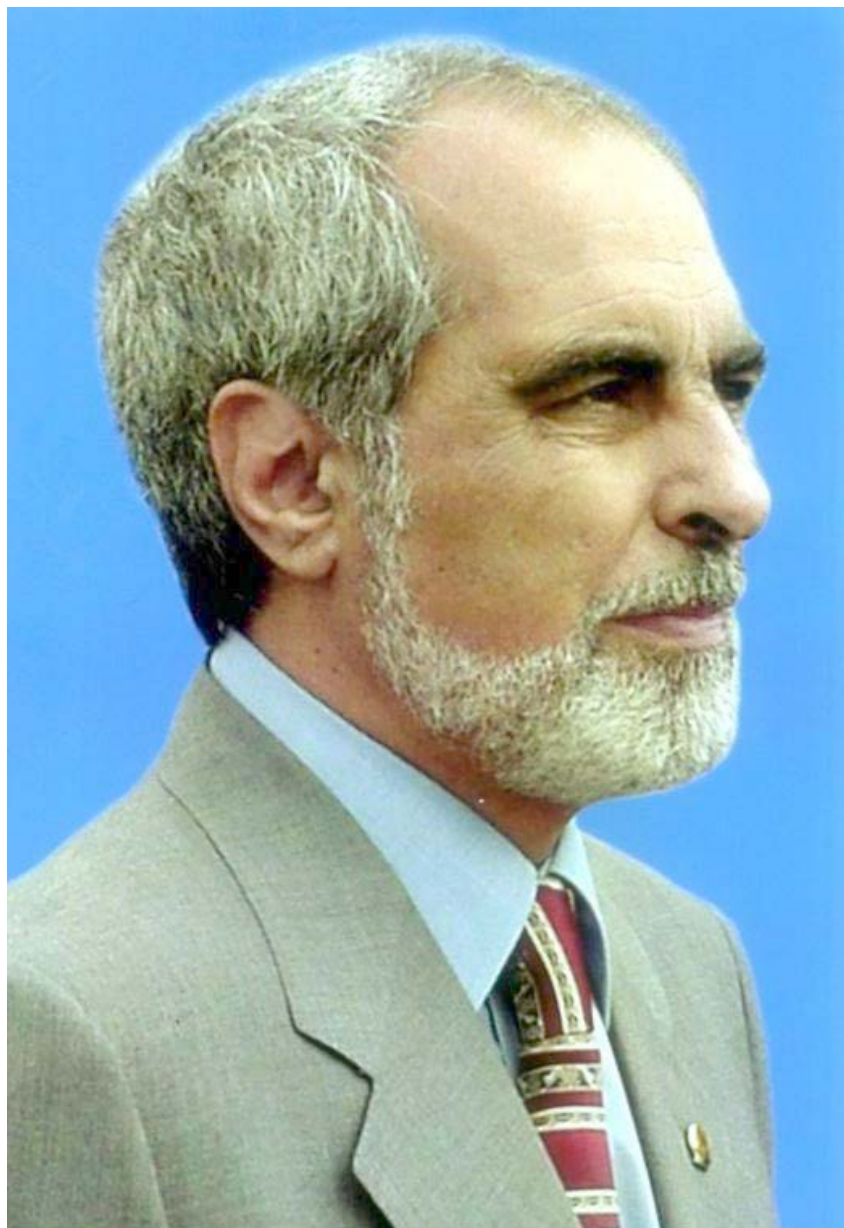
Makbulə Xanıma, mənəvi övladlığa götürdüyü Afət İnana, Səbilə Gökçənə, Fikriyyəyə, Ülküyə, Nəbiləyə, Ruqiyəyə, Zəhraya və Musa adlı çobana, himayəyə götürdüyü Əbdürrəhim və Ehsan adlı cocuqlara, həmçinin yaratdığı Türk dili və Türk Tarixi Qurumlarına pay ayırmışdı.

Yaxınlaşan II Dünya müharibəsini öncədən görən Atatürk sülh yolu ilə bölgədə savaşa qarşı önləmlər almış, ölümündən sonra Türkiyə Cümhurbaşqanı olan silahdaşı İsmət İnönü Atatürkün xarici siyasətini davam etdirərək Türkiyənin II Dünya müharibəsinə qatılmasına icazə verməmiş, ölkəni bu böyük təhlükədən yara almadan qurtarmağa nail olmuşdu.

Atatürk Türk millətinə ən böyük xidmətlərini yapıqdan, ona hüzur, nizam-intizam gətirdikdən və ona çalışma həvəsini aşladıqdan sonra 10 noyabr 1938-ci ildə serroz xəstəliyindən İstanbulda Dolmabaxça Sarayında saat 9, 05 dəqiqədə vəfat etmiş, 21 noyabr 1938-ci ildə törənlə müvəqqəti istirahətgahı olan Ankara Etnoqrafiya Muzeyində dəfn edilmiş, “Anıt Qəbir” yapıdıqdan sonra 10 noyabr 1953-cü ildə cənazəsi yüksək bir törənlə Ankarada “Anıt Qəbir”də əbədi istirahətgahına gömülmüşdü.

Atatürk Türk millətinin qəlbində əbədi yaşayacaqdır. Çünki Atatürk dünya Türklərinin XX əsrdə qarantı olan Türkiyə Cümhuriyyətini yaratmış, sönməkdə, əriməkdə olan Türklüyü özünə qaytarmışdır.

Ruhu şad olsun.

Elçibəy

1.17.

Elçibəy - Gerçəkçi bir Bütöv Azərbaycan ideallı, Türk və Turan sevdalı idi !

Quzey Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının öndəri, XX əsrin sonlarında bütün Türk dünyasının aparıcı lideri, Azərbaycan Respublikasının demokratik yolla seçilən ilk prezidenti Əbülfəz Qədirqulu oğlu Əliyev 24 iyun 1938-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Ordubad rayonunun Kələki kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Ordubad rayonunun Unus kəndində, orta təhsilini Ordubad şəhər 1 saylı orta məktəbində başa vuran Əbülfəz Bəy 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Şərqsünəslıq fakultəsinin ərəb filologiyası şöbəsinə daxil olmuş, oranı bitirdikdən sonra Misir Ərəb Respublikasında tərcüməçi kimi çalışmışdır. 1965-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının əyani aspiranturasına daxil olan Əbülfəz Bəy 1968-ci ildə "Tulunilər dövləti" mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almış, Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasında müəllim və baş müəllim vəzifələrində çalışıb. 1975-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi tərəfindən tələbələr arasında antisovet və millətçi təbliğat aparmaq ittihamı ilə həbs edilən Əbülfəz Bəy 17 iyul 1976-cı ilədək azadlıqdan məhrum edilib. Həbsdən çıxdıqdan sonra bir müddət işsiz qalan Əbülfəz Bəy 1976-cı ilin dekabrından Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar Fondunda (indiki Əlyazmalar İnstitutunda) öncə kiçik elmi işçi, sonra baş elmi işçi, aparıcı elmi işçi və şöbə müdiri kimi vəzifələrdə çalışıb.

Hələ tələbəlik illərindən Sovet rejiminin müstəmləkə siyasətinə qarşı mübarizə aparan, gizli tələbə dərnəkləri yaradan, azadlıq ideyaları yayan Əbülfəz Bəy 1988-ci ildə başlayan Azərbaycan Xalq hərəkatının öndərlərindən biri və birincisi olmuş, hərəkatın təşkilatlanmış ictimai-siyasi forması olan Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri seçilmiş və ömrünün sonunadək bu

təşkilatın əvəzedilməz lideri olmuşdur. Əbülfəz Bəyin öndərliyində Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin mübarizəsi sayəsində Azərbaycanın vedilmiş, 7 iyun 1992-ci ildə Əbülfəz Bəy müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik prezidenti seçilmişdir.

Elçibəy adı ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi fəaliyyətə başlayan Əbülfəz Elçibəy ölkədə demokratiyanın bərqərar olması, Azərbaycanın tam suveren dövlətə çevrilməsi, xalqın rifahının yaxşılaşdırılması yolunda mühüm addımlar atdı. İlk olaraq bütün imkanlar Milli Ordu quruculuğuna səfərbər edildi, rus ordusu Azərbaycandan çıxarıldı, sərhəd qoşunları yaradılaraq Azərbaycan sərhədlərinin qorunması onlara tapşırıldı, Azərbaycan gömrük sistemi və Ləl-cəvahirat Fondu yaradıldı, Azərbaycan milli valyutası dövriyyəyə buraxıldı, ölkənin siyasi sistemini dəyişdirmək məqsədilə siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlar, kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunlar qəbul edildi, Milli Məclisə seçkilər haqqında qanun layihəsi hazırlanıb Milli Məclisə təqdim edidi, məhkəmələrin statusu haqqında qanun qəbul edildi, liberal iqtisadi islahatlara başlandı, bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün addımlar atıldı, bu məqsədlə 34 qanun qəbul edildi ki, bunlardan ən başlıcaları özəlləşdirmə haqqında, banklar və bank fəaliyyəti haqqında, mülkiyyət haqqında, xarici investisiyaların qorunması haqqında, icarə haqqında, torpaq vergisi haqqında, aksizlər haqqında və s. qanunlardır. Bu məqsədlə Dövlət Əmlak Komitəsi, Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Yardım Komitəsi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Torpaq Komitəsi və s. kimi dövlət orqanları yaradıldı. Ticarətin liberallaşdırılması, dövlət ticarət müəssisələrinin kommersiyalaşdırılması, yarımçıq qalmış tikililərin icarəyə verilməsi, xırda sahibkarlığa kömək və onun inkişaf etdirilməsi haqqında prezident fərmanları qəbul edildi. Özəlləşdirmə, sahibkarlığa yardım, fermer təsərrüfatının, emal sənayesinin inkişafı haqqında dövlət proqramları hazırlandı. Beləliklə Respublikada iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün mükəmməl hüquqi baza yaradıldı və bu yöndə ilkin addımlar atılmağa başlandı. Qısa müddətdə Respublikada minlərlə xüsusi müəssisə, onlarla müstəqil bank fəaliyyətə başladı, kəndlərdə 10 mindən artıq sərbəst icarə kollektivi yaradıldı. Emal sənayesinin

inkişaf proqramına uyğun olaraq il ərzində onlarca emal müəssisəsinin tikintisinə başlandı. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsindən ötrü mühüm işlər görüldü. Elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində də mühüm islahatlara başlandı. Təhsil haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanuna uyğun olaraq təhsil sahəsində özəl müəssisələrin açılmasına icazə verildi və tezliklə bir çox müstəqil təhsil ocaqları yarandı. Ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinə qəbul test üsulu ilə keçirildi, yüzlərcə gəncə xarici ölkələrdə onlarca nadir ixtisaslar üzrə təhsil almaq imkanı yaradıldı. Müstəqil Azərbaycanın orta məktəbləri üçün dövlətin mənafeyinə uyğun yeni proqram və dərslərin hazırlanması sahəsində dəyişikliklər həyata keçirildi, yüzlərlə alim, müəllim və metodist cəlb edilməklə bir il müddətində orta məktəbdə keçirilən humanitar fənlər üzrə 7 yeni proqram hazırlandı və onların əsasında 90-a qədər adda yeni dərslər hazırlandı. Yeni məzmunlu proqram və dərslərin yaradılmasını prezident strateji əhəmiyyətli dövlət məsələsi saydığına görə ölkənin maliyyə böhranı içərisində olduğuna baxmayaraq onun göstərişi ilə ayrılan 110 milyon manatlıq yardımla yeni nəşriyyat-"Öyrətmən" nəşriyyatı yaradıldı, yeni dərslərin nəşri üçün yetərincə kağız əldə edildi və kitabların nəşrinə başlandı. Latın əlifbasına keçidə nəhayət nail olundu. Orta məktəb dərsləri bu əlifba ilə nəşr edildi, dövlət idarələrində də latın əlifbasından intensiv istifadəyə başlandı. Bir illik hakimiyyət dövründə Milli Məclisdə 118 qanun, 160 qərar qəbul edilmiş, suveren Azərbaycanda müstəqil qanunvericiliyin əsası qoyulmuşdu. Prezident milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qruplar haqqında fərman vermiş, bu fərmandan sonra 30-a qədər milli mədəniyyət mərkəzi yaradılmış, onlar normal iş şəraiti ilə təmin edilmişdi.

Elçibəy prezidentliyinin bir ilində Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində özünə layiqli yer tuta bilmişdi. Elçibəy bir sıra xarici səfərlərdə olmuş, İstanbul sammitində Qara Dəniz İşbirliyi Anlaşması və "Bosfor bəyanatı"nı, ATƏM-in (indiki ATƏT-in) zirvə toplantısında Helsinki Müşavirəsinin Yekun aktını və Avropada adi silahların məhdudlaşdırılması haqqında müqaviləni, Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası

arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqaviləni, Ankarada Türk Cümhuriyyətləri başçıların zirvə toplantısında sammitin Yekun Bəyannaməsini, Türkiyə ilə bir sıra müqavilələri, Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqaviləni imzalamışdı.

Elçibəyin prezidentliyi dönməndə Azərbaycan Respublikası BMT-də, ATƏM-də, İslam Konfransı Təşkilatında, Regional İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında və digər beynəlxalq birliklərdə bərabərhüquqlu dövlət kimi təmsil olunmağa başlamış, Bakıda BMT-nin nümayəndəliyi açılmış, Rusiya, İran, Türkiyə, Ukrayna və Gürcüstanla bərabərhüquqlu əməkdaşlığın əsası qoyulmuş, Moldova, Qazağıstan və Türkmənistanla iqtisadi sazişlər imzalanmış, ABŞ, Almaniya, İsrail, Belçika, Misir, İngiltərə və Pakistanla sıx əlaqələr yaradılmış, Türkiyə, Rusiya və Gürcüstanla dostluq və əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli müqavilələr bağlanmışdı. BP, AMOKO, Yunokl, Statoyl, Pennzoyl və digər böyük şirkətlərlə neft sənayesi sahəsində sazişlər hazırlanmış, neftin Aralıq dənizinə oradan da Avropa ölkələri və ABŞ-a daşınması haqqında ilkin sənəd imzalanmış, Qərbdə Azərbaycanın demokratik imici formalaşmış, bir sözlə, Azərbaycanın inkişafı üçün böyük prespektivlər açılmışdı.

Elçibəy iqtidarının apardığı geridönməz müstəqillik siyasətindən təşvişə düşən xarici və daxili düşmənlər birləşərək Azərbaycanda hərbi qiyam təşkil edərək ölkədə vətəndaş müharibəsi yaratmağa səy göstərdilər. Öz xalqını bu ağır faciədən qurtaran Elçibəy 1993-cü ilin iyun ayında hakimiyyətdən çəkilərək Bakını tərk etmiş, doğma kəndi Kələkiyə gedərək burada qanuni hakimiyyəti mənimsəmiş iqtidarın arasıkəsilməz basqıları altında 4 il 4 ay yaşayaraq siyasi mübarizəsini davam etdirmiş, nəhayət prezidentlik səlahiyyəti bitdikdən bir qədər sonra, yəni 30 oktyabr 1997-ci ildə yenidən Bakıya qayıdaraq Azərbaycan müxalifətinə liderlik etmişdi. 1997-ci ildə Demokratik Konqresə sədr seçilən AXCP sədri Elçibəy həmin ilin noyabr ayında Bütöv Azərbaycan Birliyini yaradaraq ona rəhbərliyi öz üzərinə götürmüş, həmin ildə həm də Türk Xalqları Assambleyasının fəxri sədri seçilmişdi. Bütöv Azərbaycan ideyasını dünya siyasi gündəminə ilk dəfə gətirən

Elçibəyi İngiltərənin sabiq Baş Naziri Marqaret Tetçer "Qafqazın ən böyük demokrati" adlandırmışdı.

Çağdaş Azərbaycan ictimai-siyasi həyatına yön verən, yorulmadan bütün mənalı həyatını Azərbaycan xalqının milli azadlığı və bütövlüyü uğrunda mübarizəyə həsr edən, gerçək ümummilli lider kimi qəbul edilən, dünya Türklərinin XX əsrin sonundakı ən böyük oğlu Əbülfəz Elçibəy 22 avqust 2000-ci ildə 63 yaşında qardaş Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərində əbədiyyətə qovuşmuş, Bakıda Fəxri Xiyabanda milyonlarla insanın iştirakı ilə dəfn olunmuşdur.

Ruhu şad olsun. Amin.

Gerçəkçi bir Türk və Turan sevdalısı olan Elçibəyin əsas idealları aşağıdakı sistem və inanclar üzərində qurulmuşdur:

1) Quzey Azərbaycanın müstəqilliyi, Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması;

2) Qarabağın erməni işğalından azad edilməsi;

3) Güney Azərbaycanın müstəqilliyi;

4) Güney Azərbaycanla Quzey Azərbaycanın birləşməsi - Bütöv Azərbaycan Dövlətinin yaradılması;

5) Azərbaycanla Türkiyənin bütünləşməsi - Türkiyə - Azərbaycan Konfederasiyası;

6) Türk dünyasının mədəni, iqtisadi, hərbi və nəhayət Konfederativ əsasda siyasi birliyi.

Elçibəy mənalı həyatında bu ideyalardan yalnız birini - Quzey Azərbaycanın müstəqilliyini gerçəkləşdirə bildi. Digərlərinin gerçəkləşməsi üçün yollar göstərdi, konkret addımlar atdı.

Elçibəy rus imperializminin və fars şovinizminin qarşısına cəsur, ürəkli, bilikli bir Türkçü kimi çıxdı. Öncə Quzey Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etmək üçün Azərbaycanda uzun illər boyu qan, sürgün və hər çeşid zorakı metodlarla aşılana ideyalara qarşı yüz minlərlə insanda Türk şüuru ilə istiqlal eşqi yaratdı, üçrəngli, ay ulduzlu milli bayrağımızı yenidən göylərə qaldırdı, böyük öndər Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz" ilahi kəlamını təsdiq etdirdi.

Azərbaycanın bütövləşməsini həyatının mənası hesab edən Elçibəy Azərbaycan Türklərini milli hədəflərə doğru istiqamətləndirən, onların ruh boşluğunu doldurmağa çalışan, onları müqəddəs Vətənin-doğma Azərbaycanın və bütövlükdə Ana Türkünün Bütövlüyü uğrunda mübarizəyə səsləyən və onları bir bayraq altında birləşdirməyə çağıran Ümummilli bir liderdir. Elçibəy: "Hər bir döyüş əzablı olduğu kimi iki imperiya arasında Türk təfəkkürünün yenidən doğuşu da əzablı olacaq... Mənim çalışdığım Bütöv, Müstəqil və Demokratik Azərbaycan Dövləti qurmaqdır. Bu isə xalqın- 50 milyonluq Azərbaycan Türkünün istəyinin yerinə yetirilməsinə kömək etmək deməkdir" - demiş və Bütöv Azərbaycan ideyası ilə meydana atılmış və ömrünün sonunadək atıldığı bu yoldan dönməmişdi. "Xalqımızın yaxın gələcəkdə Milli Birliyə nail olacağına tam əminəm. Tutduğumuz yol böyük öndər Məmməd Əmin Rəsulzadənin yoludur. Bu yol Səttarxanın, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin və Məmməd Əmin Rəsulzadənin yoludur. Bütöv, Müstəqil və Demokratik Azərbaycana aparan bu yolu şərəf və ləyaqətlə davam etdirəcəyik. Xalqımızın apardığı bu mübarizə gec-tez öz bəhrəsini verəcək, Güneyli Quzeyli Azərbaycan birləşəcək və Bütöv Azərbaycan Dövləti yaranacaqdır. Bu yolda Sizlərə dözümlü, iradə və qətiyyət arzulayıram. Yolumuz açıq, Tanrı yardımçımız olsun. Ulu Tanrı Millətimizə yar olsun"-deyərək real addım atmış, bu məqsədlə müəzzəm bir təşkilat-"Bütöv Azərbaycan Birliyi" adlı ictimai-siyasi bir təşkilat yaratmış və ömrünün sonunadək bu təşkilata rəhbərlik etmişdir.

Elçibəy dili, ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti, məfkurəsi və əxlaqı ilə illər boyu Türklərin yaşadığı torpaqlarda təşəkkül tapmış Türk mədəniyyətini Türklük ideyasının, Türk dövlət və imperatorluqlarının yaradıcı amili saymış və sonda belə bir qənaətə gəlmişdi ki: "Dövlətçilik məsələsində dünyada Türklərdən üstünü yoxdur. Birincisi, Türklər aldıkları, ağılıq etdikləri ölkələrdə heç vaxt dinə toxunmamışlar. İkincisi, yerli xalqların dillərinə dəyməmişlər. Üçüncüsü, dövləti ədalətlə idarə etmişlər. Ancaq başqaları rusların əlinə düşən kimi milli əritmə siyasəti başlanıb. İngilislər hərtərəfli assimilyasiyaya əl atıblar. Farslar, çinlilər,

ərəblər və başqaları da o cürə... Halbuki dövlət və xalq yalnız və yalnız humanizm və ədalətlə idarə olunmalıdır".

Elçibəyin fəlsəfi anlayışında "Səadət qət edilən məsafədir". Vətən Elçibəyin anlamında Böyük Türkünstandır. Bu Böyük Türkünstanın hər yeri onun üçün müqəddəsdir. Bu baxımdan Elçibəy şüurlu həyatını bu müqəddəs Vətənin ürəyi sayılan Azərbaycanın azadlığı, birliyi uğrunda mübarizəyə sərf etdi və "bu (Azərbaycanın bütövlüyü-A.M.), istək deyil, fantastikadır. Elçibəy fanatikdir"-deyənlərə cavab olaraq bəyan etdi ki: "Kim nə deyirsə, desin. Mən gerçəkçiyəm. Gerçəkdən-gerçəyə mənim arzum, istəyim daha çox vurulduğum Azərbaycanın Bütövlüyü olmuşdur. Azərbaycanın Bütövlüyü həyatımın mənasıdır. Unudulmamalıdır ki, Azərbaycanın quzeyində olan hərəkət milli azadlıq hərəkəti deyil, xalq hərəkəti idi. Çünki bu hərəkətdə 50 milyonluq Azərbaycan xalqı deyil, 6 milyonluq bir xalq iştirak edirdi. Azərbaycan Özünü Milli Azadlıq Hərəkətinə hazırlamalıdır. Bu, günün, zamanın tələbidir. Bu, Azərbaycan Türkünün XXI əsr imtahanıdır. Bu imtahandan şərəflə çıxmasaq, tarixdəki mövcudluğumuz sual altında qalacaq. Milli Birliyimizi təmin edə bilməsək, özgələrə yem olacağıq".

Elçibəy Türk dilinə, Türk ədəbiyyatına, Türk tarixinə, Türk fəlsəfəsinə, Türk hərbi sənətinə, bütövlükdə Türk mədəniyyətinə çox böyük önəm verən, onları dərinləndirən, dünya Türklərinin bugünkü məsələlərinin həll yollarını göstərən bir Türk düşündürüdür. Böyük İsmayıl bəy Qasıralının məşhur "Dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyasını əsas götürən Elçibəy göstərmişdi ki: "Dahi İsmayıl bəy Qasıralının (1851-1914) zamanın sınağından çıxmış "Dildə, fikirdə və işdə birlik" çağırışının dərin və ölməz mənasını bu gün biz Türklər daha yaxından anlamağa başlamışıq. Anlamağa başlamışıq ki, dili bir olmayan millət tarixdə yüksələ bilməz, əksinə, zaman-zaman birliyini itirib dağılar, başqa millətlərin şikarına, sonra da quluna, köləsinə çevrilər. Rusiya imperiyasının Türkə qarşı yüz illərlə yerirdiyi barbar və qanlı siyasətini çıxkindən-bikkindək bilən İsmayıl bəy Qasıralı sanki millətinə səslənmişdir ki: "Ey Türk! Ayıl, tərən, özünə gəl və bil ki, dildə birliyin olmasa, fikirdə birliyin olmaz, fikirdə birliyin

olmasa, işdə birliyin olmaz və Sən məhv olarsan". Elçibəy istər şifahi nitqlərində və istərsə də yazılarında dəfələrlə göstərmişdi ki: "Nə vaxtsa ortaq Türk əlifbası və ortaq Türk ədəbi dili yaranacaq. Bu ortaq Türk dilinin yaranması üçün Türk xalqlarının, ayrı-ayrı Türk etnoslarının birliyi, onların mədəniyyətlərinin birliyi lazımdır. Türkün taleyi kökdən onun dilinə və dil birliyinə bağlıdır. Dil də canlı bir varlıqdır. Dil, bir bütün olaraq xalqa aiddir. Ortaq Türk dilinin yaranması üçün Türk xalqlarının birliyi, onların mədəniyyətlərinin birliyi gərəkdir. Onların özləri yavaş-yavaş ortaq olacaqlar. Bunun üçün bəli rli bir zaman və böyük bir mədəni birlik gərəkdir. Türk Dünyasının intellektual gücü bu gün bu işi gerçəkləşdirməyə yetər. Fəqət, Türk Dövlətlərinin ortaq mədəniyyət siyasətləri də olmalıdır. Ümumtürk mədəniyyətinin, ümumtürk dilinin, ümumtürk ədəbiyyatının oluşturulması bu mədəni siyasətin təməl bölümlərindən olmalıdır. Hətta bu mədəni siyasətə yatırım yapılmalı, Türk dövlətləri bu iş üçün büdcə ayırmalıdırlar. Bu, dövlətçiliyin əsl qayələrindən biridir". Elçibəy qeyd edirdi ki: "Bəzi Türk dövlət rəhbərləri bunu anlamır, sadəcə iqtisadi, siyasi və hərbi məsələləri həll etməklə məşğuldurlar. Unudulmamalıdır ki, böyük dövlətlər böyük mədəniyyət üstündə inkişaf edirlər".

Türklərin qədim, orta əsr, yeni və müasir tarixini mükəmməl bilən, onu tarixi mənbələrə dayanaraq özünəməxsus yeni metodologiya ilə incələməyə çalışan Elçibəy özünəqədərki bütün təlimləri sərf-nəzər edərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki: "İnsanlığın yaranış, yaşayış və gəlişməsində, dünənində, bugününə Türk insanı çox önəmli rol oynamışdır. Nə yazıq ki, Türkün tarixi gərəyincə öyrənilmədiyi üçün Türklərin tarixi qədər dolaşdırılmış, Türk düşmənləri tərəfindən saxtalaşdırılmış, Türklərin özləri tərəfindən ən az araşdırılmış ikinci bir millətin tarixini təsəvvür etmək belə mümkün deyil. Tarixi millətlər içərisində Türklər qədər öz tarixinə biganə yənaşan ikinci bir millət yoxdur. Tarixi şəhid qanı ilə yaranan bir Millət unutmuşdur ki: "Tarixi yazmaq, onu yaratmaq qədər alidir".

"Türkün tarixini qəlbində Türklük ruhu daşıyan Türk yazmalıdır" - fikrini irəli sürən Elçibəy Türklüyün gələcəyinin

parlaq olacağını söyləmiş və tarixin inkişaf qanununa əsaslanaraq göstərmişdi ki: "İnşallah, bütün Türk dünyasında Cümhuriyyətlər yaranacaq, demokratiya yürüyəcək, harada əzilən Türklər varsa, orada onlar öz bayraqlarını qaldıracaqlar. Türk yenidən gücünü toplamaqdadır. O, yeni bir kimliklə yenidən doğulacaqdır. Yeni Türk kimliyinin 500 il öncəki Türk kimliyindən fərqi çox böyük olacaqdır. Onun milli mədəniyyəti yüksəlməkdədir. İndi sırf milli Türk kökü üzərində qurulan yeni dövlətlər meydana çıxmaqdadır. Bu, tamamilə yeni və müəzzəm bir doğuşdur. Yaxın 5-10 il içərisində Türkiyə dünyanın ən böyük, dünya siyasətinə yön verəcək dövlətlərindən biri olacaqdır. İnşallah, 260-270 milyon Türk insanı da iç-içə, yan-yana olarsa, Türklər 10-15 ildən sonra dünyaya sözünü söyləyəcəkdir. Türkün sözü olmadan dünya öz başına yaşayıb durmayacaq, dünya Türksüz davrana bilməyəcək, Türkün sözü ilə hesablaşacaqdır. Bax, onda yeni Turan məfkurəsi meydana çıxacaq. Türk kimliyi Avropaya yalnız Türkün öz mədəniyyətinə sahib çıxmasından sonra təqdim olunacaq. Soydaşlarımız öz xalqını tanıdıqca, öz millətinin keçmişini, mədəniyyətini öyrəndikcə, təbii ki, qürur duyacaq. Bir zaman gələcək Azərbaycan birləşəcək, Uygurustanda Türk bayrağı dalğalanacaq. Bu gün artıq dünyada 27 Türk bayrağı dalğalanır".

Türkiyə ilə Azərbaycan və digər Türk Cümhuriyyətləri ilə əlaqələrə toxunan Elçibəy göstərirdi ki: "Türkiyə ilə Azərbaycan Konfederasyona getməli, birləşməli, sərhədlər götürülməlidir. Türkiyə yeni Türk Cümhuriyyətləri ilə qeyd-şərtsiz siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlər qurmaq məcburiyyətindədir. Türkiyənin bağımsızlığı və rifahı üçün ikinci bir yol yoxdur. Azərbaycanla, Türküstanla maraqlanmamaq kökündən qopmaqdır, qəflətdir, xəyanətdir. Bu gün 300 milyonluq Türk Dünyasının başı Türkiyə, ürəyi Azərbaycan, bədəni Türküstandır. Bunlardan hər hansı birinə zərbə dəyərsə, baş pozular, ürək dayanar, bədən iflic olar".

Elçibəy irsi, onun Türk dili, Türk tarixi, Türk mədəniyyəti, Türk fəlsəfəsi, Türk dövlətçiliyi, milli kimliyimiz, milli məfkurəmiz, din, əxlaq, elm, azadlıq, demokratiya və s. haqqında söylədiyi və yazdığı fikir və mülahizələr bütövlükdə Türk dünyasının mənəvi enerji qaynağıdır.

Elçibəy böyüklüyünü, Elçibəy şəxsiyyətini, Elçibəy müdrikliyünü yüksək qiymətləndirənlər göstərmişlər ki:

"Elçibəy Türk dövlət adamları və qəhrəmanları zincirinin altın halqalarından sonuncusudur".

"Elçibəy erişilmez ucalıqla Ruh soyluluğuna sahib bir Türk lideridir".

"Azərbaycanın bağımsızlığının öndə gələn memarı olan Elçibəy hər şeydən öncə bir özgürlük savaşçısı, düşüncəsi çağdaş, ürəyi Türklük dolu bir dövlət adamı idi".

"Elçibəy planetin ən böyük demokratıdır".

"Elçibəy Türk dünyasının yetişdirdiyi nadir bir şəxsiyyətdir".

"Elçibəy bütün ömrünü Türk milləti üçün yaşayan, ürəyi millətimizin yüksəlməsi və xoşbəxtliyi üçün çarpan tam və kamil anlamda milli şüur sahibi, örnek bir mübarizə adamıdır. Azərbaycanın bağımsızlığına qovuşmasının simvoludur".

"Elçibəy ömrünü Türk dünyası üçün sərf edən, milli azadlıq hərəkatının lideri, öncüsüdür".

"Elçibəy çağdaş Türkcülüyn ideoloqudur".

"Elçibəy Azərbaycan Türkünü azad etməyi bacardı. Ömrü boyu mücadiləsini verdiyi savaştan qalib çıxdı, qısa zamanda Azərbaycan Türkü və Türk dünyası üçün ümid oldu".

"Elçibəy Azərbaycanda Türklük şüuru və ruhunu oyandıran bir Türk lideri, bütün Türk dünyasının bilgili, fəzilətli qəhrəmanıdır. Türk dünyasının hər yerində Elçibəydən çox sevgi və sayğı görən bir liderimiz yoxdur. Elçibəy Türk dünyasının hər yerində Türklərin qəlbində taxtını qurmuşdur".

"Elçibəy Azərbaycanın şərəfi, Türk dünyasının ən böyük liderlərindəndir".

Bütün bu deyilənlərin sayını artırmaq da olar. Bu qədər müəzzəm bir şəxsiyyətin fiziki yoxluğundan istifadə edən və doktrinar mənada müəyyən bir tarixi dönmədə Elçibəyə yaxın kimi görünən və məhz Elçibəyin kölgəsində siyasi arenaya çıxan bir çox müasir əllaməçi siyasilər tarixi Türk qəhrəmanlarına, Türk dövlət başçalarına, Türk mədəniyyətinə, Türk milli dəyərlərinə, Elçibəyin həyatını qurban verdiyi Türklüyə qarşı mahiyyəti və mənbəyi bəlli

olmayan fikir və mülahizələr irəli sürməklə kimlərə sə yarımağa və bununla da siyasi kapital toplamağa çalışsalar da "Yel qayadan heç nə apara bilməyəcək". Çünki keçici fikirlər böyük məfkurələrin önündə duruş gətirə bilməyib və bundan sonra da duruş gətirə bilməyəcək.

Elçibəy davamçıları əmindir ki, yenidən Türk kimi yaşamaq, Türk olmanın mənəvi yükünü dərk etmək və bundan qürur duymaq, yəni Elçibəy yolunu ləyaqətlə davam etdirmək sonda üç böyük ideyanın - Bütöv Azərbaycan Birliyinin, Türkiyə-Azərbaycan Birliyinin və nəhayət Ümumtürk Birliyinin gerçəkləşməsinə gətirib çıxaracaq. Elçibəysevərlər və Elçibəy yolçuları buna varlıqları qədər inanırlar.

Ruhun bizimlədir, Bəy!

II Fəsil

Türkçü ictimai-siyasi xadimlər

Bilgə Tonyukuk

2.1. Türklük üçün çalışan tarixə bəlli ilk böyük Türk ictimai-siyasi xadimi Bilgə Tonyukuk

Həyatını Türklüyün yüksəlişinə həsr edən tarixə bəlli ilk böyük Türk mütəfəkkiri və dövlət xadimi İkinci Göy Türk dövlətinin qurucularından biri olan Bilgə Tonyukuktur. Doğum tarixi bəlli olmasa da, qaynatası Bilgə Tonyukukun İkinci Göy Türk Xaqanlığının qurulması və inkişafındakı Bilgə Xaqanın Ulan-Batorun 66 km cənub-şərqində yerləşən Nalayxa adlanan yaşayış məntəqəsi ilə Tola çayının sağ sahili arasında Bayın-Sokto adlanan yerində ucaltırdığı yazılı abidədə onun vəfat tarixi 726-cı olaraq göstərilmişdir. “Tonyukuk abidəsi” məqbərə kompleksinə daxil olan iki daşdan ibarətdir. Birinci daşın hündürlüyü 1 m 70 sm, ikinci daşın hündürlüyü isə 1 m 60 sm-dir. Mətnin 35 sətiri birinci, 27 sətiri isə ikinci daşdadır.

Birinci Göy Türk İmperatorluğu yıxıldıqdan sonra Göy Türklər Çin əsarətindən qurtulmaq üçün yorulmadan 50 il mübarizə aparmışlar. Bu mübarizənin ilk Türk qəhrəmanı Türk tarixinin qızıl səhifəsini yazan Türk Xaqanı Çuluğun kiçik oğlu məşhur Kür-Şaddır. 639-cu ildə 39 Türk silahdaşı ilə Çin sarayına hücum edərək saray çevrilişi etməyə cəhd göstərən Kür-Şad son damla qanlarına qədər vuruşaraq şəhid olmuşlar. Onlar şəhid olsalar da, əsir Türklərin könlündəki azadlıq eşqini alovlandırmış, hadisə böyüyərək bütün Türk ellərinə yayılmış, dastanlaşmış, Türk millətinin qəlbində əbədi taxt qurmuşlar. Bu üsyandan sonra Çin əsarətindən qurtulmaq üçün bir neçə dəfə də təşəbbüslər olmuş, nəhayət, Türklərin Aşina soyundan olan Qutluğun başçılığı və böyük mütəfəkkir, cəsur sərkərdə Tonyukukun tövsiyyəsi ilə Qutluğ “Xaqan” elan olunmuş və “Eltəriş” (El qurtaran) adını almış, tarixdə Eltəriş Xaqan kimi tanınmışdır.

İkinci Göy Türk İmperatorluğunun qurucularından olan Bilgə Tonyukuk xaqanın ən böyük köməkçisi və baş vəziri kimi ordunun və diplomatik işlərin qurulması və yürüdülməsini təşkil etmiş. Qutluğ Eltəriş Xaqan öldükdən sonra yerinə keçən qardaşı

Qapağan Xaqanın, onun ölümündən sonra da Eltəriş Xaqanın böyük oğlu Bilgə Xaqanın dövründə də bu işləri yerinə yetirmişdi. Ulu mütəfəkkir Tonyukuk Göy Türklərin müstəqillik savaşından başlayaraq ölənə qədər Türk millətinə xidmət etmiş, böyük Türk birliyini yaratmağa nail olmuş, şərəfinə Türk dili və ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən olan daş kitabə dikilmişdi.

Göy Türk Xaqanları olan Qutluğ Eltəriş, Qapağan və Bilgə Xaqan Türklərin “Aşına” qəbiləsinə, Bilgə Tonyukuk isə “Aşidə” qəbiləsinə mənsubdurlar.

Bilgə Tonyukuk Çin sarayında təlim-tərbiyə almış, dövrünün savadlı, bilgə (müdrək) şəxsiyyətlərindən olmuş, düşmənlərə qarşı savaşlarda böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, İkinci Göy Türk Xaqanlığının qurulması və inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş, Xaqanlığın xarici siyasətini yürütmüşdü. Bu münasibətlə “Tonyukuk abidəsi”ndə o, özü haqqında aşağıdakı bilgiləri vermişdir:

“Mən hakim Tonyukuk (Görünür ki, bu mətn Tonyukukun dövlət müşaviri dövrlərində deyil, 705-706-cı illərdəki yüksək məhkəmə üzvü olduğu dövrlərdə yazılmışdır –A.M.) Çində dünyaya gəldim. Çünki o zaman Türk milləti Çində dustaq idi...

O vaxt Tanrı belə demişdi: “Mən (Tanrı –A.M.) Sizə (Türklərə -A.M.) bir xaqan vermişdim, fəqət siz onu buraxıb hökm altına girdiniz. Bu səbəblə də Tanrı onları ölümə cəzalandırdı. Türk milləti pərişan olmuş və birləşmiş Türk yurdunda toplu bir xalq qalmamışdı... İlk öncə Şad Qutluğun yanında 700 adam toplandı. Mən də onların arasında idim. Tanrı mənə sezgi verdiyi üçün onun (Qutluğun – A.M.) xaqan olmasına çalışdım... O da: “Tonyukuk mənimlə bulunduqca mən “Eltəriş” (Milləti toplayan) xaqan olaram” dedi. Kitayların və Çinlilərin bu yeni gücə qarşı hərəkətə keçdiyini öyrəncə gündüz oturmadım, gecə uyumadım və dərhal durumu xaqanıma bildirdim, düşmənlər birləşmədən üzərlərinə varalım, dedim. Xaqanı mənə – Bilgə Tonyukukun müraciətini eşitdi. “Bildiyin kimi et” dedi. Ordumu Göy Önük tətəfdən Ötükən ormanına apardım. Tanrı yardımı ilə düşmənləri pərişan etdik. Xaqan və Türk milləti Ötükəndə yerləşincə cənub,

şimal, şərq və qərbdə bulunan bütün boylar bizə qatıldı. (Tonyukuk kitabəsi).

Bilgə Tonyukuk pragmatik bir siyasətçi olmuşdur. O, həyatını Türk xalqının rifahı və yüksəlişinə həsr etmişdir. Tanrı ona bilik vermişdir ki, o, öz bilik və bacarığını Türk xalqının yüksəlişinə həsr etsin. Bilgə Tonyukukun əsas məqsədi Çində və digər yerlərdə dağınıq halda yaşayan Türkləri ana vətən Ötükənə qaytarmaq, Türk ölkəsində hərbi və iqtisadi gücü artırmaq, bütün Asiya Türklərini qızıldan hazırlanmış “Qurd başlı Göy Türk Bayrağı” altında birləşdirmək idi. Bu məqsədlə o, ilk öncə bu işə mane olan Çinlilərlə Kitanların arasını vurmağa çalışmış və buna Qapağan Xaqanın hakimiyyəti dövründə nail olmuşdu. Kitanlarla müharibədə zəif düşən Çinlilərə öz istəklərini həyata keçirmək üçün Kitanları məğlub edən Göy Türk Xaqanı Qapağan Çinlilərdən bunun qarşılığını ödəməyi tələb etmiş və bu tələblər yerinə yetirilmişdi. Tələblərdən biri də Çin torpaqlarında yaşayan Türklərin ana vətən Ötükənə qaytarılması idi. Çin İmperatorluğu Göy Türk xaqanı Qapağanın istəklərini qəbul etmək məcburiyyətində qalmış, Türklər ana vətən Ötükənə göndərilmişdi.

Bilgə Tonyukuk, Bilgə Xaqan və Kül Təkin bütün imkanları dəyərləndirərək ən səmərəli taktikaları işlətmış, hətta qohumluq əlaqələri yaradaraq bir-birlərinə bağlanmış, yeri gəldikcə güc işlədərək ətrafındakı bütün Türk boylarını birləşdirmiş, hərbi və iqtisadi cəhətdən güclü Göy Türk İmperatorluğunu yenidən bərpa etmişlər. İmperatorluğun sərhədlərini Sarı dənizə, Xəzər dənizinə, Kırma və Kəşmirə qədər genişləndirməyə nail olmuşdular. İki qrdaş – Bilgə Xaqan və Kül Təkin və baş vəzir Tonyukuk bilik, təcrübə və cəsarətlə tam bir anlaşma içərisində çalışaraq dövləti sürətlə hər baxımdan yüksəltdirmişdilər. Onların birliyi Türk milləti və o dövrlük Türk ölkəsi Ötükənin yenidən diriliyi, canlanması ilə nəticələnmişdi. Türk tarixində nə zaman hökmdar oğulları arasında birlik olmuşsa, dövlətin gücü də inanılmaz dərəcədə yüksəlmiş, dövlət İmperatorluq səviyyəsinə çatmışdı. Bilgə Xaqan, Kül Təkin və baş vəzir, Bilgə Xaqanın qaynatası Bilgə Tonyukukun sayəsində də Göy Türk dövləti bir imperatorluğa çevrilmiş, Çini belə təhdid

altında saxlamışdı. Bu üç böyük şəxsiyyətin birliyini, aqlını və cəsarətini xarakterizə edən Çinlilər o dövrdə İmperator Nüantsyunqun başçılıq etdiyi bir toplantıda Göy Türklər haqqında bunları söyləmişlər:

“Bu Göy Türklərin nə zaman, nə edəcəkləri bilinməz... Bilgə Xaqan yaxşı bir hökmdardır. O, Türkləri, Türklər də onu çox sevir. Qardaşı Kül Təkin hər b sənətinin böyük ustasıdır və ona qarşı çıxacaq bir qüvvə çətin ki, tapıla. Baş vəzirləri Tonyukuk isə çox ağıllıdır, sözü ötkün, niyyətləri də çoxdur... İndi bu üçü tam fikir birliyi, anlayış birliyi içində birləşmişlər.” (İqtibas Rəfik Özdəkin “Türkün qızıl kitabı” əsərindən götürülmüşdür. Bax: Rəfik Özdək, Türkün qızıl kitabı, Bakı, 1992, səh.105).

Bilgə Tonyukuk Eltəriş Xaqanla birlikdə Çin əsarətindən qurtularaq Türklərin Çinlilərə qarşı qurtuluş savaşını idarə etmiş, gənclik illərində ordu başçısı kimi cəsarət və qəhrəmanlığı, orta yaşlarında ordu quruculuğu, siyasət və diplomatiyası, yaşlı dövrlərində isə təcrübə və bilgisi ilə Türk dövləti və Türk millətinin yüksəlişinə xidmət etmişdir.

Göy Türk istiqlal savaşının başlanğıcından etibarən, Eltəriş, Qapağan və Bilgə Xaqanlar dövründə dövlətə və millətə 46 il xidmət edən, heç bir savaşda məğlub olmayan, “Boyla Baqa Apa Tarkan” (Baqa boyunun Baba Tarkanı) ünvanlarını daşıyan, “Bilgə” (bilici) və strateq Tonyukuk İkinci Göy Xaqanlığının ordusunu, maliyyəsini, ədliyyəsini tənzimləyən, “Ayqucu” (indiki anlamda dövlətin baş naziri – A.M.) olaraq xaqanlar üzərində xüsusi təsirə malik olmuşdur. Bilgə Tonyukuk o dövrün dini cərəyanlarını yaxından öyrənmiş, Bilgə Xaqanın istəyinə baxmayaraq Çin Buddizminin Türklər tərəfindən qəbul edilməsinə, şəhərlərin qala divarları ilə hasara alınması imkan verməmişdir. Bu və digər məsələlərlə bağlı bir kitabədə Tonyukuk göstərir ki, Buddizm dini və fəlsəfəsinin “hər ikisi də insandakı hökm etmə və iqtidar duyğusunu zəiflədir. Güc və savaşçılıq yolu bu deyildir, bizə (Türklərə - A.M.) uyğun düşmz. Türk millətini yaşatmaq istəyiriksə, nə bu cür təlimlərə, nə də bu cür tapınaqlara ölkəmizdə yer verməməliyik”. Şəhərləri hasara almaq haqqında da bunları söyləmişdir:

“Bunlar olmamalı. Biz (Türklər- A.M.) ömrünü sulu və otlı ərazilərdə keçirən bir millətik. Həyat tərzimiz bizi daima bir müharibə şəraiti içində tutmaqdadır. Göy Türklərin sayı Çinlilərin yüzdə biri qədər deyil. Başarılarımız yaşayış tərzimizdən irəli gəlir. Güclü zamanlarımızda orduları hazırlayıb axınlar yapar, zəif olduğumuz dövrlərdə bozkırlara çəkilir, mücadilə edərək. Əgər qala və hasarlar içinə qapansaq, Tanq orduları (Çinlilər nəzərdə tutlur – A.M.) bizi məhv edər, ölkəmizi istila edərlər”. Mənbənin əlavə etdiyinə görə, Bilgə Tonyukukun bu tövsiyələrindəki dərin məna Göy Türk paytaxtında yaxşı qarşılanmışdı. (Seçmələr bizimdir – A.M. bax: Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarixi, səh. 63, 65, 90, 94).

Bilgə Tonyukuk Çin səlnamələrində “Yuançjən” yəni “İnci” adı ilə anılmışdır. Tonyukukun “Bilgə”, yəni “Bilici, Müdrik” adlandırılması onun təkcə savadlı olması ilə deyil, həm də gördüyü işlərə görə qazandığı bir epitetdir.

“Tonyukuk” adlı digər bir abidə olan “Külü Çör” abidəsində də Eltəriş, Qapağan və Bilgə Xaqanla birgə hörmətlə yad edilmişdir.

“Bilgə Tonyukuk” abidəsində müəllif özünü belə təqdim edir: “Mən Bilgə Tonyukukam... Mən qoşuna başçılıq edirəm... Mən gecə-gündüz yatmadan, rahatlıq bilmədən, öz qırmızı qanımı, qara tərimi tökmüşəm. Mən özüm uzun hərbi yürüşləri istiqamətləndirmişəm. Mən Bilgə Tonyukuk Türk Bilgə Xaqanın xalqı üçün yazmaq əmr etmişəm. Eltəriş Xaqan, Qapağan Xaqan, Bilgə Xaqan və Bilgə Tonyukukun səyi nəticəsində Türk-sir xalqları mövcuddur”. (Bax: Bilgə Tonyukuk abidəsi). Mətdən də göründüyü kimi Bilgə Tonyukukun adı xaqanlarla birgə çəkilir və Tonyukuk öz millətini “Türk-sir budun” adlandırır.

Bilgə Xaqanın ölümündən sonra yerinə sıra ilə Tonyukukun qızından olan övladları Türk Bilgə Xaqan və Tenqi xan keçmiş, fəqət bunların hər ikisi gənc və təcrübəsiz olduqlarından dövləti anaları, Tonyukukun qızı idarə etmişdi. Bu vəziyyətdə Türk boylarının başçıları arasında hakimiyyət üstündə ixtilaf başlanmış, bundan istifadə edən Basmillər, Qarluqlar və

Uyğurlar birləşərək Aşina ailəsindən olan Basmili xaqan elan etmişlər.

Bir müddət sonra Basmil hakimiyyətdən imtina etdiyindən yerinə Uyğur başçısı Qutluğ Bilgə Kül gətirilmiş və beləliklə də, xaqanlıq Göy Türklərdən Uyğurlara keçmişdi.

Göy Türk Xaqanlığının yerini Uyğur Xaqanlığı tutduqdan sonra da Tonyukuk soyundan gələn bəzi bəylər Uyğur Xaqanlığında vəzifədə bulunmuşdular.

Qərb araşdırıcıları Bilgə Tonyukuku “Göy Türk Bismarkı” adlandırmışlar.

Ruhu şad olsun.

Yusuf Xas Hacib Balasağunlu

2.2. Türk dövlətçilik məfkurəsinin memarı Yusuf Xas Hacib Balasağunlu

Türk Qaraxanlı dövləti Qarluq, Uyğur, Arqu, Türkeş, Yağma, Oğuz və Qıpçaq Türklərini özündə birləşdirən Orta Doğu Türklüyünün ən yüksək inkişaf etmiş yüz illik (940-1040-cı illər) mədəni bir dövləti olmuş, Türk millətinin Türk dili və ədəbiyyatının, Türk-İslam mədəniyyətinin yeni tərzdə formalaşmasını təmin etmişdi. Bu yeni Türk-İslam çulğalaşmış mədəniyyətinin ən böyük təmsilçiləri bu dövrdə Qaraxanlı dövlətinin iki unudulmaz mütəfəkkiri olan Mahmud Kaşğarlı ilə Yusuf Xas Hacib Balasağunludur. Bunlardan Mahmud Kaşğarlı "Divanü-lügət-it-Türk" əsəri ilə XI əsrdə Türklərin, onların dili və ədəbiyyatının üstünlüklərini ortaya qoymuş, Yusuf Xas Hacib Balasağunlu isə "Qutadqu Bilik" əsəri ilə dövrünün klassik ədəbi Türkcəsini ədəbi nəzm şəklində meydana qoymuş, Türk dövlətçilik fəlsəfəsinin mahiyyətini şərh etmişdir.

Yusuf Balasağunlunun həyatı haqqında məlumat çox azdır. Yalnız "Qutadqu Bilik" əsərinin girişindən bəlli olur ki, onun adı Yusuf, rütbəsi isə "Xas Hacib" olub əslən Şərqi Türküstanın mədəniyyət mərkəzlərindən olan Balasağun şəhərindəndir. O, daha sonra Doğu Türküstanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Kaşğar şəhərinə köçmüş, "Qutadqu Bilik" (Xoşbəxtlik elminin əsasları) əsərini də burada bitirərək Qaraxanlı hökmdarı Mahmud Buğra Qara Xana təqdim etmiş, bunun müqabilində Xaqan tərəfindən "Xas Hacib" rütbəsi qazanmışdır.

Təpədən dırnağa qədər kamil bir Türküstan Türkü olan Balasağunlu Yusuf Xas Hacib dövrün (XI əsr) Şərq və Qərb fəlsəfəsinə və elminə dərinlən bələd olmuş, öz mükəmməl əsəri olan "Qutadqu Bilik"də Türk adət-ənənəsini, Türk dövlətçilik fəlsəfəsinin mahiyyətini, Türk təfəkkür tərzini praktik həyat tərzinə uyğun şərh etmişdir. Mütəfəkkirin nəzərində Kaşğar şəhəri təkcə Qaraxanlı dövlətinin mədəniyyət mərkəzi və paytaxtı deyil, həm də bünyəsində Türk cəmiyyətinin bütün varlığını toplamış bir

şəhərdir. (Əhməd Cəfəroğlu. Qaraxanlılar dövrü Türk ədəbiyyatı. Bax: Türk dünyası. III cild, ikinci baskı, Ankara, 1992, səh. 60).

"Qutadqu Bilik" əsəri Qaraxanlı Türk dövlətinin quruluşunu, inkişaf dövrlərini, Türklərin İslam dinini qəbul etməsini özündə əks etdirən, eyni zamanda Türk yazılı ədəbi dili baxımından da önəmli bir nümunədir. Müəllif öz dövrünün düşüncəsinə kimi əsərində insana dünyada xoşbəxt ola bilməsi üçün gərəkli bilgiler verməyə çalışmışdır. Cəmiyyət həyatının və dövlət düzəninə ideal yönünün necə olması üzərində dayanan mütəfəkkir öz düşüncələri ilə insanların bir növ sözcüsü olmuş, insan həyatının mənasını, insanın cəmiyyət və dövlət içindəki həyat fəlsəfəsini açıqlamışdır. Əsərdə toplumun yükləndiyi sorumluluq duyğuları ön planda verilmişdir. Müəllifin əsas məqsədi ideal bir həyat düzəninə ortaya qoymaq, müsəlmanların bir-biri ilə qardaş kimi əl-ələ verərək öz dinlərini dünyaya yaymaq olmuşdur.

"Qutadqu Bilik" əsəri Türk İslam düşüncəsinin dövlətçilik anlayışı, idarəçilik məharəti, qayda-qanunlarla yaşamaq ehtiyacı barədə ilk yazılı abidədir.

Müəllif əsərində dövrünün cəmiyyət əsasını təşkil edən ən qüvvətli ünsürlər, Türk dövlət adamları, onların rütbələri, ayrı-ayrı məslək və peşə sahibləri, xalq təbəqələri haqqında müfəssəl məlumatlar vermiş, təkamül hüququ və qaydaları kimi anlayışları dilə gətirmişdir. Didaktik bir əsər olan "Qutadqu Bilik"dəki müəllifin aşağıdakı fikir və mülahizələri Türk dövlətçilik fəlsəfəsinin ana xəttini təşkil edir. Müəllif yazır:

"Dövlətin olması üçün orduya ehtiyac var,
Ordunun olması üçün sərvət paylamaq gərəkir,
Sərvət əldə etmək üçün xalq zəngin olmalıdır,
Xalqın zənginliyini isə ancaq örf və ədalət təmin edir".

(İqtibas Rasonyinin "Tarixdə Türklük" əsərindən götürülmüşdür. Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi. "Tarihte Türklük". Ankara, 1971, səh. 58).

"Qutadqu Bilik" əsəri orta əsrlərdə dünyanın bir çox yerlərində yayılaraq geniş şöhrət qazanmışdı. Belə ki, "Bu əsərə Çinlilər "Ədalət mülkü" demiş, Maçın müləkinin nədimləri "Məmləkətin aynası" adlandırmış, Gündoğanlılar "Zinətül ümərə",

İranlılar "Türkün Şahnaməsi" adı vermiş, bəziləri "Pəndnameyi-müluk", Turanlılar isə "Qutadqu Bilik" (Səadət gətirən elm) adlandırmışlar". (Bax: Nizami Cəfərov. "Türk xalqları ədəbiyyatı". I cild, Bakı, 2006, səh. 221).

Əsərin belə adlandırılması onun böyük rəğbət qazanmasına dəlalət edir. Çünki əsər zərif dili və əxlaqi mövzusu ilə uzun müddət Türkünstanın ədəbi Türkcəsinin təmsilçisi kimi Türk ədəbiyyatında mühüm bir cığır açmış, Türk ədəbiyyatında ilk dəfə nəzm ədəbiyyatının əsasını qoymuş, Türk mədəniyyətini Türk tarixi keçmiş ilə çulğalaşdırmışdır.

Türk ictimai fəlsəfəsini özündə əks etdirən "Qutadqu Bilik" əsəri dilinin təmizliyi, cinas və qafiyələrin yerli-yerində olması baxımından da diqqətəlayiqdir. Bu onu göstərir ki, Yusuf Xas Hacib "dövrü üçün ustadlıq taxtına erişmiş, mümtaz bir şəxsiyyət olmuşdur". (Əhməd Cəfəroğlu, göstərilən məqaləsi. Bax: Türk dünyası. III cild, ikinci baskı, Ankara, 1992, səh. 60).

Türk-İslam klassik ədəbiyyatının ilk böyük həcmli əsəri olan "Qutadqu Bilik" Qaraxanlı, yaxud Kaşğar Türkcəsində (Mahmud Kaşğarlı bu Türkcəni "Xaqaniyyə Türkcəsi" adlandırır - A.M.) qələmə alınıb, əruzun "Mütəqarib" bəhrindədir. XI əsrin ən böyük Türk yazılı abidəsi olan bu əsər sadə bir üslubda yazıldığından geniş Türk ellərində yayılmış, çağında Türkünstan ellərinin ən mükəmməl bir ədəbi abidəsi sayılmışdır. Ona görə də Xaqan müəllifini əzizləyib, dəyərləndirib öz sarayında "Xas Hacib" etmiş, Yusuf "Ulu Xas Hacib" adı məşhur olub dünyaya yayılmışdır.

Əslində ədaləti, dövləti, ağı və qənaəti fəzilətin əsası sayan müəllif elmə yüksək qiymət vermiş, dövrün hökmdarlarını ədalətli olmağa, elmə yiyələnməyə səsləmişdir:

Qalxır zəka əhli, ucalır qat-qat,
Elmilə sayılır ən əziz ustad.
Bəylər nə cür aldı dövrünü ələ?
Yalnız zəka ilə, yalnız elm ilə.

Müəllifə görə, elmin, təfəkkürün də əsası dildir. Dil insanı əzizlədiyi, ucaltdığı kimi onun başını da yarar:

Elmin, təfəkkürün dilmancıdı Dil,
Kişini bəxtinə Dil çatdırar, bil.
Kişini əzizlər, ucaldar da Dil,
Yarar həm başını, qocaldar da Dil.

Bir növ tarixi əsər olan "Qutadqu Bilik" Türk ulusunun yeni bir gələcəyə doğru yönəldiyi dövrün ən öndə gələn abidəsi, öz dövrünün yüksək mədəni səviyyəsi haqqında müfəssəl məlumatlar toplusu, tarixi Türk mədəniyyəti və gələnlərinin dolğun bir xəzinəsidir.

Əsərin müqəddiməsində müəllif göstərmişdir ki: "Bu kitabı oxuyan, bu beytlərin mənasını anlayan insan bu kitabdan da əzizdir".

Balasağunlu Yusuf Xas Hacib özünün məşhur "Qutadqu Bilik" əsəri ilə İslam-Türk klassik ədəbiyyatının əsasını qoymuş, Türk varlığının bütün çalarlarını özündə əks etdirmiş, tarixi Türk dili mədəniyyəti, adət-ənənələrinin xəzinəsini yaratmışdı. Əsərdə həmçinin müəllifin özünəqədərki Elçi Bəy, Yağma Bəyi, Ötükən bəyi, Türk Xanı, Yabquların Başı kimi ümumiləşmiş böyük Türk tarixi şəxsiyyətlərinin obrazlarını canlandırması, Türk cəmiyyətinin varlığını, xalq psixologiyasını əks etdirməsi onu bütün o dövrkü Türk aləmində məşhurlaşdırmış, hətta Moğollar arasında belə hörmətlə yad edilmiş, əsərdə irəli sürülən müddəalar bir yasa halına gətirilmiş, bir müddət tədrisə belə daxil edilmişdi. Əsərini Doğru yol - Gün Doğdu, Dövlət - Ay doğdu, Ağıl, Məntiq - Ögdülmüş və Aqibət - Odqurmuş adlı dörd ünsür üzərində quran müəllif bunları qədim dörd Türk qəhrəmanının adı ilə dəyərləndirmiş, dövrünün böyük Türk dövləti olan Qaraxanlı dövlətini İslam dünyasının ideal bir Türk dövləti kimi təqdim etmişdir. "Qutadqu Bilik" tarixi bir Türk dili və ədəbiyyatı yadigarı kimi uzun müddət Türk ədəbiyyatı məktəbinin yaşamasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Qaraxanlılardan sonra yaranan bir çox ədəbi əsərlərə, o cümlədən də Ədib Əhməd Yüknəkinin "Atabətül –

Həqiqi", Əhməd Yəsəvinin "Divani – Hikmət", Rabquzinin "Qisasül - Ənbiya" əsərlərinə "Qutadqu Bilik" əsərinin qüvvətli təsiri olmuşdur.

Dövlətçilikdə idarəçiliyi ən mühüm amil sayan Yusuf Xas Hacib göstərirdi ki: "Bəylər comərd olarsa, adları dünyaya yayılar, dünya da bu şöhrətləri sayəsində qorunar". (Bax: "Qutadqu Bilik". Ankara, 1959, səh. 155). Dövrünün milli adət-ənənələri və xalqının duyğu və istəklərinə tərcüman olan bu mütəfəkkir "hökmdarlara xəzinəni açmağı və xalqa mal dağıtmağı" tövsiyyə edirdisə, ondan sonra yaranan əsərlərdə dövlətçilikdən daha çox təsəvvüfi məsələlərə və kamil insan anlayışına geniş yer verilmişdir ki, bunun da ilk yaradıcısı böyük Türk mütəəvvifi Əhməd Yəsəvidir. Əhməd Yəsəvi "Şəriətin nizamı, Təriqətin inamı, Həqiqətin tamamı" söyləməklə Türk təsəvvüf hərəkatının ən böyük rəhbərlərindən sayılmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, "Əhməd Yəsəvi bir baxıma görə Türk qövmləri arasında "Qutadqu Bilik" prototipi mahiyyətində yeni bir xalq şəri məktəbi quranlardan sayılmış, xalq içindən çıxdığı üçün ruh oxşayıcı və çəkici olan hikmətləri sayəsində çox qısa bir zamanda çadırdə yaşayan bozkır xalqının düşüncəsi üzərində geniş təsirlər yaratmış, bəxtiyar, əfsanəvi şəxsiyyətlər səviyyəsinə yüksəlmiş, kəramətləri, hikmətləri ilə geniş Türk xalqını sarmış, düşüncələri ağızdan-ağıza dolaşaraq bütün Türk dünyasına yayılmışdır"

Ruhu şad olsun !.

Fəxrəddin Mübarəkşah

2.3. Fəxrəddin Mübarəkşah

Oğuz Türkləri Qəznəlilər məğlub edib Qəznə şəhərini tutduqdan sonra Qəznəlilər zəifləmiş, Türküstandan Hindistana çəkilərək 1187-ci ilə qədər orada öz hakimiyyətlərini davam etdirmişdilər. Bundan istifadə edən Qorlular Qəznəli ərazilərinin ayrı-ayrı yerlərinə hücumlar edərək zəbt etmiş, Oğuzların əlindən Qəznə şəhərini də aldıqdan sonra Hindistan səfərinə başlamış və nəhayət 1187-ci ildə Hindistandakı sonuncu Qəznə sultanı Xosrov Maliki də məğlub edib oğlu Şah ilə birgə edam etdikdən sonra Qəznəli Türk dövlətinin yerini tutmuşdular. Lakin aradan az bir müddət keçdikdən sonra Qorlular dövləti digər bir Türk dövləti olan Xarəzmşahların hücumları nəticəsində parçalanmış, Hindistandakı Türk komandirləri özlərini müstəqil elan edərək ayrı-ayrı yerlərdə kiçik Türk dövlətləri qurmuşdular ki, bunlardan biri də Dehli Türk sultanlığı idi. Dehli sultanlığı qısa zaman kəsiyində bu kiçik Türk dövlətlərini öz hakimiyyəti altında birləşdirərək böyük əraziyə malik 207 illik bir Dehli Türk dövlətinin əsasını qoymuşdu. Böyük Türk milliyətçisi Fəxrəddin Mübarəkşah belə bir qarışıq dövrdə yaşayıb yaratmışdır.

Fəxrəddin Mübarəkşahın anadan olduğu il və yer haqqında dəqiq məlumat olmasa da, məşhur tədqiqatçı Osman Turan onun doğum tarixini 1148-ci ilə, vəfat tarixini isə 1215-ci ilə aid etmiş (Bax: Prof.Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi. I cilt, İstanbul, "Boğaziçi yayınları", N-167, səh. 45), onun məşhur əsəri olan "Şəcəreyi-ənsab"ı "Tarixi-Fəxrəddin Mübarəkşah" adı ilə 1927-ci ildə Londonda nəşr etdirən tanınmış Şərqsünas alim Rossi isə Mübarəkşahın Səlcuq sultanı Sultan Səncər dövründə Səlcuqlu Türklərin paytaxtı Mərvdə anadan olduğunu göstərmişdir. (Bax: Tarixi-Fəxrəddin Mübarəkşah. London, 1927, səh. 34).

Fəxrəddin Mübarəkşahın atası Həsən Mənsur öz dövrünün elmlə adamlarından olmuşdur. Mübarəkşah haqqında müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlara görə, o, Qorlular sarayında nüfuzlu bir dövlət xadimi, elm adamı və şair kimi məşhur olmuşdur. Olduqca dindar bir müsəlman olan Fəxrəddin

Mübarəkşah həm də Türk olması ilə qurur duymuş, milliyətçi bir düşüncəyə sahib olmuşdur.

Fəxrəddin Mübarəkşah ilk öncə Qorlu hökmdarları Sultan Qiyasəddin Məhəmmədin, onun ölümündən sonra yerinə keçən qardaşı Muizəddin Məhəmmədin, daha sonra Muizəddin Məhəmmədin Quzey Hindistana vali təyin etdiyi və onun ölümündən sonra isə Quzey Hindistan hökmdarı olmuş Türk komandanı Qütbəddin Aybəkin sarayında çalışmışdır.

Tədqiqatçılar orta əsr mənbələrinə əsaslanaraq göstərmişlər ki, Fəxrəddin Mübarəkşah ərəb və farsca yazdığı qəzəl, qəsidə və rübailəri ilə dövrünün məşhur şairlərindən olmuşdur. Belə ki, onun müasiri olan və "Lübab-əl-bab" adlı ilk İslami təzkirənin müəllifi Əvfinin (1171-1233) yazdığına görə, "Fəxrəddin Mübarəkşah qəzəl, qəsidə və rübailərinin gözəlliyi və axıcılığı ilə məşhur bir şairdir". Bunlardan əlavə, Mübarəkşah müxtəlif elm sahələrinə aid əsərlər də yazmış, lakin onun nə bu elmi əsərləri, nə də ərəbcə və farsca yazdığı şeirlər Türk dili və ədəbiyyatı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Onun Türk və İslam böyüklərinin şəcərələrini toplayaraq meydana gətirdiyi "Şəcəreyi-ənsab" adlı əsəri isə Türk dili və ən başlıcası, Türklərin ədalətə dayanan Cahan hakimiyyəti məfkurəsi baxımından çox böyük önəm daşıyır.

"Şəcəreyi-ənsab" adlı elmi-tarixi əsərində müəllif İslamiyyətdən öncəki Peyğəmbərlərin, Şam və Yəmən hökmdarlarının nəşəbləri də daxil olmaqla, Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin (s), Onun əqrəbə və yaxınlarının, Əməvi və Abbasi xəlifələrinin, digər İslam böyükləri və əmirlərinin, cahilliyə dövrü və İslam dövrü şairlərinin, bir sıra İslam dövlətlərinin, İran və Turan hökmdarlarının və ən başlıcası, Qəznəvilərin və Qorluların şəcərələrini ehtiva edən 136-ya qədər tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlər haqqında məlumat vermişdir. Bu əsərin böyük bir qismi zaman-zaman yıpranmış, itib batmış, günümüzə sadəcə əsərin əvvəlində yer alan 84 vərəqlik farsca müqəddimə gəlib çatmışdır. Müəllif bu əsərini yazarkən Qorlu hökmdarı Muizəddin Məhəmmədin 1184-cü ildə Hindistanın Lahur şəhərini fəth etdikdən sonra bu şəhərdəki gərəkli əlyazmaları incələyərək yazmağa başlamış, 1196-cı ildə

əsəri tamamlayaraq 12 il sonra, yəni 1206-cı ildə Quzey Hindistanda taxta çıxan Türk Qütbəddin Aybəkə təqdim etmişdir.

Əsərdə soy bilgiləri ilə yanaşı, Türk xarakteri, Türk dili, Türk mədəniyyəti və bunlara bənzər bir çox mövzular haqqında da gərəkli məlumatlar verilmişdir. Müəllif bir çox tarixi dəlillərə əsaslanaraq Türklərin İslamiyyətin yayılmasında göstərdikləri xidmətlərdən bəhs etmiş, Türk millətinin digər millətlərdən üstün cəhətlərini ön plana çəkmiş, hətta yeri gəldikcə aşırı bir milliyətçi üslub işlətmişdir.

Fəxrəddin Mübarəkşahın adı çəkilən "Tarix" əsərinə istinad edən Osman Turan yazır ki: "Fəxrəddin Mübarəkşah (1148-1215) Türklərin yazıları və kitabları olduğunu, bunları uşaqlarına öyrətdiklərini, əlifbalarının birinin 25 hərflili Soğdi yazısına bənzər, digərinin də sağdan-sola yazılan və 28 hərflili bulunan Doqquz Oğuzca olduğunu və bitişik yazılmadığını bildirir... Müəllifin "Doqquz Oğuz əlifbasının bitişik yazılmaması və 28 hərflili bulunması" ifadəsindən görünür ki, o, Uyğur əlifbasından daha çox Orxon yazısını (Türk Runik yazısı - A.M.) nəzərdə tutmuşdur". (Bax: Osman Turan. göstərilən əsəri, səh. 45).

Bu əsərində Mübarəkşah həmçinin Xəzər Türklərinin də "Kiril əlifbasına bənzər, soldan-sağa yazılan bir əlifbalı olduğunu" və bu əlifbada əsərlər yazdıqlarını qeyd etmişdir. (Bax: Tarixi-Fəxrəddin Mübarəkşah. London, 1927, səh. 46).

Bir çox orta əsr müəllifləri kimi Mübarəkşah da bir çox Türk boylarının günəşə, ulduzlara, böyük dağ və çaylara məbud kimi baxmaları, Türküstanın xüsusi keyfiyyətə malik çeşidli möcüzəli daşları və bu möcüzəli "Yada Daşları"nın yağışı yağdırma gücünə malik olmaları haqqında müxtəlif məlumatlar vermişdir. (Bax: Tarixi-Fəxrəddin Mübarəkşah. London, 1927, səh. 41, 42, 43).

Mübarəkşah bu əsərdə Türklərin məziyyətlərindən danışarkən göstərir ki: "Başqa millətlər müsəlmanlığı qəbul etdikləri zaman yeni dinin onların qəlbinə yerləşməsi üçün uzun zaman lazımdır. İşlərindən çoxu təkrar öncəki dinlərinə dönərlər. Ancaq türklər müsəlman olduqdan sonra bu yeni dinə elə bağlanırlar ki, onu heç vaxt atmazlar. Türklər arasında

İslamiyyətdən dönən heç kimsə görünməmişdir". (Fəxrəddin Mübarəkşah. Tarix, London, səh. 43).

Müəllif əsərinin başqa bir yerində yazır ki: "Ərəbcədən sonra Türkcədən daha gözəl və məğrur bir dil yoxdur. Qədim zamanlardan bəri əmir və komandanların çoxu Türkdür. Dövlət, nemət, altun və gümüş Türklərin əlindədir. Böyük əsil-nəsəblilər və bütün xalqlar (Türklərin - A.M.) xidmətindədirlər. Onlar Türklərin dövləti sayəsində sayqı və səadət gördüklərindən bu gün (Müəllif yaşadığı dövrü nəzərdə tutur - A.M.) insanlar əvvəlkindən daha çox Türkcəyə rəğbət edirlər". (Fəxrəddin Mübarəkşah. Tarix. London, 1927, səh. 44). Müəllifin "Ərəbcədən sonra Türkcə" deməsinin əsas səbəbi İslam dininin müqəddəs kitabı olan "Qurani-Kərim"in bu dillə enməsi ilə bağlıdır.

Əsərin Türk dili baxımından digər bir önəmli cəhəti isə Türklərdən bəhs edildiyi hissələrdə tez-tez Türkcə sözlərin işlədilməsi, Türkcə ilə yazılmış rübai örnəyini əsərinə əlavə etməsidir. Bu rübai sayəsində XII əsrdə Qorlular dövründə Hindistanda belə Türkcə klassik bir ədəbiyyatın yaranmasının şahidi oluruq. Əsərdə bu rübainin Türkcə ilə yanaşı, farscası da verilmişdir. Müəllifə görə, bu rübai öncə Türkcə yazılmış, sonra farscaya tərcümə edilmişdir. (Bax: Tarixi-Fəxrəddin Mübarəkşah. London, 1927, səh. 55).

Fəxrəddin Mübarəkşahın əsərini farsca yazmasının əsas səbəbi Türkcə bilməyən Qor ziyalılarına Türkləri tanıتماq və Türk dili haqqında onlara məlumat vermək olmuşdur.

Əsərin böyük bir hissəsinin əldə olunmamasına baxmayaraq əldə olan hissədən çıxardığımız məlumatlar istər Mübarəkşahın şəxsiyyəti, istərsə də dövrün ictimai-siyasi və elmi vəziyyəti haqqında çox önəmli bir qaynaq sayılmaqdadır.

Müəllif əsərinin başqa bir yerində göstərir ki: "Əgər biri soruşsa ki, ululuq və dövlətin Türklərə nəsib olmasının dəlili nədir? Ona bu cavabı verirlər: - Cahan xalqlarının hamısı öz əhalisi və qəbiləsinin arasında, öz şəhərində olarkən əziz və möhtərəm olur, qürbətə, yabançı yurda gedərsə, xar və zəlil olur, hörməti qalmaz, adam sayılmazlar. Yalnız Türklərin vəziyyəti bunun əksidir. Türklər öz yurdlarında ikən digər Türklərdən fərqsizdirlər. Lakin

öz yurdlarından ayrılıb müsəlman ölkələrinə gəldikləri zaman orada sayqı və təqdir görür, qədir-qiymətləri artır, komandan və əmir olurlar. Digər bir dəlil isə Həzrəti Adəm Peyğəmbərdən bu günə (XII əsr nəzərdə tutulur - A.M.) qədər para ilə satın alınan kölələrin "Sultan" olduğu heç bir yerdə görülməmişdir. Yalnız Türklər istisna təşkil edirlər. Müəllif bu fikri tarixi faktlara əsaslanaraq yazmışdır. Belə ki, istər Hindistana, istərsə də Misirə aparılan, tarixdə "Məmlük" adlanan bu Türklər müəyyən bir dövrdən sonra adı çəkilən ölkələrdə uzunmüddətli xanədanlıqlar qurmuş, bu ölkələri idarə etmişlər. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Tarixi-Fəxrəddin Müğbarəkşah. səh. 35; Köprülü Mehmet Fuad. Türk dili və edebiyatı hakkında araştırmalar. İstanbul, 1934, səh. 144-145; Nihad Sami Banarlı, Türk edebiyatı tarihi, I cilt, İstanbul, 1971, səh. 257; Prof.Dr. Zekeriya Kitapçı. Hz.Peyqamberin hadislerinde Türk varlığı. İstanbul, 1989, səh. 258).

Fəxrəddin Mübarəkşah əsərində əfsanələşmiş Türk hökmdarı Əfrasiyaba (Alp Ər Tonqa, Oğuz Xaqan - A.M.) aid bir rəvayəti nəql edərkən göstərmişdir ki: "Əfrasiyab demişdir: "Türk dənizdəki sədəf içində bulunan inciye bənzər. Dənizdə ikən qədri bilinməz. Lakin dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün dənizdən çıxarıldıqdan sonra hökmdarların tacı, gəlinlərin ziynəti olur" (Bax: Tarixi-Fəxrəddin Mübarəkşah. London, 1927, səh. 36; Prof.Dr. Laszlo Rasonyi. Tarihte Türklük. Ankara, 1971, səh. 64).

"Əgər Türklərin heç bir məziyyəti və mövqeyi olmasa belə, Sultani İslamın Türk olması onlara qürur və öyünmə vəsiləsi üçün kifayətdir" - deyən Fəxrəddin Mübarəkşah bu fikirləri ilə öz ölkələrindən ayrılan Türklərin İslam və digər ölkələrdə dövlətlər qurmalarını nəzər-diqqətə çatdırmaq istəmişdir.

Fəxrəddin Mübarəkşah Türklərə, onların dünya nizamına və Cahan hakimiyyəti məfkurələrinə dair maraqlı bilgiler verərkən Türklərin coğrafi yayılışını da buna dəlil göstərmişdir. Müəllif Çindən Rum ellərinə, şimalın buzlu bölgəsindən Hindistan da daxil, bütün məmləkətləri siyasi anlamda "Türküstan" adlandırmış və Yer üzündə "Türküstan" qədər böyük bir ölkənin bulunmadığını söyləməklə Türkün əzəmət və qüdrətini nəzər-diqqətə çatdırmaq istəmişdir.

Fəxrəddin Mübarəkşah bir orta əsr Türk milliyətçisi olaraq bu siyasi-coğrafi durumu da Türklərin XII-XIII əsrlərdəki üstünlüklərindən biri kimi bəyan etməyi özünə borc bilmişdir.

Ruhu şad olsun!

Mir Əlişir Nəvayi

2.4. Böyük Türk mütəfəkkiri Mir Əlişir Nəvayi

Böyük Türk mütəfəkkiri, alimi, şairi, bacarıqlı dövlət xadimi və mədəniyyət hamisi olan Mir Əlişir Nəvayi bütün həyatını mənsub olduğu Türk millətinin səadəti və xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə sərf etmiş, XV əsrdə çiçəklənməkdə olan Türk mədəniyyətinin ən əzəmətli abidələrini yaratmışdı.

Əlişir Nəvayinin Türk dilini üstün tutması, Türkcə yazan şairləri müdafiə etməsi sayəsində bu dövr Türk ədəbiyyatının "Altın dövrü" olmuş, əli qələm tutanların əksəriyyəti əsərlərini Türkcə yazmışlar. Bu böyük Türkçü Türk millətini, onun kəndlisindən bəyinə, alimindən xaqanına, sarayından çadırına qədər bir bütün olaraq sevmiş və bu sevgisini bütün əsərlərində əks etdirmiş, bütün Türk ellərini öz vətəni saymışdır:

"İstər bir, istərsə də min olsun
Bütün Türk elləri mənim yurdumdur.
...Şiraz da, Təbriz də mənim elimdir
Orda şöhrətlənən söz şəkərimdir.
Hansı bir diyara fərman apardım
Onu almaq üçün "Divan" apardım.
Xataydan başlayıb Xorasanadək
Ellər fərmanımla ömür sürəcək".
(Əlişir Nəvayi. Fərhad və Şirin. Bakı, 1968, səh. 6).

Əlişir Nəvayi 9 fevral 1441-ci ildə Xorasanın paytaxtı Herat şəhərində anadan olmuşdur. Atası Qiyasəddin Kiçkinə Bahadır Uyğur oymağından olub Əbülqasim Babur şahın bəylərindən biri kimi bir müddət Səbzəvar hakimi olmuşdur. Qiyasəddin Kiçkinə Bahadır hökmdar Hüseyn Baykaranın atası Mənsur Mirzənin süd qardaşı olduğundan Əlişir Nəvayinin uşaqlığı və gəncliyi Hüseyn Baykara ilə birlikdə keçmiş, bir müddət onunla bir məktəbdə oxumuş, o dövr Türk ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olmuş Həsən Ərdəşir və Lütfidən dərs almışdır. Kiçik yaşlarından bir çox mühüm siyasi hadisələrin şahidi olan Nəvayi uşaqlıq dostu Hüseyn Baykaranın hakimiyyəti

dövründə yüksək dövlət vəzifəsində çalışarkən bütün imkanlarından istifadə edərək mənsub olduğu xalqın mənafeyi üçün çalışmış, bütün şəxsi gəlirlərini belə elm və mədəniyyətin inkişafına, məktəb və mədrəsələrin tikintisinə və ehtiyacına sərf etmiş, bir sıra elmi əsərlərin yazılmasına şərait yaratmış, öz xeyirxah əməlləri ilə ölkənin və dövlətin siyasi qüdrətinin möhkəmlənməsinə səy göstərmişdir. Dəfələrlə həyatı təhlükədə olsa da, yenə əzmindən dönməyən bu alovlu milliyətçi, vətənpərvər sənətkar Türk millətinin yüksəlməsi, Türk ədəbi dilinin təkmilləşməsi uğrunda ciddi mübarzə aparmış və sonda Türk yazılı ədəbi dilini Yaxın Şərqdə ən görkəmli dil səviyyəsinə qaldırmışdı.

Tarixdə səhv olaraq "Cığatay dili", "Cığatay ədəbiyyatı" adlandırılan bu Türk dili və ədəbiyyatının təməlləri Qızıl Orda və onun bir vilayəti sayılan Xarəzmdə atılmışdır. Qızıl Orda və Xarəzmdə yaranan bu ədəbiyyat bütün Türk dünyasına, o cümlədən də Misirdə hakim olan Türklərə də öz təsirini göstərmiş, Misirdə də Türk ədəbi dili ilə dini, bədii və hüquqi əsərlər yazılmışdır. Bütün bunları nəzərə alan Əlişir Nəvayi yazmışdır ki: "Türk ədəbiyyatı və musiqisinin vətəni Xarəzmdir". Əlişir Nəvayi bütün əsərlərində "Cığatay" və ya "Özbək" dili və ədəbiyyatından deyil, Türk dili və ədəbiyyatından bəhs etmişdir.

Ümumiyyətlə, "Cığatay ədəbiyyatı" dar mənada Əmir Teymur və ümumən Teymuroğulları dövründə yaradılan ədəbiyyata deyilmişdir. Bəlli olduğu kimi, Teymur və Teymuroğulları sarayında aparıcı dil Türkcə olmuşdur. Ordu tamamilə Türklərdən ibarət olduğundan bir çox əmirlər Türkcədən başqa bir dil bilməmişlər. Bu vəziyyət Şeybanilər dövründə də davam etmişdir.

Teymurlular dövrünün ən parlaq mədəni dövrü Baysunqur Uluğ Bəy zamanında olmuşdur. Onun dövründə Türküstan və Xorasan bütün İslam dünyasının elm, texnika, ədəbiyyat və incəsənət mərkəzi olmuşdur. Ümumiyyətlə, Teymurlular dövrü Türk dünyasına Mir Heydər Xarəzmli, Yusif Əmiri, Ətayi, Şəkkaki, Lütfi, Seyid Əhməd Mirzə, Gədayi, Əbülqasim Babur, Yəqini, Əhmədi, Durbək, Əlişir Nəvayi və b. kimi sənətkarlar bəxş etmişdir. Bu sənətkarların ən böyük xidmətlərindən biri və birincisi

Türk-Uyğur mədəniyyəti ilə Türk-İslam mədəniyyətlərinin sintezini yaratmaq və Türk dilini İslam dünyasının üç mühüm dilindən biri səviyyəsinə qaldırmaları olmuşdur ki, bu işdə ən böyük xidməti hökmdar Hüseyn Baykara və onun Türk milliyətçi vəziri Mir Əlişir Nəvayi göstərmişdir.

Nəvayi "Bulaq sənətkar" olmuş, bulaq kimi çağlayıb-daşmışdır. Türk ruhunu, Türk milli qururunu yüksəltmək, Türk dilini yüksək sənət dili səviyyəsinə qaldırmaq Əlişir Nəvayinin ən böyük amalı olmuşdur. O, doğma ana dili olan Türkcə ilə "Xəzanül-məani" adlı 4 "Divan", Xəmsəyə daxil olan əxlaq və təsəvvüf fəlsəfəsinə aid "Heyrətül-əbrar" və məsnəvi tərzində yazdığı "Fərhad və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Səbəyi-səyyarə" və "Səddi-İskəndər" adlı 5 poema, "Məhbubil-Qulub" adlı nəsr əsəri, "Məcalisin-nəfais" adlı dövrün şairlərindən bəhs edən təzkirə, "Divani-Farsi" adlı farsca qəzəllər toplusu, "Lisanüt-teyr" adlı təsəvvüfi əsərlərlə yanaşı, "Mühakimətül-Lügəteyn" adlı Farsca-Türkcə sözlük yaratmış, özünəqədərki bir neçə Şərq dahisinin, o cümlədən Mahmud Kaşğarlının, Əhməd Yəsəvinin, Nizami Gəncəvinin, Əttarın və b. gördükləri işi təkbaşına görmüşdü. O, sonsuz bir məhəbbətlə sevdiyi Türk dilini himayə edərək bu dilin digər dillərdən, xüsusilə, fars dilindən üstün cəhətlərini özünün məşhur "Mühakimətül-Lügəteyn" adlı əsərində elmi dəlillərlə sübut etmişdir.

Nəvayidən bəhs edən tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki: "Nəvayidən öncə də, sonra da Türk dili və ədəbiyyatını yüksəltmək üçün çalışan Yəsəvi dərvişləri, Əmir Teymurun böyük əmirlərindən olan Əmir Seyfəddin Nüküz, Əmir Arslan Xacə Tarxan, Heydər Xarəzmi, Lütfi, Səkkari, Ətayi, Baysunqur, İskəndər Mirzə və b. kimi sənətkarlar olmuşdur. Lakin Əlişir Nəvayinin Türk dili, Türk ədəbiyyatı və Türk mədəniyyəti üçün gördüyü işlər nə ondan öncə, nə də sonra görülmüşdür. Əlişir Nəvayiyə qədər Türk ədəbiyyatı Qızıl Orda Xarəzm ləhcələri ilə qarışıq, dil baxımından da sabit olmayan, istiqrarsız bir durumda idi. Nəvayinin qüdrətli dühası bu qarışıq ədəbi dili böyük və geniş bir ərazidə yayılmış olan Türk boylarının - Özbəklərin, Qazax-Qırğızların, Orta Asiya Türkmənlərinin, İdil-Ural Türklərinin,

Kaşğarların müştərək bir ədəbi dili halına gətirmişdi". "Türk milli məfkurəsinin ondan daha qüdrətli bir təmsilçisini tanımırıq. Əlişir Nəvayi Hüseyn Mirzənin (Baykaranın - A.M.) naziri, mahir siyasət adamı və komandanı idi". (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Əbdülkadir İnan. Çağatay edebiyatı. Türk dünyası, III cild. Ankara, 1992, səh 89; Prof. Dr. Laszlo Rasonyi. Tarihte Türklük. Ankara, 1971, səh. 189).

Əlişir Nəvayidən bəhs edən və onun məşhur "Mühakimətül-Lüğəteyn" əsərini Qərb dünyasında tanıtdıran görkəmli Şərqişnas alim Vamberi əsərdən gətirdüyü aşağıdakı cümlələri diqqətə çəkməkdədir: "Ümumiyyətlə, Farslar Türkcə bilməzlər. Bilsələr belə, yazma bilməzlər. Türklər isə həm Farsca öyrənirlər və həm də bu dildə şeirlər belə yazarlar. Halbuki, kəlimə bolluğu, ifadə tərz, ictimai və ahəng baxımından Türkcə Farscadan çox üstündür". Müəllif daha sonra yazır: "Mir Əlişir bu fikrini yüzrlərlə misalla isbat etməkdədir. Türk dilinin tam özəlliyini beləcə böyük ölçüdə ortaya qoyduqdan sonra Türk yazarlarının başqa dil yerinə öz dillərinin şöhrətini əbədiləşdirmələri gərəkdir". (İqtibas Prof. Dr. Laszlo Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür. Bax: səh. 189).

Nəvayi Türkcənin Farscadan üstün olduğunu göstərəkən artıq Türk dilinin yüksək səviyyəli bir ədəbi dil olduğuna inanırdı. Həqiqətən də, məşhur alim Maks Müllərin yazdığı kimi: "Türk dili o qədər mükəmməl və qaydaları o qədər nizamlı və gözəldir ki, bu dili (Türk dilini - A.M.), sanki, dilçi alimlərdən ibarət bir heyət şüurlu şəkildə vücuda gətirmişdir". (Max Müller).

Əlişir Nəvayinin Türkcə-Farsca lüğətinə yüksək qiymət verən Vamberi və Jozef Thury göstərmişlər ki: "Əlişir Nəvayinin şeirləri, bədii əsərləri ədəbiyyat tarixi və sosiologiya sahəsindəki əsərlərinin içərisində, xüsusilə "Mühakimətül-Lüğəteyn" adlı dil estetikasından bəhs edən əsəri çox önəmlidir. (İqtibas Prof. Dr. Laszlo Rasonyinin göstərilən əsərindən götürülmüşdür, bax: səh. 189).

Ümumiyyətlə, Əlişir Nəvayi nəzəri şəkildə irəli sürdüyü fikirlərini əməli surətdə də yerinə yetirmiş, Türk dilinin Farscadan daha zəngin bir yazılı ədəbi dil olduğunu Türkcə yazdığı

cahanşümal mükəmməl əsərləri ilə ortaya qoymuşdur. Beləliklə, Nəvayidən sonra Fars dilli poeziyanın parlaq dövrü sona çatmış, bütün Yaxın və Orta Şərqdə Türk dilli poeziya önə çıxmışdır. Artıq Nəvayidən sonra Fars ədəbiyyatı bu günə qədər Nəvayi və onun davamçısı olan Məhəmməd Füzuli səviyyəsində bir ədəbi şəxsiyyət ortaya çıxara bilməmişdi.

Əlişir Nəvayi Türk aristokratiyasının zövqünü oxşayan təmtəraqlı nəsr və nəzm əsərləri ilə yanaşı, sadə həyat yaşayan Türklərin də zövqünə uyğun əsərlər yaratmışdır. Nəvayi öz "Xəmsə"sinə Türk ruhunu gətirmiş, öz qəhrəmanı Fərhadı Türk hökmdarlarından birinin oğlu kimi təsvir etmiş, Makedoniyalı İskəndərlə döyüşən orduların tərkibində Fars, Kalmık və Moğollarla yanaşı, Türk boylarından olan Konqrat və Manqıtların da olduğunu söyləməklə qədim dünya tarixində Türklərin rolunu göstərmişdir. Əsərlərində Türk qövmlərinin folklor və etnoqrafiyasından, Özbək, Manqıt, Konqrat, Qıpçaq, Kıyat, Belgüt və b. kimi Türk boylarından, Türk övliya və vəlilərinin həyatından bəhs edərkən Türk adət-ənənələrindən, mifologiyasından da söz açmış, Türklərin yağış yağdıran məşhur Türküstan "Yada Daşı"ndan belə bəhs etmişdir.

Heratda hökmdarlıq edən Hüseyn Baykara və onun vəziri Əlişir Nəvayi dövründə böyük bir mədəniyyət həmləsi olmuş, Türküstan və Xorasanda böyük memarlıq abidələri yaradılmış, ədəbiyyat, astronomiya, matematika, rəssamlıq sahəsində və suvarma kanalları çəkilişində böyük irəliləyişlər baş vermişdir.

Böyük dövlət xadimi, filosof, alim və sənətkar olan Nəvayinin bütün ömrünü Türk ədəbiyyatı və mədəniyyətinə sərf etməsi onu özündən sonrakı bütün müsəlman Türk yazarların sevimlisi və sələfi etmiş, əsərləri Qansudan Volqaya, Xorasandan Sibirə, Azərbaycandan İraq, Misir və Anadoluya qədər yayılmış, Oğuz zümrəsinə daxil olan Türküstan Türkmənlərinin də yazılı ədəbi dili Nəvayi dili əsasında formalaşmışdı. Bütün orta əsr təzkiyəçiləri yerindən və ləhcəsindən asılı olmayaraq Türkcə əsər yazan bütün şairlərdən bəhs edərkən "Nəvayi tərzində əsər yazan" ifadəsini işlətməişlər. Sanki, bu böyük mütəfəkkir "Türk" adı ilə sinonimləşmişdi. Ruhu şad olsun. Amin.

Həsən bəy Zərdabi

2.5. Azərbaycan Milli mətbuatının banisi, Azərbaycanın ziyalı etalonu Həsən bəy Zərdabi

Həsən bəy Səlim bəy oğlu Zərdabi 1837-ci ilin noyabr ayının 12-də Göyçay qəzasının Zərdab kəndində bəy ailəsində anadan olmuşdur. Atası Səlim bəy və babası Rəhim bəy Zərdab kəndinin bəyi və mülkədarı olmuşdur. Babası Rəhim bəyin cəsarəti ilə bağlı tarixi bir əhvalat tarix kitablarında özünə yer bulmuşdur. Belə ki, Qacar şahzadəsi Xosrov Mirzə Qarabağ yolu ilə Peterburqa Rusiya çarı ilə görüşə gedərkən Şirvan hüduqlarında bəylər və xanlar tərəfindən qarşılanmışdı. Bunların sırasında Həsən bəyin babası Rəhim bəy də bulunmuşdu. Rəhim bəyin yanındakı bir bəyə nə isə anlatdığını görən şahzadə onun yanına gələrək nə danışdığını sormuş, Rəhim bəy də qorxmada cəsarətlə yanındakı bəyə söylədiklərini şahzadəyə təkrar edərək bildirmişdi ki: “Xosrov Mirzə qadın kimi bəzənməyi tərk edərək at belində ölkənin kəndlərini gəzib rəiyyətinin ehtiyaclarını öyrənərsə, şübhəsiz, gələcəkdə ədalətli bir şah olar. İndiki halda Xosrov Mirzə qadın kimidir. Onun bu yaşayışından ölkə əhlinə heç bir nicat yolu yoxdur”(Fərhad Ağazadə Şərqli, Həsən bəy Məlikov Zərdabının tərcümeyi-halı, “Kommunist” qəzeti, Bakı 1926). Bu sözlər şahzadəni məmnun etməsə də Rəhim bəyin cəsarəti onu heyratə salmışdı.

Babası haqqında belə bir cəsarətli sözləri atası Səlim bəydən eşidən Həsən bəy hələ cocuqluğundan doğru danışmağı, qorxmamağı özündə aşılarmışdı. 7 yaşında məktəbə gedən, “Quran”ı, ərəb və fars dillərini öyrənən Həsən bəyi atası 1852-ci ildə Şamaxı şəhər məktəbinə vermişdi. Burada rus dilini də mükəmməl öyrənən Həsən bəyi o dövrün Qafqaz maarif müdiri baron Nikolay Tiflisə aparmış, hökumət xərçi ilə gimnaziyanın 5-ci sinfinə qəbul etdirmişdi. 1861-ci ildə Tiflis gimnaziyasını müvəffəqiyyətlə bitirən Həsən bəyi yenə də dövlət xərçi ilə Moskva Universitetinə göndərmişlər. Bu Universitetdə o, təbiyyat, riyaziyyat fakültəsini birinciliklə bitirərək elmlər namizədi alimlik dərəcəsi alır. Moskvadan qayıtdıqdan sonra Tiflisdə “Mejavoy

palat”da işləməyə başlayan Həsən bəy Zərdabi Borçalı qəzasındakı kəndlilərin torpaq məsələlərini həll etməklə məşğul olmuş, bu məqsədlə təsadüf etdiyi bəylərə kəndliləri incitməməyi tövsiyyə etmiş, çar hökumətinin fitnə-fəsadlarına qarşı öz fikirlərini açıq bildirdiyi üçün çinovniklərin hiddətinə səbəb olmuş və qulluqdan çıxarılmışdı.

1867-ci ildə “Quberniski pravleniya”da işə girsə də çinovniklərlə yola getmədiyindən oradan da uzaqlaşmaq məcburiyyətində qalan Həsən bəy bir müddət sonra Quba məhkəməsində katib vəzifəsində çalışmağa başlayır. Burada da böyük haqsızlıqları görən Həsən bəy bacardığı qədər kəndlilərə yardım edir, onlara parasız ərizələr yazır, kəndlilərə hüquqlarını anladır, onlara yol göstərirdi. Bütün bunlar müftəxor vəkil və dilmancaların xoşuna gəlmədiyindən ona sui-qəsd edərək evinin pəncərəsindən ona güllə atırlar. Təsadüf nəticəsində güllə yan keçir və Həsən bəy ölümdən qurtarır.

İşlədiyi bütün hökumət müəssisələrində istədiyini yerinə yetirə bilmədiyini görən Həsən bəy vəzifəsini tərk etməyə məcbur olur. Moskva Universitetində aldığı diplomla o, məktəblərdə müəllim də ola bilərdi. Buna görə də Həsən bəy Qubadan Bakıya köçərək Bakı gimnaziyasında təbiyyat müəllimi kimi işə başlayır.

Gimnaziyaya müəllim təyin edildikdən sonra Türklərin bu məktəblərə cəlb olunması üçün çox çalışmış, cəhalət mühitində müəyyən qədər az da olsa buna nail ola bilmişdi. “Tələbələrin ruhlarını öyrənmək, onlara yanaşmaq, onları hər tərəfli tədqiq etmək, zəif tərəflərini daima nəzərdə tutmaq işlərində Həsən bəydə fəvqəladə bir bacarıq var idi. Onun tələbələrə böylə yaxın bulunması, onların məhəbbətini tamamilə qazanmışdı... Saçı-saqqalı ağarmış tələbələri indi də Həsən bəyin adını hörmətlə yad edirlər”(Fərhad Ağazadə Şərqli, Göstərilən məqaləsi, Əkinçi, Bakı 2008, səh. 27-28).

Boş vaxtlarında xalq arasına çıxaraq onlarla savad, elm və sənət haqqında söhbətlər aparan Həsən bəy bəzən hətta bir çox nəlayiq sözlərə hədəf olmuş, “Saqqallı urus”, “Sünnü Həsən bəy ” kimi bir çox ləqəblər qazanmasına baxmayaraq bu işindən bezməmiş, kimsədən inciməmiş, əhali arasında öz təbliğatını

aparmış, Bakıda öz tələbələrinin iştirakı ilə teatr tamaşaları təşkil edərək oradan əldə edilən paraları yoxsul tələbələr arasında bölürdü. “Həsən bəy yoxsul tələbələrə yardım etməklə Türk teatrosunun da ilk banisi olmuşdur” (Bax: “Həyat” qəzeti, 1905, № 117, 120).

Bütün bunların yoxsul tələbələrin tələbatını təmin etmədiyini bilən Həsən bəy Zərdabi Türklərə məxsus ilk “Xeyriyyə Cəmiyyəti” yaradaraq bir çox süründürmələrdən sonra onun proqramının təsdiqinə nail olur. Bakı dövlətliklərini Qazı Molla Cavad Axundun evinə toplayaraq Cəmiyyətin proqramı ilə tanış edəndən sonra məsələ para verməyə gələndə toplanan dövlətliklərin hamısı bir bəhanə ilə məclisi tərk edirlər. Dövlətliklərin belə düşüncəsiz hərəkəti Həsən bəyi ruhdan salmır. O, 1872-ci ildə rəsmi bir dəftər ilə bərabər Qafqazın böyük şəhərlərinə gedərək Cəmiyyətə üzvlər yazdırır. Üzvlər üzvlük haqqı ilə yanaşı Cəmiyyətə ianə verəcəklərinə söz verirlər. Bakıya qayıtdıqdan sonra üzvlərdən toplanan para ilə iki yetim uşağı da Bakı gimnaziyasına qeyd etdirir. Məsələnin ən ağır cəhətlərindən biri də uşaqların tərbiyəsi üçün savadlı bir Türk qızına ehtiyac olması idi. O dövrdə belə bir Türk qızı bulmaq çox çətin idi. O ildə Tiflisdə “Svyataya Nina” məktəbini bitirmiş qızların siyahısı qəzetlərdə dərc edilmişdi ki, bu qızların arasında Hənifə Xanım Abayeva adlı bir balkar Türkü də var idi. Bu xəbəri oxuyan Həsən bəy Tiflisə gedərək məktəbdə Hənifə Xanımla tanış olur və ona evlənmək təklif edir. Həsən bəyi bəyənən Hənifə Xanım evlənməyə razı olur. “Həsən bəy əski adətlərin ziddinə olaraq məktəbə bir molla dəvət edərək məktəbdə nigah bağlayır. Bununla da Həsən bəy elçi və ataların vasitəsi olmadan ilk dəfə nigah qaydası qoymuş olur” (Fərhad Ağazadə, Göstərilən məqaləsi, Bax: Əkinçi, “Xalq qəzeti”nin nəşri, Bakı 2008, səh. 30-31).

Həsən bəy Hənifə Xanımla birlikdə Bakıya qayıdaraq müəllimliyi davam etdirir, Hənifə Xanım da bir neçə məktəb cocuğunun tərbiyəsi ilə öz evində məşğul olaraq onların bütün zəhmətini öz üzərinə götürür. Cəmiyyətə para göndərənlərin sayı getdikcə azalmağa başladığından sonda mədaxil məxaricdən az olmuş, bununla da “Xeyriyyə Cəmiyyəti” qapanmışdı. Cəmiyyətin

qapanması Həsən bəyi xeyli mütəəssir etmiş, bu münasibətlə “Həyat” qəzetinin 17 və 115-ci nömrələrində çap etdirdiyi məqalələrində göstərmişdi ki: “Bir dənə Qarabağ su satanının millət qeyrəti bütün Qarabağ bəylərində (Əslində bu bəylərin əsl Qarabağ bəylərinə heç bir dəxli yoxdur. Bu bəylər çar Rusiyası tərəfindən “bəy” yapılan süni bəylərdir- A.M.) yoxdur. Karapet işin biləndə su daşıyaraq min rüblə toplamış və bunu erməni “Cəmiyyəti-xeyriyyəsi”nin rəisi bulunan doktor Rüstəmyana məktəb şagirdlərinə sərf olunmaq üçün vermişdir”.

Qafqaz şəhərlərində Cəmiyyətə üzv yazdırarkən Şuşaya da gələn Həsən bəy burada bəylərin evlərinə gedərək onlardan müavinət istəmiş, lakin “Cəmiyyət” adını eşidən bəylərdən biri “ay aman” deyərək nökrənin qucağına yığılmış, digər bir bəy də erməni məktəbinə, rus kilsəsinə, Rusiyada yanmış şəhərlərə müavinət etdiyini bildirərək artıq para vermək imkanı olmadığını qeyd etmiş və atasının qəbrinə and içmişdi (Fərhad Ağazadə Şərqli, Göstərilən məqaləsi, Bax: Əkinçi, “Xalq qəzeti”nin nəşri, Bakı 2008, səh. 32). Cəmiyyətin möhürlü dəftərini incələyən Fərhad Ağazadə göstərir ki: “Təəccüb orasıdır ki, bunda (Cəmiyyətin qeyd dəftəri nəzərdə tutulur-A.M.) bir nəfər Bakı müsəlmanının imzası böylə yoxdur” (Fərhad Ağazadə, Göstərilən məqaləsi, Bax: Əkinçi, “Xalq qəzeti”nin nəşri, səh. 32).

Cəmiyyətin parasızlıqdan qapandığını və ona görə də kasıb və kimsəsiz uşaqların oxumasının zor olduğunu görən Həsən bəy Zərdabi cəhalətlə mübarizə üçün qəzeti yeganə vasitə hesab etmiş və qəzet nəşrinə böyük ümidlər bəsləyərək fəaliyyətə başlamışdı. Bu münasibətlə sonralar Həsən bəy “Həyat” qəzetində göstərmişdi ki: “Bizim “Cəmiyyəti-xeyriyyə” bina tutmadığından, teatro oynanan otaq boş qaldığından aşkar oldu ki, müsəlman qardaşlarımızı bir yerə cəm edib zamanəyə müvafiq məktəblər açıdırıb küçə-bazarda qalan uşaqları oxutmaq olmayacaq. Elmsiz də bu dünyada dolanmaq mümkün deyil. Ələlxüsus bizim yerlərdəki qonşularımız elm təhsil edib gün-gündən iləri gedib bizim əlimizdə olan mülk və malımıza sahib olurlar və bir azdan sonra biz onlara rəncbərlik edib onların malını daşımaqdan ötrü kirəkeşlik edəcəyik. Belə də nə qayırmalı? – Hər kəsi çağırıram gəlmir, göstərirəm

görmür, deyirəm eşitmir. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın.... Belə də qəzetə çıxarmaqdan savayı bir qeyri əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzetə oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəlil artar... Sonra düşmənin düşmənliliyi, dostun dostluğu və dost göstərən doğru yolun doğruluğu aşkar olar” (Həsən bəy Zərdabi, “Həyat” qəzeti. İqtibas Fərhad Ağazadənin göstərilən məqaləsindən götürülmüşdür. Bax: Əkinçi, “Xalq qəzeti”nin nəşri, səh. 32-33).

Öz keşislərinə dini məktəblər açmaq, akademiya saxlamaq ixtiyarı verən çar hökuməti müsəlman ruhanilərinə bu hüququ verməmiş, əsl bəylərin bəyliyi təsdiq etməmiş, əksinə, onların bəyliyi ləğv edərək çar hökumətinə sədaqətlə xidmət edən süni bəylər yaratmışdı ki, çarın “mərhəmətini” hər şeydən üstün tutan bu qaragüruh heç qəzet nəşrini ağılına belə gətirməzdi. Belə bir mühitdə Həsən bəy kimi milli bir ziyalının ana dilində qəzet çıxarması qeyri-mümkün görünürdü. Özünə qədərki bir çox qeyri-mümkünləri mümkün edən Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” adlı Türk qəzetini çap etdirmək üçün çar hökuməti idarələri ilə 3 il 6 aylıq mübarizədən sonra nəhayət, 22 iyul 1875-ci ildə buna nail oldu. Qəzetin sensorluğunu Bakı qubernatoru maarif tərəfdarı Staroselski öz öhdəsinə götürdüyü üçün çar hökuməti qəzetin nəşrinə icazə vermişdi. Staroselski Həsən bəyin İstanbuldan gətirdiyi hərfləri də satın alaraq qəzeti hökumət mətbəəsində çap etdirməklə yanaşı həm də tabeliyində olan bütün naçalniklərə qəzetin kəndlərə çapar ilə göndərilməsi haqqında əmr vermiş, nəticədə hər kənd kəndxudası da öz kəndinin əhalisi üçün “Əkinçi” qəzeti almağa məcbur olmuşdu.

Zərdabi “Əkinçi” qəzetindəki yazıların çox hissəsini özü yazmağa məcbur olur, buna görə də tanıdığı adamlara müraciət edərək onların da qəzetdə iştirak etmələrini arzu edirdi. “Əkinçi”nin 2-ci nömrəsində işin ağırlığını qeyd edərək göstərirdi ki: “Bizim zəhmətimiz həddən çıxıb. Bir mətləbi özümüz yazıb, ağardıb çapxanaya verməklə zəhmətdən xilas olsaydıq çox xoşbəxt

olardıq. Amma iş böylə düşübdür ki, biz gərək çapxanada da işləyək. Dünyada hər qəzeti beş, ya on adam inşa edir. Onu çap elədən, hürufunu düzən, qələtlərini düzəldən başqa kəsələr olur, amma bu işlərin hamısını gərək mən tək özüm görəəm... Müsəlaman şəhərində bir savadı olan müsəlman yoxdur ki, qəzetəyə baxıb onun qələtini düzəltsin. Ya hürufunu düzsün... Bizim məxsusi çapxanamız yoxdur. Qəzetəmiz Qubernski pravleniyanın çapxanasında basılır. Əlbəttə özgələr (Qəzetin mürəttibi Minasov adlı bir erməni olmuşdu-A.M.) bizim işə özümüz kimi can yandırmır və bu barədə olan kəsirlər bizim təqsirimiz deyil. Qəzetənin bu qüsurlarını görənlər bizə gülürlər. Lakin gülmək yeri deyil, ağlamaq yeridir ki, bizim müsəlmanların bircə qəzetəsini basdırmağa adamı yoxdur" ("Əkinçi" qəzeti, №2).

Zərdabi qəzetdə imtiyazlı şəxslərin əleyhinə cəbhə açıdıqca bir çox hücumlara məruz qalmış, hətta həcvlərə, söyüşlərə tuş gəlmişdi. Bütün bu hücum, həcv və söyüşlər Həsən bəyi ruhdan salmamış, əksinə, belə məktublar aldıqca "Müsəlmanlar da ictimai məsələlərlə maraqlanırlar. Bu cahil adamlar söylə-söylə həqqin harada olduğunu öyrənəcəklərdir"-demiş ("Əkinçi" qəzeti, 1876, № 6) və qəzetin əhali arasında yayılması, oxucularının sayının artırılması məqsədi ilə Bakı və digər şəhərlərdə üç yüzə qədər parasız qəzet paylatdırmışdı. Qəzetin xərcinin gəlirindən çox olmasına baxmayaraq Həsən bəy öz maaşının çox hissəsini qəzetə sərf etmişdi. Tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Çar hökuməti mane olmasaydı Həsən bəy qəzeti müvəffəqiyyətlə özü-öz məsrəfini ödəyər biləcək bir hala vardırı biləcəkdi. Təəssüf olsun ki, çar hökuməti bu qəzetin davam etməməsinə qərar vermişdi. Staroselskinin yerinə təyin edilmiş yeni qubernator yüzbaşılar tərəfindən kəndlərə aparılan qəzetlərin göndərilməsinə müsaidə etməmişdi" (Fərhad Ağazadə, Göstərilən məqaləsi, bax: Əkinçi, "Xalq qəzeti"-nin nəşri, səh. 42).

Qəzetə ən böyük zərbəni 1877-ci ildə başlamış Osmanlı-Rus müharibəsi vurmuşdu. Bu dövrdə qəzetin üstündə senzuranın təzyiqi artmış, qəzetdə müharibənin gedişindən bir kəlmə də olsun yazmaq qadağan olunmuşdu. Hökumət "Əkinçi" qəzetinin bağlanması üçün bir bəhanə axtarırdı. Bu dövrdə Dağıstanda böyük

ixtişaş başlamışdı ki, bu ixtişaş iştirakçıları arasında Həsən bəyin xeyli şagirdləri var idi. Çar hökuməti bütün Qafqazda üsyan başlamasından və bu işdə "Əkinçi" qəzetinin böyük rol oynayacağından qorxaraq "Əkinçi" qəzetini bağlatdırmışdı. Qəzet qapandıqdan sonra Həsən bəyi Bakıdan uzaqlaşdırmaq məqsədilə ona öz xahişi ilə Yekatrinator və yaxud Kutaisi gimnaziyalarında müəllimlik etmək təklif olunmuş, lakin Həsən bəy bu təklifləri qəbul etməmişdi. Ona görə də polis və jandarmalar tərəfindən ciddi təqib olunan Həsən bəy məktəb müdiri dostu Çermaginın məsləhəti ilə məktəbdən istefa verərək bir qədər Bakıda işsiz qaldıqdan sonra Zərdab kəndinə köçməyə məcbur olmuşdu. Bir müddət Zərdabda qalan Həsən bəy Ucara köçərək orada vəkillik etmişdi.

On altı il Bakıdan ayrılaraq Zərdab və Ucarda yaşayan Həsən bəy burada kəndlilərə öz hüquqlarını anlatmış, onları vergi qanunları ilə tanış etmiş, öz evini məsləhət odasına çevirmişdi. O, kəndlilərə ərizə yazarkən onlardan para almamış, o dövrdə nəşr olunan "Tərcüman" qəzetinə abunə yazılmağı məsləhət görmüş, özü isə "Tərcüman"ı oxuduqdan sonra kəndin mollasına verərək "Bunu minbərdən oxu və camaata anlat"- demiş, hətta özünə məxsus torpağı da kəndlilərin istifadəsinə vermişdi. Ucarda olduğu dövrdə Tiflisdə nəşr olunan "Obzor" qəzetində məqalələr çap etdirərək şahidi olduğu haqsızlıqlar haqqında məlumatlar vermişdi.

Ucarda iflic xəstəliyinə tutulan Həsən bəy Bakıya köçməyə məcbur olur. On altı il ayrıldığı Bakıda bəzi yeniliklər görən Həsən bəy gündüzləri qəzetdə, axşamları isə Bakı Dumasında çalışmışdı. On beş ildən artıq Dumada çalışan Zərdabi yenə də yoxsulların hüququnu müdafiə etmiş, şəhərin yoxsul əhalisi yaşayan küçələrin abad olmasına, oralara işıq çəkilməsinə, zibillərinin vaxtında təmizlənməsinə çalışmış, şəhərin uzaq məhəllələrində məktəb və xəstəxana açılması məsələsini qaldırmış, digərlərindən fərqli olaraq pulsuz məktəblərdə dərs demiş, məktəblərdə Türk dili dərsləri proqramının artırılmasını tələb etmiş, bu məsələ ilə bağlı məktəb müdirləri ilə daima çarpışmaq məcburiyyətində qalmışdı. Heç təsadüfi deyil ki, onun Dumada millət vəkili olduğu dövrdə şəhər məktəblərinin sayı üçdən on altıya qədər artmışdı. Azərbaycan qadınlarının da savadlanmasını arzu edən Həsən bəy

Türk qızları üçün bir məktəb açmağı üçün qubernatora ərizə vermiş, lakin çar hökumətinin nazirlər şurası buna izn verməmiş, hətta Pobedonosov adlı birisi: “İslam yeddi başlı div kimi heykəldir. Bu heykəlin bir başı kəsilərsə əvəzində yüzü bitər. Bunların kişilərinin savadlanmasından qorxuruq. Qadınları da savadlanmış olarsa onların öhdəsindən gəlmək mümkün olmaz” demişdi (İqtibas Fərhad Ağazadənin göstərilən məqaləsindən götürülmüşdür-A.M. Bax: "Əkinçi", "Xalq qəzeti"nin nəşri, səh. 49). Nəhayət, ikinci Nikolayın tac qoyma mərasimindən istifadə edən böyük xeyriyyəçi Zeynəlabdin Tağıyev bu günün xatirəsi üçün çardan bir qız məktəbinin açılmasına icazə almışdı ki, bu məktəbin nizamnaməsini də Həsən bəy Zərdabi yazmış, həyat yoldaşı Hənifə Xanım da bu məktəbin ilk müdirəsi olmuş, Həsən bəy də məktəb şurasının üzvü seçilmişdi.

Həsən bəy Zərdabi millət vəkiliyi və müəllimliyi ilə yanaşı “Kaspi”, “Həyat” qəzetlərində və “Dəbistan” jurnalında müxtəlif mövzularda məqalələr dərc etdirmiş, onun təşviqi ilə iki Türk Müəllimlər Qurultayı keçirilmiş, Bakıda təsis edilmiş “Maarif Cəmiyyəti”ndə fəal iştirak etmişdi. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Həsən bəy “bir gün Üzeyir bəyə təsadüf edərək xalq mahnılarından bir opera yazmasını ona işarə ilə anlatmış, “Leyli və Məcnun” operası bundan sonra yazılmışdır” (Fərhad Ağazadə, göstərilən məqaləsi, "Əkinçi", "Xalq qəzeti"nin nəşri, səh. 52).

Həsən bəy xəstəliyinə, dilinin tutulmasına, əlinin tutmadığına baxmayaraq yenə də gündüzlər qəzet idarələrinə, axşamlar da Duma komissiyalarının iclaslarına gedərdi. Yeni seçki başlandığı vaxt yenə də seçkidə iştirak edən Həsən bəyi xəstə olduğu üçün seçməsələr də ona hörmət əlaməti olaraq heç kim onun seçilmədiyini bildirməmişdi. 28 noyabr 1907-ci ildə bu böyük millət mücahidi, Azərbaycan Türklərinin ziyalı etalonu “bərk yorulmuşam, uyumaq istəyirəm” deyərək uzanmış və əbədi olaraq gözlərini bu dünyaya qapamışdır. Onun dəfni Bakıdakı dəfnlərin ən parlağı olmuş, dəfndə Bakıda mövcud bütün cəmiyyətlərin və millətlərin nümayəndələri iştirak etmiş, cənazəsi şəhər Dumasının “Kaspi” qəzetinin və öz evinin qarşısında dayandırılaraq nitqlər söylənmişdir. Natiqlərdən biri söyləmişdi ki: “Həsən bəy Bakıya ac

gəldi, ac da getdi”. Duma şəhər məktəblərindən birinin Həsən bəyin adına qoyulması və ona bir abidə yapılması haqqında qərar çıxarsa da bu qərar həyata keçirilməmişdi.

Həsən bəy Zərdabinin özündən sonra sadə bir mənzildən başqa heç nəyi qalmamış, Ucarda tikdirməyə başladığı evi belə yarımçıq qalmışdı.

Azərbaycan siyasi və hüquqi fikir tarixində görkəmli yer tutan Zərdabi həm də bioloji, elmi-təbii bilikləri təbliğ edən ilk alimlərimizdən biridir. Türk dilində yazdığı “Torpaq, su və hava”, “Ayın fazalarının yerdə üzvü həyata təsiri”, “Bədəni salamat saxlamaq düsturul-əməldir” kimi əsərlərində mütəfəkkir təbiətşünaslığa dair çox maraqlı məlumatlar vermiş, dövrün demokratik fikirli qabaqcıl ziyalı kimi şöhrət qazanmışdı.

Zərdabi məhz mətbuat vasitəsilə mütləqiyyəti, ona xas olan rüşvətxorluğu və süründürməçiliyi ifşa etmiş, siyasi görüşlərində çarizmi, onun yerli məmurlarının müstəmləkəçi siyasətini tənqid etmişdi. O, çar Rusiyasındakı təhkimçilik hüququnu kəskin tənqid etmiş, onun ictimai inkişafa əngəl törətdiyini göstərmiş və bundan dolayı çar xəfiyyəsi tərəfindən “siyasi cəhətdən şübhəli adam” sayılmışdı.

Mütəfəkkir insanın insan tərəfindən istismara son qoyulması, zülmün və milli hüquq bərabərsizliyinin ləğv edilməsi, demokratik özünüidarə cəmiyyətinin yaradılması kimi ideyalar irəli sürmüş və bütün bunların həyata keçməsinə məhz maariflənmə ilə əlaqələndirmişdir. O, əsərlərində cəmiyyətin sosial-siyasi strukturuna dair real mülahizələr irəli sürmüş, cəmiyyətdə mülkiyyətin, sərvətin təzahürünü məhz əməklə şərtləndirmiş və göstərmişdi ki: “Yoxsulların cahilliyini istəyən varlılar onları cəhalətdə və geriləkdə saxlayırlar ki, onların özlərindən asılılığını möhkəmləndirsinlər. Ona görə də ağıllı və ləyaqətli adamların əksəriyyəti öz imkanlarından məhrum olur və heyvan kimi həyat sürürlər. Lakin heyvan belə həmişə öz ovu uğrunda mübarizə aparır. İnsan isə öz cahilliyi üzündən alın təri ilə özü üçün qazandığını öz əlləri ilə varlılara verir, bununla da onun daha da varlanmasına kömək edir” (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Həsən bəy Zərdabi, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1960, səh. 146). Zərdabi

“Ucqarlardan məktublar” məqaləsində göstərirdi ki: “İndi istismarın formaları dəyişir. Zəhmətkeşlərə daha incə şəkildə zülm edilir” (Bax: H.B. Zərdabi, Seçilmiş məqalələri və məktubları, səh. 106).

Zərdabi məqalələrində imperiyada mövcud olan sosial ədalətsizliyi, özbaşınalığı kəskin tənqid etmiş, kəndlilərin güzəranının yaxşılaşdırılması tələbi ilə çıxış etmiş, xalqa düşməncəsinə nifrət bəsləyən imtiyazlı zümrələri feodal ağalığına son qoymağa çağırmış, dövrünün və yaşadığı cəmiyyətin qabaqcıl, tərəqqipərvər ziyalıları kimi öz xalqının xoşbəxtliyi və gözəl gələcəyi uğrunda fəal mübarizə aparmışdı.

Mütəfəkkirə görə cəmiyyətin hər bir forması yaranma, yenilik və dağılma mərhələlərindən keçir. İnsan cəmiyyətinin inkişafını antik dövr, orta əsrlər dövrü və yeni dövrə bölən mütəfəkkir antik dövrün mahiyyətini kölə əməyi ilə, orta əsrlər dövrünü özbaşınalıq və istibdadla, yeni dövrü isə pul və əməklə səciyyələndirir. İqtisadi və bütövlükdə sosial tərəqqi üçün əmək bölgüsünün inkişafını meyar sayan Zərdabi göstərirdi ki: “Məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə bəzi maddi nemətlər istehsalı xüsusi əmək sahəsinə ayrılır” (H.B.Zərdabi, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1960, səh.100).

Kapitalist cəmiyyətinin təşəkkülünü və onun getdikcə feodalizmi əvəz etdiyinə əhəmiyyətini göstərən mütəfəkkir çarizmin Azərbaycan xalqını istismara və milli zülmə düşür etdiyini, milli mədəniyyəti yox etmək siyasətini cəsarətlə açıb göstərmiş və onu qətiyyətlə ifşa etmişdi.

Zərdabinin siyasi görüşləri ilə yanaşı hüquqi görüşləri də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onun qanunçuluq və ədalət məhkəməsi, cinayət hüququ, mülkiyyət hüququ və vətəndaş hüququ haqqındakı mülahizələri bugün belə öz dəyərini saxlamaqdadır. Mütəfəkkir göstərirdi ki: “Qanunsuzluq və özbaşınalıq hər yerdə hökm sürür. Məhkəmələrimiz andın müqəddəsliyi barədə heç bir anlayışı olmayan yalançı şahidlərin ifadələri ilə aşıb-daşır. Əslində bizdə məhkəmə yoxdur, biz tamamilə məhkəməsiz yaşayırıq. Hazırda biz ədalət məhkəməsi ilə tanış olmamışıq” (H.B. Zərdabi, Seçilmiş məqalələri və məktubları, səh.49).

Zərdabi cinayətkarlığı şərtləndirən səbəbləri üç qrupa ayırırdı: 1) Qan intiqamı və ailədəki narazılıqlardan irəli gələn cinayətkarlıq; 2) Ehtiyac və yoxsulluq nəticəsində baş verən cinayətkarlıq; 3) Varlanmağa cəhd etməklə bağlı olan cinayətkarlıq. Mütəfəkkir açıq-aydın bildirirdi ki, hakimiyyət cinayətkarlığın qarşısını almağa maraq göstərmir, təhlükəli cinayətkarları üzə çıxarmır. Bizdə məhkəməsiz cəzalandırmaq, zəiflərə zülm edilməsi hökm sürür. Müstəntiqlər qətlər, talanlar, yağınlarla bağlı işlərlə yüklənmişlər.

Zərdabi xalqın hüquq və azadlıqlarının kobudcasına pozulmasının səbəblərindən birini də məhkəmələrin ana dilində aparılmamasında görür və çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini əks etdirən belə qadağanları ədalətə, humanizmə zidd, milli mədəniyyətə mənfi münasibət kimi qiymətləndirirdi. O, bütün bunlarla bağlı mülahizələrini rəsmi rus mətbuatında çap etdirirdi. Mütəfəkkir dövrün burjuva iqtisadçı və hüquqşünaslarının mülkiyyət məsələsinə dair fikirlərini tənqid edərək göstərirdi ki, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət ictimai mülkiyyətlə əvəz olunmalı, istehsalın kooperativ formalarının inkişafı ilə tamamlanmalıdır. Zərdabi kiçik kənd təsərrüfatı birliklərinin yaradılması ideyasını irəli sürmüşdü.

Həsən bəy Zərdabi yalnız mənsub olduğu xalqın deyil, bütün İslam aləminin hüquq və azadlığının qarçısı, mədəniyyətinin tərəfdarı kimi nüfuz qazanmışdı. Qərb şərqşünaslarının Şərq xalqları haqqında qeyri-obyektiv, elmi əsas olmayan fikir və mülahizələrinə qarşı Zərdabi göstərirdi ki: "Vaxtilə Şərq xalqları Avropa xalqlarından nəinki geridə qalmamış, eləcə də insan fəaliyyətinin bir çox sahələrində onlara nümunə olmuşlar" (Bax: "Əkinçi" qəzeti, 1876, №13).

İctimai tərəqqinin, xalqın maddi və mənəvi rifahının yaxşılaşdırılmasının, təsərrüfatın inkişafının əsas mənbəyini elm və maarifdə görən Zərdabi belə hesab edirdi ki, gerilik və irticaya qarşı mübarizədə, elm və maarifin təbliğində, vətənpərvərlik ideyalarının yayılmasında qəzetin müstəsna rolu vardır. Zərdabi məhz qəzet vasitəsilə çar hökuməti orqanlarının rüşvətxorluğunu, bürokratizmi və müstəmləkəçilik siyasətini kəskin tənqid etmişdi.

Zərdabi "Əkinçi" qəzetində daxili və xarici xəbərləri, əkin və ziraətlə, elmlə bağlı yenilikləri, dövrü mətbuatda gedən materialların xarakteristikasını əks etdirməklə yanaşı Şərq ətəlatini, cəhalət və geriliyi, fanatizmi kəskin tənqid etmiş, elmin və maarifin gücünü, azadlıq ideyalarını təbliğ etmiş, sənayedə və kənd təsərrüfatındakı qabaqcıl təcrübənin tətbiqini ön plana çəkmiş, dünyanın siyasi mənzərəsini canlandırırmış, realist sənət və ədəbiyyat məsələlərini gündəmə gətirmişdi. Qəzetdə Zərdabının özü ilə yanaşı qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarından Mirzə Fətəli Axundovun, Seyid Əzim Şirvaninin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Əsgər Ağa Goraninin, Əhsənül-Qəvaidin, Heydərinin və digərlərinin də mütərəqqi ideyaları təbliğ edən məqalələri dərc edilmişdi.

Dövrün demokratik fikirli ziyalıları ilə yaxın əlaqə saxlayan, köhnə və yeni dövrün mütərəqqi ənənələrini vəhdətdə təcəssüm etdirən Zərdabi "xalqın sosial və siyasi azadlığı uğrunda yorulmadan uzun müddət mübarizə aparmış, insan azadlığını təbii hüquq nəzəriyyəsi baxımından əsaslandırırmış" (Məcid Əfəndiyev, Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi, Bakı 2006, səh. 439), vətənpərvər, humanist və demokratik fikirli qabaqcıl ziyalı kimi şöhrət qazanmış, xalqın xoşbəxtliyini və tərəqqisini elmi biliklərə yiyələnməkdə görmüşdü. Bu məqsədlə mütəfəkkir ictimai fəaliyyətə başlayaraq cəmiyyətin dövrlər üzrə aşağıdan yuxarıya doğru mütərəqqi inkişafının tərəfdarı kimi çıxış etmiş və bu inkişafın fasiləsiz xarakterə malik olduğunu əsaslandırırmışdı. Mövcud quruluşu kəskin tənqid edən Zərdabi göstərirdi ki: "Yer üzündə yaşayanlar üçün ümumi qanunlar mövcuddur. Dünyada doğulanların hər biri yaşamaq hüququna malikdirlər. Lakin adamların xeyli hissəsi özünün yaşamaq hüququndan istifadə etməsindən məhrum edilmişdir. İnsanın dünyaya, təbiətə azad münasibəti məhdudlaşdırılmışdır. Varlılar yoxsullara zülm etməklə, yoxsulları istismara məruz qoymaqla yalnız öz mənafeləri barədə düşünürlər" ("Əkinçi" qəzeti, 1877, № 15, "Kaspi" qəzeti, 1900, № 137).

Quberniya xəfiyyəsi tərəfindən "siyasi cəhətdən şübhəli adam" kimi nəzarətə alınan Zərdabi özünə qarşı belə şübhələri açıqlayaraq bildirirdi ki, siyasi cəhətdən şübhəli olanlar xeyli

vətəndaşlıq hüququndan məhrum olanlardır. Tolstoyçulardan tutmuş anarxistlərə qədər müxtəlif dünyagörüşlü adamlar şübhəli və etibarsız şəxslər siyahısına düşə bilərlər. Hətta heç bir əqidəyə xidmət etməyənləri də etibarsız şəxs sayı bilərlər. Bütün Rusiyada gücləndirilmiş müdafiə müşahidə olunur. İndi xalqın hamısı nəzarət altındadır. Belə halda etibarlı adamları harada axtarmaq lazımdır. Məsələ çox çətindir. (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Həsən bəy Zərdabi, Seçilmiş məqalələri və məktubları, Bakı 1962, səh. 458-459).

O dövr Azərbaycanında ictimai tərəqqinin elə bir mühüm problemi yoxdur ki, "Əkinçi" qəzetində bu və ya digər dərəcədə ona toxunulmamış olsun. Zərdabi göstərdi ki: "Qəzetin muradı xalqın gözünü açmaqdır. Qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz. Onun borcudur ki, işlərin yaxşı və yamanını ayna kimi xalqa göstərsin". Zərdabi qəzetdə gənclərə müraciətlə yazırdı: "Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, qeyri millətlər sizin kamalınızı görüb sizə artıq rütbə verəcəklər, amma insaf deyil ki, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü milləti, qardaşlarınızı atıb onları kor və sərgərdan qoyasınız. Qoy şüəralar sizi həcv etsin, mollalar lənət oxusun, əvam-ünnas daşa bassın. Siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bişəkk gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib sizə rəhmət oxuyacaq" (Əkinçi, 1875-1877 (tam mətn), Bakı 2005, səh. 205).

Zərdabi bildirirdi ki, müsəlman xalqlarının geriliyi hər şeydən əvvəl cəhalət və savadsızlıqla bağlıdır. Bir maarifçi kimi o, ölkənin sosial, iqtisadi təsərrüfat həyatının və mədəniyyətinin inkişafının başlıca mənbəyini maariflənməkdə görürdü və bu cəhalətə, geriliyə qarşı mübarizədə mətbuatın roluna böyük əhəmiyyət verirdi. Mütəfəkkir inamla qeyd edirdi ki, xalqı fanatizmdən və digər istismarçılardan yalnız maariflənmə xilas edə bilər. Maariflənmə həm də xalqın öz mənafeyini dərk etməsinə imkan yaradar.

Dildə "Türkçülük" məfkurəsini ilk dəfə əməli şəkildə həyata keçirən Zərdabi və məsləkdaşları dilin saflığı, təmizliyi, varlığı uğrunda əvəzsiz səy və qeyrət göstərmiş, ardıcıl mübarizə aparmışlar. Bu münasibətlə Zərdabi yazırdı: "Dünyada xalq olunan

millətlər öz lisanlarına ana dili deyib o dil ilə insanlıq edirlər. Bunun üçün bir dil bir millətin olanda və dilin dəxi əsası millət olduğundan hər bir insana vacibdir ki, daima onun irəli getməsinə canını fəda etsin və millətin xidmətində bulunmayan insana heç kim yaxşı deməyəcəkdir” (Əkinçi, Bakı 2005, səh. 97). "Əkinçi" qəzeti Azərbaycan Türkcəsinin milli ədəbi dilə çevrilməsi və mətbuat üslubunun formalaşmasında həlledici rol oynamışdı. Ümumiyyətlə, bu qəzet ətrafında toplanan Azərbaycan ziyalılarının xalqımızın maariflənməsində, cəhalət və mövhumat buxovlarından azad edilməsində, mədəni inkişaf yoluna qədəm basmasında misilsiz xidmətləri olmuşdur. Cəsarətlə söyləyə bilərik ki, nəinki XIX əsrin ikinci yarısında, hətta XX əsrin ilk illərində də Azərbaycan Türklərinin yüksəlişi və mədəni intibahında baş vermiş ən mühüm hadisələr də məhz Zərdabının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan jurnalistikasının yaranması və inkişafında ədəbi və əbədi iz qoyan, məktəb yaradan, ictimai-siyasi fikrin formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olan Həsən bəy Zərdabının “Bakinski listok” qəzetindəki ilk məqalələrindən tutmuş “Əkinçi” qəzetinin yaradıcısı və baş yazarı kimi fəaliyyətindəki rəngarəngliyi, azad fikirliliyi, yazılarındakı səmimiliyi, “Kəşkül”, “Kaspi”, “Həyat” qəzetlərindəki və “Dərbistan” jurnalındakı məqalələri onun Azərbaycan publisistikasındakı maarifçilik ideyaları, vətənpərvərliyi, vətənə və millətə təmənnəsiz xidmətləri onu əsl bir ziyalı kimi əbədiyaşar etmişdir. O, Azərbaycanda mətbuatın əsasını qoymaqla yanaşı, həm də ilk dəfə olaraq Azərbaycanda “Xeyriyyə cəmiyyəti” yaratmış, yeni tipli teatrın əsasını qoymuşdur. Zərdabi bütün həyatı boyu Azərbaycan dərdlərinin həll olunmasına çalışmış, onları həyatının əsas mənası hesab etmişdir.

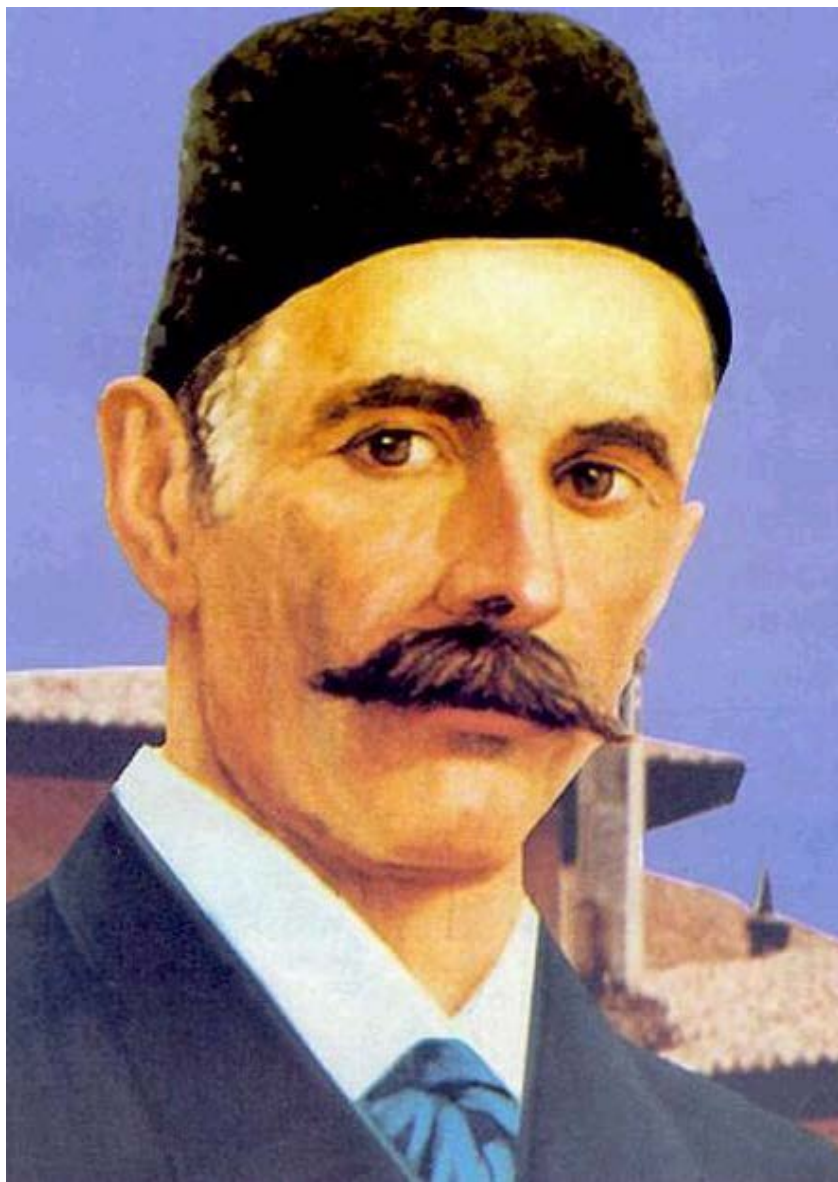
Mirzəbala Məmmədzadə göstərmişdir ki: “Zənnimizcə, Mirzə Fətəli və Həsən bəy Zərdabi 50 il sonra dünyaya gəlsəydilər, istiqlal tarixi, Azərbaycan istiqlal bəyannaməsi də 50 il sonra meydana gələcəkdi. Bunların arasında sıx bir münasibət və rabitə vardır” (Mehmedzade Mirze Bala, “Azerbaycan misaki-millisi”, Türk dünyası Araştırmaları, Ankara 1995, səh. 67).

Həsən bəy Zərdabi ağılı, elmi, cəsarəti, iradəsi, fədakarlığı, gözütöxlüğü, əxlaqı, səxavəti, milli heysiyyəti və bu kimi digər cəhətləri ilə məhz Azərbaycan ziyalı etalonudur. Dəyərlərin alt-üst olduğu, milli zülmün tüğyan etdiyi, cəhalətin, nadanlığın, savadsızlığın hökm sürdüyü bir dövrdə, İmperiyanın mərkəzində ali təhsil alaraq vətəninə döndən, mülkədar oğlu olduğu üçün heç bir ehtiyacı olmayan bir şəxsin bütün həyatını mənsub olduğu millətin yüksəlişinə həsr etməsi Tanrının Həsən bəyə lütfü, ona sevgisinin nəticəsi idi. O, həyatda qazandığı bütün elmini, özünün qazandığı və ata-babasından qalma bütün varidatını şəxsi rifahı üçün deyil, vətəninə çiçəklənməsinə, millətinin yüksəlişinə sərf etmişdir. Böyük bir dünyagörüşə sahib, öz məktəbini yaradan və özündən sonra da böyük bir davamçılar ordusu qoyub gedən, millətinin və vətəninə ən ağır günlərində sinəsini önə verən Həsən bəy Zərdabi bütün bunların müqabilində heç bir təmənna güdməmiş, istiqlal şairimiz Məhəmməd Hədinin söylədiyi:

“Mən bir günəşəm, yerdə əyandır laməatım,
“İşimdə” parıldar, duruyor çöhrəyi-zatım.
Yoxdur zərəri, keçsə də fəqr ilə həyatım,
Kim olduğumu bildirəcək bil ki, məmatım.
Fərdayi-üfulumda bu qövm ağlayacaqdır,
Lakin gözümü dəsti-əcəl bağlayacaqdır.
Mən sönməliyəm, ta ki açılsın da bəharım,
Mən sönməliyəm, şəşələnsin də nəharım.
Mən ölmədən əvvəl Vətənimdir mənə məqbər,
Çünki Vətənimdir, buna olmam da mükəddər”

-kimi yaşamış, öz dövründə belə “Azərbaycan ziyalılarının ağsaqqalı” titulu qazanmış, sözün həqiqi anlamında Azərbaycanın ziyalı etalonu olmuşdur.

Ruhu şad olsun! Amin.

İsmayıl bəy Qasıralı

2.6. “Dildə, fikirdə, işdə birlik” carçısı İsmayıl bəy Qasıralı

Bütün dünyada müsəlman Türklərin birliyinə çalışan, nəşr etdirdiyi “Tərcüman” qəzeti ilə bu ideyanın gerçəkləşməsinə xidmət edən, “Dildə, fikirdə və işdə birlik” ideyasının müəllifi, Türk dünyasının milli iftixarı İsmayıl bəy Qasıralının (1851-1914) bütün Türk aləmində milli oyanış hərəkatının gəlişməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Qızıl Orda İmperatorluğu parçalandıqdan sonra Hacı Girayın başçılığı ilə yaradılan Kırım Xanlığı 1534-cü ilə qədər müstəqil, XVIII əsrin sonuna qədər Osmanlı İmperatorluğunun tərkibində, 1783-cü ildən isə çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilərək Türkiyə Türkləri ilə bütün siyasi, mədəni və ədəbi əlaqələri tamamilə kəsilmiş, XIX əsrin II yarısına qədər Kırım Türkləri bir durğunluq dövrü yaşamışlar. Rusların Kırım işğal etdiyi illərdən başlayaraq Kırım Türklərini xristianlaşdırma siyasətinə qarşı çıxan Kırım Tatarları müsəlmanlığa və xüsusilə “Təsəvvüf fəlsəfəsi”nə dayanaraq “Nəqşibəndi” və “Veysi” təriqətlərinə bağlanaraq din ilə bərabər “Millətçiliyə” sarılmış, Macar alimi Rasonyinin yazdığı kimi “Kafir rusların boyunduruğundan qurtulmağa çalışmışlar” (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara. 1971. Səh.275). Ruslar həmçinin Türk birliyini pozmaq və müsəlman Türkləri xristianladırmaq məqsədilə Rusiya İmperatorluğu tərkibindəki Türk bölgələrində Rusiyaya xidmət edəcək müəllim yetişdirmək üçün açdıqları seminariyalar 40-50 ildən artıq Kırımda da davam etmişdi. Öncələri bu fəaliyyət Kırım və digər Türklər üçün zərəri görünsə də, bu seminariyalarda rus missionerləri əvəzinə milliyyətçi gənc müəllimlər yetişmiş, bu seminariyalardan məzun olan Türk gəncləri yerli Türkcələrdə əsərlər yazmağa, qəzet və jurnallar buraxmağa və beləliklə də Türk gənclərini milli ruhda yetişdirməyə başlamışdılar.

Çar Rusiyasının açdığı “Tatarskaya şkola” adlı missioner yetişdirmə məktəblərindən bir sıra Türk ziyalıları ilə yanaşı Rəşid

Mediyev, İlyas Mirzə Boraqanski, Osman Akçokraklı, Hüseyn Şamil Toktarqazi, Həsən Çergeyev və b.kimi milli Kırım Türk ziyalıları, Mithaf Rifatov, Osman Zatov, Xəlil Çapcaqçı və b. kimi inqilabçılar çıxmışdı.

Bu dövrdə həmçinin İstanbulda təhsil alan Cəfər Seyid Əhməd Kırımər, Həsən Səbri Ayvazov, Cəmil Gərməncikli və b. kimi ziyalıların da Kırım Türk gənclərinin milli ruhda yetişməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısından başlayaraq Kırım Türkləri arasında bir canlanma başlamışdı ki, bu canlanmada Əbdürrəhman Kırım Xacə və Əbdürrəfi Bodanskinin mühüm əməyi vardır. Bu şəxslər mədrəsələrdə dini təhsillə yanaşı, dünyəvi elmlərin də tədris edilməsinə çalışmışlar. Rus dili ilə yanaşı ana dilinin öyrənilməsinə də önəm verən bu ziyalılar “Rusca-Kırım Tatarca”. “Kırım Tatarca-Rusca” sözlüklər və “Danışiq kitabı” hazırlayaraq nəşr etdirmişlər. “Akyar Mühəribəsi”ndən sonra Kırımda ədəbi və elmi çalışmalar XIX əsrin sonlarından başlayaraq Həsən Nuri və İsmayıl Bəy Qaspiralı kimi geniş və dərin məlumatlı ziyalılar tərəfindən davam etdirilmişdi. Türkcə, ərəbcə, farsca və fransızcanı mükəmməl bilən Həsən Nuri İsmayıl Qaspiralıya xalqı savadlandırmaq üçün qəzet çıxarmağı təklif etmişdi. İstanbul, Paris və Moskvada təhsilini tamamlamış, “Tonquç” qəzeti çıxararaq qəzetçilikdə xüsusi təcrübə qazanmış İsmayıl Bəy də Həsən Nuri ilə birgə bütün rəsmi əngəllərə, zorakılıqlara baxmayaraq 10 aprel 1883-cü ildə, yəni Kırımın Rusiyaya birləşdirilməsinin 100 illiyi dövründə Baxçasarayda “Tərcüman” adlı qəzeti çıxarmağa nail olmuşdu. “Tərcüman” qəzeti “Əkinçi”dən sonra çar Rusiyası ərazisində nəşr edilən ikinci Türkcə qəzet idi.

Gənc yaşlarından “Türkcülük” hərəkatına qoşulan İsmayıl Bəy Qaspiralı 1872-ci ildə İstanbula gəlmiş, təkrar Kırıma dönərək 1878-ci ildə Baxçasaray Bələdiyyə sədri olmuşdur. “Rusiya Müsəlmanları” adlı bir risalə yazaraq çar Rusiyasının müstəmləkəsində olan Türkləri oyandırmağa çalışan İsmayıl bəy Qaspiralı xalqı savadlandırmaq və Türk xalqları arasında həmrəylik yaratmaq məqsədilə dil məsələsini bütün ictimai sahələrdəki inkişafın təməli olaraq qəbul etmiş, dildəki yabançı

ünsürləri təmizləyərək bütün Türklər üçün bir ədəbi dil meydana gətirməyə, bu dilin yalnız alimlərin, ziyalıların, mütəxəssislərin deyil, Çindən İstanbula qədər hər bir Türkün anlayacağı şəkildə olmasına səy göstərmiş, bütün Türk boyları arasında sosial, siyasi və iqtisadi birlik yaratmağa çalışmışdır. İsmayıl bəy Qaspiralı 1881-ci ildə rusca nəşr etdirdiyi “Rusiya Müsəlmanları” adlı əsərində göstərirdi ki, “Asiya və Avropanın bir qisminə sakin olan böyük bir millət – Türk Tatar milləti var. Bu millət dağınıq, parça-parça, zəif, digər Avropa millətlərinə nisbətən elm, sərvət və mədəniyyətə çox geridə qalmışdır. Belə davam etsə, əbədi mübarizə qanununa uyğun olaraq məhv olacaq, başqa millətlər tərəfindən udulacaqdır” (İqtibas Mirzə Bala Məmmədzadənin “Milli Azərbaycan hərəkatı” kitabından götürülmüşdür – A.M. Bax: Mirzə Bala Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992. səh.21).

İsmayıl Bəy Qaspiralıda milli hissin, milli şüurun oyanmasında rus şovinisti Katkovun Türklər əleyhinə yazmış olduğu məqalə və kitabların təsiri olmuş, rus “Panslavyanizmi”nə qarşı təkpi və dirənişin nəticəsi kimi “Türkçülük” və “Panturanizm” ideologiyası formalaşmışdı. İlk yazılarını İstanbulda olarkən yazaraq Moskva və Peterburqda rus qəzetlərində çap etdirən İsmayıl bəy nəhayət 45 səhifəlik “Russkoe Musulmanstvo” adlı silsilə yazıları ilə mənsub olduğu millətin yalnız Tatarlardan deyil, bütün dünyadakı Türklərdən ibarət olduğu fikrini irəli sürmüş, Asiya və Avropada yaşayan Türklərin vahid bir millət kimi dildə, fikirdə və işdə birliyi ideyasını gündəmə gətirmiş, Türk-Tatar millətini məhv olmaqdan qurtarmaq üçün yollar axtarmış və bütün həyatını bu işə sərf etmişdi.

İsmayıl bəy Qaspiralı Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin “İslam Birliyi” ideyasını qəbul etmiş, onu dünyadakı müsəlman Türklərə tətbiq etməyə çalışmışdı. Onun İslama baxışı məşhur Türkçü Yusuf Akçuranın da yazdığı kimi “Milli həyata fayda dərəcəsi ilə bağlıdır. O, XIX əsrin sonlarına doğru İslam Şərqinin orasında-burasında yetişən yenilikçilərin mübarizələrini məqsədinə uyğun bilir, “İslam müsəlman xalqlarının ayrılıqlarını rədd edir” – kimi əsas fikirləri qəbul edir və “Səadət vaxtı”na dönüş iddiası ilə ortaya çıxan “Yeni

İslamlığı” millətdaşları arasında yaymağa çalışırdı. Bu yoldakı çalışmalarının ən mükəmməl örnəyi “Darür-rahət Müsəlmanları” adlı gözəl risələsidir. (Bax: Akçura Yusuf, Türkçülüyn Tarihi, İstanbul.1990. səh.73).

Ümumiyyətlə, Qaspiralı İslamı çağdaş bir şəkildə anlatmağa səy göstərmiş, nəzəriyyə şəklində irəli sürdüyü fikir və mülahizələri bütün həyatı boyu həyata keçirməyə çalışmış, “Türkçülük” və “Turançılıq” ideyasının ən mərkəzi simalarından biri olmuşdur. Ona görə də İsmayıl Bəy Qaspiralını bütün dünya Türkləri özününkü saymışlar. Ümumiyyətlə, “Türkçülük” və xüsusilə “Turançılıq”ın bütün Türk qövmlərini içinə alan böyük bir cərəyan halına gəlməsində çar Rusiyasındakı Türk ziyalılarının böyük xidməti olmuşdur. İsmayıl Bəy Qaspiralı ilə başlayan bu cərəyan genişlənərək Qazax, Azərbaycan, Türküstan və Türkiyəyə qədər yayılmış, hətta Macarıstanda belə özünə xeyli tərəfdar qazandırmışdı. Rusiyada rus şovinizmi və “Panslavyanizm”inə qarşı Rusiyadakı Türk ziyalıları və açıq görüşlü din adamları “Türkçülük” və “Turançılıq”ı özləri üçün mədəni və siyasi-ideoloji doktrina kimi qəbul etmişdilər. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar göstərilər ki: “Turançılıq” şüurlu olaraq Rusiyadakı Türklər arasında daha geniş vüsət almışdı. Bu ideyanın bir çox əsasları İsmayıl Bəy Qaspiralı tərəfindən təsbit edilmiş və tətbiqinə başlanılmışdı. (Bax: Cafer Seyid Ahmed Kırımer. Qaspiralı İsmayıl Bəy. İstanbul.1934).

İsmayıl Bəy Qaspiralının “Türkçülük” və “Turançılıq”ının əsasında onun Türk-Tatarlar üçün ana dilində Avropa tipli məktəblər açması, tədrisin ana dilində aparılması, ana dilində dərsliklərin, kitabların, elmi ədəbiyyatların yazılması, qəzet və jurnalların nəşri, Türk-Tatarların yeni elm, texnologiya və sənətlərə yiyələnmələri dayanır. Bütün bunların yollarını İsmayıl Bəy nəşr etdirdiyi “Şimal Türklərinin ilk bahar çiçəyi” (Yusuf Akçura) olan anadilli “Tərcüman” qəzetində göstərmiş, bütün Türkləri bir küll halında götürərək onları orta və təmiz bir Türk dili ətrafında birləşdirmək istəmiş, bütün dünyadakı Türklərin dildə, fikirdə və işdə birliyini təmin etmək üçün konkret olaraq ibtidai və orta məktəblərdə Türk dilinin tədrisinə dair “Proqram” hazırlamışdır.

Bu “Proqram” onun təşəbbüsü ilə ayrı-ayrı yerlərdə yaradılan “Üsuli-Cədid” adlı yeni tipli Qərb elmini, Qərb yaşayış tərzini və s. təbliğ edən məktəblərdə tətbiq olunmuşdu. Bu “Proqram”ın məqsədi Türklər üçün “Vahid ədəbi dil” və ya “Ümumi Türk dili” yaratmaq olduğundan o, sonda Türklərin fikir və iş birliyini təmin edəcəkdi. Ona görə də İsmayıl Bəyin “Üsuli-Cədid” məktəbləri üçün yazmış olduğu “Əlifba” və “İlk qiraət kitabları” çar senzurası tərəfindən Azərbaycana buraxılmamış, onların yerinə rus missionerlərindən olan Çernyayevski Azərbaycan Türkcəsi şivəsində “Vətən dili” adı altında “Əlifba” və “İlk qiraət kitabı” yazılmış və Azərbaycanda tətbiq edilməyə başlamışdı ki, bu da əslində Türklərin milli birliyinin, daha doğrusu, İsmayıl Bəyin irəli sürdüyü “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının qarşısını almağa yönəldilmişdi.

İsmayıl Bəy Qasıralı “Üsuli-Cədid” cərəyanını qısa müddətdə “Tərcüman” vasitəsilə Kırım, İdil-Uralda, Türkünstanda, Azərbaycanda, Şimali Qafqazda, hətta Rusiya hüduqlarını aşaraq Güney Azərbaycan, Çin və Hindistanda yayılmasına və özünə tərəfdar qazanmasına nail olmuşdu. Qasıralının başlatdığı “Üsuli Cədid” hərəkatı nəticəsində Qazan Türkləri başda olmaqla, Kırım və Azərbaycanda yeni tipli məktəb və mədrəsələr sayəsində oxuma-yazma bilənlərin sayı sürətlə artmış və ümumi bilik səviyyəsi də yüksəlmişdi. Bir tərəfdən rus məktəblərində oxuyanlar çoxaldığı kimi, eyni zamanda, İstanbul, Beyrut və Misirdə təhsil alanlar da artmışdı. Beləliklə, İslam aləmindəki yeni fikir hərəkatları çar Rusiyası ərazisindəki Türklər arasında da yayılmağa başlamışdı. Bütün bunların nəticəsi idi ki, İsmayıl Bəy Qasıralı o dövrdə bütün Türk aləmində, xüsusilə, Şimal və Şərq Türkləri arasında “Avropalaşma”nın ən fəal təbliğatçısı adını almışdı. Qasıralı inanırdı ki, Türklər milli dillərini tam qoruyub saxlamaqla Avropalılaşarsa, Türk millətinin gələcək həyatı parlaq olacaq.

İsmayıl Bəy Qasıralı “Tərcüman”ı bütün Türklərin anladığı ortaql və təmiz bir Türk dili ilə nəşr etdirmiş, millətinə öz dilində elm verməyə, Avropa elmlərini, maarifini, sənət və sənayesini, texnologiyasını əxz etdirməyə çalışmışdı. “Tərcüman”

qəzetində ədəbi-bədii əsərlərdən daha çox siyasi-ideoloji, iqtisadi və sosial məsələlərlə bağlı yazılar dərc edilmişdi.

Tanrı İsmayıl Bəy Qasıralını fəvqaladə bir varlıq yaratmışdı. Onun “Türkcülük” və “Turançılığ”a etdiyi böyük xidmətləri də bu fəvqaladə yaradılışındandır ki, o, özünəqədərki “Türkcülük” ideyalarını düsturlaşdıraraq “Dildə birlik, fikirdə birlik və işdə birlik” şəklinə salmış və göstərmişdir ki:

“Qazan Tatarı, Orta Asiya Sərtləri, Tarançılar filan yoxdur. Bir dinə inanan, bir dildə danışan Türklər vardır” (İqtibas Yusuf Akçuranın “Türkcülüynün tarixi” əsərindən götürülmüşdür – A.M. Bax: Yusuf Akçura. göstərilən əsəri. səh. 74)

Onun bu məşhur “Dildə, fikirdə, işdə birlik” konsepsiyası çar Rusiyasındakı Türklər arasında sürətlə yayılmışdı. Çar Rusiyasındakı Türklər arasında gəlişən “Türkcülük” ideyasının ana xəttini təşkil edən bu fundamental ideya əslində rus şovinizminə qarşı ən tutarlı təpki idi. Ona görə də İsmayıl Bəyin yalnız bu ideyası deyil, “Avropa mədəniyyətini almaq” və “Ortaq bir dini müəssisə yaratmaq” təşəbbüslərinin də qarşısı çar Rusiyası tərəfindən alınmış, “ümumi asayiş üçün təhlükəli” hesab edilərək Türklərin birliyini parçalamaq üçün onların yaşadığı ayrı-ayrı yerlərdə müstəqil dini idarələr təşkil edilmişdi.

“Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasını “Tərcüman” qəzetinin baş şüarına çevirən İsmayıl Bəy təkcə yazılar yazmaqla kifayətlənməmiş, Yusuf Akçura Bəyin də qeyd etdiyi kimi: “hər il Türk dünyasının müxtəlif yerlərinə səyahətlər edərək Türkiyə, Qafqaz, Qazan, Türkünstan, Qasım və hətta Litvanı gəzərək oralardakı Türk-Tatar aristokratları, zənginləri, alimləri və yoxsulları ilə görüşərək fikir mübadiləsi aparmış, Çindən Almaniyaya, Şimal Buzlu Okeandan Afrikaya və Hind Okeanına qədər Türk və İslam aləminin aydınları ilə eyni məsələlər üzərində yazışmış, xəbərləşmişdi” (Bax: Yusuf Akçura. Türkcülüynün Tarihi. İstanbul. 1990. səh.73).

İsmayıl Bəy Qasıralı haqqında məşhur Türkcü Ziya Göyalp özünün “Türkcülüynün əsasları” adlı əsərində yazırdı ki: “Türkiyədə Əbdülhəmid bu müqəddəs axını (“Türkcülük” cərəyanını-A.M.) durdurmağa çalışarkən Rusiyada iki böyük

Türkçü yetişirdi. ” Bunlardan birincisi Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, Azərbaycan Türkcəsində yazdığı orijinal komediyaları bütün Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. İkincisi, Kırımда “Tərcüman” qəzetini çıxaran Qasıralı İsmayıldır ki, “Türkçülük”dəki düsturu “Dildə, fikirdə və işdə birlik ” idi. “Tərcüman” qəzetini Qüzey Türkləri (Tatarlar – A.M) anladığı qədər Doğu Türkləri (Türküstan Türkləri – A.M) ilə Batı Türkləri (Azərbaycan və Türkiyə Türkləri-A.M) də anlardı. “Bütün Türklərin eyni dildə birləşmələrinin qabil olduğuna bu qəzetin varlığı canlı bir dəlildir ” (Bax: Ziya Göyöl. Türkçülüğün əsasları, II basılış. İstanbul. 1972.səh.9).

Yaşadığı müddətdə İsmayıl Bəy Qasıralının nəşr etdirdiyi “Tərcüman” qəzetinin ətrafında toplanan siyasi-ideoloji şəxsiyyətlər, yazıçı və şairlər bir çox məqalə, tərcümə əsərləri və ədəbi-bədii kitablar nəşr etdirərək xalqı elm və irfana sarılmağa tələqin etmişlər. (Kırım türk ədəbiyyatı haqqında geniş məlumat üçün bax: Zühal Yüksel, KırımTürk ədəbiyyatı, Türk dünyası, III cilt, II baskı, Ankara. 1992. Səh. 684-704).

İsmayıl Bəyin nəşr etdiyi “ Tərcüman” qəzeti yalnız Kırımда deyil, Misirdən Kaşğara qədər bütün Türk aləmində milli oyanış hərəkatlarının inkişafında və Türk mədəniyyətinin öyrənilməsində ən böyük qaynaqlardan biri olmuşdur.

İsmayıl Bəy Qasıralı Əlimərdan Bəy Topçubaşov, Yusuf Akçura və b. ilə birgə “Rusiya Musəlmanları İttifaqı ” adlı siyasi partiya yaradaraq I Rusiya Dövlət Dumasına (Rusiya Müəssislər Məclisinə- A.M) mümkün qədər çox Türk deputat seçilməsinə nail olmuşdular. İsmayıl Bəy Qasıralı bu partiyanın hər üç Qurultayında iştirak etmiş və çox radikal məsələləri irəli sürmüşdü. Bu partiyanın Nijni-Novqorodda gəmidə keçirilən III qurultayında sədrin müavini (Sədr Əlimərdan Bəy Topçubaşov seçilmişdi – A.M.) və Mərkəzi İdarə heyətinin üzvü İsmayıl Bəy Qasıralının Türk millətçiliyi baxımından çox mühüm olan aşağıdakı təklifi qurultulu alqışlarla qarşılanmışdı. İsmayıl Bəy öz çıxışında göstərmişdi ki:

“Ümumən Türklərin əsli, nəsli birdir. Məkan və zaman nəticəsində şivə və adətlərimizdə ixtilaf yaranmış, bu ixtilaf bir-birimizi başa düşməyəcək dərəcəyə çatmışdır. Bundan sonra

məktəblərimizi vahid ədəbi dilimizə xidmət edəcək hala gətirmək lazımdır. Qurultayların məktəb və mədrəsə komissiyası tərəfindən hazırlanmış layihəsində ibtidai məktəblərimiz üçün dörd illik tədris nəzərdə tutulmuşdur. Bunun üç ilində sadə məhəlli şivə ilə tədris etmək, son sənəsində Ümumi Türk lisanı ilə yazılmış kitablar oxudulmalıdır. Bu sayədə tədricən müxtəlif şivə və ləhcələr birləşmiş olar” (Seçmələr bizindir – A.M. Bax: Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı.1992.səh.26,27).

Əlimərdan Bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanan “Rusiya Müsəlmanları İttifaqı Xalq Partiyası”nın Proqram layihəsi 75 maddədən ibarət idi. Qurultayda Proqram layihəsi müzakirə edilərək müəyyən dəyişikliklərlə qəbul edilmişdi. 10 bənd, 72 maddədən ibarət bu Proqramda “Siyasi məqsədlər, Dövlət quruluşu, Dini qaydalar, Məhəlli Muxtariyyət, Məhkəmə, Maliyyə işləri ilə yanaşı, “Əhalinin hüququ, Maarif məsələləri, Torpaq məsələləri və Fəhlə məsələsi”də öz əksini tapmışdı. Çar Rusiyasında yaşayan Türklərin bir vahid siyasi partiya ətrafında birləşməsi çox böyük hadisə idi. Partiya Proqramında irəli sürülən müddəaları oxuduqda imperiya daxilindəki “Türklərin rus çar rejimi tərəfindən hansı hüquqlardan məhrum edilmiş olduqları meydana çıxır” (Qurultayın materialları haqqında geniş məlumat üçün bax: Hüseyn Baykara, Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı. 1992.səh.130-163).

“Rusuya Müsəlmanları İttifaqı Xalq Partiyası”nın Rusiya İmperiyasındakı rüporu İsmayıl Bəy Qasıralının nəşr etdiyi “Tərcüman” qəzeti idi.

İsmayıl Bəy Qasıralı rus inqilabçılarına inanmamış, onların köməyi ilə Terklərin milli məsələlərinin həll ediləcəyini qəbul etməmiş, inqilab fırtınalarına sürüklənməyi xətalı saymış, ona görə də bəzi Qazanlı və Kırımli inqilabçı gənclər tərəfindən pis qarşılanmış, “Tan” qəzetində o, mühafizəkarlıqda ittiham olunmuşdu. İsmayıl Bəy bu gənclərə çox mənalı bir şeirlə cavab vermişdi (Seçmələr bizindir – A.S. Bax: Kırımli Cəfər Seyidəhməd, Qasıralı İsmayıl Bəy. İstanbul 1934. səh 41; Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı.1992.səh.30)

Qasıralı ıstər o dövrdə, ıstərsə də ondan sonra Yusuf Akçura ilə bırgə “Pantürkizm” və “Turançılıq” hərəkətinin rəhbərlərindən biri olmuşdur.

1917-ci il fevral inqilabından sonra Rusiya Türkləri arasında “Türkçülük” cərəyanı xeyli güclənmişdi. Bunun ən bariz dəlili Rusiya Müsəlmanlarının Moskva Qurultayında qəbul edilən qərarlar arasında Rusiyadakı Müsəlman Türk məktəblərində, orta məktəb və liseylərdə Türkiyə Terkcəsinin məcburi dərş kimi keçilməsi, ali təhsilin də Türkiyə Türkçəsi ilə aparılması haqqındakı qərar idi. Yəni İsmayıl Bəy Qasıralının irəli sürdüğü “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının tətbiqi qərarlaşdırılmışdı ki, bu da Türkçülüğün əsası idi.

İsmayıl Bəy Qasıralının fəaliyyətini dəyərləndirən Azərbaycan alimi, fəlsəfə elmləri doktoru Rafail Əhmədli “Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi – Türkçülük, Müasirlik, İslamçılıq” adlı monoqrafiyasında göstərir ki: “İsmayıl bəyin düşüncə tərzi onun bu məsələlərə müxtəlif zamanlarda nəşr etdirdiyi məqalələrdə verdiyi cavabların tarixidir. Əməllərinin tarixi isə yaşadığı dövrlərdə tapdığı cavabların həyata keçməsi uğrunda apardığı mübarizələrin tarixidir” (Bax: Rafail Əhmədli, göstərilən əsəri, Bakı-Elm-2007.səh.196).

İsmayıl Bəy Qasıralının həyat və fəaliyyətini xülasə edən məşhur Macar alimi Laszlo Rasonyi də göstərir ki: “Qasıralıda Pantürkizm və Panislamizm ahəngli bir şəkildə birləşməkdədir. Onun yaxın amacı (məqsədi –A.M.) isə bunlardır: Avropa anlamında okul reformu; müştərək Türk ədəbi dilinin yaradılması; Türk qadınlarına ictimai haqların tanınması; İctimai cəmiyyətlər quraraq maarifçiliyi həyata keçirmək. Özü “Üsuli-Cədid” məktəbləri üçün çox gözəl bir “Əlifba” kitabı hazırlamış, 1884-cü ildə Baxçasarayda bir nümunə məktəbi açmışdı. Təsiri Ərəbistan və Hindistanda belə görülmüş, 1912-ci ildə öz üsuluna uyğun Bombeydə (Hindistan – A.M.) bir məktəb açmışdı. Qasıralının əkdii toxumlar boşuna getmədi. XX əsrin əvvəllərində Rusiyadakı Türk ölkələrində Qasıralının istədiyi tərzdə 5000 məktəb və öyrətmən (müəllim – A.M.) okulu var idi. Rus məktəblərinə getmədən də Avropalılığa yaxınlaşmaq mümkün idi... Rusiyadakı

Türklərin Türk olaraq qalmasında 33 il ömrü olan “Tətcüman” qəzetinin böyük rolu olmuşdur” (Seçmələr bizindir – A.M. bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi. Tarihte Türklük. Ankara. 1971. səh.275, 276).

İsmayıl Bəy Qasıralının “Dildə, fikirdə, işdə birlik” prinsipi bütün “Türkçülük” məfkurəsinin dil, ədəbiyyat, sosiologiya və hətta ideoloji-siyasi sahədə özünəqədərki bütün məsələləri özündə birləşdirmiş, özündən sonrakı bütün Türkçülərə öz təsirini göstərmişdi. İsmayıl Bəyə qədər bu fundamental fikri nə Osmanlı, nə Qafqaz, nə də Qazan Türkçülərinin heç biri bu qədər açıqlıqla, əzm və ısrarla istər nəzəri və istərsə də praktik cəhətdən davamlı şəkildə həyata tətbiq edə bilməmişlər. Ona görə də İsmayıl bəy Qasıralını özündən sonrakı bütün Türkçülər “Türkçülük” və “Turançılıq” ideologiyasının mərkəzi siması saymış, onu “Ümumtürk dili”nin “Atası” hesab etmişlər.

Ruhu şad olsun.

Ənvər Paşa

2.7. Azərbaycanın xilaskarı, Ulu Turan Şəhidi, Vitse – Generalisimus – Ənvər Paşa

Əsil adı İsmayıl Ənvər olan məşhur Vitse-generalisimus Ənvər Paşa 6 dekabr 1882-ci ildə (bəzi mənbələrdə 23 noyabr 1881-ci il – A.M.) İstanbulda anadan olmuşdur. Atası Əhməd bəy, anası Ayşə xanımdır. Kiçik yaşında oxumağa yüksək həvəs göstərdiyindən 3 yaşında ibtidai məktəbə qeyd edilmiş, ardından Fateh İbtidai Məktəbində oxumuş, sonra hərbi Rüştiyyəni bitirərək hərbi Şahanə Məktəbinə daxil olmuşdur. Buradan məzun olduqdan sonra 1903-cü ildə Baş qərargah yüzbaşısı rütbəsi ilə Manastırdakı 13-cü Səyyar Topçu Alayına təyin edilmiş, daha sonra Bolqar, Rum və Alban çətlərinə qarşı hərbi hərəkətlərdə böyük başarılar göstərdiyindən 4-cü və 3-cü məcidi, 4-cü Osmanlı nişanları və “Altın Ləyaqət” medalı ilə təltif olunmuşdur. 13 sentyabr 1906-cı ildə minbaşı rütbəsi almış, həmin ayda da siyasi fəaliyyətə qoşularaq “Osmanlı hüriyyət Cəmiyyəti”nə 12-ci üzv kimi qəbul edilmişdir. Bu cəmiyyət mərkəzi Parisdə yerləşən “Osmanlı İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti” ilə birləşdikdən sonra öz fəaliyyətini bu cəmiyyətdə davam etdirmiş, daha sonra bu cəmiyyətin aparıcı şəxslərindən biri olmuşdur.

1908-ci ildə sultan II Əbdülhəmid devrildikdən sonra “hüriyyət qəhrəmanı” adı alan, sonra bir müddət Berlin hərbi ataşesində, daha sonra isə müxtəlif yerlərdə çalışan Ənvər bəy sonra İstanbula qayıtmışdı. 1 dekabr 1911-ci ildə Eynülmənsurda hərbi qərargahını quraraq italyanlara qarşı aparılan müharibədə böyük başarılar əldə etmişdir. Sultan II Əbdülhəmidin devrilməsi ilə “hüriyyət qəhrəmanı” kimi ad qazanan, italyanlara Trablusqərbdə ağır zərbə endirən Ənvər Bəy “Trablus qəhrəmanı” olaraq da tanınmış və əvvəlki şöhrətinə yeni şanlar qatmış, adı bütün İslam dünyasında böyük bir qəhrəman kimi anılmağa başlanmışdı. Daha sonra II Balkan müharibəsi dövründə Ənvər Bəyin komandanlığı ilə süvari qüvvələri 22 iyul 1913-cü ildə dörd aya yaxın düşmən istilasını altında qalan Ədirnəni azad etmiş və bununla da “Ədirnənin qurtarıcısı” adını qazanmışdı. Böyük

Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlı məşhur “Ədirnənin fəthi” əsərini məhz Ənvər Paşaya həsr etmişdir. Ənvər Bəy o dövrdə Türkiyənin ən çox sevilən, sayılan şəxsiyyəti sifətilə bir nömrəli adamı olmuşdur. Ədirnənin – Osmanlı İmperatorluğunun bu ikinci mərkəzi şəhərinin geri qaytarılması I Balkan müharibəsindən məğlub və pərişan çıxan Türkiyənin yenidən canlanmasını və güclənməsini bütün dünya qarşısında isbat etmiş oldu. Ədirnə yenidən canlanan Türkiyənin simvolu, Ənvər Bəy də Türk millətinin çoxdan arzuladığı və gözlədiyi “Milli Qəhrəmanı”, “Əzəmətli Boz Qurdu” idi.

“Hürriyyət”, “Trablus” və nəhayət “Ədirnə” qəhrəmanı kimi Ənvər Bəyin adı o dövrdə yalnız Türkiyədə deyil, bütün Türk və İslam aləmində hörmətlə anılmış, onun adı bütün İslam və Qərb dünyasına yayılmış, Qazan elində, Türküstanda, xüsusilə də Azərbaycanda o, “Milli Qəhrəman” kimi tanınmış, şəninə mahnılar qoşulmuş, Hindistanda, Əfqanıstanda, Quzey Afrikada Ənvər Bəyin adını duymayan kimsə qalmamış, qəzet, jurnal və təqvimlərdə çıxan şəkilləri böyük bir sayqı ilə divarlara asılmağa başlanmışdı.

Ənvər Bəyin 4 yanvar 1914-cü ildə üç rütbə birdən yüksəldilərək Paşa (General – A.M.) kimi Müdafiə Naziri təyin edilməsindən sonra Türkiyədə ordunun dəstəyi ilə “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti” siyasi məsuliyyəti üzərinə almış, məmləkət istiqrara qovuşmuş, bir sıra islahatlar keçirilmiş, Ənvər Paşa tərəfindən bütün ordu başçıları gəncləşdirilmiş, gənc zabitlər milli ruhda yetişdirilməyə başlanmışdı.

Çar Rusiyası belə ilk əvvəllər Ənvər Paşaya “Gələcəyin adamı nəzəri ilə baxmış, onunla mümkün olduğu qədər yaxın münasibətlər qurulmasına çalışmışdı” (MNO ser. III tom I, Moskva 1935, səh.85-89; Bax: Dr.Akdes Nimet Kurat, Türkiyə və Rusya, Ankara 1990, səh.230). Fəqət bütün bunlara baxmayaraq I Dünya müharibəsi ərəfəsində Ənvər Paşanın Rusiyaya təklif etdiyi “Türk-Rus İttifaqı” adlı bəyənəti (9 bənddən ibarət bu geniş təfəsilatlı “Bəyanat” haqqında bax: Kurat, göstərilən əsəri, səh. 230-235). Rusiyanın İstanbuldakı hərbi ataşesi general Leontev və heç də “Türk dostu” olmayan Türkiyədəki səfiri Giers tərəfindən təbii

qəbul edilsə də Rusiyanın İstanbulu və Boğazları ələ keçirmək istəyən o zamankı “kor və kar” dövlət adamları, xüsusilə, xarici işlər naziri Sazanov tərəfindən rədd edilmiş və beləliklə də sonda ən ağır zərbə Türkiyə və Rusiyaya dəymiş, qazanansa Qərbi Avropa nəhəngləri olan İngiltərə, Fransa və qismən də İtaliya olmuşdur.

I Dünya müharibəsi başlayan zaman Ənvər Paşa Türk ordusunun və bütün Türk xalqının ən böyük vətənsəvəri kimi tanınırdı. Onun vətənpərvərliyindən, əxlaqi təmizliyindən və xüsusilə cəsarəti və qəhrəmanlığından heç kimin şübhəsi yox idi. Onun bir Türk milliyətçisi, İslam dini təəssübkeşi və müasirliyi hamı tərəfindən qəbul və tədris edilirdi. Ənvər Paşanın şəxsinə bu üç cərəyan – Türkçülük, İslamçılıq və Müasirlik bir vəhdət təşkil edirdi. Onun özü üçün isə Türkçülük daha cazibədar idi. Bu ideologiya o dövr Türkiyə və çar Rusiyasındakı Türk ziyalı gənclərinin idealına çevrilmişdi ki, bunun da vuran əli Osmanlı Türk ordusu və onun Ali Baş Komandanının (Ölkənin Ali Baş Komandanı Sultan idi – A.M.) müavini, hərbi Nazir, “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti” Mərkəzi Şurasının üzvü Ənvər Paşa idi.

Ənvər Paşanın 9 bəndlik “Türk-Rus İttifaqı” adlı bəyanatı çar hökuməti tərəfindən rədd edildiyinə baxmayaraq, o, “Bəyanat”da nəzərdə tutulan bəndləri həyata keçirməyə başladı. Ənvər Paşanın ilk planı Qafqazdakı türk-Müsəlman əhalinin çar Rusiyası əsarətindən qurtulması idi. Bu işlə əlaqədar olaraq Ənvər Paşanın əmri ilə Osmanlı-Türk ordusundan III Ordu məhz bu vəzifəni yerinə yetirməli idi. Bu III Türk Ordusu rusların I Qafqaz Ordusuna, 4 erməni və 2 gürcü könüllülərindən ruslar tərəfindən təşkil edilmiş 6 minlik drujinalara qarşı vuruşmalı idi.

Ənvər Paşanın özü Müdafiə Naziri olmasına baxmayaraq bu qüvvələrə qarşı vuruşmaq üçün o, III Ordunun komandanlığını da öz üzərinə götürmüş, fəqət Sarıqamış savaşında rus ordusuna məğlub olmuşdu. Sarıqamış məğlubiyyətinə baxmayaraq Ənvər Paşa ruhdan düşməmiş, öz əmisi Xəlil Paşanın əmrində olan 37 və 38-ci tümənləri jandarma qüvvələri ilə bərabər Güney Azərbaycana göndərmiş və Xəlil Paşa da Təbrizi tutaraq Həmədana qədər irəliləmiş, rusları saxışdırıb Güney Azərbaycan ərazilərindən

çıxarmış və beləliklə də Ənvər Paşa “Türk ellərini fəth” etmə planının bir qismini gerçəkləşdirmişdi.

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsiylə Türkiyə müəyyən qədər çar Rusiyasından qurtuldu. Qafqaz cəbhəsində Türk ordusu yenidən canlandı və beləliklə də Ənvər Paşanın “Turançılıq” siyasətini yürütməsi üçün əlverişli şərait yaranmış oldu. “Brest-Litovsk Müqaviləsi” ilə Türkiyə Rusiya qarşısında müəyyən şərtlər qoymuşdu ki, bu şərtlərdən biri də Ənvər Paşa tərəfindən irəli sürülən Türkiyəyə bitişik Qafqaz ərazisində böyük bir “İslam Dövləti”nin qurulması və Rusiya imperiyasındakı bütün müsəlman Türklərin Osmanlı-Türk dövlətinin himayəsi altına keçməsi idi. Yeni yaranacaq bu “İslam Dövləti” Rusiya ilə Türkiyə arasında bir tampon dövlət rolunu oynayacaqdı. Bu dövlətə Azərbaycan və Dağıstan da daxil olması nəzərdə tutulmuşdu. Bu tələblərə Rusiya və müttəfiqləri ilə yanaşı hətta Türkiyənin guya müttəfiqi olan Almaniya da öz mənfəətləri baxımından qarşı çıxmış, ona görə də təklif qəbul edilməmişdi. Bunun əvəzində bolşevik Rusiyası tarixində ilk dəfə olaraq Rusiya müsəlmanlarının haqlarını tanımağa və onların Türkiyəyə sərbəst gedişinə heç bir maneə törətməyəcəyinə söz vermişdi. Bu sülh müqaviləsi bir “Zəfər vəsiqəsi” sayılmış, Türkiyə çar Rusiyası tərəfindən işğal edilən şərq Anadolu, Qars, Ərdəhan və Batum sancaqlarını geri almağa müvəffəq olmuşdu.

Bütün bunlar Rusiyada Türkçülük ruhunu daha da gücləndirmiş, Türkiyənin Rusiyaya təyin edilən o dövrlük səfiri Qalib Kamali Bəy Peterburq müsəlmanları qarşısında geniş bir nitq söyləyərək (Nitqin və səfirin xatirəsinin mətni üçün bax: Dr. Kurat, göstərilən əsəri, səh.426-427) Ənvər Paşanın hədiyyəsi olan nəfis bir xalça və qiymətli bir “Quran” əlyazmasını Peterburq imamına təqdim etməsi Türkiyə hökumətinin Rusiya müsəlmanlarına dəstəyinin təzahürü idi.

Ümumiyyətlə 1914-1918-ci illərdə Türkiyədə bir nömrəli adam sultan deyil, Ənvər Paşa olmuşdu. O dövrdə Osmanlı dövləti ilə bağlı bütün məsələlər onunla razılaşdırılmadan həyata keçirilə bilməzdi.

Ənvər Paşa “Turançılıq”ı Türkiyə dövlətinin xarici siyasətinə tətbiq etməklə bu cərəyan çox böyük önəm qazanmış, Türk dövlət və hərbi yetkililəri ilə yanaşı Türk siyasiləri, ziyalıları və mətbuatı da bu siyasəti bəyənmiş və artıq bu ideologiya Azərbaycan və bütün Rusiya Türkləri arasında da geniş yayılmağa başlamışdı. Ənvər Paşa hələ 1915-ci ildə Güney Azərbaycan Türkləri ilə münasibətlər qurmaq və onları təşkilatlandırmaq üçün Miralay Ömər Naci Bəyi təyin etmiş, onun komandanlığındakı birliklər Təbrizdə olmuş və bir müddət orada qalaraq Ənvər Paşanın tapşırıqlarını yerinə yetirmişdilər.

Çar Rusiyası devrildikdən sonra Ənvər Paşa Qafqazdakı bütün müsəlman xalqların nümayəndələri ilə görüşlər keçirmiş, onların Rusiyaya qarşı təşkilatlanmalarına hər cür yardımda bulunmuşdu. Bu təşkilatlardan biri də “Rusiya Müsəlmanları Türk-Tatar Millətləri Müdafiə hüquq Cəmiyyəti” idi. Adına uyğun olaraq bu cəmiyyət sırf siyasi-hüquq mahiyyətdə olub Rusiyadakı Türk əsilli qövmlərin siyasi hüquqlarını müdafiə etmiş və bu hüquqların əldə edilməsinə çalışmışdı. Bu cəmiyyətin qurucularından ən öndə gələnləri Qazanlı Yusif Akçura Bəy və Azərbaycanlı Əlibəy Hüseynzadə “Rusiya Müsəlmanlarının Tələbləri” adlı bir memorandum hazırlayaraq dünyanın müxtəlif ölkələrində yaymış və bir çox Avropa dövlət adamları ilə görüşərək bu “Tələbləri” Rusiya qarşısında qaldırmağı xahiş etmişdilər.

Artıq bir-birinin ardınca Dağıstan, Qazan, Türküstan və Azərbaycan Türklərinin nümayəndə heyətləri ilə görüşən Ənvər Paşa onların istəklərini yerinə yetirməyə təminat vermiş və bu təminatlarını da artıqlaması ilə yerinə yetirmişdi. Belə ki, 1918-ci ilin aprel ayının əvvəllərində Batuma gələrək Şimali Qafqazda nümayəndə heyəti ilə görüşən Ənvər Paşa “Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti”ni hər yönlü dəstəkləyəcəyinə söz vermişdi. 11 may 1918-ci ildən bu Cümhuriyyət elan edilən kimi bolşevik Rusiyasının bütün etirazlarına baxmayaraq Türkiyə tərəfindən rəsmən tanınmışdı. Həmçinin Azərbaycan “Milli Şurası”nın sədri Məmmədəmin Rəsulzadənin başçılığı ilə İstanbula gələn nümayəndə heyətini qəbul edən Ənvər Paşa Azərbaycanın istəklərini yerinə yetirməyə söz vermiş, Azərbaycana Türk

ordusunun köməyini təmin etmiş, Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət Türkiyə olmuşdu.

Ənvər Paşa Bakını azərbaycanlılara qaytarmaq üçün müttəfiqi olan Almanıyanın belə öz məqsədləri üçün Batum-Tiflis yolunu tutaraq Türk ordusunun bu yolla hərəkətini davam etdirməsinə mane olduqlarına əhəmiyyət vermədən Azərbaycanın köməyinə gəlməsini təmin etmişdir. Azərbaycandakı Türk ordusunu Təbriz üzərindən lazımi səviyyədə göndərilən hərbi sursatla təmin etmiş, qardaşı Nuru Paşanı yeni yaratdığı İslam Ordusunun komandanı təyin etmiş, ona “Fəriklik” (Marşal – A.M.) rütbəsi verərək o dövrdə Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi Gəncə şəhərinə getməsi haqqında göstəriş vermiş, əmisi “Kutulamarə fatehi” Xəlil Paşanı da Şərq Orduları Qrupu komandanı təyin edərək Bakının bolşevik-daşnaklardan, esr-menşeviklərdən təmizlənməsi üçün xüsusi əmr vermişdi.

14 sentyabr 1918-ci ildə Marşal Nuru Paşa və Xəlil Paşanın komandanlığı altında Azərbaycan könüllülərinin də qatıldığı Türk birləşmiş orduları Bakı üzərinə yürüşə başlamış və 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakının müsəlman əhalisinin sevinc gözyaşları içində xilaskar Türk ordusu Bakını azad etmişdi. Azərbaycan milli dövləti öz paytaxtına qovuşmuşdu. Növbə Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin əmniyyətini qorumaq olduğundan Ənvər Paşa Şimali Qafqaz Türk ordusu komandanlığına Yusif İzzət Paşanı təyin etmiş, Osmanlı-Türk ordusu Terek çayının başlanğıcı olan Tarki dağlarına qədər irəliləmiş, Nuri Paşanın da köməyi ilə ətrafdakı bütün düşməni qüvvələr təmizlənərək Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin də öz normal fəaliyyətini davam etdirə bilməsi üçün lazım olan coğrafi ərazi tam təmin edilmişdi.

Əslində Ənvər Paşanın planına görə, bu iki dövlət sonra federasiya halında birləşməli və Güney Azərbaycan da bunlara qoşularaq o dövrdəki əhalisi 20 milyona yaxın böyük bir Türk-İslam dövləti yaranmalıydı. Beləliklə Ənvər Paşa “Turançılıq” ideologiyasının müəyyən bir hissəsinin yerinə yetirilməsinə nail olmuş, Türkiyənin təhlükəsizliyi baxımından zəruri olan böyük bir İslam dövlətinin təməlləri atılmışdı.

Ənvər Paşanın planına görə, daha sonra Türkünstanda da mərkəzi Səmərqənd olacaq bir Türkünstan dövləti yaradılacaq və bu Türkün dövlətinin birliyi “Turan” ideyasını gerçəkləşdirəcəkdı. Lakin o dövrdə dünyada və Türkünstanda baş verən hadisələr Ənvər Paşanın ideyasını həyata keçirməsinə mane oldu. Belə ki o dövrdə Türkünstanə bir tərəfdən ingilislər, digər tərəfdən də bolşevik Rusiyası hücumə keçmiş, həmçinin “Mondoros Müqaviləsi” ilə Türkiyənin Türkünstanla maraqlanmasına imkan verilməmişdir. Qalib Antanta dövlətləri tərəfindən Türkün ordularının Azərbaycan və Şimali Qafqazdan çıxarılması tələb olunmuş, hətta Türkiyənin o dövrdə baş naziri Tələt Paşa tərəfindən Almaniyə Xarici İşlər Nazirliyinə rəsmən təqdim edilən Azərbaycan və Şimali Qafqaz Respublikalarının tanınmasını əks etdirən 9 bəndlik “Memorandum”u qəbul edilməmişdi.

Ənvər Paşanın bu planının həyata keçməsi təbii ki, Türkiyə və Almaniyənin Antanta dövlətləri üzərindəki qələbəsidən asılı idi. Təəssüflər olsun ki, bütün bunların əksi baş verdi, Türkiyə və Almaniyə I Dünya müharibəsindən məğlub çıxdılar. Təşəbbüsü tam ələ alan İngiltərə və Fransa Osmanlı ərazilərini öz aralarında bölüşdürərək Türkiyənin içlərinə doğru irəliləmiş, yunan və erməni qətlərlərini dəstəkləyərək Türkiyədə qətləmlər törətmişdilər.

Türkiyənin I Dünya müharibəsinə qoşulub-qoşulmaması uzun müddət mübahisə mövzusu olmuş və bu gün də olmaqdadır. Bu haqda çoxlu əsərlər yazılmış, hətta Türkiyənin məğlub duruma düşməsi uzun müddət Türkiyə tarixşünaslığında belə Ənvər Paşanın üzərinə yüklənmişdi. Cümhuriyyət dövrü tarixşünaslığı hətta Ənvər Paşanı “Macərapərəst” adlandırmış, bu böyük hərbi dahisinin üzərinə kölgə salmağa çalışmışdır. Fəqət son dövrlərdə tarixi sənədlər əldə edildikcə həqiqətlər üzə çıxmaqda, bu işdə Ənvər, Tələt və Camal Paşaların heç bir suçu olmadığı aşkarlanmaqdadır. Bu məsələ ilə bağlı biz Əhməd bəy Ağaoğlu və Camal Paşanın fikir və mülahizələrinə daha çox inanırıq. Onlara görə, zətən bu müharibə Osmanlı torpaqlarının xristian Antanta dövlətləri arasında bölüşdürülməsi, dünyanın yeni xəritəsinin cızılması üçün başlanmış qanlı bir müharibə idi. Müstəmləkəçi Avropa dövlətləri və çar Rusiyası bir araya gələrək uzun müddət

uyquladıqları planı həyata keçirməyə başlamış, dörd bir tərəfdən Osmanlı dövləti üzərinə hücum etmiş və bütün bunlar da azmış kimi bütün Osmanlı təbəələri olan xristianlı-müsəlmanlı xalqları da Türklərə qarşı çevirmiş və beləliklə də 600 illik müəzzəm bir humanist imperatorluğu tarixə gömməyə nail olmuşlar.

Unutmaq olmaz ki, həm də tarixi hadisələr “olsaydı”ya görə deyil, “oldu”ya görə müəyyənləşdiyindən kimin haqlı və ya haqsız olduğunu irəli sürməyin heç bir dəyəri yoxdur. Fakt budur ki, Osmanlı İmperatorluğu I Dünya savaşına girdi və bu savaştan məğlub çıxdı.

19 oktyabr 1918-ci ildə Tələt Paşanın baş nazirlikdən istefası ilə Nazirlər Kabinetini buraxması, Ənvər Paşa və Camal Paşanın da hakimiyyətdən çəkilməsi ilə “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti”nin hakimiyyəti sona çatmış oldu. 1 noyabr 1918-ci ildə çağrılan fəvqaladə qurultayda təşkilatın adı dəyişdirilərək “Təcəddüd Partiyası” adı almış, Ənvər Paşa, Tələt Paşa və Camal Paşa isə təşkilat yetkililərinin xahişi ilə ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşlar. Tələt Paşa Almaniya, Camal Paşa isə Tiflisdə erməni terrorisləri tərəfindən xaincəsinə qətlə yetirilmişdir.

Ruhları şad olsun! Amin.

Ənvər Paşa əmisi Xəlil Paşa və qardaşı Nuru Paşanın əmrində olan Qafqaz İslam Ordusuna rəhbərlik etmək üçün kiçik bir yelkənli qayıqla Kırına yola düşmüş, lakin güclü fırtınaya düşərək ağır xəstələnmiş və çətinliklə Türkiyəyə qayıda bilmişdir. Daha sonra Berlinə gedərək Tələt Paşa ilə birlikdə təkrar fəaliyyətə başlamış, ingilislərə qarşı bütün İslam aləmini ayağa qaldırmağa çalışmış, hətta bu məqsəd üçün bolşevik Rusiyası ilə təmaslarda bulunmuş, Mehmet Ali Sami saxta adı ilə Moskvaya gedərkən tutulmuşdur. İki ay Kaunas həbsxanasında saxlandıqdan sonra təkrar Berlinə qayıtmış, yenidən alman adı ilə Mockvaya yola çıxmış, fəqət həbs edilərək Riqa həbsxanasına salınmışdır. Həbsxanadan bir kommunist alman yəhudisi kimi sərbəst buraxılmış, nəhayət 1920-ci ilin avqust ayının əvvəllərində üçüncü dəfə Berlini tərk edərək 16 avqust 1920-ci ildə Moskvaya çatmağa müvəffəq olmuşdu. Mockvada yüksək səviyyədə qarşılanan Ənvər Paşa o dövr bolşevik Rusiyasının məşhur xarici işlər naziri Çiçerin,

dövlət yetkililəri Radek, Zinoyev, Trotski və Leninlə görüşmüş, onlardan Anadolu istiqlal hərəkatına silah yardımı göstərmələrinə söz almışdı. Buna baxmayaraq, Ənvər Paşanın bu fəaliyyəti Türkiyədə “Anadolu hərəkatına əl qoyma” kimi qiymətləndirildiyindən, o, vaxtilə tabeliyində olmuş Mustafa Kamal Paşaya uzun bir məktub yazaraq öz fəaliyyəti haqqındakı şikayətlərə və “Anadolu hərəkatına əl qoyma” iddialarına qarşı çıxmışdı.

Ənvər Paşa 1-8 sentyabr 1920-ci ildə Bakıda keçirilən Şərq Xalqları Qurultayında belə Türkiyə təmsilçisi kimi deyil (Türkiyə təmsilçisi başqa şəxs idi – A.M.), Litva, Tunis, Əlcəzair və Fas təmsilçisi kimi iştirak etmiş, lakin Sovetlərin Mustafa Kamal Paşa (Atatürk), Mazandaranlı Rza (sonrakı Rza şah – A.M.), Çan-Kay-Şi (Tayvanlı) və Əmənullah xan (Əfqanıstan) kimi tərəfsiz liderləri dəstəkləmə qərarı onun işini zorlaşdırmış, ona görə də Ənvər Paşa yenidən Almaniyaya qayıtmışdı.

Daha sonra İsveçrəyə gedən Ənvər Paşa Haqqı Paşa ilə görüşərək Rusiyadan Anadoluya hərbi yardım göstərmək üçün bir gizli təşkilat yaratmış, Ankaraya yunanların hücumu başlayanda o, digər ittihatçılarla birlikdə Anadoluya getmək üçün Batuma gəlmiş, lakin Türklərin “Sakarya zəfəri” onu planlarını dəyişməyə məcbur etmişdi. Əvvəl Bakıya, Tiflisə, oradan da Aşqabad və Mərvə gedən Ənvər Paşa 1921-ci ilin oktyabr ayında Buxaraya çatmış, 8 noyabrda Türküstandakı Türk zabitləri ilə yoluna davam edərək 19 noyabrda Ağbulağa, 21 noyabrda Başçardağ qışlağına, 24 noyabrda Qurqantəpəyə ulaşmış, burada bolşevik yönli Lakay Türklərindən olan İbrahim bəy tərəfindən “saxta Ənvər Paşa-deyə tutulub həbsə salınmış, 1922-ci ilin fevral ayının sonlarında əsirlikdən qurtularaq ruslara qarşı savaşıyan Basmaçıları təşkilatlandırmaq üçün yenidən Düşənbə yaxınlığındakı qışlaqlara getmişdir. 24 iyul 1922-ci ildə bolşeviklərin Düşənbəni alması ilə geri çəkilərək Satılmış Qışlağına, buradan da Belcuvan bölgəsindəki Abıdərəyə kəndinə gələrək son qərargahını burada qurmuş, Türküstanın azadlığı uğrunda açıq mübarizəyə başlamışdı. Buradan o, bir çox Türküstün, Başqurdustan, Qazaxıstan nümayəndələri ilə görüşüb məsləhətləşmiş, məşhur Zəki Vəlidovla

(Zəki Vəlidü Toğan – A.M.) da burada tanış olmuşdu” (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Zəki Vəlidü Toğan, Xatirələr, İstanbul 1969, səh.384-459).

Ənvər Paşanın Türküstana gəlişi Türküstan əhalisi tərəfindən sevinclə qarşılanmış, şənində mahnılar, marşlar qoşulmuşdur. Bu məşhur marş o dövrdən günümüzdə qədər yaşamaqdadır:

**Xoş gəlişlər ola, qəhrəman Ənvər Paşa!
Əsgərin, Millətin, Bayrağınla çox yaşa!
Arş irəli, arş irəli!
Dönməz geri, dönməz geri
Türkün əsgəri!
Sağdan sola, soldan sağa
Al da Bayrağın,
Düşməni üstünə!**

**Cəbhədə mitralyoz (pulemyot) ayna kimi parlıyor,
Türküstan Türkləri Bayraq açmış, bekliyor.**

**Arş irəli, arş irəli!
Dönməz geri, dönməz geri
Türkün əsgəri!
Sağdan sola, soldan sağa
Al da Bayrağın,
Düşməni üstünə!**

Bu əzəmətli marş Ənvər Paşa Türküstana getdiyi zaman oradakı Türklərin birlikdə səsləndikləri, dalğa-dalğa yayılaraq Türküstan səmalarında illərcə əks-səda verib günümüzdə qədər söylənərək gələn xoş bir nəğmədir.

4 avqust 1922-ci ildə qərargahda keçirilən Qurban bayramı şənliyində Ənvər Paşa zabıt və əsgərləri ilə bayramlaşarkən ani bir rus basqınına uğramış, Çeqan təpəsindəki üzbəüz döyüşdə şəhid olmuşdur. Ənvər Paşanın yavəri Muhiddin Bəyin yazdığına görə, Ənvər Paşa Buxaradan ayrılarkən bu sözləri söylədi: “Türküstan

üçün mücadilə lazım. Zatən haqq olan ölümdən qorxarsansa, köpək kimi yaşamağı və sonda da köpək kimi ölməyi qəbul edərsən. Həm keçmişimizin, həm də gələcəyimizin lənətlərinə uğramış olarız. Halbuki qurtuluş üçün ölməyi gözə alarsaq, bizdən sonrakıların hür və bəxtiyar olmasını təmin etmiş oluruq” (Bax: Zəki Vəlidi Toğan, Xatirələr, səh. 395). Bütün bunlar tarixdə məşhur Çuçi Xaqanın nitqini xatırladır.

Ənvər Paşa şəhid olduqdan sonra rus hissə komandiri Kulikov tərəfindən əşyaları Daşkəndə, oradan da sonralar Moskva hərbi muzeyinə göndərilmişdi. Cənazəsi Abıdərya kəndində torpağa tapşırılmış, nəhayət, 1996-cı ildə əziz cənazəsi vətəni Türkiyəyə gətirilmiş və “Hürriyyət Təpəsi”ndə şanlı Türk Bayrağı altında dəfn edilmişdir.

“I Dünya müharibəsinin Osmanlı-Türk ordularının “Baş komandan Vəkili” və Türkiyənin “Bir nömrəli adamı” olan Ənvər Paşanın “Turan Ölkəsi”ndə, “Turançılıq ideyası” uğrunda canını” fəda etməsi onun bu məfkurəyə candan bağlı qaldığının açıq bir ifadəsidir” (Kurat, göstərilən əsəri, səh.517).

Ənvər Paşanın öndərliyi ilə Osmanlı-Türk ordusunun Azərbaycan və Dağıstanda, özünün şəxsən iştirakı ilə Türküstanda istiqlal uğrunda apardıqları çətin və qanlı savaşları Türk şəhidlərinin əziz xatirəsi həm Azərbaycan, həm Dağıstan və həm də Anadoluda daima yad edilmiş, “Türk Mehmetcikləri”nə türbələr yapılmış, onların məzarları ziyarətgah olmuş, unudulmaz xatirələri nəsildən-nəslə ötürülərək əbədilik qazanmışdır. Bugünkü Türk Respublikaları, Muxtar qurumları öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamaqla bu yolda şəhid olanlara borcludur. Ruhları şad olsun!

Turan sevdalısı, cild-cild əsərlərə, romanlara sığmayan əzəmətli, vüqarlı, böyük Türk hərbi dühasının – vitse-generalisimus Ənvər Paşanın, müəzzəm “Macərələr dövrü”nün bu dahi “Macərəçi”sının həyat və fəaliyyətini, onun Türk dünyasına nələri bəxş etdiyini işıqlandırmaq, onun bütöv bir portretini yaratmaq, ona öz layiqli qiymətini verməyin artıq vaxtı çatıb.

Ruhu şad olsun! Amin.

Yusuf Akçura

2.8. Böyük Türkcü – Yusuf Akçura

Türkçülüyn yaranması və bütün Türkləri əhatə edən böyük bir ideoloji-siyasi cərəyana çevrilməsində çar Rusiyasında yaşayan bütün milli Türk ziyalılarının əməyi vardır. “Dildə birlik, fikirdə birlik, işdə birlik” ideyasının müəllifi, “Tərcüman” qəzetinin sahibi məşhur Qasıralı İsmayıl Bəylə başlayan bu ideoloji-siyasi cərəyan genişlənərək Azərbaycan, Qazan və Türkünstanı da əhatə etməyə başlamışdı. Rus şovinizmi və millətçiliyinə qarşı yaranan “Türkçülük” cərəyanının yaratıcıları onu ideoloji-siyasi dokfirina kimi qəbul etmişdilər ki, bu işdə böyük Türkcü kimi tarixə öz möhürünü vuran Yusuf Akçuraoğlunun (1879-1935) müstəsna xidmətləri olmuşdur.

“Türkçülük” ideyasının Türk dünyasında yayılmasında əvəzsiz fəaliyyət göstərən, keşməkeşli, lakin başarılı bir həyat yaşayan, siyasi-ideoloji çalışmaları, tədqiqatçılığı, xüsusilə siyasət və tarixi mövzulardakı əsərləri ilə Türk mədəni-siyasi həyatında xüsusi yer tutan Yusuf Akçura 1879-cu ildə Simbirskdə anadan olmuşdur. İlk yaşından atasını itirən Yusuf Akçuraoğlu kiçik yaşlarından anası ilə birgə Simbirskdən İstanbula gələrək ilk və orta təhsilini orada tamamladıqdan sonra 1897-ci ildə 18 yaşında ikən İstanbul hərbi Məktəbinə daxil olmuşdu. Hərbi Məktəbdə oxuyarkən tətil vaxtlarını anadan olduğu Simbirskdə və Qazanda qohum-əqrəbasının yanında keçirən Yusuf Akçura Şimal Türklərinin həyatını və düşüncə tərzini yaxından izləməklə gələcək elmi, ideoloji, siyasi və fəlsəfi əsərləri üçün material toplamış, Kırımada yaşayan bacısı əri məşhur İsmayıl Bəy Qasıralı ilə görüşərək onun ideyalarını mənimsəmiş, bir çox qərb dillərini qədim və yeni Türk dilini bilən, Uyğurca oxuyub yazmağı bacaran tədqiqatçı və zəngin kitabxanaya malik olan əmisi İbrahim Bəy Akçuraoğlundan Türk aləmi və Türkologiyaya dair söhbətlər dinləmiş, həmçinin şimalda milli fikrin yaratıcılarından olan Qəyyum Nasiri və Sihabəddin ilə yaxından tanış olmuşdu. Bütün bunlar həmçinin Vələd Çələbi, Nəcib Asim kimi Türkçülərin əsərlərini oxuması Yusif Bəyin gənc yaşlarından bir Türkçü kimi yetişməyində mühüm rol oynamışdı.

Yusuf Akçura hərbi məktəbin ikinci kursunda oxuyarkən Gənc Türklərə qoşulmuş və bu səbəbdən də Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən ömürlük həbsə məhkum edilmişdi. Fəqət fürsət tapıb yaxın dostu Əməd Fərid Bəylə birlikdə həbsdən qaçaraq Fransaya getməyə müvəffəq olmuşdu. Parisdə Türk milliyyətçilərindən olan Doktor Şərafəddin Mağmumi ilə yaxından tanış olan Yusuf Akçura ondan “Osmançılıq” siyasətinin çürüklüyünü, Türk milliyyətçiliyindən başqa heç bir sağlam fikrin olmamasını, qərblilərin Türk düşmənçiliyini öyrənmiş, Əhməd Fərid Bəylə birgə vaxt itirmədən Sərbəst Siyasi Elmlər Məktəbinə daxil olmuşdu. Bu məktəbdə Albert Sorvelin, Funk Brentanon, Boutumyon, Anatol Leroy-Beanlien, Renovier, Levi Bryul kimi dövrün ciddi millətçi alimlərindən dərslər alan Yusuf Akçura özünə qədərki maarifçi Türkçülüüyü siyasi-ideoloji Türkçülük səviyyəsinə qaldırmışdı.

Parisdə təhsilini bitirib diplom aldıqdan sonra Türkiyəyə qayıtmağı mümkün olmadığından Yusuf Akçura öz vətəninə dönməyə məcbur olur. O, ailəsinin əsil yurdu olan Ziyəbaşı kəndinə gələrək əmisi İbrahim Bəyin yanında yaşayır. İlk məqaləsini hələ 1897-ci ildə hərbi Məktəbdə oxuyarkən Şimal Türklərinin ən məşhur alimlərindən, Şimalda milli oyanış hərəkatının və dini yenilik cərəyanının ilk cığırdaşlarından olan Şihabəddin Mərcaninin həyat və fəaliyyətinə həsr edərək İstanbulda “Mətbuat” dərgisində çap etdirən Yusuf Akçura məşhur əsəri olan “Üç tərzi-siyasət” əsərini doğma yurdu Ziyəbaşı kəndində yazaraq Qahirədə Əli Kamal Bəyin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Türk” qəzetində çap etdirir. Əsər çap olunan kimi böyük əks-səda doğurmuş, həm tam müdafiə olunmuş və həm də kəskin tənqidlərə məruz qalmışdı. Əsər təkcə şərq tədqiqatçılarından deyil, Avropa tədqiqatçılarından da nəzər-diqqətini cəlb etmiş, Yusuf Akçura Türkçülük hərəkatının öndərlərindən, qurucularından və yayıcılarından biri kimi qiymətləndirilmiş, “İslam birliyi” fikrinin yaradıcısı və yayıcısı Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə müqayisə edilmişdi (Seçmələr bizindir – A.M. Bax: Rafail Əhmədli, Azərbaycan milli-demokratik Dövlətçilik məfkurəsi-Türkçülük, Müasirlik, İslamçılıq, Bakı, Elm, 2007, səh.155).

Bu əsəri ilə Yusuf Akçura ilk dəfə olaraq açıq bir şəkildə “Osmanlıçılıq, İslamçılıq və Türkçülüğü” şərh edərək Türkçülüğü siyasi cəhətdən bütün açıqlığı ilə gündəmə gətirmişdi. Bu yazısında Yusuf Akçura bütün həqiqətləri araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, “Osmanlıçılığın “Osmanlı Milləti” adı altında Osmanlı İmperatorluğunu qoruyub saxlamaq niyyəti boş bir yorğunluqdur”. “İslam Birliyi” məsələsinə müəyyən qədər ehtiyatla yanaşmasına baxmayaraq Yusuf Akçura əsərinin bir çox yerində elə faktlar gətirmişdi ki, bu faktlar onun “İslam Birliyi” məsələsinə də inanmadığını göstərir. Belə ki, müəllif İslamla bağlı geniş şərh verdikdən sonra yazırdı ki, “Bu siyasətin tətbiqi Osmanlı təbəələr arasında dini nifaq və düşmənçiliyin artması... və həmçinin Osmanlı dövlətinin gücünün azalması ilə nəticələncək. Bundan başqa, ümumiyyətlə Türklərin arasına müsəlman və qeyri – müsəlman fərqi düşərək, irqdən gələn qardaşlıq dini ixtilaflarla pozulacaq...” “İslam Birliyi” siyasətinin tətbiqində xarici maneələr də çox güclüdür. Həqiqətən, bir tərəfdən İslam dövlətlərinin çoxu xristian dövlətlərinin nüfuzu altındadır. Digər tərəfdən də bir-iki xristian dövləti istisna olmaqla bütün xristian dövlətləri müsəlman təbəəyə malikdir... Ona görə də zamanımızda ən qüvvətli “İslam Birliyi” siyasətini tətbiqə başlamasına xristian dövlətləri müvəffəqiyyətlə qarşı çıxarlar” (Seçmələr bizindir – A.M. Bax Akçura Yusuf, Üç terzi-siyasət, 2-ci baskı, Ankara 1987, səh.32-33).

Yusuf Akçura “Osmanlı Milləti” və “İslam Birliyi” ideyasından daha çox “Türk Birliyi” ideyasına inanmış və Türk birliyi məsələsinə Türk dünyasında ilk dəfə olaraq siyasi, elmi, fəlsəfi və ideoloji cəhətdən şərh edərək özünə qədərki bütün maarifçi Türklərin fikir və mülahizələrini ümumiləşdirərək “Üç terzi-siyasət” əsərində göstərmişdir ki: “Zamanımız tarixində görülən ümumi cərəyan irqlərdədir. Dinlər, din olmaq baxımından getdikcə siyasi əhəmiyyətlərini, güclərini itirirlər. İctimai olmaqdan daha çox fərdiləşirlər. Cəmiyyətlərdə vicdan azadlığı din birliyinin yerini alır... Dinlər irqlərlə birləşərək irqlərə yardımçı və hətta xidmətedici olaraq siyasi və ictimai əhəmiyyətlərini mühafizə edə bilirlər... Bu gün Xristian dövlətlərindən yalnız birinin-

Rusiyanın müsəlman Türk təbəəsi vardır. Bu cəhətdən öz mənfəətləri xatirinə Türklərin birləşməsinə çalışacaq yalnız bu dövlətdir. (Rusiya nəzərdə tutulur-A.M.) Başqa Xristian dövlətlərə gəlincə, ehtimal ki, bəziləri Rusiyanın mənafeyinə zərərli olduğu üçün bu siyasəti (Türk Birliyi nəzərdə tutulur-A.M.) müdafiə edə bilirlər” (Seçmələr bizimdir –A.M.; Bax: Yusuf Akçura, Üç tərzisiyasət, səh.33-35)

Əsil böyük faydanın dilləri, irqləri, adət-ənənələri və hətta əksəriyyətinin dinləri belə bir olan, Asiya qitəsinin böyük bir hissəsi ilə Avropanın Şərfinə yayılmış olan Türklərin birləşməsinə, digər böyük millətlər arasında öz varlığını qoruyub saxlaya biləcək böyük bir siyasi güc təşkil etmələrinə, gələcəkdə “bəyazlar və sarılar aləmi arasında bir Türk dünyası yaranacağına” inanan Yusuf Akçura göstərirdi ki, “Türklük fikirləri... Türkləri birləşdirmək düşüncəsi hələ yeni doğulmuş bir cocuqdur... Türkləri birləşdirmək siyasətinin tətbiqindəki daxili çətinliklər... daha çoxdur... Xülasə, sağlam bir birliyi meydana gətirə biləcək amillər və hazırlıqlarda hələlik heç biri Türklükdə yoxdur. Bu gün (söhbət 1903-cü ildən gedir – A.M.) Türklərin əksəriyyəti keçmişlərini unutmuş bir vəziyyətdədir. Lakin bu da unudulmamalıdır ki, dövrümüzdə birləşməsi mümkün olan Türklərin böyük bir hissəsi müsəlmandır. Buna görə də İslam dini böyük Türk milliyyətinin təşəkkülündə mühüm bir ünsür ola bilər... İslam Türklüyün birləşməsində bir xidməti yerinə yetirmək üçün son zamanlarda xristianlıqda da olduğu kimi, öz içində millətlərin mövcudluğunu qəbul edəcək şəkildə dəyişməlidir. Bu dəyişmə əslində məcburidir də. Çünki bugünkü tarixdə görülən ümumi cərəyan irqlərdədir”(Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Akçura Yusuf, Üç tərzisiyasət, səh.34) Bütün bunlar onu göstərir ki, Yusuf Akçura Osmanlı birliyinin şiddətlə sarsıldığını, Osmanlı İmperatorluğunda yaşayan millətlərin milli məqsədlərinə çatmasının qarşısının alınmasının mümkün olmadığını 1903-cü ildə, yəni Albaniya, Makedoniya və Qərbi Trakiyanın İmperiyadan ayrılmasından 9 il, Osmanlı İmperatoluğunun tamamilə dağılmasından isə 15 il əvvəl görmüş, ona görə də belə bir fikir irəli sürmüşdü ki, “Osmanlı İmperatorluğu öz varlığını qoruyub saxlaya bilməsi üçün bir Federativ Dövlət

şəklinə düşməlidir” (Akçura Yusuf, Türkçülüüyün tarixi, İstanbul, 1990, səh 129)

Bütün mənalı həyatını Türklərin yüksəlişinə həsr edən böyük Türk mücahidi Yusuf Akçura Rus-Yapon müharibəsi, 1905-ci il rus inqilabı, Rusiyada Məsrutiyyətin elanından və s. istifadə edərək siyasi sahədə Şimal Türklərinin təşkilatlanmasında, Türk millətçiliyinin yayılmasında, “Rusiya Müsəlmanları İttifaqı” adlı siyasi təşkilatın yaradılmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bütün bunların nəticəsi idi ki, o, Rusiya İmperatorluğu tərkibində əzilən Türklərin, o cümlədən də o dövr Azərbaycan Türklərinin içərisində sayılan və sevilən şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Onun və İsmayıl Bəy Qasıralının, Əlimərdan Bəy Topçubaşovun, Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Məmmədəmin Rəsulzadənin və s. sayəsində çar Rusiyası tərkibindəki Türklər arasında “Milli Birlək” şüuru ön plana keçmişdi.

Çar Rusiyasında Stolipinin irticası illərində Yusuf Akçura özünün məşhur “3 həziran Vakayı-Müəssifəsi” (3 iyun vəqifəsi-A.M.) adlı oçerkini yazıb çap etdirmişdi. Bu oçerkdə Yusuf Akçura qorxmadan, çəkinmədən yazmışdı ki: “Dünya mədəniyyət tarixinə ən çox təsir göstərən fikir milliyyət fikridir. Milliyyət fikrinə - bu əzəmətli gücə heç bir şey qalib gələ bilməz. Yüz minlərlə nizami ordular milliyyətçilik qarşısında yenildi. Bu gün milliyyət fikirlərini yenə biləcək qüvvət, şiddət, zülm, top, tufəng deyildir, bəlkə milliyyət fikrinin ata və anası olan hürriyyət və bərabərlik fikirləri onu yenə bilər... İctimai və siyasi inqilabların ən güclü səbəbi sosial siniflər və ən başlıcası hakim-məhkum millətlər arasındakı həqiqi bərabərsizliklərdir. Müsəlman, ya da əsas etibarilə rus olmayan xalqlar ruslarla olan əlaqələrində nə qədər güc göstərə bilərlərsə, o qədər hüquqa sahib ola bilərlər. Müsəlmanlar əvvəldən bəri alışıqları boyun əymək, yalvarmaq və üzə gülmə siyasəti ilə zərbələrdən qorunacaqlarını düşünərlərsə, çox yanılırlar” (Yusuf Akçura 3 həziran Vakayı-Müəssifəsi, Orenburq 1907, Bax: (Akçura Yusuf, Türkçülüüyün tarixi, səh.139).

Yusuf Akçuranın bu oçerki o dövrdə mətbuat qanununa zidd elan edilərək müəllifi Rusiyada bütün Türk və müsəlman hərəkətinin amansız düşməni olan şərqsünas alim və senzör

Smirnov tərəfindən məhkəməyə verilmiş, barəsində axtarış elan edilmiş və sorğu hakimi tərəfindən ona “Çağırışnamə” göndərilmişdi. Axtarış dövründə Yusuf Akçura Baxçasarayda bacısının həyat yoldaşı məşhur İsmayıl Bəy Qasıralının nəşr etdiyi “Tərcüman” qəzetində çalışırdı. “Çağırışnamə” ona çatmamış Osmanlı səltənətində II Məşrutəyə elan edildiyindən Yusuf Akçura yenidən 1908-ci ilin oktyabr ayında İstanbula qayıdır.

Yusuf Akçuranın 1905-1908-ci il fəaliyyətini qiymətləndirən tədqiqatçılar göstərilir ki: “Rusiyaadakı 1905-ci il və Türkiyədəki 1908-ci il inqilablarından yararlanan Yusuf Akçura oğlu Türk millətçiliyi fikirlərini hər vasitə ilə yaymağa başladı və bu yolda mümkün olan siyasi təşkilatların qurulmasına çalışdı. Bu məqsədlə o, Qazanda “Məhəmmədiyə Mədrəsəsi”ndə tarix, coğrafiya və Osmanlı Türk ədəbiyyatı müəllimi kimi Tatar gənclərinə milliyyətçiliyi, müasirliyi təbliğ etməklə yanaşı, “Qazan müxbiri” adlı bir qəzet də çıxararaq ilk dəfə bütün Şimal Türklərini milli bir siyasi təşkilatda birləşdirmək məqsədilə İsmayıl Bəy Qasıralı, Əlimərdan Bəy Topçubaşov və Əbdürrəşid Kadi İbrahimovla bərabər çalışaraq “Rusiya Müsəlmanları İttifaqı” adlı partiya yaratdı və Firqənin İdarə heyətinə üzv olmaqla ümumi katibliyinə seçildi” (Bax: Rafail Əhmədli, göstərilən əsəri, səh, 215) “Rusiya Müsəlmanları İttifaqı” adlı partiyanın Proqramını Əlimərdan Bəy Topçubaşov hazırlamış və partiyanın Nijni Novqorodda keçirilən III Qurultayında qəbul edilmişdi. Bu siyasi təşkilatın əsas məqsədi çar Rusiyasında yaşayan bütün xalqların, xüsusilə Şimal, Türkünstan və Azərbaycan Türklərinin hüquq bərabərliyinin, milli mədəniyyətinin inkişafının qanunla təsdiq edilməsi idi. Bu siyasi təşkilat Dumaya seçkilərdə ciddi fəaliyyət göstərmiş və çar Rusiyasındakı Türklərin lazımi miqdarda millət vəkili seçilməsinə nail olmuşdu. Bu dövrdə Yusuf Akçura həm də “Vakit” və “Tərcüman” qəzetlərində davamlı olaraq Türk milliyyəti qayəsinə uyğun olan siyasi-ideoloji və mədəni yazılar da dərc etdirmişdi.

1908-ci ildən Yusuf Akçuranın fəaliyyətinin ikinci dövrü olan Türkiyə dövrü başlayır.

“Böyük ideologiyalar kiçik əməlləri, mənfəətləri, şəxsiyyətləri unutdurur” (Ömər Seyfəddin, Türkcülük ülküsü, İstanbul 1990, səh.48) düşüncəsiylə yola çıxan, az bir zamanda böyük uğurlar əldə edərək dünya Türklərinin qəlbində özünə şərəfli bir yer qazandıran Yusuf Akçura “Türkcülük” ideologiyasının yaradıcılarından biri və mən deyərdim ki, birincilərindən olmuşdur.

Yusuf Akçura ilk olaraq bir millətçi kimi özündən əvvəlki ideoloji, siyasi, fəlsəfi və ədəbi cərəyanların Millət, dil, din, əxlaq, adət-ənənə, Vətən və s. kimi anlayışlara öz münasibətini bildirərək şəxsi nəzəri siyasi və ideoloji fikirlərini irəli sürmüş, 1908-ci ildən 1914-cü ilə qədər İstanbulda fəaliyyət göstərən bütün milliyyətçi təşkilatlarda və orada çap olunan əksər qəzet və dərgilərdə yaxından iştirak etmiş, “Türk Dərnəyi” adlı təşkilat yaratmış, eyni adda bir jurnal nəşr etdirmiş, “Türk Yurdu” Cəmiyyətinin təşkilatlanmasında yaxından iştirak etmiş və Cəmiyyətin orqanı olan, dövrün bütün Türk mütərəqqi ziyalılarını ətrafında toplayan “Türk Yurdu” jurnalının təsisçisi və ən aparıcı simalarından biri olmuşdur. Sonradan “Türk Dərnəyi” “Türk Ocağı”na birləşmişdi.

“Türk Ocağı” və onun orqanı olan “Türk Yurdu” dərgisi böyük bir milliyyətçi ziyalı ordusunu öz ətrafında birləşdirərək dünyadakı bütün Türklərlə bağlı məsələləri şərh etməyi özünə hədəf seçmiş, Türklərin qədim əsərlərini, xalq ədəbiyyatı nümunələrini, etnoqrafiyasını, qədim və müasir coğrafiyasını araşdırmış, müasir ədəbi, mədəni və siyasi-ideoloji görüşlərinə səhifələrində geniş yer ayırmış, bir sözlə, “Türkcülük” məfkurəsinin yayılmasını öz öhdəsinə götürmüşdü. “Türk Ocaqları” ilə “Türk Yurdu”nun birgə səyi nəticəsində “Türkcülük” artıq bir ideologiya səviyyəsinə yüksəlmişdi.

Yusuf Akçura və digər milliyyətçilərin sayəsində artıq Türk dünyasında hər bir ziyalı milliyyətçi olmuş, “Türkcülük” ən öyülən, şərəfli bir iş sayılmış, hətta II Əbdülhəmidə devirərək yenidən hakimiyyətə gəlmiş “İffihad və Tərəqqi” Cəmiyyətinin aparıcı şəxsiyyətləri olan vitsegeneralissimus Ənvər Paşanın, dövlətin Xarici İşlər Naziri Tələt Paşanın, Dəniz qüvvələri Naziri Camal Paşanın, Xəlil Paşanın və digərlərinin “Osmanlıçılıq”dan imtina edərək bu ideologiyaya dəstək vermələri, onu Türkiyə

hökumətinin rəsmi ideologiyasına çevirmələri Türkçülüyn daha da güclənməsi və tərəfdarlarının çoxalmasına yol açmışdı. Beləliklə Yusuf Akçura və digər Türkçülərin səyi nəticəsində maarifçi və ideoloji Türkçülüklə siyasi və hərbi Türkçülük birləşərək “Turançılıq” məfkurəsini ön plana çıxarmışdı. Bu ideologiyanın xarici siyasətdə də tətbiqinə başlanmasa, məktəb və mədrəsələrdə və hətta hərbi məktəblərdə tədrisi “Türkçülük” cərəyanına bütün Türk dünyasında böyük maraq yaratmışdı. Başda Yusuf Akçura, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Ziya Göyalt olmaqla Türkçülüyn elmi əsaslarını işləyib hazırladılar ki, sonndan Ziya Göyalt bütün bunları bir “Proqram” şəklinə salaraq “Türkçülüyn əsasları” adı altında nəşr etdirmişdi.

Digər Türkçülər kimi Yusuf Akçuraya görə də “Türk dili, Türk tarixi, Türk ədəbiyyatı, Türk mədəniyyəti yalnız bir türk xalqının, məsələn, Osmanlının malı deyil. Bütün Türklük birdir, bir Millətdir və bütün bu mədəniyyət Ümumtürk mədəniyyətidir”. (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Akçura Yusuf, Türkçülük, İst., 1990, səh.28). “Türk Yurdu” dərgisi 1931-ci ildə qapadılsa da, “Türk ocaqları” tərəfindən fasilələrlə də olsa yayımlanmasına və yaşadılmasına çalışılmışdır. Bu dərgi Türklük şüurunu oyandırma vəzifəsini əsasən onun yaradıcısı Yusuf Akçuranın redaktorluğu dövrlərdə yerinə yetirmişdi.

Yusuf Akçura özünün məşhur “Osmanlı dövlətinin dağılma dövrü” adlı əsərində İmperatorluğun çöküşünün səbəblərini xülasə edərək göstərmişdi ki: “Qərbdən fərqli olaraq Osmanlıların dənizlərdən istifadə edərək müstəmləkəçilik siyasəti yeritməməsi, o ölkələrin sərvətlərini mənimsəməməsi; Digər Qərb dövlətlərindən fərqli olaraq Osmanlıların müxtəlif dinlərə, məzhəblərə inanan, müxtəlif dillərdə danışan təbəələrini maddi və mənəvi təsislərlə uzlaşdıraraq birləşdirməyə çalışmaması; İmperatorluğun çox geniş bir ərazini əhatə etməsi və xristian dünyası ilə davamlı müharibələrdə olması; Osmanlıların dənizlərdə Fransızlara, Felemenkilərə, Venedekkilərə, İngilislərə imtiyazlar verməsi; Osmanlı dövlətinin zəiflənməsindən istifadə edən xristian Avropanın və Rusiyanın Osmanlı təbəəsi olan xristianları himayəyə qalxması və onları Osmanlı dövlətinə qarşı seperatçılığa

və itaətsizliyə təşviq etmələri; Xristian əsillilərin Osmanlı dövlətində yüksək mövqə tutaraq dövlətin xarici siyasətində və maliyyə işlərində xəyanətkar mövqə tutmaları; hökumətlə əhali arasında ahəngin zəifləməsi; Elmin Qərbdən geri qalması; Kapitalist istehsal üsuluna keçilə bilməməsi və beləliklə də sənaye, texnika və hərbi cəhətdən Qərbdən geri qalması və s. (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Yusif Akçura, Osmanlı dövlətinin dağılma devri, İstanbul 1940, səh.6-9).

Çar Rusiyasında Yusuf Akçuranın Türk ruhunun inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Yusuf Akçuranın gərgin fəaliyyəti nəticəsində Türklük ruhu Namiq Kamalın fikir aləmi ilə birləşərək Türkiyə Türklüyünə də öz təsirini göstərmişdi (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rsonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh.237, 258, 276).

İstanbulda yaşayan, əslən çar Rusiyasının tərkibində olan Türk yurdlarından bir çox ziyalılarla da bir araya gələrək “Rusiya Müsəlmanları Türk-Tatar Millətləri Müdafiə hüquq Cəmiyyəti”ni yaradan Yusuf Akçura Əlibəy Hüseynzadə, Qafqaz üləmalarından olan Məhəmməd Əsəd Çələbizadə və Mükməddin Beycan ilə birgə 1915-ci ilin sonlarında Rusiya Müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə məqsədilə Mərkəzi Avropa dövlətlərinin hökumət nümayəndələrinə vəziyyəti anlatmaq üçün İstanbuldan Avropaya hərəkət etmişdilər.

“Turan heyəti” öncə Budapeştə, oradan Vyanaya, Berlinə və İsveçrəyə gedərək Yusuf Akçura və Əlibəy Hüseynzadə tərəfindən “Komitə” adına hazırlanan “Rusiya Müsəlmanlarının Tələbləri” adlı memorondium mahiyyətli bir risaləni Alman dilində çap etdirərək Avropa dövlət adamları və məşhur şəxsiyyətlərinə, həmçinin Rus sosialist liderlərinə təqdim etmişdilər. Bu “Tələbnamə”də Rusiyadakı Türklər altı bölgədə göstərilmiş və onların hər birinə milli müstəqillik verilməsi istənmişdi. Komitə üzvləri Budapeştdə Macarıstan Baş Naziri Kont Tissa, Vyanada Avstrya Baş Naziri və Xarici İşlər Naziri tərəfindən səmimi qəbul edilmiş, onlarla bu “Tələblər”lə bağlı danışıqlar aparılmışdı. Ondan sonra Berlinə gələn nümayəndə heyəti orada Alman dövlət yetkililəri ilə görüşlər keçirmiş, memorandumu əlaqəli şəxslərə

təqdim etmişdilər. Təbiidir ki, Alman hökumətinin rəyi xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Çünki Rusiyada yaşayan Türklərin mədəni və siyasi haqlarının əldə edilməsi yalnız Almaniya hökumətinin razılığı ilə mümkün ola bilərdi. Vyanadan sonra Berlinə daha sonra isə tərəfsiz ölkə olan İsveçrəyə gələn heyət üzvləri burada da hökumət üzvləri və həmçinin Leninlə Zürihdə görüşmüş, öz istəklərini də onlara çatdırmışdılar. İsveçrədə olarkən Leninlə bir neçə dəfə görüşən Əziz Bəy yazır ki: “Yusuf Akçura Bəylə bərabər 1916-cı ilin iyun ayında Lozanda keçirilən məhkum millətlərin Qurultayında iştirak edirdik. Orada bəzi rus sosialistləri ilə də görüşdük. Bunlardan Zifeld adlı bir gənc bizi Leninlə görüşdürməyə vasitəçi oldu” (İqtibas Dr. Akdes Nimet Kuratın “Türkiye ve Rusya” adlı əsərindən götürülmüşdür. Bax: göstərilən əsər, Ankara 1990, səh.329). Tərəfsiz bir ölkə olan İsveçrədə heyət üzvləri “Rusiyadakı Xalqlar Konqresi” adı ilə bir toplantı təşkil edərək Rusiya müsəlmanlarının və azlıqda qalan xalqların mədəni, dini bərabərsizliklərinin aradan qaldırılmasını, seçki sistemində dəyişikliklər edilməsini İsveçrə hökumətindən xahiş etmişdilər. İsveçrədən İngiltərə, Fransa və digər ölkələrin hökumətlərinə teleqramlar göndərərək onlardan da Rusiya Müsəlmanlarının haqlarının tanınmasını xahiş etmişdilər. Həmçinin Yusuf Akçura, Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun imzası ilə 18 may 1916-cı ildə ABŞ Prezidenti Vilsona eyni məzmununda bir teleqram göndərilmişdi. Onların bu fəaliyyətinin müəyyən qədər də olsa təsiri olmuş, ilk dəfə olaraq Rusiya Müsəlmanlarının səsləri onların vasitəsilə xarici aləmə duyurulmuşdu.

I Dünya müharibəsi dövründə “Petroqradda keçirilən Qarışıq Komissiyada Türk heyətinin tərkibində Türk əsirlərinin işləri ilə məşğul olmaq üçün “Hilali-Əhmər” (Qızıl Ay) təşkilatının xətti ilə Kopenhagenə göndərilən Yusuf Akçura da Türkiyə Xarici İşlər Naziri Tələt Paşanın Berlindən verdiyi əmrə əsasən iştirak etmişdi”. (Bax: Dr. Akdes Nimet Kurat, göstərilən əsəri, səh.396).

Yusuf Akçura həmçinin Ruslara əsir düşmüş Türk əsirlərinin vətənə dönmələri üçün “Hilali-Əhmər” xətti ilə Moskvaya gəlmiş, burada Türkiyə səfiri Qalib Kəmalı Bəyə Rusiya və bolşeviklər haqqında müfəssəl məlumatlar vermiş, Moskvadakı

əsirlərə yardım Komitəsi ilə görüşdükdən sonra Türk əsirlərinin daha çox bulunduğu Kostroma şəhərinə getmiş və Moskvada Ayaz İshaki Bəy tərəfindən nəşr edilən “El” qəzetində Türk əsirlərinə xitabən bir “Açıq Məktub” dərc etdirmişdi. Bu açıq məktubunda Yusuf Akçura bütün Rusiyadakı əsir Türk zabıt və əsgərlərinə müraciət edərək onlardan yaşadıkları yerlər və sayları haqqında məlumat vermələrini, həmçinin yerli xalqlardan onlara hər cür yardım göstərməyi xahiş etmişdi. Yusuf Akçuranın sayəsində yerli Türklər Rusiyadakı Türk əsirlərinə hər cür yardım göstərmiş, bu məqsədlə Rusiyanın 13 şəhərində “Əsirlərə yardım şöbələri” yaradılmış, bir neçə yüz Türk əsirləri Finlandiya və İsveç yolu ilə vətəninə qayıda bilmişdilər.

Yusuf Akçuranın Moskvaya gəlişi Türkiyə səfirliyi ilə Rusiya Müsəlmanları arasında təmaslar yaratmaqda mühüm rol oynamışdı. Belə ki, bolşevik hökumətinin qəbul etdiyi “Vərəsəlik qanunu” bütünlüklə Rusiyadakı Türklərin mal-mülkdən məhrum olmasını ehtiva etdiyindən Yusuf Akçuranın təşəbbüsü ilə Ufadakı İdil-Ural Türklərinin “Milli İdarəsi”nin başçısı Sədri Məqsudi Bəy, Mufti Əlimcan Barudi və İdarənin üzvlərindən Qurbanqaliyev Sovet hökumətinə bir “Memorandum” hazırlayıb təqdim etmiş, onun həyata keçməsi üçün Türkiyə səfiri Qalib Kəmalı Bəydən Rusiya Müsəlmanlarının haqlarının qorunmasında yardım istəmiş və bu yardım göstərilmişdi.

I Dünya müharibəsində məğlub olan və əraziləri Antanta dövlətləri tərəfindən işğal olunan Osmanlı İmperatorluğunun tarix səhnəsindən silinməsindən sonra Qazi Mustafa Kamal Paşanın başlatdığı “İstiqlal Savaşı”nın iştirakçısı olan Yusuf Akçura hətta “45 yaşında olmasına baxmayaraq bir dəliqanlı kimi “Sakarya Meydan Savaşı”nda bir əsgər kimi düşmənlərə qarşı savaşırmışdı. İstiqlal mücadiləsi və sonrakı dövrlərdə də Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilən Yusuf Akçura 1931-ci ildə “Türk Yurdu” dərgisinin bağlanması baxmayaraq (Dərgi 1931-ci ildə bağlansa da “Türk Ocaqları” tərəfindən fasilələrlə də olsa yayımlanmış və yaşadılmışdır-A.M.) Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyətinin (Sonrakı adı “Türk Tarihi Kurumu” – A.M.) üzvü, 1932-ci ildən vəfatına, yəni 1935-ci ilə qədər Cəmiyyətin başqanı

olmuşdur. Öz həyatı ilə bağlı yazdığı “Ta Kəndim-Yahut Defteri-Amalım” adlı əsəri 1944-cü ildə İstanbulda nəşr edilmişdir.

Türkçülüüyü bütün dünyadakı Türk Millətinin milli mənafeyini özündə əks etdirən dünyagörüş kimi qəbul edən, özünün məşhur “Üç tərz-i siyasət, “3 haziran Vakayi-Müəssifəsi”, “Türkçülüyn tarixi”, “Türkçülük” və s. kimi əsərləri, sayı-hesabı bilinməyən elmi, siyasi, ideoloji və fəlsəfi məqalələri ilə Yusuf Akçura, fəaliyyəti ilə də Türk Millətinin haqqının, ləyaqətinin, hüququnun təmsilçisi kimi Türk Millətini yox etməyə çalışan bütün qüvvələrə, xüsusilə rus şovinizminin iyrənc antitürk siyasətinə qarşı ömrünün sonuna qədər mübarizə aparmışdır.

Yusuf Akçuranın da öndərliyi ilə Türkçülüyn “Türk millətçiliyi” bayrağı altında tarix səhnəsinə çıxması o dövrdə yalnız Türkiyə milli ziyalıları deyil, bütün dünyadakı Türk milli ziyalıları bir araya toplayaraq Türklərin tarixən yaşadıkları və əzəmətli dövlətlər qurduğu ərazilərin adı ilə bağlanmış, “Turançılıq” adı altında adlanmağa başlamışdı.

Bu ideologiya XX əsrin əvvəllərində Türk dünyasına Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Türkiyə Respublikasını, XX əsrin sonlarında isə beş müstəqil Türk Cumhuriyyəti bəxş etmişdir.

Ruhun şad olsun, ey böyük Türk mücahidi!

Əlimərdan bəy Topçubaşov

2.9. Əlimərdan bəy Topçubaşov

Milli demokratik dövlətçiliyimizin memarlarından biri olan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və dünyada tanındılmasında misilsiz xidmətləri olan, Azərbaycan Parlamentinin ilk sədri, hüquqşünas və diplomat Əlimərdan bəy Topçubaşov bütün mənalı həyatını təkcə Azərbaycan Türklərinin deyil, həm də çar Rusiyası ərazisində yaşayan Türklərin və müsəlmanların istiqlalına həsr etmişdir.

Əlimərdan bəy Topçubaşov 1865-ci ildə Tiflisdə zadəgan ailəsində anadan olmuş, ilk təhsilini Tiflisdə aldıqdan sonra Peterburq Universitetinin hüquq fakultəsinə daxil olub oranı müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Bakıya gələrək burada “Kaspi” qəzetinin redaktoru olmuş, demokratik ruhlu ziyalı kimi ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayaraq mənsub olduğu xalqı təmsil etmiş, onun hüduqlarını yüksək səviyyədə qorumuşdu. 1905-ci il inqilabından sonra Əlimərdan bəy yalnız Azərbaycan Türklərinin deyil, bütün çar Rusiyasındakı Türklərin və müsəlmanların liderlərindən biri və birincisi kimi tanınmış, Rusiya müsəlmanlarının 1905-1907-ci illərdə keçirilən I-IV Qurultaylarının əsas təşkilatçılarından və rəhbərlərindən biri olmuşdur. Dövrün ictimai xadimləri olan M. Şahtaxtinski, Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusuf Akçura, İsmayıl bəy Qasıralı, Əli bəy Hüseynzadə, Alim Əfəndi Maksud, Bünyəmin Əfəndi Ədhəm, Rəşid Əfəndi İbrahimov, Məmməd Əmin Rəsulzadə və bir çox Türk ziyalısının fikir və mülahizələrini “Proqram” şiklində işləyərək 1906-cı ildə Nijni-Novqorodda çağırılan, lakin şəhər valisi icazə vermədiyindən gizli şəkildə 200 nümayəndənin iştirakı ilə gəmidə keçirilən və 13 saat fasiləsiz davam edən Rusiya Müsəlmanları İttifaqı Partiyasının III Qurultayında qəbul edilən 72 maddədən ibarət Partiya Proqramı və 23 maddədən ibarət Partiya Nizamnaməsi məhz Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən işlənmişdir. Bu qurultayda bütün Rusiya müsəlmanlarını təmsil edən Rəyasət heyəti, 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi İdarə heyəti, Partiyanın mərkəzi Bakı şəhəri, rəhbəri isə Əlimərdan bəy Topçubaşov seçilmişdi.

Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış və Rusiya Müsəlmanları İttifaqının III Qurultayında qəbul edilmiş bu Proqram ondan sonra bütün Rusiya əsarətində yaşayan Türklərin milli partiyalarının əsas Proqram sənədi olmuş, bu Proqramda irəli sürülən müddəaların əksəriyyəti o partiyaların, xüsusilə, “Müsavət” partiyasının 1917-ci ildə ilk rəsmi Qurultayında qəbul edilən proqramına daxil edilmişdi.

Qısa adı “İttifaq Partiyası” olan bu partiyanın Proqramında “Siyasi məqsədlər”, “Əhalinin hüququ”, “Dövlət quruluşu”, “Məhəlli muxtariyyət”, “Məhkəmə”, “maarif”, “Maliyyə işləri”, “Torpaq məsələləri”, “Fəhlə məsələsi” ilə bağlı 10 bölmə, 72 maddə öz əksini tapmışdı.

Dövrünün yüksək səviyyəli hüquqşünası Əlimərdan bəy Topçubaşovun uzaqgörənliklə işləyib hazırladığı və bütün çar Rusiyasında yaşayan Türklərin nümayəndələri tərəfindən qəbul edilən bu Proqram sənədi gələcək Türk xalqlarının milli müstəqilliyə doğru atılan ilk böyük siyasi-ideoloji addımı idi. Bu Proqram, əslində, Rus İmperatorluğunu Konstitusiyalı Monarxiyadan daha çox ölkəni Türklərdən və Slavyanlardan ibarət Konfederasiyalı dövlət sisteminə uyğunlaşdırmağa yönəlmiş mükəmməl bir hüquqi-siyasi sənəd idi. Proqramın qəbulundan (Proqram haqqında geniş məlumat üçün bax: Musa Carullah Bıqı, İslahat əsasları (rusca) Petrograd 1915; Hüseyn Baykara, Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, 1992, səh.148-156; Rəfail Əhmədov, Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixində dövlət və milli demokratik dövlətçilik məfkurəsinin formalaşması (Əlyazma hüququnda), səh.300, 359-362) sonra Qurultayda çıxış edən Əlimərdan bəy Topçubaşov demişdi: “Ey möminlər, ey qardaşlar! Mən bu gün o qədər, o qədər məmnun oldum ki, bu məmnuniyyətimi sizə heç bir dillə tərif edə bilmirəm. Mən bu günü heç vaxt xatirimdən çıxarmayacağam. Bu günün bundan sonra Ümumrusiya müsəlmanları üçün Milli Bayram günü olacağı şübhəsizdir.

Biz-Türk balaları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz bir, dilimiz birdir. Günbatandan Gündoğana qədər bizim babalarımızın mülkü idi. Babalarımız qəhrəman millət olduqları halda, Qafqaz

dağlarında, Kırım bağlarında, Qazanın çöllərində, ata və babalarımızın mülkü olan öz Vətənimizdə, öz torpaqlarımızda, öz ehtiyaclarımız barədə danışmağa ixtiyarımız qalmadı. Şükürlər olsun Allaha! Bu qədər çətinliklərə, zəhmətlərə baxmayaraq bu gün sular üzərində (qeyd edildiyi kimi Qurultay Rəşid Əfəndi və Carullah Akçurin tərəfindən kirayə edilmiş gəmidə keçirilmişdi-A.M.) ürəklərimizi açıb, bir-birimizi üz-üzə görüb, qucaqlaşb hal-əhval tutmağa müvəffəq olduq” (Bax: Hüseyn Baykara, göstərilən əsəri, səh.162-163).

Qurultay iştirakçısı, “İslahat əsasları” əsərinin müəllifi, Qazan Türklərindən olan görkəmli alim və tarixçi Musa Carullah Biqi (1875-1949) yazmışdır ki: “Əlimərdan bəyin bu tarixi xütbəsi çox təsirli oldu. Camaatın əksəriyyəti ağladı” (Bax: Hüseyn Baykara, göstərilən əsəri, səh.163).

Qurultayın başqa bir iştirakçısı, Türk dünyasının milli iftixarlarından olan məşhur YUSİF Akçuraoglu bu Qurultaya siyasi qiymət verərək göstərmişdi ki: “Qurultaydakı iştirakçıların hamısı (bəzi məlumatlara görə, 200 nəfərin iştirakı ilə başlayan Qurultay 800 nəfərin iştirakı ilə sona çatmışdı. Bax: Hüseyn Baykara, göstərilən əsəri, səh.161) eyni siyasi görüşlü deyil, bir-birinə tamamilə əks siyasi və iqtisadi fikir sahibləri (Qurultayda gənc sosialistlərdən də dinləyici sifəti ilə iştirak edənlər olmuşdu. Bax: Hüseyn Baykara, göstərilən əsəri, səh.148) idilər. Ancaq onları bir-birlərinə bağlayan iki tel mövcuddu: eyni dindən və Türk olmaları... Xülasə, bu toplantı nə mitinq, nə qurultay, bəlkə Rusiyadakı müsəlmanların dini və milli Müşavirə Məclisi, fransız anlamı ilə qarşılığını söyləsək, Milli parlamentləri idi”(Bax: Kazan müxbiri qəzeti, mühərriri Yusif Akçura, 1906, № 155).

Böyük mütəfəkkir “Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən rusca müfəssəl şəkildə hazırlanan bu hüquqi, siyasi və sosial məsələləri özündə ehtiva edən Proqram Stolipin irticası və istibdadı dönməmində qadağan edilsə də, Rusiyada yaşayan bütün Türk və müsəlman xalqları arasında “öz hüquqları uğrunda mübarizə toxumu səpmiş və ondan sonra yaranan bütün milli partiyaların proqramlarında ondan istifadə edilmişdir”(Bax: Rəfail Əhmədov, göstərilən əsəri, (əlyazma nüsxəsi), səh.362). Bu Proqramdakı bəzi

müddəalar istisna olmaqla Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi bazasını təşkil etmiş, hətta onun bir çox müdəaları Sovet İttifaqı yarananda belə, Sov.İKP-nin Proqramında da öz əksini tapmışdı.

Əlimərdan bəy Topçubaşov 1906-cı ildə Bakı quberniyasından I Dövlət Dumasına deputat seçilmiş, burada Dumanın Müsəlman Fraksiyasını yaratmış və onun fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi. O, Dumanın çar tərəfindən qovulmasına etiraz bildirən məşhur “Vıborq Bəyannaməsi”nə öz imzasını atmışdı. 1917-ci ildə Transqafqazın müsəlman ictimai-siyasi təşkilatlarının koordinasiya mərkəzi olan İcraiyyə Komitəsinin fəaliyyətinə rəhbərlik edən Topçubaşov 1917-ci ilin may ayında keçirilən Rusiya Müsəlmanlarının Moskva qurultayına da rəhbərlik edən siyasi liderlərdən biri olmuş, 1918-ci il iyunun 17-də Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil olunan ikinci hökumət kabinetində portfelsiz nazir vəzifəsi almış, həmin ilin 22 avqustunda isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Fövqaladə və Səlahiyyətli Naziri kimi İstanbulla göndərilmişdir. 1918-ci il 7 dekabrda fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamenti onu qiyabi surətdə öz sədri seçmiş, 28 dekabrda isə Versal sülh konfransına Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq miqyasda tanınması üçün göndərilən nümayəndə heyətinə rəhbər təyin etmişdi.

Yenicə qurulmuş dövləti Avropa miqyasında təmsil etmək məsuliyyətini öz üzərlərinə götürmüş diplomatlarımız, xüsusilə, heyətin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun I illik gərgin əməyi sayəsində, nəhayət, 1920-ci il yanvarın 12-də Versal konfransının Ali Şurası Azərbaycanın de-fakto tanınması haqqında qərar qəbul etmiş, bir həftə sonra – 19 yanvarda isə Ali Şuranın hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında bu qərar bir daha təsdiqlənmişdi. Bütün bunlar Azərbaycan nümayəndə heyətinin, ən başlıcası isə Əlimərdan bəy Topçubaşovun uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Çox təəssüflər olsun ki, 28 aprel 1920-ci ildə bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdilər. Beləliklə də, bir ildən artıq xaricdə Azərbaycan davası aparan nümayəndə heyətinin, o cümlədən də

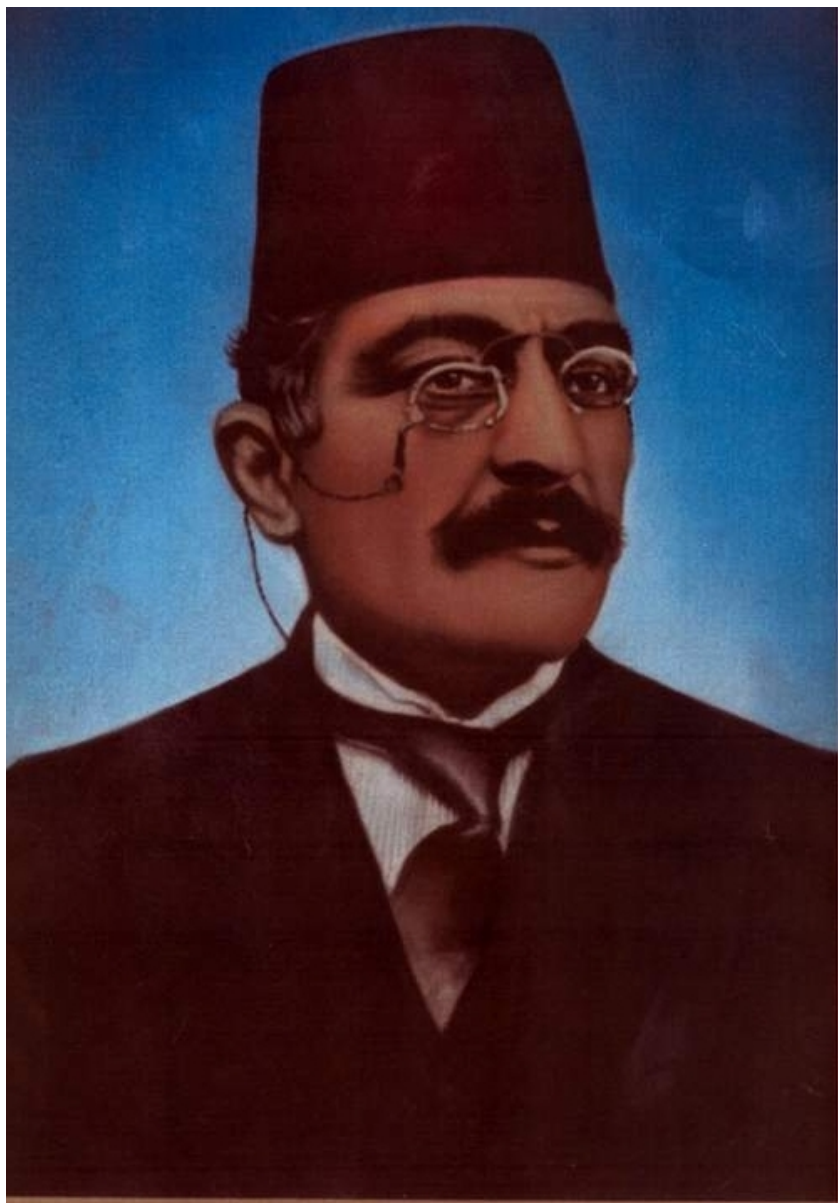
bütün mənəli həyatını Azərbaycan istiqlalına sərf edən Əlimərdan bəyin Vətənə gələn yolları həmişəlik bağlandı.

Lakin bu böyük mücadilə insanı və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin üzvləri, sonradan bolşeviklərə qoşulan Məmməd Həsən Hacınski istisna olmaqla, ömürlərinin sonlarına qədər siyasi arenadan çəkilməmiş, “Azərbaycan davası”nı bacardıqları qədər davam etdirmişlər. Belə ki, Əlimərdan bəy Topçubaşov 1920-ci ilin sentyabr ayında Cenevrədə Millətlər Cəmiyyətinə bir memorandum təqdim etmişdir. Bir sıra dünya dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin bolşevik rus qüvvələri tərəfindən işğal faktına öz münasibətini bildirməsini zəruri saymış, həmin ilin noyabrında Cenevrədə Millətlər Cəmiyyətinin yığıncağında çıxış edərək yenidən Azərbaycanın istilasını məsələsinə toxunmuşdur. Nəhayət, o, 1922-ci ildə Genyua və Lozannada, 1923-cü ildə London konfranslarında hərbi təcavüzə uğramış Azərbaycan dövlətinin təmsilçisi kimi etiraz çıxışları etmiş, bolşeviklərin Azərbaycan adından danışmağa heç bir səlahiyyətlərinin olmadığını bəyan etmişdi. Əlimərdan bəy, həmçinin Azərbaycan siyasi mühacirəti arasında birlik və həmrəyliyin yaranmasına çalışmış, mühacirətin vahid mərkəzdə birləşməsi ideyasına tərəfdar çıxmışdı.

1934-cü il noyabrın 5-də Parisdə dünyasını dəyişib əbədiyyətə qovuşan Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan milli dövlətçilik quruculuğu sahəsində zəngin bir irs qoyub getmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərini nəzərə almasaq, filologiya elmləri doktoru, professor Vilayət Quliyevin Əli Həsənovun elmi redaktorluğu ilə, rus dilindən çevirib tərtib etdiyi “Əlimərdan bəy Topçubaşov, Paris Məktubları” əsərini (Bax: Əlimərdan bəy Topçubaşov, Paris məktubları, ADH, Bakı. 1998) çıxmaq şərti ilə bu böyük millət və vətən fədaisinin zəngin yaradıcılıq xəzinəsi ana dilində çap olunmamış, layiqli qiyməti hələ də verilməmişdir.

Unudulmamalıdır ki, keçmişlərinə xor baxan millətlərin gələcəyi olmur. Atalar demişkən: “Sən keçmişə güllə atsan, gələcək səni topa tutacaq!”.

Ruhun şad olsun! Ey böyük millət fədaisi!

Əhməd bəy Ağaoğlu

2.10. Azərbaycan Türklərinin milli iftixarı Əhməd bəy Ağaoğlu

“Yaxın Şərqdəki tarixi Avropalaşma hərəkətinin ən səmimi ideoloqu” (Məmməd Əmin Rəsulzadə), Avropada ali təhsil alan ilk Azərbaycan Türkü, mənalı həyatının 50 ilini Türklüyün yüksəlişinə həsr edən, ömrünün son anlarına qədər millətinin inkişafı yolunda qələmini yerə qoymayan, beş dildə sərbəst yazıb-yaradan, ilk məqaləsini Parisdə qarşılaşdığı bir Şərqliyə, “Dünyanın şahı dərvişə” – Şeyx Cəmaləddin Həmədaniyə (Əfqaniyə), son yazısını isə Türk dünyasının unudulmaz şəxsiyyəti böyük Mustafa Kamal Atatürkə həsr edən, 20-dən çox elmi əsərin, sayı bilinməyən yüzlərlə sensasiya doğuran və publisistik məqalənin müəllifi, dövrün mütərəqqi ziyalılarından olan Həsən bəy Zərdabini, Əli bəy Hüseynzadəni, Əlimərdan bəy Toptubaşovu, Haşım bəy Vəzirovu və rusca yaza bilən mühirrləri öz ətrafına toplayan “Kaspi” qəzetinin, daha sonra Əli bəy Hüseynzadə ilə birgə Azərbaycan türkcəsində çıxardıqları gündəlik “Həyat” qəzetinin, ondan sonra isə “İrşad” adlı türkçə qəzetin baş redaktoru olan, müasirləri içərisində böyük fikir adamı, cəsur insan, Türkçülüyün önərlərindən biri kimi məşhur olan, Azərbaycan Türklərinin milli iftixarı Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu Ağayev, məşhur Azərbaycan alimi Əhməd Cəfəroğlunun yazdığı kimi “kişi kimi doğulmuş, kişi kimi yaşamış və kişi kimi də ölmüşdür” (Seçmələr bizimdir. Bax: Qurbanov Ş., Cəmaləddin Əfqani və Türk dünyası, Bakı 1996, səh.96; Şahnəzər Hüseynov, Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü, Bakı 1998; Rəfail Əhmədli, Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi, Türkçülük, Müasirlilik, İslamçılıq, Bakı 2007, səh.141-142).

Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu Ağayev 1869-cu ildə Qarabağın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşada anadan olmuş, ilk təhsilini mollaxanada almış, daha sonra 1887-ci ildə Şuşadakı rus gimnaziyasını bitirərək Peterburqa getmiş, şovinst müəllimlərin ucbatından Peterburq Texnologiya İnstitutuna qəbul olunmamış, 1888-ci ildə Parisə gələrək hüquq məktəbinə daxil olmuş, Parisin

ədəbi-elmi mühiti ilə ünsiyyət yaratmış, məşhur Avestaşünas C. Darmstaterin vasitəsilə Fransanın Erust Renan, İppolit Ten, Oppert, Qaston Paris və başqa alim və ədibləri ilə tanış olmuş, fransız mətbuatında Şərqi tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. haqqında müntəzəm yazılar dərc etdirmişdi.

O, 1892-ci ildə dünya şərqşünaslarının Böyük Britaniyada keçirilən IX Beynəlxalq Konqresində “Şiəlikdə Məzdəki inancları” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. Bu məruzəsi ilə Əhməd bəy Ağaoğlu Qacar şahlarından Nəsrəddin şahın xüsusi hədiyyəsinə layiq görülmüş, məruzə Kembriç Universitetinin xətti ilə bir çox Avropa dillərinə tərcümə edilərək yayılmış, bir çox şərqşünasların diqqət və marağına səbəb olmuşdu (Vaqif Sultanlı, Əhməd Ağaoğlu fenomeni. Bax: Əhməd Ağaoğlu, “Üç mədəniyyət”, səh.4).

Əhməd bəy Ağaoğlu Parisdə olarkən böyük mütəfəkkir, milliyyətçə Azərbaycan Türkü olan Şeyx Cəmaləddin Əfşani ilə tanış olmuş, bu tanışlıq onun islama baxışlarında dərin iz buraxmış, bir çox yazılarında ondan sitatlar gətirmişdi. 1894-cü ilin ortalarında atasının ölüm xəbərini alan Əhməd bəy vətənə dönməyə məcbur olmuş, yolüstü İstanbulda dayanaraq o dövrün tanınmış elm və siyasət xadimləri ilə tanış olmuşdu.

Əhməd bəy Ağayev ilk əsərini Parisdə fransızca yazmışdır. Parisdə hüquq təhsili almış, 1894-cü ildə İstanbulla gələrək o zamankı Maarif Naziri Münif Paşa və Qafqazlı tarixçi Murad bəylə tanış olmuşdu. Hələ Parisdə olarkən Tiflisdə nəşr olunan “Qafqaz” qəzetində rusca məqalələr çap etdirmiş, Tiflisə qayıtdıqdan sonra bu qəzetlə əməkdaşlıq etmiş, Tiflis gimnaziyasında fransız dili müəllimi işləmiş, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin istəyi ilə sahibi olduğu “Kaspi” qəzetində baş redaktorluğa dəvət olunmuşdu. “Kaspi” qəzeti Əhməd bəy Ağaoğlunun sayəsində Azərbaycan Türklərinin hüququnu müdafiə edən rusca bir türk orqanına çevrilmişdi (Bax: A.Aqayev, Panislamizm, eqo xarakter i napravlenie “Kaspi”, qəzeti, 1900, № 1).

Dünyada gedən prosesləri dərindən izləyən, Qərbə və Şərqi yaxından bələd olan Ahmad bəy Ağaoğlu “Kaspi” qəzetində “Panislamizm, onun xarakteri və istiqaməti” adlı rusca silsilə

yazılar dərc etdirərək bu ideyanın yaradıcısı, əslən Güney Azərbaycan Türkü olan Şeyx Cəmaləddin Əfğaninin fikir və düşüncələrini Rusiya və dünya müsəlmanlarına çatdırdı. Bu yazılardan birində Əhməd bəy Ağaoğlu Şeyx Cəmaləddin Əfğaninin fikirlərini xülasə edərək göstərirdi ki, “Müsəlman aləmi nəhəng bir cəsədə bənzəyir. Bu cəsədin başı İstanbuldadır, qollarının biri Afrika sahillərinə, digəri isə Kırım və Orenburqdan keçərək Çinə qədər uzanmışdır. Lakin əldən düşmüş bu nəhəng və xəstə cəsədin bədənində bircə dənə də sağ yer yoxdur. Onun hər yerindən qan fışqırır... Belə bir vəziyyətdə görün o (müsəlman dünyası-A.M.) necə mənasız şeylər haqqında mübahisələrə vaxt itirir: Əmirmi haqlıdır, Zeydimi? Hansının teoloji prinsipləri doğrudur? Bu cəsəd sonuncu dəfə nəfəs alanda başa düşəcək ki, onu məhvə sürükləyən də elə bu mənasız mübahisələrdir”.

Əhməd bəy öncə Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə türkcə ilk gündəlik qəzet olan “Həyat”ı, daha sonra isə müstəqil olaraq gündəlik “İrşad” qəzetini çıxarmağa başlamışdı. Hər iki qəzetdə o, çar Rusiyasına qarşı və Türklərin siyasi hüquqları uğrunda mübarizə, Türklər arasında birlik yaratmaq məqsədi ilə sünni-şiə düşmənçiliyinə son qoymaq, xalqı savadlandırmaq məqsədi ilə türkcə məktəblər açmaq qayəsini ön plana çəkmişdir. O, bütün yaradıcılığı boyu məzhəbçiliyə qarşı barışmaz mövqe tutmuş, ərəb əlifbasının Türk dilinə yaramamasını önə çəkmiş, geriliyin səbəbini islamdan öz məqsədləri üçün istifadə edən “şeyx” və “axundlar”da və daha çox köhnə və çürük fars mədəniyyətində görürdü.

1905-ci ildən fəal siyasətə qoşulan Əhməd bəy Ağaoğlu bütün fikir və praktik fəaliyyətini Türklərin milli və sosial məsələlərinə həsr etmiş, şəhərbəşəhər, kəndbəkənd dolaşaraq bir çox məktəblər açdırmış, yeni cəmiyyətlərin yaranmasına nail olmuş, Bakıda “Difai” partiyasını və “Fədai” adlı gizli bir təşkilat yaratmışdır ki, bu təşkilatlar 1905-ci il erməni-türk savaşında ermənilərin qarşısını almaqda böyük fəaliyyət göstərmişdi. O, həmçinin 1907-ci ildə Bakı ətrafında yeni neft yataqlarının istifadə edilməsi bəhanəsilə orada yaşayan Türklərin köçürülməsi layihəsini hazırlayaraq Peterburqdakı xüsusi komissiyada qəbul etdirmək istəyən erməni komissiyasının təkidinə baxmayaraq, 35

gün sürən müzakirələrdən sonra Azərbaycan Türklərinin üç təmsilçisi ilə birgə layihənin rədd edilməsinə müvəffəq olmuşdu.

Əhməd bəy Ağaoğlu Peterburq qəzetlərində Azərbaycan Türklərinin haqlarını müdafiə edərək rus bürokratları ilə ermənilərin Türklərlə bağlı ittifaqlarını, intriqalarını alt-üst edən dərin məzmunlu məqalələr çap etdirmiş, praktik fəaliyyəti ilə rus hökuməti və ermənilərin nəzərində təhlükəli insan hesab edilmiş, redaktor olduğu “İrşad” qəzeti tez-tez bağlatdırılmış, nəhayət şiddətli təqiblər nəticəsində təkcə özü deyil, ailəsi də təhlükəyə məruz qaldığından, o da bir çox Azərbaycan milliyyətçiləri kimi vətəni tərk etməyə məcbur olmuş, 1909-cu ildə İstanbula gəlmişdi.

İstanbulda ciddi fəaliyyət göstərən Əhməd bəy Ağaoğlu Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyalp, Yusif Akçura, Həmdullah Sübhü və başqa ziyalılarla birlikdə Türkçülük hərəkatının əsas liderlərindən biri olmuş, Ənvər Paşa, Tələt Paşa və digər “İttihad və Tərəqqi”çilərlə Ziya Göyalp vasitəsilə yaxından tanış olmuş, Osmanlı parlamentinə millət vəkili seçilmiş, ayrı-ayrı universitetlərdə Türk mədəniyyət tarixindən, islam hüququndan, rus dili və ədəbiyyatından mühazirələr söyləmişdir. 1915-ci ildə Rusiyada yaşayan milli azadlıqların Lozannada keçirilən konfransında Azərbaycanı təmsil etmiş, 1918-ci ildə Azərbaycan xalqına hərbi yardım göstərmək üçün Azərbaycana gələn Türk qoşunları komandanı, Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşanın siyasi müşaviri olmuş, Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmiş, 1919-cu ildə Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransına gedərkən ermənilərin fitvası ilə İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən saxta ittihamlarla Əli bəy Hüseynzadə və 70 nəfərdən artıq “İttihad və Tərəqqi”çilərlə birlikdə həbs edilərək Malta adasına sürgün edilmişdi. Sürgündə olduğu 3 il ərzində məşhur əsəri olan “Üç mədəniyyət”i yazmışdı. Bu əsərdə böyük filosof Budda-Brəhmən, Avropa və ya Qərb və İslam mədəniyyətinin müştərək və fərqli cəhətlərini elmi şəkildə şərh etmiş, din, əxlaq, fərd, ailə, cəmiyyət, dövlət və hökumət haqqında öz tarixi-fəlsəfi və məntiqi fikirlərini irəli sürmüşdür (Əsərin geniş təhlili üçün bax: Şahnəzər Hüseynov, Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü, Bakı 1998).

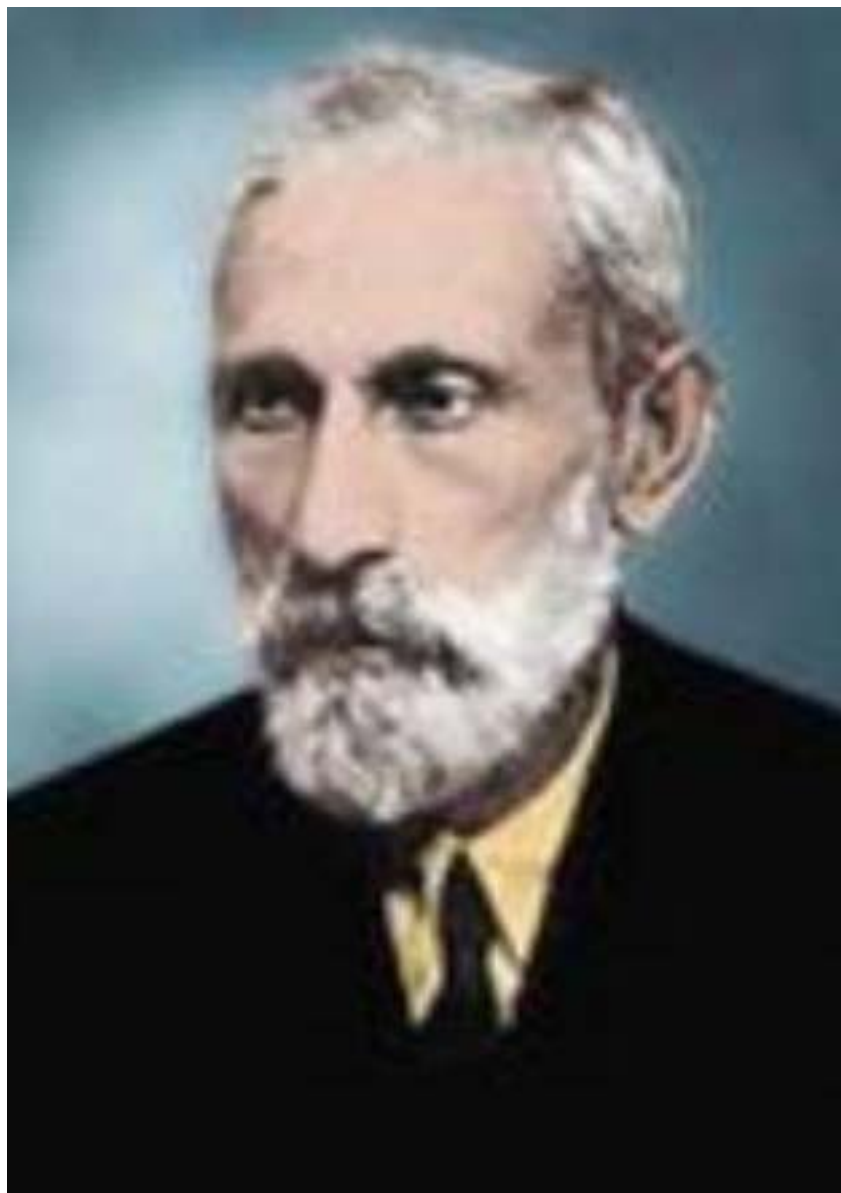
Sürgün müddəti bitdikdən sonra Nəriman Nərimanova məktub yazaraq Azərbaycana gəlməsi üçün şərait yaratmağı xahiş etmiş (Bu məktub “Kommunist” qəzetiinin 19 iyun 1921-ci il nömrəsində dərc edilmişdi), lakin sonra bu fikrindən daşınmış, Türkiyədə qalib işləməyi üstün tutmuş, 1922-ci ildə İstanbula gəlmiş, Türkiyə Respublikasının yaradılmasından sonra Ankaraya köçmüş, Türkiyə Respublikasının memarı və ilk prezidenti Böyük Mustafa Kamal Atatürkün ən yaxın məsləkdaşlarından olmuş, Mətbuat Baş Müvəkkili kimi yüksək vəzifə tutmuş, Atatürk ideyalarını dəstəkləyən “Hakimiyyəti milliyyə” qəzetinin baş redaktoru olmuş, Anadolu agentliyinə rəhbərlik etmiş, “Xalq Cümhuriyyət Partiyası”nın və “Xalq PArtiyası”nın təşkilatçılarından biri kimi fəaliyyət göstərmiş, Ankara Universitetində mühazirələr söyləmiş, Türkiyə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılıq baxımından ən məhsuldar dövrü 1920-30-cu illər olmuşdur. Bu dövrdə o, yüzlərlə məqalə ilə yanaşı, “Hindistan və İngiltərə”, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Dövlət və fərd”, “Türk təşkilatı-əsasiiyyəsi”, “Türk hüquq tarixi”, “Mən nəyəm?”, “İran və inqilabı”, “Könülsüz olmaz”, “İxtilalı, inqilabı?”, “Sərbəst firqə xatirələri”, “İslamlıqda qadın”, “Pəyami Səfaya axirətdən məktublar”, “Malta xatirələri” və s. kimi əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərdən bəzisi öz sağlığında, bəzisi ölümündən sonra çap edilmiş, bəziləri isə öz nəşrini gözləməkdədir.

Təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Türk və İslam dünyasının milli iftixarı, böyük filosof, sosioloq, publisist və yazıçı Əhməd bəy Ağaoğlu 1939-cu il may ayının 19-da İstanbulda vəfat etmiş, orada dəfn edilmişdir.

Ruhu şad olsun!

Unutmamalıyıq ki, öz mənəvi ata-babalarımızı, liderlərimizi, mütəfəkkir şəxsiyyətlərimizi tanımadan həqiqi anlamda mənəvi zənginlik kəsb edə bilmərik.

Əli bəy Hüseynzadə

2.11. Milli ideologiyamızın memarı - Əli bəy Hüseynzadə

**Ucundadır dilimin
Həqiqətin böyüyü
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdlər dilimi.**

**Bilirmisən, cahillər
Nə etdilər Vətənə?
-Nə qoydular uyuya
Nə qoydular oyana.**

**...Ayıltmadı qələmim,
Şu Türk ilə Əcəmi
Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi.**

(Əli bəy Hüseynzadə)

Bu düşündürücü şerin yazarı bütün türk dünyasının mücahidi, bütün Türk aləmində bir haqq elçisi, bütün Türk xalqlarının siyasi və milli əsarətdən azad olması uğrunda mübariz, hələ öz sağlığında “Yalavac” (Peyğəmbər) adlandırılan böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadədir.

Milli tariximizdə filosof, ideoloq, publisist, tənqidçi, şair, tərcüməçi, rəssam kimi tanınan, milli qurtuluş, istiqlaliyyət məramının carçısı, Türk xalqlarını “Vahid Turan” ideyası ətrafında birləşdirməyə çalışan, “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” ideoloji sisteminin yaradıcısı Əli bəy Hüseynzadə 1864-cü ildə Azərbaycanın Salyan qəsəbəsində anadan olmuşdur.

İlk təhsilini “Tiflis Türk-müsəlman məktəbində alan ” (Mahir Qəribli, Azərbaycanın mühacirətdəki mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə. Bax: Azərbaycan dünyası dərgisi, Ankara 1999, №1, səh.31), 1885-ci ildə Tiflis Gimnaziyasını müvəffəqiyyətlə bitirib həmin ildə Peterburq Universitetinin Fizika-Riyaziyyat bölümünə

qəbul olunan, 1889-cu ildə oranı bitirərək İstanbula gələn, İstanbul Ali hərbi Məktəbində təhsil alan Əli bəy Hüseynzadənin yetkinləşməsində Qafqazın o dövrkü Şeyxülislamı olmuş ana babası, Şeyx Əhməd Səlyaninin, böyük Azərbaycan mütəfəkkirləri Mirzə Fətəli Axundov və Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Qədim Şərq, Yunan və Qərbi Avropa fəlsəfəsinə, Alman, İngilis, Fransız, Rus və Şərq ədəbiyyatına dərindən bələd olan, “İstanbul Tibb Məktəbində Qərb fikirlərini, Qərb irfan və mədəniyyətini məktəbin professorlarından daha çox tanıdan”, tələbə yoldaşları üzərində “bir Peyğəmbər təsiri buraxan” Əli bəy Hüseynzadə tələbə yoldaşlarından biri olan məşhur Abdullah Cövdətin dediyi kimi: “bir Allah elçisi idi” (Bax: Yusuf Akçura, Türkçülüğün tarixi, İst., 1990, səh.143).

Əli bəy Hüseynzadə Türkiyədə olduğu ilk illərdə “Tərəqqi və İttihad Cəmiyyəti”nin fəal üzvlərindən biri olmuş, 1897-ci ildə hərbi hakim rütbəsi ilə Osmanlı-Türk-Yunan müharibəsinin iştirakçısı olmuş, “Cəmiyyət” üzvləri davamlı təqib edildiyindən əvvəl İtaliyaya, sonra isə 1903-cü ildə doğma Azərbaycana gəlmişdir. Artıq bu dövrə qədər özünü Türk ictimai həyatında bir “Turançı” kimi tanıtdıran Əli bəy Hüseynzadə Misirdə Əli Kamal bəyin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Türk” qəzetində çap etdirdiyi məşhur “Məktubi-məxsus” məqaləsində ilk dəfə olaraq Türk dünyasında göstərmişdir ki: “Tatar” deyə adlandırılan bir xalq yoxdur. Kırımhlıların, Qazanlıların, Orenburqluların hamısı Türk oğlu Türkdür... Türklər hər harada olurlarsa – istər Osmanlıda, istər Qafqaz və İranda, istər Baykal gölünün ətrafında, ya Qaraqum ətrafında olsun, bir-birlərini tanımalı, sevməli, sünni-şii və daha bilməmə “nəlik” adları ilə məzhəb təəssübünü azaldıb... dinin əsasının Quran olduğunu bilmiş olarlarsa, əlverişli olmazmı? Bir millət üçün hər şeydən əvvəl arzu ediləcək şey güclü olmaqdır. Bir millətin güc qazanması onlar arasında mənəvi əlaqənin artmasına bağlıdır. Xüsusilə, onlar arasında qarşılıqlı sevginin artmasına çalışılmalıdır... Məsələ bir-birimizi tanımaq, sevmək, mədəniləşmək yolunda bir-birimizə yardım etmək məsələsidir”.

Onun ən böyük fəaliyyəti doğma Azərbaycana dönüşündən sonra başlamış, yeddi illik bu dövrdə (1903-1910) o, daha çox “mütəfəkkir bir ideoloq kimi fəaliyyət göstərərək gələcək “Türkçülük hərəkatı”nın nəzəri-ideoloji əsasını təşkil edən fəlsəfi əsərlərini yazıb “Türk”, “İrşad”, “Həyat” və s. kimi qəzetlərdə və özünün redaktoru olduğu “Füyuzat” (Tərəqqi-A.M.) jurnalında çap etdirmişdi” (Rəfail Əhmədli, Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi, Türkçülük, Müasirlik, İslamçılıq, Bakı 2007, səh.163). Böyük ideoloqun “Məktubi-məxsus”, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”, “Bizə hansı elmlər lazımdır?”, “Yazımız, dilimiz, birinci elimiz”, “Nicat məhəbbətdir”, “Məcnun və Leylayi-İslam”, xüsusilə, “Siyasəti-Fürusət” adlı əsərlərinin əsas mövzusu milli ideologiya ilə yanaşı, istibdadın, çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin ifşası, İran Məşrutə inqilabının tərənnümü, Əmir Teymurun müsəlman xalqlarını İslam bayrağı altında birləşdirməsi, Türk sülalələrindən Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl Xətayinin İran, İraq və Azərbaycan xalqlarını birləşdirərək mərkəzləşmiş dövlət yaratması, yadellilərə qarşı mübarizə aparıb Azərbaycan və İranı əsarətdən qurtaran Azərbaycan Türklərinin Əfşar boyundan olan Nadir şah Əfşarın müsəlman ölkələri arasındakı sünni-şiə ixtilafına son qoymağa çalışması təşkil edir. Mütəfəkkirin bu əsərlərində irəli sürdüyü ideyalar əsasında “Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək” ideoloji sistemi yaranmışdır. Onun bu üç sütunlu ideoloji sistemi Türk aləminin hər tərəfinə tezliklə yayılmış və “Gənc Türklər” inqilabından sonra İstanbulda geniş vüsət almış, xüsusilə, onun “Turançılıq” ideyası çar Rusiyası senzurasını, rus və erməni irticaçılarını dərinəndən narahat etmişdi. Ona görə də təqiblərə məruz qalmış, o da Əhməd bəy Ağaoğlu və Yusif Akçuraoglu kimi vətəni tərk etməyə məcbur olmuşdu. Onların vətən Azərbaycanı tərk etməsi irticaçıları və xüsusilə, erməniləri çox sevindirmiş, milli ziyalılarımızı isə məyus etmişdi. Onların Azərbaycanı tərk etməsindən dərin üzüntü duyan məşhur alimimiz Əliabbas Müznib hələ o dövrdə yazmışdı ki: “Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun getməyi Qafqaz əhalisini başsız, böyüksüz buraxmaq kimidir. Çünki o cənablar dilsizlərin dili, karların qulağı, korların gözü idilər”. (Bax: Yaşar

Qarayev, Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzilliklər, Bakı 2002, səh.419).

Əli bəy Hüseynzadə onun İslam Birliyi ideyasından qorxuya düşən erməni və rusların hədyanlarına cavab olaraq yazırdı ki: “Sizi (oxu: erməni və rusları – A.M.) ittifaq və ittihadı qorxudur?.. Biz isə nifaq və düşmənçilikdən qorxuruq... Nifaq və düşmənçilik deyilmidirmi, sizlərlə bizlər arasında bu qədər qan tökülməyə səbəb oldu... Siz bütün Avropanı tələşə düşürməklə bizi təhdid etdiyiniz üçün biz: xeyir, əstəğfərullah, qələt etdik, biz nə İslam aləminin... Birliyi arzu edir, nə də bu aləmin qəflət yuxusundan oyanıb mədəniyyət işığı ilə ziyalı olmasın istəyirik – deyənlərdənmiyik, zənn edirsiniz... Xeyir, xeyir... Menşikov, Maqda, Neman, Çerevanski, “Mşak”, “Arsalyus” və b. ifritələr arxadan, sağdan, soldan istədikləri qədər çıxır-bağır etsinlər. Biz qorxub geri çəkilməyə deyilik... Yüksəlin, qonşular, yüksəlin! Dar bir şovinizm dairəsindən dışarı çıxınız. Millətinizin üzvlərini zəlalətə düşürməyiniz... Bu gün bu qədər... sərvət və var dövlətinizlə ümum insaniyyəti, hətta bir-iki qonşunuzu belə məsud edəcək içinizdən bir fərd yetişmədi. İçinizdən nə bir Əbu Əli Sina, nə bir Mollayı Rumi, nə bir Uluğ Bəy göstərə bilməzsiz... İki min illik tarixinizi eşəleyin, yenə göstərə bilməzsiz... Yüksəlmədikcə, əxlaqınızı təmizləmədikcə, şovinst xəyalları beyninizdən çıxarıb atmadıqca, ümumi bəşəriyyətə, insaniyyətə İsalər, Məhəmmədlər, Buddalar kimi bir nəzərlə baxmadıqca bir qorxulu həlakə düşüb gedərsiniz (Əli bəy Hüseynzadə, “Həyat” qəzeti, 9 aprel 1906, № 77) .

Əli bəy Hüseynzadənin fəlsəfi və siyasi-ideoloji publisistikasında erməni şovinizminin ideya kökləri və strateji hədəfləri, dini, irqi və sosial əsasları, mənəvi terrorları, ikiüzlü, saxta və məkrli üsul və vasitələri, öz siyasi məqsədləri üçün onları dəstəkləyən xristian dünyasının milli-siyasi proqramlarının global motivləri elmi şəkildə öz şərhini tapmışdır.

Əlibəy Hüseynzadə Güney Azərbaycanda baş verən Səttərxanın başçılığı ilə Məşrutə inqilabına böyük əhəmiyyət vermiş, öz əsərlərində “Xəzəri şor su kimi ruslara satan İran irticaçılarını” kəskin tənqid etmiş və göstərmişdi ki: “Çəkilin

ortadan. Mədəniyyət gəlir. Təbriz mücahidlərinin, səttarxanlarının qalibiyyəti gəlir” (Əli bəy Hüseynzadə, Siyasəti-Fürusət, Bakı 1994, səh.114).

Əlibəy Hüseynzadə 1910-cu ildən ömrünün sonuna kimi, yəni 1942-ci ilə qədər Türkiyədə yaşamış, müxtəlif universitetlərdə professor kimi fəaliyyət göstərmiş, “Türk yurdu”, “Türk ocağı”, “Rusiya Müsəlmanları Türk-Tatar Millətləri Müdafiə hüquq Cəmiyyəti” və s. təşkilatların yaradıcılarından biri olmuşdur. O, öz sanballı yazıları və müxtəlif Avropa ölkələrindəki çıxışları ilə Türkçülük fikirlərinin yayılması və dərinləşməsində xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Onun sayəsində təkcə Rusiyadakı Türk ziyalıları deyil, Türkiyəli aydınlar və hökumət nümayəndələrində də həm Quzey və həm də Güney Azərbaycan Türklərinə qarşı bir simpatiya yaranmış, hətta Təbrizdə olan miralay Ömər Bəy Ənvər paşanın tapşırığı ilə Güney Azərbaycan Türkləri ilə sıx münasibətlər yaratmış, onların təşkilatlanmasında yaxından iştirak etmişdi.

Əli bəy Hüseynzadə Türkiyədə yaşadığı dövrdə də Qafqaz, Güney Azərbaycan və bütövlükdə Rusiya Türklərinin taleyi və gələcək vəziyyətləri ilə bağlı aktual problemlərin həlli ilə məşğul olmuş, “Rusiya Müsəlmanları Türk-Tatar Millətləri Müdafiə hüquq Cəmiyyəti”nin üzvləri olan məşhur Türkçü Qazanlı Yusuf Akçura Bəy, əslən Kırım Türklərindən olan üləma Məhəmməd Əsəd Çələbizadə və Buxaralı Mükməddin Beycan ilə birgə 1915-ci ilin sonlarında “Rusiya müsəlmanlarının Tələbləri” adlı bir memorandum hazırlayaraq Alman dilinə tərcümə etmiş və Budapeştdə nəşr etdirərək ABŞ və Avropa dövlətlərinin rəsmi nümayəndələrinə təqdim etmişlər. Memorandumda göstərilirdi ki: “Rusiya öz təbəəsi olan Türk və digər müsəlman xalqlarının ən təbii, məşru və müqəddəs haqlarını zorla əllərindən almışdır. Onlara öz irqdaşları ilə hər cür təmas və münasibət təsiri yasaq edilmişdir... Rusiyadakı müsəlmanlar ən müqəddəs dini vəzifələrini belə icra etməkdən məhrum edilmiş, hər cür milli tərbiyə imkanı onların əllərindən alınmışdır... Əllərimizi göylərə qaldıraraq dua edirik: Bizi rus zəncirindən xilas ediniz” (Bax:

Mirzə Bala Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkəti, Bakı 1992, səh.173).

Əli bəy Hüseynzadə “Turan heyəti” ilə birgə Budapeşt, Vyana, Berlin, Lozannada olmuş, Berlində “Türk qövmələri”, Lozannada “Rusiyadakı xalqlar”, Stokholmda “Sosialist” Konqreslərində iştirak etmiş, 1918-ci ildə Batum və Gəncədə olmuş, 1926-cı ildə məşhur alim Fuad Köprülü ilə birlikdə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş və bu Qurultayda “Qərbin iki dastanında Türk” mövzusunda çıxış etmiş, 1933-cü ildə işlədiyi universitetdən təqaüdə çıxmış və 1942-ci ildə Üsküdərdəki evində 78 yaşında vəfat etmişdir. Ruhu şad olsun.

Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, müasir fikirli fədailər yetişdirmək missiyasını üzərinə götürən, Türk və İslam Birliyi uğrunda ömrünün sonuna qədər mübarizə aparan, şəxsi tərcümeyi halı ilə İslamın yaddaşına, bütövlükdə Türklüyün tarixinə çevrilən Əli bəy Hüseynzadə “elə bir ömür yaşadı ki, bu ömür bitəndə o özü məmnun, aləm isə məğmun və pərişan oldu” (Yaşar Qarayev, göstərilən əsəri,səh-448).

Əli bəy Hüseynzadə parlaq zəkası, geniş dünya görüşü ilə Azərbaycan milli dövlətçilik məfkurəsinin yaradıcısı kimi Türk dünyasının təfəkkür tarixində özünə məxsus yer tutmuş, milli ideologiyamızla bağlı düşüncələri ilə Türk xalqlarının gələcəyinə parlaq bir işıq salmışdır.

Azərbaycan Türk gəncliyinə Əli bəy Hüseynzadə idealarını həyata keçirməyi arzu edirəm.

Əfsanəvi Əli Bəy Hüseynzadə dünyanın bütün dillərini, elm və fənlərin hər növünü, ədəbiyyat və incəsənətin hər şöbəsini təməməən əhatə etmiş və tətbiqə müvəffəq olmuş bir F ö v q ə l b ə ş ə r d i r.

(Yusif Akçura)

Turan məfkurəsinin Şeyxi, Azərbaycan Türklərinin milli iftixarı, Azərbaycan türklərinin boyakarlıq sənətinin banisi, şair, ideoloq, rəssam, musiqişünas, filosof, jurnalist, münəccim,

mütərcim, professor, doktor Əli Bəy Hüseynzadə bugünkü
Azərbaycan bayrağının simvolik rəmzidir.

(Aydın Mədətoğlu)

Ziya Gökalp

2.12. Turan sevdalısı - Böyük Türk mütəfəkkiri Ziya Göyalp

Başda Ənvər Paşa və Mustafa Kemal Atatürk olmaqla, II Məşrutə, İstiqlal savaşı və Cümhuriyyət dövrü Türkiyəsi, həmçinin bütün Türk dünyasının ideoloji, siyasi, sosial, və mədəni həyatında mühüm rol oynayan Türk aydınlarının bir çoxunun düşüncələrinə istiqamət verən ən böyük fikir adamlarından biri olan məşhur sosioloq və ideoloq Ziya Göyalp (1876-1924) 23 mart 1876-cı ildə Türkiyənin Diyarbakır şəhərində anadan olmuşdur.

Ziya Göyalp ilk təhsilini “Mərcimək örtməsi” adlı bir iptidai məktəbdə almış, sonra hərbi Rüşdiyyədə daha sonra isə Mülki İdarə Məktəbində oxumuşdur. Atası bir müddət Diyarbakır Evrak Müdiri, Nüfus Müdiri, Vilayət İdarə Məclisi üzvü və “Diyarbakır” adlı qəzetin baş yazarı aydın fikirli Mehmet Tevfik Efendi ona böyük vətənsəver şair və mütəfəkkir Namiq Kamalı sevdirmiş əsərlərini ona oxutdurmuşdur. Əmisi Hasib Əfəndidən ərəbcə, farsca və İslam fəlsəfəsini, doktor Yorgidən də təbii elimləri və fəlsəfəni öyrənən Ziya Göyalp gəncliyində bir inanc böhranı keçirmiş, hətta intihara baş vuraraq qafasına güllə sıxmış, lakin təsadüf nəticəsində sağ qalmışdır. Güllə başında qaldığından ölümə çarpışdığı anlarda daha sonralar inkişaf etdirəcəyi bəzi həqiqətləri kəşf etmək şərəfinə nail olmuşdur. Bu həqiqət kəşfi fərd və cəmiyyət həyatında Məfkurənin rolu idi. Ziya Göyalp görə: “Fərdlər və Millətlər böhranlı anlarda kəşf etdikləri ideallar vasitəsi ilə qurtulurlar” (Ziya Göyalp, Türkçülüğün əsasları, İstanbul 1972, səh-II) Ziya Göyalp bu fikri yazanda hələ “Türkçülüğün əsasları”nda irəli sürdüyü fikirlərə yiyələnmişdir. Özünün tədbiri ilə hələ bir “Ümid Fəlsəfəsi” arayışında idi.

1895-ci ildə qardaşı Nihat bəy tərəfindən İstanbula gətirilən Ziya Göyalp Baytarlıq məktəbinə daxil olmuş burada o dövrdə rejim əleyhinə çalışanlarla əlaqə yaratdığından və çap etdirdiyi “Bahar” məcmuəsini gizli şəkildə yaydığından 1898-ci ildə həps edilərək 10 ay Taşkışla, 3 ay da Zəptiyyə həpsxanalarında saxlandıqdan sonra Diyarbakıra göndərilmişdir. Öz doğma yerində

göz həpsində tutulan Göyalp burada ölən əmisinin qızı Vəcihə Xanımla evlənmişdir. Diyarbakırda Ticarət Odası fəxri katibliyi Vilayət idarə məclisi Zabit katibliyi kimi vəzifələrdə çalışmış “Diyarbakır” qəzetində yazılar çap etdirmişdir. 1908-ci ilə qədər Diyarbakırda qalan Ziya Göyalp II məşirtiyyət elan edildincə “İttihat və Tərəqqi” Cəmiyyətinin Diyarbakır şöbəsini yaradır, “Diyarbakır” qəzeti və özünün nəşr etdirdiyi “Peyman” qəzetində fikirlərini nəşr etdirir. Bu dövrdə Ziya Göyalp hələ “Türkçü” deyil, “Osmanlıçı” və “İslamçı” idi.

1909-cu ildə “İttihad və Tərəqqi” Cəmiyyətinin Səlanik Qurultayında Diyarbakırdan təmsilçi kimi qatılan Göyalp burada dövrün ən böyük sosioloqlarından sayılan Emil Durkheimin əsərlərindən yararlanaraq Türkiyənin sosial və siyasi məsələlərini incələyir, aradığı ideyanı özündən əvvəlki Türkçülərin irəli sürdüyü “Turançılıq”da bulur. Ali Canib və Ömər Seyfəddinin nəşr etdirdikləri “Gənc Qələmlər” dərgisində yazılar çap etdirən Ziya Göyalp xüsusilə “Turan” şeri ilə bu jurnala öz sosial fikirləri və “Turançılıq” ideyası ilə yep-yeni bir ruh gətirmişdi. Bu dövrdə Türk gəncliyi qurtarıcı bir məfkurə arayırdı ki, Ziya Göyalpın “Turan” şeri, bu şerin şərh və təsviri bu məfkurənin ilk qığılcımı oldu. “Turan” şeri Ziya Göyalpın fikri inkişafında bir dönüş nöqtəsi idi.

1912-ci ildə Erqani Sancağından millət vəkili seçilən Ziya Göyalp İstanbula gələrək, burada həm “İttihad və Tərəqqi” Partiyasında siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş və həm də sosiologiyanı çox gözəl tədqiq etdiyi üçün Darülfünunda (Universitetdə) Sosiologiya bölməsi yaratmış, orada bu fəndən dərs demişdi. “İttihad və Tərəqqi” Partiyasının Mərkəzi təşkilatının üzvü olan Ziya Göyalp o dövrdə yapılan bir çox sosial reformaların müəllifi və həyata keçiricisi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Tədqiqatçılar göstərirlər ki: “Bu illərdə Göyalpın ən həyəcanlı oxucularından biri, daha sonra Türkitədə ən böyük sosial reformları yapacaq olan Mustafa Kamal (Atatürk)dür” (Prof. Dr. Mehmet Kaplan, Ziya Gökalpın həyatı və əsərləri haqqında bir kaç söz, Bax: Ziya Gökalp, Türkçülüyn əsasları, İstanbul 1972, səh.4)

Ziya Göyalp 1918-1922-ci illərdə Türk tarix və mədəniyyətini yeni bir görüşlə incələyərək elmi Milliyyətçiliyin əsaslarını işləyib hazırlamış, elmi ilə yanaşı dünyagörüşünü və ideyasını anladan şeirlər yazmış, yeni fikirləri ilə bu illərdə vücuda gələn Türk Milli Ədəbiyyat axınının təşəkkülündə mühüm rol oynamış, Türk ədəbiyyatına xalq dilinin, Türk tarix, əfsanə və xalq ədəbiyyatının qapılarını açmış, onları küll halında milli və sosial mübarizələrin bir sözcüsü halına gətirmişdi.

1919-cu ildə İstanbullu işğal edən İngilislər “İttifad və Tərəqqi” Partiyasının öndə gələn nümayəndələrini, o cümlədən Ziya Göyalpı həbs edərək Əhməd bəy Ağaoğlu və digərləri ilə bərabər Malta adasına sürgün etmişdilər. Osmanlı İmperatorluğunun parçalanması, ərəzilərinin düşmənlər tərəfindən bölüşdürülməsi və Mustafa Kamal Paşanın başladığı İstiqlal Savaşı iki ilə qədər sürgündə olan Ziya Göyalpı da digər Türk aydınları kimi daha realist düşünməyə sövq etdirmiş və o, 1921-ci ildə sürgündən qayıtdıqdan sonra Diyarbakıra gələrək “Kiçik Məcmuə” adlı dərgi nəşr etdirməyə başlamışdı. Anadoluda İstiqlal Savaşının qələbə ilə nəticələnməsi, Ankarada Mustafa Kamal Paşanın öndərliyində bir dövlətin qurulması, Ziya Göyalpı böyük ümidlər vermişdi. Yeni nəsli müasir dövrə hazırlamağa başlayan Mustafa Kamal Atatürk bir “Təlif və Tərcümə heyəti” yaradaraq fikirlərinə dərin hörmət bəslədiyi Ziya Göyalpı da bu heyətə daxil etmişdi. Ziya Göyalp bu dövrdə həyatının ən dolğun dövrünə daxil olmuşdu, 1923-cü ildə Diyarbakırdan Türkiyə Millət Məclisinə millət vəkili seçilən Ziya Göyalp özlədiyi Milli Dövlətin – Türkiyə Cümhuriyyətinin ideologiyasının təməl prinsiplərini hazırlamağa başlamış, fəqət 1924-cü ildə xəstələnərək 48 yaşında ikən 25 oktyabrda gözlərini bu dünyaya əbədi olaraq yummuşdu.

Ziya Göyalpın ölümü bütün Türk dünyasında böyük üzüntü yaratmış, o dövr Türkiyə qəzet və dərgilərində onun dəyərini anladan xeyli yazı dərc edilmişdi. Bu yazılarda göstərilirdi ki: “Heç bir zaman, heç bir vəziyyətdə Ziya Göyalpın ruhuna çarəsizlik kimi zəifliklər girməmişdir. Ən müşkül və ən qaranlıq zamanlarda o, daima ətrafına iman və ümid saçmışdır” (Ağaoğlu Əhməd bəy).

“Ziya Bəyin bir şüa olan ağılı söndüyü gündən bəri vətəndəki elmdə qaranlıq vardır” (Yahya Kamal Bayatlı)

“Ziya Göyalp kimi bir adam bir vətənin üstündən torpağı çox qarışdıran bir sapand kimi keçər. Qədim köklər, qədim toxumlar bu sapandın keçdiyi yerdən ta dərinlərə, ölüm təbəqələri içinə qarışmışdır. Bu sapandın keçdiyi yerlər yeni bir bahar, yeni bir məhsul verecekdir”. (Həmdullah Sübhü Tanrıövr).

“Ziya Göyalp sosiologiya elminin qurucusu olan Durkheimdən sonra ən böyük sosyoloqdur. Göyalp Tənzimat hərəkətindən bəri ən böyük şüur həmləmizdir” (İsmayıl Hakkı Baltaçioğlu).

“Ziya Göyalp... çox sahəli universal müfəkkirlər zümrəsinə mənsubdur”(Ziyaəddin Fəxri Fındıkoğlu). Və s.

Özündən əvvəlki Əli Suavi Əfəndi (1839-1878), “Yalavaç” (Peyğəmbər) adlandırdığı Əlibəy Hüseynzadə (1864-1942), Yusuf Akçuroğlu (1879-1935) və s. kimi Türkçülərin fikir və mülahizələrini II Məşrufiyyət dövründə sistemləşdirən Ziya Göyalp “Türkçülük” ideologiyasının elmi əsaslarını işləyib hazırlamış, onu proqram şəklində salmışdı. Ziya Göyalp tərəfindən sistemləşdirilən “Türkçülük” ideologiyası Türk aydınları və gənc zabıtləri arasında sürətlə yayılmış, Balkan hərbi nəticəsində Türk dövlət yetkililəri artıq “Osmanlıçılıq”dan imtina etmiş, “Türklüyə” dayanan “Milli Türk Dövləti”nin yaranması fikri üstünlük qazanmağa başlamışdı. Bu dövrdə artıq “Türkçülük” bir məfkurə halına gəlmiş və Türk dövlətini idarə edənlərdə Türkiyədən kənarda olan Türk-Müsəlman qardaşlarına qarşı yaxınlıq hissləri artmış, Ziya Göyalp anlatmağa çalışdığı “Turan” ölkəsi anlayışı zehinlərdə yer tutmağa başlamışdı. Ziya Göyalpı təqib edən bir sıra yazıçı və şairlər də “Türkçülük” və “Turançılıq” ruhunda əsərlər yazmağa başlamışdılar.

Bəlli bir ideyaya susamış olan və çəkdiyi böyük müsibətlərdən sonra Türk Millətinin mütləq canlanacağına, güclənəcəyinə və tarixə yenidən öz sözlərini deyə biləcəklərinə inanan Türk milli ziyalıları və Türk ordu mənsublarının böyük bir hissəsi “Türkçülük” idyasını mənimsəmişdilər.

I Dünya Mühəribəsi Başlayınca Ziya Göyalt yazdığı “Qızıl Alma” dastanında:

**Düşmənin ölkəsi viran olacaq
Türkiyə böyüyüb Turan olacaq!**

və

**Vətən, nə Türkiyədir Türklərə, nə Türküstan
Vətən, böyük və müəbbət (əbədi) bir ölkədir-Turan!**

- kimi siyasi-ideoloji ideya irəli sürmüşdü.

XX əsrin ikinci on illiyindən başlayaraq “Türkçülük” “Turançılığı” doğurmuş, bütün dünyadakı Türk qövmlərini içinə alan böyük bir siyasi cərəyan halına gəlmişdi ki, bu işdə çar Rusiyasındakı Türk aydınları ilə yanaşı Ziya Göyaltın da böyük xidmətləri olmuşdur. Onun sayəsində “Türkçülük” və “Turançılığın” nə olduğu Türk aydınları və zabitlərinə tanidilmişdi. Trablüs Qərbdə İtalyanlarla savaşı başlanması “Türkçülük ” ideyasını daha da gücləndirmişdi. Gənc zabitlər, xüsusilə yeni yetişdirilməkdə olan ehtiyat zabitlər ordusu məhz “Türkçülük” və “Turançılıq” məfkurəsini mənimsəyərək gərəkərsə bu ideya uğrunda canlarını belə fəda etməkdən çəkinməyəcəklərdi və tarix göstərir ki, çəkinməmişlər də!

Türkiyə, Azərbaycan (Quzeyli və Güneyli- A.M) və Şimali Qafqazın istiqlalı uğrunda mübarizədə onlarla gənc Türk zabiti şəhit olmuşdu. Ruhları şad olsun.

Ziya Göyaltın “İttihad və Tərəqqi” Partiyasının Mərkəzi İdarə heyətinə üzv qəbul edilməsindən sonra “Türkçülük” Türkiyə hökumətinin rəsmi ideologiyasına çevrilmişdi. Hətta dövlətin hərbi Naziri Ənvər Paşa və Xarici İşlər Naziri Tələt Paşa “Turançılığ”ı dövlətin xarici siyasətinin əsas amili kimi qəbul etmiş və bu yöndə konkret addımlar da atmış, “ Qafqaz Türk İslam Ordusu” yaradaraq Azərbaycan və Şimali Qafqaza göndərmiş, bu ordunun sayəsində Azərbaycanda erməni daşnaklarının Azərbaycan Türklərinə qarşı

törətdiyi soyqırımlara son verilmiş, Quzey Azərbaycan və Şimali Qafqaz öz müstəqilliyini əldə etmişdi.

Ziya Göyalp öz fikir və mülahizələrini Proqram şəklinə salaraq sonradan onu “Türkçülüyn əsasları ” adı ilə nəşr etdirmişdir. Bu əsər Ziya Göyalpın qələmindən çıxan ən dəyərli əsərdir. İki hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsi “Türkçülüyn mahiyyəti”, ikinci hissəsi isə “Türkçülüyn Proqramı ”adlanır. Əsər bütünlükdə 1968-ci ildə Robert Deveruex tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

Böyük ideoloq və sosioloq olan Ziya Göyalp özünün məşhur “Türkçülüyn əsasları” əsərinin birinci hissəsində “Türkçülüyn tarixi və mədəniyyəti”, “Türkçülük və Turançılıq”, “Milli kultür (hars) və mədəniyyət (Təhzib)”, “Xalqa doğru”, “Qərbə doğru”, “Tarixi maddəçilik və ictimai məfkurəçilik”, “Milli vicdanı quvvətləndirmək”, “Milli təzanüdü (solidarizmi) quvvətləndirmək”, “hars və təhzib” kimi məsələləri şərh etmişdir. Müəllif bu hissədə özünəqədərki Türkçülərin xidmətlərindən, irqi, qövmü, coğrafi Türkçülərin, Osmanlıçılığın İslam Birliyi tərəfdarlarının fərdiyyətçilərin millət haqqındakı fikir və mülahizələrindən, Türkçülük və Turançılığın mahiyyətindən milli kultürlə (hars) mədəniyyətin (Təhzib) oxşar və fərqli cəhətlərindən, Türkçülüyn əsas saydığı “Xalqa doğru” və “Qərbə doğru” prinsiplərindən geniş bəhs edərək belə bir nəticəyə gəlmişdi ki: “Millət, nə irqi, nə qövmü, nə coğrafi, nə siyasi və nə də iradi bir zümrə deyildir. Millət, dilcə, dincə, əxlaqca və gözəllik duyğusu baxımından müştərək olan, yəni eyni tərbiyəni almış fərdlərdən ibarət olan bir topluluqdur (Ziya Gökalp, Türkçülüyn əsasları, İstanbul 1972, səh.22)”.

Osmanlı İmperatorluğunun ən ağır dövrlərində “Müasirləşmək, Osmanlıçılıq və İslam Birliyi” kimi xeyir əvəzinə zərər gətirən üç məşhur ideya arasında ən kəskin mübarizə gedirdi. Tənzimatçılar Osmanlı mədəniyyətini Qərb mədəniyyəti ilə uyğunlaşdırmağa çalışır. Osmanlıçılar xristian və müsəlman xalqlarından ibarət bir “Osmanlı milləti” yaratmağa səy göstərir., İslam Birliyi tərəfdarları da Osmanlı İmperatorluğuna daxil olan bütün müsəlmanlardan bir “İslam milləti” yaratmaq ideyasını irəli

sürürdülər. Bu mübahisələrə ilk öncə çox həssas yanaşan Ziya Göyalp hər şeydən öncə bu çatışmaların bir uzlaşmaya dönməsinə səy göstərmiş və özünün məşhur “Üç akım” adlı məqaləsini yazmışdı. Bu yazıda Ziya Göyalp irəli sürdüyü fikir və mülahizələri daha da konkretləşdirərək “Türkçülüyn əsasları” əsərində göstərmişdi ki: “Tənzimatçılar Osmanlı mədəniyyətini Qərb mədəniyyəti ilə uzlaşdırmağa çalışmışdılar. Halbuki iki zidd mədəniyyət yan-yanə yaşaya bilməzlər. Sistemləri bir-birindən ayrı olduğu üçün ikisi də bir-birini pozmağa səbəb olar. Məsələn, Qərbin musiqi texnikası ilə Şərqlin musiqi texnikası bir-biri ilə uzlaşa bilməz. Qərbin təcrübi məntiqi ilə Şərqlin sxolostik məntiqi bir-biri ilə barışa bilməz. Bir millət ya Şərqli olar, ya da Qərqli. İki dinli bir fərd olmadığı kimi, iki mədəniyyətli bir millət də ola bilməz. Tənzimatçılar bu nöqtəni bilmədikləri üçün etdikləri yenilik hərəkətində müvəffəqiyyət qazana bilmədilər... Tənzimatçılar istehsalı modernləşdirmədən öncə... geyim-keçim, yemə-içmə, bina və bəzəmə sistemlərini dəyişdirdikləri üçün milli sənətlərimiz tamamilə çökdü... Yeni tərzdə Avropa sənayesinin çəyirdəyi belə vücuda gələ bilmədi. Buna səbəb kafi dərəcədə elmi incələmə yapmadan, əsaslı bir məfkurə və konkret bir proqram vücuda gətirmədən işə başlamaq və hər işdə yarımçıq olmaq idi... Şərq mədəniyyətini Qərb mədəniyyəti ilə uzlaşdırmağa çalışmaq orta çağ son çağlarda yaşatmaq demək idi... Gerçəkdən məmləkətimizdə istər mədəniyyət, istər tərbiyə baxımından bir-birinə bənzəməyən üç təbəqə vardır: Xalq, mədrəsəlilər, məktəblilər... Millətimizin bir qismi ilk çağlarda, bir qismi orta çağda, bir qismi də son çağda yaşamaqdadır. Bir millətin belə üç üzlü bir həyat yaşaması normal ola bilərmi!” (Ziya Gökalp, Türkçülüyn əsasları, İstanbul 1972, səh.45, 65, 67, 68).

“Osmanlıçılıq ideyasını daha kəskin tənqid edən Ziya Göyalp tarixdə “Osmanlı” adında bir millətin olmadığını və ola da bilməyəcəyini göstərərək yazırdı ki: “Tənzimatçılar millətə:” Sən yalnız Osmanlısan. Sakın, başqa millətlərə baxaraq sən də milli bir ad istəmə! Milli bir ad istədiyin anda Osmanlı İmperatorluğunun yıxılmasına səbəb olarsan!” demişdilər. Zavallı Türk: “Vətənimizi itirəmə qorxusu ilə” Vallahi, Türk deyiləm, Osmanlılıqdan başqa

heç bir zümrəyə mənsub deyiləm” deməyə məcbur edilmişdi” (Ziya Gökalp, Türkçülüyn esasları, səh.49). Bu bəlanı 80 ildir ki, Azərbaycan Türkləri də yaşamaqdadır.

Ziya Göyalp tarixi prosesləri dərinə izləyərək göstərirdi ki: “Fəqət bu Osmanlıçılar heç düşünə bilmədilər ki, hər nə yapsalar da bu yabançı millətlər Osmanlı topluluğundan ayrılmağa çalışacaqlar. Çünki artıq yüzlərcə millətdən ibarət olan süni topluluqların davamına imkan qalmamışdır. Bundan sonra hər millət ayrı bir dövlət olacaq, müstəqil, səmimi, təbii bir cəmiyyət həyatı yaşayacaqdır. Şübhəsiz Avropanın Qərbində beş yüz ildən bəri başlayan bu ictimai inkişaf hərəkəti mütləq Şərqində də başlayacaqdı. I Dünya savaşında Rusiya, Avstriya və Osmanlı İmperatorluğunun yığılması da göstərdi ki, bu ictimai qiyamət çox yaxın imiş. Əcəba Türklər bu ictimai məhşər meydanına özlərini də Türk adlı bir millət olduqlarını, Osmanlı İmperatorluğu içində özlərinin də xüsusi bir vətənləri və milli haqları bulunduğunu bilməyərək, anlamayaraq çıxmış olsaydılar, şaşqınlıqdan nə yapacaqlardı”... Demək ki, yalnız tək bir kəlmə, müqəddəs və mübarək “Türk” kəlməsidir ki, bu qarışıqlığın içində doğru yolu görməmişə səbəb oldu” (Ziya Gökalp, Türkçülüyn esasları, səh.49).

Beləliklə, Tənzimatçıların “Osmanlı milləti” tuzağına uzun müddət məruz qalan yalnız Türklər olmuşdu.

“İslam Birliyi” məsələsinə gəlinə Ziya Göyalp özündən əvvəlki istər mühafizəkar, istərsə də liberal islamçılardan fərqli olaraq “İslam həm din, həm də millətdir” kimi İslamın təməl prinsiplərindən biri saydıqları “din və millət birdir” görüşlərinin əksinə olaraq göstərirdi ki, “İslam Birliyi” tərəfdarlarına görə Millət, bütün müsəlmanların məcmuu deməkdir. Halbuki eyni dində olan insanların bütünü “Millət” deyil, “Ümmət” adı verilir. Ona görə də müsəlmanların bütünü “Millət” deyil, “Ümmət”dir. (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Ziya Gökalp, Türkçülüyn esasları, səh-20).

Ziya Gökalp göstərirdi ki, “İslam Birliyi” məfkurəsi bir zamanlar müsəlman xalqların istiqlala qovuşmalarını, ölkələrinin müstəmləkəçilikdən qurtulmasını təmin edən bir ideya sayılırdı.

Halbuki praktik təcrübələr göstərirdi ki, “İslam Birliyi” bir tərəfdən teokratik və klerikalizin kimi geri qalmış cərəyanları doğurduğundan digər tərəfdən də İslam dünyasında milliyət məfkurələrinin və milli vicdanların oyanmasına qarşı olduğundan müsəlman qövmələrin irəliləməsinə əngəl olduğu kimi, istiqlallarına da maneçilik törədir. Çünki İslam dünyasında milli vicdanın inkişafını dayandırmaq müsəlman millətlərin istiqlallarına əngəl olmaq deməkdir... Hər şeydən öncə istər məmləkətimizdə, istərsə də digər İslam ölkələrində daima milli şüuru oyandırmağa və gücləndirməyə çalışmalı. Çünki bütün tərəqqilərin qaynağı da yalnız odur (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Ziya Gökalp, Türkçülüyn esasları, səh.87,88).

Ziya Göyalpı görə: “Bütün müsəlmanların uzaq bir gələcəkdə siyasi bir birlik qurmaları bəlkə də mümkündür. Fəqət hər halda bu məqsədin uzun bir müddət mümkünsüz olacağına şübhə yoxdur. Elə isə bu uzun zaman içərisində İslam xalqları milli bağımsızlıqlarını qorumaqdan məhrummu qalsınlar!” (Bax: Ziya Gökalp, Türkləşmək, İslamlaşmaq, Çağdaşlaşmaq və Doğru yol, İstanbul 1976, səh.92).

Müasirləşmək və İslamlaşmağı “Türkçülük” ideyasının əsas sütunları hesab edən Ziya Göyalp hər iki prinsipə Milliyətçilik baxımından yanaşmış və göstərmişdi ki, İslam aləminin son ümidi olan Osmanlı dövlətini yüz ildən bəri parçalayan mənəvi bir “mikrob” var. Bu “mikrob” indiyə qədər Osmanlılığın düşməni idi və İslamlığa böyük zərər verdi. Fəqət bu gün artıq bu “mikrob” İslamların lehinə dönərək yaptığı zərərləri ödəməyə çalışır. Bu “mikrob” Milliyətçilik düşüncəsidir... Bu düşüncə xəstəlik mikrobu deyil, ictimai bir maya idi. Bu yüzilliyin (XX əsr nəzərdə tutulur – A.M) millətlər əsri olduğunu duymadıq. Bu ictimai gücü bir az da İslamlığın, Osmanlılığın çıxarları üçün işlətməyi düşünə bilmədik. Nə isə, olan oldu. Milliyətçilik düşüncəsi İslamlığın əleyhinə nə etmək mümkündürsə, yaptı. Artıq bu silahı (Milliyətçilik nəzərdə tutulur-A.M.) işlətməyin sırası İslam aləminə gəldi... Çünki Milliyətçilik düşüncəsi əsarətdə olan bir xalqın müstəmləkəçilikdən qurtulması üçün işlədilən bir silahdır. Artıq İslam hökumətlərinin idarəçiliyi altında müsəlman olmayan

millətlər qalmadı. Halbuki bu gün (XX əsrin əvvəlləri nəzərdə tutulur-A.M.) müsəlman xalqların çoxu müstəmləkə və dustaq vəziyyətindədir. İslam millətləri arasında isə hökmranlıq və müstəmləkəçilik bağları olmadığı üçün Milliyətçilik düşüncəsi İslamlar arasında anlaşılmazlıq çıxara bilməz. Əksinə, Milliyətçilik düşüncəsi güc qazandıqca İslamlaşmaq düşüncəsi də var olan mədəniyyət birliyini hökmləndirəcək və sağlamlaşdıracaqdır (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Ziya Gökalp Türkleşmək, İslamlaşmaq, Çağdaşlaşmaq və Doğru yol, səh.89, 90, 92,93).

Ziya Göyalp görə “Türk Milliyətçiliyi”nin adı “Türkçülük”dür. Mənalı həyatını “Türkçülük” və “Türk Milliyətçiliyi” məfkurəsinin həyata keçməsinə həsr edən Ziya Göyalp görə: Türkçülük Türk Millətini yüksəltmək deməkdir. Türkçülüynün qayəsi bir Türk milli mədəniyyəti (Ziya Göyalp bunu “hars” adlandırır-A.M.) yaratmaqdır. Bu milli mədəniyyət təbii ki, Şərq, Qərb, Şimal və Cənub Türkləri üçün müştərək olacaqdır. O halda Qərb Türklərini (Türkiyə Türkləri nəzərdə tutulur-A.M.) Fransız mədəniyyətinə, Şimal Türklərinin Rus mədəniyyətinə bağlı qalanları ortadan qalxacaq. Türklərin yalnız bir mədəniyyəti olmalı və bu da özlərinin yaratdığı milli mədəniyyət olmalıdır (Ziya Gökalp, Türkçülüynün esaslari, səh.16; Sadık Kemal Tural, II Meşrutiyet döneminde Türk edebiyatı, Türk dünyası, III cilt, Ankara 1992, səh.490).

Ziya Göyalp “Türkçülük” və “Turançılıq” məfkurəsini açıqlayarkən göstərmişdi ki, Türkçülükdəki yaxın məfkurəmiz “Oğuz Birliyi” olmalıdır... Oğuz Türkləri bu gün dörd ölkəyə Xarəzm, İran, Azərbaycan və Türkiyəyə yayılmış olmaqla bərabər hamısı bir-biri ilə yaxın qohumdurlar... Bu dörd ölkənin bütününe “Oğuz Eli” (Oğuzistan) adını verə bilərik. Türkçülüynün yaxın hədəfi bu böyük ölkədə yalnız tək bir kultürün hakim olmasıdır.

... Türkçülüynün uzaq məfkurəsi isə Turandır... “Turan” kəlməsi “Turlar”, yəni “Türklər” demək olduğu üçün sadəcə Türkləri içinə alan bir birliyin adıdır. O halda “Turan” kəlməsini bütün Türk boylarını ehtiva edən “Böyük Türküqstan”a aid etməmiz lazım gəlir. Türkçülərin uzaq məfkurəsi “Turan” adı altında birləşən Oğuzları, Tatarları, Qırğızları (Ziya Göyalp

Başqurdları Tatar, Qazaxları isə Qırğız hesab edir-A.M.), Özbəkləri, Yakutları dildə, ədəbiyyatda, kulturdə birləşdirməkdir... Türkçülər üçün yüz milyon Türkün (Bu gün dünya Türklərinin ümumi sayı 300 milyondan artıqdır-A.M.) bir millət halında birləşməsi ən güclü bir vəcd qaynağıdır. “Turan” məfkurəsi olmasaydı, “Türkçülük” bu qədər sürətlə yayılmayacaqdı. Bununla bərabər, kim bilir, bəlkə də gələcəkdə “Turan” məfkurəsinin gerçəkləşməsi də mümkün olacaqdır.

... “Turan” məfkurəsi keçmişdə bir xəyal deyil, bir gerçək idi. Eradan 210 il öncə Hun hökmdarı Mətə Hunlar adı altında bütün Türkləri birləşdirdiyi zaman “Turan” məfkurəsi bir gerçək halına gəlmişdi. Hunlardan sonra Avarlar, Avarlardan sonra Göy Türklər, Göy Türklərdən sonra Oğuzlar (Səlcuqlar nəzərdə tutulur-A.M.), bunlardan sonra Qırğız-Qazaxlar, daha sonra Kür Xan, Çingiz Xan və sonuncu olmaq üzrə Teymur “Turan” məfkurəsini gerçəkləşdirmədilərmimi! (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Ziya Gökalp, Türkçülüynün esasları, səh.25,26,27,28).

“Məfkurə gələcəyin yaradıcısıdır” – deyən Ziya Göyalp sanki bugünü görürdü. Ziya Göyalpın adını çəkdiyi Türk boylarının böyük bir qismi öz müstəqilliklərini əldə edərək dövlətlərini qurmuş, digərləri isə öz istiqlal mübarizələrini davam etdirirlər.

Ey Türk Dünyası! Sən kökündən uzun müddət uzaqlaşmış Çin dənizinə, Vyana qapılarına, Afrika qitəsinə qədər vardığın üçün “zamanın bağ qayçısı” həddən artıq uzanan budaqlarını kəsdi. Kəsdi ki, sən qocalmayıb öz kökün üzərində yenidən qol-budaq atıb böyüyəsən, Özünə dönəsən! Sən özünə qayıdanda böyük olursan. Ziya Göyalpın dediyi kimi: “Türklərin mədəniyyət əsrinə girmələri üçün yalnız keçmişlərinə dönüb baxmaları kifayətdir”.

“Böyük Türk! Sənin böyüklüyünün hüdudu yoxdur” (Atatürk)

Ruhun şad olsun!

Zəki Vəlidî Toğan

2.13. Böyük Türk mücahidi Zəki Vəlidı Toğan

Zəki Vəlidı Toğan! Bu ad bugünkü Azərbaycan cəmiyyəti üçün o qədər də tanış deyil. Fəqət dünya elmi ictimaiyyəti özü bir tarix olan bu böyük siyasi və elm fədaisini çox yaxşı tanıyır. Öz mənalı həyatını çar Rusiyasının zülmü altında inləyən Türk millətinin bağımsızlığına, yüksəlişinə həsr edən bu böyük Türk mücahidi həm qələmi, həm də silahı ilə Türklüyə xidmət etmiş, Türk xalqlarının qəlbində əbədi yer tutmuşdur.

Bütün keşməkeşli həyatını Rusiya imperiyası tərkibində olan paramparça edilmiş Türk xalqlarının mücadiləsinə, onların tarixinə, etnoqrafiyasına, folkloruna, fəlsəfəsinə həsr etmiş bu böyük mücahidi Türklərlə bağlı 4 yüzə yaxın elmi əsər və məqaləsi ilə də dünya tarix elmində fenomenal bir şəxsiyyət imici qazanmışdır. Onun səksən illik təlatümlü həyatının özü bir tətixdir.

Əhməd Zəki Vəlidı Toğan 10 dekabr 1890-cı ildə Basqurdustanda Güzən kəndində anadan olmuş, ilk təhsilini atası Vəlid bəyin mədrəsəsində almış, sonra Həbib Nəccarın Ütəkdəki mədrəsəsində davam etdirmiş, daha sonra Qasımiyyə mədrəsisini bitirərək, 1909-1910-cu illərdə həmin mədrəsədə Türk tarixi və ərəb ədəbiyyatı tarixi müəllimi işləmişdir. O dövrdə “Türk və Tatar tarixi” adlı əsər yazaraq Qazan Universitetinin Tarix və Arxeologiya Cəmiyyətinə üzv seçilmişdir. 1914-cü ildə Ufaya dəvət edilərək Osmanıyyə mədrəsəsində Türk tarixi və Türk qövmlərinin ədəbiyyat tarixindən dərs demiş və Ufadan da Dumaya deputat seçilərək 1915-ci ildən başlayaraq, 11 il siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Nəhayət, dünyanın müxtəlif yerlərində və xüsusilə Türk Cümhuriyyətində ömrünün sonuna qədər – 1970-ci ilə qədər elmlə və müəllimliklə məşğul olmuşdur. Bu böyük Türk mücahidi və elm fədaisi 1970-ci ildə 80 yaşında İstanbulda haqq dünyasına qovuşmuşdur. Tanrı rəhmət eləsin. Ruhu şad olsun.

Zəki Vəlidinin qərribə bir həyat hekayəsi vardır. Onun gündəlik həyatı belə öz millətinin, yəni Türklərin qurtuluşuna həsr olunub. Bu fəaliyyəti sonda onu bir Qazi səviyyəsinə yüksəltmişdir. O, bütün mənalı həyatını Türklüyün istiqbalına həsr etmişdir. Öz millətinə bağlılığı onu sosialistlərin nəzərində bir

Basqurd milliyyətçisi kimi tanıtmışdı. Öz millətinin azadlığı uğrunda mübarizədə o siyasi fəaliyyətlə yanaşı, silahlı mübarizə də aparmışdı.

Yaşadığı bu illər ərzində Plexanovla görüşən Zəki Vəlidı ondan bolşeviklər, o cümlədən də Lenin haqqında ilkin müfəssəl məlumatlar aldı. Sonralar bolşevik, eser və kadetlərin siyasi liderləri ilə yaxından tanış olan Zəki Vəlidı onların iç üzünə daha yaxından bələd olur. İlk öncə Sosial Revolisioner Partiyasının (Es-Erlərin) rəhbəri və nəzəriyyəçisi, Kerenski hökumətində Kənd Təsərrüfatı Naziri, Marksın “Kapital” əsərinə alternativ olaraq yazdığı “Konstruktiv Sosializm” kitabının müəllifi, o zamankı Rusiyada ən nüfuzlu “Delo Naroda” qəzetinin baş yazarı Viktor Çernov ilə Peterburqda görüşən Zəki Vəlidı “Xatirələr”ində qeyd edir ki: Bu binaların “bizə verilməsinin xalqımızın nəzərində əhəmiyyəti böyük idi. Bu Basqurdların qəsb olunmuş haqlarının qaytarılmasının başlanğıcı idi... Bu iş (Basqurdlara aid tarixi binaların qaytarılması – A.M.) bizə yapdığı bir yaxşılıq idi”.

Bu bina və ərazilər Basqurdların milli mücadiləsində çox işlərə yaradı.

Daha sonra Kerenski hökuməti devrilib yerinə bolşeviklər gəldikdən sonra da bolşeviklər tərəfindən talan və yağma edilən Başqurd kəndlərinin bərpası üçün Başqurdların könlnü almaq və xüsusilə öz siyasi planlarını həyata keçirmək üçün Sovet Vəkillər heyətinin təqdim etdiyi rəy əsasında Lenin və Stalin avans olaraq Başqurdlara yüz əlli milyon rubl verməyi və daha sonra əlavə kömək də ediləcəyi haqqında qərar qəbul etdilər. Ardınca da Başqurdları içəridən dağıtmağa, “Kommunist hücrələri”, “Füqəra komitələri” yaratmağa xidmət edən bu qərarlar və onların icrası Lenin və Stalinin gizli agentlərinin səyi nəticəsində həyata keçdi.

Peterburqda vəziyyət gərginləşəndə Ağ qvardiya generalı Yudenicə qarşı vuruşmaq üçün Lenin, Stalin və Trotski Zəki Vəlidıya müraciət edərək, mütləq bir piyada və bir süvari Başqurd alayı göndərməyi tələb edirlər. Hətta Lenin Başqurdların bolşevik inqilabına sədaqətinin bununla ölçüləcəyini Zəki Vəlidıya xüsusi olaraq bildirir. Zəki Vəlidı müqaviləyə sadıq qalaraq, hər iki alayı tam hazır vəziyyətə gətirdikdən sonra Peterburqa göndərir və özü

də orduya yardım məqsədi ilə bir neçə vaqon ərzaq yüklədərək qatarla Peterburqa gəlir. Trotskinin əmri ilə Ukrayna cəbhəsindən də iki piyada və iki Başqurd alayı Pskov cəbhəsinə və Peterburqa göndərilir. Bu döyüşdə Yudeniçə qarşı on bir minlik Başqurd alayı misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərir. Yudeniç üzərindəki qələbədən sonra Başqurd alaylarından qorxuya düşən və onların bir gün silahlarını sovetlərə qarşı çevirəcəklərindən ehtiyat edən bolşevik rəhbərləri onların bir qismini Novqorod vilayətindəki Muravyev Qışlasına göndərərək Başqurd ordusunu parçalayırlar.

Bu dövrdə Peterburqda aclıq olduğundan, Zəki Vəlidı gətirdiyi ərzaqdan məşhur alim, professor Samayloviçə, şərqşünas alimlərdən akademik Bartolda, Kraçkovskiyə, Vladimirçevə, Rozenberqə verir və onları aclıq bəlasından xilas edir. Zəki Vəlidı “Xatirələr”ində bu haqda yazır: “Bunun üçün bu alimlər mənə ömürlərinin sonuna qədər minnətdarlıq etdilər. Bunu akademik Bartold 1926-cı ildə İstanbulda olduğu zaman açıqca söyləyirdi”.

Peterburqda bu dəfəki gəlişində Zəki Vəlidı Stalinlə kəskin ziddiyyətdə olan Kominternin rəhbəri Zinoyev və bir çox sovet komandanları ilə görüşür. Bu görüş əsnasında Zəki Vəlidı Başqurdustanın ehtiyaclarını ödəmək üçün Peterburqda çox olan elmi və tibbi ləvazimat, mətbəə və yazı makinaları, mehmanxana təsisatları, inşaat avadanlıqları, kitablar, elmi kadrlar istəyir və bu istəyinə nail olur. Bir çox mütəxəssislə yanaşı, ərzaq gətirdiyi vaqonları da əldə etdiyi ləvazimatlarla doldurub Başqurdustana yola salır. O dövrdə Başqurdustan Muxtar Cümhuriyyətinin patyaxtı olan İstərlitamaqda bir ali məktəb və bir tibb məktəbi açıdıraraq orada işləmək üçün professor və müəllimlər cəlb etməyə nail olur.

Bolşevik rəhbərlərinin gizli planları, Lenin və Stalinin Başqurd ordusunu səpələyib başqa ordu bölmələrinə qatma əmri vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Bolşeviklər gücləndikcə Başqurdlarla olan müqavilənin şərtlərini pozmağa başlayırlar. Bu arada Buxara əmrini məhv etmək və Türküstanda bolşevik hakimiyyətini qurmaq məqsədi ilə Trotski partiya katiblərindən Stasova və Lenin Zəki Vəlididən Başqurd alaylarını Buxaraya göndərmək üçün razılıq əldə etməyə çalışırlar. Bu münasibətlə Zəki

Vəlidini “Xatirələr”ində yazır: “Stasova mənə Buxara məsələsi ilə bağlı Leninlə görüşməlisiniz, dedi... Görüşdük. Görüşmə qısa sürdü... Bu danışıqlar Leninlə ilk səmimiyyətsiz danışiq olmuşdu. Məndə ona (Leninə - A.M.) qarşı əvvəlcə bəslədiyim hörmətdən əsər-əlamət qalmamışdı”.

Bu arada yenə Zəki Vəlidini Lenin və sovetlərin Xarici İşlər Naziri Çiçerinin təkidli ilə Əfqanıstan məsələsi ilə bağlı olaraq Əfqanıstanın Xarici İşlər Vəkili Məhəmməd Vəli Xan və onun müavini, sonralar Əfqanıstanın Maarif Naziri, Türkiyə və Hicabda Əfqanıstan səfiri olmuş Feyzi Məhəmməd Xanla görüşür və Əfqanıstan məsələsini müzakirə edir.

Lenin həmçinin Zəki Vəlidini Əfqanıstanda ingilislər məsələsinə aid raportları tədqiq etməyi tapşırır. Zəki Vəlidini bunları yazılı şəkildə hazırlayaraq Leninə göndərir və özü Moskvadan Peterburqa gedir və oradan iki-üç vagon əsgər və arxadaşları ilə fevral ayında Başqurdustana doğru hərəkət edir. Yolda Zəki Vəlidini Trotski və sonralar Marşal olan Budyonnu ilə görüşüb bir çox məsələləri onlarla müzakirə edir. Başqurdustan Cümhuriyyətinin başçısı Haris Yumaqulov Moskvaya çağırıldıqdan İnqilab Komitəsi 25 fevral 1920-ci ildə Zəki Vəlidini Başqurdustan sovet Cümhuriyyətinin başçısı təyin edir. Bu arada Stalinin tapşırığı və təhriki ilə çekist Artyom Zəki Vəlidini qarşı tərxiatlar törədir və hətta onu aradan götürməyə çalışır. Bu iş baş tutmadığından Leninin tapşırığı ilə Stalin Zəki Vəlidini yenidən Moskvaya çağırır. Zəki Vəlidini 30 aprel 1920-ci ildə Moskvaya gedir. Stalin, Kamenev və Leninlə görüşür. Bu görüşdə Lenin siyasət işlədərək Zəki Vəlidini ölkəsindən ayırmaq məqsədi ilə bildirir ki: “Mən sizi yalnız kiçik bir ölkə ölçüsündə deyil, böyük və təkmil Rusiya ölçüsündə bizimlə bərabər çalışa biləcək bir şəxsiyyət olaraq tanıyıram. Ölkənizin işini başqa arxadaşlarınız da yaparlar, siz də ara-sıra gedərsiniz. İndilik burada - mərkəzdə çalışmağa alışın”.

Bu arada Zəki Vəlidini Millətlər İş Komissarlığına üzv təyin edirlər. Stalinin təşəbbüsü və Leninin məsləhəti ilə Zəki Vəlidini Müsəlman Sovet Cümhuriyyətlərinin Konstitusiyasını və Milli məsələlərə dair təkliflər planını hazırlamaq tapşırılır. Sonralar

Leninin adına yazılan Milli Məsələlərə dair bütün fikir və mülahizələr məhz Zəki Vəlidiyə məxsusdur.

Lenin və Stalin tərəfindən Başqurdlarla bağlanan 1919-cu il müqaviləsinin şərtləri də dəyişdirilir. Başqurdustana yarım Muxtariyyət statusu verilərək RSFSR-in tərkibinə daxil edilir, Lenin və Kalininin imzası ilə rəsmən elan olunur. Zəki Vəlidi 1919-cu il müqaviləsinə xatırlatdıqda Lenin ona bildirir ki: “Siz nədən belə əxlaqi nəzəriyyələrdən bəhs edirsiniz? Necə inqilabçısınız?.. Sizin bəhs etdiyiniz müqavilə ... sadəcə bir kağız parçasından ibarətdir”.

Bu dövüdə artıq Başqurdustan Muxtar bir Cumhuriyyət kimi son nəfəsini yaşayır, digər Cümhuriyyətlər, o cümlədən də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti devrilib yerində Sovet hökuməti qurulmuş, Türküstan bolşeviklərin döyüş meydanına çevrilmişdi.

Zəki Vəlidi may ayının sonlarında Moskvada Türkiyəli İttihad və Tərəqqi yetkililərindən olan Camal Paşa, Xəlil Paşa və digər Türk nümayəndələri və həmçinin Qazax, Qırğız, Özbək, Tatar və Azərbaycan kommunistləri ilə görüşərək Türklərlə bağlı məsələləri həll etmək üçün Bakıda Müsəlman Millətlərinin Şərq Konqresini çağırmaq təklifini irəli sürür. Təklif bəyənilir . Vitsegeneralıms Ənvər Paşanın da iştirakı ilə keçiriləcək bu Konqresin planı da hazırlanır. Bolşeviklərin məqsədlərini tam anlamayan Türk nümayəndələrindən fərqli olaraq Lenin, Stalin və digər bolşevik yetkililərin niyyətlərini tam anlayan Zəki Vəlidi bolşeviklərdən ayrılaraq Lenin və Stalindən gizli 6 iyul 1920-ci ildə Bakıya gəlir. Bakıda Zəki Vəlidi Tatar milliyətçisi yazıçı və tədqiqatçısı olan bolşeviklərin repressiyasından ehtiyat edərək Bakıya gələn və “Sibir Tarixi”, “Qazan Tarixi”, “Süeynbikə” əsərlərinin müəllifi Hadi Atlasi və Abdullah Battal, Salman Mümtaz və digərləri ilə görüşərək Türklərin gələcək taleyini müzakirə edirlər. Bu dövüdə Zəki Vəlidinin şəxsən tanıdığı Məmməd Əmin Rəsulzadə və digər böyüklərin əksəriyyəti artıq Azərbaycana tərk etmiş, bəziləri isə gizli fəaliyyətə keçmişdilər.

Bakıda Zəki Vəlidi Moskvadan tanıdığı Türk kommunisti, əslən arnavut olan Mustafa Sübhünün evində qalır. Mustafa Sübhü

Zəki Vəlidini və onunla gələn yoldaşlarını azərbaycanlı Əmin Əfəndizadə və Kırımlı Vəli İbrahimə tapşırır. Zəki Vəlidini “Xatirələr”ində yazır: “Sovet gizli polisinin məni Azərbaycanda deyil, Qazaxıstanda arayacağını bildiyim üçün Bakıda tam sərbəst dolaşdım”.

Bakıda bir həftə qaldıqdan sonra Zəki Vəlidini gəmi ilə Türkmənistanə keçərək avqust ayını Türkmənlər arasında keçirir. Türkmənistanə o, Berdi Xocanın oğlu Kokacan ilə birgə “Türkmənistan” adlı qəzet çıxarır. Moskva və digər yerlərdə olan arkadaşlarına məktublar yazaraq bolşeviklərin məqsədlərini onlara açıqlayır, gələcəkdə nə edəcəklərini, hansı addımlar atacaqlarını bildirir. Türküstan aydınlarını bir araya gətirərək bolşeviklərə qarşı siyasi və hərbi mübarizəyə hazırlayır.

Təşəbbüsü ələ alan bolşeviklər Stalinin göstərişi ilə Bakıda 1-5 sentyabrda keçiriləcək “Şərqi Millətləri Konqresi”ni Milli İşlər Komissarlığı və Müsəlman Kommunistləri Mərkəzi tərəfindən keçirilməsinə nail oldular. Konqresin sədarətinə Zinovyev və Radek gətirildi.

Stalinin şəxsi təşəbbüsü ilə Zəki Vəlidini yaxalamaq üçün Bakı, Həştərxan, Dərbənd, Krasnovodsk və başqa yerlərə üç yüzə qədər adam göndərilir. Onlardan bir çoxu Zəki Vəlidini şəxsən tanıyan çekistlər idi. Buna baxmayaraq, Zəki Vəlidini Türkmən qiyafəsində hərbi gəmi vasitəsilə Bakıya gəlir. Bakıda Türk kommunist Partiyasının binasına gələrək Mustafa Sübhü ilə görüşür. Mustafa Sübhü Zəki Vəlidini Emin Əfəndizadəyə və sonralar Kırım Cümhurbaşi olan Vəli İbrahimova tapşırır. Zəki Vəlidini “Xatirələr”ində yazır: “Emin Əfəndizadə əslən Bakılı olub, 1917-ci ildə Müsavat Partiyası tərəfindən Türküstana göndərilmişdi. Orada onunla görüşmüşdüm. Sonra Türkiyəyə gəldi”.

Bakı Konqresini təmsilçilər olan Qırğız İbrahimov Canuzakov, Başqurd Xaliqov, Bekbayev və Ədhəmov vasitəsilə izləyən və oraya hazırladığı qərarları onlar vasitəsilə göndərən Zəki Vəlidini gələcəkdə Buxarada toplaşmağı da yoldaşları ilə qərarlaşdırdı. Bu Konqresdə Ənvər Paşa, Bəkir Sami Bəy və Yusif Kamal Bəy də iştirak etmişdilər. Fəqət Zəki Vəlidini bolşevik

çekistlər tərəfindən izləndiyindən onlarla Bakıda görüşə bilməmişdi. Zəki Vəlidini liman və vağzalda gizli polislər izlədiyindən o Bakıdan Sumqayıta faytonla, oradan Rusiya Mərkəzi İcra Komitəsi üzvü bileti ilə qatarla Petrovskiyə, oradan balıqçı gəmisi ilə Qazaxıstana, oradan da Xarəzmə gələrək üç il burada bolşeviklərə qarşı həm siyasi və həm də silahlı mübarizəyə başlamışdı.

Nəhayət dünyanın müxtəlif yerlərində olduqdan sonra Türkiyəyə gələn Zəki Vəlidini Toğan ömrünün sonunadək elmlə və müəllimliklə məşğul olmuş, Türk dünyasının tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı fundamental əsərlər yazıb çap etdirmiş onlarla Türk dünyasının müxtəlif yerlərdən Türkiyəyə təhsil almağa gələn gənclər yetişdirmişdir ki, bu gənclər sonradan Türk dünyasının sayılıb seçilən alimlərindən olmuşlar.

Bu böyük Türk mücahidi və elm fədaisi 80 yaşında -1970-ci ildə haqq dünyasına qovuşmuş, İstanbulda dəfn edilmişdir.

Ruhu şad olsun!

Üzeyir Bəy Hacıbəyli

2.14. Türk dünyasının milli iftixarı Üzeyir Bəy Hacıbəyli

Azərbaycan Türklərinin mədəni həyatında böyük rol oynayan, Türk dünyasının milli iftixarı Üzeyir bəy Hacıbəylinin (1885-1948) aydınlar arasında xüsusi yeri vardır. Yazıçı, jurnalist, bəstəkar və ictimai xadim olan Üzeyir bəyin bu məsləklərin hamısında böyük başarılar əldə etməsi onun dahiliyinə dəlalət edir. Fəaliyyəti və ixtisasının rəngarəngliyi ilə dövrünün ən maraqlı şəxsiyyətlərindən olan Üzeyir bəy Şərqin ilk opera yaradıcısıdır. Böyük bəstəkar Üzeyir bəylə böyük söz ustası və böyük ziyalı Üzeyir bəyin bu səviyyədəki vəhdəti dünya mədəniyyət və sənət tarixində nadir hadisələrdəndir.

Üzeyir Əbülhüseyn oğlu Hacıbəyli 18 sentyabr 1885-ci ildə Quzey Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Ağcabədi qəsəbəsində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Atası Əbülhüseyn Hacıbəyli Şuşanın maarifpərvər ziyalılarından biri, anası Ağcabədili Kərbəlayı Ələkbər bəyin qızı Şirin xanımdır. Üzeyir bəyin uşaqlıq və ilk gənclik çağları Şuşada keçmişdir. Azərbaycanın ilk musiqi ocağı kimi şöhrət qazanan Şuşa şəhəri Üzeyir bəyin də ilk yaradıcılıq qaynağı olmuşdur. Üzeyir bəy özü haqqında yazdığı bir yazısında göstərmişdir ki: "Mən, ilk musiqi təhsilimi uşaqlıq zamanı Şuşada ən yaxşı xanəndə və sazəndələrdən almışam. O vaxt mən "Muğam" və "Təsnif" oxuyardım. Səsim xanəndələrin xoşuna gəlirdi. Onlar məni oxudar və öyrədərdilər" (Bax: Qulam Məmmədli, Üzeyir bəy Hacıbəyov 1885-1948. Həyatı və yaradıcılıq sənəməsi, Bakı 1984, səh 7).

Üzeyir bəy ibtidai təhsilini Şuşadakı Camal bəy Fətəlibəyovun İkisinipli məktəbində, sonra Haşım bəy Vəzirovun müdür olduğu mülki rus-tatar məktəbində, daha sonra isə Zaqafqaziya Qori müəllimləri seminariyasında almış, oranı bitirdikdən sonra Cəbrayıl uyezdinin Hadrud kənd məktəbində müəllimlik etmişdir. Üzeyir bəy 1905-ci ildə Bakıya gələrək "Həyat" qəzetində işə girmiş, eyni zamanda 1905-1908-ci illərdə Bibiheybətdə müəllimlik etmiş, "Kaspi" və "Həyat" qəzetlərində

bir sıra publisistik məqalələrlə çıxış etmiş, "İrşad" qəzetində katib işləmiş, Qoqolun məşhur "Şinel" əsərini Azərbaycan Türkcəsinə tərcümə edərək çap etdirmiş, "Rusca-Türkcə və Türkcə-rusca" lüğət tərtib etmiş, 1907-ci ildə Bakıda keçirilən "müsəlman müəllimlərinin Qurultayı"nda iştirak etmiş və katib seçilmiş, 1908-ci ildə ibtidai məktəblərin 1-2-ci şöbələri üçün "Hesab" dərsləri hazırlayıb çap etdirmişdi. İsmayıl bəy Qasıralının redaktoru olduğu "Tərcüman" qəzeti 28 dekabr 1908-ci il nömrəsində bu haqda məlumat verərək bildirmişdi ki, "Hesab məsələləri" dərsləri müəllim Üzeyir Hacıbəylinin əsəridir. Gözəl üsul ilə tərtib edilmişdir... Azərbaycan Türk şivəsində olduğundan məhəlli məktəblər üçün faydalı və lazımdır" ("Tərcüman" qəzeti, 28 dekabr, 1908).

Üzeyir bəy pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı jurnalistlik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuş, 1905-ci ildən başlayaraq əksər dövrü mətbuatda onlarla məqalə və felyeton çap etdirmişdi. "Molla Nəsrəddin", "Kaspi", "Həyat", "Tərəqqi", "İrşad", "İqbal", "Yeni iqbal", "Tərcüman" və digər qəzet və dərgilər Üzeyir bəyin publisist kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır. Üzeyir bəy daha çox Əhməd Ağaoğlunun redaktoru olduğu "İrşad" və "Tərəqqi", həmçinin "Həqiqət" qəzetləri ilə bağlı olmuş, bir jurnalist və publisist kimi bu mətbu orqanlarında parlamiş, 1906-cı ilə qədər "İrşad"ın katibi, 1909-cu ildə gündəlik "Həyat" qəzetinin redaktoru, Əhməd Ağaoğlu 1909-cu ildə Türkiyəyə gedəndən sonra isə "Tərəqqi" qəzetinin müdiri olmuşdursa da sabiq redaktora sonsuz ehtiram əlaməti olaraq, Əhməd Ağaoğlunun redaktor imzasını qəzetdə axıra qədər saxlamışdır. Üzeyir tədqiqatçıların da yazdığı kimi: "1920-ci ilə qədər publisist Üzeyir, bəstəkar və yazıçı Üzeyirlə "çiyin-çiyinə səviyyədə inkişaf etsə də əsrin (XX əsrin - A.M) birinci onilliyində bəzən publisist Üzeyir, yazıçı və bəstəkar Üzeyiri üstələmişdir" (Abdulla Abbasov, Sənətkar ömrü. Bax: Üzeyir Hacıbəyli, seçilmiş əsərləri, Bakı 2005, səh 8).

Üzeyir bəy Hacıbəylinin jurnalistlik fəaliyyətinin son günləri "Yeni iqbal" və "Azərbaycan" qəzeti ilə bağlı olmuş, o, 1915-1916-cı illərdə "Yeni iqbal" qəzetində müdir və baş mühərrir vəzifəsində işləmiş, 1919-cu ildə isə Milli Məclisin orqanı olan

"Azərbaycan" qəzetinin müvəqqəti redaktoru olmuşdur. Ümumiyyətlə XX əsrin iki onilliyi Üzeyir bəyin dövrün qabaqcıl nümayəndələri, ayrı-ayrı teatr cəmiyyətləri, Müxtəlif nəşriyyat və mətbuat orqanları ilə əlaqə və yaxından təmasda olduğu illər kimi xarakterizə edilir.

Belə ki, XX əsrin 20-ci illərinə qədər Azərbaycanda elə bir teatr cəmiyyəti, nəşriyyatı və ədəbi klubu olmamışdır ki, Üzeyir bəy bu və ya digər dərəcədə onlarla əlaqədə olmasın. Bu dövrdə Üzeyir bəy bir tərəfdən güclü sosioloq kimi xalq, dövlət, vətən, əxlaq və məişət məsələləri ilə bağlı ciddi publisistik əsərlər yazmış, digər tərəfdən də dövrünün qabaqcıl ziyalı, maarif xadimi və qüdrətli bəstəkar-yazıçı kimi dövrün demokratik və inqilabi hərəkatı ilə səsleşən ilk iki onilliyi həm Üzeyir bəyin, həm də bütövlükdə Azərbaycan Türklərinin mədəni və siyasi həyatında ən uğurlu və ən əlamətdar illər olmuşdur. Üzeyir bəyin əvəzsiz dühası sayəsində milli operanın əsası məhz bu onilliklərdə qoyulmuş, ilk musiqili komediyalar bu illərdə yaranmış, ilk maarif dərsləkləri və ilk ikidilli lüğət bu illərdə meydana çıxmış, ilk siyasi partiyalar bu illərdə formalaşmış ən başlıcası Azərbaycan milli ziyalılarının gərgin əməyi, əzmi və qeyrəti sayəsində Şərqdə ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu illərdə yaradılmışdır. Üzeyir bəyin bütün bu sahələrdə böyük xidmətləri olmuş, onun bu xidmətləri yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütün Türk dünyası və Şərq üçün əlamətdar hadisə olmuşdur. Onun ən böyük xidməti onda idi ki, o, öz xalqını dərinədən tanıdığından yaşadığı dövrün ictimai-siyasi, etik və estetik xarakteri və zövqünə uyğun siyasi publisistika və musiqi dili ilə danışmış, zəngin daxili dünyasını bütünlüklə Azərbaycan Türklərinin yüksəlişinə sərf etmişdir.

"Leyli və Məcnun" operasından "Arşın mal alan"a qədər qısa bir dövrdə Üzeyir bəy "Ər və arvad", "Şeyx Sənan", "Rüstəm və Söhrab", "O olmasın, bu olsun", "Şah Abbas və Xurşidbanu", "Əsli və Kərəm" kimi ölməz sənət əsərləri yaratmışdır ki, bu əsərlər Üzeyir bəyə əsrlərə sığmayan böyük şöhrət qazandırmışdır.

Üzeyir bəy Avropa musiqi nəzəriyyəsini öyrənmək üçün öncə Moskvaya gedərək, Moskva konservatoriyasının professoru İlyinskiyin kursuna daxil olmuş, harmoniyanı Sokolovskidən,

solfecionu professor Ladioqindən öyrənmiş, daha sonra 1913-1914-cü tədris ilində Sankt-Peterburqa gedərək, professor Qarafatindən dərs almış, Petroqrad Ali musiqi məktəbinin tam kursunun bitirərək vətənə dönmüş və bir-birinin ardınca musiqi təhsili və metodikasına dair yeni-yeni musiqi əsərləri yazaraq çap etdirmişdir. Zamanla səsləşən dərin məzmunlu əsərlər yaradan Üzeyir bəyin əsərləri gerçək mənada Azərbaycan xalq həyatının aynasıdır. XX əsrin başlarındakı Azərbaycan həyatını bütün xüsusiyyətləri ilə bu əsərlərdə artıqlaması ilə buluruz" (Yavuz Akpınar, XIX və XX yüzyıllarda Azer edebiyatı. Bax: Türk dünyası el kitabı, III cild, ikinci baskı, Ankara 1992, səh 639-640).

1914-cü ilin avqust ayında Peterburqdan qayıdan Üzeyir bəy Bakıda "Vətən dili" adlı qəzet çıxarmağa hazırlanmış, "Əsli və Kərəm" operasının şəhər teatrında tamaşaya qoyulmasına rəhbərlik etmiş, ilin sonunda "Harun və Leyla" operasını bəstələmiş, "Rüstəm və Söhrab" operası üzərində yenidən işləməyə başlamışdı. 1915-ci ilin may ayının 1-də Azərbaycanın demokratik ziyalıları və Azərbaycan səhnəsinin qabaqcıl xadimləri Üzeyir bəyin şəərəfinə tamaşa təşkil etmiş, Üzeyir bəy də Azərbaycan teatrını tənəzzüldən qurtarmaq məqsədilə yenidən əməli fəaliyyətə, öz "müqəddəs vəzifəsi"ni yerinə yetirməyə başlamış, "Yeni iqbal" qəzetinə rəhbərlik etmiş, onun baş redaktoru olmuşdur. Onun "Yeni iqbal"dakı fəaliyyəti istər ideya məzmunu, istər sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə onun jurnalist yaradıcılığının davamı idi. Bu qəzətdə çıxan felyeton və məqalələrinin ideyası əsasən, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəyə, mənliliyini itirmiş, qeyrətsiz "intiligent"lərin, boşboğazların tənqidinə həsr edilmişdir.

Üzeyir bəy bu dövrdə məqalə və felyetonlarını daha çox ictimai mövqeyini, fikir və mülahizələrinin, əsərlərinin əhəmiyyət və dəyərini müdafiə etməyə həsr etmiş, ictimai hadisələrə açıq mənfi münasibətini bildirmişdir.

Üzeyir bəy jurnalistlərdən sadə, xalq dilində yazmağı tələb etdiyi kimi, oxuculardan da həm həqiqi jurnalist sözünə ciddi münasibət, həm də milli mətbuata hörmət, qəzet oxumağa həvəs göstərməyi xahiş etmişdir. Bu münasibətlə yazdığı yazılarında Üzeyir bəy jurnalistlərə və oxuculara müraciətlə yazırdı ki: "Gəlin,

öz dilimizi danışaq. Yəni, qəzeti o dil ilə yazaq ki, basavad (savadlı) da başa düşsün, bisavad (savadsız) da... Sən gərək onu oxuyanda bütün hissiyyatın, ruhun inciyə, qəlbin yana, ürəyin xarab ola, başın ağrıya".

Dövrün bir çox ziyalıları Üzeyir bəyə böyük ümidlər bəsləmiş, bir çox dövrü mətbuat haqlı olaraq, onu "XX əsr müsəlman aləminin gözünün ağı-qarası" saymış, onun nadir istedadına yüksək qiymət vermiş, oxucuları onun əsərlərində toxunduğu ictimai problemlərə biganə qalmamağa, kinayələrindəki örtülü mənalara axtarış tapmağa çağırıbmışdılar.

Öz əsərlərində Azərbaycan Türkünün fərdi və ictimai həyatının dərinliklərinə nüfuz edən Üzeyir bəy Hacıbəyli sözün həqiqi anlamında Azərbaycan xalq həyatının güzgüsüdür. Yaradıcılığa bir yazıçı və jurnalist kimi başlayan Üzeyir bəy Sovet dövründə daha çox musiqi sahəsində çalışmış, xalqının zövqünə, ruhuna uyğun dərin məzmunlu musiqi əsərləri yaratmışdır ki, bunların içərisində 1937-ci ildə yazdığı və 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadasında birinci yer tutan "Koroğlu" operası bəstəkarın musiqi yaradıcılığının zirvəsi sayılır. "Koroğlu" operası Üzeyir bəyin "Dünyagörüşünün milli mahiyyəti, Üzeyir fantaziyası və istedadının qüdrət və əzəmətinin ifadəsi idi. Xalqilik, vətənpərvərlik ideyaları ilə yığrulan "Koroğlu" operası yalnız bir musiqi əsəri kimi deyil, həm də klassik irsə, xalqın tarixinə, el ədəbiyyatına yanaşmaq, onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmək və xüsusilə də mədəni irs və folklor ənənələrinin müasir dövrün tələb və prinsiplərinə uyğun davam etdirməyin gözəl nümunəsi idi... Əsər eyni zamanda Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqlarla dolu zəngin tarixini, xalqın əyilməzliyini əks etdirən, təbliği bir əsərdir" (Abdulla Abbasov, Sənətkar ömrü. Bax: Üzeyir Hacıbəyli, seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı 2005, səh 13).

Üzeyir bəy bütün mənalı həyatını, bilik və bacarığını mənsub olduğu Türk millətinin yüksəlişinə, onun mədəniyyətinin, musiqi elmi və musiqi sənətinin inkişafına, dünya səviyyəli kadrların yetişdirilməsinə, Azərbaycan musiqi tarixi və musiqi nəzəriyyəsinin yaradılmasına, müxtəlif musiqi məktəblərinin və Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının açılmasına sərf etmişdir.

Üzeyir bəy "Leyli və Məcnun", "Koroğlu" kimi cahanşümul operalar, "O, olmasın, bu olsun" və "Arşın mal alan" kimi əbədiyaşar musiqili komediyalarla yanaşı, musiqi təhsili və metodikasına aid dərslik və dərs vəsaitləri, "Azərbaycan Xalq Türk musiqisinin əsasları", "Azərbaycan xalq mahnılarının adlarını öyrənmək üçün təlim", "Çahargah" mövzusunda "Birinci fantaziya", "Şur" üzərində "İkinci fantaziya" və s. kimi monumental əsərlər yazaraq mənsub olduğu millətin qəlbində əbədi iz buraxmışdır.

XX əsr Azərbaycan tarixi Üzeyir bəyə öz qızıl səhifələrində yer ayırmış, onu əsrin ən böyük ziyalılarından biri, milli operanın banisi, musiqili komediya janrının ilk yaradıcısı, mahir jurnalist, yeni publisistik ədəbiyyatın banilərindən biri, ilk maarif və mədəniyyət işçisi, qüdrətli bir dramaturq və pedaqoq kimi qəbul etmişdir.

Onun mənalı və zəngin ədəbi-bədii irsi hər cəhətdən kamil, müdrik ziyalı şəxsiyyəti, bir nümunə, məftunedici musiqisi qəlbləri oxşar bir simfoniyaadır.

Üzeyir bəy Hacıbəyli 1948-ci ildə 63 yaşında Bakıda vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir. Ruhu şad olsun!

Üzeyir sənəti, Üzeyir irsi haqqında xeyli elmi-nəzəri məqalə və tədqiqat əsərləri yazılmış və bundan sonra da yazılacaq. Biz bu dahi şəxsiyyətə, əsil ziyalıya həsr etdiyimiz bu kiçik yazımızda ədibin jurnalistlik fəaliyyətinin zirvəsi sayılan publisistik yaradıcılığına az da olsa işıq tutmağa çalışacağıq.

Üzeyir bəyin jurnalistlik fəaliyyəti və ədəbi-publisistik irsi haqqında ən geniş tədqiqat əsəri Mir Abbas Aslanovun "Üzeyir Hacıbəyov - jurnalist" adlı əsəridir (Bax: Mir Abbas Aslanov, Üzeyir Hacıbəyov - jurnalist, Bakı 1985).

Bu əsərdə müəllif Üzeyir bəyin mətbuata gəlişi, "İrşad", "Həyat", "Tərəqqi" və "Molla Nəsrəddin"-lə əməkdaşlığı, publisistik yaradıcılığının ümumi xarakteristikasından bəhs etmiş, üzeyirşünaslıqda o dövrə qədər məlum olmayan bir sıra arxiv sənədlərini üzə çıxarmış, dövrünə görə sanballı bir tədqiqat əsəri meydana gətirmişdi. Lakin əsər sovet dövründə yazıldığından müəllif bütün məsələlərə sovet ideologiyası prizmasından

yanaşmış, "İrşad" və "Tərəqqi" qəzetlərinin redaktoru Əhməd bəy Ağayevi "İrşad" qəzetinin əsas yazarlarından olan Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Kamalı, milli ziyalılarımızdan olan Haşım bəy Vəzirovu "təfriqəçi", "Tərcüman" qəzetinin baş redaktoru, məşhur "dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyasının müəllifi İsmayıl bəy Qasıralını "məsləkini dəyişən", "sifətdən-sifətə düşən", Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından olan milli ziyalı Əlimərdan bəy Topçubaşovu "qorxaq kadet" adlandırmış, onları "pantürkizm və panislamizm"də ittiham etmiş, az qala Üzeyir bəyi onlara qarşı mübarizə aparan bir şəxs kimi qələmə vermiş və onu sosializm ideyalarının təbliğatçısı kimi göstərməyə cəhd göstərmişdir (Bax: Mir Abbas Aslanov, Üzeyir Hacıbəyov - jurnalist, Bakı 1985, səh 21-41, 68).

Üzeyir bəy istisnasız olaraq bütün əsərlərində çar hökumətinin öz qarımış vücudunu saxlamaq məqsədilə dəbdən düşmüş uğursuz idarəçiliyinə, oyuncaq Dövlət Dumasına, məmur mundiri geyib zorakılıq edənlərə, simasız cızma-qaraçılara, dövrə, zamana uyğun gəlməyən köhnə adətlərə, bir sözlə, ictimai inkişafa mane olan iqtisadi, mədəni və siyasi-hüquqi tərəqqiyə əngəl törədən nə varsa, kim varsa hamısını öz publisist qələmi ilə ifşa etmişdir.

XX yüzilliyin I və II onilliyində Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya, Yaxın Şərq və Qərbi Avropada ictimai-siyasi və mədəni həyatın elə bir ciddi məsələsi, mühüm hadisəsi yoxdur ki, Üzeyir bəyin publisistik güzgüsündə öz əksini tapmamış olsun. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə yeni realist-satirik publisistikanın və hekayənin, Mirzə Ələkbər Sabir yeni satirik şeirin bayraqdarları idilərsə, Üzeyir bəy inqilabi-demokratik publisistikanın yeni çalarlarının, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "misli görünməyən yeni, realist məzhəkələrin yaradıcısı" olmuşdur (Bax: Əli Sultanlı, Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən, Bakı 1964, səh 276).

Özünün publisistik yazılarında çar Rusiyasının Duma və Dövlət Şurası siyasəti ("Dövlət Dumasının qurulması", "Dövlət Dumasının buraxılmasına dair", "Dumada müsəlman fraksiyası", "Dövlət Şurası və Rusiya müsəlmanları", "Dövlət Duması

buraxılacaqmı, yoxmu?", "Hökumət bəyannaməsi və Duma", "Dövlət Duması", "Hökumət və Duma", "Dumanın halı", "İkinci Duma" və s), müstəbid İran şahının zülm və istibdadı ("İran işləri", "İranda inqilab", "İran və "Novoye vremya"" və s), İngiltərə, Avstriya, Fransa, Almaniya, İspaniya və Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti ("Dövlətlər gəzirlər", "Mədəni ingilislərin vəhşi yırtıcılığı", "Gələcək avropa konfransı", "Qalmaqal", "Köçürtmək məsələsi", "Dərin quyular", "Rusiyaya dair" və s) kəskin tənqid və ifşa edilmişdir. (Bax: Üzeyir Hacıbəyli, Seçilmiş əsərləri, iki cildə, Bakı 2005, I cild, səh 374, 376, 387, 388, 389, 396; II cild səh 39, 86, 90, 207, 238, 250, 265, 271, 280, 284, 287, 291, 312 və s.).

İstər adı çəkilən əsərlərində, istərsə də onlarla "Ordan-burda" və "O yan - bu yan" başlıqlı felyeton, pamflet, qaravəlli, miniatür və hekayələrində Üzeyir bəy müasirlərinin çoxundan fərqli olaraq etibarlı informasiya mənbələrindən məlumatlar alaraq Dumada baş verən hadisələrdən, çar hökumətinin özbaşınalığından, dərinlən izlədiyi İran "Məşrutə inqilabı"ndan oxuculara "xoruz səsi eşitməyən" xəbər və məlumatlar çatdırmış, Qərbi Avropa imperializminin müstəmləkəçilik siyasətini, imperialist Qərb dövlətləri və Rusiyanın Osmanlı İmperatorluğunu parçalayıb ərazilərinə sahib çıxma siyasətlərinin iç üzünü açıb göstərmiş, İranda əksinqilabın arxasında duran beynəlxalq irtica qüvvələrini, ilk növbədə ingilis imperializmini kəskin tənqid etmiş və göstərmişdir ki: "Yevropa öz-özlüyündə baxırsan ki, mütəməddin, mütərəqqi, hürriyyətpərvər, insaniyyətcüstər bir aləmdir". Lakin politikası məxluqu hürriyyət və mədəniyyət işığına çıxarmaq deyil, məxluqun üstündə hökmfərma olmaqdır" (Bax: "İrşad" qəzeti, 13 avqust 1906, 190-cı nömrə) və ya : "..."Azadlıq sayəsində dolanan mədəni ingilislər XX əsrdə də adam öldürməkdən, yəni qatillikdən əl götürməyiblər. Özü də kimi öldürürlər? Sahibsiz, başsız, əl-ayaqsız əhalini! Nə tövr öldürürlər?... Arvadların ah-naləsinə, kişilərin yalvarmağına baxmayıb, dürlü-dürlü cövr və sitəmdən sonra öldürürlər! Harada öldürürlər? Misirlilərin sahibsiz qalmış öz vətənlərində. Təəccüb burasıdır: ingilis hökumətinin belə vəhşi yırtıcılığına azad və

mədəni ingilis parlamenti, yəni ingilis camaatı bir söz belə deməyib... Bu isə mədəniyyət üçün nə böyük istehzadır... Bu "liberalizm" sözünü ayaq altına alıb, tapdalamaq deyilmi?!. Bilirsinizmi, ingilislərin Misir əhalisinin başına gətirdikləri bu cinayətlər Misir əhalisindən intiqam alıb onu vahiməyə salmaqdan ibarətdir. Çünki Misirlilərin meyli və məhəbbəti Osmanlı dövlətinə olub, qasiblərə qarşı isə qəlblərində yalnız bir nifrət bəsləyirlər" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax:Üzeyir Hacıbəyli, Seçilmiş əsərləri, II cild, səh 239).

Üzeyir bəyin şəxsi keyfiyyətləri, fərdi xüsusiyyətləri, dünyagörüşü, onun publisistikasının "ətinə-qanına" hopmuşdur. O, istər satirik hekayələrində, istərsə də kiçik səhnəciklərində, istər misilsiz məzhəkələrində, istərsə də felyeton və siyasi məzmunlu məqalələrində elə ciddi məsələlərə toxunmuşdur ki, bu əsərlərin hər biri onun çap olunduğu qəzetin hakimiyyət tərəfindən bağlanmasına əsas verirdi. Zətən də "İrşad" və "Tərəqqi" qəzetləri hökumət tərəfindən qapadılmışdı.

Üzeyir bəyin publisistikasını səciyyələndirən onun ideyalılığı, operativliyi, uzaqgörənliyi, hadisələri qabaqlamaq bacarığı, gülüş, eyham, kinayə, məsxərə, yumor, satira və onların sintezindən yaranan əsas cəhətlərdir. Ədib dövrü mətbuata yüksək qiymət vermiş, qəzeti bilik mənbəyi, informasiya daşıyıcısı, insanlar və xalqlar arasında əlaqə və ünsiyyət vasitəsi, müəyyən ideya uğrunda mübarizənin kəsərli silahı saymış və göstərmişdir ki, mətbuat hürr olmalıdır. Millətə, camaata bir təhlükə üz verəcəyi zaman qəzet dördgözlü olmalıdır ki, təhlükə bir tərəfdən üz verdikdə, digər tərəfdən qabağı alınsın. Qəzeti xalqın qiymətli "dərs kitabı" adlandıran Üzeyir bəy qeyd edirdi ki, hər bir qəzetin və qələm sahibinin müəyyən məsləki olmalıdır. Çünki "Məslək hər kəsin etiqad etdiyi yoldur" - deyən publisist göstərir ki: "Məsləkin yaxşısı da var, yamanı da. Məsləksizlik yoxsulluqdur, əxlaqın pozğunluğudur. Məsləksiz insan yaman məsləkli adamdan daha zərərli" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: "Həqiqət" qəzeti, 25 dekabr 1909, I nömrə).

Üzeyir bəyin fikrincə, müqəddəs məslək cəmiyyətin xoşbəxtliyinə, ümumxalq mənafeyinə, əmin-amanlığa, millətin

tərəqqisinə xidmət etmək, zülmün, cəhalətin əleyhinə çıxmaq, fitnə-fəsaddan uzaq olmaqdır. Ədibin qənaətinə görə, məslək sahibi olmaq jurnalistin vətəndaşlıq simasını, ictimai mövqeyini müəyyən edən keyfiyyət olduğundan jurnalist əlinə qələm götürəndə hər hansı bir hadisə və məsələ barəsində həvəslə, ürəyinin qanı ilə yazmalıdır. Əsarətin, hökumət məmurlarının qəddar rəftarının yamanlığını gözəlcə anlamaq və anlatmaq jurnalistin vicdanı vəzifəsi olmalıdır. Xalqa xidmət edən qəzet də, vətəndaş jurnalist də həqiqətpərəst, doğruçu olmalıdır. Əks təqdirdə yalan məlumat verməklə, əsası olmayan xəbər yaymaqla, xəbərsiz olduğu məsələlərin müzakirəsinə girişməklə qəzet özünü hörmətdən salar, jurnalist bədnam olar. Ədib yazır: "Bir qəzet ki, yalançıya deyir peyğəmbərsən, doğruçuya deyir bizə düşmənsən, onun özü nə, sözü nə?!" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: "İrşad" qəzeti, 17 aprel 1906, 91-ci nömrə).

Üzeyir bəy bir publisist kimi daha çox ictimai-siyasi məzmun və bədii dəyəri olan felyetonlar yazmışdır. Çünki felyeton əslində həm publisist, həm də ədəbi "səlahiyyəti" olan əsər növüdür. Felyeton bu hər iki "səlahiyyətini" eyni dərəcədə ifa etməli, müvazinəti gözləməlidir. Əgər bu iki tərəfdən hər hansı biri üstünlük təşkil etsə, felyeton öz dəyərini itirər, o heç felyeton olmaz. Ədib bütün felyetonlarında məhz bu tarazlığı qoruyub saxlamışdır. O, öz felyetonlarının başlanğıclarının belə bir-birinə oxşamayan, müxtəlif fəndlərdən məharətlə istifadə edərək başlamışdır. Jurnalist öz felyetonlarının nağıl, lətifə, oxucuya müraciət, atalar sözü, məsəl və ayrı-ayrı söz və ifadələrin şərh və izahı ilə başlamışdır ki, bu da onun fedyetonlarının satirik hekayələrindən, pamfletlərindən, qaravəlli və miniatürlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Bir publisist kimi Üzeyir bəy gözəl böilirdi ki, publisistikanın vəzifəsi sadəcə məlumat və hadisələri təsvir etmək deyil, insanların şüuruna, qəlbinə təsir etməklə onları ictimai həyatı dəyişdirməyə hazırlamaq işinə xidmət etməkdir. Mütəfəkkirin bədii publisistikası, əsasən satira və zahiri polemikadan ibarətdir. Ədib ya tənqid etdiyi şəxslə üz-üzə dayanaraq sözünü açıq-aşkar onun üzünə deyir, ya da bədii publisistikanın bu formasından bir

vasitə kimi istifadə edərək ictimai bəlanı və ya satirik tipi tənqid edir.

Tənqidi realizmi həqiqi sənət yolu hesab edən Üzeyir bəyin polemikaya, elmi mübahisəyə və müzakirəyə meyilli olması onun həm publisistikasını, həm də redaktorluq fəaliyyətini səciyyələndirən mühüm xüsusiyyətlərdəndir.

Üzeyir bəy əsərlərində bəşəri ideyalar, ali fikirlər təbliğ etmiş, xalqa və vətənə dəyən zərər və ziyanı "görüb dinməməyi, danışmamağı xəyanət və vicdansızlıq" adlandırmışdı. Bu işdə o, jurnalistləri və müəllimləri daha mübariz olmağa, "millətə xidmətçi" olmağa, "müqəddəs vəzifələri layiqincə icra etməyə", yeri gələndə xalqa "vəkillik etməyə" səsləmişdi. Öz mənfəətini xalqın mənfəətindən üstün tutan, hər cür xəyanət və cinayət etməyə hazır olan, yalandan "millət, millət" deyib özlərini xalq mənafeyinin müdafiəçisi kimi göstərən, ictimai fikri aldatmaq məqsədi ilə sinələrinə döyən "millət canıyananı" rolunda çıxış edən "intelligentlər"ə qarşı isə Üzeyir bəy göstərmişdi ki, "Milləti qabağa aparmaq hər yoldan ötənin işi deyil! Nə etsəniz də, lap mil dursanız da sizdən bir şey çıxmaz! Durun kənara! Yazıq milləti damaq etməyin". Və ya: "Deyək, məsələn, indi bu gün sən özünə "millətpərəst" deməsən, çörək pulu çıxmayacaqdır. Nə zərəri var, lotuluğa sal, deynən ki, millətpərəstəm! Sonra iş elə düşər ki, gərək labüd sosialist olasan. Nə zərəri var, lotuluğa sal, deynən ki, sosialistəm! Sonra lazım olar ki, deyəsən panislamistəm. Nə zərəri var, lotuluğa sal, deynən ki, panislamistəm!" Ədib açıq-aşkar görürdü və göstərirdi ki, bu cür dırnaqarası millətpərəslər, intelligentlər əslində vətəni, milləti, məsləki qara pula satan, milli şüurdan məhrum dırnaqarası ziyalılardır. Ədib belə dırnavqarası ziyalılara gülür, onları məsxərəyə qoyurdu.

Üzeyir bəyin gülüşü də öldürücü və düşündürücü gülüş idi. Onun gülüşü həm islahedici, həm də ifşaedici gülüş idi. O, bu gülüşləri hər şeydən əvvəl xalq yumoru və satirasından, klassik Azərbaycan və dünya yazılı ədəbiyyatından öyrənmiş və onları öz yaradıcılığında məharətlə tətbiq etmişdir. Ədib həm ideya-siyasi dünyagörüşü, həm də sənətkarlığı ilə milli və təkrarolunmaz şəxsiyyətdir. Bunun nəzərə alan Üzeyir tədqiqatçıları göstərirlər ki:

"Üzeyir bəyin gülmək qabiliyyəti özünəməxsusdur - Üzeyir gülüşüdür. Onun milli xarakteri müəyyən tarixi dövrlə şərtlənən predmetdən başlanır, sənətkarın məsləkindən, qarşıya qoyduğu məqsəddən, tənqid obyektinə münasibətindən irəli gəlir, rəngarəng gülüşdoğurma vasitələri ilə tamamlanır. O, hikmətli xalq kəlamlarını, frazeoloji ifadələri aydın məqsəd üçün - ürəyindəkiləri həm bisavad, həm də savadlı oxucularına anlatmaq, onları həyata səsəmək məqsədilə işlədirdi" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Mir Abbas Aslanov, göstərilən əsəri, səh 80).

Müasirlik Üzeyir bəyin bədii və satirik publisistikasının canı, bəzəyidir. Jurnalistlik fəaliyyətində həmişə hərəkətdə olan Üzeyir bəy çox vaxt ictimai-siyasi hadisələrin ən qaynar yerində olmuş, günün ən aktual məsələlərinə toxunmuşdu. Ədibin yaradıcılığının bu xüsusiyyəti müasirləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş, dövrü mətbuatda müsbət anlamda "nadinc jurnalist" (Molla Nəsrəddin) adlandırılmış, elmi-ədəbi və bəstəkarlıq fəaliyyəti təqdir edilmişdir. Zamanın nəbzini tutmaq, ictimai həyatın doğurduğu problemləri ümumxalq müzakirəsinə çıxarmaq, xalqı birliyə çağırmaq, birliyin yol və vasitələrini göstərmək ədibin ən ümdə vəzifəsi olmuşdur. O, bu vəzifələri yerinə yetirməklə xalqın maariflənməsinə çalışmış, geniş oxucu kütləsini mədəni həyata səsləmiş, oxucuları gözüaçıq olmağa alısdırmış, mikrobları millətin bədənindən kəsib atmağa" çağırmışdır.

Doğma ana dili olan Türkcəni sonsuz məhəbbətlə sevən Üzeyir bəy ana dilini millətin varlığı üçün mühüm vasitə "rifah və səlamət üzrə əmr etməsinə zor təsiri olan amil" saymış və göstərmişdir ki: "Bir millətin ki, dili batdı, onda o millətin özü də batar. Çünki bir millətin varlığına... səbəb onun dilidir" (Bax: "Həqiqət" qəzeti, 24 yanvar 1910, 18-ci nömrə).

Bütün mənalı həyatını Türk millətinin yüksəlişinə həsr edən Üzeyir bəy aid olduğu millətin qəlbində əbədi taxt qurmuşdur.

Ruhu şad olsun.

Əhməd Hikmət Bəy Müftüoğlu

2.15. Böyük Türklük Bulağının Çağlayanlarından Əhməd Hikmət Bəy Müftüoğlu

Millətləri millət edən və insanlıq aləmindəki yerlərini müəyyənləşdirən ən mühüm dəyərlərdən biri də o milləti hərtərəfli təmsil edə biləcək böyük şəxsiyyətlərin mövcudluğudur. Ona görə də hər bir millət yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlərini daim gündəmdə saxlamalı, onlara sayğı göstərməlidir ki, gələcək nəsillər onlara bənzəməyə çalışsın, mənsub olduğu milləti yüksəlsinlər. Türk dünyasında belə böyük şəxsiyyətlərdən biri də Turançı romantik hərəkatın ən ünlü nümayəndələrindən Böyük Türkçülük Bulağının ilk çağlayanlarından olan Əhməd Hikmət Bəy Müftüoğludur.

3 iyul 1870-ci ildə İstanbulda ahadan olan Əhməd Hikmət Bəy 7 yaşında ikən atası Yəhya Səzai Əfəndi vəfat etmiş, böyük qardaşı, Dövlət Şurasının üzvü Əhməd Rəfik Bəyin himayəsi altında öncə Süleymaniyə Məhəllə Məktəbini, sonra Soyuqçeşmə Hərbi Rüstiiyəsini, daha sonra isə Aksaray Mahmudiyyə Vəfki Rüstiiyəsini bitirərək Qalatasaray Sultaniyyəsinə daxil olmuş, 1888-ci ildə buranı bitirərək 1889-cu ildə Xarici İşlər Nazirliyinin Konsulluq Xidmətləri dəftərxanasında məmurluq həyatına başlamışdır.

Konsulluqda məmur olaraq çalışdığı dövrdə boş vaxtlarında fransızcadan əsərlər tərcümə edərək Türkcə qəzet və jurnallarda dərc etdirmiş, lakin bu tərcüməçilik işi Əhməd Hikmət Bəyi təmin etmədiyindən o, artıq tərcüməçilikdən vaz keçmiş, dörd ay sensor vəzifəsində çalışdıqdan sonra öncə Marsilya və Pirəyə, 1890-cı ildə Potiyə, daha sonra isə Kırımın Kerç şəhərinə diplomat olaraq göndərilmiş, 1896-cı ildə İstanbula dönərək 1908-ci ilə qədər Xarici İşlər Nazirliyində məmur olaraq işləmişdir. Bu vəzifələrdə çalışdığı dövrlərdə həm də 1898-ci ildən 1908-ci ilə qədər özünün oxuduğu Qalatasaray Sultaniyyəsində müəllimlik edən Əhməd Hikmət Bəy həm aşağı, həm də yuxarı siniflərdə imla, qiraət, Türkcə və ədəbiyyatdan dərslər demişdir. Bundan sonra bir il Ticarət və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində “Ticarət İşləri Gənəl Müdiri” vəzifəsində çalışdıqdan sonra Xalacyan Əfəndi ilə

aralarındakı anlaşılmazlıq üzündən bu vəzifədən istefa vermiş və Xarici İşlər Nazirliyində “Ticarət İşləri Müdiri” vəzifəsində çalışmışdır. 1910-1912-ci illərdə İstanbul Universitetində ədəbiyyat fakültəsinin Alman və Fransız ədəbiyyatı tarixi kafedrasında professor kimi çalışan Əhməd Hikmət Bəy “Balkan hərbi”ndən sonra 1912-ci ildə “Budapeşt Baş Konsulu” təyin edilmişdi. Vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq Əhməd Hikmət Bəy İstanbuldan ayrılsa da məqsədləri “Türk” adı daşıyan bütün qövmlərin keçmiş və o dövrdəki əsərlərini, tarixlərini, dillərini, ədəbiyyatlarını, etnoqrafiyalarını, ictimai vəziyyətlərini, mədəniyyətlərini, Türk dünyasının keçmiş və o dövrdəki coğrafiyasını araşdırıb ortaya çıxarmaqla bütün dünyaya yaymaq, Türklüyü və Türkçülüüyü yüksəltmək olan “Türk dərnəyi”, “Türk Yurdu”, “Türk Bilgi Dərnəyi”, “Türk Ocağı” olan Türkçülük dərnəkləri və onların orqanlarında 1908-1912-ci illərdə olduğu kimi yurd dışında olduğu dövrlərdə də yaxından iştirak etmiş, sanballı əsərlər nəşr etdirmişdi.

1912-ci ildə Budapeşt Baş Konsulu göndərildiyindən “Türk Yurdu” nun qurucularından biri olan Müftü oğlu Əhməd Hikmət Bəyin yerinə İdarə Heyətinə Ziya Göyalp Bəy seçilmişsə də Müftüoğlu ölümünə qədər bu dərgi ilə əlaqəsini kəsməmiş, Türkçülük yolundakı fəaliyyətini davam etdirmişdir. Böyük Türkçü Macarıstanda diplomat işlədiyi dövrdə burada Türklər haqqında bir çox məruzə və məqalələrlə çıxış etmiş, Türklərin Avropalılar tərəfindən tanınmasına və beləliklə də Avropalıların Türklər haqqındakı yanlış bilgi və qənaətlərinin düzəldilməsinə çalışmış və qismən də olsa buna nail olmuşdu. Bu illərdə böyük Türkçü ədəbin bir çox əsərləri Macar, Alman və Fransız dillərinə tərcümə edilmiş, Avropanın məşhur Ensiklopediyalarında müəllif haqqında bioqrafik yazılar dərc edilmişdi (Bax: The Encyclopedia of İslam, Vol. I Leyden-London 1913, səh.198; Uj Jdök Lexikona, Budapeşt 1936, c.I, səh.142. və c.)

“Türk Yurdu Cəmiyyəti”nin qurucuları olan “Milli Şair” Mehmed Emin Yurdaqulla “Milli ədib” Müftüoğlu Əhməd Hikmətin səmimi dostluğu, əqidədaşlığı, “Türkçülük” məfkurəsi uğrunda birgə mübarizələri bir-birlərinə yazdıqları səmimi

məktublarda da öz əksini tapmışdı. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, bərabər çalışdıqları Türk Ocaq və Dərnəklərində Türkçülük yolunda əl-ələ, könül-könülə yürümüş bir “Milli Şair” ilə bir “Milli Yazar” arasındakı dərin dostluq və sevgi bağlarını açıqlayan Əhməd Hikmət Bəyin Budapeştdən Yurdaqla yazdığı bu məktublarındakı əsil duyğular Milli Şairimiz Mhmed Emin Yurdaqulun da Türklük üçün çarpan ürəyini doldurmuşdu. Milli Şairimiz Yurdaqulun Türk yazıçıları içərisində ən çox sevdiyi Əhməd Hikmət Bəy ilə Ömər Seyfəddin olmuşdu (Bax: Dr. Tevetoglu Fethi, Milli Şairimiz Mehmed Emin Yurdakul, I “Kopuz”, 15 ağustos 1939, sayı: 5, səh.172).

Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə Müftüoğlu Əhməd Hikmət Bəy bir çox yüksək elm və siyasi, xüsusilə mədəniyyət və sənət dairələrində böyük nüfuz qazanmış, ənənəvi Türk-Macar dostluğunun isti və səmimi bir surətdə qüvvətlənməsini bir diplomat kimi tam başari və qabiliyyətlə həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdu. Bu təmsilçilik diplomatın vəzifəsindən daha çox qəlbindəki məfkurəni ürəkdən sevməsi ilə bağlı idi. Çünki Macarıstanda Türkçülük idealına xidmət etmək fürsəti bulmuş, Türk irqindən olan bir millətin paytaxtında rəsmi fəaliyyəti ilə yanaşı, Türk-Macar sevgisini qüvvətləndirməyə, iki qardaş milləti mədəniyyət sahəsində bir-birinə bağlamağa eşq və imanla çalışmışdı. Müəllifin “Tevhidi-Efkar” qəzetində dərc etdirdiyi “Türk və Macar dilləri” üzərində apardığı araşdırmaları bu illərin məhsuludur (Bax: Müftüoğlu Ahmed Hikmet, Türk ve Macar dilləri, “Tevhidi-Efkar”, № 265, 5 mart, hicri 1338; № 270, 10 mart, hicri 1338; № 310, 19 nisan (aprel), hicri 1338). Bu silsilə məqaləsində Əhməd Hikmət Bəy Macarların Türk olmasını, Türk-Macar dil yaxınlığını, Macarların XI əsrdə zorla xristianlaşdırıldığını, onların “Ural-Altay” qoluna mənsub olduqlarını elmi dəlillərlə sübut etmişdir (Bax: Ahmed Hikmet, Türk ve Macar lisanı hakkında tecrübe, “Türk Yurdu” dergisi. İstanbul, hicri 1341, səh.414-417).

O dövrün Türk və Macar qəzet və jurnalları böyük Türkçünün Macarıstanda qazandığı böyük başari və sevgini müxtəlif vasitələrlə sütunlarında sıx-sıx əks etdirmişdilər. Əhməd

Hikmət Bəyin başarusı o qədər böyük əks-səda oyatmışdı ki, Budapeşt Maarif Nazirliyi keçmişdə Macarıstanda valilik etmiş Türk paşalarının məktub və yazışmalarını yayımlamış, Budapeştdə Türkcə məktəblər açılıb kurslar təşkil edilmiş, “Viqszinhaz” adlı Komediya Teatrında Türkcə əsərlər oynanmış, Budapeştdə yeni bir cami tikdirilmiş, Macar Millət Məclisi İslam dinini rəsmi dinlərdən biri olması haqqında qanun qəbul etmiş, Macarıstan “Qızıl Xaç Cəmiyyəti” Topqapı və Maltəpə xəstəxanalarında işlətmək üçün Türkiyəyə tibbi ləvazimat göndərmiş, Macar Sənaye və Kənd Təsərrüfatı Məktəbləri ilə Macar Universitetinin Türix fakultəsi hər il yüz Türk tələbəni pulsuz oxutmağı öhdəsinə götürmüşdü. Budapeştdə Universitetin bulunduğu qədim və çox böyük bir prospektə “Beşinci Sultan Mehmed Caddəsi” adı verilmiş, Budapeşt jurnalistlərindən M.Pal Bodo Türk milli savaş şəirlərini Macar dilinə çevirərək yayımlamışdı. Əhməd Hikmət Müftüoğlu və onun çox sevdiyi həyat yoldaşı Suad Xanım və müavini şair Enis Behiç Koryürəyin təşəbbüsü ilə Macarıstandakı məşhur Türk “Gül Baba” türbəsi təmir edilərək möhtəşəm bir hala gətirilmiş, bəzədilərək muzeyə şevrilmişdi (Bax: Dr. Fethi Tevetoğlu, Türk Ansiklopedisi “Gülbaba” maddəsi, cild: XVIII, səh.137-140)

Osmanlı İmperatorluğunun Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində məğlub olması ilə əlaqədar olaraq Budapeşt Konsulluğu ləğv edilmiş və Əhməd Hikmət Bəy 1918-ci ildə İstanbula dönmüşdü. İki il Almaniya, Avstriya və Macarıstanda komissiya sədri vəzifələrində çalışmış, sonra qatarla Avstriyadan İtalyaya, 1921-ci ildə gəmi ilə Triyestedən Venedikə, oradan da Aralıq və Ege dənizi yolçuluğunu da tamamlayaraq İstanbula dönmüş, 1924-cü ildə Xəlifə Əbdülməcid Əfəndinin Saray Naziri vəzifəsinə təyin edilmişdi. Xəlifəlik ləğv edildikdən və Xəlifə Əbdülməcid Əfəndi 5 mart 1924-cü ildə ailəsi ilə birlikdə ölkədən çıxarıldıqdan sonra Əhməd Hikmət Bəyin bu vəzifəsinə də son qoyulmuşdu.

1926-cı ildə Ankaraya Xarici İşlər Hazirliyinin Konsulluq Xidmətləri və Ticarət Baş Müdirliyinə gətirilən Müftüoğlu Əhməd Hikmət Bəy həmin il ərzində öncə Xarici İşlər Nazirliyi Müstəşarlığına vəkil, az sonra isə Müştəşar olaraq təyin edilmişdi.

Paytaxtdakı qısa xidməti dövründə Türk ocaqlarının Mədəniyyət Bölmünün rəhbəri vəzifəsində də çalışan dəyərli Türkçü Əhməd Bəy burada ədəbiyyat və musiqi tariximizə aid araşdırmaları, Türkcənin alınma kəlimə və qaydalarından arınması, Türk imla və qrammatikasının təsbiti yolundakı əsərləri ilə də millətimizə böyük milli xidmətlər göstərmişdir. Xarici İşlər Müstəşarlığında ağır çalışmalar nəticəsində zəif düşən məfkurə adamı bu vəzifəsindən istefa verərək paytaxtdan ayrılmaq zorunda qalmış, İstanbulla dönmüşdü. Mədə və qaraciyər xərçəngindən əziyyət çəkən Milli Ədib 24 mart 1927-ci ildə Taksimdəki Fransız xəstəxanasına gətirilmiş, lakin böyük acı çəkən diplomat, yazar, alim və Türkçü öz istəyi ilə xəstəxanadan öz evinə gətirilmiş və 19 may 1927-ci ildə vəfat etmişdir.

Böyük Türkçünün acı xəbəri bütün Türk dünyasını sarsıtmış, Müftüoğlunu sevən və sayanların omuzlarında “Maska Məzarlığı”na gətirilərək vəsiyyətinə uyğun olaraq sevimli həyat yoldaşı Suad Xanımın qəbri yanında dəfn edilmişdir. Dəfn mərasimində Dəniz, Quru və Jandarma Komandanlıqlarının silahlı birlikləri, Polis və Bələdiyyə Polisi dəstələri, başda böyük sənətkar və diplomat Əbdülhəqq Hamid olmaqla Xarici İşlər Nazirliyi təmsilçiləri, əski Böyük Millət Məclisi sədri Rifat Bəy, Türk Ocağı Mədəniyyət Heyəti adına məşhur alim Körpülüzadə Mehmed Fuad, Azərbaycan adına Məmmədəmin Rəsulzadə, İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakultəsi professoru Hamid Bəy, İstanbul Konservatoriyasının müdiri Ziya Bəy, Ədəbiyyat fakultəsi Baş Katibi Sıdqi Bəy, İsmayıl Müstaq Bəy, Şərif Bəy, Xəlil Nihad Bəy, Cəlal Sahir Bəy kimi dövrün məşhur ziyalıları, Qalatasaray və İstanbul Lissəsi öyrənciləri, Türk Ocaqları üzvləri iştirak etmiş, nitq söyləmişlər.

İstanbul Böyük Türk millətinin qarasevdası ilə çırpınan bir böyük vətən övladını da qoynuna almış, İstanbulun “Şəhidlər Məzarlığı” beləcə Türk nəsilləri üçün bir daha müqəddəsləşmişdir.

Qafqaz, Kırım və Macarıstanda milli duyğu və düşüncələrini daha da yetkinləşdirən böyük türkçü yazıçı Müftüoğlu Əhməd Hikmət bəy istər vətəni Türkiyədə bulunduğu, istərsə də xaricdə diplomat olaraq çalışdığı dövrlərdə Türk

Dərnəyi, Türk Ocağı, və Türk Yurdu kimi cəmiyyət və dərgilərdə türkçülük fəaliyyəti ilə yaxından iştirak etmiş, türk milli ədəbiyyatının yaranması və türk dilinin saflığı və sadələşməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu dövrdə «Türkçülük» ideologiyası ədəbiyyata şeirlə Məhməd Emin Yurdaqulla, nəsrə isə Əhməd Hikmət Müftüoğlu ilə daxil olmağa başlamışdı. Onları izləyən şair və yazarlar şerdə heca vəznini, hekayədə də sadə və saf bir dil işlətmişdilər. «Gənc qələmlər» və başladılan «Yeni dil» anlayışı Əli Canib bəy və Ömər Seyfəddindən sonra «Sadə dil» adı altında «Türk yurdu»nda davam etdirilmişdi. «Türk yurdu» türkçülük hərəkatını hər sahədə sistemləşdirməyə cəhşmaqla yanaşı mili ədəbiyyat axınının da yayılmasına öncüllük etmişdi. Türkçülərə görə, bir türk ədəbiyyatı var, lâkin bu mövcud ədəbiyyat xalqa xitab etməyən, dəbəbəbəli və qəliz bir dillə yazılmış, üstəlik milli bir vəznə yazılmamış təqlidçiliyə əsaslanan bir ədəbiyyatdır. «Türk yurdu» təmsilçilərinin «milli ədəbiyyat» adlandırdıqları ədəbiyyat görüşünün başlıca özəlliği «xalqa getmək», məqsədləri xalq dilinin və folklorunun, saz şairlərinin şerlərində yaratdığı milli vəznə və milli dili yenidən canlandırmaq, ədəbiyyatı xarici təqlidlikdən qurtararaq şerdə və nəsrə duyğu və mövzunu xalqdan alaraq xalqın danışdığı sadə dil ilə ortaya qoymaq idi. Onlara görə, «Türk Birliyi» üçün ilk öncə dil və ədəbiyyatda ortağ hərəkat etmək lazımdır. «Türk Yurdu» və «Türk ocaqları»nın çalışmaları «Milli ədəbiyyat» tərəfdarlarının çoxalması, ədəbiyyatda və qarşılıqlı olaraq cəmiyyətdə milliyətçilik fikrinin yayılmasında önəmli rol oynamışdı.

1911- 1931-ci illər arasında «Türk ocağı»nın orqanı olan «Türk Yurdu» dərgisi ilə birlikdə sənət və ədəbiyyatda milliyətçilik fikrinin inkişafına xidmət edən bir çox davamlı yayımlar olmuşdu ki, bunların içərisində ən qalıcı və davamlı mücadilə aparan heç şübhəsiz ki, «Türk Yurdu» və onun ətrafında toplanan milliyətçi türk ziyalıları olmuşdur. Elm, siyasət, iqtisadiyyat, fəlsəfə və ədəbiyyat sahəsindəki çalışmaları və «Türk Yurdu»nun izləmiş olduğu siyasət hökumət üzərində də öz təsirini göstərmiş, öncə «İttihad və Tərəqqi» partiyası ilə qurulan yaxşı əlaqələr türkçülük cərəyanının hökumət siyasəti halına gəlməsini

təmin etmişdi. Milli dəyərlərə bağlılıq çağdaş bir türk dövləti qurmanın yollarını araşdırmış, bu yolda mühüm məsafələr qət edilmiş, türklərin faydasına çalışmaq ideyasını gerçəkləşdirmiş, bu ideala könül verən Mustafa Kamal Atatürkün dünyagörüşü və inqilabı ilə bütünləşərək türk millətinə yeniləşmək və yüksəlmək yolunda böyük xidmətlər göstərmişdi ki, bu yolda Vələd Çələbi, Nəsim Asim, Mehmed Emin, Yusif Akçura, İsmayıl bəy Qaspiralı, Nəsim bəy Yusifbəyli, Fuad Körpülü, Rəşad Nuri və s. kimi böyük şəxsiyyətlərlə yanaşı, Müftüoğlu Əhməd Hikmət bəyin də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

İlk yaradıcılığa Sultaniyyə Məktəbində «Leyla yaxud bir Məcnunun intiqamı» adlı hekayəsi ilə başlayan, «Roman fabrikanı» yazısı ilə «Sərvəti-Fünun» yazı ailəsinə daxil olan Əhməd Hikmət bəy sonradan «Ədəbiyyatı-Cədidə»nin quruculanndan biri olmuşdu. Əksəriyyəti kosmopolitlərdən ibarət olan bu cəmiyyətin «Türklük» cərəyanına mənsub iki böyük şəxsiyyəti var idi. Bunlardan biri milli şair Mehmed Emin Yurdaqul, digəri isə milli ədib Müftüoğlu Əhməd Hikmət bəy idi. Bu iki böyük türkçü «Sərvəti-Fünun»çuların «Sənət sənət üçündür» düsturunu qəbul etməmiş, «Türklük üçün sənət» əqidəsinə xidmət etmiş, mədəni inkişafı yanaşı, milli mədəniyyətə daha çox dəyər vermişlər.

Bu davranış və qeyrətilə Müftüoğlu Əhməd Hikmət bəy türk dil və yazı inqilabının, ədəbi türkçülüynün ilk bayraqdarlarından biri olmuşdur.

«İnsan danışdığı, yazdığı dilə hakim ola bilməzsə, nəyə hökm edə bilər» - deyən Əhməd Hikmət bəy «Türk Yurdu Dərnəyi Cəmiyyəti», «Türk ocağı» və onların orqanının Mehmed Emin Yurdaqul, Əhməd Ağaoğlu, Yusif Akçuraoğlu, doktor Əlibəy Hüseynzadə, doktor Aqıl Muxtar Özdən kimi türkçülər ilə bərabər ömrünün sonuna qədər türklərin yüksəlişinə çalışmış, mili mücadiləyə qoşulmuş, İstanbulda işğal qüvvələrinə qarşı etiraz mitinglərində, Milli Konqres və Milli Türk partiyasının yaradılması və fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdi.

XVI Beynəlxalq Şərqşünaslar Konfransına nümayəndə olaraq qatılan Əhməd Hikmət bəy «Türk dili və ədəbiyyatı haqqında tədqiqlər» adlı məruzə ilə fransızca çıxış etmiş, dildə

sadələşmə, milli vəznə və milli ədəbiyyata keçidin mərhələlərini açıqlamış, türklərin tarixdəki üstün gücündən, türkcənin zəngin bir dil olduğundan bəhs etmiş, Fərabî və İbn Sina kimi filosofların türk olduğunu konfrans iştirakçılarının nəzər-diqqətinə çatdırmışdı. Müəllif nəzəriyyəsində göstərmişdi ki: «Türklər cahanı silkələyərək uyuşmuş qollara qüvvət, zəifləmiş ürəklərə qan və can verərək insanlığın biçimini dəyişdirmək üçün uca yaradandan özlərinə mənəvi bir vəzifə verilmiş olduğu inancında idilər...

Xəzər, bulqar və macarlar arasındakı savaqlar, Çingiz xan və Əmir Teymura tabe türklərin qərb türklərinə-osmanlılara saldıran bu anlaşılmazlığın birər dəlilidir. Güney Batıya enən türklərin bir qismi ərəb və əcəm ölkələrinin böyük bir hissəsini fəth etdiklərindən yerli xalqlarla qarışmış, Avropaya keçənlərin bir qismi isə alman və ruslarla birləşmiş beləliklə də İranda «Şah», Yəməndə «Sultan», Çində «Xaqan», Macarıstanda «Kral» oldular.

Yüksəklik, böyüklük, incəlik, dərinlik kimi ruhu cilalandıracaq duyğuların xalqa çox yabançı gəlməyəcək kəlimələrin anlaşılmasının və millətin fərdlərinin səviyyəsinin yüksəlməsinə çalışmasının türk yazar və şairləri üçün milli bir vəzifə və dini bir borc olduğuna iman gətirib, anladım ki, xalqın duyğusunu, ruhunu, adət-ənənəsini, istedadını nəzərə almayaraq yazılan xudbin əsərləri oxuyanlar üzərində bir təsiri ola bilmir. Təsirsiz əsərlərin isə bir dəyəri, bir ömrü olacağına inanmıram. Avropadan gördüyümüz təhqirlər, keçirdiyimiz böhranlar yazı yazarlarımızı milliyyətçi etməyə kafi deyilmi?» deyən Əhməd Hikmət bəy Budapeştdə keçən günlərində özünün 1911- 1922-ci illərdə yazıb müxtəlif qəzet və jurnallarda dərc etdirdiyi ölməz əsərlərini toplayıb «Çağlayanlar» adı altında 15 iyun 1922-ci ildə çap etdirmişdi. Bəzi yazılarını da «Yavuz» imzası ilə «Türk yurdu» dərgisində çap etdirən Əhməd Hikmət bəy məqalələrinin birində Balkan və Avropa dövlətlərinin türklərlə bağlı siyasətinin iç üzünü açıb göstərmişdir. Əhməd Hikmət bəy 40 illik ədəbi və diplomatik həyatı dönməndə dövrün demək olar ki, bütün dərgi və qəzidlərində müxtəlif mövzularda yüzlərlə məqalə və hekayə dərc etdirmişdir. Dünyada saf və mücərrəd bir dil mövcud olmadığını, türk dilinin çox qədim və zəngin bir dil olduğunu elmi dəlillərlə

irəli sürən Əhməd Hikmət bəy göstərir ki, mübaliğəsiz olaraq iyirmi, iyirmi beş əsrdən bəri Asiya, Avropa və Afrikanın ucsuz-bucaqsız üfüqlərini guruldadan türklər buralarda təmas etdiyi xalqlara öz lüğət xəzinəsindən yüzlərlə söz və ifadələr bəxş etmişdir. (Bax: Ahmet Hikmet, Türkcemizə dair, «Türk Yurdu» dərgisi, cild 5, İstanbul 1927. Sah. 572-575).

Türk-macar dil yaxınlığını və bu iki dilin qrammatika və lüğət tərkibini müqayisəli şəkildə şərh edən Əhməd Hikmət bəy bu iki dilin bənzərliklərini elmi dəlillərlə göstərdikdən sonra bu qənaətə gəlmişdi ki, macarların əslisi türkdür.

Türklərin yaşadığı dövrləri, ərəb və fars sözlərinin türk dilinə hansı yollarla keçdiyini elmi dəlillərlə şərh edən Əhməd Hikmət bəy göstərir ki, Məşrutənin elanından sonra bizdə və digər millətlərdə olduğu kimi bir milli hiss, bir milli vicdan doğmuş, böyümüş, türklər də damarlarında əsil bir qanın axdığını duymuş, mənsub olduqları ulu Turan irqinin ən qədim millətlər qədər tarixi və keçmişi olduğunu anlamışdılar.

Tərcümə məsələsinə öz müasirlərindən fərqli yanaşan Əhməd Hikmət bəy bir dildən başqa bir dilə tamamilə həqiqi və səmimi bir tərcümənin mümkün olmadığını «Tərcüməçi xaindir» ifadəsinin doğru olduğunu qeyd edərək göstərir ki: «Əcnəbi bir dildən türkcəyə əsil bir tərcümə çox müşkül və bəzən heç mümkün də deyil. Bu hər dildə belədir».

Vəzn məsələsində də dövründəki alim və tədqiqatçılardan fərqli yanaşan Əhməd Hikmət bəy «Milli əruz» adlı silsilə yazılarında mövzuya ilk olaraq ciddi yanaşmış, istər heca və istərsə də əruz vəzninin türk ruhundan doğduğunu, birinin digərinə tərcih etmənin mümkün olmadığını göstərməklə yanaşı heca vəzninə duyduğu bağlılığı və sevgini də xüsusi qeyd etmişdi.

Milli mədəniyyət, milli məfkurə və milli tərbiyəyə böyük önəm verən bu yöndə davamlı fəaliyyət göstərən hər bir dərnek və cəmiyyətdə aktiv iştirak edən Əhməd Hikmət bəy göstərir ki: «Milli tərbiyəsiz nə fərdlər, nə cəmiyyət və nə də millət təşəkkül edə bilər». Ədib milli tərbiyəni «ruhani tərbiyə» və «cismani tərbiyə» olmaqla iki qismə ayırmış və göstərmişdi ki, ruhani və mənəvi tərbiyə könlü saflığa, ülvüliyə, ağıl Tanrıya yüksəltməklə,

ruhu ilahi eşqə və yaradana göndərməklə, millət sevgisi aşılamaqla mümkündür.

Cismani tərbiyə müəllifə görə uşaqların, millətin fərdlərinin fikirlərini, ümidlərini vətənə bağlayacaq xüsusi gözəlliklərlə göstərmə, saxlamaqla mümkün ola bilər. Ədibə görə milli tərbiyə milli dil ilə gerçəkləşir. Milli dilin də düzgün bir imlası olmalıdır. Əruz və heca vəznə ilə yazılmış şeirləri, mənsur şeirləri, hekayələri, elmi araşdırma və məqalələri, monoloq və məruzələri, tərcümə və müsahibələri ilə «Könül Xanım» adlı romanı ilə türk milli ədəbiyyatının, türkçülük məfkurəsinin öndərlərindən olan Müftüoğlu Əhməd Hikmət bəy türkçülük hərəkatını ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir.

Əhməd Hikmət bəyin başlıca istəyi və məqsədi türkü sevmək, türkü qorumaq və türkü ucaltmaq, yüksəltmək olmuşdur. Vətən və millət sevgisini ən incə duyğularla qələmə alan böyük türkçü Əhməd Hikmət bəy bu sevgini millətin qəlbində, eşqində, kədərində, vətənin daşında- torpağında, dağında-ormanında, çiçəyində-gülündə, bulağında-çayında, kəndində-şəhərində, yerində-göyündə arayıb, və oxucularını dərin-dərin düşünməyə dəvət edir.

«Ey Türk! Dünyanın tarixi, vətəni uğurunda sənə qədər uğraşan, sənə qədər qanını tökən bir millət göstərə bilməz. Sənə qədər kimsə öz vətəninə sahib olmağa haqq qazanmamışdır. Dünyanın hər tərəfindəki baş daşısız məzarların əzəmətinin malikanələridir. Əsrlərdir millətin eşqinə başına yağan sonu bitib-tükənməyən bir bələdir. Yurdun sonsuz bir Kərbəladır. Çile çəkməyən varlığını duya bilməz. Texnologiyayı Avropanın əlindən aldığı zaman sənə ruhun onunkundan daha adil-sanlı, sənə qəlbin onunkundan daha təmiz olduğunu meydana qoyacaqsan. Vaxtilə Çin və Hindin mədəniyyətləri ilə Yaxın Şərqi feyzini birləşdirdiyin kimi bu gün də Avropanın elmini, texnologiyasını Asiyaya yetirəcəksən. Ey Karvanbaşı Türk yürü!» - deyən Əhməd Hikmət bəy göstərir ki: «Mən bu sətirləri yazarkən əsərlərimi süsləmədim. Türkün ruhu kimi sadə olmasını istədim. Bunlar türkün qürurunu oxşamaq üçündür. Qürur! O, hər bir Türkün yaradılışıdır. Biz türklər bir-birimizi bundan tanıyıq». (Bax:

Müftüoğlu Ahmed Hikmet, Türkeli Zeybeklerine, Çağlayanlar, Ankara 1990. Seh. 1-4)

Əhməd Hikmət bəy qələmə aldığı əsərləri ilə mənsub olduğu türk millətinin parlaq ruhuna dadlı bir rəng, altın qəlbinə parlaq bir cila vermiş, türkün müəzzəm tarixindən, əzəmətli dastanlarından faydalanaraq içində bulunduğu və şahid olduğu Balkan, Birinci Dünya və istiqlal savaşlarının acı xatirə və xüsusiyyətlərini canlandırmışdır.

Türklərin tarixi qəhrəmanlıqlarını bədii və təmiz türkcə, lakonik bir dillə tərənnüm edən böyük türkçü Əhməd Hikmət bəy «Altın ordu» adlı əsərində göstərir ki, Tanrının sözü ilə türklər hərəkətə gəlmiş, rast gəldikləri dikbaş başları, boyunları əydirmiş, qolları бүkdürmüş, donmuş ürəkləri çarpdirmiş, soyumuş qanları qızdırmış, бүkүlmüş belləri dikəltmiş, insanlara böyüklük nədir anlatmış, şərəf-şan nədir tanıtmış, xeyir nədir öyrətmişlər. Ruhlarından, güclərindən qansız, cansız insanlara ruh, qüvvət aşılarmış, «Nuh tufanı» kimi dünyanın gedişini, tarixini dəyişmişlər. «Türk tufanı» adlanan bu ikinci «Tufan»nın hər damlasında bəşəriyyətin gələcək nəsli üçün bir «Ata kimliyi» meydana çıxmışdır. Bu «Türk tufanı» dünyanın, o cümlədən də Avropanın o zaman üçün yıpranmış, paslanmış, könüllərə məhəbbət, əzələlərə qüvvət vermiş, çəlimsiz dünya qadınlarından sağlam və qüvvətli cocuqlar dünyaya gəlmişdi. Bu «Türk tufanı» nəticəsində bugünkü insaniyyət meydana gəlmişdi.

İlk insanlar arasındakı münasibətlərdən başlayaraq insanların insani əzəməti və bəşəri qüdrətini şərh etdikdən sonra insanlığın sonrakı vəziyyətini incələyən Əhməd Hikmət bəy göstərir ki, insaniyyət təkamül etdikcə heyvan kimi başqa birinin istəyi ilə yaşamağa, başqa birinin kefi üçün ölməyə razı olmamaq ehtiyacını duymağa alışıb, bundan da bir insani vəzifə hissi doğmuşdur.

Əhməd Hikmət bəyin hörmət bəslədiyi türklüyə xidmət edən belə şəxsiyyətlərdən biri də «məmləkətində yəhudi Vamberqer, İngiltərə və Budapeştdə protestan Vamberi, İstanbulda isə müsəlman Rəşid Əfəndi kimi tanınan (Bax: dr. Fethi Tevetoglu, Müftüoğlu Ahmed Hikmet, Ankara 1986, seh. 147) məşhur macar

şərqşünası Armin Vamberi idi. Bu məşhur alimin xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Əhməd Hikmət bəy Budapeştdə diplomat işlədiyi dövrdə bu yaşlanmış alimi ziyarət etmiş, ondan geniş bir müsahibə alaraq bu müsahibələri «Müstəşriq («Şərqşünas») Vamberi» adı ilə «Türk yurdu» dərgisində çap etdirmişdi. Vamberinin həyat və fəaliyyətindən qısa şəkildə bəhs edən müəllif Vamberinin ona söylədiyi: «Mən türklərin lütfəri ilə yetişdiyim üçün türklər uğrunda çalışmağı özümə vicdan borcu bilirəm. Fəqət genə türklər məni təqdir etmədilər. Mənə «Sultan Əbdülhəmidin dostu» - deyə etimad etmədilər. Hətta Məclisi- Məbusanda (Millət vəkilləri məclisi) açıq şəkildə əleyhimdə bulundular. Fəqət mən şəxsin deyil, türk millətinin dostu idim. Avropanı kor-korana təqlid etdiniz. Lâkin Avropa təqlid edilməz, tədqiq edilər».

Bir anqlosakson, bir Latin, bir Slavyan milləti mövcud olduğu kimi böyük bir Turan qovmiyyəti, mədəniyyəti vardır və o cəmiyyətin bayraqdarı Türklərdir. İslam aləminin örnək alınanı yenə də türklərdir. Türklərin gələcəyi bir çox millətlərdən daha parlaqdır - kimi fikirlərini bir məşhur xarici alimin dilindən dinləyib nəşr etməklə, əslində özünün də mənsub olduğu türkcülərin haqlı olduqlarını təsdiqləyirdi.

Bütün hayatı boyu olduğu kimi görünən, göründüyü kimi olan Əhməd Hikmət bəydə millət və vətən sevgisi daima qüvvətli bir həyəcan içində yaşamış və bu müqəddəs sevgi onun bütün yazılarının ana qaynağı olmuşdur. Müəllif «Bayram» adlı hekayəsində göstərir ki: bütün Şərq bir Məşhəd, bir Kərbəladır. Türk bu Şərqin əzəli qurbanı, əbədi şəhidadıdır. Türkün fitri bəlaya uğramasını ən milli və ən səmimi şairimiz olan Füzulinin nələlərindən anlamaq olar. İnsanlara bir səadət vəd edən «Eşq» belə türklər üçün bir «bəla»dır. Füzulinin:

«Ya rəb! Bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni!
Bir dәм bəlayi-eşqdən etmə cüda məni!
Az eyləmə inayətini əhli-dərddən,
Yəni ki çox bəlalara et mübtəla məni!»

Heç bir əcnəbi millətin ədəbiyyatında «bələ, fəlakət» bu səviyyədə eşq ilə, şövq ilə təsvir edilməmişdir.

Böyük türkçü Əhməd Hikmət bəyin daimi ilham qaynaqlarından biri də türk qadını olmuşdur. Mütəfəkkirə görə, məchulları kəşf edən alimlərin, savaşlar qazanan komandanların, könülləri titrədən şairlərin, dünyalara hökm edən hökmdarların qəlblərinin ən dərin guşələrində bir sirr, hir hiss vardır. Etiraf olunmayan o sirr, o hiss bir qadına yarımaq sirri, yarımaq hissidir. Ömür nədir? - Eşq! Eşq nədir? - Qadın! Mühəribələrin yakdığı-yıxdığı məmləkətləri, məhv etdiyi insanları qadın təmir etməsəydi, dünyaya övlad bəxş etməsəydi, indiyə qədər dünya quru bir səhraya bənzəyərdi. Qadınlarda gözəllik olmasaydı, kişilərdə böyüklük olmazdı. Kişilərdə böyüklük bulunmasaydı, qadınlardakı gözəllik görünməzdi. Dünyanın tarixi göstərir ki, harada qeyrətli, isməth qadınlar varsa, o memləkətdə fədakar, vətənsəvər kişilər zühur etmişlər.

Əhməd Hikmət bəy imperialist qüvvələr tərəfindən türklərin düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün «Yakarış» («Münacat») lərinin birində üzünü Tanrıya tutaraq ondan yardım diləyir: «Ey uca göyləri işıqlı ulduzlarla, azğın denizləri köpüklü dalgalarla süsləyən Tanrı! Türklər sənin sancağını (bayrağını) yer üzünün bir ucundan o biri ucuna çatdırmaq, könlü, gözü kor olanlara, səni tanımayanlara səni tanıtmmaq üçün savaşa başladılar. Qanlarını sənin uğrunda tökdülər. Yaratdığın türklər sənə düşkünlüklə yüksəldilər. Bu ucalıqdan onları endirmə».

Türkün İlahi qüdrətini, əbədi feyzini özünün məşhur «Üzümcü» adlı hekayəsində milli ədib Əhməd Hikmət bəy belə şərh etmişdir: «Ey türk! Sən hələ sağlam və güclü ananın südünü əmərkən hökmran olmaq üçün yaradılmış bir millətin fəzilətlərinə malik olmuşsan. Bu hakimiyyət əsaslarını başqa millətlər məktəblərdə, mədrəsələrdə anırlar. Sənə bu məziyyətləri ananın iri siyah baxışı, atanın kükrəyən gur səsi öyrətmişdir. Məhkum olsan da hakimsən. Onun üçün də dünyada tayı- bərabəri bulunmaz bir millət olmusan. Bir əngin dənizə bənzərsən ki, yavaş-yavaş coşar və coşunca da çox əzəmətli olursan... bir ulu çınarsan ki, əyilməzsən, ölər inləməzsən.

Sən Şərqin qınına sığmayan bir qılınсан, vurula-vurula
qınlarsan. Yenə də hər parçandan bir qığılıсıм, hər qığılıсıмından
bir şimşək çıxar.

İlahi bir qüdrətin, əbədi bir feyzin var, ey Türk!».

Ruhu şad olsun !

Sədri Məqsudi Aرسال

2.16. Türk dünyasının böyük oğlu Sədri Məqsudi Aرسال

Sədri Məqsudi 5 avqust 1879-cu ildə Qazan şəhərinin 30 km quzeyində yerləşən Taşsu (Daşsu) kəndində anadan olmuşdur. Kənd məktəbini bitirdikdən sonra Qazandakı “Əllamiyə Mədrəsəsi”nə daxil olmuş, 1895-ci ildə bu mədrəsəni bitirmiş, həmin ildə qardaşı, “Əllamiyə Mədrəsəsi”nin müəllimi Hadi ilə birlikdə İsmayıl bəy Qaspiralının dəvəti ilə Baxçasarayə gəlmiş və burada rusca kurslara yazılaraq rusca öyrənmiş, Qazana döndükdən sonra buradakı “Rus müəllimlər məktəbi”nə daxil olmuş, 1901-ci ildə buranı bitirərək Taşsuya dönmüşdü. İbtidai məktəb müəllimi işləmək istəməyən Sədri Məqsudi qardaşı Hadi Məqsudinin, İsmayıl bəy Qaspiralının və Əhməd Mitət Əfəndinin tövsiyyəsi ilə 1901-ci ilin sonunda Parisə gələrək 1902-ci ilin payızında Sorbon Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olmuş, 1906-cı ildə buranı bitirərək vətənə döənən Sədri Məqsudi İsmayıl bəy Qaspiralının təşəbbüsü ilə 16-17 avqust 1906-cı ildə Mərkərdə (Nijni-Novqorodda) keçirilən Rusiya Müsəlmanlarının III Qurultayında Mərkəzi Komitə üzvü, II Dövlət Dumasına millət vəkili və Dumanın Başqanlıq Divanına üzv seçilmişdi. II Dövlət Duması dağıdıldıqdan sonra III Dövlət Dumasına seçkilərdə yenə də millət vəkili seçilən Sədri Məqsudi Dumadakı müsəlman fraksiyasının katibi kimi İngiltərəyə getmiş, Peterburq imamı Musa Carullah Biginin tövsiyyəsi ilə Rusiya milyonlərindən biri olan Rami oğullarından Şakir Raminin qızı Kamilə ilə evlənmiş, IV Dumaya seçilməsi əngəllənmiş, Rusiyada xarici ölkə diplomları keçərli olmadığından o, yenidən Rusiyada 19 fəndən Dövlət imtahanı verərək vəkillik etmək hüququ qazanmış, Peterburqdan Qazana qayıdaraq Qazan bürosuna yazılmış, 1917-ci ilin fevral inqilabına qədər Qazanda vəkillik etmiş, müvəqqəti hökumətin təyinatı ilə 9 nəfərlik Komitənin üzvü kimi Türküstanə gələrək burada Maarif işlərinə rəhbərlik etmişdi.

Məmur statusunda olduğundan siyasi toplantılarda iştirak edə bilməməsinə baxmayaraq 1 may 1917-ci ildə Moskvada

keçirilən bütün müsəlmanların Birinci Qurultayında Sədri Məqsudi Qurultay tərəfindən yaradılan bütün Rusiya müsəlmanları arasında Birlik bağı olan Mərkəzi Şuraya seçilən Qazan Türklərindən 10 üzvdən biri olmuşdu. Moskva Qurultayının qərarına görə, Qazan Türklərinin quracağı Muxtariyyətin adı “Daxili Rusiya və Sibir Tatarları Muxtariyyəti” adlanmasını qəbul etməyən Sədri Məqsudi Şuranın yenidən bir Müsəlman Qurultayı keçirəcəyini bildiyi üçün bu Qurultaya qədər Qazan Türklərinin Konstitutsiyasını hazırlamış və bu Anayasada “Türk” sözünün mütləq yazılmasını qərarlaşdıraraq Qazan Qurultayında dövlətin adının “Daxili Rusiya və Sibir Türk-Tatarlarının Milli-Mədəni Muxtariyyəti” adlanmasına nail olmuş və bu ad 20 noyabr 1917-ci ildə yeni seçilmiş Millət Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş, Millət Məclisi 23 noyabrda Məclis Sədri və Başqanlıq Divanını seçmiş, Millət Məclisi Başqanlıqına Sədri Məqsudi seçilmişdi. Millət Məclisinin orqanı olan “Muxtariyyət” dərgisinin 6-cı sayında Milli İdarə Rəisi Sərdi Məqsudinin imzası ilə Milli Muxtariyyətin Konstitutsiyası yayınlanmışdı. Sədri Məqsudi həm Baş Nazir, həm də Cümhur Başqanı vəzifələrini icra etmişdi.

7 noyabr 1917-ci ildə Moskva və Petrburqda iqtidarı ələ keçirən bolşeviklər 18 yanvar 1918-ci ildə toplanan Müəssisələr Məclisini 19 yanvarda silah gücü ilə dağıtdığından Məclis baş tutmamış, bolşeviklər 1918-ci ilin mart ayında Qazan-Ufa bölgəsinə də ordu yeritmiş, 13 aprel 1918-ci ildə Qazan Türklərinin Milli-Mədəni Muxtariyyətini qapatmış, Muxtariyyət başçısı Sədri Məqsudi gizlənmək məcburiyyətində qalmış, öncə Nijni-Novqorodun Türk kəndlərindən keçərək nəhayət, bütün təhlükələri gözü alıb Petroqrada gəlmiş, Petroqrad müftüsü Musa Carullah Biqinin köməkliyi ilə Finlandiyaya keçmiş, oradan Stokholma, sonra Berlinə, daha sonra 1919-cu ilin may ayında Parisə varmışdı. Sədri Məqsudi Arsal Parisdə olduğu müddətdə bir Memorandum yazıb Qazan Türkləri adından Paris Sülh Konfransına təqdim etmiş, Amerika heyəti başqanı Mr. Lessinqə məktub yazaraq onunla görüşmək istədiyini bildirmiş, Qazan Türklərinin Milli Muxtariyyətinin tanınmasını Paris Sülh Konfransında söz sahibi olan dövlətlərdən xahiş etmişdi.

Türkiyənin Rusiya səfiri Əli Fuad Paşa vasitəsilə 1922-ci ildə həyat yoldaşı Kamilə xanım və qızları 6 yaşlı Adilə və 4 yaşlı Nailə ilə Helsinkidə qovuşan Sədri Məqsudi ailəsi ilə birlikdə öncə Berlinə, 1923-cü ilin avqustunda Parisə gəlmiş, hələ 1919-cu ildən Asiya Cəmiyyətinin üzvü olduğundan buradakı dostlarının köməyi ilə Sorbon Universitetində Professor kimi 4 dekabr 1923-cü ildən dərs deməyə başlamışdı. 13 noyabr 1924-cü ildə “Türk Ocaqları” başqanı Həmdullah Sübhünün dəvəti ilə Ankaraya gələn Sədri Məqsudi burada “Türk tarixinin öyrənilməsi”, “Türk tarixində xalq, qəhrəmanlar və xanədanlar”, İstanbulda “Türklüyə ümumi bir nəzər”, “Dillərin inkişaf və təkamülündə Akademiyaların rolu” mövzularında çıxışlar etmiş, Qazi Mustafa Kamal Paşa ilə görüşmüş, onun dəvəti və Maarif Naziri Həmdullah Sübhünün yaxından yardımı ilə Sədri Məqsudi 1925-ci ilin aprel ayında özü Türkiyədə olmadığı halda Nazirlər Heyəti tərəfindən ailəsi ilə birlikdə Türkiyə vətəndaşlığına qəbul edilmiş, Türkiyənin Paris Konsulluğundan yeni pasportlarını almış, Ankaraya gələrək Hüquq məktəbində “Türk hüquq tarixi”, “Ümumi hüquq tarixi” və “Roma hüququ” fənlərindən dərs demişdir.

1925-ci ildə Parisdən Türkiyəyə gələn Sədri Məqsudi Hüquq məktəbində dərs deməklə yanaşı “Türk Ocaqları”na üzv olmuşdur. “Türk Ocaqları”nın 23 aprel 1927-ci ildə keçirilən qurultayında “Elm və sənət heyəti” (“Hars heyəti”) nə üzv seçilmiş, “Türk Ocaqları”nın 27 aprel 1930-cu ildə keçirilən VI Qurultayında çıxış edərək “Elm və sənət heyəti” xaricində Türklərin ən qədim tarixini tədqiq edəcək bir “Tarix Heyəti”nin yaradılmasını təklif etmiş, təklif Mustafa Kamal Paşa tərəfindən qəbul edilmiş və 15 aprel 1931-ci ildə “Türk tarixi tədqiq cəmiyyəti” (25 may 1940-cı ildən “Türk Tarix Qurumu”) yaradılmışdı.

“Dildə Türkçülük” ideyasının ən qızgın tərəfdarlarından olan Sədri Məqsudi əlifba işində başarsız olmuş heyətin dil məsələsində də başarsız olacağını bildiyindən bu heyətdə də iştirak etməmiş, 450 səhifəlik “Türk dili üçün” bir əsər yazaraq 1930-cu ilin sentyabr ayında nəşr etdirmiş, əsərin “Ön söz”ünü Mustafa

Kamal Paşa (Atatürk) yazmışdır. Əsərə yüksək qiymət verən Atatürk bu “Ön söz”də göstərir ki:

“Milli hiss ilə dil arasındakı bağ çox qüvvətlidir. Dilin milli və zəngin olması milli hissın inkişafında başlıca iz buraxan amildir. Türk dili dillərin ən zənginlərindəndir, yetər ki, bu dil şüurla işlənsin.

Ölkəsini, yüksək istiqlalını qorumasını bilən Türk milləti dilini də yabançı dillərin boyunduruğundan qurtarmalıdır”.

Sədri Məqsudi “Dil Qurumu”nu aşırı solçuların ələ keçirərək uydurma və mənasız kəlimələrlə Türk dilini korladıqlarını, onların məqsədinin milli şüuru yıxmaq olduğunu bilmiş və göstərmişdi ki, Türk milləti mədəni dilini Bilgə Xan, Kaşgari və Xas Hacib (Yusif Xas Hacib Balasağunlu nəzərdə tutulur – A.M.) dilindən ilham və qüvvət alaraq yaradacaqdır. Türkçülük siyasətinin ən təbii, ən müqəddəs təzahürü heç şübhəsiz dildə Türkçülükdür (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Sədri Məqsudi, Dillərin inkişaf və təkamülündə Akademiyaların rolu, “Türk Yurdu”, Sentyabr 1925, sayı: 12, səh.525).

Sədri Məqsudinin əlifba və dil Heyətlərinin mütəxəssislərdən ibarət olması fikri gerçəkləşməmişsə də o, öz mübarizəsini sanballı məqalələri və Böyük Millət Məclisində ömrünün sonunadək davam etdirmiş, aşırı solçu Heyətdən fərqli olaraq yeni Türkçənin elmi üsullarla yaradılmasında önəmli rol oynamışdı.

İlk dəfə II Dövlət Dumasına, sonra III Dövlət Duması və Qazan Türklərinin Parlamentinə üzv seçilən Sədri Məqsudi 1931-35, 1935-1939-cu illərdə Türkiyə Böyük Millət Məclisində millət vəkili kimi fəaliyyət göstərmiş, Atatürkün ölümündən sonra İsmət İnönü 1939-cu il seçkilərində Atatürkün “adamları” adlandırdığı şəxsləri seçki siyahısından çıxarıb yerinə öz adamlarını qoymuş, beləliklə, Sədri Məqsudi də “Atatürkün adamlarından” sayıldığı üçün Məclis xaricində qalmışdı.

Məclis üzvlüyündən uzaqlaşdırılan Sədri Məqsudi Hüquq Fakültəsində “Türk hüquq tarixi”, “Ümumi hüquq tarixi”, “Roma hüququ” ilə yanaşı 1940-cı ildən etibarən çox sevdiyi “Hüquq

fəlsəfəsi” fənnindən də dərslər deməyə başlamış, həmin ildə Ordinar (Ştatlı) Professorluğa yüksəlmişdi.

Səhhəti və ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq 1943-cü ildə Maarif Nazirliyinin təyinatı ilə Ankaradan İstanbula gələn Sədri Məqsudi İstanbul Universitetində dərslər dedikdən iki il sonra, 1945-ci ildə yaşı ilə əlaqədar olaraq təqaüdə çıxarılmış, lakin İstanbul Hüquq Fakültəsi “Hüquq tarixi” fəninə tədris edəcək birini bulamadığından Sədri Məqsudiyə Hüquq Fakültəsi Dekanlığı müraciət etmiş və o, “Hüquq tarixi” dərslərinə qaldığı yerdən davam etməyə başlamışdı.

“Türk tarixi yenidən yazılmalıdır”, “Türk tarixində oğuz Türkləri yoxdur, yalnız Türk oğuzları vardır”, “Türklərə “Oğuz” deyilməsi ərəb və fars tarixçilərinin xətasından başqa bir şey deyildir” – deyən Sədri Məqsudi 1946-cı ildə “Hüquq Fəlsəfəsi”, 1947-ci ildə “Türk hüququ tarixi” əsərlərini və “Demokratiya və hüriyyət”, “Demokratik seçkinin 5 mühüm əsası”, “İngiltərədə demokratiyanın ruhu və tarixi təməlləri”, “Demokratiya və hüquq”, “Siyasi partiyaların ideologiyaları”, “Demokratiyanın elmi və ruhi əsasları”, “Demokratiyanın istinad etdiyi elmi və fəlsəfi əsaslar” və s. kimi otuza qədər elmi məqalə yazıb “Təsvir” də çap etdirmişdir.

Atatürk dövründə Sədri Məqsudini ən çox üzmüş olan 1931-ci ildə “Türk Ocaqları”nın qapadılması olmuşdur. Nəhayət onun ən çox sevdiyi “Ocaqların Ümumi Başqanı olmuş Həmdullah Sübhü Tanrıovər”in Rumıya Böyük Elçiliyindən vətənə qayıtması ilə 17 mart 1949-cu ildə “Türk ocaqları” yenidən bərpa edilmiş və onun bərpa edilməsində Sədri Məqsudinin xüsusi rolu olmuşdu.

Demokratiyanı özünün həyat kriteriyası sayan və demokratiyanın elmi və fəlsəfi əsaslarını dərinlən şərh edən Sədri Məqsudi öz övladı saydığı Demokrat Partiyasının az zamanda böyük uğur qazandığını gördüncə sevinmiş, bunu Türkiyənin demokratiyaya qovuşacağına müjdəsi saymış, özü də bu partiyanın üzvü olmuş və 1950-ci il may seçkilərində Ankaradan Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilmişdi. Böyük çoxluqla seçkiləri qazanan Demokrat Partiyasının millət vəkillərinin əksəriyyəti Sədri Məqsudinin tələbələri idi.

Avropa Parlamentlər Birliyi Başqanlığı Türk Parlament təmsilçilərini 1950-ci ilin sentyabr ayında Almanıyanın Konstans şəhərində yapılacak Dördüncü Konqrensində dəvət etmiş, yeni seçilmiş Böyük Millət Məclisi toplanaraq Yönetim Komitəsini seçmiş və Komitə Başqanlığına oy birliyi ilə Sədri Məqsudi seçilmişdi. Avropa Parlamentlər Birliyinin Dördüncü Konqrensində fəal iştirak edən Türk heyətinin iki önəmli təklifi qəbul edilmişdi. Bu təkliflərdən biri Sədri Məqsudi tərəfindən irəli sürülən “Avropa Federasiyasının Konstitutsiyası”, digəri də yenə Sədri Məqsudi tərəfindən irəli sürülən “Federasiyaya üzv olacaq dövlətlərin Milli Hakimiyyətlərinə hörmətlə yanaşmaq” idi. Sədri Məqsudinin də üzv seçildiyi Anayasa Komissiyasına Avropanın ən tanınmış hüquqçuları daxil idi. Sədri Məqsudi bu Komissiyanın müxtəlif vaxtlarda keçirilən toplantılarında tək başına iştirak etmiş, dünyanın ən ünlü hüquqçularına fikirlərini qəbul etdirmişdi. O, “Milli hakimiyyət” prinsipini qəbul etdirməklə sanki Türkiyəni bir təhlükədən qurtardığına görə sevinir və bununla fəxr edirdi. Təəssüflər olsun ki, bu prinsip sonradan Fransa dövlət başçısı Şarl de Qolun adına yazılmış və dünyada “De Qoll doktrinası” kimi tanındılmışdı.

İqtidara gəlməsini arzu etdiyi Demokrat Partiyası iqtisadi baxımdan məmləkətin inkişafı üçün çox faydalı işlər görsə də mənəvi baxımdan çox böyük xətlər yapıdığını, “Türkiyə Milliyyətçilər Dərnəyi”ni qapatmasını görən Sədri Məqsudidə bir xəyal qırıqlığı yaratmış, “Türkiyənin demokratiya içində gəlişməyə başlamasını gizli qüvvələr həzm edə bilməmişdir. Türkiyənin başında xeyirli olmayan küləklər əsir” – deyərək bir kənara çəkilmiş və son əsəri olan “Milliyət duyğusunun sosioloji əsasları”nı bir il içərisində həm yazmış, həm də çap etdirmişdi.

Bütün ömrünü Türkün tarixi, Türkün dili, Türkün hüququ, Türklərin bağımsızlığı, Türklərin gələcəyinə həsr edən Türk dünyasının böyük oğlu Sədri Məqsudi Aarsal 20 fevral 1957-ci ildə 78 yaşında əbədiyyətə qovuşmuş, tabutu Türk bayrağına sarılaraq Zincirlikuyu məzarlığında dəfn edilmişdir.

Ruhu şad olsun.

Bütün Türklərin tək bir millət olduğu və “Türk birliyi” fikrini 16 yaşlı Sədri Məqsudiyə aşılayan İsmayıl bəy Qaspiralının tövsiyyəsi ilə 1901-ci ildə o, Parisə gələrək burada bir il müddətində fransız və latın dillərini öyrənmiş, 1902-ci ildə gərəkən imtahanları uğurla verərək Sorbon Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Parisdə o, İstanbullu gənc ziyalılardan “Məşvərət” dərgisi sahibi Əhməd Rza, Əhməd Fərid, Yəhya Kamal və həmyerlisi böyük Türkçü Yusuf Akçura ilə yaxından tanış olur. Sədri Məqsudi Parisdə olduğu müddətdə Yusuf Akçura ilə birlikdə “Tərcuman” qəzetinin 20 illiyi münasibəti ilə “Yubileyə çağrı” adlı bir braşürə hazırlayıb Qazan, Krım, Azərbaycan və Türküstanın tanınmış ziyalılarına göndərir və özləri iştirak edə bilməsə də millət sevr ziyalılar Baxçarayda toplanaraq 1903-cü ildə “Tərcüman”ın 20 illiyi ilə bağlı əslində Rusiya türklərinin ilk “Milli Konqresi”ni keçirirlər.

Sədri Məqsudi 3 il ərzində fransız dilini tam mənimsəyib Amerika yazıçısı Bellamyinin “Yüz il sonra” adlı ictimai romanını tərcümə edərək 1906-cı ildə “S.M.” imzası ilə “Tərcüman” da hissə-hissə çap etdirmiş, Rusiyadan gələn qəzet xəbərlərini Ruscadan Fransızcaya tərcümə edərək Fransız qəzetlərində dərc etdirmiş, bununla həm Parisdə yüksək dairələrdə tanınaraq ziyafətlərə dəvət olunmuş, həm də para problemini həll etmişdir. O, böyük qardaşı Hadi Əfəndiyə və İsmayıl bəy Qaspraliyə məktub yazaraq artıq ona pul göndərməyə lüzum olmadığını bildirmişdi.

Paris Sorbon Univrsitetinin hüquq fakültəsini bitirib diplomunu aldıqdan sonra vətənə dönən Sədri Məqsudi hələ yolda ikən İsmayıl bəy Qaspiralı tərəfindən 16 avqust 1906-cı ildə Nijni-Novqorodda keçirilən Rusiya Müsəlmanları İttifaqının III Qurultayında Mərkəzi Komitə üzvlüyünə, 1907-ci ildə II Dövlət Dumasına və Dumanın Başqanlıq Divanına, II Dövlət Duması dağıldıqdan sonra III Dövlət Dumasına üzv seçilməsinə baxmayaraq o, Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü, əslən Alman olan məşhur Türkoloq Radlovla tanış olmuş, qocaman Türkoloqun tövsiyyəsi ilə Türk ləhcələri, fonetikasi və Türk qrrammatikası sahəsindəki biliklərini dərinləşdirmişdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Sədri Məqsudi 10 noyabr 1910-cu ildə Dumadakı çıxışında

göstərmişdir ki, “Tatar” termini elmi bir termin deyildir. Bu, tarixi bir yanlışlığın nəticəsidir. Tatarlar özlərinə tarixən ya “Bulqar”, ya da “Müsəlman” demişlər. Əslində onlar “Müsəlman Türklər” dir. “Dünyada böyük bir Türk milləti vardır, olmuşdur, olacaqdır və bu millətin varlığına və gələcəyinə heç bir qüvvə əngəl ola bilməyəcəkdir.” (İktibaş Battal Taymasın “İki məqsudilər” adlı əsərindən götürülmüşdür . Bax: Taymas Abdullah Battal “İki məqsudilər” İstanbul 1959.)

1909-cu ildə Rusiyadan İngiltərəyə bir parlament heyəti dəvət edilmiş və Sədri Məqsudi bu heyətə daxil edilmişdi. Rusiyada o dövrdəki 20 milyon müsəlmanın təmsilçisi kimi İngiltərəyə gedən Sədri Məqsudi vətənə döndükdən sonra özünün qeydləri əsasında yazdığı “İngiltərəyə Səyahət” adlı əsərini Milyoner Şakir və Zakir qardaşlarının sahiblik etdiyi Fateh Kəriminin redaktorluğu ilə çıxan “Vakit” qəzetində hissə- hissə çap etdirir. Başdan-başa İngilis demokratiyasını tanıdan, Rusiyaya demokratiya dərsi verən Sədri Məqsudi bu əsəri ilə mənsub olduğu Türk Millətinə bilinməsi faydalı olan çox şeyi verməyə çalışmışdı.

Ural - İdil boylarının tanınmış xeyriyyəçilərindən olan milyoner, “Vakit” qəzeti və “Şura ” məcmuəsinin sahibi, Türküstan və Qırğızıstan üçün də çox xeyirxah işlər görən Şakir Ramioğlunun qızı Kamilə xanımla Musa Carullah Biginin tövsiyyəsi ilə evlənən Sədri Məqsudi Mehmet Əmin Yurdakulun, Müftüoğlu Əhməd Hikmətin, doktor Aqil Muxtarın, Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun və Yusif Akçura oğlunun milliyətçi bir nəsil yetişdirmək üçün yaratdıqları “Türk Yurdu Cəmiyyəti” nin orqanı olan “Türk Yurdu” dərgəsinə həmyerlisi və Parisdə yaxından tanış olduğu Yusif Akçura oğlunun təklifi ilə yazı yazmış, “Böyük Milli Əməllər” adlı yazısını “Can Bek”imzası ilə göndərmişdi. Rusiya parlamentinin üzvü olan bir adamın Osmanlı imperatorluğunda yayımlanan Türkcü bir dərgiyə yazı göndərməsinin nə demək olduğunu dərinlənən Sədri Məqsudi bu yazısını məhz “ Can Bek” imzası ilə göndərmiş və bu yazı “Türk Yurdu” dərgisinin birinci və ikinci sayında dərc edilmişdi.

Sədri Məqsudi bu yazısında göstərirdi ki: Millətlərin tərəqqisi ancaq böyük əməl sahiblərinin əməli sayəsində

mümkündür. Böyük əməl istər fərdlərdə, istərsədə bütün millətdə o qədər böyük bir güc hasil edər ki, buna qarşı dura biləcək heç bir qüvvə təsəvvür belə edilə bilməz. İnsan əməlsiz yaşaya bilmədiyi kimi millətlərin fəaliyyət və tərəqqiləri və hətta əbədiyyəti üçün də bir böyük “Milli əməl lazımdır. Əməlsiz bir millət ruhsuz bir cəsəd kimidir.” (Bax: “Türk yurdu” dərgisi, sayı 1, İstanbul 24 kəsım(noyabr 1911)).

Sədri Məqsudi IV Dövlət Dumasına namizədliyini irəli sürsə də onun Dumada söylədiyi cəsarətli nitqləri, İgiltərəyə səyahəti zamanı hər yerdə özünü Türk –Tatar kimi təqdim etməsi və yaptığı fransızca danışıklarda Rusiyada 20 milyon Türk – Tatar bulunduğunu söyləməsi Parlament Heyətində “Hökumət Soveti” üzvləri olan mühafizəkar və şovinst rusları çox qəzəbləndirdiyindən onlar yerli hökumət icraçılarına gizli əmrlər verərək Sədri Məqsudinın IV Dumaya seçilməsinin qarşısını almışdılar.

Ələcsiz qalan Sədri Məqsudi Çar Rusiyası qanunlarına uyğun olaraq yenidən dövlət imtahanlarını başarı ilə verərək ailəsi ilə birlikdə Qazana qayıtmış və burada vəkillik etməyə başlamışdı. Bu vaxt Türk dünyasına böyük bir itki üz vermiş, Türk dünyasının böyük oğlu, “Dildə, Fikirdə, İşdə birlik” ideyasının müəllifi, “Türk Birliyi”nin carçısı “Tərcüman” qəzetinin sahibi və baş yazarı, böyük Türkçü İsmayıl Bəy Qaspiralı dünyasını dəyişmişdi. Bu hadisədən sarsılan Sədri Məqsudi qardaşı Hadi Məqsudinın “Yıldız” qəzində bu acı olayla bağlı bir yazı yazıb çap etdirir. “Əməllər Üstadı İsmayıl Qaspiralı” başlıqlı bu yazıda Sədri Məqsudi yazmışdı: “İsmayıl bəyin vəfatından duyduğum dərin təsuratı içimdən gələn şiddətli fəryadı burada dışarı vurmaq istəyirəm. Ancaq qəlbimdə mənəvi yaşlar axarkən ən əziz, ən müqəddəs şeyini itirmiş bir cocuq kimi ağlamaqdan başqa əlimdən bir şey gəlmir nə söyləsəm, hər söz, hər cümlə İsmayıl bəyin böyüklüyünə, tarixi mövqeyinə, ülvyyətinə, ona olan sərhədsiz hörmətimə nəzərən çox kiçik, çox rəngsiz qalır. Böyük bir qövmin həyatında tək başına yeni bir dövr açan ümitsiz, məqsədsiz ömür sürən bir millətə ümid oyandıran, əsirlərlə ümitsizliyə alışıb bir millətə ideyalar, qayələr bəxş edən mənən ölməkdə olan bir qövme

həyat üfləyən bir zatın əhəmiyyətini anlatmaq mümkün deyildir ”. (İktibas Kırımlı, Cafər Seyid Əhmədin “Qaspiralı İsmayıl bəy” əsərindən götürülmüşdür. Bax: Göstərilən əsər, İstanbul 1934, səh.190.) .

Çar hökuməti devrildikdən sonra müvəqqəti hökumətin tərkibində olan Kadet partiyası (Konstitusyonçu demokrat partiyası) . 25 mart 1917 – ci ildə özünün qurultayını keçirmiş, bu qurultayda partiyanın üzvü Sədri Məqsudi ondan öncə çıxış edərək qərbdəki cəbhələrdən ordunu çəkib güney cəbhəsini gücləndirmək və Osmanlıları məğlub edib Boğazları işğal etmək fikrini irəli sürənlərə qarşı söz alıb kürsüyə çıxmış və bildirmişdi ki: “Biz müsəlmanlar, Rusiyada Siyasi həyat başlayandan bəri hər zaman həm Dumada, həm məhəlli idarələrdə, ümumiyyətlə tərəqqipərvər partiyalarla və xüsusən siz Kadetlərlə bərabər hərəkət etmişik. Mənə elə gəlir ki, gələcəkdə də belə olacaq. Bununla da siz müsəlmanların fikir və istəklərinə qulaq verməlisiniz. Tərəqqipərvər partiyalar və sizin partiyanız keçmişdə müsəlmanların yardımına nə qədər möhtac oldularsa, gələcəkdə də yenə o qədər möhtac olacaqlar. Siz artıq hökuməti əldə etdik, partiya və qurupların köməyinə möhtac deyilik, gələcəkdə müsəlmanların ümumi fikrinə və yardımına möhtac olmayacağıq şəklində bir yanlış düşüncəyə qapılmayın. İstanbul və Boğazlar haqqında biz müsəlmanlar sizi həyəcana gətirən hisslərə qatılmırıq. Türkiyəni yox etməyə, tarumar etməyə biz əsla razı deyilik. Türkiyənin varlığına və əbədiliyinə muxalif olan siyasətdə iştirak etmək bizim irqi və dini hisslərimizə ziddir. Biz müsəlmanlar, Türkiyənin paytaxtının və Boğazların əlindən alınmasının “ Sülh şərtləri” arasına girməsinə qətiyyəən razı deyilik. Biz bunu protesto edirik. İndi sizə açıq və qəti olaraq söyləyirəm : Əgər müsəlmanların sizə hüsni-rəğbət bəsləməsini istəyirsinizsə, “Sülh şərtləri” arasından Boğazları və İstanbulu almaq məsələsini çıxarınız. Bu məsələ proqramımızda olmasın. Bunu sizdən israrla tələb edirəm ”.

Sədri Məqsudinin bu çıxışı Rus mətbuatında qiyamətlər qoparmış, çıxış Qazanda nəşr olunan “Yıldız “ qəzetində çap olunmuş, Qazanla yanaşı Azərbaycan, Türkünstan və Kırım

qazetlərində Sədri Məqsudi həərətlə alqışlanmış onu 30 milyonluq Türklərin sözcüsü və bir milli qəhrəmanı mərtəbəsinə yüksəltmişdi.

İç Rusiya və Sibir Türk –Tatarlarının Milli-mədəni Muxtariyyətinin ilk Cümhurbaşkanı seçilən Sədri Məqsudi Milli Muxtariyyətin Anayasasını hazırlamış və “Muxtariyyət” dərgisinin 6-cı sayında dərc etdirmişdi. 28 maddədən ibarət bu Anayasaya görə : “İç Rusiya və Sibir müsəlman Tatarları Rus dövləti içində hüquqi cəhətdən tanınmış ayrıca bir millətdir”. (Maddə 1), “İç Rusiya və Sibirdə yaşayan müsəlman Tatarların hamısı, hansı vilayətdə yaşayırlarsa yaşasınlar, müsəlman Tatar millətinin fərdləridirlər ”. (Maddə 2), “Müsəlman Tatar millətinin dini islamiyyətdir. Bu din Rusiyadakı bütün digər dinlərin faydalandığı haklardan faydalanır” (Maddə 3), “Müsəlman Tatar milləti İç Rusiya və Sibir içində Rus dövləti tərəfindən bir “Hüquqi şəxs” olaraq qəbul edilir və Hüquqi şəxs kimi Rus dövləti içindəki bütün digər Hüquqi Şəxslərin faydalandığı siyasi və mədəni haqlardan faydalanır” (maddə 4), “İç Rusiya və Sibir Müsəlman Tatarları: a) Din ilə bağlı, b) Milli məktəblər, milli dildə öyrətmək və təhsil almaq, xüsusilə milli dil və milli mədəniyyətlə bağlı, c) Vəqflərlə bağlı, d) Milli xəzinənin idarəsi, e) xüsusi olaraq müsəlman tatar millətinin din, dil, mətbuat, Milli Təşkilatlar, məktəblər və millətə aid mal və mülk kimi məsələlərin idarə edilməsində tamamilə sərbəstdirlər” (maddə 6), “İç Rusiya və Sibir Müsəlman Tatarların ən yüksək Milli quruluşu Millət Məclisidir. Millət Məclisinin icra orqanı Milli Muxtariyyət Heyətidir” (maddə 9), “Tatar millətinin məktəblərində təhsil dili Tatar dilidir” (maddə 17), “Rus Dövləti içindəki bütün digər millətlər kimi Tatar milləti də Dövlətin idarə olunmasında söz sahibidir” (maddə 23), “Rus Dövlətinin Hökumətini təşkil edən Nazirlərdən biri Müsəlman Tatarlar arasından təyin edilir. ”Müsəlman İşləri Naziri” adı daşıyacaq bu Nazir Tatar Millət Məclisi tərəfindən təklif edilənlər arasından seçilərək Hökumət tərəfindən təyin edilir. “Müsəlman İşləri Naziri” həm Hökumət nəzdində Müsəlmanların təmsilçisi, həm də müsəlmanların sözcüsüdür. Bu Nazir digər bütün nazirlərin haqlarına sahibdir” (maddə 28), (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Adile Ayda, Sadri Maksudi Arsal, Ankara 1991, səh.271-274).

Bəlli olduğu kimi bolşeviklər Moskva və Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirdikdən və Qurucu Məclisi də silah gücü ilə dağıtdıqdan sonra digər yerləri, o cümlədən də Qazan-Ufa bölgəsini ələ keçirib bolşevikləşdirmiş, 13 aprel 1918-ci ildə bir əmrnamə ilə Sədri Məqsudinin rəhbərlik etdiyi Tatar-Milli Mədəni Muxtariyyətini qapatmış, xəzinəsinə əl qoymuşdu. Ələcsiz qalan Sədri Məqsudi Rusiyanı tərk edərək Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün öncə Finlandiyaya, sonra İsveçə, oradan Almaniya, 1919-cu ilin may ayında isə Parisə gəlir.

Finlandiyada olduğu müddətdə Sədri Məqsudi Finlandiyadakı kitabxanalara getmiş, burada Türk tarixi ilə bağlı kitabları incələmiş, Fin qəzetlərindəki Rusiya, Türkiyə və dünyada baş verənləri tərcümə etmişdi. Sədri Məqsudinin Parisə gəlişi Fransız mətbuatında geniş əks-səda oyatmış, ondan müxtəlif Fransız qəzetləri intervyu götürmüşlər. Bu intervyuların birində Sədri Məqsudi göstərir ki, Batılılar zənn etdilər ki, bolşeviklik bir fikir cərəyanıdır. Halbuki bolşeviklik Trotski və Çetəsinin iqtidarı zəbt etmə təşəbbüsündən başqa bir şey deyildir. Lenin bu çətinin kuklasıdır. İndi Rusiya özünü boğub öldürməyə çalışan bu əllərdən qurtulma mücadiləsi verməkdədir.

Sədri Məqsudi Paris konfransına bir memorandum sunmuşdu. Bu “Memorandum”da Sədri Məqsudi xüsusi olaraq göstərmişdi ki, yüksək konseyə və sülh konfransına 10 milyon İç Rusiya və Sibir tatarları adından baş vurmaqla şərəf duyuram. Diplomatiya dünyasındakı yetkili şəxsiyyətlərin bəyənətləri və qəzetlərin nəşri göstərir ki, Paris-sülh konfransı şərtləri təsbit etməklə yetinməyərək müxtəlif millətlərarası məsələləri də ələ alacaq və dünyaya yeni bir düzən verəcəkdir. Həll ediləcək mühüm siyasi məsələlərdən biri də şübhəsiz ki, Rusiya məsələsidir. Bu gün Rusiya İç savaş halında bulunduğundan o özü heç bir məsələsini həll edəcək durumda deyildir. Əslində Rusiyada rslardan əlavə 70 millət bulunduğu üçün Rusiya məsələsi Rusiyadakı millətlər məsələsidir. Bu gün Rusiyada 30 milyon müsəlman vardır. Paris Sülh konfransında söz sahibi olan və hamısı da demokratik dövlət sifəti daşıyan Antanta dövlətlərinin dünyaya yeni bir düzən verərkən, yenilmiş Rusiya haqqında alacaqları qərarların da

demokratik olacağı şübhəsizdir. Ona görə də Rus imperatorluğuna qəbul etdiriləcək şərtlər arasında İç Rusiya və Sibir tatarlarının konstitutsiyasının Rus dövləti Konstitutsiyasının bir qismi və bir parçası olması şərtinin də bulunmasını təmsil etdiyim 10 milyon müsəlman tatar adına əhəmiyyətlə rica edirəm. (Sədri Məqsudinin Paris-Sülh konfransına təqdim etdiyi “Memorandum” “Konstitutsiya”sı haqqında geniş məlumat üçün bax: Adilə Ayda, Göstərilən əsəri. səh.269-274).

Sədri Məqsudi bundan sonra bütün 38 illik (1919-1957) ömrünü elmə həsr etmişdir. Böyük türkçü Sədri Məqsudi Arsal siyasi fəaaliyyətlə yanaşı daha çox elmi fəalliyətlə məşğul olmuşdur. İlk elmi fəalliyətə 14 yaşında İngilis yazıçısı Daniel Defoenin İngiliscədən Fransızcaya, Fransızcadan Türkiyə Türkcəsinə tərcümə edilmiş “Robinzon Kruzo” əsərini Qazan Terkcəsinə çevirməklə başlayıb çap etdirən Sədri Məqsudi 16 yaşında da elmi bir əsər olan “Təbəqət-Ül-Ərz” (“Yerin təbəqələri”) əsərini Osmanlı Türkcəsindən Qazan Türkcəsinə çevirmişdir. Həyatının müəyyən bir dövrünü təhsil almağa sərf edib Paris Sorbon Universitetinin Hüquq fakultəsini bitirdikdən sonra vətənə döən Sədri Məqsudi Balşeviklər hakimiyyəti ələ alana qədər siyasi məsələlərlə məşğul olmuş II və III dövlət Dumalarına millət vəkili seçilmiş, Qazanda vəkillik etmiş, İç Rusiya və Sibir Tatarlarının Milli-Mədəni Muxtariyyətinin başçısı olmuş, 1923-cü ilin dekabr ayından başlayaraq Sorbon Universitetində dərs deməyə başlamışdır. 1919 cu ildə Parisdəki məşhur “Asiya Cəmiyyəti”nin üzvü olan Sədri Məqsudi Sorbonda professor olduqdan sonra da bu cəmiyyətdə fəaliyyətini davam etdirmiş, cəmiyyətin 11 yanvar 1924-cü il tarixli toplantısında Türk tarixi ilə bağlı məruzə söyləmiş bununla da Türk tarixinə yeni bir nəzəri görüş gətirmişdi. Sədri Məqsudi bu məruzəsində ilk dəfə olaraq Çin tarixçilərinin “Huvey-Hu” adlandırdıqları qövmlə Orxon kitabələrindəki “9 oğuz”ların və qədim dövürlərdə işlədilən “Oğuz”ların eyni qövmlə olduqlarını sonradan Moğollar vasitəsi ilə bu kəlimənin “Uyğur”a çevrildiyini elmi dəlillərlə sübut etmişdi. Sədri Məqsudi göstərmişdi ki, Ərəb Tarixçiləri Türk qövmü olan Oğuzlara “Quz”, Ruslar isə “Uz” demişlər. Avropalı alimlərə

“Uyğur” kəlməsi məhz səhf olaraq moğol məmbələrindən keçmişdir. Sədri Məqsudiyə görə, “Oğuz ” kəlməsi və ondan törəyən “Oğuz, Uyğur, Quz, Uz” sözləri etnik bir ad olmayıb, bir neçə qəbilə halında birləşən Türk qövmü idi. Sədri Məqsudi fikirlərini ümumiləşdirərək göstərir ki: “Heç bir zaman, heç bir Türk qövmü özünə “Huvey-hu” və ya “Uyğur ” deməmişdir. “Uyğur və Oğur ” kəlimələri “Oğuz”un dəyişik şəkilləridir “Oğuz ” demək əslində “Ox”lar yəni qəbilələr və ya oymaqlar birliyi deməkdir. Orxon kitabələrindəki Bilgə Xaqanın dilindən söylənən “9 Oğuzlar” mənim öz millətimdən, yəni Türklərdəndi” ifadəsi də bunu təsdiq dir (Bax: “Jurnal Asiatique”, Yanvar-Mart Paris 1924.)

Sədri Məqsudi Sorban Universitetində millətinin tarixini Qərb dünyasına anlatmaqla bu sahədəki yanlışlıqları, iftiraları, pis niyyəti, fikir və mülahizələri alt-üst edərək gerçəkləri ortaya qoymuş, bundan qürur duymuşdu.

Türkiyənin Cumhuriyyət elan edilməsi özü də Cumhuriyyətçi və Qazan Türklərinin ilk Cümhurbaşqanı olan Sədri Məqsudini sevindirmiş, onda bu Cumhuriyyətin qurucusu, Türk tarixinin əvəzsiz şəxsiyyətlərindən biri olan Qazi Mustafa Kamal Paşanı yaxından tanımaq arzusu yaranmışdı. Bu arzusunu gerçəkləşdirmək üçün Sədri Məqsudi “Türk Ocaqları”nın qurultayında iştirak etmək məqsədilə 1924-cü ilin noyabr ayında Türkiyəyə gəlmiş, 18 noyabrda “Türk Birliyi”, 21 noyabrda isə “Türk tarixində xalq, qəhrəmanlar və xanədanlar “ adlı məruzələrlə qurultayda çıxış etdikdən sonra 24 noyabr 1924-cü ildə Qazi Mustafa Kamal Paşa (Atatürk) ilə “Çankaya köşkü”ndə görüşmüşdü. Bu görüşdə Mustafa Kamal Paşa Sədri Məqsudiyə: “Görürsünüz, yeni bir dövlət qururuq. Hər şeyi yenidən yaratmaq gərəkir. Sizin kimi elm adamlarına ehtiyacımız olacaq. Gəlin, Türkiyədə vəzifə alın” demiş, Sədri Məqsudi özündən asılı olmayaraq: “Əmr edərsiz, Paşam” – deyərək 1925-ci ildə Türkiyəyə gəlmişdi (İqtibas Adilə Aydanın “Sədri Məqsudi Arsal” adlı əsərindən götürülmüşdür. Bax: Göstərilən əsər, səh.151).

Ankaradan sonra İstanbula gələn Sədri Məqsudi 15 dekabr 1924-cü ildə İstanbul Universitetində “Türklüyə ümumi bir nəzər”,

“Dillərin inkişaf və təkamülündə Akademiyaların rolu” və “Türk tarixinin öyrənilməsi” mövzularında çıxışlar etmiş və bu çıxışların mətni 1925-ci ilin abqust, sentyabr, oktyabr-noyabrında “Türk Yurdu” dərgisində yayınlanmışdır. Dövrü mətbuatda alimin “Türk tarixinin öyrənilməsi” məruzəsi “Türk irqinin portreti” kimi dəyərləndirilmiş və Türkiyədə təkrar-təkrar müxtəlif dərgilərdə nəşr edilmişdi.

Sədri Məqsudini Türk ocaqları Başqanı Həmdullah Sübhü Bəyin Maarif Vəkilisi (Milliyyətim Bakanı) olduqdan sonra onun köməkliyi ilə ailəsi ilə birlikdə Türkiyə vətəndaşlığına qəbul edilməsi onun həyatında yeni bir dövr açmış oldu. Onun gəlişi ilə Ankara hüquq məktəbində yeni bir fənn olan “Türk hüquq tarixi” öyrədilməyə başlanmışdı. Bu vaxta qədər olmayan bir ağır işin öhdəsindən bacarıqla gələn Sədri Məqsudi iki il müddətində “Türk hüququ tarixi” adlı yepyeni bir elmin əsasını qoymuş, 1928-ci ilin əvvəllərində “Türk hüququ tarixi” adlı monimental əsərini çap etdirmişdi. Müəllif bu əsəri ilə İslamdan öncəki Türk hüquq tarixini tədqiq edərək bu sahədə yeni bir cığır açmaqla yanaşı, eyni zamanda həm də Türklərin millət və dövlət həyatındakı davamlılığını da ortaya qoymuş, Türklüyün istiqbalına və yüksəlişinə çalışmışdır.

Sədri Məqsudi Türk millətinin tarixini özünün yaşamış olduğu həyatı kimi bütün təfərrüatı ilə bilmiş, təkcə bilməmiş, həm də qələmə almış, tələbələrinə sevinc və sayğı ilə aşlamışdı. O, Türk millətinin keçmişindən, gələcəyindən, bəşəriyyət üçün yaptığı və yapacağı çox böyük məziyyətlərdən söz açmış, tələbələrindən sonradan Türkiyə Cumhuriyyəti Ali Məhkəməsinin üzvü olmuş, Əli Rıza Öndərin yazdığı kimi: “Sədri Məqsudi Arsal sağlam xarakteri, tərtəmiz əxlaqı, mələk kimi ruhu ilə açmadığı ürək, qazanmadığı könül qalmamışdı... Xülasə, Sədri Məqsudi bir fikir qəhrəmanı, bir əxlaq qəhrəmanı idi ” (Türk düşüncəsi, sayı: 40, Ankara 1957).

1925-ci ildən “Türk Ocaqları”na üzv yazılan, 23 aprel 1927-ci ildə “Mədəniyyət Heyəti” üzvlüyünə seçilən Sədri Məqsudi 23 aprel 1930-cu ildə “Türk Ocaqları”nın VI qurultayında bir “Türk Tarix Heyəti” yaradılması fikrini irəli sürmüş, qurultayda iştirak

edən Qazi Mustafa Kamal Paşanın təqdirini oxuyan Afət İnan xanımın nitqində Atatürkün aşağıdakı fikirləri gurultulu alqışlarla qarşılanmışdı. Atatürkün qısa, yığcam və ifadəli üslubunun dəmir qalıbdan çıxmış damğasını daşıyan bu təqdirində deyilir:

“Ən nurlu günəş Türkün mənsəyini, mədəniyyətini, əzəmətini tanıdan tarixdir. Türk mədəniyyətidir. Türk tarixidir. Türk millətini, Türk cocuqlarını yeni bir nurlu tarix yolundan yürüdərək gələcəyin parlaq üfüqlərinə erişdirmək mühümdür.”

“Türk ocaqları”nın VI qurultayında təsis edilən “Türk Tarix Heyəti” ilk toplantısını 4 iyun 1930-cu ildə Qazi Mustafa Kamal Paşanın sədrliyi ilə keçirmiş, sonradan “Türk Tarix Heyəti 15 aprel 1931-ci ildə “Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyəti”, Atatürkün ölümündən sonra isə 25 may 1940-cı ildə “Türk Tarix Qurumu” adını almışdı.

Türk Tarix Heyətinin başda Qazi Mustafa Kamal Paşa olmaqla 16 üzvünün gecə-gündüz çalışması ilə fundamental bir əsər meydana gətirilmiş, bu əsərin “İskitlər” fəslini və “Orta Asiya Türk dövlətləri” bölümünü Sədri Məqsudi yazmışdı. Hüquqçu alim Orta Asiya Türk dövlətlərinin tarixini sistemləşdirmək və tarixi hadisələrə Türk gözü ilə baxmaqla bərabər, Qərb tarixçilərinin görüşlərinə zidd iddialarda bulunmamış, fəqət “İskitlər”lə bağlı Qərb tarixçilərinin əksinə olaraq elmi dəlillərlə bütün İskitlərin Türk olduğunu sübut etmiş, “İskit” kəlməsinin “Saka” kəlməsindən törədiyini irəli sürmüş, Sakalar haqqında Atatürkün də çox xoşuna gələn yeni fikirlər söyləmişdi.

Başda Qazi Mustafa Kamal Paşa olmaqla Türk Tarixi Heyətinin bəzi üzvləri də Türklərin dünya tarixindəki rolları haqqında yeni elmi fikir və nəzəriyyələr irəli sürmüşlərsə də bəzi üzvlərin ortaya atdıqları yeni fikirlər elmi əsasa dayanmadığından havadan asılı vəziyyətdə qalmışdı. Bu elmi əsasa dayanmayan müəlliflərin fikir və mülahizələrinə müzakirələr vaxtı cavab verməyin üzvlər arasında ziddiyyət yaradacağını nəzərə alan Sədri Məqsudi fikirlərini Atatürkə bir məktub vasitəsilə bildirməyi qərara almış və o dövrdə Cümhur başqanlıığı Ümumi Katibi Təvfik Bəy vasitəsilə aşağıdakı məzmunlu məktubu Qazi Mustafa Kamal Paşaya göndərmişdi:

“Paşa Həzrətləri! Cahan tarixində müstəsna bir mövqeyiniz vardır. Sizin hər yaptığınız bütün cahanda nəzər-diqqəti cəlb edəcəkdir. Bəşəriyyət bu tarix kitabının Sizin əsəriniz olduğunu, Sizin göstərdiyiniz əsaslara istinadən yazılmış olduğunu biləcəklər və hətta deyə bilərik ki, indidən bilirlər. Əsərin ehtiva etdiyi əsas tezis, yəni ilk mədəniyyətin Orta Asiyada Türklər tərəfindən təsis edilib mühacirət yolu ilə yayıldığına dair tezisi fəvqəladə mühümdür. İndiyə qədər bu şəkildə heç kimsə tərəfindən ifadə edilməmişdir. Mədəniyyətləri ilə qururlanan Avropalılar hələm-hələm bu tezisi qəbul etmək istəməyəcəklər. Fəqət rədd də edə bilməyəcəklər. Əsas tezisə ilişə bilməyəcəkləri üçün ikinci dərəcəli məsələlərə ilişəcəklər. Onun üçün əsas tezisdə nə qədər qəti isək, ikinci dərəcəli məsələlərdə isbatı hələlik çətin olan tezislərdən qaçınmalıyıq. Əsas tezisimizi Avropa alimlərinə qəbul etdirməyə çalışarkən ikinci dərəcəli tezislərin miqdarını mümkün olduğu qədər azaltmalıyıq. Böyük bir əsəri, böyük bir tezisi tənqiddə imkan verən zəif nöqtələr buraxmamalıyıq. Fikrimə görə, tənqiddə yol açacaq məsələlər azdır. Onları bərtərəf etməklə əsas tezisimiz bir şey qeyb edəcək deyildir. Məndə tərəddüd yaranan nöqtələr bunlardır:

- 1) Mesopotomiyada, ta Şumer dövründə və Akkad yurdunda bir Sami ünsürün mövcudiyyətini qəbul etmək lazımdır.
- 2) Hindistanda Dravidlərlə Sakaların hicrəti arasında bir qeyri-Türk ünsürün də mühacirətini qəbul etmək lazımdır.
- 3) Çinə mədəniyyətin Türklər tərəfindən itxal edildiyini qüvvətlə söylədiyimiz halda bəzi Türk sülalələrinin yanında qeyri-Türk ünsürlərin də bulunduğunu etiraf etmək gərəkdir.
- 4) Misirdə “eneolit” dövrü başlanan ünsürün Türk olduğu şübhəli qaldı. “Hyksos” kəlməsinin əsası nə olursa olsun Hyksosların arasına Samilərin qarışmış olması mümkündür.
- 5) Dil dəlillərini mümkün olduğu qədər azaltmaq lazımdır. Bizim bugünkü ləhcəyə istinadən söz düzəltmə üsulunu Avropalılar qəbul etməyəcəklər” (İqtibas Adilə Aydanın “Sadri Maksudi Arsal” adlı əsərindən götürülmüşdür. Bax: səh.171-173).

Sədri Məqsudinin Atatürkə yazdığı bu məktub öz təsirini göstərmiş, Tarix Heyətinin meydana gətirdiyi bu müəzzəm əsərin minlərlə nüsxəsi çapa hazırlanarkən kitab “Türk tarixinin ana xətləri” adı ilə ancaq 100 (yüz) nüsxə basılmış, satışa çıxarılmayıb yalnız aidiyyəti olan ziyalıların və tarixçilərin müzakirəsinə təqdim edilmiş, kitabın yalnız qısa bir xülasəsi “Türk tarixinə giriş” adı ilə 30 min nüsxə çap edilərək hər tərəfə dağıdılmışdı. Bu 74 səhifəlik kitaba Sədri Məqsudinin “İskitlər-Sakalar” adlı böyük həcmli yazısı salınmasa da kitabın 32 səhifəsindəki yazılar Sədri Məqsudiyə məxsusdur.

Həyatının müəyyən bir bölümünü Türklərin tarixinə həsr edən Sədri Məqsudi sonda belə bir nəticəyə gəlmişdi ki: “Bəşəriyyət tarixində heç bir irq Türklər qədər dövlət qurmaq qabiliyyətini göstərməmişdir. Türklər başqa millətlər üzərində hakim dövlət olaraq heç bir zaman zülmə istinad etməmişlər, zaman və mühitin səviyyə və qabiliyyətinə görə əzəmətli ədaləti, qanuniliyi və tolerantlığı göstərmişlər”.

Müəllifin Türk tarixinə aid “İskitlər-Sakalar”, “Orta Asiya Türk dövlətləri ” “Çinlilərin və Moğolların “Hüvey-Hu” ları və Orxon Türk yayıtlarındakı Tokuz Oğuzlar” və “Çinlilərin” Huvey-Hu” dedikləri xalqın Orxon kitabələrindəki Oğuzların eyni olduğuna dair izahat” adlı əsər və məqalələri bu gün də öz elmi dəyərini qoruyub saxlamaqdadır.

Sədri Məqsudi Türk tarixi ilə yanaşı Türk dili ilə bağlı da silsilə yazılar yazıb çap etdirmiş, hətta onun “Türk dili üçün” adlı əsərinə Atatürk “Ön söz” yazmışdır. Bu “Ön söz”də Atatürk göstərir ki: “Milli hiss ilə dil arasındakı bağ çox qüvvətlidir. Dilin milli və zəngin olması milli hiss in inkişafında başlıca amildir. Türk dili dillərin ən zənginlərindəndir. Yetər ki, bu dil şüurla işlənsin. Ölkəsini, yüksək istiqlalını qorumasını bilən Türk milləti dilini də yabancı dillərin boyunduruğundan qurtarmalıdır”. Müəllifin “Dillərin təkamül və inkişafında Akademiyaların rolu” və “Milliyyət”də dərc etdirdiyi “Dil islahı məsələsi” adlı silsilə məqalələri də “Türk birliyi” ideyasına xidmət etmiş, aşırı solçuların Türk Dil Qurumunu ələ keçirib uydurma və mənasız söz və

kəlimələrlə Türk dilini korlamaqla milli şüuru yox etmələrinə qarşı olmuşdur.

Türk tarixi və Türk dili ilə yanaşı Sədri Məqsudinin Türk dünyasına ən böyük xidməti hüquq sahəsində olmuşdur. O, “Türk hüququ tarixi”, “Hüququn ümumi əsasları”, “Ümumi hüquq tarixi”, “Türk tarixi və hüquq”, “Hüquq fəlsəfəsi”, “Fərabinin hüquq fəlsəfəsi”, “İngilis ümumi hüququnun inkişafı dövrləri”, “Teokratik dövlət və layiq dövlət”, “Milliyət duyğusunun sosioloji əsasları” kimi monimental əsərləri ilə Türk dünyasının o dövrdəki ictimai və siyasi boşluğunu doldurmuş, Türk hüququ tarixində yeni bir cığır açmışdır.

Sədri Məqsudinin Atatürklə 14 illik (1924-1938) yaxın münasibətlərini şərh edən tədqiqatçılar göstərirlər ki, 105 dəfə Atatürkün dövlətli olmuş Sədri Məqsudi bir növ “Mustafa Kamal Atatürkün müşaviri” vəzifəsini icra etmişdi. (Bax: Prof. Gök-Alp Türkoğlu, “Türküstan” dərgisi, yıl:2 sayı: 5; 1989, səh.27).

Sədri Məqsudi Arsalın “Türk tarixində “Oğuz türkləri” yoxdur, yalnız “Türk Oğuzları” vardır, “Türk millətinə” “Tatar” adının verilməsi bir tarixi xətdən... başqa bir şey deyildir. Zira bilinir ki, “Tatat” kəlməsi bir Moğol qəbiləsinin adı idi. Rusların cahil idarəçiləri bu adı Turan mənşəli olan Kırım və Volqa Türklərinə şamil edərək rəsmiləşdirmişlər, “Oğuz” kəlməsi və ondan törəyən “Oğur, Uyğur, Quz və Uz” sözləri etnik bir ad olmayıb, bir neçə qəbilə halında birləşən Türk qövmüdür” və xüsusilə, “Dünyada ilk mədəniyyətin Türkustanda-Orta Asiyada Türklər tərəfindən yaradılaraq koçlər vasitəsilə dünyaya yayılmışlar” kimi fikirlərini əks etdirən nəzəriyyələri dünya və Türk tarixinə bəxş etdiyi ən böyük ərməğandır.

Ruhu şad olsun. Amin.

Həmdullah Sübhü Tanrıövr

2.17. Böyük Türkçü «Milli Natiq» Həmdullah Sübhü Tanrıövər

Türk tarixində milliyyətçi, ictimai-siyasi xadim, diplomat, yazıçı, şair, müəllim və «Milli Natiq» kimi tanınan böyük Türkçü Həmdullah Sübhü Bəy 1885-ci ildə İstanbulda anadan olmuşdur.

Babası Əbdürrəhman Sami Paşa Osmanlı İmperatorluğunun ilk Maarif Naziri, atası Əbdüllətif Sübhü Paşa da dövlətin 6-cı Maarif Naziri olmuşlar. İlk təhsilini Kısıklı, Altunizadə və Nümunei-tərəqqi məktəblərində alan Həmdullah bəy, Sultan II Əbdülhəmidin iradəsi ilə pulsuz və yaşayış yeri ilə təmin edilmiş Sultaniyə Məktəbində - Qalatasaray Lisesində 1904-cü ildə orta təhsilini tamamlamış, 1905-ci ildə Reji idarəsində tərcüməçi kimi ilk görəvə başlamış, sonra müxtəlif məktəblərdə müəllimlik etmiş, Ayasofya Rüşdiyyəsində natiqlik sənəti və fransızcadan, Darülmüəllimdə ədəbiyyatdan, İstanbul Universitetində Türk - İslam sənətindən dərslər demişdir.

1909-cu ildə Fəcri-Atiçilərə qoşulan Həmdullah Bəy 1911-ci ildə onlardan ayrılaraq Türk milliyyətçisi Ziya Göyalpın rəhbərlik etdiyi Gənc Qələmlər ətrafında toplaşan Mili Ədəbiyyatçılar cərəyanına qoşulmuş, 1912-ci ildə milliyyətçilik cərəyanının İstanbuldakı mərkəzi olan Türk Ocağına daxil olmuş və sonradan müəyyən fasilələrlə (1912-1931; 1949-1959; 1961-1966-cı illərdə) 34 il bu Ocağın Başqanı olmuşdur.

1913-cü ildə Ədirnədəki Bolqar vəhşiliklərini dünyaya anlatmaq məqsədi ilə seçilən heyətin üzvü olan Həmdullah Bəy, daha sonra İstanbuldakı işğalçı qüvvələrə qarşı təşkil edilən etiraz mitinglərində alovlu çıxışlar edərək güclü bir natiq olaraq tanınmış, Qurtuluş Savaşı dövründə «Milli Natiq», Cümhuriyyətin ilk illərində isə Türkiyə Böyük Millət Məclisində Millət vəkili kimi etdiyi coşğun nitqləri ilə «Cümhuriyyət Natiqi» kimi ad qazanmışdı.

Son Osmanlı Məclisi-Məbucanına 1920-ci ildə Antalyadan Millət vəkili seçilən Həmdullah Sübhü bəy, Millət vəkilliyi saxlanılmaq şərtilə, Mətbuat və İstihbarat Ümumi Müdiri

vəzifəsinə təyin edilmiş, Məclisdə “Misaqi-Milli” (“Milli Pakt”) lehinə çıxışlar etmiş, Məclisi-Məbusanın işğal qüvvələri tərəfindən qapadılmasından sonra Türk Ocaqlarının üzvləri ilə birgə Milli Mücadiləyə-İstiqlal savaşına qatılmaq üçün Ankaraya gəlmiş, Milli Konqresin və Milli Türk partiyasının yaradılması və fəaliyyətində fəal iştirak etmişdi.

Türkiyə Böyük Millət Məclisinin ilk dönəmində məclisə İstanbuldan Millət vəkili seçilən Həmdullah Bəy ilk kabinədə Mili Təhsil Naziri olmuş, «Milli Marş» yarışmasına Mehmed Akif Ərsoy bəyin yanşmaya qatılmasına nail olmuş və ilk dəfə olaraq Məclis Kürsüsündən «İstiqlal Marşı»nı təsirli səsi ilə oxuyaraq Türkiyə Cümhuriyyətinin Himni olaraq qəbul edilməsində önəmli rol oynamışdı.

Türk ocaqları başqanı Həmdullah Sübhü Bəy Milli Təhsil Naziri olduğdan sonra böyük Türkçü alim, Sorbon Universitetinin professoru, hüquqşünas Sədri Məqsudi Arsalı Türkiyəyə dəvət etmiş, onun Türkiyə vətəndaşı olmasını təmin etmişdi.

Birinci və İkinci Türkiyə Böyük Millət Məclisinə İstanbuldan Millət vəkili olaraq seçilən Həmdullah Bəy 1925-ci ildə ikinci dəfə Milli Eyitım Bakanı (Milli Təhsil Naziri) olmuşdu. Bu vəzifələri ilə yanaşı Türk Ocaqları Başqanlığını da icra edən Həmdullah Sübhü bəy dərnəyin mərkəzini İstanbuldan Ankaraya köçürmüş, yeni Türk dövlətinin mədəni yöndən təşkilatlanmasında, Türk mədəniyyətinin, dilinin, tarixinin, ədəbiyyatının araşdırılması və yayılmasında böyük rol oynamışdı. 278 şöbəsi, 32 min üzvü olan Türk Ocağı siyasi bir güc qazandığından İsmət İnönünün təkidli tələbi ilə 10 aprel 1931-ci ildə qapadıldıqdan sonra Rumıniyaya səfir olaraq göndərilən Həmdullah Sübhü Bəy burada 13 illik fəaliyyəti dövründə də Türkçülüynü davam etdirmiş, Rumıniyadakı xristianlaşmış Qaqauz Türkləri ilə maraqlanmış, onlar üçün ibtidai məktəblər açdırmış, onların Türkiyəyə köçməsinə təşkil etmiş, Rumıniyadakı Türk qəbristanlıqlarını bərpa etdirmişdi. Bütün II Dünya müharibəsi dövründə Rumıniyada diplomatik fəaliyyət göstərən Həmdullah Sübhü Bəy Rumıniya Sovet İttifaqının «Dəmir pərdə»si təsiri altına düşüncə Türkiyəyə dönmüşdü.

17 mart 1949-cu ildə Ocaqçıları toplayaraq Türk Ocağını yenidən bərpa edən Həmdullah Sübhü Tanrıövrin 18 mart 1949-cu ildə «Tan» qəzetində belə bir açıqlaması yer almışdı: «Bugün öncəki məslək arkadaşlarımızı aramızda görmək, bu irfan və insaniyyət Ocağının, yəni Türk Ocağının yenidən qurulmasına şahid olmaq bəxtiyarlığını duyuram».

Toplantıda iştirak edən Türk-Tatar Cümhuriyyətinin sabiq Cümhur rəisi Sədri Məqsudi Aرسال, İspartalı Təvfiq Rəqib Nürəddin, Dr. Fəxrəddin Kərim Gökay, Hıfzı Təfviq Gönənsoy sıra ilə söz alaraq Ocaqlar haqqındakı görüşlərini anlatmış, professor Sədri Məqsudinin təklifi ilə bir «Bəyannamə» hazırlanmasına qərar verilmiş və Ocağın yenidən qurulması üçün lazım gələn qanuni təşəbbüslərdə bulunmaq üzrə müvəqqəti bir İdarə Heyəti seçilmişdi. (Bax: Adile Ayda, Sadri Maksudi Aرسال, Ankara 1991, səh. 220-221).

1946-cı ildə yenidən Türkiyə Böyük Millət Məclisinə İstanbuldan Millət vəkili seçilən Həmdullah Sübhü Bəy 1950 və 1954-cü il seçkilərində Demokrat Partiyasından, öncə Manisadan, sonra isə İstanbuldan Millət vəkili seçilmiş, 1957-ci il seçkilərində Hürriyyət Partiyasının namizədi kimi qatıldığı seçkidə seçilə bilməmişdi.

Həmdullah Sübhü Bəy Türk Ocağının orqanı olan «Türk Yurdu» dərgisinin məqsəd və vəzifəsini özünün «Başlangıç» adlı yazısı ilə şərh edərək göstərmişdi ki, «Türk Yurdu» yeni Türkiyənin istinad etməyə möhtac olduğu fikirləri ilk nüsxəsindən canlandırmağa çalışmışdı. Bunun üçün «Türk Yurdu» Türk millətini geri çəkmək istəyən bütün irticalara qarşı həyatı fikirlərin bir düşüncə vəzifəsi olaraq çap olunur. «Türk Yurdu» Türk Ocaqlarının mədəni və elmi fəaliyyətini təsbit edəcək Türk millətinin mədəni birliyinə çalışacaq, eyni zamanda, Qərb mədəniyyətini mənimsəyən və bütün qurtuluş çarələrini o mədəniyyətin bizə çatdırılmasında görənlərin, Türk mədəniyyətini Qərb mədəniyyətləri ailəsinə daxil edənlərin bir təlqin vasitəsidir (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax. H.Süphi, Başlangıç, Türk Yurdu Cəmiyyəti, №1, İstanbul, hicri 1340, səh. 1-2) Həmdullah Sübhü Bəyin bu açıqlaması Türk Ocaqlarının yayım orqanı olan «Türk

Yurdu» dərgisinin hədəflərini göstərməsi baxımından böyük bir önəm daşımaqdadır.

1911-ci ildə yayın həyatına başlayan "Türk Yurdu" ilk sayında "Məqsəd və Məslək" başlıqlı tanıtma yazısında "Türklüyə xidmət etmək, Türklərə fayda vermək istəyirik. Məqsədimiz məhz budur" – deyərək Türkçülük hərəkatını həyatın hər yönündə tətbiq etməyə çalışmışdır. Ocaqçılar dildə Türkçülüklə başlayıb ədəbiyyat, sənət, İqtisadiyyat və sosial həyata hakim olmağa başlamış, canlı, qüdrətli, coşqun və inqilabçı bir fikir sahibləri kimi ortaya atılmışdılar.

Ziya Göyaltın «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək» şəklində xülasə etdiyi Türk millətçiliyini dövrün digər fikir adamları kimi Həmdullah Sübhü Bəy də qəbul etmiş və ömrünün sonuna qədər bu ideyaya xidmət etmişdir. Həmdullah Sübhüyə görə "Müasirlik" məmləkətin içində bulunduğu şərtlərə və ehtiyacları uyğun özünü yeniləməsidir.

Bu yolda mədəni dünyaya ayaq uydurması və texnoloji inkişafa yabançı qalmasıdır. Müasirlik Türk dilini unuduran mədrəsələrin yerinə xalqı həyatla təmasa bağlayan elmlərin təcrübələrini Türk cəmiyyətinin beyninə yerləşdirən, millət eşqini öyrədən yeni məfkurədir. (Bax: Həmdullah Sübhü, Xitabə, "Türk Yurdu" dərgisi, cild: 1, №6, İstanbul, hicri 1341, səh. 486)

İzmir şöbəsi Türk Ocaqları mənsuqlarının dəvəti ilə Əhməd Bəy Ağaoğlu, Köprülü Məhmet Fuad, Əli Canib, Aka Gündüz və Kazım Naimi Duru ilə birlikdə İzmirə gələn Həmdullah Sübhü Bəy Türkçülüüyü gənclər arasında yaymış, "Türk sənət memarlığı" mövzusunda məruzə söyləmişdi. Türk Ocaqlarında söylədiyi "Xitabələri" toplayaraq "Dağ yolu" adı ilə 1928 və 1931-ci illərdə nəşr etdirmiş, müxtəlif məcmuə və qəzetlərdə çap etdirdiyi məqalələrini də toplayaraq 1929-cu ildə «Günəbaxan» adı ilə kitab şəklində nəşr etdirən Həmdullah Sübhü Bəy tarixdə gizli qalan Türkləri yaşayan Türklərə tanımaq və Türk gəncliyinə Türk millətinin hüriyyət və səadətini gur səslə söyləmişdir. Milli Natiq: "Biz Türklüyü açıq bir qəlblə sevirik. Fikir və sənət adamları yalnız bir şeydən qorxarlar: Unudulmaq və inkar edilməkdən. Onlar

unudulmadıqlarını gördükləri vaxt məsud olurlar. Həyatda gözlədikləri mükafat da yalnız bundan ibarətdir”.

Milliyyətçiliyi bir fikir hərəkatı olaraq görən Həmdullah Sübhü Bəy Türk Ocağının milli hüduqlar xaricində heç bir fəaliyyəti qəbul etmədiyini və etməyəcəyini, Türk Ocağının ictimai və mədəni bir hərəkatı təmsil etdiyini, Ocaqların qurulduğu gündən etibarən milliyyətçi, xalqşçı, müasirçi və inqilabçı bir fikir cərəyanının qaynağı olduğunu söyləmişdi.

Müəllifin “Türk Yurdu” dərgisində ayrı-ayrı illərdə “Ah anacığım”, “Allah keçən günlərə yetişdirsin”, “Tarix yollarından uzaqlaşarkən” kimi mənsur əsərləri, “Xoruz döyüşü”, “Dəlik kirəmit” kimi hekayələri, “Lübnan xatirələri”, “Hələb xatirələri” kimi xatirə əsərləri, “Çalışanların yurdu”, “Sofərdən Beytura”, “Beyrut”, “Boğa dağları” kimi səyahətə dair əsərləri, Pierre Lotidən tərcümə etdiyi “Fatehdə gecə namazları” adlı əsərləri çap olunmuşdur.

Həmdullah Sübhü bəyin baş redaktorluğu ilə «Davul» adlı həftəlik əbədi dərgi yayınlanmışdı. Hicri 14 oktyabr 1324-cü ildən 14 may 1325-ci ilə qədər 24 sayı nəşr edilmiş bu dərgidə Həmdullah Sübhü «Ha-Sad, Münəqqid, Toplu-ıynə, Sivrisinək, Keçi buynuzu» və s. kimi təxəllüslərlə yazılar yazmış, “Vur Abalıya” adlı sütunda hər həftə dövrün şair, yazıçı, dövlət adamı və bu kimi ünlü şəxslərdən birini mövzu seçmiş, onları həcv etmişdir.

Səbiyə Zəkəriyyə ilə M. Zəkəriyyənin birlikdə çıxardıqları «Rəsmli ay» məcmuəsində «Bütləri yıxıyoruz» kampaniyasını təşkil edən Nazim Hikmət və Sədri Ətəmin ədəbi şəxsiyyətlər olan Əbdülhəqq Həmidə, Mehmed Emin Yurdaqla və Yaqub Qədri Qaraosmanoğluna qarşı apardıqları çirkin və siyasi oyunlara cavab olaraq 7 iyul 1929-cu il «İqdam» qəzetində Türk Ocaqları rəisi Həmdullah Sübhü Bəy «Bütlər necə yıxılır» başlıqlı yazısında göstərir ki, keçən gün Əbdülhəqq Həmidin bütünü qırmaq istədilər. Nə üçün? Türkə vətən verən Namiq Kamal kimi bir şair olduğu üçün. “Dünən Mehmed Emin Bəyi silməyə qalxışdılar. “Rəsmli Ay”ın səhifələrində Milliyyət Sairinin qırmızı mürəkkəblə dalgalanmış üzünü seyr etdim. Nə üçün? Türkə milliyyət verən bir şair olduğu üçün. Günlərdir Yaqub Qədrinin xəstə ciyərini satmağa

çıxardılar, küçə-küçə, qapı-qapı dolaşdırırlar. Nə üçün? Çünki Yaqub Qədri Türk nəsrinin bənzəri olmayan bir sənətkardır. Bir dinin tikdiyi bütləri digər bir dinin mənsubları əgər müvəffəq olarlarsa, parça-parça edər, atarlar və yerinə öz dinlərinin bütlərini ucaldarlar. O halda yeni din hansıdır? Yəni vətən və millət dininin ucaltdığı bütleri qıranlar bunların yerinə hansı dinin bütlərini dikəcəklər, bunu bilmək lazımdır. “Bolşevik dininin bütlərini ! ” (Seçmələr bizimdir – A. M. Bax: Həmdullah Sübhü, Putlar nasıl yıkılır?, “İkdam” qəzeti, Ankara, 7 iyul 1929, səh. 61-65)

Həmdullah Sübhü bəy mili dəyərləri yıxmaq istəyənlərin kommunistlər olduğunu çox açıq və sərt bir şəkildə «Qarşımızdakılar kimlərdir?» sualına belə cavab vermişdir: «Türkrus dostluğunun pərdəsi arxasında çox faciəli bir oyun cərəyan edir. Harada rusların bir xarici işlər, ticarət təşkilatı varsa, orada para, təbliğat və gizli fəaliyyət vardır. Biz uğursuz bir cərəyanın məmləkətin hər bucağında izlərini və əkslərini gördüyümüz halda get-gedə təhlükəli olmağa başlayan bir dostluq xatiri üçün susur və susdururuq. Halbuki onlar susmurlar. Bir tərəfdən Rusiyada Türk ziyalılarını yox etməklə davam edir, digər tərəfdən də Türkiyənin Türk işçisini Sovet təşkilatının ən sadıq üzvü kimi mənimsəyir və qışqırdılar. Məmləkətin savaş günlərində torpaqlarımız istila altında ikən yurdun bütün gəncləri müharibə cəbhələrində qan tökərkən vəzifələrini yerinə yetirmək əvəzinə dövlət büdcəsindən fırladaq yolu ilə aldıkları paralarla Bolşevik torpaqlarına qaçanlar, yəni əsgər və vətən qaçaqları hər qandan daha çox Türk qanına bulaşmış qırmızı loxma ilə bəslənənlər kimlərdir?». (Həmdullah Sübhü, göstərilən məqaləsi, səh.61-65)

Ziyalı-kəndli münasibətlərinə önəm verən Həmdullah Sübhü Bəy göstərir ki: «Türk kəndlisi millətimizin, irqimizin köküdür. Kəndli hər cür xidmətə və sayğıya layıqdır. Ziyalı kəndlinin ayağına getməli, kəndliyə siyasi bir düşüncə ilə yeni dövrü və inqilabı sevdirməlidir».

Sənətkar, idealist, milliyətçi və inqilabçı kimi dörd böyük şəxsiyyəti özündə cəmləşdirən Həmdullah Sübhü Bəyin istər “Dağ Yolu”, istərsə də “Günəbaxan” adlı nitqlərindən və məqalələrindən ibarət əsərlərində keçilməz böyük bir imtahandan keçən insanın

zaman və məkan içindəki əsil təkamülündən, əxlaqi və fikri keyfiyyətlərindən bəhs edilir. Müəllif “Dağ Yolu” əsəri ilə sinəsində yanan milli məsələnin alovunu kəlimə-kəlimə ətrafına saçaraq insanlarda vətənə və millətə sevgi aşılayır. Əsər başdan-başə vətən və millət sevgisi ilə yoğrulmuşdur. Əsər yaşanan dövrün ən gözəl nümunəsi olduğu üçün gələcək nəslin bunları oxuyub bilmələri gərəkdir. Əsər bütöv bir millətin hiss, duyğu və arzularını dilə gətirir. Əsər bitib-tükənməyən bir millət sevgisinin xəzinəsidir.

Böyük Atatürk Həmdullah Sübhüni: «Nitqlərini yalnız fikir deyil, eyni zamanda şer və musiqi olaraq dinlədiyim qardaşım» adlandırmışdır. Müəllif idealist bir ruhun həyəcanlarını, vəcdlərini əks etdirməklə Türk dünyagörüşünün yeni çalarlarını, Türk vətəninin füsunkar gözəlliklərini, Türk Cumhuriyyətinin möhtəşəm dastanını canlandırmış, topladığı nitqləri ilə onu dinləməyən gələcək nəsillərin ruhuna öz ruhunun iradəsini, öz milli Türk məfkurəsinin həyəcanlarını axıtmışdır.

Türk ədəbiyyatına «Xitabət» deyilən yeni bir ədəbi janr gətirən Həmdullah Sübhü Bəy bu janrı Türk gəncliyinə öz millətini tanıtməq və sevdirmək eşqi ilə işlətmişdir.

Müəllifin «Günəbaxan» adlı məqalələr toplusu başdan-başə bir Vətən Kitabıdır. Əsərdə Vətən üçün yapılan xidmətləri bilən, milləti sevən bir ruh vardır ki, bu ruh şaşmayan, yanılmayan bir ehtirasla böyük ideala doğru yürüyən, “Türkçülük” ideali uğrunda bütün mənalı həyatını sərf edən, fərdlərə, mənsub olduğu millətə və bəşəriyyətə duyduğu sevgidən dolayı “Eşq Peyğəmbəri” (Sədri Məqsudi) adlandırılan Həmdullah Sübhü Bəy Tanrıövrin Ruhudur.

Ömrünün sonuna qədər Türk Ocaqları Mərkəzi Heyətinin Başqanı kimi fəaliyyət göstərən, I, II, III, VII, VIII, IX dönəm Türkiyə Böyük Millət Məclisində millət vəkili, 13 il Ruminiyada Türkiyə böyükəlcisi, iki dəfə Türkiyə Maarif Naziri olan və bütün həyatını Türklərin yüksəlişinə həsr edən Həmdullah Sübhü Bəy Tanrıövr 10 iyun 1966-cı ildə vəfat etmiş, Ədirnəqapı Mərkəzəfəndi məzarlığında dəfn edilmişdir.

Ruhu şad olsun ! Amin.

Nihal Atsız

2.18. Böyük Türk milliyətçisi Nihal Atsız

**Qəhrəmanlıq nə yalnız bir yüksəliş deməkdir.
Nə də yıldızlar kimi parlayıb sönməməkdir.
Ölməzliyi düşünmək boşuna bir əməkdir.
Qəhrəmanlıq saldırib bir daha dönməməkdir!**

**Sızlasa da könüllər düşənlərin yasından
Koşaraqdan getməli onların arxasından
Qəhrəmanlıq içərək acı ölüm təsindən
İrəli atılmaq və sonra dönməməkdir!**

(Nihat Atsız)

Türk milliyətçiliyinin 1200 illik bir tarixi var. Bilgə Xaqan və Bilgə Tonyukukla başlayan, Mahmud Kaşğarlı, Əlişir Nəvayi, Fəxrəddin Mübarəkşah, Karamanoğlu Mehmet Bəy, Əhməd Vafik Paşa, Süleyman Paşa, Şəmsəddin Sami Bəy, Nəcib Asim Bəy, Cəlal Nuri Bəy, İsmayıl Qasıralı, Yusif Akçura, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyöl və Hüseyn Cavidlə davam etdirilən Türk milliyətçiliyi Nihal Atsızla zirvəyə yüksəlmişdir.

Böyük Türk millətçisi Nihal Atsız 1905-ci ildə İstanbulda anadan olmuş, yüksək təhsil almış, gənc yaşlarından çıxardığı “Atsız Dərgisi” ilə diqqətləri özünə çəkmişdi. 15 may 1931-ci ildən 1932-ci ilin sentyabrına qədər 17 sayı nəşr olunan bu dərgidə məşhur alimlər olan Fuad Köprülünün, Zəki Vəlid Toğanın, Əbdülqadir İnanın da yazıları dərc edilmişdir. Bir Türkçü dərgi olan “Atsız Dərgisi” Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə “Türkçülük hərəkatı”nın öncüllüyünü yapmış, Türk milliyətçiliyinə yeni çalar gətirmişdir. Dərgi çıxan dövüdə ədəbiyyat fakültəsində asistan olan Atsız dərginin 17-ci nömrəsində “Universitetin qara, daha doğrusu, bir sözlə, üz qızardacaq listəsi” adlı məqalə dərc etdirir. Bu məqalədən dolayı, Atsız universitetdən uzaqlaşdırılaraq Malatya orta məktəbinə Türkcə öyrətmən olaraq təyin edilir. Sonra Atsız Ədirnə lisesinə göndərilir. Ədirnədə müəllimlik etdiyi dövüdə o, “Atsız Dərgisi”nin davamı olaraq “Orhun Dərgisi”ni çıxarmağa başlayır. Türkçülük ideyasını inkişaf etdirmək, Türk

milliyətçiliyini gücləndirmək məqsədi ilə nəşr edilən “Orhun Dərgisi” cəmi 9 nömrə çıxmış, “Türk Tarixi Qurumu” tərəfindən hazırlanıb lisələrdə tədris olunan tarix dərsliklərindəki Türk tarixinin gerçəklərinə uymayan məsələləri sənədlərlə ortaya qoyduğundan, dövrün yönəticiləri tərəfindən xoş qarşılanmamış, dərgi qapadılmış və Atsız da işdən çıxarılaraq Nazirliyin əmrinə alınmışdı.

II Dünya müharibəsində qalib çıxan Sovet İttifaqı diktator Stalinin rəhbərliyi ilə Türkiyəyə basqını artırmış, Türkiyənin şərqində ermənilərin istəyi ilə torpaq, boğazlarda isə özünə haqq tələb etməyə başlamış, bütün bunlar da Türkiyənin yerli kommunistlərinin fəaliyyətini genişləndirmiş, dövlət yetkililəri solçuları dəstəkləyərək bütün milliyətçiləri şiddətli təqib etməyə və cəzalandırmağa başlamışdı. Belə bir dövüdə Nihal Atsız yenidən “Orhun Dərgisi” ni nəşr etdirməyə balamış, 1944-cü il mart nömrəsinin 15-ci sayında o dövrün Baş Naziri Şükrü Saracoğluna bir açıq məktub dərc etdirərək ölkədəki marksist və kommunistlərin Türkiyə milli maraqlarını zədələyən davranışlarına bir son verilməsi üçün uyarıda bulunmuş, daha sonra dərginin 1944-cü il aprel nömrəsində də Pərtöv Boratov, Səbahəddin Ali və Sədrəddin Cəlal Antel kimi marksistlərin millətin bölünməsinə çalışdıqlarını faktlarla açıqlamış və dövrün Milli Eyitım Bakanı Həsən Ali Yücəli istefa verməyə dəvət etmişdi. Bu iki açıq məktub Türkiyə daxilində böyük əks-səda yaratmış, sevgi və simpatiya ilə qarşılanmış, Türk milliyətçilərinin yenidən toparlanmasına vəsilə olmuşdu. Nəticədə Atsızın Boğaziçi lisesindəki ədəbiyyat müəllimliyinə son verilmiş, “Orhun Dərgisi” Bakanlar Kurulunun (Nazirlər Kabineti) qərar ilə qapadılmış, bütün bunlar da azmış kimi, marksist yazıçı Səbahəddin Ali qışqırdılaraq Atsız əleyhinə “həqarət” davası açılmışdır. Bu məhkəmə davası tarixdə “Səbahəddin Ali – Nihal Atsız ” davası ilə yanaşı, həm də “Kommunistlərə qarşı Türkçülük ” davası kimi ad qazanmışdı. 3 may 1944-cü ildə başlayan bu məhkəmə davası ölkəni təlatümə salmış, Atsızı müdafiə məqsədi ilə yurdun hər yerindən millətçi gənclər Ankaraya gəlmiş, iqtidara qarşı o zamana qədər görünməmiş böyük mitinqlər keçirilmiş, yüzlərlə adam həbs

edilmiş, Türk milliyətçisi Türkiyə Cümhuriyyətində Kommunizm qarşısında böyük imtahan vermişdi. Məhkəmə Nihal Atsız 6 aylıq cəza kəsmiş, cəza təcili olaraq yerinə yetirilmişdi. Məhz bu günü - 3 May 1944 –cü ili Türk milliyətçiləri yenidən bir və bərabər olmanın işarəsi olaraq bayram elan etmişlər. “Türkçülük, Milliyətçilik Bayramı” olan 3 May bu gün də Türk milliyətçiləri tərəfindən bayram kimi qeyd edilir.

Bu hadisədən sonra Türkiyə Milli Şef İdarəsi milliyətçilərə qarşı hərəkətə keçmiş, xüsusilə 19 may 1944- cü il törənlərində Cümhurbaşkanı İsmət İnönünün milliyətçilərə qarşı sərt ittihamlarla çıxış etməsi, Nihal Atsız və arxadaşlarını vətənə xəyanətdə suçlaması, onlara qarşı sərt tədbirlər görülməsini söyləməsi gözlənilən hücumu gerçəkləşdirmiş, Nihal Atsız, Alparslan Türkeş və İsmət Tümtürk kimi şəxsiyyətlərlə yanaşı, 35-ə qədər seçkin vətən övladı həbs edilmiş, sorğulama bəhanəsi ilə şiddətli işkəncələrə məruz qalmışlar. Cümhurbaşkanı İsmət İnönünün bu nitqləri Türkiyə millətçilik tarixində bir qara ləkə kimi qalacaq. Vətənlərini, millətlərini sevməkdən, Sovet Rusiyasında gəlməkdə olan böyük təhlükəyə diqqəti çəkməkdən başqa heç bir suçu olmayan bu seçkin insanların Türkiyə adı daşıyan məmləkətdə həbs edilib işkəncəyə məruz qalmaları, ölkənin başçısı tərəfindən vətənə xəyanətdə suçlanmaları utandırıcı bir hadisədir.

Nəhayət, 1950-ci ildə Türkiyədə tək partiya, tək hakimiyyət dövrü sona ermiş, çoxpartiyalı sistem yaranmış, Demokrat Partiyası Adnan Menderesin rəhbərliyi ilə iqtidara gəlmiş, sərt davranışlar yerini dözümlülük və sevgiyə tərk etmiş, fikri çalışmalar sürətlənmiş, “Türk Kültür Dərnəyi”, “Türk Milliyətçilər Dərnəyi”, “Türk Ocağı” kimi Türk mədəniyyətinə, Türk ədəbiyyatına, Türk tarixinə, Türk dilinə xidmət edən təşkilatlar yaradılmış, milli şüurun yenidən canlanmasında önəmli rol oynamışlar. Türkiyə yenidən 60-cı illərdə böyük sarsıntılar keçirmiş, 1965-ci ildən başlayaraq sovetlərin təhriki ilə ölkənin şərq və cənub-şərq bölgəsində bölücü və yıxıcı fəaliyyətlər yenidən başlamış, ciddi boyutlara ulaşmışdı. Belə bir vəziyyətdə Nihal Atsız yenidən açıq mübarizəyə başlayaraq nəşr etdirdiyi “Ötükən Dərgisi”ndə bu bölücü hərəkətə qarşı silsilə yazılar dərc

etdirmişdir. Bu silsilə yazılarını “Konuşmalar: 1-2-3”, “Bağımsız Kürd dövləti propaqandası”, “Doğu mitinglərinin pərdə arxası”, “Satılmışlar”, “Moskva uşaqları” və s. kimi başlıqlarla dərc etdirən Nihal Atsız marksistlərin, Rusiya yönlülərin doğu və güneydoğudakı fəaliyyətləri haqqındakı görüşlərini açıqlamış və yenə də 1 il 5 ay müddətinə həbs cəzasına məhkum edilmişdi. 60 illik çiləli və mücadiləli həyatı bu böyük Türk mücahidini yormuş, yıpratmışdır. Bir çox elm adamı, yazıçı və gənclik dərnəkləri təmsilçiləri dövrün Cümhurbaşkanı Fəxri Qorutürkə müraciət edərək Atsızın əfv edilməsini xahiş etmişlər. Atsız heç bir suç işləmədiyinə görə əfv diləməmiş, lakin Cümhurbaşkanı Fəxri Qorutürk öz səlahiyyətindən istifadə edərək Atsızın cəzasını əfv etmişdir. Ömrünün qalan 10 ilini Atsız elmi çalışmalara sərf etmiş, sakit bir həyat keçirmişdir.

XX əsr Türk milliyətçiliyinin öndərlərindən olan Nihat Atsız həm də Türk dili və tarixini mükəmməl bilən bir Türkoloq, bir öyrətmən, bir yazıçı və bir şairdir. Türklərin Göy Türk dövrünü özünün məşhur “Bozqurdların ölümü”, “Bozqurdlar diriliyor” və “Ruh adamı” adlı tarixi romanları ilə əbədləşdirmiş, ən qədim çağlardan başlayaraq Səlcuqluların son dövrünə qədərki dövrü əks etdirən və 1943-cü ildə çap etdirdiyi “Türk ədəbiyyatı tarixi” adlı əsəri ilə Türk bədii təfəkkürünü şərh etmiş, şeirlərində “Ülkü” (İdeal) mövzusunun ön planına çıxarmış, məqalələrində dövrünün ictimai-siyasi proseslərini əks etdirmiş, bütün yaradıcılığında Türkçülüüyü və Turançılığı təbliğ etmiş, özündən sonra Türklük şüuruna sahib Türk millətçilərindən ibarət böyük bir “ordu” qoyub getmişdir. Türk milliyətçilik tarixinin ölməz simalarından olan Nihal Atsız 11 dekabr 1975-ci ildə 70 yaşında İstanbulda vəfat etmişdir. Ruhu şad olsun!

Nihal Atsızla görə, “Ülkü, ilk öncə insanların qəlbinin dərinliklərində doğulur, sonra dastanlaşaraq şüura keçir, böyük mütəxəssislər tərəfindən açıqlanır. Daha sonra böyük qəhrəmanlar onu gerçəkləşdirmək üçün böyük həmlələr yapar. Bu həmlələr sırasında da ölkülü millətlər qəhrəmanlarının ardından könül istəyi ilə koşar. Bütün uğraşmalar arasında da o millət yürüyər, öncə mənən, sonra maddi cəhətdən irəliləyər, olqunlaşaraq yetkin hala

gələr... Milli ülkülərdə azdan çoxa doğru üç dönəm vardır: bağımsızlıq, birlik və fəthlər”.

Türklər üçün savaşı “toy-bayram”, qələmi,fırçanı “oyuncaq” sayan Nihal Atsız sonda belə bir fikir irəli sürür ki, “Şah əsərlər süngülərlə yazılır ancaq!”

Atsızə görə, “Türkçü, Türk irqinin üstünlüyünə inanan kimsədir. Türkü zəfərdən zəfərə ulaşıdıran fəzilətlərin hamısı Türkün qanında, ruhundadır. Bu fəzilətlər Türkün daxilində gizli bir şəkildə yaşamaqda, fürsət və imkan aramaqdadır. Türkçü, sərt yaşamaqdan xoşlanır və ən böyük sərtliyi də göstərir. Türkçü, təvəzökar olmağa məcburdur, etdiklərinin təqdir edilməsini gözləməz. Çünkü təqdir bəkləmək bir xudbinlikdir. Türkçü, millətinə bir xidmət edərkən onu bəyənilmək üçün deyil, vəzifə bildiyi üçün yapar . Türkçülük yüksəlmək üçün deyil, yüksəltmək üçündür. Topluluqlar fədakar fərdlərin çoxluğu sayəsində yüksəlir. Türkçülük bir fikir, bir ideya olduğu qədər bir inandır. İnanc olduğu üçün də mübahisəsiz olaraq qəbul olunmalıdır. Türkçü, heç şübhəsiz, Türkdən olar”.

Başbuğ Alparslan Türkeş

2.19. Böyük Türk mücahidi - Başbuğ Alparslan Türkeş

“Türk milləti üçün qurtuluş və yüksəlişin çarəsi öz inancları ilə milliyətçilik ölküsünə sarılmaqdır. Hədəfimiz böyük, güclü, qüdrətli, firəvan Türkiyədir. Yenilməz və baş əyməz Türk milliyətçilərinin yürüyüşünün sonunda qurtuluş vardır, zəfər vardır, şərəf və böyüklük vardır”- sözlərinin müəllifi böyük Türk milliyətçisi, mənalı həyatını Türklərin yüksəlişinə həsr edən “Türkiyə”adlı Türk dövlətində Alparslan Türkeş kimi ideal şəxsiyyətlərin “Türkçülük, Türançılıq” dan dolayı vətənə xəyanətdə ittiham olunub məhkəmə qarşısında dayanması əslində o dövrün yönəlticiləri üçün utancverici hadisədir. Türkeş məhkəmə qarşısında hakim, savcı və Başkan Paşanın suallarını cavablandırarkən bildirmişdi ki: “Mənə vətən xaini isnad olunmuşdur. Bunu şiddətlə rədd edirəm. Mən yer üzündə Milləti və Vətəni hər şüydən çox sevirəm. Sözün mütləq mənasında Millətsevər, Yurdsevər bir Türk zabitiyəm... Mən qatı bir millətçiyəm, lakin zənn edildiyi mənada irqçi deyiləm... Mənim Türk millətinin yer üzündə eşsiz bir yaradılışa sahib olduğuna və Qəhrəmanlıqda bu millətdən (Türkdən – A.M.) üstün bir millət bulunmadığına iman gətirmişəm. Buna ən yaxın misal olaraq bu istiqlal Savaşını göstərirəm. Dörd tərəfdən düşmənlərimiz tərəfindən sarılmış olduğumuz halda bu qəhrəmanlığımız və üstün yaradılışımız sayəsindədir ki, bizdən hər baxımdan on dəfə, iyirmi dəfə üstün bir düşməyə üstün gəlmiş və istiqlalımızı, yerə düşmüş olan bayrağımızı qurtarmış, onu təkrar yüksəltmişiz...”

İdarəçilik məsələsinə gəlincə, mənim şəxsi qənaətim belədir ki, mühüm işlərimizi görəcək şəxsiyyətlərin ya tamamilə Türk olan... və özünü Türkdən başqa bir şey saymayan və yaxud da Türk irqindən gələn kimsələr tərəfindən idarə olunmasını uyğun buluram”.

Hakimin: Türançılıq haqqındakı fikirlərini söyləyiniz – iddiasına qarşı Türkeş: “Turan, yəni Türk Birliyi yalnız Asiyadakılar deyil, bütün Türklərdir... Yəni bütün yer üzündəki

Türklərdir. Türk Birliyi yalnız Asiyadakıları deyil, Bolqarıstandakı, Yunanıstandakı və s. yerlərdəki Türkləri də içinə alan bir məfhumdur”.

Hakimin: İlk fürsətdə bütün Türklərin birləşməsi lazımdır deyirsiniz – ittihamına qarşı hələ 1944-cü ildə Türkeş uzaqgörənliklə göstərmişdi ki: “Bunlar mənim gələcəyə aid istəklərimdən ibarətdir... Bu gələcəyə aid bir məsələdir... Məsələn, 1917-ci ildə olduğu kimi 1965-ci ildə və ya 1999-cu ildə Rusiada bir inqilab zühur edə bilər. O zamana qədər Türkiyə hərbi sənayesi baxımından da, elm və irfan baxımından da irəliləmiş bulunar və Türkiyənin köməyi ilə bu Birliyə doğru yürünülə bilər. İştə fürsət budur.

Başkan Paşanın: Birliyin hədudu nə olacaq? – sualına Türkeş kəsə olaraq: “Türklərin bir bayraq altında birləşməsi” – cavabını vermişdir (Ətraflı məlumat üçün bax: Alparslan Türkeş, *Temel görüşlər*, İst., 1979. Səh.247-349).

Alparslan Türkeş 1917-ci ildə indiki Kipr Respublikasının paytaxtı Levkoşada anadan olmuşdur. İlk və orta məktəbi Lenkosada bitirən Türkeş 1932-ci ildə ailəsi ilə birlikdə İstanbula köçmüşdür. Kiçik yaşlarından hərbi sənətinə həvəs göstərən Türkeş 1933-cü ildə Kuləli Hərbi Litseyinə daxil olmuş, 1936-cı ildə oranı bitirərək Hərbi məktəbə girmiş, 1938-ci ildə oranı başarı ilə bitirərək piyada kiçik leytenant rütbəsi ilə Piyada Atıcı Məktəbinə daxil olmuş, 1939-cu ildə leytenant rütbəsi ilə ordu sıralarına qatılmışdır. Bu illərdə milliyyətçi ədəbi dərgilərdə şeir və məqalələr çap etdirən Türkeş “ırqçılıq və Turançılıq” ittihamı ilə 1944-cü ilin may ayında böyük Türkçü-Turançı Nihal Atsız və digər arxadaşları ilə birgə həbs edilmiş, məhkəmə nəticəsində 1945-ci ilin aprel ayında bəraət alaraq azad olmuşdur.

1945-ci ildə baş leytenant rütbəsində olarkən II Dünya müharibəsində tankların qazandığı başarı dolayısı ilə “Tank ovçuluğu” adlı bir kitab çap etdirən Türkeş həmin ildə Hərbi Akademiyaya imtahanları uğurla verərək daxil olmuş və qərargah zabiti rütbəsi almışdı.

1950-1955-ci illərdə Türkeş radioda “Total müdafiə” və “Qəhrəmanlıq” haqqında çıxışlar etmişdir. 1955-ci ildə Qərargah

Minbaşısı rütbəsi ilə Amerikadakı “Vaşinqton Daimi qrupu” nəzdində Türk Genəl Kurmay Başqanlığının təmsil heyəti üzvlüyünə təyin edilmiş, 1958-ci ilə qədər bu vəzifədə çalışmış, bu müddət ərzində Core Vaşinqton Universitetinin axşam bölməsində “Millətlərarası iqtisadiyyat və ingiliscə kompomzisiya” təhsili almışdır.

Türkeş 1959-cu ildə Almaniya “ Atom və Nüvə Məktəbi”nə göndərilmiş və bu məktəbi də müvəffəqiyyətlə bitirmiş, Avropada müxtəlif NATO toplantılarında və hərbi manevrlərdə Türkiyə Genəl Kurmay Başqanlığının təmsilçisi kimi iştirak etmişdir. 27 may 1960-cı il Milli Birlik Hərəkatının öndə gələn simalarından biri olan Türkeş bu hərəkatı partiyalarüstü və Milli Birliyi qoruyacaq bir reform hərəkatı olaraq düşünmüş, hərbi müdaxilədən sonra Milli Birlik Komitəsinin üzvü Başbakanlıq Müştəşarı olmuş və bu vəzifədə 25 sentyabr 1960-cı ilə qədər çalışmışdır. Onun hazırladığı “Dövlət Planlama Təşkilatı Qanun layihəsi” Milli Birlik Komitəsi tərəfindən qəbul edilmişdir.

19 noyabr 1960-cı ildə Hökumət Müşavirliyi sifəti ilə Hindistana göndərilən Türkeş nəhayət 22 fevral 1963-cü ildə vətənə dönmüş, 31 mart 1964-cü ildə Cümhuriyyətçi Kəndli Millət Partiyasına üzv qəbul edilmiş, 31 iyul 1965 –ci il Qurultayında Partiyanın başqanı seçilmiş, 1969-cu ilin fevral ayında Partiyanın adı dəyişdirilərək Milliyətçi Hərəkat Partiyası olmuş və Türkeş bu partiyanın başqanı seçilmişdir.

Alparslan Türkeş 31 mart 1975-ci ildə Süleyman Dəmirəl başqanlığında qurulan koalisiya hökumətdə MHP Genəl başqanı olaraq Başbakan Yardımcısı və Dövlət Bakanı vəzifələrində çalışmış, gənclərdən ibarət Ülkü Ocaqları Dərnəyi yaratmışdı. Bu gənclik hərəkatından qorxuya düşən Türk düşmənləri Ülkücü hərəkata qarşı savaş elan etmiş, 1980-ci ilə qədər beş minədək Ülkücünü şəhid etmiş, xeyli Ülkücü həbs edilərək ağır işkəncələrə məruz qalmış, Başbuğ Alparslan Türkeş də həbs edilərək 4 il yarım həbsdə saxlanılmışdı. 9 aprel 1985-ci ildə bəraət alan Türkeş 1987-ci ildə keçirilən referendumla əlaqədar olaraq digər siyasililərlə birlikdə üzərindən siyasətlə məşğul olmamaq yasağı qaldırılmış və Başbuğ, yenidən Milliyətçi Çalışma Partiyasının Qurultayında

partiyanın Genəl Başkanı seçilmiş, 1991-ci il seçkisində Yozqatdan Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilmişdi.

Ümumiyyətlə, Türkeş 1965-ci ildən ta vəfatına qədər (4 aprel 1997) bir çox seçkilərdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilmişdi.

Türkeşin “1944 Milliyətçilik Olayı”, “Tank Avcılığı”, “Türkiyenin Meseleləri”, “Dokuz işık”, “Yeni Ufuklara Doğru”, “Dış Politikamız və Kıbrıs”, “Temel Görüşler” adlı əsərləri çap olunmuşdur.

Türk millətinə böyük olmağı, böyük düşünməyi, böyük ideya sahibi olmağı, mənəvi ucalığı hədəf olaraq, çarə olaraq, metod olaraq göstərən Alparslan Türkeş qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün bütün əzab-əziyyətlərə, işkəncələrə sinə gərmiş, ömrünün son anlarına qədər Türkçülük və Türk Birliyi davasını ləyaqətlə aparmışdır.

Bir Türk milliyətçisi olaraq Türkeş dünyada yaşayan bütün Türklərin köləlikdən, əsirlikdən qurtarmaq, onları qorumaq davasını aparmış və göstərmişdir ki, “Türk Milləti üçün qurtuluş və yüksəlişin çarəsi milli bütünləşmədə, sosial ədalətin gerçəkləşməsində, milli eyitimdə, Türk dövlətçilik fəlsəfəsini anlamasındadır”.

Türkeşə görə “Xalqa xidmət və xalqa sevgi, hörmət və güvənlə bağlı olmaq fəzilətlərin ən böyüyüdür. İdarə edənlərin öz xalqından olması, xalq kimi yaşaması, xalqın içində xalqla bərabər, xalq üçün çalışması məmləkətin dərdlərinin çözümü üçün başlıca yoldur”.

Gənclik illərindən başlayaraq Türk millətinin öncəki qüdrətli, rifahlı günlərindən niyə belə geri qalmış, yoxsul və gücsüz hala düşdüyünü və bu zəif vəziyyətdən qurtulmağın yollarını arayan Türkeş yaşadığı Türkiyə və Kipri qarış-qarış gəzmiş, xalqla görüşüb konuşmuş, digər ölkələrdəki məzlum Türklərin vəziyyəti ilə tanış olduqdan sonra özü-özünə belə bir sualla müraciət etmişdir. Bütün bunları nə üçün yapıyorum? Elə suala da özü belə bir orijinal cavab vermişdir: “Bunu millətimin içinə bir qurd düşürmək və böyləcə həp bərabər böyük həmlələrə girişmək, bütün

milləti hərəkətə gətirmək üçün yapıyorum”(Alparslan Türkeş, Temel görüşlər, İst., 1979.səh19).

Hər işdə fərd və milləti, onların inanc, iradə, ölkü və həyəcan sahibi olmasını əsas hesab edən Türkeş göstərir ki: “Bir mübarizə xalqa mal edilmədikcə uyqulana bilməz və başariya ulaşma bilməz. Bizim dərclərimizin çarəsi millət olaraq həp birlikdə eyni anlayış içində səfərbər olmaq və millətin enerjisini hərəkətə gətirməkdir. Bu da xalqa mübarizəmizin mahiyyətini anlatmaq və onun güvənini qazanmaqla mümkün ola bilər”(Türkeş, göstərilən əsəri, səh.19).

Dünya siyasətini dərindən anlayan Türkeş xarici düşmənlərin Türkiyə və bütövlükdə Türk dünyasına münasibətini açıqlayarkən belə bir qənaətə gəlmişdi ki: “Bu gün əziz vətənimizin və böyük millətimizin üzərində bütün dünyanın gözü var. Doğudan batıya hər dövlət bu gözəl ölkə (Türkiyə nəzərdə tutulur-A.M). üzərində siyasətlər qurur. Türkiyə üzərində gözü olmayan bir dövlət varsa, o da hələ dövlət olmamışdır”(Türkeş, göstərilən əsəri, səh.19-20).

Türk fikir hərəkətləri tarixindən bəhs edərkən “İslamçılıq, Osmanlıçılıq, Milliyətçilik, Pantürkizm, Turançılıq, Türk Birliyi, Türkiyəçilik və Anadoluçuluq” kimi fikir cərəyanlarından Türkeş ən böyük üstünlüyü Milliyətçiliyə və Türk Birliyinə vermiş və göstərmişdi ki: “İslamçılıq bütün müsəlman ölkələrin birliyini hədəf tutan görüşdür. Bu görüşün Osmanlı İmperatorluğunda qəbul edilməsinin əsas səbəblərindən biri də Osmanlı padişahlarının eyni zamanda həm də İslam Xəlifələri... görevini daşması idi”. Lakin tarixdə bəlli olduğu kimi xristianlarla bərabər müsəlman xalqları da Xristian İmperatorluqların təhriki ilə Osmanlı Dövlətinə qarşı silahlı mücadiləyə başlamış və sonda İmperatorluğu çökdürmüşdülər.

“Osmanlıçılıq” fikrini şərh edərək Türkeş göstərmişdi ki: “Osmanlıçılıq fikri Tənzimatın elanından sonra... bir fikir hərəkəti olmuş, İmperatorluğun o günkü sərhədləri içində bulunan müxtəlif millətlərin din və milliyət fərqi qoymadan “Osmanlı” adı altında bir millət halına gətirmək ... görüşü idi ki, bunun da müxtəlif hadisələr...şərtlərdən dolayı imkansız olduğu ortaya çıxmış və

nəticədə bu fikrin də tutulacaq bir fikir olmadığı inancını yaratmışdı”(Bax: Türkeş,göstərilən əsəri,səh 22).

“Milliyətçilik” ideyasını şərh edərkən Türkeş belə bir fikir irəli sürmüşdü ki: “Türk milliyətçiliyi, Türk Millətinin öz varlığını qoruma istəyindən doğmuş bir şüur və duyğudur... Türk milliyətçiliyi heç bir zaman şovinist olmamışdır. Heç bir zaman başqa bir milləti kiçik görmək, yox etmək və ya o millətə zülm etmək fikri ilə əlaqəsi olmamışdır. Əgər elə olsaydı,500 il, 800 il, 900 il bizim idarəçiliyimizdə, əlimizin altında qalmış olan millətlər 500 il, 800 il, 900 il sonra ayrı bir millət kimi öz varlıqlarını qoruyub saxlaya bilməz və içimizdə əriyib gedərdilər ... Dünya sülhünü təhlükə altında qoyan antropoloji irqçilik Türk milliyətçilik ölküsünün dışındadır... Türkçülük hər bir fəaliyyətin Türk Millətinin milli mənfəətlərinə uyğun bir şəkildə düzənlənməsi, yürüdülməsi görüşüdür ”(Türkeş, göstərilən əsəri, səh.23-24).

“Pantürkizm və Turançılıq ”dan bəhs edərkən Türkeş Türkiyədən kənardakı Türklərin yabançı boyunduruğundan qurtulmaq üçün bir-biri ilə əlaqə yaratmağa başlamalarını və beləliklə də “o günlərdə məmləkətimizdə bir Pantürkizm siyasi fikir cərəyanı yayılmış və bu fikir dövlət adamlarına qədər ulaşmışdı. Turançılıq fikri daha geniş bir sahə bulmuş, Macarlar, Finlər, Polşada yaşayan Mişərlər, yəni Turan əsilli bir çox millətlər bu fikri əvvəlcə ortaya atmışdılar”(Türkeş, göstərilən əsəri, səh.24.).

“Türk Birliyi” fikrindən danışarkən Türkeş göstərmişdi ki: “Türkiyədə əsil tərəfdar bulan və dövlət adamlarına qədər bir siyasi görüş olaraq yer edən fikir Türk Birliyi fikridir. Bu fikri hərəkət halına gətirməyi istəyən nüsxə şəxsiyyət Ənvər Paşa idi”(Bax:Türkeş, göstərilən əsəri, səh.25.)

“Türkiyəçilik və Anadoluçuluq”dan bəhs edən Türkeş bu fikir cərəyanını tənqid edərək göstərmişdi ki, onların ən böyük səhvi Türkiyə Türklərini digər Türklərdən ayrı bir millət olduğunu, “ irqi tarixlə millət tarixinin” bir-birindən ayrılmasını müdafiə etmələri, Türkiyə sərhədləri xaricindəki Türklərlə ilgilənməməyi irəli sürmələridir (Bax: Türkeş, göstərilən əsəri, səh.26)

Öz əsərlərində milli mücadilədən, milli hədəflərdən, Türk millətinin kutlu güc qaynaqlarından, dünya Türklərinin birlik və bərabərliyindən, böyük hədəflərdən, millətin ictimai təşkilatlanmasından, milli eyitim, milli kultür, milli əxlaq, milli iradəçilik, türk dövlətçilik fəlsəfəsindən geniş bəhs edən Türkeş özünün məşhur “Doqquz İcığ” doktrinası ilə Türk milliyyətçilik ölküsünə yeni bir çalar gətirmiş, Türk gəncliyinin müəyyən bir qismini bu doktrina ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdu.

Alparslan Türkeş özünün məşhur “Doqquz İşıq” doktrinasında milliyyətçilik, cəmiyyətçilik, demokratik milliyyətçilik, mülkiyyət-demokratiya münasibətləri, siyasi demokratiya, iqtisadi demokratiya, millətlər mücadiləsi və milli doktrina, millətin ictimai, siyasi və iqtisadi təşkilatlanması, sosial ədalətin gerçəkləşdirilməsi, milli təhsil, milli mədəniyyət, milli idarəçilik, milli kalkınma, sənayeləşmə, milli xarici siyasət və s. kimi qlobal məsələlərin şərhini vermiş və göstərmişdi ki: “Mücadiləmiz böyük Türk milləti üçün ən yaxşı, ən doğru və ən gözəl nə varsa, onu nəyin bahasına olursa olsun, əldə etməkdir... Bizim tərəfdarlarımız ruhən və fikrən... olqun və yetkin dəliqanlılar, uca Türk dövlətinin yenilməz həyat gücü olan və Türk millətinin təminatı və gələcəyi olan gənclikdir... Biz əziz millətimizə güclü və böyük bir Türkiyə vəd edir, özümüzü millətə həsr edir və Türklük yoluna başlarımızı qoruyuruq... Tarixin ən qədim çağlarından bəri millətlər arasında davamlı bir mücadilə və yarışma vardır... Millətlər arasındakı Mücadilə şüurundan məhrum olan toplumlar başqalarının boyunduruğu altına düşərlər... “Haqq qüvvətidir” ideyası dünyanın var olduğu gündən bəri millətlərarası münasibətlərdə öz hökmünü yürüdən tək ideya olmuşdur... Bu grçəkləri göz önündə bulunduraraq Türk millətinin haqlarını qorumaq və daim saydıra bilmək üçün güclü, qüvvətli olmağa və güclü olmanın yolunu bulmağa məcburuq... Bir toplum üçün başqa toplumları kor-koranə təqlid etmək çox təhlükəlidir. Hər millətin özünə məxsus mənəvi inancları, adətləri, milli kultürü, milli dünyagörüşü olması gərəklidir. Milləti yüksəldən əsas amillər: sağlam mənəvi inanc və yüksək əxlaq sahibi olmaq, güclü milli şüur və milliyyətçilik ruhu daşımaq, elm və texnikada ən

yüksək səviyyəyə ulaşmaq, sənaye və tarımda müasir məhsul istehsal etməkdir... Türkün yüksəlişi xaricdən idxal dilən fikirlərlə ola bilməz. Heç bir yabançı Türk Millətinin mənfəətlərini Türk Millətinin özü qədər düşünə bilməz... Mübarizələrimizin çözümü özümüzə dönmək, sarsılmaz bir birlik halında əl-ələ vermək və gecəli-gündüzlü çalışmağa girişməklə mümkündür... Qayəmiz Türk Millətini insan kimi və elmi üsullarla ən qısa yoldan, öz gücü ilə ayaqda dura biləcək güclü, rifahlı, xoşbəxt, haqq və şərəfinə sahib bir toplum halına gətirmək və müasir millətlərin ən ön cərgəsinə keçirməkdir... Yeni bir Türk möcüzəsi doğmalıdır. Doğacaqdır. Bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaxın! ” (Seçmələr bizindir – A.M. Bax: Alparslan Türkeş, göstərilən əsəri.).

Bu gün də Türk ölkücü gəncliyi öz başbuğları Alparslan Türkeşin yolunu davam etdirir, Türk dünyasının vahid bir orqanizmaya çevrilməsi uğrunda mübarizə aparırlar. Ruhun şad olsun, ey böyük Türk mücahidi!

Azad bəy Kərimoğlu

Türküstan şəhidi

2.20. Əfqanıstan Türklərinin milli ideoloqu

Azad bəy Kərimoğlu

Ata tərəfdən Özbək türkü, ana tərəfindən Xokand xanlarından Dudayar xanın nəvəsi Azad bəy Kərimoğlu tarixi-siyasi səbəblər üzündən Pakistanda anadan olmuş, orta təhsilini orada başa vurduqdan sonra Pakistan Lahor Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib vəkil kimi fəaliyyətə başlamışdır. Atası Varis Kərimi Özbəkistanda anadan olmuş, Moskva Tibb İnstitutunu bitirdikdən sonra II Dünya müharibəsi dövründə cəbhəyə göndərilmiş, almanlara əsir düşmüş, Türküstan Diviziyası legionerlərindən biri kimi Türküstan Milli Birlik Komitəsinin ən fəal üzvlərindən olmuşdur. Almanıyanın məğlubiyyətindən sonra əvvəl müttəfiq qüvvələrin komandanlığına təslim olan doktor Varis Kərimi Amrikanın onu ruslara təslim edəcəyini duyub əsirlikdən qaçmış, macəralı yolçuluqlardan sonra İtaliya, Misir və Ərəbistandan keçərək Pakistana gəlmiş və Azad Bəy də 1948-ci ildə burada dünyaya gəlmişdi.

Sovetlərin 1979-cu ildə Əfqanıstanı işğalı nəticəsində Pakistana sığınan mühacir türklər arasında idoloji iş aparan Azad bəy əvvəl ruslara qarşı savaşıyan tacik əsilli Rəbbaniyə kömək edərək “Cəmiyyəti-İslami” adlı təşkilatın qurulmasında fəal iştirak edir. Lakin Rəbbani Azad Bəyin Türküstan və Əfqanıstan türklərinin gələcəyinə aid fikir və fəaliyyətlərini görüb onu təşkilatdan kənarlaşdırır. Vəziyyətin belə olduğunu görən Azad Bəy daha əvvəllər həbsxanalarda yatmış Əfqanıstan türklərindən olan Mövləvi Tahir Müttəhar və Kərim Məhmudla birgə “Quzey Əfqanıstan vilayətləri İttihadi-İslami” adlı Türk partiyasını yaradırlar. Azad Bəyin nüfuzu sayəsində qısa zamanda partiya Əfqanıstan türkləri arasında böyük əks-səda yaradır. Əfqanıstan türklərinin öz milli mənliliyinin dərkində əvəzsiz xidmətlərini görən türk düşmənləri və hətta Pakistan başda olmaqla millətlərarası siyasi dairələr belə mərkəzləri Peşavərdə olan bütün partiyaları rəsmi olaraq tanıdıqları halda yalnız Azad Bəyin rəhbərlik etdiyi

Türk Partiyasını tanımamış, onları millətlərarası təşkilatların yardımından məhrum etmişdilər. Lakin Azad Bəyin Quzey Əfqanıstandakı gücü və nüfuzundan istifadə etmək üçün “Cəmiyyəti-İslami” yetkililəri bu partiyayı Cəmiyyəti-İslaminin bir qolu qəbul etmiş, yalnız bundan sonra bu partiya az da olsa beynəlxalq yardımlardan yararlanmışdır. Azad Bəy öz payına düşən silah-sursatı Hacı Xaluddin, Mənan Məhdum və Nəbi Can kimi Türk dəstə komandirlərinin kanalı ilə Qunduz, Şibirqan, Meymənə və Məzari-Şərifdə olan Türk biliklərinə çatdırmağa müvəffəq olmuşdu. Bundan təşvişə düşən Cəmiyyəti-İslami partiyasının bir qoluna rəhbərlik edən Rəbbani bu yardımları kəsmiş, Azad bəyi gözədən salmaq üçün bütün vasitələrə əl atmış və buna qismən də olsa nail olmuşdur. Vəziyyətin gərginləşdiyini və Türk birliklərinin yardımdan məhrum olduqlarını görən Azad Bəy yardım və dəstək almaq məqsədi ilə Türkiyə başda olmaqla bir sıra ölkələrə səyahət etmiş və müəyyən yardım və dəstək aldıqdan sonra yenidən ölkəsinə qayıtmışdır. Azad Bəyin bu səyahətdən uğurla qayıtdığını görən və öz türklüklərini dərk edən və Moskvayönümlü Nəcibullah hökumətindən narazı olan bir çox mücahidlər də Azad bəyə qoşulmuş, Azad Bəy onları Quzey Əfqanıstanda türk birliklərinə rəhbərlik edən Özbək əsilli general Rəşid Dostumun yanına göndərmiş, onun daha da güclənməsinə nail olmuşdur. Azad Bəyin siyasi-ideoloji fəaliyyətində sosial bir dayaq olan general Rəşid Dostumun gündən-günə güclənməsi Nəcibullah rejimini və ətrafındakı Puştu məmurlarını narahat etməyə başlamış, onu Türkiyə və Özbəkistanla əlaqə yaratmaqda və Əfqanıstanı parçalayıb türkmən, qırğız və özbəklərdən ibarət bir müstəqil Türk dövləti qurmaqda suçlayaraq ittiham etmişdilər. Halbuki bu ideya general Rəşid Dostumun deyil, Azad bəyin ideyası idi. Çünki Dostum Azad Bəy kimi yeni bir türk dövləti qurmaq deyil, Əfqanıstanın bütünlüyünü qoruyaraq qurulan və qurulacaq hökumətlərdə türklərin də təmsil haqqı olmasını tələb edirdi. General Dostumun bu tələbi Özbəkistan prezidenti İslam Kərimovu da təmin etdiyindən və Kərimov üçün təhlükə təşkil edən Böyük Türkünstan ideyasından yan keçdiyindən Kərimov Dostumun bütün gücünü itirib Əfqanıstanı tərk edənə qədər onu

dəstəkləməsi də bunu təsdiq edir. Əslində Nəciullahı qorxudan Azad bəy sayəsində türkmənlərin rəhbəri, Quzey Əfqanıstanda bir Güney Türküstan dövləti qurmağa çalışan, Selenqa tunelini dağdan Aşur Pəhləvanın Rəşid Dostuma qoşulması və ən başlıcası Azad Bəy tərəfindən Əfqanıstan türkləri arasında bir əlaqə yaratması idi. Bu əlaqənin nəticəsi idi ki, general Rəşid Dostum Türk mücahid qüvvələri ilə Kabilə daxil olmuş, Nəciullah hökumətini devirmiş, özünün “Cünbüş – Milli İslami” partiyasını yaratmış, fəaliyyətinin zirvəsinə yüksəlmişdi. Türküstan birliyinin yaranması üçün real zəmin yarandığını görən mövcud hökumət, bütün Puştu, Tacik mücahid fraksiyaları və beynəlxalq siyasi təşkilatlar Rəşid Dostumun yaratdığı “Cünbüş – Milli İslami Partiyası”-nı rəsmi olaraq tanımadıqlarından onunla görüşlərdən belə imtina etmişlər. Vəziyyətin belə olduğunu görən Azad Bəy təcili fəaliyyətə başlayaraq general Dostumla əlaqə yaratmaq üçün Məzari-Şərifə gələn siyasi-ideoloji fəaliyyətini davam etdirir. Qısa bir müddətə Məzari-Şərifə tərk edərək Peşəvərə getməsindən istifadə edən düşmənləri onun Məzari-Şərifə dönüşünü tamamilə qapamışdılar. Belə bir vəziyyətdə o gələcək planlarını həyata keçirmək üçün onu çox svən, şüa olduqları üçün Pakistan, Türk olduqları üçünsə İran tərəfindən dışlanan Hazaraların içinə gedərək türk birliyi ideyasını yaymağa başlayır. Azad bəydən sonra o günə qədər Əfqanıstan və bölgə siyasətində yox fərz edilən Hazaralar siyasi arenaya çıxmış, türk birliyindən qorxuya düşən İran təşəbbüsü ələ alaraq Hazaralara sahib çıxmağa başlamışdır.

Belə bir vəziyyətdə Əfqanıstanı kommunist istilasından təmizləyən mücahid fraksiyalar arasında stol davası başlamış, Əfqanıstanın hər bölgəsi bir komandirin nəzarəti altına düşmüş, paytaxt Kabil üç il içərisində yerlə yeksan edilmiş, xüsusilə puştuların sıx yaşadığı güney bölgələrində terror və anarxiya hakim olmuşdur. Dünyanın müqəddəs savaşıları artıq yol kəsən quldurlara çevrilmişdi. Xalq üç il ərzində artıq bu dünyəki qurtarıcıların, bugünkü quldurların hücumlarından necə qurtulacaqlarını düşünürdülər. Belə bir vəziyyətdə Pakistan konvoyu da quldurlar tərəfindən yağmalandı. Bunu duyan Pakistan əsilli Sultan Əmirin mədrəsə tələbələrindən yüz nəfər silahlanaraq əvvəllər qəhrəman

mücahid kimi tanınan, indisə quldurluqla məşğul olan “Gucci Mücahidin” təşkilatının üzərinə yürümüş, həm konvoyu, həm də pakistanlıları qurtarmışdılar. Qələbədən ruhlanan mədrəsə tələbələri (Əfqanıstan mədrəsə tələbələrinə “Talib” deyilir – A.M.) geri qayıdaraq Qəndəharı ələ keçirdilər. 29 oktyabr 1994-cü ildə Qəndəharı ələ keçirən mədrəsə tələbələri “Taliban” adı ilə siyasi gündəmə daxil oldu. Lideri ruslara qarşı savaşda bir gözünü itirən Məhəmməd Ömər Puştu tayfa adət-ənənələrinə bağlı bir din xocasıdır. Dövlət başçısı Rəbbani ilə Hikmətyar arasında gedən iqtidar savaşından cana doyan xalq Talibanı dəstəkləməyə məcbur oldu. Pakistan və Səudiyyə Ərəbistanın hər yönlü dəstəyi ilə Taliban qüvvələri bir-birinin ardınca Kabili, Heratı ələ keçirərək geniş çaplı bir etnik təmizləmə kampaniyasına başladılar. Belə bir vəziyyətdə Rəşid Dostum da başqa mücahidlər kimi Əfqanıstanı tərk etməyə məcbur oldu. Meydanda tək qalan Azad bəy yenə də ümidini itirməyib öz Türküstan davasını davam etdirdi. Lakin Əfqanıstan türklərinin varlığını dünya siyasi gündəmində tanıdan, Əfqanıstan türklərini vahid ideya ətrafında birləşdirməyə səy göstərən Quzey Əfqanıstanda bir türk dövləti yaratmağa və ən başlıcası vitsegeneral olmuş Ənvər Paşanın yarımçıq qalmış Böyük Türküstan idealını həyata keçirməyə çalışan Azad Bəyin fəaliyyətindən təşvişə düşən, onu ciddi bir təhlükə olaraq qəbul edən Taliban qüvvələri, Rusiya, İran, Pakistan və Özbəkistan hökumətləri onu məhv etmək üçün xüsusi planlar hazırlamış və sonda İran molla rejiminin hazırladığı terror aktı nəticəsində 1997-ci ildə yardımçısı Xalidi və mühafizəçisi Zeynəddinlə birlikdə qurşuna düzülərək öldürüldü. Həyatını vətən millət yolunda mübarizəyə həsr edən, Vahid Türküstan uğrunda şəhid olan, ömrünün son anlarına qədər Əfqanıstanda türklük davasına öndərlik edən Azad Bəy Əfqanıstan türklərinin qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Azad Bəyin bütün ümidi Əfqanıstan türk gəncliyi idi. Azad Bəyin əkdii toxumlar bu gün qol-qanad açmaqdadır. Artıq Əfqanıstan türk gəncliyi anlayır ki, onun Vətəni bugünkü Əfqanıstan, Pakistan və Hindistanda islam dininin yayılmasında xüsusi əməyi olan Sultan Mahmud Qəznəvi, “Bir dünyaya bir

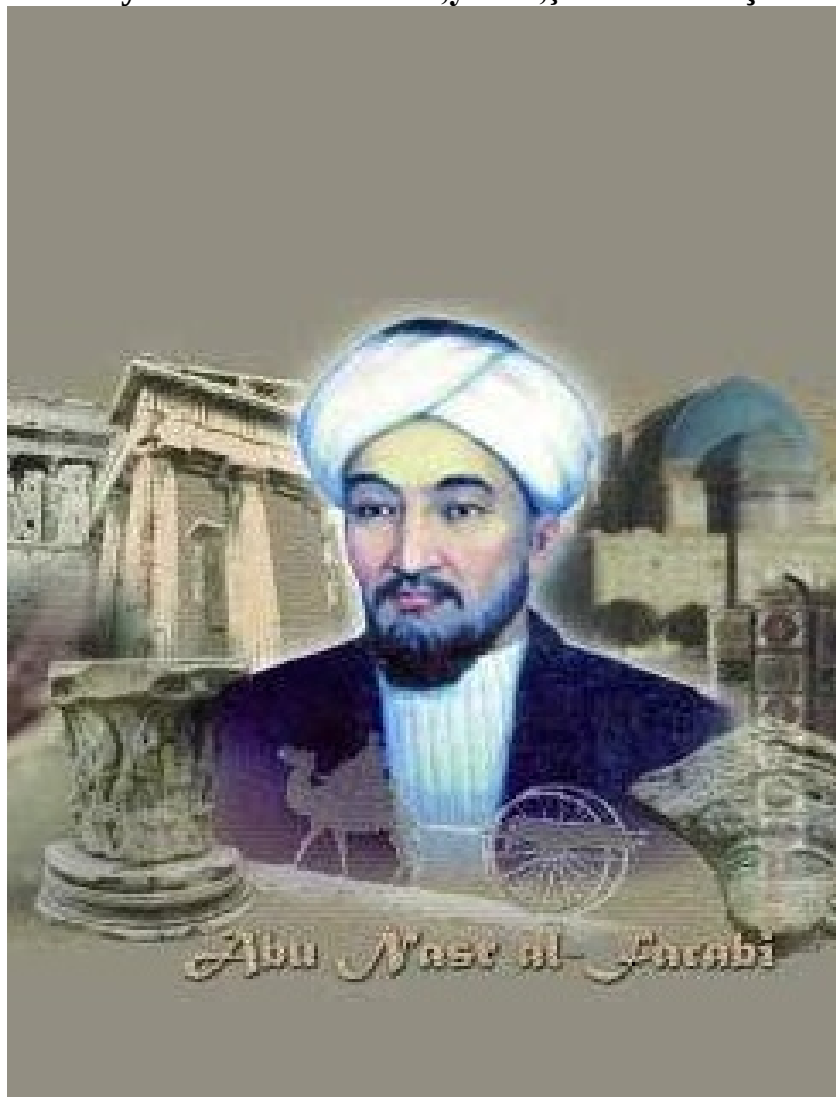
dövlət kifayətdir. Bu dünya iki dövlətə dar gəlir. Bu dünyanın idarə edəcək dövlət də mənim (Əmir Teymurun – A.M) dövlətim olacaq!”-deyən böyük cahangir Əmir Teymur, İslam dininin Hindistan yarımadasına qədər yayılmasında böyük əməyi olan, türklüyə yeni bir səhifə açan, bu gün belə mədəni dünyanı özünə heyran qoyan Tac-Mahalı tikdirən Cahanşah, məzarı indi də Əfqanıstanın paytaxtı Kabildə ziyarətگاه olan Babur, Herat şəhərini paytaxt seçərək bu şəhəri Türk tarixində sayılı mədəniyyət mərkəzlərindən biri edən Sultan Hüseyn Baykara kimi babalarımızdan bizlərə qalan bir mirasdır. Bu mirasa sahib çıxmaqsa Əfqanıstan türk gəncliyinin görəvidir. Bu məqsədlə Əfqanıstan türk gəncliyi 12 fevral 2000-ci ildə “Əfqanıstan Gənclər Birliyi” adlı siyasi təşkilat yaratmışlar.

Əfqanıstan türk gəncliyinə bu haqlı davalarında başarılar diləyir, Güney Türkünstanın müstəqilliyi uğrunda şəhid olan Azad Bəy və onun yaxın silahdaşları olan Aşur Pəhlivana, Xalidiyə, Zeynəddinə və adlarını bilmədiyimiz bütün mücahidlərə Ulu tanrıdan rəhmətlər, diləyirik.

Ruhları şad olsun!

III Fəsil

Türklüyə xidmət edən alim,yazar,şair və bəstəçilər

Türk filosofu Fərabî

3.1. Məşhur Türk filosofu Fərabî

Elm kimi fəlsəfə də insanlığın ortaqlıq malıdır. Lakin elm obyektiv və müsbət olduğu üçün millətlərarası, fəlsəfə isə bu və ya digər dərəcədə elmdən fərqli bir düşüncə tərzidir olduğu üçün həm də geniş anlamda fərqlidir. Ona görə də elmin qəbul etmədiyi hökmləri fəlsəfə isbat edə bilməz və onu ortadan qaldıra bilməz. Fəlsəfə elmin bu iki hökmündən başqa tamamilə sərbəstdir. Fəlsəfə elmlə ziddiyyətə girməmək şərti ilə insan ruhu üçün daha ümidli, daha vəcdli, daha tələverici, daha çox səadət bağışlayacaq bütün yeni və oricinal fərziyyələri ortaya ata bilər. Əslində elə fəlsəfənin vəzifəsi bu imi fərziyyələri və dünyagörüşləri arayıb bulmaqdır. Hər bir fəlsəfi dünya görüşünün dəyəri onun bir tərəfdən müsbət elmlərlə əhəngli olmasında, digər tərəfdən də insan ruhuna böyük ümidlər təşəvvilə, vəcdlər və xoşbəxtliklər bəxş etməsi ilə ölçülür. Bu anlamda fəlsəfə həm obyektiv, həm də subyektivdir. Ona görə də fəlsəfə elm kimi millətlərarası olmağa məcbur deyil. O, milli də ola bilər. Deməli, hər millətin də özünə görə bir fəlsəfəsi vardır. Fəlsəfə təkcə maddi ehtiyacları deyil, daha çox mənəvi ehtiyacları qarşılıqsız ödəyən bir düşüncə formasıdır. Obrazlı deyilsə, fəlsəfə düşünmək üçün düşünməkdir. Bu anlamda fəlsəfə ümumidən daha çox fərddir. Tarixən Türklər arasında az miqdarda sırf filosof yetişməsinin səbəbini tədqiqatçılar daha çox onların İslam dininə bağlılıqları və xüsusilə tarix boyu mübaribələrdən göz açmamaları ilə əlaqələndirirlər. Onlar göstərirlər ki, "Bir millət müharibələrdən qurtulmadıqca və iqtisadi bir rifahə çatmadıqca içində düşüncə üçün düşünən fərdlər yetişə bilməz" Min cür dərddə olan Türklər indiyə qədər (XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövr nəzərdə tutulur - A.M.) belə bir hüsur və istirahətə nail olmadıqları üçün içlərində həyatını fəlsəfəyə həsr edən az adam yetişdi" (bax. Ziya Gökalp "Türkçülüyn əsasları" İstanbul, 1971, səh. 186).

Bütün bunlara baxmayaraq, Türklər tarixən fərdi deyil, xalq fəlsəfəsi baxımından bütün millətlərdən üstün olmuşlar, çünki Türklər əsrlər boyu qalib millət olmuşlar. Fransız filosofu Rostant yazır ki, "Bir komandan üçün qarşısındakı düşmən ordusunun nə qədər əsgər, nə qədər silah-sursata malik olduğunu bilmək çox faydalıdır. Fəqət, onun üçün daha çox faydalı olan bir şey vardır ki,

o da qarşısındakı düşmən ordusunun fəlsəfəsini bilməkdir". Həqiqətən də tarix göstərir ki, iki millət və iki ordu bir-biri ilə savaşırkən birinin qalib, digərinin məğlub olmasında başlıca amil hər iki tərəfin fəlsəfəsidir. Fərdi həyatını və şəxsi mənfəətini Vətənin istiqlalından daha üstün tutan bir ordu və bu millətə mənsub şəxslər mütləq məğlub olar. Türklər tarixin böyük bir dönməsində Asiya, Şərqi Avropa və Afrikanın şimalında bütün millətləri yenmiş, onları öz hakimiyyətləri altına almışlar. Deməli, Türk fəlsəfəsi Ən azı 1600 illik bir dövrdə bu millətlərə Aid fəlsəfələrin hamısından daha yüksəkdə olmuşdur.

Orta əsr Şərq İslam fəlsəfəsinin iki mühüm qanadı olmuşdur. Bunlardan biri sufizmə, digəri isə qədim Yunan fəlsəfəsinə dayanır. İstər təməlində peyğəmbərlik və möcüzələrin yaratdığı Sami dünyagörüşündən qaynaqlanan təsəvvüf fəlsəfəsi, istərsə də təməlində maddi fayda bulunan Yunan düşüncəsinin hər ikisi Türk düşüncə sisteminə yaxın olduğundan fəlsəfənin bu hər iki qanadını təmsil edən ünlü türk filosofları yetişmişdir.

Sufizmə bağlı filosof və şairlərimiz haqqında keçən yazılarımızda müəyyən məlumatlar vermişdik. Bu yazımızda isə orta əsrdə Şərq fəlsəfəsi ilə Yunan fəlsəfəsinin sintezini məharətlə çulğalaşdıran, sözün həqiqi anlamında bir filosof olan IX əsrin sonu X əsrin birinci yarısında (870-950) yaşayıb yaratmış böyük Türk filosofu Fərabidən və onun Şərq İslam fəlsəfəsinə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs edəcəyik.

Öz qaynağını qədim Şərqdən alan klassik Yunan fəlsəfəsi Aristotel və Platon tərəfindən (Qərbi Avropada isə XIX əsrdə Hedel tərəfindən) sistemləşdirilən, daha sonrakı dövrlərdə müxtəlif dini təfəkkürlərin təsiri ilə çeşidli dünyagörüşlər yaranmışdı. Bu anlamda Türklərdə fəlsəfi dünyagörüş həm bu gələniyi davam etdirmiş, həm də özünəməxsus bir düşüncə tərzini formalaşdırmışdı. Türk filosofları istər qədim Yunan, istərsə də İslam "Kəlam" elmi və təsəvvüf fəlsəfəsindən geniş şəkildə yararlanmışlar. Türk və islam dünyasında bu düşüncənin də ilk təmsilçisi Fərabidən olmuşdur. Orta əsr mənbələrində tam adı Məhəmməd bin Məhəmməd bin Tarxan Uzluğ Əbunəsr əl - Fərabidən kimi göstərilən bu ünlü Türk filosofu 870-ci ildə Fərab yaxınlığındakı bir kənddə anadan

olmuşdur. Ərəbcə öyrəndikdən sonra o dövrün tanınmış müəllimlərindən riyaziyyat, məntiq və fəlsəfə dərsləri almışdır. Şərq aləmində adını ilk filosof kimi tanıdan Fərabî Aristotel məntiqi və metafizikasının böyük şərhçisi, xüsusilə oricinal bir düşünür olduğu üçün "birinci müəllim" Aristoteldən sonra ona "ikinci müəllim" adı verilmişdir.

Fərabî istər şəxsi həyatında, istərsə də təfəkkür aləmində bir filosof olaraq yaşamışdır. Yunan fəlsəfəsi İslam aləmində ilk həqiqi təmsilçisi olaraq Fərabini bulmuşdur. Tədqiqatçılar göstərir ki, "Fərabî antik fəlsəfənin bir toplayıcısı olsa və bu işlə yetinsəydi belə yenə də insanlığın minnət və şükran duyğusuna sahib olmağa layiq olardı. Halbuki, o son dərəcə oricinal bir düşünür olub, özünəməxsus bir fəlsəfi sistem yaratmışdır. Fərabinin yaratdığı bu fəlsəfi sistem İbn Sina (Qərbdə İbn Sina "Avicenna" kimi tanınır - A.M.) tərəfindən ciddi şəkildə təqib edilmiş, Fəzzali tərəfindən isə şiddətli tənqid edilmişdir" (Mehmet Aydın "Türklerde felsefe kültürüne katkılar". Bax: "Türk dünyası el kitabı", II cild, II baskı, Ankara, 1992, səh. 466-467).

Orta əsrlərdə fəlsəfə yalnız Fərabî və İbn Sinanın sayəsində ciddi bir elm sahəsinə çevrilmişdi. Məşhur tarixçi İbn Xəlliqan Fərabidən bəhs edərkən yazmışdır ki, "Fərabî müsəlmanların yetişdirdiyi ən böyük filosofdur. O, məntiq, musiqi və digər mövzularda bir çox əsərlər yazmışdır. Fəlsəfədə onun çatdığı mərtəbəyə kimsə çata bilmədi. Yalnız bu ünlü filosofun əsərləri sayəsində İbn Sina yetərli bir səviyyəyə çataraq əsərlərini yararlı hala gətirmişdi. (İqtibas Mehmet Aydının yuxarıda göstərilən yazısından götürülmüşdür - A.M. Bax: "Türk dünyası el kitabı", II cild, II baskı, Ankara, 1992, səh. 466).

Fərabî dövrün fəlsəfəsinin demək olar ki, bütün sahələrində, xüsusilə məntiq, metafizika, rəşional psixologiya, əxlaq və siyasət sahələrində yüksək bir mövqeyə çatmışdı. Fərabinin sayəsində fəlsəfə dünyanın müxtəlif bölgələrini gəzib dolaşmış, əsərlər Avropa filosoflarının bir çoxunun stolüstü kitabı olmuş, fəqət çox təəssüflər olsun ki, filosofun doğma yurdunda öz həyatını davam etdirə bilməmişdi. Fərabî Aristotel və Plotonda olmayan "Tanrının gələcəyə aid mümkünləri bilməsi",

"Determinizm", "İlahi sifətlərin məntiqi statusu", "Doğru bilginin əldə edilməsi üçün induktiv və deduktiv metodların birlikdə işlədilməsi" kimi fəlsəfi mövzuları önə sürmüşdü.

Fərabinin nəzəri fəlsəfəsinin əsasını "Varlıq" problemi təşkil edir. Ümumiyyətlə, Fərabinin fəlsəfəyə etdiyi Ən önəmli xidmət metofizika sahəsində olmuşdur. Bu sahədə Platon və Aristotelin görüşlərindən yola çıxan Fərabî bu görüşlər arasında bir eynilik görmüş və bu eyniliyi sübut etmək üçün "Platon və Aristotelin görüşlərinin birlikdə ələ alınması" başlıqlı müstəqil bir əsər yazmış və ilk dəfə din ilə fəlsəfə, başsa sözlə vəhy ilə ağıl arasında bir uzlaşma olduğunu irəli sürmüş və göstərmişdi ki, peyğəmbərlərdə həm ağıl, həm də təxəyyül gücü vardır. Ona görə də peyğəmbər vəhy yolu ilə aldığı məlumatları xəyal gücü ilə qavrana bilən hala gətirmək qabiliyyətinə malikdir ki, bu baxımdan peyğəmbərin mövqeyi vəhydən məhrum filosofun mövqeyindən üstündür.

Farabinin həyat və yaradıcılığına dair istər orta əsrlərdə, istərsə də son dövrlərdə çoxlu əsərlər yazılmış, bu böyük dahinin dünya fəlsəfə, məntiq və psixologiya elminə gətirdiyi yeniliklər göstərilmiş, dünya elmi onu yenidən tanımağa, öyrənməyə başlamışdır.

Səksən il yaşayan Farabî ailə həyatı qurmamış, bütün mənəli həyatını elmə sərf etmiş, Yaxın Şərq ölkələrindəki bilik ocaqlarını gəzib öyrənmiş, öyrəndiklərini öyrətməyə çalışmışdır. Farabî doğma Türk dilindən başqa 70 dil bilmiş, Aristoteldən sonra dünyanın ikinci böyük filosofu sayılmışdır. Farabî Aristoteli Şərqdə "Ərəstu" etmiş, XII-XVII əsr Avropasının qabaqcıl ictimai-fəlsəfi fikrinin mənbəyi olmuşdur.

Yunan, şərq və Avropa mədəniyyətlərini, düşüncə tərzini bir-birinə bağlayan körpünün baş memarı olan Farabî fəlsəfəni "elmlər elmi" adlandırmış və bunu öz yaradıcılığında sübut etmiş, bütün elmləri fəlsəfənin çatısı altında şərh etmişdir. Farabiyə görə fəlsəfi biliklər ilk öncə Yunanıstanda deyil, Kəldanilərdə, sonra Misirdə, daha sonra isə Yunanıstanda və oradan da yenidən Şərq dünyasına gəlmişdir.

Farabının müxtəlif elm sahələrinə aid 300-ə qədər əsəri olmuşdur. Filosofun fəlsəfəyə dair əsərləri içərisində "Fəlsəfə sözünün mənşəyi", "Platon və Aristotelin fəlsəfələri", "Atom kitabı", "Varlığın başlanğıcı", "İnsanlığın başlanğıcı", "Fəzilətli səhər", "Ağlın mənə və mahiyyəti", "Fəlsəfənin əsasları" və s. xüsusi yer tutur.

Farabi fəlsəfəsinə görə "Varlıq" anlayışı digər bütün anlayışlardan öncə gəlir. Varlıq son dərəcə özünə bağlı olduğu üçün başqa ünsürlərə qarışmaz. Varlığın tam şəkildə anlaşılmasına imkan verməməsinin səbəbi də məhz budur. Farabının metafizik fəlsəfəsini dərinlən anlamaq üçün onun açar kimi işlətdiyi "Mümkün varlıq" ("Mümkün ül-Vücut") və "Mütləq varlıq" ("Vacib ül - Vücut") terminlərini düzgün anlamaq lazımdır. Farabiyə görə dünyada var olan şeylərin hamısı "Mümkün varlıq"lardır, yəni "Mümkün varlıq"ların var olmamaları da mümkündür. Çünki "Mümkün varlıq"ların var olması üçün "Mütləq varlığa", yəni Tanrıya möhtacdırlar. Farabiyə görə "Mütləq varlıq" isə yoxluğu əsla düşünülməyən, özü özünə var olan, əzəli və əbədi varlıqdır. Bu əzəli və əbədi varlıq Tanrıdır.

Farabiyə görə Tanrı "İlk mövcud, ilk səbəb, yoxluğu düşünülə bilməyən ən yetkin, ən mükəmməl varlıq, ilk və mütləq xeyirdir. Heç bir varlıq ondan daha böyük və ya ona bərabər ola bilməz. Ona görə də insan sonsuz varlıq olan Tanrını mütləq qəbul etməli, ona şübhə etməməlidir. Farabi Tanrının varlığına inandığı üçün diqqətini daha çox Tanrının adları və sifətləri üzərində cəmləşdirmiş, "Quran"ın "Nur" surəsinə istinad edərək Allahın "Əvvəl, Axır, Zahir, Batin, Mütləq Haqq, Tək, Öz varlığını və bütün kainatı bilən, Hikmət və iradə sahibi, Kərim, Adil, Xaliq, Qadir, Cəmil" olduğunu, Tanrının yaxşılığın, həqiqətin və gözəlliyin qaynağı olduğu üçün ibadətə layiq tək varlıq olduğunu söyləmişdir.

Farabi "İlk Səbəbi" qəbul etməklə həm də göstərmişdi ki, dünya maddidir, əzəli və əbədidir. Maddi aləm cisimlərdən, cisimlər də maddə və formadan ibarətdir. Şeylər maddə və formadan meydana gəlirlər. Maddə əslində bir güc və imkandır,

lakin o ancaq forma qazandıqdan sonra var olur. Maddə ilə forma arasında qarşılıqlı bir əlaqə vardır.

Farabini məşğul edən fəlsəfi problemlərdən biri də Tanrının bilinə bilməsi problemidir. Bu təməl fəlsəfi problemə cavab tapmaq daima çətin olmuşdur. Farabiyə görə Tanrı ən yüksək kamal sahibidir. Belə bir vəziyyətdə əslində Tanrı haqqındakı insan bilgisi də mükəmməl olmalıdır. Lakin Farabi bunun belə olmadığını söyləyir. O göstərir ki, əslində bilgi əksikliyi insanın həm də maddi varlıq olmasından irəli gəlir. Ona görə də insan maddəyə bulaşdığından o, Tanrını tam olaraq təsəvvür etmək qabiliyyətinə malik ola bilməz. Lakin bu, Tanrı haqqında heç bir təsəvvürə malik olmamaq anlamına gələ bilməz. İnsan maddi əngəlləri aşıb fikri və əxlaqi yetkinlikləri əldə edincə ağıl maddədən tam ayrılaraq bağımsızlaşır və beləliklə də mümkün olan ən mükəmməl təsəvvürə ulaşmış olur ki, bununla da Tanrının varlığını qəbul edir və xoşbəxtliyi əldə edir.

Farabının dini fəlsəfəsi "Quran"ın "Tövhid" inancına əsaslanır. Ona görə də Farabının təsiri altında olan xristian ilahiyyatçıları fəlsəfi əsərlərində "üçlük" (Ata Allah, Oğul-3-Allah və Müqəddəs Ruh - A.M.) və Həzrəti İsanın ilahiliyi kimi məsələlərdən söz açmamışdır.

Farabiyə qədər Şərq filosoflarının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də "Atom nəzəriyyəsi" idi. Demokritin Misir vasitəsilə Şərqdən əxz etdiyi "Atom nəzəriyyəsi" sonradan Şərq filosofu Nəzzam (ölümü 847-ci il) tərəfindən ətraflı işlənərək bir təlim halına salınmış və gələcək elmi inkişafda və dünyagörüşlərdə bir sıra təkanlara səbəb olmuşdu. Farabiyə qədər bir çox filosoflar müxtəlif məntiqi dəlillərlə sübut etməyə çalışmışdılar ki, "cisim bölünə-bölünə elə bir həddə çatır ki, o daha parçalanmaz olur". Buna "bölünməz hissəcik" deyirdilər. Lakin Farabi bu "bölünməz hissəciyin" mövcudluğunu qəbul etməmiş, cismin bölünməsini sonsuz hesab etmişdir. O göstərmişdi ki, cismin bölünməsini yalnız düşüncəmizdə dərk edə bilərik.

Farabiyə görə cisim maddə və formadan ibarətdir. O parçalandıqda maddə və forması qalırsa, o, hələ yenə də cisimdir. Əgər forma itərsə, maddə də itir və əksinə, maddə itərsə, forma da

itir. Atomu materiyanın başlanğıcı kimi götürənlərin fikir və mülahizələrini qəti şəkildə rədd edən Farabi öz sistemini yaratmış, materiya və zamanın əzəli və əbədi olduğunu söyləmiş və göstərmişdi ki: "Tanrı varlıqları yaratmayıb, bütün varlıqlar Tanrıdan yaranıb". Bununla da Farabi ilk dəfə olaraq din və fəlsəfə sistemlərini birləşdirərək özünün məşhur "İkinci təlim" nəzəriyyəsini yaratmışdır. Farabi fəlsəfə ilə İslam dinini bərləşdirmiş, Platonla Aristoteli ayrı-ayrılıqda təhlil etmiş, onların ziddiyyətlərini ortaya çıxarmış, idealizmlə materializmin kökünü araşdırmış, sonda belə bir sonuca varmışdı ki, idealizm və materializmin kökü yenə də metafizikaya, yəni yaradıcı qüvvəyə gedib çıxır. Sadəcə olaraq idealistlər və materialistlər yaradıcı qüvvənin mahiyyətini fərqli izah edirlər.

Farabının Şərq və ümumən dünya fəlsəfəsinə gətirdiyi ən böyük yeniliklərdən biri də "Siyasi fəlsəfə"ni yaratmasıdır. Filosofun "Siyasət kitabı" və "Yetkin toplum" əsərləri sözün həqiqi anlamında ictimai-siyasi və fəlsəfi məna daşıyır. Bu əsərlərdə irəli sürülən əsas məqsəd yetkin cəmiyyətin necə olması, hansı etik, əxlaqi və siyasi qayəyə dayanması, hansı ictimai prinsiplərlə yaşaması, cəmiyyətin sosial quruluşu, bu cəmiyyətdə fərdin yeri və vəzifələrini, bəşəriyyətə yeni gələcək cəmiyyətin necə qurulması və idarə olunmasını göstərməkdir. Farabi bütün bunları filosof-sosioloq kimi araşdırmış, əsərini "Fazil şəhər" adlandırmış, bu şəhərin timsalında yetkin toplum və ideal cəmiyyət modelini təqdim etmiş və bu yetkin toplumu idarə edəcək başçının məziyyətlərini göstərmişdir. Farabiyə görə bu ideal cəmiyyətin başçısı filosof olmalıdır. Bu başçı filosof eyni zamanda öz elinin yolunda ölümə belə hazır olmalıdır. Əgər o, öz ölümü ilə həmvətənlərinə xeyir verərsə, onda o, ölümü yaşamaqdan üstün tutmalıdır. Bu başçının bədəni sağlam, bütün bədən üzvləri yerli-yerində normal olmalıdır ki, üzərinə götürdüyü vəzifəni yerinə yetirə bilsin. O, ona deyilən hər bir sözü yaxşı başa düşüb qavramalıdır ki, həm söyləyənin məqsədini, həm də deyilən sözün mahiyyətini olduğu kimi anlasın. Onun hafizəsi güclü olmalıdır ki, gördüyü, eşitdiyi, sezdiyi nə varsa yadda saxlasın. O, ayıq və iti düşüncəli olmalıdır ki, gördüyü hər şeyi bir anda fərqləndirib

yerindəcə həll edə bilsin. O, gözəl danışmağı bacarmalıdır ki, düşündüyünü dinləyicilərinə açıq çatdıra bilsin. Öyrənməyi və öyrətməyi sevməli, öznü buna alışdırmalı, öyrənmə və öyrətmə ona yorğunluq, iztirab verməməlidir. O, yemək, içmək və qadın düşkünü olmamalı, düzgünlüyü və doğru danışanları sevməli, yalana və yalançılara nifrət etməli, alicənab, ədalətli, mötədil xasiyyətli, böyük əzm və iradə sahibi olmalıdır ki, bütün varlığı ilə yüksək şeyləri arasın, axtarsın, tapsın, yaxşı bildiyi nə varsa onu həyata keçirsin, qorxaqlıq və yumşaqlıq göstərməsin.

(İqtibas Elçibəyin "Azərbaycandan başlayan tarix" əsərindən götürülmüşdür - A.M. Bax: göstərilən əsər, Bakı 2003, səh. 254-255).

Farabi göstərir ki: "Doğru düşünən və düşündüyünü yapmaq iradəsinə sahib olan insan azad insandır. Həm doğru düşüncədən, həm də iradədən məhrum olan insan heyvandır. Doğru düşünən, lakin iradəsi olmayan insan kölədir". Başqa deyim ilə: "Ağlı, iradəsi və cəsarəti olan insan azad insandır. Ağlı, iradəsi olmayan, ancaq cəsarəti olan insan heyvandır. Ağlı olan, lakin iradəsi və cəsarəti olmayan insan kölədir".

Farabiyə görə elm və fəlsəfə ilə məşğul olanlardan bəziləri iradə və cəsarətdən məhrum olduqları üçün onlar köləlikdə o biri insanlardan geri qalmazlar. Onların bilgilərindən fayda gəlməyəcəyi kimi, özləri də digər elm adamları üçün utanc gətirirlər. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: İbrahim Kafesoğlu, İslami Türk devletlerinde kültür ve teşkilat, Türk dünyası el kitabı, I cilt, Ankara 1992, səh. 370-371).

Farabi böyük bir filosof olmaqla yanaşı, həm də sözün həqiqi anlamında əvəzsiz bir məntiq alimi idi. O, məntiqə dair bir sıra elmi əsərlər yazmışdır ki, bunlardan ən məşhuru "Məntiqə giriş" əsəridir. Farabiyə görə "Məntiq bizi bilinəndən bilinməyənə doğru aparır. Bilgi əldə etmə səyində doğrunu yalandan ayırmamıza yarayan yeganə yol da budur.

Farabi məşhur alman filosofu Kantın "Safəğlun tənqidi" ilə bağlı irəli sürdüyü problemi ondan yüz illərcə öncə irəli sürmüş və məntiqi dəlillərə əsaslanaraq göstərmişdi ki: "Təbiətlə məşğul olan bir elm adamının gözündə bir şeyin varlığı o şeyin özündən başqa

bir şey deyildir. Varlıq şeylər haqqında yeni bir bilgi önə sürən gerçəkliklə ilgili bir kateqoriya sayıla bilməz".

Farabinin sayəsində məntiq Şərqdə müstəqil bir elm sahəsinə çevrilmiş, İslam dünyasının böyük mədəniyyət mərkəzlərinə yayılma imkanı bulmuşdu. Farabi məntiqinin sağlam və oricinal olduğunu bütün tarixçi alimlər qəbul etmişlər. Orta əsrin ən böyük yəhudi filosoflarından olan İbn Meymun Samuel Ben Tibbona yazdığı bir məktubunda göstərmişdi: "Məntiq mövzusunda Farabinin yazdıqlarından başqasını oxumağı tövsiyə etmirəm. Çünki Farabinin bütün yazdıqları, xüsusilə də "Prinsiplər" kitabı nəfis bir ziyvət süfrəsidir" (Bax: Türk dünyası el kitabı, II cild, səh 466).

Ümumiyyətlə, filosof və məntiqçi Farabidən ilk yararlanan İbn Sina, Nizaməlmülk, Nəsrəddin Tusi, Nizami Gəncəvi və yəhudi filosofları olmuşdur. Yəhudi filosofları Farabi fəlsəfəsinin Avropaya keçşində önəmli rol oynamışdır. Onların vasitəsilə Farabinin təsiri Deskardeş, Spinoza, Kant və Berqsona qədər gedib çatmışdır. Xristian dünyasının qədim Yunan fəlsəfəsi ilə ciddi təması da başda Farabi olmaqla müsəlman filosoflarının əsərləri sayəsində olmuşdur. Farabinin Qərbə təsiri təkcə təbiət fəlsəfəsi və məntiq sahəsində deyil, metafizika, din fəlsəfəsi, əxlaq və siyasət sahəsində də özünü göstərmişdir. Farabinin teizmlə bağlı görüşləri zaman-zaman Avropada blok şəklində iqtibas edilmişdir.

Ruhu şad olsun!

Fərabə məntiqə tərif verərkən göstərir ki, məntiq sənəti əqli kamilləşdirən, idrakda insanı düzgün yola, həqiqətə yönəldən, insanı yanılmadan qoruyan, səhvə yol verib – vermədiyini yoxlayan və öyrədən qaydalar məcmusudur (Bax: Al-Farabi, Filosofskiye traktatı, Alma-Ata 1972. səh.118.)

Fərabə təfəkkür qanunu olan məntiqi, dil haqqında elm olan qrammatika ilə müqayisə edərək yazır: "Məntiq, qrammatikaya uyğun gəlir. Belə ki, məntiq sənətinin əqlə və əqli məlumatlara nisbəti, qrammatikanın dilə və sözlərə nisbəti kimidir. Qrammatikanın sözlər haqqında bizə verdiyi qaydalar, məntiq elminin əqli məlumatlar haqqında bizə verdiyi qaydalara bənzəyir. Qrammatika hər hansı bir xalqın sözlərinə məxsus qaydalar verir,

məntiq elmi isə bütün xalqların sözləri üçün ümumi olan müştərək qaydalar verir ” (Bax: Al-Farabi, Filosofskiye traktatı, Alma- Ata 1972, səh.119).

Filosof daha sonra məntiqi əruz vəzni ilə müqayisə edərək yazır: “Məntiq əruz elminə də uyğun gəlir. Belə ki, məntiq elminin məlumatlara nisbəti əruzun şeir vəzinlərinə nisbəti kimidir. Əruz elminin şeir vəzinləri haqqında bizə verdiyi qaydalar məntiq elminin əqli məlumatlar haqqında bizə verdiyi qaydalara bənzəyir.” (Bax: Al-Farabi, Filosofskiye traktatı, Alma-Ata 1972.səh.129.)

Fərabə özündən əvvəlki dünya fəlsəfi təlimlərini nəzərdən keçirmiş və özünün məşhur “ Fəlsəfəni öyrənməkdən öncə nəyin müqəddimə verilməsi haqqında” traktatında göstərmişdir ki, bunun üçün ilk növbədə fəlsəfədə mövcud olan məktəbləri, fəlsəfəni öyrənməyə başlamaq üçün lazım olan elmləri, fəlsəfəni öyrənməyin məqsəd güddüyü qayəni, fəlsəfə ilə məşğul olanın seçdiyi yolu, fəlsəfə elminə yiyələnən adamı sarmış olan halı, Aristotel əsərlərinin məqsədini, Aristotel fəlsəfəsinin çox mənalılığını, onun əsərlərinin hər birində onu necə işlətdiyini, öz əsərlərində anlaşılmazlığa yol verməkdə Aristoteli vadar edən səbəbi, Aristotelin əsərlərini öyrənmək istəyənin möhtac olduğu məsələləri bilmək lazımdır.

Fərabə Aristotela qədərki mövcud fəlsəfi məktəblərin adlarını sadalayarkən Pifaqorun (eradan əvvəl 580-500-cü illər), Kirenli Aristippi (eradan əvvəl V əsr), “ Stoizmi” (eradan əvvəl IV-II əsrlər), Diogeni (eradan əvvəl 404-323-cü illər), Pirronu (eradan əvvəl 365-275-ci illər), Epikür tərəfdarlarını və peripatetikləri xatırlatmış, fəlsəfənin özünə qədərki keçdiyi yola nəzər salaraq göstərmişdir ki, fəlsəfə qədimdə İraq əhli olan Kəldanilərdə mövcud imiş. Sonra bu Misir əhlinə, ondan Yunanlara, daha sonra Süryanilərə və nəhayət İslam aləminə keçmişdir. Bu elmin bütün məzmunu öz ifadəsini Yunan dilində tapmış, sonra Süryani dilinə, daha sonra isə Ərəb dilinə çevrilmişdir. Yunanlardan bu elmə yiyələnənlər onu mütləq surətdə hikmət, ən əzəmətli hikmət, onu qazanmağı və ona vərdiş etməyi isə “ fəlsəfə ” adlandırmışdılar. Bununla onlar əzəmətli hikmətə rəğbəti, onu sevməyi nəzərdə tuturdular.

Fərabî davam edərək göstərirdi ki, qədimdə fəlsəfəyə “ elmlər elmi, elmlər atası, hikmətlər hikməti, sənətlər sənəti” kimi baxırdılar. (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Al-Farabi, Loqiçeskiyə traktatı, Alma-Ata 1975, səh.335).

Riyaziyyat elminin sahələri ayrı-ayrı alimlər tərəfindən müxtəlif cür təsnif edilmiş, əsasən onu hesab, həndəsə, astronomiya və musiqi kimi dörd qismə bölmüşlər .Fərabî isə bunlarla yanaşı, optika və ağırlıq haqqındakı elmi də riyaziyyata daxil etmişdir (Bax: Al-Farabi, Matemaçeskiyə traktatı, Alma-Ata 1972,səh. 17-35) .

Farabi yaşadığı cəmiyyətin sinfi quruluşunu müəyyənləşdirərkən göstərir ki, insanlar cəmiyyətdə tutduqları mövqeyə görə “tabe edənlərlə, tabe edilənlərə bölünürlər. Fərabî insanları dünyagörüşlərinə görə də iki ana zümrəyə ayırır. Bunlardan biri Tanrını, maddidən ayrı varlıqları, insanın xoşbəxtliyini təsəvvür və dərk edən seçkinlər zümərəsi, digəri isə bütün bunları təxəyyül gücü ilə anlaya bilən geniş xalq kütləsidir. Bu iki zümrə insanı dərk etmə qabiliyyətinə görə bir-birindən fərqləndiyinə, yəni birinin ağıla,digərinin isə təxəyyülə əsaslandığından ağıl və hikmət sahibi olanların vəzifəsi xalq kütlələrini yetişdirmək və onlar üçün uyğun həqiqətləri təmin etməkdir” (Seçmələr bizimdir- A.M . Bax: Al – Farabi, Filosofskiyə traktatı, Alma-Ata 1972, səh.308-321)

Ağılla bağlı Fərabî göstərir ki, fəal əql maddədə olmamış və əsla olmayacaq alstrakt formadır. Fəal əql, bir tərəfdən yer nəfslərinin, digər tərəfdən isə torpaq, hava,su və od kimi dörd ünsürün varlıqları üçün səbəbdir. (Bax: Əl-Fərabî, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.39.)

Fərabî eminasiya nəzəriyyəsini şərh dərkən yazır: “Fəal əqllər maddədən təcrid olunmuş fəal bir əqldə başa çatır. Göylərin sayı burada qurtarır. Bütün mövcudat eminasiya yolu ilə Vahid Varlıqdan (yəni Tanrıdan- A.M) törənmişdir.” Vahid Varlıq ilk səbəb, digər varlıqlar isə nəticədir. Nəticə öz varlığını ilk səbəbdən aldığı üçün ilk səbəbin mahiyyətini müəyyən dərəcədə təmsil edir. İlk səbəb öz mahiyyətini anlayır. Onun mahiyyəti bütün mövcud şeyləri təşkil etdiyi üçün, deməli o, bütün mövcud şeyləri anlaya

bilir. Belə ki, əslində hər bir şey öz varlığını İlk Səbəbin varlığından alır. Materiya Tanrıdan çıxan nəticə olaraq və İlk Səbəb məsus xüsusiyyətlərə yiyələnərək Tanrının mahiyyəti, məzmunu olur (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Xeyrullayev M.M. Mirovozzreniye Farabi i ego znaçeniye V istorii filosofii, Təşkənt 1967, səh.196. İzbranniye proizvedeniya mısılteley stran Blijneqo i Srednoqo Vostoka, Moskva 1963, səh.169.)

Farabi Allahdan bəhs edərkən göstərir ki, Allah nə kütləyə, nə maddiyə, nə də aksidensiyaya malikdir. O, substansiyadan və aksidensiyadan ayrı mövcuddur. Fərabə substansiyaya ulduzları, yer və onun hissələrini, su, daş, bitkilərin müxtəlif növlərini, heyvanları və hər bir heyvanın üzvlərini aid edir (Bax: Al-Farabi, Loqiçeskiye traktatı, Alma-Ata 1975, səh.158).

Maddə ilə formanın qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən Fərabə yazır: “Təbii cisimlərdən hər biri iki şeydən ibarətdir: onlardan biri çarpayının taxtası, digəri isə çarpayının quruluşu misindədir. Taxta misində olan şey maddə, onun quruluşu misində olan şey isə formadır. Maddə elə bir təşəkküldür ki, forma ona istinad edir. Maddə olmadan formanın nə istinadı, nə də varlığı mümkündür. Maddənin varlığı formaya görədir. Əgər hər hansı bir forma mövcud olmasaydı, onda maddə də olmazdı” (Bax: Əl-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.56)

Farabi yer üzündə nəfsin nəbatəti, heyvanı və insani kimi üç növünü qəbul etmişdir. Nəfsin nəbatəti qüvvəsi qidalanma, inkişaf etmə və çoxalma vəzifələrini yerinə yetirir. Nəfsin heyvanı qüvvəsi şəhəvət, qəzəb kimi təhrikəedici, xarici və daxili hisslərlə bağlı qavrayıcı olmaqla iki yerə bölünür. İnsani ruh isə əqlədən və ya düşünən qüvvədən ibarətdir. Özlərinə məsus ruhi qüvvələrlə bərabər, heyvan nəbatəti, insan isə heyvanı və nəbatəti qüvvələrə də malikdir. Müxtəlif ruh qüvvələrinin olmasına baxmayaraq ruh vahid mahiyyətdir.

Fərabə ruhun bədəndən qabaq mövcudluğunu deyən Platonu da, ruhun bədəndən ayrılıb başqa bədənə keçdiyinə inanan filosofları da, tənqid edib göstərmişdi ki: “Ruhun nə Platon deyən kimi bədəndən qabaq mövcudluğu mümkündür, nə də tənəsüxçülər

deyən kimi onun cəsəddən-cəsədə keçməsi mümkündür”(Bax: Əl-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.46)

Fərabî idrakin hissi və əqli formasını izah edərkən o dövüirdə qazanılmış, yüksək elmi nailiyyətlərə arxalanmış mühüm qnesoloji məsələlərin qoyuluşu və həllində əsasən Aristotelin əsərlərinə istinad etmişdir. Fərabî idrakin hissi mərhələsini iki qismə bölmüşdür. Birinci qismdə xarici ikinci qismdə isə daxili hisslərdən bəhs etmiş və göstərmişdi ki, xarici hisslərə beş duyğu, daxili hisslərə isə müştərək hiss-fəhm, xəyal, yadda saxlayan, yadda qalan qüvvə, xəyalə gətirən, yaxud fikirləşən qüvvə daxildir. “Xəyal yaxud təsvir edən qüvvə istisna olmaqla xarici və daxili hisslərin bu göstərilən formaları haqqında ilk qiymətli mülahizələri Fərabî söyləmiş, İbn Sina, Bəhmənyar və sonrakı filosoflar Fərabinin bu təlimini inkişaf etdirmişlər”(Bax: Z.C.Məmmədov, Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı 1978, səh.116).

Fərabinin fikrincə, hissi qüvvələrin fəaliyyəti bədənə müvafiq üzlərindən bilavasitə asılıdır. Fərabî yazır “Xatırladığımız həmin qüvvələrdən hər biri müəyyən üzvə görə fəaliyyət göstərir. Başqa cür ola da bilməz. Həmin qüvvələrdən heç biri cisimdən ayrı deyildir” (Bax: Əl-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.45.)

Fərabinin psixoloji görüşləri onun əxlaq və siyasi fəlsəfələri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Ruhun mahiyyəti və onun bədənə bağlılığını şərh edən Fərabî göstərir ki, insan təbiətinin bir bütün olaraq anlaşılmasında ruhun önəmli bir yeri vardır. Ruh bəşəri fəzilətlərin əxlaqi və fikri olaraq sinifləndirilməsinə təməl təşkil etmişdir. Fərabî ruhun gücünü beş növə ayırmışdır: 1) Bəsləyici güc; 2) Düyüm gücü; 3) Arzu gücü; 4) Xəyal gücü; 5) Rasyonel güc. Ruhun bu gücləri arasında bir xidmət edən, bir də xidmət edilən əlaqəsi vardır. Bir altıdakı güc digər üstdəki gücə xidmət edir. Fərabî bənzər iyerarxik (aşağı rütbəliyə yuxarı rütbəliyə tabe olması qaydası) düzəni iqtisadi-siyasi təşkilatlanmada və bütövlükdə Kainatda da görür. Rasyonel güc isə öz sırasında nəzəri və əməli olmaqla ikiye ayrılır: birincisi fikri, ikincisi isə əxlaqi fəzilətlərlə əlaqədardır.

Həyatda hər kəsin sahib olduğu bir imkan və qabiliyyət vardır ki, bu potensial ağıldır. Ruhun bu qismini Fərabî “bəsit cövhər” adlandırmış və göstərmişdir ki, bu varlıq halı özbaşına ölümsüz deyildir. O, yalnız ağıl mərtəbəsinə yüksəldiyi zaman ölümsüzləşir. Bu isə ancaq bilginin ilk əsaslarının dərk edildiyi təqdirdə gerçəkləşir. Üç növ dərk vardır: 1) Həndəsi bilgi ilə bağlı dərk; 2) Pis və yaxşı haqqındakı bilgi ilə bağlı dərk; 3) Metafizik bilgi ilə bağlı dərk.

Fərabiyə görə, hər kəsin bilmə qabiliyyəti fərqlidir. Bəziləri şeylərin gerçək mahiyyətini dərk edər, bəziləri də ancaq təxəyyül edirlər. Bu iki termin-gerçək və təxəyyül Fərabî fəlsəfəsində çox mühüm yer tutur. Fərabiyə görə, bir şey ağılla idarə edildiyi və onun tərəfindən işləndiyi müddətcə anlamanın mövzusu olur. Bu durumda ağılın xəyal və s. kimi digər güclər üzərində tam bir üstünlüyə sahib olması gərəkdir. Əgər bir şeyin özü deyil də xəyalə yansıyan bir imajı varsa, bu durumda o şey təxəyyülün mövzusu olur. Anlamanın mövzusu dünyəvidir. Ona görə də təxəyyülnkü insandan insana dəyişir. Eyni reallığın müxtəlif simvolları ola bilər. Ağıl gücünə sahib olanlara filosof, təxəyyül gücünə sahib olanlara isə möminlər deyilir. Filosoflar və Peyğəmbərlər ağıl gücünə sahib olmaqla bərabər onlar arasında mühüm bir fərq də vardır. Beləki, Peyğəmbərlərdə həm ağıl, həm də təxəyyül gücü vardır. Bu baxımdan Peyğəmbərlər vəhy yolu ilə aldıkları əqlə sığan anlamları xəyal gücü ilə qavranıla bilər hala gətirirlər. Bu baxımdan Peyğəmbərlərin mövqeyi vəhyin dəstəyinə sahib olmayan filosoflarınkindən daha da üstündür. Ona görə də Fərabinin filosofu daha çox üstün tutduğuna dair yayılmış görüşün əsası yoxdur. Şübhəsiz ki, ağıl gücü xəyal gücündən daha üstündür. Lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Peyğəmbərlərdə bu güclərin hər ikisi vardır.

Fərabî öz-özünü gerçəkləşdirmə mərhələsindən keçən ruhun ölümsüz olduğunu qəbul etməklə bərabər, potensial ağılın ölümsüzlüyünə inanmamışdır. Fərabiyə görə, ölümsüzlük ruhun təbiətində olan bir şeydir. Fərabî göstərir ki: “Xoşbəxtlik, ruhun tam şəkildə öz imkanlarını gerçəkləşdirməsinə bağlıdır. İnsan çox çalışdığı, nəzəri, əxlaqi və təcrübi yetkinlikləri əldə etdiyi ölçüdə

bu dünyada və axirətdə xoşbəxt olur. İnsan nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu bilməsinə baxmayaraq əxlaqi yetkinliyə sahib deyilsə, hər iki dünyada da bədbəxt olur. Ən yüksək xoşbəxtliyin qazanılması üçün vəhyin yardımına ehtiyac vardır”. Bu baxımdan Fərabî dinlə fəlsəfənin eyni həqiqəti qəbul etdiyinə inanmış və dinlə fəlsəfəni birləşdirməyə çalışmışdır. Belə ki, Fərabiyə görə: “Din, geniş xalq kütlələrinin xeyrini nəzərə alaraq həqiqəti simvolik bir tərzdə ifadə edir. Pyğəmbərlər Tanrıdan vəhyi alır və bu vəhylərin işığında insanlara yol göstərilir. Mədəni bir cəmiyyət ancaq bu yolla həyatını davam etdirir”.

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan alimi Zakir Məmmədov Fərabini panteist filosof adlandıranlara məntiqi dəlillərlə cavab verərək göstərir ki: “Şərq peripatetikləri ilk səbəb olan Allahla nəticə olan maddi aləmi bir-biri ilə əlaqədar götürsələr də onları eyniləşdirməyiblər, əksinə, Allahı Təbiətdən kənarda, Fərabinin təbirincə “substansiyalardan və aksidensiyalardan ayrı” zənn etdikləri üçün panteist deyillər” (Bax: Z.C.Məmmədov, Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı 1978, səh.143).

Fərabinin fəlsəfi sistemində əxlaq, siyasəti və qismən də iqtisadiyatı içinə alan praktik fəlsəfə nəzəri fəlsəfədən ayrı deyildir. Belə ki, Fərabiyə görə: “İnsanın real ehtiyaclarının müəyyənəşdirilməsi üçün onun mahiyyəti haqqında nəzəri məlumatlar vermək lazımdır.”

Fərabinin əxlaq fəlsəfəsində əsas yeri nəyin insan üçün həqiqi mənada yaxşı olduğunu göstərmək tutur. Fərabiyə görə: “Xoşbəxtlik, mütləq xeyirdir. Ona görə də, insanı bu xoşbəxtliyə aparan hər bir fəaliyyət yaxşı, onu xoşbəxtlikdən məhrum edən hər bir fəaliyyət isə pisdır. İnsanda yetkinlik ilk başlanğıcda sadəcə imkan halındadır. Təbii bir varlıq olan insanın sırf insan olmağından qaynaqlanan hər hansı bir mənfi və ya pis tərəfi yoxdur”. Göründüyü kimi, Fərabî digər filosoflardan fərqli olaraq insanda ilkin günahın mövcud olduğu anlayışını qəbul etməkdədir.

Fərabiyə görə, “yaxşı” deyilən şeylər iki qismə ayrılır. Biri hər hansı bir vasitə ilə yaranan yaxşı, digəri isə öz-özlüyündə mövcud olan “yaxşı”, Öz-özlüyündə mövcud olan “yaxşı” son

xeyrə çata bilmək üçün insanın doğru vasitələri bulmaqla çox çalışması lazım gəlir.

Fərabî göstərir ki: “Çox təəssüflər olsun ki, insanların çoxu doğru qayə və vasitələrin seçilməsində başarılı olmamışlar. Bütün insanlıq tarixində davam etməkdə olan amansız mübarizələrin ən mühüm səbəbi də bununla bağlıdır”.

Fərabiyə görə: “İnsan, Tanrının yardımına daima möhtac olmasına baxmayaraq, o, hansı qayənin yaxşı olduğunu müəyyənləşdirib ona görə hərəkət edə biləcək gücə malikdir. Əgər insanın təbii yönəlişlərinə qarşı hərəkət etməsi mümkün olmasaydı, o, təbii təcrübələrə və iradi hərəkətlərə bağlı olaraq qazandığı əxlaqi xarakterdən bəhs etmək mümkün olmazdı”.

Fərabî sırf determinizmi və hər növ fatalizmi rədd etmiş və göstərmişdi ki: “İnsan seçmə azadlığına sahib olduğu üçün çiyinlərində ağır bir məsuliyyət yükü daşımaqdadır. İnsanın sağlam bir əxlaqi xarakterə sahib ola bilməsi üçün fəzilətli fəaliyyətlərin ortaya qoyulması ilə meydana gələn “orta yol”a sarılması gərəkdir. Fəzilətli fəaliyyətlər ifratçılıqdan və etinasızlıqdan uzaq olan fəaliyyətlərdir. Onlar yerinə yetirilməsi asan olan və həzzverici olan yaxşı fəaliyyətlərdir”.

Bəlli olduğu kimi insan ictimai bir varlıq olub yetkinlik və xoşbəxtliyini əldə edə bilmək üçün ictimai və siyasi bir dairəyə ehtiyacı vardır. “Siyasət” və ya Fərabinin deyimi ilə “Fəzilətli şəhərdə tətbiq edilən ən yüksək sənət ” olmadan insan öz imkan və qabiliyyətini gerçəkləşdirə bilməz.

Fərabî siyasi görüşlərində Stoalıqlardan və yeni Platonçulardan fərqli olaraq dini, ictimai bir hadisə hesab etmiş, onu siyasi fəlsəfə daxilində şərh etmişdir. Fərabinin siyasət fəlsəfəsində, xüsusilə onun dövlət sistemləri mövzusunda yaptığı təsnifatlandırma, geniş ölçüdə xoşbəxtlik qavramına dayanır.

Fərabî siyasət, psixologiya, əxlaq və metafizika ilə bağlı mövzuları ilk məşhur əsəri olan “Fəzilətli şəhər və siyasətül-mədəniyyə” də eyni çərçivə işərisində tədqiq etmişdir. Fəzilətli şəhər Fərabinin “Birinci Başqan” adlandırdığı ədalətli və şəfqətli bir idarəedici tərəfindən idarə edilir. Fərabiyə görə, bu yönətici hikmət, şücaət, fiziki sağlam və s. kimi müxtəlif xüsusiyyətlərə

sahib olmaq məcburiyyətindədir. Başqa sözlə, bu idarəedici nəzəri və praktik kamillikləri özündə toplayan bir insan olmalıdır.

Filosof çox gözəl bilirdi ki, belə bir kamilliyə sahib bir yönətici bulmaq hər zaman mümkün olmur. Ona görə də Fərabî idarəediciilikdə bir neçə insanın iştirak etməsi fikrini irəli sürmüşdü. Filosofa görə, əhəmiyyətli olan gərəklı şərtlərin dövlət idarəçiliyində bulunması, ağıl və mühakimə gücünə sahib olan bir lider dövlətin qorunması üçün qərar vermə özəlliyinə sahib başqa bir insanla birləşməli və dövlətin işlərini birlikdə idarə etməlidirlər. Fərabinin bu çözüm şəklini mənimsəyə bilməyən bir sıra İslam filosofları onu şiddətlə tənqid etmişlər ki, bunların başında Əbülhəsən Əl-Amiri, Qəzzali və şüə təmayüllü digər mütəfəkkirlər durur.

Fəzilətli şəhər xalqının düşüncə və davranışlarını diqqətlə incələyən Fərabî sözü “Cahil şəhərlər” adlandırdığı yerlərin idarəçiliyinə gətirir. O, bu şəhərləri “Zəruri şəhər”, “Zövqü və ehtirası əsas götürən şəhər”, “Zorakılıq şəhəri” və s. kimi növlərə ayırır və göstərir ki, bu şəhərlərin hər birində insanların fərqli qayə və idealları vardır. Bəzilərinə görə, bədəni həzzlər, bəzilərinə görə də şərəf əhəmiyyətlidir. Bu topluluqların hər birinin insanın təbiəti, cəmiyyət və siyasət məsələsində yanlış düşüncələri vardır. Fəzilətli şəhərin yönəlticiləri bu cahil şəhərlərdə olub bitənləri diqqətlə izləmək və onlara qarşı mədəniləşdirici bir siyasət tətbiq etmək zorundadırlar. Fərabiyə görə, “Cihad”ın anlamı da məhz budur.

Fərabinin fəlsəfə sahəsindəki fəaliyyətini tam anlaya bilmək üçün onun fəlsəfi düşüncəsinin sonrakı inkişafı üzərindəki təsirlərinə qısaca da olsa nəzər salmaq lazımdır. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Fərabinin fəlsəfi dünyagörüşü çağdaş fəlsəfə də daxil olmaqla dünya fəlsəfə tarixinin ana mövzularını formalaşdırmışdır.

Fərabî fəlsəfəsindən ilk yararlanan dahi Türk mütəfəkkiri İbn Sina olmuşdur. Bütün həyatı siyasi hadisələrin içində keçən İbn Sina təməl mövzularda Fərabî ilə eyni görüşü paylaşmışdır. Sonradan bu iki böyük Türk mütəfəkkirinin fəlsəfi görüşləri yəhudi filosoflarına, onlar vasitəsi ilə də Qərb filosoflarına təsir göstərmişdir. Əslində Descartes, Leibniz, Spinoza, Kant və

Berqsonda Fərabî və İbn Sînanın təsirini tədqiqatçılar inkar etmirlər.

Orta əsr Xristian dünyasının qədim Yunan fəlsəfəsi ilə ciddi təması da məhz Türk mütəfəkkirləri olan Fərabî, İbn Sîna və Əbu Reyhan Bîrûnî (973-1048) başda olmaqla müsəlman filosofların əsərləri sayəsində olmuşdur. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin fəlsəfəyə və təbiət elmlərinə dair fikirlərində Fərabînin güclü təsiri duyulur.

Fərabînin əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, dünya elmini zənginləşdirmişdir. Anadan olmasının 1100 illiyi münasibətilə Qazaxıstanda mütəfəkkirin fəlsəfəyə, məntiqə, etikaya, siyasətə, riyaziyyata və digər elm sahələrinə aid traktatları bir neçə kitabda nəşr edilmişdir.

Ruhu şad olsun!

Mahmud Kaşgarlı

3.2. Türkçü mütəfəkkir – Mahmud Kaşğarlı

UNESKO böyük Türk mütəfəkkiri Mahmud Kaşğarlının 1000 illik yubileyi münasibətilə 2008-ci ili Mahmud Kaşğarlı ili elan edib. Bu böyük mütəfəkkirin yubileyi Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Çin və Rusiyada qeyd olunub. Biz də bu kiçik yazımızla böyük mütəfəkkirimizin Türklük qarşısındakı əvəzsiz xidmətlərinə az da olsa işıq tutmağa çalışacağıq.

Tarixdən bəllidir ki, Orta Asiya boylarının bir çoxunu öz bayrağı altında birləşdirən Qaraxanlı Türkləri Orta Doğu Türklüyünün ən yüksək və ən olqun mədəni bir dövlətini qurmuş, Türk dilindəki klassik ədəbiyyatı tamamilə öz təsiri altına almışdı ki, bu işdə Yusuf Xas Hacib Balasağunlu, Ədib Əhməd Yüknəki və Əhməd Yəsəvi ilə yanaşı Mahmud Kaşğarlının da əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Qaraxanlılar Türk mədəniyyəti ilə İslam mədəniyyətini çulğalaşdırmış, tədricən bölgə ölkələrinə də yaymışdılar. Qaraxanlılar sadıq və mömin müsəlmanlar olmalarına baxmayaraq, o dövrdə belə müsəlman olmayan Uyğur Türkcəsindən yararlanmışlar ki, Mahmud Kaşğarlı bu dili “Xaqaniyyə Türkcəsi” adlandırmışdı.

Böyük mütəfəkkir Mahmud Kaşğarlının hələlik elm aləminə bəlli olan yalnız “Divanü lüğət-it Türk ” adlı biricik əsəridir. Ərəblərə Türk dilini öyrətmək, onlarda Türklər haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq məqsədilə yazdığı bu əsərlə Mahmud Kaşğarlı Türk dilini və mədəniyyətini dövrünün elm aləminə tanıtmışdı.

Əsər elmə bəlli ilk Türk sözlüyüdür. Divanda Türk boy və uyruklarından toplanmış sözlər, Türk dilinin şivələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər göstərilmiş, Türk mədəniyyəti, Türk folkloru, Türk etnik coğrafiyası haqqında müfəssəl məlumatlar verilmiş, ilk Türk dünyası xəritəsi əsərə əlavə edilmişdi. Xəritənin ana mərkəzində Türk hökəmdarlarının oturduqları Balasağun şəhərini yerləşdirməklə müəllif ana vətəninə və doğma dövlətinə paytaxtını dünyanın mərkəzi olaraq göstərmişdir. Mahmud

Kaşğarlı Türk dilinin bütünlüyünü qoruyaraq yeni mədəni sintez yaratmış, onun sayəsində Türk dili Ərəb dili ilə “at başı” gəlmişdi. Əsəri elm aləminə tanıtdıran Əli Əmiri Əfəndi olmuşdu.

Məşhur Macar alimi Rasonyi Mahmud Kaşğarlıdan bəhs edərkən yazır ki: “İngilis, Rus və sairələrin zəkası hələ ortaya heç bir əsər qoymadığı və bu millətlərin özlərinə gələrək şüurlarına sahib olmadıqları bir çağda Türk əsilli Mahmud Əl-Kaşğari ensiklopediya dəyəri daşıyan müəzzəm bir sözlük meydana gətirmişdi. Mahmud Kaşğari milli elmin, Türkologiyanın qurucusu sayıla bilər”. (Bax: Prof.Dr.Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara, 1971, səh.14.).

Türk dili və qrammatikasının yaradıcısı Mahmud Kaşğarlı öz milli keçmişinə sadıq qalaraq böyük Bilgə Xaqan və Bilgə Tonyukukun Türk sevgisini daha da dərinləşdirərək Türklərin orta əsrlərdəki milli ideoloquna çevrilmişdi.

Türk olmağı ilə qürur duyan, öz millətinin keçmişini dərinlən öyrənən, dövründəki bütün Türk boylarının yaşadığı əraziləri qarış – qarış gəzərək onların ləhcələri, düşüncə tərzləri, tarixləri və s. haqqında geniş məlumatlar toplayaraq özünün fundamental əsəri olan “Divanü-l-lüğət-it-Türk”də əks etdirən böyük alim və ideoloq Mahmud Kaşğarlı, bizcə, Türk millətinin gələcəyə işıq tutan ilk siyasi Türk milliyətçisidir. Türk millətinin böyük bir qisminin gələcəkdəki İslam dünyasındakı rolunu öncədən görən böyük mütəfəkkir öz milliyətçiliyini Ulu Peyğəmbərin (s) hədisləri ilə daha da möhkəmləndirərək müsəlman xalqları arasında Türklərə bir simpatiya yaratmağa çalışmış, iki məşhur hədisi öz əsərində canlandırmışdır. Bu məşhur qüdsi hədislərdən birində göstərilir ki: “Tanrı Peyğəmbərə buyurmuşdur: Mənim bir ordum vardır, onlara “Türk”adını verdim və doğu ölkələrinə yerləşdirdim. Hər hansı bir qövme öfkələndiyim zaman işte bu Türkləri onların üzərinə göndərər və onları düz yola gətirərəm. (Bax: Mahmud Kaşğarlı, “Divanü-l-lüğət-it-Türk”, İst,h.1333, səh.292.). Başqa bir hədisdə də göstərilir ki, Həzrəti Peyğəmbər “Qiyamət” əlamətlərini, “Axır zaman” qarışıqlıqlarını və Oğuz Türklərinin ortaya çıxışlarını bildirdikdən sonra buyurmuşdur ki: “Türk dilini mütləq öyrəniniz. Çünki mülk və

səltənət uzun müddət onların əlində olacaqdır ”. (Bax: Mahmud Kaşğarlı, “Divanü-l-lüğət-it-Türk”, İst., h. 1333, səh. 1; Prof.Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz. Peyqamberin hədislərində Türk varlığı, İst., 1989, səh.258.).

Mahmud Kaşğarlı bu hədisi şərh edərkən göstərmişdir ki: “Bu hədis əgər səhihdirsə, ona bağlanmaq və Türkcə öyrənmək vacibdir. Əgər səhih deyilsə, ağıl və məntiq Türk dilinin mütləq öyrənilməsini gərəkdirməkdədir. İnsanların Türklərə dərdlərini dirlətmək və könüllərini qazanmaq üçün onların (Türklərin- A.M.) öz dilləri ilə danışmaqdan daha gözəl bir vasitə yoxdur . Hər kim onların (Türklərin – A.M.) dilində danışarsa, onlara sığınarsa, onu özlərindən sayıb hər cür təhlükələrdən qorunmaqdadırlar. Bunun üçündür ki, Türk olmayanlar da Türk dilinə sığınmaqda və bu vasitə ilə zərər və ziyandan qurtulmaqdadırlar”. (Bax: Mahmud Kaşğarlı, “Divanü-l-lüğət-it-Türk”, İst., 1333.səh.3).

Hər dövüdə, hər coğrafi məkanda və dünyanın üç böyük qitəsində bir çox millətləri idarə etmək, uzunömürlü ipratorluqlar qurmaq Tanrının Türklərə bəxş etdiyi ən böyük məziyyətlərdən biri olmuşdur. Ulu Peyğəmbər (s) də Türklərin bu müstəsna məziyyətlərini öncədən, Peyğəmbərcəsinə dilə gətirmiş və Ərəbləri Türklərin qarşısında deyil, yanında olmağa çağırmış, “mülk və səltənətin Ərəblərdən sonra Türklərin əlinə keçəcəyini müjdələmişdir”. Çox təssüflər olsun ki, sonralar Ərəblər Ulu Peyğəmbərin bu vəsiyyətinə əməl etməmiş, ona görə də 100 ildir ki, Ərəb dünyası qan içində boğulmaqdadır.

Mahmud Kaşğarlının özü isə Türklər haqqında çox geniş məlumatlar vermiş və əsərinin ilk səhifəsindən başlayaraq bunları yazmışdır : “Gördüm ki, Uca Tanrı dövlət günəşini Türklərin bürclərindən doğurmuş, göylərdəki bürcləri onların dövlətlərinin çevrəsinə döndərmiş. Onlara “Türk” adını (Tanrı) Özü vermiş. Mülk və səltənəti onlara (Türklərə-A.M) verərək, onları bütün insanlardan üstün eyləmiş. Doğruluqda Türklərə hər zaman yardımçı olmuş, onlara təzim edənləri, onların xidmətində bulunanları həp əziz etmiş və bütün diləklərinə erdirmiş, pis insanların şərlərindən qorumuşdur. (Bax: Mahmud Kaşğarlı, “Divanü-l-lüğət-it-Türk”, İst., h . 1333, səh. 3.).

“Türk” adı, “Türk soyu” və Türklər haqqında da böyük mütəfəkkir göstərir ki: “Türk Cənabi haqqın qoyduğu bir addır. Türk Həzrəti Nuhun oğlunun adıdır. Lakin bunu Cənabi haqq Həzrəti Nuhun Türk soyundan gələn oğullarına özəl olaraq vermişdir. Bu, Allahın Türk millətinə, bütün insanlara qarşı lütf etdiyi bir fəzilətdir. Çünki Allah onlara ad verməyi öz üzərinə götürmüşdür. Onları (Türkləri-A.M) Yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz, suyu ən gözəl ölkələrində yerləşdirmişdir. Onlara (Türklərə A-M) “Öz ordum” demişdir. Bundan başqa, Türklərdə bədən gözəlliyi, əda, dadlılıq, böyüklərə sayğı” sözündə durma, sadəlik, qəhrəmanlıq, mərdlik kimi öyülməyə dəyər saysız vəzifələr vardır”. (Bax: Mahmud Kaşğarlı, “Divanü-l-lügət-it-Türk”, İst.,h. 1333, səh.292).

Türk milli şüurunun inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş, Türk millətçiliyinin bayraqdarlarından biri olan Mahmud Kaşğarlının millətinə sonsuz bir güvəni və inamı olmuşdur. Onun bu güvən və inamı ulu bir çınarı andırmaqdadır. Məhz bu ulu çınarın altında dil, irq, din və mədəni baxımdan fərqli və çeşidli bir çox xalq və qövmələr əmin-amanlıq içində yaşaya bilməli idilər. Mahmud Kaşğarlının Türk millətinin tarixi varlığını, ali fəzilətlərini şərh etməsi, Türk dünyasının altın tapusu sayılan Orxon abidələrindəki Bilgə Xaqanın “Ey Türk milləti, Titrə və özünə dön! Sən özünə dönəndə böyük olursan” xitabını xatırlatmaqda, İslam dünyasına duyurmaqda idi. Mahmud Kaşğarlının sayəsində Türk dili Ərəb dünyasında çox böyük önəm qazanmış və Qaraxanlı dövləti Türk dövləti özəlliklərini qoruyub saxlamışdır. Nəhayət, XI əsrdən XIV əsrə qədər Türküstandan Aralıq dənizinə qədər uzanan böyük bir ərəzidə imperatorluq quran Səlcuq Türkləri – Şərqdən qopan bu İlahi fırtına, Qərbə - İslam dünyasına yönəlmiş, İslam dünyasının baxt və taxt şəhəri sayılan Bağdada girməklə Ulu Peyğəmbərin 400 il öncədən söylədiyi və Mahmud Kaşğarlının əvəzsiz əsərində də öz əksini tapmış hədisləri gerçəkləşdirilmiş, “mülk və səltənət Türklərin əlinə keçmişdi”.

Türk Cahan hakimiyyəti məfkurəsini başqa bir tərzdə açıq şəkildə dilə gətirən Mahmud Kaşğarlıyı yaxından tanımaq üçün onun iç dünyasını, millətinə, onun yüksək məziyyətlərinə olan

inam və bağlılığını dəyərləndirmək lazımdır. Belə ki, böyük mütəfəkkir öz iç dünyasında gəlişdirdiyi fikirləri Ulu Peyğəmbərin hədisləri ilə daha da inandırıcı və qəbul ediləcəyi bir tərzdə ifadə etmiş, Türklərin Tanrı tərəfindən hansı missiya sahibi olduqlarını dünyaya bəyan etmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, müəllif öz əsərini “dörd dəfə gözdən keçirmiş, gərəkli əlavə və düzəlişlər etdikdən sonra Abbasi xəlifələrindən olan əl-Müqdədiyə təqdim etmiş və göstərmişdir ki: “Mən” Divanü-l-lügət-it-Türk” adını verdim bu kitabımı əbədi bir xatirə, tükənməz bir axirət azuqəsi olması ümidi ilə yazdım və möminlərin Əmiri, Aləmlərin Rəbbinin yer üzündəki xəlifəsi və müqəddəs nübüvvət məqamının təmsilçisi uca əfəndimiz əl-Müqtəd-i bi Əmrullaha təqdim etdim... Allah onun xilafətindəki sürəsini uzun, mülk və səltənətini daimi qılsın. Onun qüdrət və əzəmətini müsəlmanlar üzərindən əksik etməsin. Amin”. (Bax: Mahmud Kaşğarlı, göstərilən əsəri, səh.3-4).

Mahmud Kaşğarlı Divanında yer alan bu məşhur hədislərə şübhə ilə yanaşanlara sosial, siyasi və tarixi baxımdan real və məntiqi bir cavab verən böyük alim Zəkəriyyə Kitapçı özünün uzunmüddətli tədqiqat əsərində göstərir ki: “Bu böyük Türk milliyyətçisinə (Mahmud Kaşğarlıya-A.M.) onun şəxsiyyətini rəncidə edən... bir xeyli laflar etmələrini anlamaq mümkün deyildir... Biz bu hədisləri bir qisim görüşlərin əksinə olaraq müsəlman Türklərin Orta Doğuya –insanlığın özünü dərk etdiyi dövrlərdən bəri bu qoca dünyanın ən bəlalı və strateji baxımdan ən önəmli bölgəsinə ayaq basmaları və oraya hakim olmaları üçün Həzrəti Peyğəmbər (s) tərəfindən yapılmış bir dəvət olaraq qəbul edirik. Çünki hədislərdə Türklərin dışında bu şəkildə xilafət və səltənətə namizəd göstərilmiş başqa bir millət yoxdur. Bu, eyni zamanda bölgədəki toplumun sosioloji və psixoloji bir bəkləntisi idi”. Müəllif başqa bir yerdə də göstərir ki: “İslamın adil xəlifəsi sayılan, şəriət və hədis elmlərinə dərinədən bələd olan və Bağdad kimi elm və irfan mərkəzi olan bir yerdə minlərcə böyük alimin bulunduğu... bir mühitdə qələmə alınan və içində sözü gedən hədisləri özündə əks etdirən belə bir kitaba (“Divanü-l-lügət-it-Türk” nəzərdə tutulur-A.M.) bu dairələrdən, xüsusilə, ərəb olan xəlifədən Türklər haqqındakı bu hədislər barəsində hər hansı bir

etirazın olmaması və sükutla qarşılanaraq bir növ qəbul edilməsinin xüsusi bir anlamı olması gərəkəməkdədir. Deməli, hədislər (Türklər haqqındakı hədislər nəzərdə tutulur-A.M.) gerçəkləri dilə gətirdiyi üçün xəlifənin saray və yaxın çevrəsindəki alim və üləmalar tərəfindən belə etiraz edilməmişdir”. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Prof.Dr.Zekeriya,Kitapçı, Hz.Peyqamberin hadislərində Türk varlığı, İst., 1989, səh.39,84, 260-261).

Milliyyətçi bir Türk mütəfəkkiri olan Mahmud Kaşğarlının feyz aldığı Qaraxanlı Türk dövləti olmuşdur. O, Türk xalq dili və ədəbiyyatını çağının milli mədəniyyət abidəsi səviyyəsinə qaldırmış, Türk dili qrammatikasının qurucusu kimi Türk millətinin yeni bir mədəni mərkəzini təmin etmiş, Türk dilini Türk şüuru ilə yoğuraraq Türk dialektləri ilə şifahi xalq ədəbiyyatını çulğalaşdırmış, Xaqaniyyə Türkcəsini “Ortaq Türk dili” saymışdır.

Ruhu şad olsun. Amin.

Ahməd Yəsəvi

3.3. Türk ədəbiyyatı və təsəvvüf fəlsəfəsinin ölümsüz şairi Əhməd Yəsəvi.

Uzaq Şərqdən Avropanın ortalarına qədər 1200 illik İslama qədərki Türk hakimiyyətini əsası X əsrdən başlayıb XX əsrdə sona erən 1000 (min) illik İslami Türk hakimiyyəti davam etdirmişdir. Bu İslami Türk hakimiyyəti İslam dünyasının müqəddəratında mühüm rol oynamaqla yanaşı Asiya qitəsinin, Şərqi Avropanın, Balkanların və Şimali Afrikanın son min illik tarixinə də yön vermişdir. Adı çəkilən bu ərazilərdə Türk hakimiyyəti ilə yanaşı Türk mədəniyyəti, Türk ədəbiyyatı və Türk dili də önəmli rol oynamışdı. Türklər hakim olduqları bu bölgələrdə ictimai-siyasi məsələlərlə yanaşı mədəni və dini məsələləri də tənzimləməkdə mahir idarəçilər olmuşlar. Bu İslami Türklər hakimiyyətləri dövrlərində Buddizm, İslam və Xristian dinlərinin hakim olduğu ölkələrdə mövcud mədəni dəyərlərlə Türk dini və mədəni dəyərlərini ahəngli bir şəkildə qaynaşdırmışlar ki, bu işdə Türk övliya və mütəsəvviflərinin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. İslami ərəb və fars övliya və mütəsəvviflərindən fərqli olaraq Türk övliyalı və mütəsəvvifləri mövcud dünya dinləri arasında bir uyum saxlamış, yeni bir “Təsəvvüf ədəbiyyatı” vücuda gətirmişlər. Türklərə qədərki Şərq təsəvvüf ədəbiyyatının fikir qaynağı və təməl ideologiyası İslam dini və İslam təsəvvüfö olmuşdur. Türklər hakim olduqları ərazilərdə mövcud olan bütün dini dünyagörüşləri çulğalaşdırmış, İslam imanı kimi İslam təsəvvüfünü də Türkün inam üslubu ilə birləşdirmişlər. Türk təsəvvüf ədəbiyyatı zəngin Türk xalq ədəbiyyatı ilə klassik divan ədəbiyyatını da bir-birinə yaxınlaşdırmış, hər iki ədəbiyyat arasında bir “ədəbiyyat körpüsü” vəzifəsini də yerinə yetirmişdir.

İslam dinini qəbul edən Türklərin köçəri və oturaq hissələri Təsəvvüfö fərqli şəkildə qəbul etmişlər. Ona görə də Türk Təsəvvüf cərəyanı “Fikri və Zöhdi Təsəvvüf” olmaqla ikiye ayrılmışdır. İlk öncə Xorasan, Herat, Mərv, Nişabur, Buxara, Fərqanə və digər şəhərlərdə yaranan təsəvvüf sonradan Türk mütəsəvvifləri və dərvişləri vasitəsilə köçəri Türklərin yaşadıkları

bölgələrə də ulaşmışdı ki, bu işdə “1166-cı ildə vəfat edən Türkünstan Türk ədəbiyyatının və təsəvvüfünün ölümsüz böyük şairi, Türk dərvişliyinin qurucusu Əhməd Yəsəvinin xüsusi xidmətləri olmuşdur”(Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh. 189). Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi: “Türklərin İslamı qəbul etdikləri ilk əsrlərdə zəngin Türk təfəkkürü ilə İslam dünyagörüşünün təmasından yaranan təsəvvüf fəlsəfəsi özünün ilk mükəmməl təzahürünü Türkünstan müdrüku Əhməd Yəsəvidə tapmışdı. Böyük mütəfəkkir və ilk böyük müqəddəs Türk müsəlmanı haqqındakı rəvayət –mənbələr (mənaqabələr-A.M.) tezliklə bütün Türk ellərini dolaşaraq ona heç kimin iddia edə bilməyəcəyi qədər geniş şöhrət gətirmişdi. Yüzlərlə mürid-dərvişlər el-el, oba-oba gəzib Əhməd Yəsəvi ilahilərini, yaxud hikmətlərini Türklər arasında yaymışdılar. Öz mürsidlərinin nə qədər böyük fəzilət sahibi olduğunu göstərmək üçün onun demədiyi sözləri belə onun adından söyləməkdən çəkinməmişlər. Dərvişlər Göy həqiqətinin Yerdəki carçısı, Yer Mələkləri, haqq-ədalətin, müqəddəsliyin rəmzi olduqlarından xalq onları dinləmiş, söylədikləri hər fikri qəbul etmişlər. Beləliklə, həm mürsid Əhməd Yəsəviyə, həm də onun müxtəlif yüzilliklərdə yaşamış müridlərinə-Yəsəvi dərvişlərinə aid sufiyanə şeirlər sonrakı dövrlərdə tamamilə təbii olaraq “Türkünstan müdrüku” Əhməd Yəsəvinin əsərləri kimi təqdim olunmağa başlamışdı” (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Nizami Cəfərov, Türk xalqları ədəbiyyatı, I cild, Bakı 2006, səh.).

Əhməd Yəsəvi XI əsrin ikinci yarısında Türkünstanın Yəsə şəhərində Şeyx İbrahim adlı müqəddəs bir şəxsin ailəsində dünyaya gəlmiş, yeddi yaşında ikən ata-anasını itirmişdi. Əhməd Yəsəvi dövrün məşhur sufi alimi Şeyx Yusif Həmədanidən (1048-1140) dərslər almış, 30 il ona müridlik etmiş, nəhayət 1160-cı ildə onun üçüncü xəlifəsi olsa da, o, öz yerini Əbdülxəliq Qucduvaniyə verərək Yəsəyə dönmüşdü. Türk, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, İslam əsaslarını dərinlən öyrənən Əhməd Yəsəvi xalqın anlayacağı bir dildə söylədiyi hikmətləri ilə tezliklə bütün Türkünstanda böyük şöhrət qazanaraq “Türkünstan müdrüku” titulu qazanmışdı. Rəvayətə görə Əhməd Yəsəvinin doxsan

doqquz min müridü olmuşdur ki, bunlardan ən məşhuru Mansur Ata, Səid Ata və Süleyman Hakim Ata olmuşlar.

Xalqın içində yetişən Əhməd Yəsəvi ruh oxşayan çəkici hikmətləri sayəsində qısa bir zamanda çadırlarda köçəri həyat keçirən Türklər arasında tanınmış, əfsanəvi bir şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlmişdir. Hikmətləri kimi kəramətləri də geniş Türk xalqını sarmış, ağızdan-ağıza dolaşaraq onu əfsanələşdirmişdi. Bir əfsanədə hətta göstərilir ki: “Yəsəvi və şagirdləri quş şəklinə girərək uça bilirlər” (Bax: Rasonyi, göstərilən əsəri, səh. 33).

Böyük təriqət sahibi və filosof olan Əhməd Yəsəvinin orta əsr tarixçi və xüsusilə təsəvvüf şairləri “Şəriətin nizamı, Təriqətin imamı və Həqiqətin tamamı” kimi vəsfləndirmiş, onu ədəbiyyat tarixinə bu cür tanıtmışlar. Mənəvi qüdrəti, yüksək şəriyyəti və ünü ilə coğrafi hədudları aşan Əhməd Yəsəvi şeirlərində Qul Xacə Əhməd, Sultan Xacə Əhməd, Əhməd Miskin, Əhməd Şikəstə, Qul Əhməd, Xacə Əhməd, Xacə Əhməd Yəsəvi, Yəsəvi, Sultan Əhməd, Miskin Xacə Əhməd Yəsəvi və s. kimi ləqəbləri işlətməmişdir. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərilir ki: “Yəsəvi kimi ün salmış, şöhrət qazanmış bir mütəfəkkirin durub-dururkən bu qədər çox ləqəb işlətməsinə ehtiyac olmadığı nəzər-diqqətə alınacaq olarsa, bir qism şeirlərin sonradan Yəsəviyə yamandığına şübhə yoxdur... Fəqət nə yazıq ki, bu böyük şöhrət şairin lehindən çox əleyhinə olmuşdur. Bu xalq filosofunun qələmindən çıxan şeirləri və hikmətləri sayğı üzündən geniş dəyişikliklərə yol açmış və illər keçdikcə bizə tanınmayacaq dərəcədə, qərribə bir şəkildə gəlib çatmışdır. Bu gün əlimizdə Yəsəviyə aid edilən şeir mirasının gerçəyini təqlidindən ayırd etməmizə imkan qalmamışdır... Ona görə də Əhməd Yəsəvinin ədəbi şəxsiyyəti və dili haqqında kəsin bir fikir yürütmək imkansızdır. Hələ katib xətlərinin bolluğu və diqqətsizliyi məsələni bir qat daha zorlaşdırmaqdadır. Çap nüsxələrindəki şeirlərin də düzensizliyi və mənşələrinin şübhə yaratması bütövlükdə işi qarışdırmaqdadır” (Ahmet Caferoğlu, Karahanlı devri Türk edebiyatı, Bax: Türk dünyası el kitabı, III cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh. 63, 64).

Əhməd Yəsəvi Qaraxanlı dövlət dili olan Xaqaniyə Türkcəsini gəlişdirməkdə və onu xalqa ədəbiyyat yolu ilə çatdırmaqda çox mühüm rol oynamış, əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun yaratdığı təriqət ədəbiyyatı bir məktəb şəklini almış, yarandığı ilk vaxtdan etibarən geniş bir müridlər silsiləsi yaratmışdır. Yəsəvidən sonra 20 il Yəsəvilik təriqətini davam etdirən ən böyük sufi şair Həkim Ata Süleyman olmuşdur. Bakırqan bölgəsindən çıxan bu sufi şair daha çox Xarəzm bölgəsində məşhur olmuş 1186-cı ildə vəfat etmişdir.

Əhməd Yəsəvinin yaratdığı əsər “Hikmətlər Divanı” adı ilə məşhurdur. Xalq ruhunu oxşayan bu hikmətlər yalnız şeir olaraq qalmamış, digər sənət əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Müəllifin şeirlərindəki ayrı-ayrı hikmətli beytlər müxtəlif əşyalara həkk edilərək həm cəmiyyət zövqünü oxşamış, həm də Türk təsəvvüf ədəbiyyatının yayılmasına xidmət etmişdir. Mütəfəkkirin “Hikmətlər Divanı”nın ən mükəmməl nəşrini professor Kamal Ərslan hazırlamışdır.

İslam dininin təsəvvüf yolu ilə Türklər arasında yayılmasında müstəsna rol oynayan Əhməd Yəsəvi Türk yazılı ədəbi dilinə yeni-yeni məfhumlar gətirmiş, Türk dili İslami deyimlərlə zənginləşmişdir. Əhməd Yəsəvi yabançı kəlimə və sözlərin məna Türkcə qarşılıqlarını paralel işlətməklə yanaşı, həm də yabançı kəlimə və sözləri milli Türk dili qəlibinə salaraq xalq dilinə uyğun şəkildə işlətməmiş, bununla da xalq zövqünü oxşamışdır. Əhməd Yəsəvi Türk milli məfkurəsini və İslam dininin mahiyyətini ana Türkcə ilə söylədiyindən onun söyləyişləri xalq tərəfindən göydən enmiş kimi mənimsənilmişdir. Əhməd Yəsəvinin duyğu və düşüncə aləmini hazırlayan mənəvi mədəniyyətin qaynağını Türk mənəviyyatı və İslam imanı təşkil edir. İslam imanını Türk fəlsəfi düşüncəsi ilə birləşdirən Əhməd Yəsəvi Türk təsəvvüf ədəbiyyatının yaradıcısı olmuşdur. Əhməd Yəsəvi həm də təsəvvüf yolu ilə qədim Türk dini dünyagörüşünün bir çox ünsürünü yaşatmağa nail olmuş, bununla da Türküstanda təsəvvüf fəlsəfəsini sistemləşdirərək bir məslək halına gətirmiş, bu fəlsəfənin köçəri Türk çadırlarından Xaqan saraylarına qədər yayılmasına nail olmuşdu.

Qeyd edildiyi kimi, Əhməd Yəsəvinin mürsidi Şeyx Yusif Həmədani olmuşdur. Öz mürsidi kimi Hənəfi məzhəbində olan Əhməd Yəsəvi öz “Hikmətlər”ində lirizmdən daha çox təbliğata ağırlıq vermiş, öz təsəvvüfi dünyagörüşünü xalqın zövqünə uyğun bir şəkildə yorumlamağa çalışmış, bunun üçün milli dil, milli ədəd, milli şəkil və milli vəzndən istifadə edərək İslam dinini Türk zövqü ilə birləşdirərək ərəb və fars təsəvvüfündən tamamilə ayrı bir mahiyyətli, xalqın zövqünə uyğun bir Türk təsəvvüf ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. “Hikmət bilgisi” müəyyən mənada “təsəvvüf elmi” deməkdir. Ümumiyyətlə, şərq ədəbiyyatında “Hikmət” yalnız Əhməd Yəsəvinin əsərinə verilən addır. “Divani-Hikmət” adlanan bu əsər bir mürsid və İslam mücahidi olan Əhməd Yəsəvinin İslamiyyətin əsaslarını, şəriətin ehkamlarını, təsəvvüf haqqındakı inanc və fikirlərini, əməli əxlaq və mühitin ictimai çatışmazlıqlarını, İlahi eşq, Tanrının mütləq iradə və qüdrətini, Peyğəmbər sevgisini, ibadəti, axirət həyatını, qiyamət əhvalını, Cənnət və Cəhənnəmi, dünyadan sufiyanə şikayəti, dərvişliyin fəzilətlərini, İslam mütəsəvviflərinə aid qissələri, Yəsəvi təriqətinin ədəb və ərkanını bütün təfərrüatları ilə İslamiyyətə yenidən girmiş və ya hələ İslamiyyəti qəbul etməmiş Türklərə anlatmaq baxımından dövrü üçün əvəzsiz sənət nümunəsidir. Çəşidli bölgələrdə başqa-başqa Yəsəvi dərvişləri tərəfindən toplanıb “Divani-Hikmət” adı altında bir araya gətirilən Əhməd Yəsəvinin “Hikmətləri” Türklər arasında kutsallıq qazanmış, beləliklə “Hikmətlər” bir şəxsin əsəri olmaqdan çıxaraq ortaq inanc və düşüncənin məhsulları halına gəlmişdir.

İslam dininə ürəkdən bağlı olan Əhməd Yəsəvi təriqət başçısı və mütəsəvvif olmasına baxmayaraq “Hikmətlər”ində şəriətə zidd heç bir ifadə işlətməmişdir. O, “Hikmətlər”ində Qurani-Kərimin ehkam və əmrlərini, Həzrəti Peyğəmbərin (s) hədislərində ifadə edilən həqiqətləri dilə gətirdiyini açıqca bildirmişdir. Bir mütəsəvvif olan Əhməd Yəsəviyə görə: “Eşqsiz insan insan deyil, Şeytan qövmündəndir. İlahi eşq də iman kimi Allahın insanlara bir lütfüdür. Bu lütfə nail olan insan, hər cür pisləkdən arınır, içi aydınlanır. İnsan ancaq İlahi eşq ilə öz “Mən”indən sıyrılıb Haqqa qovuşa bilər. Bu eşq maddi insanı yox

edib ikiliyi ortadan qaldırır”. Təsəvvüfün ölümsüz şairi Əhməd Yəsəviyə görə: “İnsanı Allah yolundan sapındıran nəfsdir. Ona görə də nəfs dağından aşmaq, yəni nəfs bağlarından qurtulmaq gərəkdir. Əks təqdirdə “Fəna fillah” məqamına ulaşmaq nümkün olmaz. İnsan qəflətə düşməməli, ölmədən öncə nəfsini öldürməlidir ki, “Fəna-Allah” məqamına erişə bilsin”.

Əhməd Yəsəviyə görə: “İnsanın özünü tanıması Haqqı tanıması deməkdir. Qəflətdən oyanmaq, könül gözünü parlatmaq lazımdır, ancaq o zaman Allah qatında bir insan Həzrəti Məhəmmədə(s) layiq bir ümmət ola bilər. İnsanın qürurlanması, özünü böyük göstərməsi caiz deyil. Ululuq yalnız Allaha məxsusdur. Əsli torpaq olan cismimizin heç bir dəyəri yoxdur. İnsanoğlu bir pirə bağlanmalı, təriqətə girməlidir. Əsil pir Həzrəti Məhəmməddir (s)”. Əhməd Yəsəvi göstərir ki: “Şəriət ilə təriqət bir-birindən ayrı şeylərdir. Şəriətə dayanmayan təriqət batildir. İnsanın vəzifəsi şəriət, qəlbi və özü isə təriqətdir”.

Əhməd Yəsəvi köçəri Türklər arasında onların anladıkları ana Türkcədə onlara xitab edərək İslam dini qaydalarını onların arasında yayan yüzrlə dəviş yetişdirmişdi ki, bunun da sayəsində İslam dini Türkünstanda geniş yayılmış və mənimsənilmişdi. İnsanlara səadət yolunu göstərən bu dəvişlərə Türklər böyük sevgiyə yanaşmış, onları keçmiş şaman və ozanlarına bənzətmış, onları “Ata, Baba” adları ilə anmışlar. Türk-İslam dövründə yayılmış dörd böyük təriqətdən (Qədirilik, Kubrəvilik, Əkbərilik, Yəsəvilik) biri də Əhməd Yəsəvi tərəfindən Türkünstanda qurulan “Yəsəvilik” təriqəti idi. Bu təriqət üzvləri Türkünstan, Azərbaycan, Anadolu və Volqaboyu Türkləri arasında İslamiyyəti yaymaqla yanaşı Əhməd Yəsəvinə də əbədiləşdirmişlər. “Yəsəvilik” Türkünstanla yanaşı Qızıl Orda, Əfqanıstan, Xorasan, Anadolu və digər bölgələrdə yayılmış, özündən sonra Məvərinəhərdə yaranan “Nəqsibəndilik”, Anadoluda yaranan “Bektaşilik” təriqətlərinin ideya qaynağı olmuşdur. Əhməd Yəsəvi elə bir başlanğıc qoymuşdu ki, ondan sonra yaranan əksər Türk təriqətləri ərəb və fars təriqətlərinin təbliğ etdiyi zahidlikdən fərqli olaraq Türk sufiliyində insanı doğru əxlaq və ruh təmizliyi ilə yanaşı vətən və ölkü fikirlərini də Türk düşüncəsinə uyğun olaraq bir-biri ilə

qaynaşdırmışlar. “Baba”, “Abdal” kimi təbirlərlə anılan Türk şeyxlərinin rəhbərliyi ilə “Alpərənlər” “Qazi” olaraq vətəni vəzifələrini də yerinə yetirərək Türklər arasında sevilib sayılmışlar. Ümumiyyətlə, Əhməd Yəsəvi bütün Türk sufilərinin “Babası” sayılır. Onun bütün müridləri Türk olmuşdur.

İslam dini mövzularını anlaşıqlı bir şəkildə xalqa çatdıran Əhməd Yəsəvi müsəlman ərəb və hətta müsəlmanlığı qəbul edən ilk Türk ordularının savaş yolu ilə yapmağa çalışdıqları işi təsəvvüf yolu ilə daha asanlıqla yapmış, İslam dinini qılınc gücü ilə deyil, sözün sehri ilə mənimsətməyə müvəffəq olmuşdu. Bütün Türklərin “Vəlisi” kimi tanınan, Türkcə yazan ilk Türk sufisi və Türk təsəvvüf ədəbiyyatının banisi olan Əhməd Yəsəvi Ulu Oğuz Xaqanın İmperiya mərkəzi olan Sır-dərya vadisində yerləşən Yəsə şəhərində 1166-cı ildə vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur. Məzarı Əmir Teymur tərəfindən müəzzəm bir türbəyə və böyük bir ziyarətgaha çevrilmişdi. Böyük Əmir Teymurun tikdirdiyi memarlıq abidələri içərisində Xoca Əhməd Yəsəvinin türbəsi tam bir milli məna qazanmışdır. Əmir Teymur bu müqəddəs işi ilə iki böyük və nüfuzlu Türk dühasını-özü ilə Əhməd Yəsəvinə bir-biri ilə qovuşdurmuşdur. Özbəklər dövründə Yəsə şəhərinin “Türküstan” adlanması da Əhməd Yəsəvinin Türklər arasında necə dini və milli bir müqəddəs şəxs kimi əsrlərcə yaşadığını göstərir.

Ruhu şad olsun! Amin.

Yunus Əmrə

3.4. Tanrının səsi, könüllər Sultanı Yunus Əmrə

Bəşəriyyət yeni bir çağa qədəm qoyub. Elm və texnologiyanın yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdə olduğu və bütün insanlığın dəyər sistemlərini yenidən yaratdığı indiki dövrdə, robotlar dünyasında İnsanın unudulmamasının yeganə yolu özünə qayıdışda, özünü anlamasında, elm çağının İnsana sevgi çağı ilə birləşməsindədir. Bu anlamda Yunus Əmrə kimi insan qəlbinin sərrafı olan övliyalara böyük ehtiyac duyulur.

Türklərin İslamiyyəti qəbulu ilə orta əsrlərdə yeni bir Türk ədəbiyyatı meydana gəlmişdi ki, bu ədəbiyyatın düşüncə və ideologiyası əsasən İslam dininə əsaslanırdı. Lakin Türklər yeni yaratdıqları ədəbiyyata milli ruhlarını da əlavə edərək yeni bir ədəbiyyat meydana gətirmişdilər. Bu yeni ədəbiyyat üç istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdi ki, bunlar: 1) Yüksək zümrə ədəbiyyatı deyilən “Klassik ədəbiyyat” və ya başqa deyimlə “Divan ədəbiyyatı”; 2) Xalq ədəbiyyatı və 3) bunların arasında körpü rolunu oynayan “Təsəvvüf ədəbiyyatı”dır. Təsəvvüfi xalq ədəbiyyatı qoluna “Təkkə ədəbiyyatı” da deyilir. Bu “Təsəvvüfi xalq ədəbiyyatı”nın ən böyük nümayəndələrindən biri də “Türklərin qəlbində əbədi taxt qurmuş” Yunus Əmrədir.

“Türküstan mürşidi” Əhməd Yəsəvinin XII əsrdə Türküstanda başlatdığı təsəvvüfi Türk ədəbiyyatını Anadolu, Azərbaycan və hətta Balkanlarda ən yüksək zirvəyə qaldıran, Türk dili və ədəbiyyatını əbədiləşdirən Yunus Əmrə olmuşdur.

Yunus Əmrənin harada anadan olduğu, harada təhsil aldığı, necə yaşadığı və harada vəfat etdiyi tam bəlli deyil. Yunus Əmrə tədqiqatçılarına görə o, 1240-cı ildə anadan olmuş, 80 il ömür sürmüş, 1320-ci ildə vəfat etmişdir (Sevgi Ayvaz Göydəmir, Yunus Əmrənin həyat və şəxsiyyəti, bax: Yunus Əmrə, Güldəstə, Bakı 1992, səh. 6).

Yunus Əmrə məşhur Tapdıq Dədənin müridi olmuşdur.

Yunus Əmrəni zamanlar arxasından günümüzdə çatdıran əsas amil onun böyük bir səmimiyyətlə Tanrıya və İnsana olan eşqi tərənnüm etməsindədir. Bütün dini və təsəvvüfi anlayışa görə Tanrı hər yerdə, “harda çağırısan, ordadır”. Tanrı hər səsdə, hər rəngdədir.

Hər şey Ondan bir təzahürdür. Bu dilsiz varlıqlar O Böyük Yaradıcını duyur, bilir, öyür və zikr edərlər, lakin anlada bilməzlər. O Ulu Varlığı anlada bilən yalnız İnsandır. Ancaq hər insan da Tanrını anlatmaq qabiliyyətinə malik deyil. Onu yalnız seçkin insanlar-Peyğəmbərlər və Yunus Əmrə kimi övliyələr anlada bilirlər.

“Mən hayana baxdım isə
Onu gördüm, Onu duyduam”

(Yunus Əmrə, Güldəstə, Bakı 1992, səh. 95)
-deyəən Yunus Əmrə həm də göstərir ki:

“Hər bir çiçək min naz ilə
Öyər Haqqı niyaz ilə.
Quşlar da xoş avaz ilə
O Yaradanı zikr edər”.

(Yunus Əmrə, Güldəstə, səh. 105)

Və:
“İnsan, mələk, yaxşı, yaman
Sevər Səni hər məxluqat.
Heyran olub hüsurunda
Durmaqdadır, huri, mələk”.
(Yunus Əmrə, Güldəstə, səh. 29).

Güllərdə, çiçəklərdə belə Tanrının ətrini duyan, onlarla söhbət edən ilk şair məhz Yunus Əmrə olmuşdur.

“Sordum sarı çiçəyə
Rəngin nədən sarıdır?
Çiçək dedi, ey dərviş
Ay ilə gün rəngidir.

Yenə sordum çiçəyə

Boynun nədən əyridir?
Çiçək dedi, ey dərviş
Qəlbim Haqqa doğrudur...”
(Güldəstə, səh. 216, 217).

Yunus Əmrənin anlayışında ən vəfalı dost Tanrıdır. Tanrı vəfalı olduğu üçün Yunus vəfalı Dostla oturub-durur və kimsəni özünə dost bilmir.

“Yunus deyər şəksiz bilin,
O, mənimdir, mən də Onun.
Mən nə desəm, o Dost tutar
Dost nə desə, mən tutaram”
(Güldəstə, səh. 58).

Və ya:
“Mən Dost ilə dost olmuşam,
Kimsənə dost olmaz mənə”
(Yunus Əmrə Divanı, İstanbul 1990).

Yunus Əmrə İlahi bir eşq bulağıdır. Eşqə yüksək dəyər verən Yunus göstərir ki:

“Kimdə bir zərrə eşq varsa,
Bil ki, Tanrı da ondadır”
(Güldəstə, səh. 119).

Yaşadığı əsrdə insanların böhran, üsyan və istilalara məruz qalması Yunusu insan könüllərini ictimai romantizm ilə eşqə və Tanrıya yönəltməklə cəmiyyətdə bir ümid, bir huzur və təsəlli yaratmağa sövq etdirmişdi. Yunus Əmrənin fəlsəfəsi “Vəhdəti-vücut” təliminə və “Vəhdəti-şühud” prinsipinə əsaslanır. O, həyat, ölüm və Kainatı “Vəhdəti-vücut” dünyagörüşü ilə izah etmiş, İlahi eşq, varlıq-yoxluq, həyat-ölüm məsələlərini şərh etməyə çalışmış, İnsanı Tanrı varlığının bir zərrəsi hesab etmiş və göstərmişdi ki, bu zərrə Bütünə - Tanrıya qovuşmağa can atır. Yunusa görə maddi

aləm yaradılmamışdan əvvəl mənəvi aləmdə-İlahi Varlıqda ruhlar mövcud olub. Sonralar Kainat yaradıldıqdan sonra ruh insan bədəninə daxil edilib. Deməli, ruh əbədi mövcud olub. Ona görə də əsl məhəbbət İlahiyə olan məhəbbətdir. İnsanın öz maddi varlığından və maddi dünyadan ayrılıb Tanrıya qovuşmaq istəyi eşqin mənasını anlamaqla mümkündür. Tanrıya aşiq olanlar Onun dostudur. Şairə görə xoşbəxt o kəsdir ki, İlahi varlığa qovuşur (Bax: Yunus Əmrə Divanı, İstanbul 1990).

Qaramanlı hökmdarı Qaramanoğlu Mehmet Bəyin 1277-ci ildə hakimiyyəti altında olan hər yerdə Türkcə danışılmasını əmr edən fərmanına uyğun olaraq Türkcənin istiqbalı üçün qeyrət kəməri qurşayan Yunus Əmrə də xalq dilinə və sözlü Türk xalq ədəbiyyatı ənənəsinə dayanaraq Türkcəni yeni bir ədəbi dil kimi işlətmiş, onu səlisləşdirmişdi. Yunusun ilahilərində Türkcə ən gözəl şəklini almış, onu ölümsüz bir zəfərə ulaşıdırmışdı. Türkün bütün duyğu, həyəcan və düşüncəsini, onun bütün daxili zənginliyini ən gözəl şəkildə, son dərəcə səmimi və milli bir şəkildə əks etdirdiyindən Türk milləti Yunus Əmrədə öz şəxsi dilini və daxili dünyasını tapmışdır (F.K.Teymurtaş).

XIII əsrdə daha geniş vüsət alan və bir daha yerini heç bir yabançı dilə qapdırmayan Türkcənin qəti qələbəsinə Yunus Əmrə və onun davamçılarının əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu əsrdən başlayaraq yabançı kəlimələr belə Türkcəyə uyğunlaşdırılmış, Türk xalq diliylə birləşdirilmiş, o çağa qədər görünməmiş musiqili bir Türkcə meydana gəlmişdi. Yunus Əmrə və onun kimi Türkcə yazan şairlər sayəsində Türk cəmiyyəti çox zənginləşən dilinin də qüdrət və gözəlliyini anlamış, getdikcə Türk cəmiyyəti siyasi və mədəni intihara uğrayan ərəb və xüsusilə fars dillərində olan ədəbiyyatdan getdikcə uzaqlaşmağa başlamışdı.

Yunus Əmrənin elmə bəlli Türkcə “Divan”ı və məsnəvi şəklində, didaktik mahiyyətdə 573 beytlik “Risalət ün-Nüşhiyyə” adlı əsərləri vardır. Təsəvvüfi fikirlərini İlahi eşqin incə və dəruni hisslərlə Türkcə “Divan”ında dahiyənə şəkildə ifadə edən Yunus Əmrə Türklər arasında əsrlərlə Tanrı eşqinin və insanlıq sevgisinin tərcümanı olmuşdur. Onun bu insan sevgisi Tanrıdan İnsana bir nur kimi gələrək bədənləşib bütünləşən bir cövhərdir. Məhz Yunus bu

bədənə nurun birləşdiyi İnsana və bu nuru İnsana bəxş edən Tanrıya aşıqdır.

Yunusun “aydan arı, sudan duru” Türkcəsi insanı Yerdən Haqqın dərgahına qədər ucaldır, onu böyüklüyə, ülvüliyə, ululuğa səsləyir. Bu anlamda Yunus Əmrə qəlblər, könüllər şairi, Haqqın aşiqi, Varlığın, Mütləqin-Tanrının səsi, könüllər Sultanıdır. Varlığın elə bir hücrəsi, insan qəlbinin elə bir sevinci, kədəri yoxdur ki, Yunus Dədə ora baş vurmamış olsun. Onun ilahilərində dumanlı dünyanın ahları, nalələri ilə yanaşı Haqqa ulaşmış ruhların surəti canlanır. Ümumiyyətlə, təsəvvüf fəlsəfəsi Yunusun saf Türkcəsi ilə öz sirlərini daha gözəl açıqlamışdır. Bir sufi şair olmasına baxmayaraq Yunus Əmrə ərəb və fars sufi şairləri kimi zahidliyə və tərki-dünyalığa deyil, dünyanı dərkə çağırır, dərdlər, qəmlər, faciələr dünyasında Haqqa arxalanaraq bir işıq axtarır, insanlığı “Dost elinə”, “Tanrı dərgahına” pak yollanmağa səsləyir. Onun bu səsləyişi xalq tərəfindən Göydən enmiş ilahilər kimi qəbul edilmişdi.

Yunus Əmrənin dünyanın faniliyini bilməsi, digərlərinkinə bənzəmir. O, bu fanilik içərisində bir əbədiyyət işığı görmüşdür ki, bu əbədiyyət işığı Haqqa, Haqqın sönməz günəsinə, insafa, vicdana, ədalətə dayanan işıqdır. Yunus Əmrə insanlara bilmək, görmək və duymaq həqiqətlərini, xəyanəti məhəbbətə, düşməni dostə, pisi yaxşıya, şəri xeyrə çevirmək yollarını göstərmişdir. İnsanlıq və Haqq körpüsündən dünyaya işıq saçan bir “Məşəllə” keçən duyğulu İnsan qəlbinə enən Yunus Əmrə insanları da “Dost dərgahı”nda əbədi məkan qazanmağa, Haqqa qovuşmağa səsləmiş, bütün insanlığın əbədi həyat dərdlərini öz könlündə daşımış, Türkün “İlham atı”nda 770 il yol gələrək İlahi Türkcəsi ilə ölməzlik qazanmış, bəşəriyyətin tərcüman şairi olmuşdur.

Yunus Əmrə Türkün ulu, müqəddəs varlığı kimi Tanrının nuru ilə süslənmiş, böyük və əbədi Türk dünyasının qəlbində əbədi taxt qurmuşdur. Yunus Əmrə o dünyanı bu dünyadan görən, İnkir-Minkirlə sorğu-suala girən, İslam dünyasını öz “İlahi”lərində birləşdirən ulular ulusudur. Haqqın işığını özü ilə bərabər daşıyan, bu işıqdan insanlara təmənnəsiz pay verən, müxtəlif dinlərə,

təriqətlərə bölünmüş insan cəmiyyətini həqiqətə, mərifətə, əsil insanlığa səsləyən Yunus Əmrə göstərmişdi ki:

“Şəriət, təriqət yoldur varana
Həqiqət, Mərifət ondan içəri,
Məni məndən sorma, məndə deyiləm,
Bir mən vardır məndə, məndən içəri.
Deyirlər, Süleyman bildi quş dilin
Süleyman var, Süleymandan içəri
Keçər ikən Yunus tuş gəldi Dosta
Qaldı dərgahında andan içəri”.
(Güldəstə, səh. 20, 21).

Ruhu ilə Haqqa-Yaradana qovuşmaq istəyən, öz dərdini Mələklərə, Tanrıya çatdıran Yunus Əmrənin hər misrası, hər beyti insan könlündə bir Haqq işığı yandırır, insanı Haqq aşiqi olmağa səsləyir.

Müxtəlif dinlərin hakim olduğu ölkələrdə cahan hakimiyyətinə sahib olan Türklərin bu işi əsrlərcə yaşatmasında Yunus Əmrə kimi mütəfəkkirlərin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Yetmiş iki millətə eyni gözlə baxan, bütün insanlara dəyər verən, İnsan qəlbinin Tanrıda təcəlli etdiyi üçün İnsanı hər şeydən üstün tutan Yunus Əmrə kamil bir insan olan və İlahi eşqə sadıq qalmaq üçün insanlığa qurban belə olmağı ən ali vəzifə saymış və göstərmişdi ki:

“Bütün xəlp olanlara
Bir göz ilə baxmayan
Xalqa müdərridirsə
Həqiqətə asidir”.
(Güldəstə, səh. 156).

Və ya:

“Yetmiş iki millətə qurban ol aşiq isən,
Ta aşıqlər səfində İmam olasan sadıq”.

Türk Oğuz törələrinin yaşamasını öz ilahilərində canlı tutan Yunus Əmrə “Malın yağmalanmasını (Qazan Xanın evinin yağmalanması kimi Oğuz törəsi) da İlahi eşqə bir vasitə və mənəvi bir borc saymış” (Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi, Ankara 1969, səh. 106), Oğuz Qobuzu ilə təsəvvüf ilahilərini tərənnüm etmiş, eyni zamanda Türk dünya nizamı və Türk cahən hakimiyyəti məfkurəsini də könüllərdə yerləşdirməyə müvəffəq olmuşdu.

Yunus Əmrə duymuş, düşünmüş, inanmış və bütün bu duyuş, düşünüş və inanışlarını xalqının anlayacağı bir dillə şəirləşdirmiş, ən qapalı məsələləri xalqın asanlıqla anlaya biləcəyi şəkildə anlatmışdır. Təsəvvüfi görüşlərini şəriət ehkamları üzərində bina edən Yunus Əmrə İlahilərində bir çox iman məsələləri, Cənnət, Cəhənnəm, Axirət və s. kimi anlayışlar onun hürr düşüncəsində yeni çalarlar qazanmış, heç bir sufi şairin söyləyə bilməyəcəyi bir açıqlıq ortaya qoymuşdur.

Yunus Əmrə təsəvvüf fəlsəfəsində ən böyük ixtilaf yaradan “Ənəlhəqq” fəlsəfəsini bütünlüklə qəbul etmiş, öz yaradıcılığında yeri gəldikcə bunu şərh etməyə çalışmışdır.

“

Ətə, kəmiyə büründüm,
Yunus deyə göründüm”

-deyən şair bu məsələni özündən əvvəlki mütəsəvviflərdən daha açıq və qısa şəkildə həll etmişdir. Onun bütün dünyagörüşünün əsasını “Ənəlhəqq” ideyası təşkil edir.

“Əzəldən mənim fikrim,
Ənəlhəqq idi zikrim.
Hənuz daha doğulmadan ”
Ol Mənsuri Bağdadi”

(Yunus Emre Divanı, İstanbul 1990, səh. 155).

Yunusa görə yalnız bir Varlıq mövcuddur, qalan hər şey, Kainat belə onun içindədir. Hər nə varsa, bir Vücutda vəhdətdədir.

Yunusa görə “Allahdan başqa İlahi yoxdur” ayəsinin bir mənası da ümumiyyətlə “Allahdan başqa heç nə yoxdur” anlamındadır. Çünki maddi olan hər mövcudat fanidir. Deməli, hər şey bir bütünə daxildir.

“Vücud şəhrini gəzdik
Cümlə Vücudda bulduq.
Dağları, dənizləri
Cümlə Vücudda bulduq.

Göydə yeddi ulduzu
Cümlə Vücudda bulduq.
Göydə Beytül məmuru
Cümlə Vücudda bulduq.

Furkan (Quran-A.M.) ilə Zəburu
Cümlə Vücudda bulduq.
Cümləmiz dedik sadak
Cümlə Vücudda qaldı”
(Yunus Emre Divanı, səh.197-198).

Yunus Əmrə də digər mütəsəvviflər kimi bədənin fani, ruhun isə əbədi olduğunu, Kainatın əsasını təşkil edən dörd ünsürün- torpaq, hava, su və odun da Tanrının hikməti sayəsində yarandığını, İnsanın xarakteri, ədəbi də, onların vəhdəti də bu dörd ünsür sayəsində yarandığını göstərmişdir. Yunusa görə dünyada ruhdan başqa nə varsa yox olur:

“Məna axtar bu yolda
Məna duyan könüllər
Tən fanidir, can ölməz
Ölürsə təklər ölər.

Çəsmələrdə bardağın
Bir anda durur isə
Yaratdı Haqq dünyanı

Dünyaya gələn gedər”
(Yunus Emre Divanı, səh. 200).

Öz şəxsi varlığını İlahi Varlığa qurban verən, “Ənəlhəqq” söyləyən şair “Mən” deyəndə yalnız Tanrını nəzərdə tutmuş, Onun dilindən danışmış və bütün varlığı ilə inanmışdı ki, yerdə, göydə, maddi və mənəvi dünyada nə varsa, hamısı Odur. O, təkdir, şəriki yoxdur. Ondən başqa hər şey, hər kəs fanidir. Yunusa görə “Mənəm” deməyə yalnız Onun-Tanrının haqqı var:

“Bu çarx Mənim əlimdədir,
Üstündə Mən oturmuşam.
Mülk mənimdir, hökm edərəm,
Yandıran Mən, yaxan Mənəm.

Ol Həllaci Mənsur ilə
Söylər idim Ənəlhəqqi,
Yenə onun boynuna dar
Dar Urqanı taxan Mənəm.

Həm batinəm, həm zahirəm,
Həm əvvələm, həm axıram,
Həm mən Oyam, həm O mənəm,
Həm ol Kərim Sübhan Mənəm.

Bu yeri, göyü yaradan,
Bu Ərşi-Kürsü durduran,
Min bir adı vardır Yunus,
Ol sahibi-Quran Mənəm”
(Yunus Emre Divanı, səh. 230).

“Yunus deyil bunu deyən,
Qüdrət dilidir söyləyən.
Kafir olur inanmayan
Əvvəl-axır həmənlə Mənəm”

-deyən şair üzünü Allaha tutaraq deyir ki, mənə nə istəyirsən et, necə əzab verirsən ver, yenə də Səndən üz döndərməyəm, çünki “Ənəlhəqq” deyilən bir həqiqət var:

“Yüz min cəfa qılsan mənə,
Səndən üzüm döndərməzəm.
Canım dəxi alır isən
Səndən üzüm döndərməzəm.

Səni sevirəm can ilə,
Qul olmuşam qurban ilə,
Qanım töküüb qurban eylə
Səndən üzüm döndərməzəm”
(Yunus Emre Divanı, səh.219).

Yunus Əmrənin duyğu və düşüncə aləmini hazırlayan mədəniyyətin təməlində Tanrıya olan iman dayanır. Bu iman dünyanın hər yerində Yunusa qədər təcrübə edilməsinə baxmayaraq ən gözəl meyvəsini Anadoluda, xüsusilə Yunus Əmrə ilahilərində vermişdir. Bir çox İslam təəssübkeşlərinin üzərində durmağa belə cəsarət edə bilmədiyi bir çox imanla bağlı məsələlərdə, Cənnət, Cəhənnəm, Sirat və bu kimi anlayışlar onun zəka və hür düşüncələrinə mövzu olmuşdur.

Yunus Əmrədə fəlsəfi ünsür özündən əvvəlki Türk mütəsəvviflərindən daha geniş və daha yüksək bir mahiyyət qazanmışdı. Onun ifadələrində təsəvvüf quru mahiyyətdən qurtularaq lirik və canlı bir şəkil almışdır.

Yunus Əmrənin ədəbi məhsulları vəzn və şəkil baxımından aşığı şeiri və divan şeiri ilə ortaqlıq təşkil edir. O, şeirlərində həm heca, həm də ərüz vəznindən istifadə edərək aşığı şeiri şəkli ilə klassik şeir vəznini və ya aşığı şeiri vəzni ilə klassik şeir şəklini birləşdirməyə nail olmuşdu.

Yunus Əmrənin “İlahilər”i aşığı şerinə nisbətən daha çox fikri və fəlsəfi, klassik şeirə nisbətən isə daha çox milli və həyatidir. Əsərlərini farsca yazan böyük Türk mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Rumidən fərqli olaraq Yunus Əmrənin milli dilə, milli

zövqə, milli təfəkkürə yönəlməsi onun Anadoluda və digər Türklər yaşayan ərazilərdə daha geniş yayılmasına və sevilməsinə səbəb olmuşdu. Çünki Yunus Əmrə təsəvvüfü Türk ruhuna, Türk zövqünə uyğunlaşdıraraq onları birləşdirmiş, xalqın zövqünə uyğun bir Türk təsəvvüf ədəbiyyatı vücuda gətirmişdi. Xalqın bütün zümrələrinə xitab edən Yunus Əmrə əsgəri, sənətkarı, köylünü, saray məmurunu, vəziri, vəkili, hətta sultanları belə eyni fikir, hiss və duyğu ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu ki, bu da onun böyük insan topluluqları arasında tanınmasına, anlanmasına yol açmışdı. Həm xalq şeirinə, “Aşıq ədəbiyyatına”, həm də klassik şeirə-“Divan ədəbiyyatına” bağlılığı Yunus Əmrənin həm xalq arasında, həm də saraylarda sevilməsinə vəsilə olmuşdu. Onun “İlahiləri”ndə Türk millətinin, İslam dininin və Şərq təsəvvüfünün ruhu bütövləşərək bir mükəmməl tam yaratmışdır. Yunus Əmrə “İlahiləri” bu anlamda bütöv bir İslam dünyasının ən nadir incilərindən sayıla bilər.

Yaradılışın əsasını, Varlığın səbəbini eşqdə görən şair dərk etməni də İnsanın Tanrı qarşısındakı borcu saymış, özünü bilməyi elmin təməli saymış, “Özünü tanıyan Tanrısını anlar” fikrini qəbul etmiş və göstərmişdi ki:

“Mən gəlmədim dava üçün,
Mənim işim sevda üçün,
Dostun evi könüllərdir,
Könüllər yapmağa gəldim”
(Güldəstə, səh. 82).

Və ya:

“Elm eli bilməkdir,
Elm özünü bilməkdir.
Sən özünü bilməzsən
Bu necə oxumaqdır?”.
(Güldəstə, səh. 162).

Yunus Əmrənin açdığı cığırda yüzrlərlə Türk təsəvvüf şairi yetişmiş, ondan sonra dini təsəvvüfü Türk xalq ədəbiyyatı onun yolunu təqib etmiş, sonrakı əsrlərdə Səid Əmrə, Qayqusuz Abdal, Hacı Bayram Vəli, Gülşəhri, Aşiq Paşa, Əflaki Dədə, Əlvən Çələbi, Gülşəni, Ümmi Sinan, Qələndər Abdal, Muhiddin Abdal, Yetim Əli Çələbi, Xətayi, Əskəri, Adəm Dədə, Niyazi Misri, Zəlili, Şeyxi, Dədəmoğlu, Qul Nəsimi, Pir Sultan Abdal, Bursalı Şeyx İsmayıl Haqqı, Ərzurumlu İbrahim Haqqı və s. kimi şairlər Türk dili və Türk zövqünü əbədi yaşadan mütəfəkkirlərdən olmuşlar. Bu sənətkarlar Yunus Əmrəyə o qədər vurğun olmuşlar ki, onun dilini “Qeyb dili” (“Lisan ül-Qeyb”) adlandırmışlar.

Yunus Əmrə sənətinə onlarla monoqrafiya, yüzrlərlə elmi məqalə həsr edilmişdir. Yunus Əmrə sənətinə yüksək qiymət verən tədqiqatçılar göstərmişlər ki: “Allah eşqini, insan sevgisini, mərhəmət və ehtiram, ölüm və qəriblik duyğularını onun qədər mənalı, duyğulu və dərin bir şəkildə işləyə bilən şair çox azdır” Yunus Əmrə “Tanrısal mövzuları, tanrısal böyük bir qüdrət, milli dil və şəkillər içərisində milli və şəxsi bir üslubla ən gözəl şəkildə ifadə etmək qabiliyyəti göstərmişdir” (Sevgi Ayvaz Göydəmir, Yunus Əmrənin həyatı və şəxsiyyəti, Bax: Yunus Əmrə, Güldəstə, Bakı 1992, səh. 14).

“Qiyməti özündən olan bu qızıl külçəsi- Yunus Əmrə yaradıcılığı ətiylə, qanıyla xalis Türk xəzinəsidir... Mən bir imarət tanıyıram ki, dünya məhvərindən çıxıb yerlə-yeksan olmamış viran olan deyil! Mən bir məbəd tanıyıram ki, hər qülləsində bir Haqq işığı bərq vurur, hər hücrəsində bir qərib dincəlik, yalnız bir ürək uyuyur. Bu, Yunus Əmrə şeiri, Yunus Əmrə yaradıcılığı, Yunus Əmrə kəlamıdır. Yunus Əmrələr olmasaydı, onların insanlıq adından Haqqa qanadlanan yalvarışları olmasaydı bəlkə də dünya çoxdan tarmar olardı” (Müzəffər Şükür Məchul, Haqq aşığı-Haqq işığı, Bax: Yunus Əmrə, Güldəstə, səh. 228, 229).

“Laməkana yetişdim”-deyən Yunus Əmrə doğrudan da “Laməkan” olmuşdur. Hər bir türk eli onun məzarını öz elində bilir. “Bir yerdə dəfn olunduğu halda niyə min yerdə məzarı olduğu” sualına ən yaxşı cavabı böyük Azərbaycanın mərhum şairi Bəxtiyar Vahabzadə (Ruhu şad olsun!) vermişdir:

“Hər gün qazılır çünki könüllərdə məzarı,
Otlarda, çiçəklərdə və güllərdə məzarı,
Əfsanəmi, gerçəkmi, bu insan necə insan?
Varlıq səsidir qopmuş o, Türkün qopuzundan!”.

İnsanlığı sevmək, İnsanı dərk etmək, İnsanın Tanrı qarşısındakı vəzifəsi və borcunu, yaradılışın əsası olan sevgini anlamaq üçün insanlığın Haqq aşığı Yunus Dədə kimi övliyalara daim ehtiyacı olacaq.

Biz dünyadan gider olduk kalanlara selam olsun

Bizim için hayır dua kılanlara selam olsun

Ecel büke belimizi söyletmeye dilimizi

Hasta iken halımızı soranlara selam olsun

Tenim ortaya açıla yakasız gömlek biçile

Bizi bir arı veçhile yuyanlara selam olsun

Azrail alır canımız kurur damarda kanımız

Yayıcağız kefenimiz saranlara selam olsun

Sözdür söylenir araya kimse döymez bu yaraya

İltip bizi makbereye koyanlara selam olsun

Bunda hep gelenler gider hergiz gelmez yola gider

Bizim halimizden haber soranlara selam olsun

Aşık oldur Hakk'ı seve Hakk derdine kıla deva
Bizim için hayır dua kılanlara selam olsun

Miskin Yunus söyler sözü kan yaş ile doldu gözü
Bilmeyen ne bilsin bizi bilenlere selam olsun !

Ruhu şad olsun! Amin.

Seyid İmadəddin Nəsimi

3.5. Kamillik zirvəsinə ulaşan Seyid İmadəddin Nəsimi

Azərbaycan böyük Türk dünyasını hər yönlü bir-birinə bağlayan tarixi və coğrafi bir bölgədir. Bu bölgədə zaman-zaman böyük bir mədəniyyət yaranmış, zəngin bir ədəbiyyat vücuda gəlmişdi. Bu ədəbiyyatın mühüm bir qolunu təşkil edən Azərbaycan Türk ədəbiyyatı Qafqaz, Quzey və Güney Azərbaycan, Farsistan, İraq və Doğu Anadolunu əhatə edən ümumi Türk ədəbiyyatının ən möhtəşəm qollarından biridir. Bu möhtəşəm Türk ədəbiyyatı Türküstan, Volqaboyu, Kırım və Türkiyə ədəbiyyatlarını bir-birinə bağlayan bir körpü rolunu oynamışdır.

Zəngin proto-türk mədəniyyətinin beşiyi olan Azərbaycanda XIII əsrdən sonra Türkcə yazan şairlərin sayı çoxalmış, XIV əsrin ortalarına doğru Yaxın Şərqdə mövcud olan təriqətlərə Azərbaycan ədəbiyyatının təkamülündə mühüm rol oynayan “Hürufilek” də qoşulmuşdu. Təbrizli Fəzlullah Nəimi (1340-1394) tərəfindən yaradılan bu təriqət tamamilə yeni bir cığır açmış, mövcud təriqətlərə qarşı mücadilə cəbhəsi açmışdı. Uzun müddət Astrabadda yaşadığından “Astrabadi” ləqəbini işlədən və filosof bir şair olan Nəimi 1394-cü ildə Əmir Teymurun oğlu, Azərbaycan hakimi Miranşah tərəfindən öldürtdürüldükdən sonra onun müridləri bu təriqətin ideyalarını müxtəlif ölkələrdə yaymağa başlamışdılar.

“Hürufilek” təriqətinin nəzəri əsasları Nəiminin “Cavidannamə” (“Əbədinamə”) əsərində izah edilmişdir. “Hüruf” ərəbcə “hərf” sözünün cəmi olub “hərflər” deməkdir. Özlərini “Hürufi” adlandıran hürufi ideoloqları və onların tərəfdarları dünyanın yaranış sirlərinin “Quran”dakı “Dünya Allahın: “Ol!, Yaran!” hökmündən yaranmışdır” fikrinin içində barındığını sübut etməyə çalışmış, hətta “Quran”a sığışmayan və “Quran”ın Allahı tam vəsf edə bilmədiyini irəli sürərək Fəzlullah Nəiminin “Cavidannamə” əsərini “Quran”dan üstün tutmuşlar. Onların fikrincə guya “Quran” 28 hərfdən ibarət olduğu üçün Allahın təcəllasını tam ifadə edə bilmir. “Cavidannamə” isə 32 hərfdən ibarət olduğu üçün Allahın bütün vəsflərini özündə əks etdirir.

“Hürufilik” təlimi Azərbaycanın sosial-fəlsəfi fikri tarixində mühüm yer tutan Azərdüştlük, Maniçilik kimi dini-fəlsəfi cərəyanları, Məzdekilik, Xürrəmilik (Babəkilik) və Əxilik kimi hərəkətlərlə üzvü surətdə bağlı olmuş, Allahın təbiətdə, əşyada, sözdə və xüsusən insanda təcəssüm etdiyi fikri ön plana çəkilməmişdi. Hürufilər “Quran”ın müqəddəs ayələrində buyrulan “Bəndələrim Məni Səndən (Peyğəmbərdən (s)) soruşduqda söylə ki, Mən onlara şah damaralarından da yaxınam” (Əl-Bəqərə, 186) və “Tanrı insanla onun qəlbi arasına girər” (Əl-Ənfal, 24) kimi Tanrı kəlamlarını əsas tutaraq göstərmişlər ki, insanın ruhu yalnız Tanrıya qovuşduqda mənə qazanır və bu birliyə can atan insan “Mərifət” və ən başlıcası “Həqiqət” sirrini açmış olur. Bu sirri anlayan insan İlahiləşir, sonda Tanrıya qovuşur və bununla da əbədiləşir. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar “Hürufizm”i “Panteizm” fəlsəfi dünyagörüşü baxımından şərh etmişlər. (Bax: Z. Kulizadə, Xurifizm i yeqo predstaviteli v Azerbaydjane, Bakı 1970; İmadeddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1973; M. Məlikova, E. Bayramov, Azərbaycan siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi (oçerklər), Bakı 1984; Zakir Məmmədov, Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı 1994 və s.)

Hürufilərə görə Allahın yaratdığı Dünya daim dövr edir və bu dövr etmə görünən dəyişikliklərin səbəbidir. Bu dəyişikliklərdə insanlıq üç mərhələdən keçməli olur. Birinci mərhələ “Nübüvvət” mərhələsidir ki, bu mərhələ Məhəmməd Peyğəmbərlə (s) başa çatmış, bəşəriyyət uşaqlıq dövrünü sona çatdıraraq yeni bir dövrə qədəm qoymuşdur. İkinci mərhələ “Vilayət” mərhələsidir ki, bu mərhələ də İlahi himayədarlar olan şiə imamları ilə sona çatır. Üçüncü mərhələ isə “Uluhiyyat” mərhələsidir ki, Hürufilərə görə bu mərhələnin banisi və sonuncu himayədarı Fəzlullah Nəimidir. Özünü açıq-aydın şəkildə “Mehdi Sahibizaman” adlandıran Nəimi öz ölməzliyini “və hətta öldükdən sonra da qalacağını iddia etmiş” (Zümrüd Quluzadə, göstərilən əsəri, səh. 109), bununla da xalqı “bəla səltənətinə” qarşı üsyana çağırmış, öz müridlərinin gücünə arxalanaraq zülmkarları hədələyərək göstərmişdi ki:

“Mən zamanın hökmdarıyam,

Xaqanın tərəfdarlarını və qoşununu məhv edəcəyəm”
(Zümrüd Quluzadə, göstərilən əsəri, səh. 116)

Nəiminin ölümündən sonra da onun ardıcılıarı həqiqətən onun ölməzliyinə inanmış, öz mübarizələrini davam etdirmişdilər. Nəiminin fikir və mülahizələri Yaxın və Orta Şərq ölkələrində fəlsəfi-siyasi fikrin inkişafında mühüm rol oynamış, özündən sonrakı Azərbaycan fəlsəfi fikrində dərin iz buraxmışdır.

Hürufizmə görə Dünya, onun bütün hadisə və prosesləri qırılmaz surətdə bir-biri ilə əlaqədirlər. Onlara görə məzmun və forma, mahiyyət və hadisə də qarşılıqlı əlaqədədirlər. Lakin məzmun və mahiyyət əsas olduğu üçün onlar forma və hadisədən üstündürlər.

Hürufilər cəmiyyətdəki bütün ədalətsizliklərin, zülm və zorakılıqların kökünü insanların var-dövlətə, sərvətə və hakimiyyətə can atmalarında görür, Kamil insanları qəsbkar, zalım hökmdarlara qarşı qoyurdular. Hürufilərə görə insanların bitməz-tükənməz bədbəxtlik və fəlakətlərinin səbəbkarları hökmlərlik edənlərin şeytani ehtiraslarıdır.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki: “Fəzlullah Nəiminin əsas ideyaları elə bir bünövrə olmuşdur ki, Hürufiliyin siyasi ideologiyası bu bünövrə üzərində yüksəlmiş, bu ideologiya sonradan onun Seyid İshaq, Mir Fazili, Nəsrullah Nəfisi, Seyid İmadəddin Nəsimi və başqa ən yaxın və istedadlı silahdaşları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir” (Bax; M. Məlikova, E. Bayramov, göstərilən əsər, səh. 78).

Türk dini-təsəvvüfə ədəbiyyatını “Divan ədəbiyyatı”ndan fərqləndirən ən mühüm cəhət onun xalqla iç-içə olması, xalqın bütün zümrələrinə xitab etməsi, milli birlik və bərabərliyi təmin etməsidir. Bu ədəbiyyatın Türküstandakı ilk və ən böyük nümayəndəsi “Türküstan mürşidi” Əhməd Yəsəvi, Anadoludakı ən böyük nümayəndəsi “Könüllər sultanı” Sultan Əmrədirə Azərbaycanadakı ən böyük nümayəndəsi “Əqidə şəhidi” Seyid İmadəddin Nəsimidir.

Fəzlullah Nəiminin ən səlahiyyətli davamçılarından olan Nəsimi gənclik illərində məşhur Həllac Mənsura sevgi ilə

bağlandığından “Hüseyni” təxəllüsünü işlətmış, Fəzlullah Nəiminin müridi olduqdan sonra isə “Nəimi” təxəllüsünə uyğun olan “Nəsimi” təxəllüsünü işlətmışdir. Hürufilik təriqətinin gerçək xüsusiyyət və görüşləri İmadəddin Nəsiminin əsərlərində daha dolğun öz ifadəsini tapsa da Nəsimi heç də “Cavidannamə”ni “Quran”dan üstün tutmamış və göstərmişdi ki:

“Həqq gördü və “Həqq” dedi Nəsimi, nə desin kim,
Hər şerimi mən ayəti-Quranə yetirdim”
(Nəsimi, göstərilən əsəri, səh. 433).

Yaradıcılığının ilk illərində sufizmin “Bidətçilik” ideologiyasına əsaslanan Nəsimi zaman keçdikcə Hürufiliyin tərəfdarı və təbliğatçısı olmuş, Hürufilik ideyaları onun fəlsəfi poeziyasında “bidətçilik” ideyalarını əvəz etmişdi. Onun fəlsəfi poeziyası insan şəxsiyyətinin yüksəldilməsinə “Kamil İnsan” probleminə həsr edilmişdir. Mütəfəkkirə görə insanın naqis bədəninə həmişə yeni-yeni naqisliklər daxil ola bilər. Ona görə də insan bədəninə deyil, ağılına, kamalına diqqət yetirməli, şeytani nəfsini öldürməyi bacarmalı, Şeytana uymamalı, təkəbbürdən uzaq olmalıdır:

“Naqis vücuduna çün kim, nöqsan gəlir həmişə,
Cəhd eylə kamil ol kim, gəlməz kamala nöqsan.
Səcdə qıl adəmə firiştə kimi,
Sən təkəbbürdən olma şeytani”
(Nəsimi, seçilmiş əsərləri, səh. 363).

Yolunu əyri gedənlərin, tərəddüd edənlərin sonunun zəlalət olacağını, çürük söz söyləyənlərin xəta etdiklərini göstərən şairə görə, səadətə, xoşbəxtliyə çatmaq istəyən insan xoş sözlü, səxavətli, ədəbli, həyalı, həqiqət sevər olmalı, kimsəyə həqarətlə baxmamalıdır. Mütəfəkkir göstərir ki, qeybət, ədavət, böhtan və s. bu kimi insanı insanlıqdan çıxaran şeylər olduğundan bu xəstəliklərə mübtəla olanlar insan deyil, şeytandır. Aləmdə yalnız

ədalətli olanlar, haqqı bilən və haqq yolunda çarpışanlar
məqsədlərinə çatar, xoşbəxt olarlar:

“Əyri yolun zəlalət, çürük sözün xətabdır,
Haqqı bilən həmişə aləmdə müqtədadır.
Kim ki bildi buları insandır,
Bilməyən anı bil ki, şeytandır”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 562).

Azərbaycan yazılı Türkcəsinə həqiqi bir ədəbi şəkil verən, onu təkmilləşdirən Nəsimi Şərqi üç dilini (Türk, ərəb, fars) mükəmməl bilmiş, şeirlərində ərəb və fars sözləri yerinə bəzən arxaik Türk sözlərini işlətmiş, Azərbaycan Türk ədəbiyyatında yeni bir cığır açmışdır. Nəsiminin Türkcə “Divan”ı professor Cahangir Qəhrəmanov tərəfindən ərəb əlifbası ilə üç cildə nəşr edilmişdir. (Bax: Cahangir Qəhrəmanov, İmadəddin Nəsimi, Əsərləri, I-III cild, Bakı 1973).

Öz mürrəsinin yolunu şərəflə davam etdirən, Hürufiliyin ən böyük ideoloqlarından biri olan, öz fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşləri ilə Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi həyatında özünəməxsus yer tutan şair-filosof Seyid Əli İmadəddin Nəsimi öz əsərlərinin çoxunu doğma Türk dilində yazmış, bununla da Azərbaycanda Türk fəlsəfi ədəbi dilinin əsasını qoymuş, onun sayəsində ana Türkcəmiz gələcək dövlətçiliyimizin ana sütunlarından birini təşkil etmişdi.

Özünəqədərki bütün dinlərə anlayışla yanaşan Nəsimi insanlığı bir bütün halında götürmüş, dini məsələləri anlaşılmazlıqdan qurtarmağa, onları anlaşıqlı bir hala salmağa çalışmışdır. İnsanları Cəhənnəmlə qorxudanlara qarşı şair öz etirazını bildirərək göstərmişdi ki:

“Gör ol salusü məhrumi, məni zöhd ilə qorxudur,
Sanasın kəndü dün gəlmiş Bərat ilə Cəhənnəmdən”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 361).

Mütəfəkkirə görə kim aləmdə fitnə-fəsad qapısını bağlasa, o, savab qazanar, səadətə qovuşar. Dövrünün hüquq sistemini tənqid edən, onun icraçıları olan qazi və fəqiqləri şeytana, cinə bənzədən şair ən ədalətli qazinin Tanrı olduğunu göstərir. Yaşadığı dövrün bütün eybəcərliklərini görən şair-filosof göstərir ki:

“Hər bihünər, insafı yox uş mənəbi tutdu,
Sahibhünərə mənəbi-idrar bulunmaz”.

“Hər könül ki Haqqa vasil oldu buldu etibar,
Nə gəda ki şaha məhrəm oldu, oldu mütəbər”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 329, 482).

Əməyi, zəhməti yüksək qiymətləndirən mütəfəkkirə görə haqqı, ədaləti yalnız zəhmətlə əldə etmək olar:

“Gəl ey haqq istəyən talib müqəddəs vadini teyy et,
Ki, zəhmətsiz ələ girməz nə kim istərsən ey dana”.
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 485).

Azərbaycan, İraq, Anadolu və Suriyanı dolaşan Nəsimi Hürufilik təlimini hətta yetkili siyasilərə də mənimsədərək bütün ömrünü sədaqətlə bağlandığı “Hürufilik” təriqətinə sərf etmiş, nəhayət 1417-ci ildə verilən bir fitva ilə dərisi soyularaq Hələbdə öldürülmüşdür. Bu acınacaqlı sonluq şairi daha da məşhurlaşdırmış, həyatı və düşüncələri haqqında xalq arasında müxtəlif rəvayətlər yaranmış, şöhrətini daha da artırmışdı.

Nəsimiyə görə həyat ölümdən böyükdür. Eşq isə hər ikisindən də böyükdür. Nəsimi də digər mütəsəvviflər kimi məhəbbəti bütün varlıqların əsası saymış, onu hər şeyi və hər kəsi birləşdirən İlahi bir qüvvə adlandırmışdı. O, “Quran”ın və İslam dini təliminin daxili və gizli mənalərini şərh etməyə çalışmış, şəriətin mahiyyətinin də məhəbbətdə olduğu fikrini irəli sürmüşdü.

Şair-filosof kamilliyin əsasını İnsanın “özünüdərkində” görmüş və göstərmişdi ki: “Özünü dərk etməyən insan həyatda dərbədər olar, əzab-əziyyətdən qurtulmaz” (Bax: Nəsimi, Seçilmiş

əsərləri, səh. 351). “Aləmin cismini sədəfə, Kamil insanı isə onun dürdanəsinə” bənzədən mütəfəkkir hətta taxt-tacın sultanının hökmdarlar, şahlar deyil, Kamil İnsan saydığı ariflər olduğu fikrini irəli sürmüşdü.

Ümumiyyətlə təsəvvüf fəlsəfəsinin mahiyyətində iki təməl anlayış var: 1) Mələmət; 2) Vəhdəti-Vücut. Mələmət İnsanın özünü maddi və real aləmin aldadıcı görünüşlərinə qarşı qoymasıdır ki, bəzi mütəsəvviflər Mələməti “Peyğəmbərlikdən sonra ən yüksək məqam” adlandırmışlar. Təsəvvüfdə Mələmət Ruhun sonsuzluğuna cəhd göstərməkdir ki, Ruhun bu cəhdi Tanrıya qovuşmaqla əbədiləşir.

Təsəvvüfdə zirvə olan Vəhdəti-Vücut və ən başlıcası “Ənəlhəqq” düşüncəsi isə İslam Şərqudə böyük ixtilaf yaratmış, bu dünyagörüş sahibləri amansız təqib və işgəncələrə məruz qalaraq qətlə yetirilmişlər. Təsəvvüfdə Vəhdəti-Vücut Allahla bütün Kainatın vəhdəti kimi anlaşılmış və bütün Kainat Allahın sonsuz təni, Onun kölgəsi, Tanrı isə Cahanın canı kimi dərk edilmişdir.

“Çün on səkkiz min Aləmin cudu vücutu xud Mənəm,
Cümlə Cahan təndir Mana, Mən bu Cahanın Canıyam”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 409).

Bu düşüncə sahiblərinə görə “Dünyanın hər cüzi belə dünyanın Sahibindən bir nişanədir”, “Əbədi olan Tanrı və yaradılmış olan Kainat bir-birindən ayrılmazdır. Çünki yoxluq həmişə Varlıq sayəsində mövcuddur. Vəhdətdə ikilik yanılmaqdır”. Deməli, Vəhdəti-Vücut fəlsəfəsində ikilik yoxdur, yalnız bir “Mən” vardır ki, O da Tanrıdır. İki Cahana sığmayan, laməkan olan da Odur. Əslində Nəsimi Tanrı dilindən danışır:

“Məndə sığar iki Cahan,
Mən bu Cahana sığmazam.
Gövhəri-laməkan Mənəm,
Kövnü məkana sığmazam”
-deyən də Nəsimi yox, Tanrıdır.

Uzun müddət Nəsimişünaslıqda mübahisə mövzusu olmuş “İki Cahan” yoxsa, “ikən Cahan” anlayışlarına bizim münasibətimiz belədir ki, Nəsimi şeirindəki “İki Cahan” anlayışı heç də “ikən Cahan” demək deyil. Ümumiyyətlə, bütün təsəvvüf ədəbiyyatında “İki Cahan” anlayışı vardır. Bu “İki Cahan” anlayışını heç də təkcə Nəsiminin adına yazmaq və bundan dolayı “Nəsimi filosof olmamışdır. Bir inanışın fanatiki olmuşdur... Nəsiminin bu şeirində “İki Cahan” sözünün anlamı ola bilməz... Nəsiminin bu şeirində heç bir sirr və idraka sığmayan böyüklük yoxdur” (Güntay Gəncəli, Bir yanlışın düzəldilməsi haqqında, “Türküstan” qəzeti, Bakı 2009, № 27(153), səh. 12)-demək, əslində bütün mütəsəvviflərin Tanrı dilindən söylədikləri bu ifadədəki sonsuz olan Tanrını inkar etmək deməkdir. Hələ Nəsimidən xeyli öncə Türk təsəvvüf ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsi Yunus Əmrə bir çox şeirində “İki Cahan” ifadəsini işlətməmişdir:

“Ona (Tanrıya-A.M.) yetən dərvişə
İki Cahan kəşf olur”

“Dərvişlik əsli candan,
Keçdi İki Cahandan”.

“İki Cahan birlikdə,
Əgər mənim olarsa”

“Yunus deyər, aşkar, pünhan
Haqq doludur İki Cahan”

“Yunus oldu mənim adım,
Gündən-günə artar odum,
İki Cahanda muradım,
Mənə Səni, gərək Səni”.

“Sevildin cümlə cahana,
Hələ niqab içindəsən.

Niqabın üzdən götürsən,
İki Cahan olar həlak”

(Yunus Əmrə, Güldəstə, Bakı 1992, səh. 142, 146, 86, 28, 29).

Bütün mütəsəvviflər kimi Nəsimi də “İki Cahan” dedikdə Kainatı-Evreni deyil, bu dünya ilə axirəti nəzərdə tutmuşdur. Bütün panteistlər kimi Nəsimi də Allahla Kainatı vəhdətdə götürmüşdür.

Təbiidir ki, Nəsimi öz ideyalarını peşəkar filosoflar kimi bitkin bir sistemlə, müəyyən ardıcılıqla qələmə almamışdır. “Buna baxmayaraq mütəfəkkir şair irəli sürdüyü müddəaların mündəricəsinə, panteist yönümünə görə sözün əsl mənasında filosofdur” (Zakir Məmmədov, Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı 1994, səh. 266).

Əslində bütün panteistlər kimi Nəsimi də Tanrı dilindən danışmış, Quran və digər müqəddəs Kitabların ayələrini insanların anlaya biləcəyi bir dildə şərh etməyə, mədh etdiyi bütün xüsusiyyətlərin məhz Tanrıya məxsus olduğunu söyləməyə çalışmışdır:

“Bildim, tanıdım elmdə Məbudu yəqin ki,
Söylə bilirəm kim, onu Quran bilir ancaq”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 432).

Və ya:

“Ey Nəsimi, sən deyilsən, cümlə Oldur, cümlə Ol (Tanrı),
Ol kim aydır; Bu zəmini-asimanın Nuruyam”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 420).

Nəsimi fəlsəfəsinin əsasını ən geniş anlayış olan “Mən” anlayışı təşkil edir. Nəsimi fəlsəfəsində “Mən” anlayışı nəinki İnsan, hətta bütün mövcudatın mütləq məcmusundan daha geniş anlayışdır. Nəsimi “Mən” inə on səkkiz min Aləm, bütün Kainat, iki Cahan və onlarda mövcud olan bütün zərrə və cisimlər sığır, lakin bu “Mən” heç nəyə sığmır. Deməli, bütün panteistlərdə

olduğu kimi Nəsiminin “Mən”i də elə Allahın Özüdür. Nəsimi də “Mən” deyəndə özünü yox, məhz Tanrını nəzərdə tutmuşdur. Nəsimi işlətdiyi bu “Mən”in düzgün anlaşılmayacağını nəzərə alaraq açıq-aydın göstərmişdi ki:

“Nəsimi, sən demə, cüzvi deyilsən, mim ilə nun, sin,
Vəli, Oldur deyən: Daim qamu aləm İlahiyəm”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 422).

Bütün “Ənəlhəqq” söyləyən panteistlər kimi Nəsimi də “Ənəlhəqq” deyərkən özünü yox Allahı nəzərdə tutmuşdu. Hələ XIII əsrdə “Ənəlhəqq” dünyagörüşü ilə bağlı məşhur Cəlaləddin Rumi göstərmişdi ki: “Həllac Mənsurun “Ənəlhəqq” deməsi heç şübhəsiz rəhmətdir. Fironun: “Mən sizin Tanrınızam” deməsi ilə lənətə səbəb olmuşdur. Çünki Həllac “Ənəlhəqq” deyəndə özünü yox, Allahı nəzərdə tutur. Firon isə məhz özünü Tanrı sayırdı” (Mevlana, Mesnevi II. İqtiباس prof. Yusif Rüstəmovun “Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi” əsərindən götürülmüşdür. Bax: Göstərilən əsər, Bakı 2002, səh. 97-98). Bu fikri təsdiqləyən professor Yusif Rüstəmov haqlı olaraq göstərir ki: “Bir çox tədqiqatçılar bizim fikrimizcə “Ənəlhəqq” fəlsəfəsini düzgün izah etmirlər. Guya bu cərəyan adi insanı ilahiləşdirir, onu Allah səviyyəsinə qaldırır. Bu da guya ən yüksək humanizmdir. Belə fikir prinsip etibarilə kökündən yanlışdır. “Ənəlhəqq” deyənlər heç vaxt özlərini deyil, Allahı nəzərdə tuturlar”(Bax: Yusif Rüstəmov, göstərilən əsəri, səh. 97).

Ümumiyyətlə, Nəsimi heç bir zaman, heç bir yerdə “Mən Allaham” deməmişdir və deməzdi də. Doğrudur, Nəsimi də digər panteist sufilər kimi Allah, Kainat və İnsanı vəhdətdə düşünmüş, insana bəzi ilahi keyfiyyətləri şamil etmiş, insanlığı kamilliyə səsləmişdir. Çünki mütəfəkkirə görə dünyada hər şey insanla bağlıdır. Tanrı yaratdıqlarının hamısını insanın əmrinə tabe etdirib, bütün yaratdığı varlıqların canını insanda gizlədib.

Öz idrakı ilə Tanrının varlığını dərk edən və hətta öz “bəsirət gözü” ilə Tanrını “görən” Kamil İnsan səviyyəsinə yüksələn Nəsimi açıq-aydın şəkildə göstərir ki, o, əhdinə peyman

göstərərək “Ənəlhəqq” sirrini insanlara fəş etmiş, bununla tək-cə özünün deyil, özündən əvvəlki “Ənəlhəqq” söyləyənlərin də məqsəd və məramını açıb göstərmişdir:

“Sirri-Ənəlhəqq rümuzunu hərdən,
Söylərəm aşikarə, çün sirfəşəm”

Və ya:

“Məgər Haqdan ziyan gördün ki, batil qövlə yapışdın,
Çevirdin üzünü Haqdan, sakın kim, Haqq deyil batil”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 457, 411).

Nəsimiyə görə, Tanrı Özü Nurdur. Nur həm də Tanrının hicabıdır. İnsanla Tanrı arasında bir nur pərdəsi var. İnsan yalnız kamilləşdikdə bu nuru sezə biləcək dərəcəyə uluşa bilər. Bu dərəcəyə uluşa bilən insanların içini və dışını Tanrı təmizləyir, saf və bərraq bir hala gətirir, onları xalq arasında yüksək mövqeyə çatdırır, onlara Yerini, Göyünü, bütün xalqatın sirlərini açır, onlara insanlarda hey-rət doğuran xüsusiyyətlər bəxş edir, onlara Öz qüdrətinin sirlərini bildirir, bir sözlə müqəddəs ayədə buyrulduğu kimi: “Allah dilədiyini Öz Nuruna qovuşdurur” (Nur, 35). Onlar da özlərini Allahın Nurunun nuru adlandırırlar:

“Küntə-kənzin kənzivü Allahi-nurun nuruyam,
Rövzənin rizvaneyi-Cənnəti-ədnin huriyəm”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 422).

Və ya:

“Ey Nəsimi, sən deyilsən, cümlə Oldur, cümlə ol!
Ol kim aydır: Bu Zəmini-Asımanın Nuruyam”
(Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, səh. 420).

Son olaraq qeyd etməyi lazım bilirik ki, mötədil sufilərdən fərqli olaraq panteist Nəsimi asketizmi qəbul etməmiş, mötədil sufilərin “İnsan dünya əziyyətlərinə elə adət etməlidir ki, əgər

qəflətən bir rahatlığa çatsa, ona nifrət bəsləsin” fikrinə qarşı çıxmış və göstərmişdi ki: “Məhrumiyyətin adını himmət qoyub sərvəti, var-dövləti olmadığından yoxsulluğu bəyənmək hünər deyil. Hünər dünyanı belə əldə etdikdən sonra onu tərk etməkdir, nəinki tənbəllikdən onu axtarmamaq”.

Nəsimi də digər panteist filosoflar kimi fanatik din xadimləri, qazi və fəqihlər tərəfindən düzgün anlaşılmadığından onların qəzəb və nifrətinə səbəb olmuş və ağır işgəncələrlə dərisi soyularaq qətlə yetirilmişdir.

Ruhu şad olsun! Amin.

Əbdülqadir Marağayi

3.6. Dahi türk musiqişünası və bəstəkarı Əbdülqadir Marağayi

Türk klassik musiqisinə damğasını vurmuş «İbn Qeybi» adı ilə tanınan Xacə Hafiz Əbdülqadir Marağayi 1353-cü ildə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Marağada anadan olmuşdur. 8 yaşında Quranı əzbər bilən, 10 yaşında ərəb dili qrammatikasını və bəyan (üslubiyyət) elmini mənimsəyən Marağayi riyaziyyat və musiqi elmlərinə daha çox maraq göstərmişdir. Çox gənc yaşlarından xananda, bəstəkar və musiqişünas olaraq parlayan Əbdülqadir Marağayi Azərbaycan Cəlayirlilərindən Şeyx Üveysin (1365-1347) sarayında yetişmiş, sonra Bağdada gəlmiş və Cəlayirli Hüseyn xanın (1374-1382) nədimi (məsləhətçi), daha sonra isə Hüseyn xanın yerinə keçən bəstəkar, rəssam, türkcə, ərəbcə və farsca üç dildə şeir yazan qardaşı Əhməd xan Cəlayirin dövründə (1382-1410) onun sarayında şən-şöhrətini daha da artırmış, dövrün böyük bəstəkarlarından sayılan Raziyyəddin Rizvanşahın rəhbərliyi altında olan saray musiqi müsabiqəsinə qatılaraq yüz min dinar mükafat qazanmış, sarayın baş xanəndəsi olmuş, bəstəkar və musiqi alimi kimi şöhrəti bütün yaxın Şərqə yayılmışdır. Sonra Sultan tıdınm Bəyazidin (1389-1402) dəvəti ilə bir müddət Bursada Osmanlı sarayında yaşamışdı.

İlk musiqi əsəri olan «Otuz növbə» (otuz mahnı) adlı əsərini Cəlayirli Sultan Hüseyn Mirzənin sifarişi ilə yazan Marağayi bu mahnıların hər birini Ramazan ayının bir gününə həsr etmiş və müəllifin özünün «Məqasidül-Əlhan» (Nəğmələrin məqsədləri) adlı əsərində də qeyd etdiyi kimi Ramazan ayı bitdikdən sonra bunun müqabilində Sultan Hüseyn Mirzədən yüz min dinar mükafat almışdı. (İqtibas Məmmədəli Tərbiyyətin «Danışməndani Azərbaycan» əsərindən götürülmüşdür. Bax: Göstərilən əsər, Bakı 1987, səh. 89).

Əbdülqadir Marağayi «Üsul zərbür-rəbi» (Yaz nəğmələrinin əsasları) adlı məhsım da bəhann başlaması münasibətilə Cəlayirli Sultan Hüseynə həsr etmişdir.

Şeyx Uveysin oğlu Cəlayirli Sultan Əhməd taxta çıxmamışdan qabaq 1377-ci ildə Əbdülqadir Marağayi haqqında

yazmışdı: «Xacə Əbdülqadir hünər taxtında heç kimdən asılı olmayaraq yer tapan, məna ölkəsini ruhu oxşayan, öz Davudi nəğmələri ilə Süleyman tək əldə edən, incəsənətdə fələyin səkkizinci qatma yüksələn, böyük hünər sahiblərini öz musiqi ritmləri ilə ram edən, hünər ustadlarının fəxri və başçısı, Quran hafizlərinin sultanı, bütün elmlərdə əsrin ən bilikli, dövrün filosofu olmuşdu»D>.

Əbdülqadir Marağayi haqqında düşündüklərini ümumiləşdirən Cəlayirli sultan Əhməd yazır: «Xacə Kəmaləddin Əbdülqadir Quranı son nöqtəsinədək əzbər bilir. Sözləri səs qaydalanna uyğun olaraq elə oxuyur ki, sanki ayə onun haqqındadır. Onun Quran oxuması bu sözün məzmunu ilə uyğundur. Quranı öz səsinizlə bəzəyin, çünki gözəl səs Quranın gözəlliyini daha da artır. 0 xətt növləri olan mühəqq, reyhani, süls, nəsx, rüqə xətlərini yüksək səviyyədə bilir və yazır. Beş hissədən ibarət musiqi elminin birincisi, yəni Musiqi ahənglərinin qaydalan hissəsində elə dərin biliyə sahibdir ki, onun nəğmələrində ağır səslər yüngül səslənir və həcəz bəhri xəfifə çevrilir. Onun mahnılarınm tərkibində dörd dövr - emal (səslərin uyğunlaşdırılması), küllüz-zürub (ritmlərin ümumi uyğunluğu), küllün-niğəm (nəğmələrin ümumi uyğunluğu), zərbəyin(iki zərb və ya iki ritm) vardır. Mahnı qoşmaqda bunların hamısı birlikdə nəzərdə tutulmalıdır. O, müğamat haqqında keçmişdə yazılmış bütün kitabları və risalələri öyrənib, özü əsərlər yazmış və muğamat haqqında tədqiqata başlamışdır. O, həmçinin bütün simli çalğı alətlərinə və xüsusilə uda xüsusi dəyişiklik və yenilik gətirmiş, eləcə də bir sıra yeni saz alətləri ixtira etmişdir. Məsələn, onun ixtira etdiyi «Çini kasalı saz»dan alimlərin və sənətkarların belə xəbəri yoxdur (İqtibas Məmmədli Təbiyyətin «Danışməndani Azərbaycan» adlı əsərindən götürülmüşdür. Səh 90-91).

1382-ci ildə Cəlayirli Şeyx Üveysin oğlu Sultan Əhməd şah olduqdan sonra Xacə Kəmaləddin Əbdülqadir Marağayini özünün xüsusi nədimi (məsləhətçisi) təyin etmiş, Marağayi Əmir Teymurun Təbrizi və Bağdadı Fəthinə qədər Təbrizdə və Bağdadda Sultan Əhmədin yanında olmuş və “Dövrşahi” adlı 30 nəqarətli mahnısını Sultan Əhməd şaha həsr etmişdi.

1393-cü ildə Bağdadı birinci dəfə fəth edən Əmir Teymur digər sənətkarlarla yanaşı Əbdülqadir Marağayini də Səmərqəndə aparmış, burada Marağayı Türkünün türkclərinin musiqi üslubları və ənənələrini mənimsəyib tədqiq etmiş, Əmir Teymur sarayında baş xananda və Əmir Teymurun nədimi (məsləhətçisi) olmuşdur. Əmir Teymur Marağayıya böyük hörmət bəslədiyindən onu bəzi hərbi səfərlərində özü ilə bərabər aparmışdı.

Əbdülqadir Marağayı Səmərqənddə olarkən 1397-ci ildə Səmərqəndin Nəqşicahan bağında şahzadə Məhəmməd Sultan adına “Mateyn”, Xocənd şəhərində isə Xəlil Sultan İbn Əmirşah adına “Nəvayi qumru” adlı mahnılar yazmışdır.

1399-cu ildə Təbriz şəhərində Əmir Teymurun üçüncü oğlu Azərbaycan fəthi Miranşah Mirzənin sarayında olan Marağayı Təbrizdən qaçaraq yenidən Bağdadı geri qaytaran Sultan Əhməd Cəlayirin sarayında yaşamağa başlamışdı. Əmir Teymurun 1401-ci ildə Bağdadı ikinci dəfə fəth etməsi ilə Sultan Əhməd Misirə qaçmış, Xacə Əbdülqadir isə öz ailəsi ilə birlikdə Kərbəlaya gəlmişdi. Əmir Teymur Əbdülqadir Marağayini ona qarşı nankorluqda ittiham edərək haqqında edam hökmü vermiş, lakin Marağayı başını, saçlarını, saqqalını qırıxdıraraq Əmir Teymurun hüsuruna getmiş, Quranın bir surəsini avazla oxumağa başlamış, bundan təsirlənən Əmir Teymur Marağayini bağışlamış və onu yenidən Səmərqənd sarayına göndərmişdi.

1405-ci ildə Əmir Teymurun vəfatından sonra Marağayı öncə Əmir Teymurun nəvəsi Sultan Xəlil Mirzənin (1405-1405), sonra isə Əmir Teymurun dördüncü oğlu Sultan Şahruxun (1409-1447) sarayında yaşamış, 1421-ci ildə isə Sultan Şahruxdan icazə alaraq Bursaya gəlmiş və Sultan Şahruxa ithaf etdiyi məşhur «Məqasidül-əlhan» (Nəğmələrin məqsədləri) adlı musiqi əsərinin bir nüsxəsini Osmanlı sultanı II Murada təqdim etmişdi. Özü də musiqiçi olan gənc sultan II Muraddan da böyük iltifat görəndə Marağayı buradakı hakimiyyət qovğalan üzündən yenidən Herata, Sultan Şahruxun yanına qayıtmış və ömrünün sonunadək Sultan Şahruxun yaxın dostu və inamlı adamlarından olmuşdu.

Əbdülqadir Marağayinin 1418-ci ildə yazdığı və Sultan Şahruxa həsr etdiyi Məqasidül-əlhan (Nəğmələrin

məqsədləri) əsərinin qədim bir nüsxəsi İmam Rza kitabxanasında, başqa bir nüsxəsi isə Hacı Hüseyn ağa Məlik kitabxanasında saxlanılır. (Bax: Məmmədli Təbiiyyət, Danışmendantı Azərbaycan, Bakı 1987. Səh.92).

Tədqiqatçılardan Yılmaz Öztuna göstərir ki, əslində Nəğmələrin məqsədləri adlı əsəri Marağayı 1418-ci ildə Şahrux Mirzənin oğlu böyük sənətkar və alim olan Baysunqur Mirzənin adına yazmış, sonra bir az dəyişdirərək üç il sonra yenidən taxta çıxmış Osmanlı sultanı II Muradı təbrik etmək üçün ona sunulmuş və Sultandan bəxşiş almışdır. Əsərin bir nüsxəsi Hollandiyanın Leyden Universitetinin kitabxanasında, digər bir nüsxəsi isə Oksfordda saxlanılır.

Şərq musiqi tədqiqatçıları göstərir ki, Əbdülqadir Marağayı 1406-cı ildə yazdığı Cameül-Əlhən (Nəğmələr Külliyyatı) əsərini öz oğlu Nurəddin Əbdülrəhmənə ithaf etmişdir.

Müəllifin öz əlyazması ilə yazılan bu əsərin bir nüsxəsi İstanbulun Nurosməniyyə kitabxanasında, digər bir nüsxəsi isə Oksford universitetində saxlanılır.

Əbdülqadir Marağayinin əsərləri içərisində ən dəyərlisi «Not məcmuəsi» olan və yüzlərlə türk musiqi əsərinin əbcəd notunu özündə ehtiva edən Kənzül əlhən (Nəğmələr xəzinəsi) əsəridir. Çox təəssüflər olsun ki, bu əsərin indiyə qədər heç bir nüsxəsi əldə edilməmişdir. Əsər haqqında ilk məlumatı Marağayinin özü “Nəğmələrin məqsədləri” adlı əsərində vermiş və göstərmişdir ki, Kənzül-Əlhən əsəri 30 fəsildən ibarət olub bir neçə yüz müxtəlif bəstələrin notunu özündə ehtiva edir.

Bu gün bu dahi bəstəkar və musiqişünasın elmə bəlli notları bulunan yalnız 30 mahnısı məlumdur. Əbdülqadir Marağayinin musiqi nəzəriyyəsi sistemi qərb musiqişünasları tərəfindən bir neçə dəfə araşdırılmışdır.

Əbdülqadir Marağayinin nəslə onun musiqişünaslıq ənənəsini davam etdirmişdir. Belə ki, Marağayinin kiçik oğlu Əbdüləziz Çələbi Osmanlı sultanı II Muradın oğlu Fətəh Sultan Mehmedə (1451-1481) bir musiqi nəzəriyyəsi kitabı yazaraq təqdim etmiş, nəvəsi Əbdüləziz Çələbinin oğlu Mahmud Çələbi də Mehmet Fətəhin oğlu, bəstəkar və sultan olan II Bəyazid (1481-

1512) adına başqa bir musiqi kitabı yazmışdır. Beləliklə, sonradan yetişən bütün böyük Osmanlı bəstəkarlarının məslək silsiləsi Əbdülqadir Marağayiyə bağlanmışdır.

Üç türk xanədanlarının - Cəlayirlilərin, Osmanlıların və Teymurluların sarayında yaşayan və bu xanədanların hökmdarları tərəfindən himayə edilən, onlardan etibar görən Əbdülqadir Marağayı bir xanəndə, sazəndə, bəstəkar və musiqi alimi kimi əbədi bir ad qazanmış, dövründə şair, rəsam və xəttat kimi tanınmışdır. Bir sıra musiqi alətlərini icad və islah edən, ərəb, fars, və türk dillərini mükəmməl bilən Marağayı türkcə şeirlər də yazmışdır. 1410-cu ildə dostu və həmdəmi Cəlayirli Sultan Əhmədin öldürülməsinə kədərlənən və ona şeir həsr edən Marağayı bu şeiri Şahrux Mirzəyə təqdim etmişdi.

Ən böyük ustad, Xacə və tən Qeybi kimi anılan Marağayı öncə əvəzsiz səslə bir xanəndə kimi şöhrət qazanmış, özündən əvvəlki və dövründəki müəlliflərin bu sahədəki əsərlərini və bu elmlərin incəliklərini tamamilə öyrəndikdən sonra bir çox əsərləri tərcümə etmiş, daha sonra dahi bir bəstəkar kimi parlanmış, sonra musiqişünas alim kimi əsərlər yazmışdır.

Omrünün son 13 ilini Heratda Sultan Şahruxun sarayında heç bir musiqiçiyə nəsib olmayan bir şərəf, rifah və zənginlik içərisində yaşayan Əbdülqadir Marağayı 1434-cü ildə 81 yaşında Heratda vəba xəstəliyindən vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.

Ruhu şad olsun !

Füzuli Bağdadlı

3.7. Ən böyük qəlb şairi Füzuli Bağdadlı

Azərbaycan Türk ədəbiyyatının yaranma tarixi tam bəlli olmasa da bu bölgədəki proto-türk mədəniyyətinin izləri göstərir ki, bu ərazidə kökləri çox qədim zamanlara dayanan zəngin sözlü xalq ədəbiyyatı örnəkləri mövcuddur. Ərəblərin bölgəni işğal etmələri və müəyyən bir dövrdə yönətimləri altına almaları nəticəsində Azərbaycanda İslam dini yayılmış və ərəblərin milli siyasətlərinə bağlı olaraq burada ərəbcə əsərlər yazılmağa başlamışdı. VII əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda ərəbcə əsər yazan bir çox sənətkarlar yetişmişdir ki, bunlar haqqında Azərbaycan alimi Malik Mahmudov özünün “Ərəbcə yazmış Azərbaycanlı şair və ədiblər, VII-XII əsrlər” adlı monoqrafiyasında geniş məlumat vermişdir (Bax: Malik Mahmudov, göstərilən əsər, Bakı 1983). Səlcuq Türklərinin bu bölgəyə gəlişi və daha öncələri burada yaşayan digər Türklərlə qarışaraq yeni bir mədəniyyət vücuda gətirmələri öncədən ərəblər tərəfindən tarixə mal edilən fars dilini yenidən canlandırmış, Türklər tərəfindən farsca ədəbi əsərlər yazılaraq fars dilini bir ədəbi dil halına gətirmişdi. Ümumiyyətlə, Səlcuq Türklərinin Yaxın Şərqi gəlişi ilə bu bölgədə bütün dəngələr dəyişmiş, bölgədə mərhələ-mərhələ Türk hakimiyyəti tam qələbəyə ulaşırsa da Türk əsilli Qətran Təbrizi (1012-1088), Xətib Təbrizi (1030-1109), Xaqani Şirvani (1126-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Məhsəti Gəncəvi (XII əsr) və s. kimi sənətkarlar sayəsində Türk ruhlu fars dilli bir İslam ədəbiyyatı vücuda gəlmişdi.

Hətta Çingizogullarının hakimiyyətləri dönməndə belə bölgə yenə də Türklərin nüfuz dairəsində olmuş, bölgədə ərəb və fars ruhu sındırılmış, Elxanilərin rəsmi dövlət dili Türkcə olmuş, Türkcə yazan şairlərin sayı artmağa başlamışdı. Artıq XV-XVI əsrlərdə Türklər nəinki Asiya qitəsində hətta Şərqi Avropa və Şimali Afrikada da hakimi-mütləqə çevrilmiş, adı keçən ərazilərdə müəzzəm Türk dövlətləri yaradılmışdı ki, bunlardan ən əzəmətlisi Osmanlı İmperatorluğu və Səfəvi İmperatorluğu idi. Bu iki İmperatorluq arasında Xilafətə sahib çıxmaq uğrunda mübarizə başlamış, sonda Osmanlıların qələbəsi ilə nəticələnmiş və tarixdə

ilk dəfə olaraq Türk sultanı həm də İslam dünyasının Xəlifəsi elan olunmuşdu.

İstər Qaraqoyunlu, istər Ağqoyunlu, istərsə də Səfəvi saraylarında gerçək dövlət və yazı dili Azərbaycan Türkcəsi olmuşdur. Yerli şairlərdən “Yusif və Züleyxa” müəllifi Xətayi, “Əsrarnamə” əsərini Türkcəyə çevirən Əhmədi və Həbibî kimi ana dilində əsərlər yazan Azərbaycan şairləri məhz bu dövrün saray sənətkarları olmuşlar. Siyasi mücadilə yolunda Azərbaycan Türkcəsindən maksimum yararlanan Şah İsmayıl Xətayi sarayını bir növü Azərbaycan Türk mədəniyyətinin mərkəzinə çevirmişdi. “Rəsmi və musiqini sevən Şah İsmayıl xüsusilə şeir və ədəbiyyatı öz himayəsi altına almışdı. Özünün qabiliyyətli bir şair olması sarayında sənətkar və alimlərin toplanmasına imkan yaratmışdı. Sadə Azərbaycan Türkcəsi ilə yazdığı şeirləri uzun zaman örnək olmuş, mərkəzə bağlı şairlər tərəfindən də təqib edilmişdir” (Ahmet Caferoğlu, Yavuz Akpınar, Azərbaycan Türkleri edebiyatı. Bax: Türk dünyası el kitabı, III cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh. 604).

Ümumiyyətlə, XV-XVI əsrlər Azərbaycan üçün uğurlu əsrlər olmuşdur. Ağqoyunluların mərkəzi olan Təbriz şəhəri, Səfəvilərin mənəvi mərkəzi olan Ərdəbil şəhəri və digər mərkəzi şəhərlərdə tarix, coğrafiya, fəlsəfə və dini əsərlərlə yanaşı ədəbi əsərlər də yaradılmış, Azərbaycan və İraq bölgələrində Türk ədəbiyyatı, minyatür sənəti, memarlıq, musiqi və digər sənət nümunələri olqun bir səviyyəyə ulaşmışdı. Bu dövrdə bir çox ictimai-siyasi səbəblərdən bir çox Azərbaycan şair və sənətkarları Türkiyəyə, bir çox sənətkarlar da Türküstandan Azərbaycana gəlmişlər. Azərbaycandan Türkiyəyə gedən Hamidi, Haşimi, Süruri, Şahi, Tüfeyli, Həbibî, Xəlili, Matəmi, Arifi, Qasımı, Bidari, Səhəbi, Pənəhi, Hafiz, Xəlifə, Məsihi, Xəzani və s. kimi sənətkarlar, Türküstandan Azərbaycana gələn Kəmaləddin Behzad kimi rəssam, Tüfeyli kimi şair və xüsusilə əslən Azərbaycandan olub müxtəlif səbəblərdən Türküstanə köç edib sonradan Səfəvi dövlətinin yaranması və Təbrizin yenidən Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsi ilə vətənlərinə dönmə Şahqulu,

Pəri Peykər, Susəni və s. kimi sənətkarlar Türk dili və ədəbiyyatının çiçəklənməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

XVI əsr Türk dünyasının qızıl əsri olduğu kimi Azərbaycan Türk ədəbiyyatının da qızıl əsridir. Azərbaycan Türk ədəbiyyatı Qafqaz, Azərbaycan, Farsistan, İraq və Şərqi Anadoluda yaşayan Türklərin birgə yaratdıqları ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyat Türküstan ədəbiyyatı ilə Türkiyə ədəbiyyatını bir-birinə bağlayan körpü rolunu oynamışdır.

Zəngin proto-türk mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatını beş min illik bir tarixdə özündə barındıran bu qədim Türk yurdu Azərbaycanda hər dövrdə olduğu kimi XVI əsrdə də dünya ədəbiyyatı tarixinə cahanşümul şəxsiyyətlər bəxş etmişdir ki, bunlardan biri də Məhəmməd Füzulidir.

Azərbaycan Türkcəsinə və şeirinə ölməzlik qazandıran Füzuli (1494-1556) Türk ədəbiyyatının ən böyük lirik və qəlb şairidir. “Balkanlardan Doğu Türküstana qədər uzanan bütün Türk dünyasında özündən sonra gələn nəsilləri öz təsiri altına almaq baxımından ancaq Əlişir Nəvai ilə müqayisə oluna biləcək, ədəbiyyatımızın müstəsna şəxsiyyətlərindən biri” (Əhməd Cəfəroğlu, Yavuz Akpınar, Azərbaycan Türkləri ədəbiyyatı, Bax: Türk dünyası el kitabı, 3-cü cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh. 606) olan Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri o qədər güclü olmuşdur ki “Füzulidən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı öz məhvərindən çıxıb Füzulinin dalınca qoşmağa başlamışdı”(Cəfər Cabbarlı).

Füzulinin lirikası, onun Türk ədəbiyyatındakı cahanşümul yeri haqqında onlarla monoqrafiya, yüzlərlə məqalə yazılmışdır. Biz bu yazımızda əsasən böyük şairin ictimai-siyasi görüşlərini açıqlamağa çalışacağıq.

Öz dövrünün geniş dünyagörüşlü siması olan Füzuli təkcə böyük şair deyil, həm də fəlsəfə, astronomiya və digər elmlərə dair əsərlər yaratmış məşhur alim idi. Onun “Mətlə-ül-ətiqad” (“Ətiqadın mənşəyi”) əsərində Hind, Ərəb, Azərbaycan fəlsəfəsinin təhlili ilə yanaşı antik yunan fəlsəfəsi haqqında da geniş məlumat vardır. “Klassik çağın ən böyük lirik şairləri arasında yer alan Füzuli” (Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971,

səh. 205) sənətini şərtləndirən amillər “yüksək mənəvi keyfiyyətlər, ağıl və idrakın gücü, gözəllik, eşq və ədalətli üsul-idarədir” (Fuad Qasımzadə, Qəm karvanı yaxud zülmətdə nur, Bakı 1968).

“Allahlıqdan aşağı olan bütün təkamül rütbəsinə çatmağa qadir olan insanın tərkibində ağılın feyzindən bütün imkanlar mərkəzləşmişdir”-deyən mütəfəkkir həm də göstərir ki: “Lakin səy göstərilməsə hünər və fəzl örtülü qalar, imkandan gerçəkliyə çevrilə bilməz”. Ataların söylədiyi kimi: “Tanrı insana buyurmuşdur: Səndən hərəkət, Məndən bərəkət”. Mütəfəkkir ümumiyyətlə insanı qorxu, həsəd, kin, riyakarlıq kimi mənfi hisslərdən uzaq, kamilliyə ulaşmış ülvü bir varlıq kimi göstərmək istəmişdir. Mütəfəkkirə görə, xalqı anlayan, onun dərdi və arzusu ilə maraqlanan adil bir hökmdar, ədalətli bir üsul-idarə olsa, ölkə “aşıqlərin ürəyi kimi viran olmaz, cəmiyyət dağılmaz. Kəndli quru torpağa arpa dənəsi səpsə, buğda sünbülləri hasil edər”.

Mütəfəkkir haqq və ədalətin nə vaxtsa qələbə çalacağına inanmış, zalımların bir gün cəzaya düşər olacaqlarını, zülm ilə yaratdıqları səltənətin bir gün ədalətlə məhv olacağını onların yadına salmış və göstərmişdi ki:

“Zəmanə zalımı zalım əlilə məhv edər bil kim,
Düynlü taxtını həmvər edər nəccar sühanı”
(Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, Bakı 2005, səh. 269).

Verdiyi ehsanları “səxavət” adlandıran şahları kəskin tənqid edən şair göstərir ki:

“Zərurət qarşısında verdiyi ehsan səxavətim?
Məgər şah xeyrinə xalqı çalib-çapmazmı əyanı?!”
(Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 266).

Öz əsərlərində zülmə, zalım şahlara qarşı öz nifrətini bildirən, onları canavara bənzədən şair göstərmişdi ki, əgər şah zalım olarsa xalq xoş gün görməz, bələdan xilas olmaz:

“Olarsa şah zalım, xalq xoş gün görməz aləmdə,
Xilas olmaz bələdan bir qoyun, qurd olsa çobanı”
(Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 265).

Mütəfəkkir bütün həyatı boyu kəndlinin əməyinə yüksək qiymət vermiş, xalqın səadətini arzulamış, dövrünün hökmdarlarına məsləhət görmüşdü ki, onların əkdikləri ağacları kəsib özlərinə taxt qurmasınlar, dehqanı məyus etməsinlər, kəndlinin qazancından şərik kimi pay aldıkları üçün onların mallarını qorusunlar (Rəfail Əhmədli, Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi, Bakı 2008, səh. 82). Mütəfəkkir göstərir ki, əgər kəndlinin malları talan olunarsa ən böyük cərimə çəkən hökmdarlar olacaq:

“Onun malı talandıqca cərimə çəkməli sənsən,
Cərimə kim çəkər, indi ki sən etdin bu talanı”
(Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 265).

“Nə lazımdır sənə bir taxt ki, qayıq kimi axsın,
O göz yaşı selində ki, tökər məzlum müjganı”

-deyən şair hökmdarlardan soruşur ki, məzlumların göz yaşlarının selində qayıq kimi üzən taxt-tac sənin nəyinə lazımdır? Mütəfəkkir Sabir də öz sələfinin səsinə səs verərək göstərmişdi ki:

“Məzlumların göz yaşları ümman olacaqmış,
Dəryaları, ümmanları neylərdin İlahi?!”.
Dəryaları, ümmanları neylərdin İlahi?!”.

Füzuli göstərir ki, şahlar, sultanlar var-dövlətin, cah-cəlalın əlvanlığına uyub uşaq kimi aldanırlar. Onlar unudurlar ki, zaman tədricən onların başına torpaq səpir, onların tacına zinət verən ləllərin hər danəsi belə əlvan torpağa qarışır:

“Düşün, hər danəsi bir zərrə əlvan torpaq olmuşdur,
Bu şahlar tacına ziynət verən ləli-Bədəxşanı”
(Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 268).

Zülm və ədalətə də fəlsəfi baxımdan yanaşan mütəfəkkir göstərir ki, Cahanın işi öncə nizamlı idi. Bu nizamı sonradan pozan zülm oldu. Zülmü yox etmək üçün ədalətin dünyanı nizama salmaqdan ötrü gəldiyini göstərən şair belə hesab edir ki, ədalətli insanlar hakimiyyətdə olsalar, cəmiyyətdə qayda-qanun pozulmaz, insanlar bir-birinə kömək edər, ölkə gülzara çevrilər və dövlətin ömrü uzun olar. Bununla da mütəfəkkir həyatın yaxşılaşdırılmasında, zəhmətkeşlərin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində maarifpərvər, ədalətli monarxa ümid edir və belə hesab edirdi ki, mərhəmətli və ədalətli hökmdar öz tələbələrinin rifahı və xoşbəxtliyi naminə tədbirlər görsə, xalq xoşbəxt olar. Şair hökmdarları xeyirxah, ədalətli olmağa, xalqa zülm edənlərə qarşı barışmaz olmağa çağırırdı. (Bax: Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 213, 214).

Mütəfəkkir hökmdarlara məsləhət görür ki, xalqa xeyir versinlər, onlarla xoş rəftar edib xalqın hörmətini qazansınlar:

“Çalış xalqa xeyir ver, xoş sifətlərlə qazan hörmət,
Arı bal vermək ilə əldə etmiş şöhrəti, şanı”
(Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 270).
“Nədən ötrü gərək fəğfur ilə xaqana baş əysin?
Nədən ötrü gərək tərif etsin Keylə Kəsranı?”

-deyən şair xalqa çatdırmaq istəyir ki, əgər yoxsulların idrakı olsa, şah və onun əyanlarının xalqı soyduğunu dərk etsə və düşünsə ki, ona ruzi verən şah, xaqan deyil, Tanrıdır, onda sağ olduğu müddətcə xaqana, şaha baş əyməz, onları tərifləməz.

Şair əsərlərində Azərbaycan, Osmanlı və Türkiyə hökmdarlarından, bəylərindən, paşalarından, valilərindən bəhs etmiş, onları sülhə, ədalətə dəvət etmiş, bu Türk hökmdarları arasında qardaşlıq münasibətləri yaratmağa çalışmışdır. Dövrünün Türk hökmdarlarını mədh etməklə mütəfəkkir onları ədalətli olmağa, zülmü yox etməyə səsləmiş, onların gördükləri xeyirxah işləri, gərəkli tədbirləri yüksək dəyərləndirmiş, bütün bunların xalq üçün məqbul olduğunu göstərmişdi (Bax: Məhəmməd Füzuli,

Əsərləri, IV cild, səh. 56, 58, 98, 99, 101, 102). Osmanlı sultanı Süleyman Qanunini “haqq çırağı, səltənət şamı, ədalət sərvəti, xilafətdə vilayət əhlinin sərdarı, xilafət taxtının dövlətli sultanı, hər dərdin dərmanı, şəriət zirvəsi, din rəvnəqi, mürüvvət mənbəsi, insaf dəryası” adlandıran Füzuli, onu Süleyman Peyğəmbərlə müqayisə etmiş və göstərmişdi ki:

“Haqq iki adil Süleyman hakim etmiş aləmə,
Əvvəli axır qılıb sirri-ədalət aşkar”
(Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 58).

Dövləti ədalətlə idarə edən Sultan Süleyman Qanuniyə mütəfəkkir hətta məsləhət görür ki, o, haqqın, ədalətin olmadığı ölkələri də fəth edib oralarda da ədaləti bərpa etsin:

“Əzimət qıl ki, dövrən müntəzirdir fəth zövqünə,
Rəvan ol kim, zamanə təbii düşmən mühəqqərdir.
Cəzair mülkünü qıl Bəsrə iqliminə mülhəq kim,
Peyapəy fəthi nüsrət neməti-qeyri-mükərrərdir.

....Səbati-mülkünə bürhan yetər keyfiyyəti-ədli,
Ədalət qanda olsa, müstədam olmaq müqərrərdir”
(Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 109-110).

Osmanlı dövlətinə və Osmanlı sultanlarına xüsusi rəğbət bəsləyən Füzuli onların bütün qələbələrinə ürəkdən sevinmiş və öz əsərlərində bu tarixi hadisələri və qələbələri yüksək sənətkarlıqla qələmə almış, Türklərin bütün qələbələrini Tanrı təyinatı hesab etmişdir (Bax: Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 137-139).

Füzuli hətta aşiq-məşuq münasibətlərinin fonunda belə cəmiyyətdəki ictimai-siyasi münasibətləri əks etdirmiş, xalqı düşünən sənətkar “şərəfi-əhli-vücut” adlandırdığı füqəranın tərəfində olduğunu açıqca göstərmişdir:

“Fəqr imiş, fəqr, Füzuli, şərəfi-əhli-vücut,
Özünə eyləmə həmdəm füqəradan qeyri”.

Şair Səfəvi şahları Şah İsmayıl Xətayi, oğlu Təhmasib və Səfəvi dövlətinin İraq hakimi Cəfər Bəyə də hörmətlə yanaşmışdı. Şahlara mədhiyyə yazmağı özünə qadağan edən şair Səfəvilərin Kərbəlanı ələ keçirdikdən sonra əmin-amanlığı bərpa etdiklərindən öz qadağasını pozaraq yenidən onlara mədhiyyələr yazmışdı.

“Əhd qılmışdım ki, tərif etməyəm mən şahları
Əhdimi sındırdı iqdamin sənin, ey xoş xisal.
Hər anda xalığı məxluq səninlə razıdır
Əyildi qarşına təzimə bu fəlak çün nal”

“Onun nəzərləri etdi bu torpağı cənnət,
Onunla oldu Hicazdan İraq daha abadan.
Xalqa çatsın hikmətin feyzilə səhhət neməti,
Lütfün ilə həll olunsun xalq üçün hər müddəa”
(Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 208-211, 216,

223)

Hökmdarlara nəsihət verən şair göstərir ki: “Əgər istəyi can olsa da heç kəsin diləyini rədd etmə. Əgər qətlilə belə bir könül xoş olacaqsansa belə bir ölümə özün razılıq ver” (Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 154).

Təbii hüquqa üstünlük verən, bərabərlik, azadlıq, ədalətlik ideyalarını təbliğ edən Füzuli insanları hər cəhətdən azad, həyatın əziyyət və iztirablarından xilas olmuş görmək istəyirdi. Mütəfəkkir həm də insanları ədalətli qanunlara ciddi əməl etməyə çağırırdı. Şair mütəfəkkirin fikrincə dünyada mövcud olmayanları yaratmaq çətin deyil, çətin olan odur ki, bir ədalətli hökmdar mövcud olmaya:

“Nə mövcud olmasa əshabi-dünyadan, deyil müşkül,
Bu müşküldür ki, mövcud olmaya bir hakimi-adil”
(Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 110).

Ədalət prinsipini hər şeydən üstün tutan mütəfəkkir göstərir ki, ədalətli bir hökmdarın dövründə əkinçinin torpağa əkdüyü hər dəndən bol məhsul hasil olar:

“Zəhi adil ki, dövrənində dehqan tirə torpağa
Buraxsa daneyi-cov, xuseyi-pərvin qılır hasil”
(Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 111).

“Füzuli ədaləti “hikmət sirrinin aynası” adlandırır və göstərir ki, əsl hakim odur ki, verdiyi hökmə mütabiq ola, onun zatında qırıqlıq, əməlində riya olmaya, xalqdan, fəqir-füqəradan xəbərsiz olmaya, niyyəti xeyirxahlıq ola. Belə hakim Tanrının zəhmət əsəridir. O, haraya getsə, oraya zövqü-səfa verər” (Rəfail Əhmədov, göstərilən əsəri, səh. 84-85). Və əksinə, inayəti Haqqdan olmayan ədalətsiz hakim dövlət başçısı olsa, hökmündə xəta edər, məzlumları mərhəmətindən məhrum edib zalımları müdafiə edər:

“Hakim oldur ki, müvafiq ola hökmünə qədər,
Hakim oldur ki, mütabiq ola əmrinə qəza.
Böylə hakim əsəri-rəhmətdir Yəzdanın,
Qanğı iqlimə qədəm bassa verir zövqü səfa.
Bulmayan dövləti-tövfiqi inayət Haqqdan,
Nə rəva kim, qıla icrayi-hökumət dəva.
Qıla məzlumları mərhəmətindən məhrum,
Verə zalımlara öz nəfi üçün istila”
(Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 131, 132).

Hökmdarlara nəsihət verən şair onları füqəranın köməyi ilə ədəb dərsi almağa çağırır, adil hökmdarları isə İlahinin lütfü sayır və belə hökmdarların ədalətindən xeyir görən insanları xeyirli işlər görməyə səsləyir. Ədalətli hökmdarları ölkə üçün, dövlət üçün qənimət hesab edən şair onlara itaət etməyənlərin cəzasını Tanrı verər qənaətinə gəlmişdir:

“Füqəranın köməyi şaha verən dərsi-ədəb
Əhli-dil yoldaşı, məhbubeyi-ərbabi-kamal”

“Belə hökmdarlar ölkə üçün, dövlət üçün qənimətdirlər
Belə hökmdarların yolu ilə gedənlər səadət taparlar”

“Vücudun ölkəyə, ey sərvərim, qənimətdir,
Ki, adil hakim lütfi-İlahi saymışlar
İtaətindən o kəs ki, boyun qaçırdı sənin
Cəza verər ona qəhr ilə Xaliqi-qəhhar”
(Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 202, 234).

Dahi sənətkar elə bir hökmdar istəyir ki, o, yoxsullara, fəqirlərə tükənməz nemətlər bəxş etsin, iltifatı ilə yoxsullar sərvət paltarı geyinsin. Mütəfəkkirə görə: “Şah zülm edərsə, ölkə viran olar, təqva əhlinə zülmü rəva görərsə, Tanrı Özü ona divan tutar. Bir insanın başqa bir insandan yüksəkliyini göstərən şərt Allahı tanımasıdır. Bu yüksəklik dilənçilik və yaxud padşahlıq rütbəsiyəndən asılı deyildir. Məxluqatın yaradılmasında məqsəd Xaliqə ibadət etməkdir. Məxluqun məxluqa ibadət etməsi layiq deyil” (Bax: Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 236; V cild, səh. 26).

Mütəfəkkir əsərlərində xalqı aldadan hökmdarlara bildirir ki:

“Bulmayan dövləti-tövfiqi-inayət Həqdən,
Nə rəva kim, qıla icrayi-hökumət dəvə”
(Məhəmməd Füzuli, Seçilmiş əsərləri, IV cild, Bakı 1961, səh. 8).

Mütəfəkkirin yaradıcılığında “Bəngü Badə” əsəri xüsusi yer tutur. Bu əsərin dərin qatlarında “Türk millətinin qəlbində bir xəncər yarası olan” Səfəvi və Osmanlı kimi dövrün müəzzəm Türk İmperatorluqlarının qarşı-qarşıya gəlməsi öz əksini tapmışdır. Füzuli hər iki hökmdarın- Səfəvi şahı Şah İsmayılın və Osmanlı sultanı Sultan Səlimin təbii obrazlarını, onların məqsədlərini, ordu sistemlərini, diplomatik danışıqlarını, müharibə taktikalarını Bəng və Badə surətlərində ümumiləşdirmiş, bu müharibənin bütün

təfərrüatlarını şərh etmiş, özünün də qeyd etdiyi kimi, kimsəyə tərəfkeşlik etməmiş, real tarixi hadisəni bütün yönləri ilə qələmə almış, məğlub tərəfin vəziyyətini çılpıqlığı ilə, məcazlar vasitəsilə göstərmişdir.

Əsərdə Bəng Şah İsmayılın, Badə isə Sultan Səlimin obrazıdır.

“Çıxdı naghə kəmindən ol ləşkər,
Oldu Bəngin sipahi zirü zəbər.
Aqibət Bəng edib əhanətə ar,
Badənin xidmətindən etdi fərar.
İndi gəzdikdə qorxa-qorxa gəzər,
Badə hər qanda görsə onu əzər.
Özünü mütləq aşkar etməz,
Mey olan yerlərə gəzər etməz”

(Məhəmməd Füzuli, Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı 1988, səh. 253, 254).

Füzulinin dövlət və dövlətçiliklə bağlı fikir və mülahizələrini şərh edən tədqiqatçılar göstərirlər ki: “Füzuli fəlsəfəsində dövlət, dövlətçilik, yerli idarəçilik məsələləri xüsusi yer tutur. Bu fəlsəfi görüşlərində mütəfəkkir belə hesab edir ki, o, öz müasirləri olan şahlara, sultanlara, yerli əmir və paşalara nəsihət edib onları ədalətə dəvət etsə, onlar xalqla yaxşı rəftar edərdi və şairin onlara aid etdiyi sifət və xüsusiyyətləri doğrultmağa çalışarlardı ki, bu da ölkənin və dövlətin ədalətlə idarə olunması üçün faydalı olardı. Mütəfəkkir şair nədən danışarsa danışsın, onu sonda dövlət və dövlətçiliklə əlaqələndirir, əsərlərində hərisliyə, xalq malını yeyənlərə qarşı açıq etirazını bildirir” (Bax: Rəfail Əhmədli, göstərilən əsəri, səh. 81-82):

“O kəs ki, arzular xalqın malından hər saat, hər gün
Bəzəkli süfrədə olsun kababı, həm də büryanı,
Onun qəlbi yanarmı zülmədən büryan olan qəlbə,
O rəhm eylərmə görsə xalq udur qəmdən cigər qanı”
(Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 264-265).

Mütəfəkkirin “Rindu-Zahid” əsəri sosial və etik-əxlaqi məsələlərə həsr edilmiş təsəvvüfi bir əsərdir. Bu əsərdə müəllif ata ilə oğlu, Zahidlə Rindu qarşılaşdırmış və Zahidin dilindən söyləmişdir ki: “Allah Kamil, adil və tədbirli bir hakimdir. O, hər iş üçün bir yer təyin edib və hər kəs üçün də bir iş buyurubdur. İnsan istər-istəməz zəhmətin zəhərini dadmalı və riyazət yükünü çəkməlidir. Kim ki, qüssədən fərəh, əziyyətdən rahatlıq duymursa, onun rahatlığı əziyyətə, şadlığı da qüssəyə çevrilər”:

“Hər kim qüssədən fərəh, əziyyətdən rahatlıq duymursa,
Onun rahatlığı əziyyətə, şadlığı qüssəyə çevrilər”.

Zahidin söylədiyi bu fikirlərə şair Rindin dili ilə bu cavabı verir: “Ey Zahid, hər kəs dünya ləzzətini görməsə, ondan əl çəkməyi asandır. Məhrumiyyətin adını “himmət” qoyub sərvəti olmadığından yoxsulluğu bəyənmək hünər deyil. Hünər dünyanı əldə etmək və tərk etməkdədir, nəinki onu tənbəllikdən axtarmamaqda”:

Kimə ki, dünyanı ələ gətirmək çətindir,
Çarəsiz olaraq fəna və yoxsulluq yoluna üz çevirər.
Belə adamın tərifini hökm divanında nə cür yazmaq olar?
Dünyanı onu tərk edib, yoxsa o dünyanı tərk edib?
(Füzuli, Əsərləri, V cild, səh. 35, 36).

Mütəfəkkirə görə: “Nemətin çoxluğu Allahın inayətinə dəlalət edir və zindəganlığın çətinliyi təhqir əlamətidir. Ola bilməz ki, Allah cahili inayət silsiləsinə alıb alimi gözdən salsın. Cahilin nemətdə olması, alimin çətinlikdə yaşaması qəzəb və mehribanlıqdan deyil, bəlkə də onda Allah hikmətinin sirləri var. Hərçənd ki, məmləkətin işləri cahillərin əlindədir, alimin tədbirlə öz güziranını əldə etməsi ondan daha asandır. Əgər dünya işlərinin əsasları ağıllıların əlində olsa, onda cahil adamlar istedadın olmaması üzündən onu çətinliklə qəbul edər. Bu hikmət Allah mərhəmətinin ümumiliyinə dəlildir və bu da alimlərin təsəllisinə

səbəbdır ki, Allahın nemətindən hamı istifadə edir, hər kəs Onun salmış olduğu süfrədən öz ruzisini yeyir:

Dünya dövlətinin daima nadanlara çatması
Ölkənin nizam və intizamı üçün bir hikmətdir.
Alim öz ağılı ilə cahilə yaxınlaşa bilər,
Amma cahilin alimə yaxınlaşması zəhmətlidir”
(Füzuli, Əsərləri, V cild, səh. 30).

Hökmdar yanında dövlət qulluğunda çalışanların məziyyətlərindən bəhs edən şair göstərir ki: “Padşahların xidmətçiləri həmişə məhzun və sultanlara yaxın olanlar daima məğbundurlar. Əgər şahın yanında hörmətləri varsa, ədəb qayda-qanunlarını yerinə yetirməkdə əzab çəkirlər, əgər hörmətləri yoxdursa, qəzəbdən qorxurlar. Bu sənətə rəğbət bəsləməyi dünyapərəst adamlarda axtar. Bu nəsihəti ürfan rütbəsi axtaranlara demə” (Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 26).

Füzulinin “Şikayətnamə” əsəri məktub xarakterli olsa da bu əsərdə mütəfəkkir rüşvətxor dövlət məmurlarına, insan şəxsiyyətini təhqir edənlərə öz dərin nifrətini bildirmiş, atalar sözünə çevrilmiş məşhur:

“Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar”-deyimi dillərdə əzbər olmuşdur.

Dahi sənətkar bir qitəsində də göstərir ki, hökmdarlar rüşvət verib ölkələr fəth etmək üçün ordu toplayır və yüz fitnə-fəsad təhriki ilə bir ölkə alırlar, ancaq unudurlar ki:

“Göstərən saətdə dövrani-fələk bir inqilab,
Həm özü fani olur, həm ləşkəri, həm kişvəri”
(Füzuli, Əsərləri, I cild, səh. 360).

Dünyada hər şeydən qiymətli İnsanı hesab edən, insanda da ən şərəfli gövhərin “söz” olduğunu göstərən şair: “Mən elə ki, əşyanın keyfiyyətini təhqiq üçün fərasət gözümü açdım, hikmət əsərlərinin tamaşası çölünə təfəkkür qədəmi qoydum, aləm sədəfində İnsandan qiymətli bir gövhər görmədim və İnsan

gövhərində isə Sözdən şərəfli gövhər tapmadım...Çünki Söz insanlığın həqiqətindədir”-deyir (Füzuli, Əsərləri, IV cild, səh. 16-17).

Füzuli ədəbiyyat tarixində misilsiz bir lirik şair kimi tanınsa da o, ictimai-siyasi həyatla dərinlən maraqlanmış, dövrün ideologiyasını əks etdirən xüsusi fəlsəfi məzmun daşıyan qiymətli əsərlər yaratmışdır ki, bu əsərlərdən biri də “Mətləül-etiqađ”dır. Bu əsər sırf fəlsəfi əsər olub mühüm fəlsəfi məsələlərin şərhinə həsr edilmişdir. Mütəfəkkir bu əsərdə qədim yunan filosofları və orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin ideyalarını müqayisəli şəkildə şərh etmiş, öz fəlsəfi fikirlərini də açıqlamışdır. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki: “Mütəfəkkirə dünya şöhrətini poetik əsərləri qazandırsa da fəlsəfəyə və fəlsəfə tarixinə, ümumiyyətlə, ideologiyaya həsr olunmuş traktatları Füzulinin dünyagörüşünü, ideya istiqamətini, bütünlükdə yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Füzuli dini təlimlərin bu və ya digər məsələdə mövqeyini göstərərəkən sofistlər, naturalistlər, dəhriilər, sabiilər, sufiilər, işraqilər, mötəzililər, əşərilər və qeyriləri haqqında söz açmış, müxtəlif problemlərin şərhinə ilə əlaqədar olaraq Qərb filosoflarından Fales, Anaksaqor, Empedokl, Demokrit, Heraklit, Pifaqor, Sokrat, Platon, Aristotel, Prokl, Femisti və başqaları, Şərq filosoflarından Fərabə, Nəzzam, İbn Sina, Nəsrəddin Tusi və başqalarının fikirlərinə əsaslanmış, öz fəlsəfi müddəalarını irəli sürmüşdür” (Bax: Zakir Məmmədov, Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı 1994, səh. 283; Rəfail Əhmədli, göstərilən əsəri, səh. 81).

Türkcə və farsca “Divan” yaradan, “Leyli və Məcnun”, “Hədiqətüs-süəda” kimi cəhanşümul əsərlər yazan Füzuli Türkcə dünyasına həm də “şeyirlə tarix söyləməkdə ün salmış”, əsərlərini Təbriz şivəsində yazan Fəzli kimi bir övlad bəxş etmişdir.

Ruhu şad olsun! Amin.

Məxdumqulu Fəraqi

3.8. Böyük türkmən şairi Məxdumqulu Fəraqi

Məxdumqulu Dövlətməmməd Azadi oğlu Fəraqi türk dünyasının XVIII əsrdə bəşəriyyətə bəxş etdiyi böyük ədəbi şəxsiyyətlərindən biridir. 1733-cü ildə Türkmənistanın Ətrək vilayətinin Hacıqovşan obasında (bəzi mənbələrdə Qızılbayır-indiki Şarlavuk) türkmən ədəbiyyatının klassiklərindən olan Dövlətməmməd Azadinin (1700-1760) ailəsində dünyaya gələn Məxdumqulu ilk təhsilini atasından almış, daha sonra Qızılayaq kəndindəki «İdris Baba» adlı məktəbdə oxumuş, burada təhsilini başa vurduqdan sonra Buxaradakı məşhur «Kökəltəş» mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. Burada o, Quran və dini elmlərlə yanaşı, həndəsə, hesab, nücum, tarix, coğrafiya və digər fənləri öyrənmiş, ədəbiyyat və dilə xüsusi maraq göstərərək şərq klassiklərini dərinlən öyrənmiş, Xacə Əhməd Yəsəvi, Nizami, Xəyyam, Nəsimi, Hacı Bektaş Vəli, Yunus Əmrə, Nəvayi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Hafiz, Cami kimi mütəfəkkirlərin yaradıcılıqlarından bəhrələnmiş, ana dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərini də mükəmməl şəkildə mənimsəmişdi. Bütün bunlar onun bir şair və aşiq kimi formalaşmasında xüsusi rol oynamışdı.

Məxdumqulu Buxarada «Nəqşibəndi» təriqətinə ciddi maraq göstərmiş, bu təriqətin yaradıcısı məşhur Şeyx Bəhaəddin Nəqşibəndinin «Dilin yar ilən, əlin kar ilən olsun» deyimini öz həyatı və sənətinin əsası kimi qəbul etmişdir. «Kökəltəş» mədrəsəsini bitirdikdən sonra o dövrdə Orta Asiyada ən nüfuzlu təhsil ocaqlarından olan «Şirqazi» mədrəsəsinə daxil olmuşdu. Elmə, təhsilə, mədəniyyətə xüsusi önəm verən Xivə xanı Şirqazinin (1715-1728) əmri ilə qurulan bu mədrəsə öz dövrünün universiteti sayılmışdı. Bu universitetdə o, Farabinin, İbn Sinanın, Əl-Xarəzminin, Mənsur Həllacın, Qəzzalının, Zəməxşərinin, Nəsiminin və digər böyük alimlərin elmi-fəlsəfi irsi ilə tanış olmuşdu. Bu mədrəsəni bitirdikdən sonra öz doğma yurduna dönən Məxdumqulu ilk gənclik dövründən sevdiyi Mənli adlı qıza

qovuşmamış, bu eşq onun ilham qaynağı olmuş, ona bir çox şeir həsr etmişdi.

Məxdumqulunun şəxsi həyatı faciələrlə keçmiş, bacısı Xanmənli, kiçik qardaşı Canəsən və onun arvadı Bayram eyni gündə ölmüş, böyük qardaşı Abdulla ata yurdunu tərk etmiş, bu ağır kədər 21 yaşlı şairi dərin kədərə qərq etmişdi. Bütün bunlar azmış kimi iki kiçik yaşlı övladım da itirmişdi.

Milli türk psixologiyasına və təfəkkürünə, folkloruna yiyələnən şair gənc yaşlanndan səyahətə çıxaraq bütün Orta Asiyanı, Hindistanın böyük bir qismini gəzib dolaşmış, şərlərində bir çox ölkə, vilayət, şəhər, kənd haqqında məlumatlar vermişdi. Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, şairin əsərlərində işlədilən real coğrafi adların, dini məntəqələrin, tarixi şəxslərin sayı 258-dir.

Şairin sonrakı həyatı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar şairin 1783-cü ildə, bəziləri 1793-cü ildə, bəziləri isə 1798-ci ildə vəfat etdiyini qeyd etmişlər.

XI əsrdə oğuzlann qərbə doğru hərəkət edərkən geridə buraxdığı oğuz boylanndan təşəkkül tapan türkmənlərin yazılı ədəbiyyatı Məxdumqulu Fəraqinin adı ilə bağlıdır. Dövrünün ziyalı və düşüncəli bir şəxsiyyəti olan böyük türkmən şairi Məxdumqulu şeirlərini türkmən türkcəsində yazmışdı. Məxdumqulu yaradıcılığa baxşı (aşıq) kimi başlamış, qoşma, gəraylı ilə yanaşı, klassik şeir formasında - qəzəl, qəsidə və məsnəvi formasında da şeirlər yazmışdır. Ümumtürk xalq ədəbiyyatını dərindən mənimsəyən şair «haqq aşığı» səviyyəsinə yüksəlmişdi. Məxdumqulu türk dünyasında yeganə aşıqdır ki, həyatında 9 dəfə «badə» içmişdi. Müqəddəslər əlindən «badə içməsi» şairin şeirlərində öz əksini tapmışdır. Müəllifin «Oyan dedilən», «Uçdum yaranlar», «Bizə san», «Seyran içində», «Divana gəldi» kimi şeirlərində badə içənlərin dini və mənəvi böyüklüyü, övliyalıqları öz əksini tapsa da, bircə dəfə də olsun «buta» verilməmiş, sevgilisi ona göstərilməmişdi.

Məxdumqulunun yaradıcılığının əsasını məhəbbət lirikası təşkil edir. Öz dövrünün yetkin ərən və irfan sahibi olan şairin yaradıcılığında türkmən birliyinə səsləyən xeyli sayda şeirləri vardır. Öz doğma xalqına qınılmaz tellərlə bağlı olan sənətkar xalq

ruhunun tərcümanı kimi onun arzu və istəklərini, yaşayış tərzini, əlvan və parlaq boyalarla əks etdirmişdi.

Bəllidir ki, türkmənlər bir neçə böyük və kiçik boydan - Təkə, Yomut, Göylən, Yazır, Salır, Əlili və s. kimi boylardan meydana gəlmişdir. Ölkədə baş verən siyasi hadisələr, türkmənlərin pərakəndəliyi və bir-biri ilə çəkişmələri, rusların Orta Asiyaya ilk hərbi yürüşləri, türkmən ellərinə arasıkəsilməz basqınlar vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Ruslar XVIII əsrdən başlayaraq Türküstan yolu ilə Hindistana çıxmaq istəyirdilər. Türkmənlər öz birliklərini qorumaq üçün vahid bir təşkilata malik deyildilər. Çox vaxt boylar bir-biri ilə savaşırdılar.

Onlar yalnız müştərək xalq ədəbiyyatının təsiri altında olarkən özlərinin bir tək qövəm olduqlarını anlayırdılar. Onları birləşdirməyə səsləyən sevdikləri Məxdumqulu milli bir şair idi. (Seçmələr bizindir - A.M. Bax: prof. Dr. Laszlo Rason)d, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh.273).

Xalqın düşüncə vəziyyəti ürək ağrısı ilə müşahidə edən Məxdumqulu türkmənləri vahid siyasi bayraq altında birləşdirmək üçün onlar arasında mənəvi birlik yaratmağa çalışmış, bununla bağlı bir çox şeir yazmışdır.

Müəllifin bu şeirlərinin bir qismi türkmənlərə ortaq milli şüur aşılarmış, bir qismi adlı-sanlı türkmən xanların, bəylərinin, sərkərdə və döyüşçülərinin qəhrəmanlığından söhbət açmış, bir qismi isə doğma vətənin gözəlliklərindən bəhs etmişdir.

Bu şeirlərində şair türkmən boylarının bir-biri ilə qardaş olduğunu, onların vahid bir məqsədə qulluq etdiklərini şeirlərində əks etdirərək göstərmişdi ki:

«Türkmənlər bağlasa bir yerə beli,
Qurudar Qülzümü, dəryayi-Nili,
Təkə, yomut, göylən, yazır, əlili,
Bir dövlətə qulluq etsək beşimiz.

Bir olub könüllər, ürəklər, başlar,
Yığılsa, əriyər torpaqlar, daşlar,
Bişib bir süfrədə yeyilsə aşılar,

Çiçəklənər ol iqbali türkmənin

Könül havalanar ata çıxanda,
Dağlar lala dönər qıya baxanda,
Bal gətirər, coşub dərya axanda,
Bənd saxlamaz, gəlsə seli türkmənin.

... Tirələr, qardaşlar, uruğ yandır,
Iqballar tərs gəlməz, haqqın nurudur,
Mərdlər ata minsə, savaş sarıdır,
Qəsbkara yürür yolu türkmənin»

(Məxdumqulu Fəraqi, seçilmiş əsərləri, Bakı 2010, səh.33,29)

Şairin vətən sevgisi və qəhrəmanlıqla bağlı şeirlərinin demək olar ki, hamısı öz dövrünün tarixi hadisələri ilə bağlıdır. Ölkəsini abad hala gətirməyə, türkmən boylannın bir-biri ilə birləşib düşməne qarşı birgə mübarizə aparmalannı arzulayan şair, şeirləri ilə türkmənlərin millət və vətən sevgisini gücləndirmişdi. Vətənin və millətin birliyi üçün öz sazı, sözü ilə mübarizə aparan şair şeirlərində hər bir türkməni yurd, el və din uğrunda vuruşmağa çağırmış, vətən və millət yolunda öz canından keçməyə səsləmişdi:

«İgid odur yurd üstündə,
Canın verə din üstündə,
Qoç igidlər, el üstündə Namus ilən ar gərəkdir»

(Məxdumqulu Fəraqi, seçilmiş əsərləri, Bakı 2010, səh. 164).

Türkmənlərin «Göylən» boyunun «Gərgəz» tirəsinə mənsub olan Məxdumqulu türkmənlərin el qeyrəti çəkən Çovdar xan, Dövlətəli kimi siyasi xadimlərinə, Əhməd xan, Ataniyaz xan kimi rəhbərlərinə həsr etdiyi şeirlərində də milli birlik məsələsini ön plana çıxarmışdır. Məxdumqulu bir türkmən sənətkan olmaqla həm də geniş anlamda ümumtürk ədəbiyyatının çox görkəmli

nümayəndəsi, eləcə də dünya ədəbiyyatının məşhur simalarından biri olmuşdur.

Məxdumqulunun ictimai məzmunlu şeirlərinin əsasını haqsızlığa, zülmə və ədalətsizliyə qarşı etirazı təşkil edir. Qnun fəlsəfi şeirlərində şair müdrik bir filosof, dərin bilikli alim, təcrübəli müəllim kimi özünü göstərir. Şairin fikrincə dünya hiyləgər bir «qan», insanoğlu isə yüz təlaşla xəyallar ardınca qoşan bir zavallıdır. Şair insanoğluna aşılamaq istəyir ki, insan yuxu kimi gəlib keçən ömrünü boşuna yaşamamalıdır.

Fəraqi yaradıcılığında əsas mövzulardan biri də dindir. O, sözün həqiqi anlamında bir mömin olmaqla bərabər, həm də zəngin dini biliklərə sahib olan bir alimdir. Onun dini şeirləri mövzu baxımından daha ətraflı, daha zəngin və dərinidir. O dini şeirlərinin bir çoxunu Allaha və Məhəmməd Peyğəmbərə (s) həsr etmişdi. Şair şeirlərində Məhəmməd Peyğəmbərin (s) əshabələri, dörd xəlifə (Əbübəkr, Ömər, Osman, Əli), xüsusilə Əli, onun qılıncı və atını tərənnüm etmiş, İmam Əlinin həyatından bəzi məqamları ustalıqla nəzmə çəkmiş, poetik dillə şərh etmişdi. Onun dini biliklərinin genişliyi şeirlərində açıq şəkildə görünür. Şair «Yaşıl zümrüd» adlı şeirində göyün yeddi qatını təsvir etmiş və hər bir qatın adını poetik dillə göstərmişdir.

Şair «Onda var» adlı şeirində yerin də yeddi qatı olduğunu təsvir etmiş və göstərmişdi ki, yerin birinci qatının adı rəmka, ikincinin adı hülə, üçüncünün adı arxay-afaq, dördüncünün adı hürpa, beşincinin adı səlmən, altıncının adı siccın, yeddiinci qatının adı isə qəribədir.

Umumiyyətlə, türkmən ədəbiyyatında Məxdumquludan nə əvvəl, nə də sonra bu səviyyədə dini şeirlər yazan başqa bir şair olmamışdır. Özünəqədərki şairlər əsərlərini Cığatay türkcəsində yazdığı halda, Məxdumqulu bütün şeirlərini türkməncə yazmışdı.

Məxdumqulu özündən sonra yazıb yaradan Seydi, Zəlili, Mollapərəs və Talibi kimi türkmən, Bərdak, Acmiyaz, Günxoca, Ötəş kimi XIX əsr Qaraqalpak şairlərinə də təsir göstərmiş, onun şeirləri türkmənlərlə yanaşı, qaraqalpaqlar arasında da geniş yayılmış, toy-düyünlərdə çalınıb oxunmuşdu.

Məxdumqulu Fəraqi türkmənlər üçün o qədər böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar hər hansı bir şeyi daha dolğun şəkildə ifadə etmək üçün ondan bir şeir parçasını misal gətirirlər.

Məxdumqulu Fəraqinin yaradıcılığı dünyanın bir çox tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmış, şairin irsinə yüksək qiymət verilmişdi. Məxdumqulu daima türk dünyasının sevilən şairlərindən biri olaraq qalacaq. Onun seçilmiş əsərlərini Azərbaycan alimi Ramiz Əskər Azərbaycan türkcəsində çap etdirmişdi.

Ruhu şad olsun !

Namiq Kamal

3.9. Türk dünyasının ilk Vətən və hürriyyət şairi Namiq Kamal

Osmanlı İmperatorluğu tərkibində olan Serb, Yunan və digər xristianların millətçilik düşüncələrini Avropa dövlətlərinin və Rusiyanın öz xeyirlərinə körükləmələri, Misir valisi Mehmet Əli Paşanın üsyanı və bu kimi digər hadisələr Osmanlı dövlətini müşkül duruma düşürmüş, sonda Serbiyaya müəyyən imtiyazlar verilmiş, Morada müstəqil bir Yunan dövləti qurulmuş, Rusiya “Bükreş anlaşması” ilə Bessarabiyanı, “Ədirnə anlaşması” ilə doğu Qara dəniz sahillərində Poti və Anapanı ələ keçirmiş, Fransa Əlcəzairi zəbt etmiş, Misirin idarəçiliyi bəzi şərtlərlə xarici qüvvələrin səyi ilə Mehmet Əli Paşaya buraxılmışdı. Belə bir vəziyyətdə 1 iyul 1839-cu ildə irəli görüşlü Sultan II Mahmudun 16 yaşlı oğlu Əbdülməcid taxta çıxmış, onun Xarici İşlər Naziri Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən Gülxanə Meydanında “Tənzimat” fərmanı elan olunmuş, Qərbləşmə yolunda ilk böyük və ciddi addım atılmışdı. Bundan istifadə edən bütün xristian dünyası, o cümlədən də Rusiya, Fransa, İngiltərə və Avstrya öz çıxarlarına görə bəzən ayrı-ayrı, bəzən də birlikdə bu fərmanda vəd edilən islahatları bəhanə edərək dövlətin iç və dış siyasətini kontrol etməkdə özlərini yetkili və görəvli sanmış, bununla da İmperatorluğun dağılıb parçalanmasını sürətləndirmişdilər. Belə bir vəziyyətdə milli üsyanların baş qaldırması, asilərə qarşı imtiyaz və muxtariyyətlərin verilməsi və digər səbəblər qarşılıqlı olaraq Türklərin milli şüur və milli dövlət fikirlərini qüvvətləndirmiş və Türkçülük hərəkətlərinin yaranmasına zəmin yaratmışdı. Bu hərəkətin ilk öncülləri Əli Suavi, Mustafa Cəlaləddin Paşa, Əhməd Vəfik Paşa, Ziya Paşa, Mustafa Fazil Paşa olmuşlar ki, sonradan haqqında bəhs edəcəyimiz Namiq Kamal da bunlara qoşulmuşdur.

Sultan Əbdüləzizin getdikcə artan təzyiqi nəticəsində Türk ziyalıları bir araya gələrək “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti” yaradaraq rejimə qarşı müxalifətdə dayandılar. İlk üzvləri arasında Namiq Kamalın da bulunduğu 1865-ci ildə yaradılan gizli təşkilat olan “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti” dövlət quruluşunun Parlamente

dayalı “Konstitusiyalı Monarxiya” şəklində olmasına çalışmış və nəhayət digər dövlət yetkililəri ilə əlaqə yaradaraq 30 may 1876-cı ildə sultan Əbdüləzizi devirərək yerinə V Muradı taxta çıxarmaqla bu istəklərinə nail olmağa çalışmışdılar. Nəhayət onlar üç ay sonra xəstəliyi səbəbi ilə V Muradı da taxtdan endirmiş və “Qanuni-əəsi”ni (Konstitusiyanı) elan edəcəyinə söz verən II Əbdülhəmid Sultan elan etmişdilər.

1873-cü ildən Maqosda sürgündə bulunan Namiq Kamal 1876-cı ildə İstanbulla dönərək Midhət, Rüşdü və Hüseyn Avni Paşanın 1831-ci il tarixli Belçika Anayasası əsasında tərtib edilən “Qanuni-əəsi”ni 1876-cı ilin dekabr ayında tamamlamış və 23 dekabr 1876-cı ildə böyük mərasimlə onun elanına nail olmuşdular. Beləliklə Şərqdə ilk dəfə olaraq “Konstitusiyalı Monarxiya”nın əsası qoyulmuşdu. İlk Osmanlı Parlamenti 25 nəfər təyinatla 130 nəfər də seçimlə formalaşmışdı. 19 mart 1877-ci ildə Dolmabaxça sarayında Sultan II Əbdülhəmidin nitqi ilə açılan Osmanlı Parlamentinin ömrü cəmi 332 gün olmuşdu. 14 fevral 1878-ci ildə Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən ləğv edilən Osmanlı Parlamenti deputatlarının təcrübəsizliyi və çoxunun təhsil yetərsizliyinə baxmayaraq qısa müddətdə mühüm qərarlar qəbul etmiş, xalqın dərdləri və dövlət idarələrindəki özbaşnalıqlar layiqi ilə dilə gətirilmişdi. Anayasanın 113-cü maddəsinə istinad edərək Sultan II Əbdülhəmid dövlətin əmniyyəti baxımından təhlükəli hesab etdiyi şəxsləri, o cümlədən də Namiq Kamalı öncə həbs etmiş, sonra isə Midilliyə sürgünə göndərmişdi.

Həyatının xeyli hissəsini sürgünlərdə keçirən, əsl adı Mehmet Kamal olan Namiq Kamal 21 dekabr 1840-cı ildə Tekirdağda anadan olmuşdur. 8 yaşında ikən anasını itirən Mehmet Kamal 17 yaşına qədər ana babası Əbdüllətif Paşanın himayəsində olmuş, İstanbulda üç ay Bəyazid, səkkiz ay Validə Rüşdiyələrində oxumuş, Afyonqarahisarda Müftü Hacı Vahid Əfəndidən fars dilini, Qarsda yaşlı bir şeyxdən təsəvvüf fəlsəfəsi və ədəbiyyatını öyrənmişdi. Dörd il Sofyada olduğu müddətdə ilk ciddi şeirini yazmış, 16 yaşında ikən Niş qazisi Mustafa Rəqib Əfəndinin qızı Nəsimə Xanımla evlənmişdi. 1858-ci ildə ana nənəsini, 1859-cu ildə də ana babasını itirən Namiq Kamal İstanbulda atasının

mülkündə yaşamış, dövrün alimlərindən təfsir, hədis, fiqh elmlərini, təsəvvüf, ərəb və fars dillərini öyrənmişdi. 19 yaşında ikən ilk işə başlayan Namiq Kamal 1860-cı ildə Ziya Paşa ilə tanış olmuş, 1861-ci ildə “Əncüməni-Şüəra”ya daxil olmuş, Leskofcalı Qalib Əfəndidən dövlət işlərini və siyasətin incəliklərini öyrənmişdi. 1862-ci ildə Şinasi ilə tanış olan Namiq Kamal “Təsviri-Əfkar” qəzetində mühərrir olmuş və “Zəncir” adlı ilk hekayəsini bu qəzetdə nəşr etdirmişdir. Namiq Kamal Şinasinin təsiri ilə o günə qədər bağlı qaldığı klassik şeirdən ayrılaraq siyasi və ictimai məzmunlu əsərlər yazmağa başlamış, “Tərcümə Odası”nda Mehmet Mənsur Əfəndinin yardımı ilə öyrəndiyi fransız dili sayəsində Monteskünün əsərlərini oxuyan Namiq Kamal onun bir əsərini tərcümə edərək “Mirat” qəzetində çap etdirmişdi. Şinasinin 1864-cü ildə Parisə getməsi ilə “Təsviri-Əfkar” qəzetini tək başına çaxarmağa başlayan Namiq Kamal, həm də heç bir maddi qarşılıq almadan “Cəmiyyəti-Tədrisiyyəyi-İslamiyə”də fəxri dərslər demiş, yaxın arkadaşı Rəfiq Bəyin xoleradan vəfat etməsi ilə onun nəşr etdirdiyi “Tərcümani-Əhval” qəzetində yazılar dərc etdirmişdi. “Təsviri-Əfkar” qəzetində çap etdirdiyi məqalələrində Türk dili və ədəbiyyatının müxtəlif məsələlərini toplu halda ələ alan və dəyərləndirən Namiq Kamal diqqətləri özünə cəlb etmiş, xüsusilə Avropa və Rusiyanın “Şərq Məsələsi”ni gündəmə gətirmələri ilə bu mövzuya dair yazıları ilə böyük əks-səda yaratmışdı.

Namiq Kamalı İstanbuldan uzaqlaşdırmaq məqsədilə 1867-ci ildə Ərzurum Valiliyinə müavin təyin edilməsinə baxmayaraq o, Ziya Paşa ilə birlikdə Misir prensi Mustafa Fazil Paşanın dəvəti ilə Parisə gəlmiş, lakin Sultan Əbdüləzizin Paris sərgisini ziyarəti səbəbi ilə Fransa hökuməti onların burada qalmasını sakıncalı saymış, ona görə də onlar bir ay Parisdə qaldıqdan sonra Londona keçmişdilər. Burada Mustafa Fazil Paşanın yardımı ilə Əli Suavi Əfəndinin idarəsində 1867-ci ilin 31 avqustunda “Müxbir” qəzetinin nəşrinə başlamış, lakin Əli Suavinin qəzeti Yeni Osmanlıların prinsiplərindən ayrıldığı üçün ondan ayrılmış, yenə də Mustafa Fazil Paşanın razılığı və maddi dəstəyi ilə Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti adına Namiq Kamal Londonda “Hürriyyət”

qəzetini nəşr etməyə başlamışdı. İlk sayı 29 iyun 1868-ci ildə çıxan bu qəzetdə Namiq Kamal Osmanlı Hökuməti ilə açıqdan-açığa çox şiddətli bir mücadiləyə başlamış, yazılarında məmləkətdə Məşrutyyətin qurulması, dövlət idarəçiliyindəki haqsızlıqların aradan qaldırılmasını irəli sürmüşdü. Ziya Paşanın İsmayıl Paşanın tərəfini tutduğu üçün 6 sentyabr 1969-cu ildə “Hürriyyət” qəzetindən ayrılmış, Daxili İşlər Naziri Hüsnü Paşanın dəvəti ilə 24 noyabr 1870-ci ildə İstanbula dönmüş, Sədrəzəm Əli Paşanın ölümünə qədər heç bir yazı yazmamış, onun 7 sentyabr 1871-ci ildə vəfatından sonra yerinə keçən Mahmud Nədim Paşanın ümumi əhvindən yararlanaraq vətənə dönməyə Yeni Osmanlılardan Nuri, Rəşad və Əbuziya Tofiq Bəylərlə birlikdə “İstiqlal” adlı qəzet çıxarmağı istəsə də icazə verilməmiş, ona görə də yumoristik qəzet olan “İbrət”i kiralayaraq çıxarmağa başlamışdı. Namiq Kamal ən dəyərli məqalələrini məhz “İbrət”də nəşr etmişdir. Sədrəzəm Mahmud Nədim Paşa Namiq Kamal başda olmaqla “İbrət” qəzeti mənsublarını İstanbuldan uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə onu Qelibolu rəisliyinə təyin etmiş, oradan da “İbrət”ə davamlı yazılar göndərmiş, həmçinin Əbuziya Tofiq Bəyin çıxarmağa başladığı “Hədiqə” qəzetində də məqalələr çap etdirmişdi. Namiq Kamal burada məşhur əsəri olan “Vətən yaxud Silistrə” pyesini yazmağa başlamış, 11 yanvar 1873-cü ildə vəzifəsindən azad edildikdən sonra İstanbula dönmüş, yenidən “İbrət” qəzetinin başına keçərək şiddətli bir üslubla hökuməti tənqid etdiyindən qəzet yenidən qapadılmış, o da boş durmayaraq “Vətən yaxud Silistrə” pyesini tamamlamış, Gədikpaşa Teatrında səhnəyə qoymuş, adı sonradan “Gülñihal”a çevrilən “Razi-dil” adlı ikinci pyesini yazmağa başlamış və “İbrət”in qapanma müddəti bitdiyindən yenidən onu nəşr etməyə başlamışdı.

İlk dəfə 1 aprel 1873-cü ildə Gədikpaşa Teatrında oynanılan “Vətən yaxud Silistrə” pyesi xalqı coşdurmuş, küçələrə tökülən xalqın böyük həyəcanla “Yaşasın Vətən! Yaşasın Kamal!” nidaları İstanbul səmalarına yayıldığından hökumət təlaşa düşmüş, “İbrət” qəzetini yenidən qapadaraq 6 aprel 1873-cü ildə Namiq Kamalı, Əbuziya Tofiqi, Nuri Bəyi, İsmayıl Haqqı Bəyi və Əhməd Midhət Əfəndini həbs etmişdilər. Namiq Kamal bu dəfə Maqosa

sürgün edilmişdi. Maqosda qəzetçilik fəaliyyətini ədəbi fəaliyyətlə əvəz edən Namiq Kamal burada “Gülñihal” pyesini tamamlamış, “Akif Bəy”, “Zavallı Çocuq”, “Qara Bəla” əsərlərini yazmış, məşhur dram əsəri olan “Cəlaləddin Xarəzmşah” əsərini yazmağa başlamışdı. Namiq Kamal həmçinin Maqosda olduğu üç il iki ay müddətində “Silistrə mühasirəsi”, “Novruz Bəyin tərcümeyi-halı”, “Röya”, “İntibah”, “Kaniyə”, “Təhribi-Xərabat”, “Təqibi-Xərabat”, “İrfan Paşaya məktub”, “İslam tarixi” və s. kimi əsərlərini qələmə almış, İstanbuldakı dostları və yaxınları ilə davamlı məktublaşmışdı. 30 may 1876-cı il ümumi əhvdən yararlanan Namiq Kamal 19 iyun 1876-cı ildə yenidən İstanbula dönmüş, Sultan V Muradın yerinə Sultan olan II Əbdülhəmid onu “Dövlət Şurası” üzvlüyünə gətirmişdi. Midhət Paşanın rəhbərliyində qurulmuş Anayasa komissiyasına Ziya Paşa ilə birlikdə üzv seçilən Namiq Kamal 23 dekabr 1876-cı ildə Anayasanın qəbuluna və Sultan tərəfindən elanına nail olmuşdular. Bununla əlaqədar olaraq Midhət Paşanın binası qarşısında toplanan xalqın “Yaşasın Midhət Paşa!” deyə bağırımları və küçələrdə dolaşaraq Namiq Kamalın vətənlə bağlı şeirlərini oxumaları sultanı tədirgin etmiş və səlahiyyətlərindən istifadə edərək öncə Süleyman Paşanı İstanbuldan uzaqlaşdırmış, Ziya Paşanı Suriya Valiliyinə təyin edərək İstanbuldan kənarlaşdırmış, Namiq Kamalı isə həbs etdirmişdi. Beş aylıq həbsdən sonra heç bir suç işləmədiyi qərara alınmış, sultanın iradəsi ilə Kirit adasında yaşamaq şərti ilə sərbəst buraxılmış, lakin Namiq Kamalın özünün istəyi ilə Midilliyə göndərilməsinə qərar verilmişdi.

Midillidə yeddi il dörd ay qalan Namiq Kamal Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən 18 dekabr 1879-cu ildə Midilliyə rəis təyin edilmişdi. Bu müddət ərzində Namiq Kamal Osmanlı-Rusiya müharibəsi ilə əlaqədar olaraq vətən və millət yolundakı həyəcanlarını tərənnüm edən “Vaveyla”, “Vətən mərsiyəsi”, “Bir mühacir qızının istimdadı”, “Mürəbbaa”, “Cəlal müqəddiməsi” və İslamiyyətin yanlış anlaşılıb dəyərləndirilməsinə qarşı düşüncələrini əhatə edən “Rənan müdafiənaməsi” adlı əsərlərini yazmışdı. Yunanların və onların əlaltılarının şikayət və iftiraları nəticəsində Namiq Kamal Midillidən Rodos rəisliyinə keçirilmişdi.

Midillidə ikən ağır xəstələnən Namiq Kamalın sağlamlığı Rodosun gözəl iqlimi sayəsində normallaşmış və ona görə də o, böyük bir şövq ilə “Osmanlı tarixi” əsərini yazmağa başlamış, xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltmək sahəsində Midillidə başladığı fəaliyyətini Rodosda da davam etdirmişdi. Namiq Kamal Midillidə olduğu müddətdə iyirmi ibtidai məktəb açdırmış və bir cami tikdirmiş, Rodosda da bir orta məktəb açdırmış, üç caminin də tikilməsində göstərdiyi böyük səydən dolayı sultan II Əbdülhəmid tərəfindən 1886-cı ilin noyabr ayında “İmtiyaz Medalı” ilə təltif edilmişdi.

Rodosda üç il qalan Namiq Kamal 1877-ci ilin dekabr ayında Saqqız adası rəisliyinə təyin olunmuş, lakin orada səhhəti yenidən pisləşmişdi. Buna baxmayaraq burada o, çox əhəmiyyət verdiyi “Osmanlı tarixi” əsərini yazıb tamamlamışdı. Gün keçdikcə xəstəliyi şiddətlənən Namiq Kamal 2 dekabr 1888-ci ildə 48 yaşında Saqqızda vəfat etmişdir. Öncə Saqqızda bir caminin məzarlığına dəfn edilmiş, sonra Əbuziya Tofiq Bəy Sultan II Əbdülhəmiddən icazə alaraq cənazəsi 3 gün sonra Geliboluya gətirilərək Bolayırda Rumeli fətehi və Namiq Kamalın çox sevdiyi Süleyman Paşanın türbəsi yanında dəfn olunmuşdur.

Ruhu şad olsun. Amin.

Hər hansı bir millətin Tarixi şəxsiyyətlərinin həqiqi dəyəri bütün gərəklilikləri ilə bilinməzsə, o millətin sonsuza qədər yaşaması və inkişaf etməsi mümkün olmaz. Dövlət adamlarının işlərini doğru yolda davam etdirmələri üçün Tarixi şəxsiyyətlərin düzgün qiymətləndirilməsi və ən başlıcası Tarix elminin inceliklərini dərinlən bilməklərindən başqa bir vasitə yoxdur. Bəllidir ki, tarixi hər bir millətə məxsus onun tarixi şəxsiyyətləri, intellektləri müəyyənləşdirir. Deməli, tarixi və tarixi şəxsiyyətlərin xidmətlərini bilmədən yapılan işlər yalnız zərərli deyil, həm də gülüncdür. Bu da hakimiyyətin və qarşılıqlı olaraq həm də millətin və cəmiyyətin ağırbaşlılığını, şərəfini zədələyir. Bu anlamda XIX əsr Türk dünyasının ən zəkalı şəxsiyyətlərindən biri və mən deyərdim ki, birincisi Namiq Kamaldır.

Tənzimət dövrünün ən böyük düşüncə, sənət və siyasət adamlarından biri olan Namiq Kamal Türk dünyasında ilk tərəqqi fikirlərini, Vətən və Hürriyyət məfhumlarını ədəbiyyata gətirən, Məşrutə və Demokratiya ideyalarının yayıcısı olmuşdur. Namiq Kamalın düşüncəsindən doğan milli cərəyan sayəsində sonradan “Osmanlılıq” və “İslam Birliyi” cərəyanları sönmüş, yerində “Türkçülük” düsturu öz zirvəsinə ulaşmışdı. Xalq hakimiyyəti ideyasını İslamın “Bət”i ilə uyğunlaşdıran Namiq Kamal daha çox “Hürriyyət” və “Vətənsəvrlik” ideyaları üzərində dayanmış və bütün həyatı boyu bu ideyaları yaymışdır.

Ata tərəfindən Sultan I Mahmud dövrünün Sədrəzəmlərindən olan Topal Osman Paşaya dayanan Namiq Kamalın atası Mustafa Asim Bəy də Sultan II Əbdülməmidin Münəccimbaşısı olmuşdur. Anası Fatma Zəhra Xanım isə Konicə zadəganlarından olan Əbdüllətif Paşanın qızı idi. Hər zaman öz nəslilə iftixar edən Namiq Kamalın nəslindən 2 Sədrəzəm, 8 vəzir, 60 dövlət adamı yetişmişdir. Əsl adı Mehmet Kamal olan Namiq Kamala “Namiq” adını şair Əşrəf Paşa vermişdir.

Gəncliyində klassik şeir tərzində əsərlər yazan Namiq Kamalın Türk fikir dünyasının yeniləşməsində müstəsna xidmətləri olmuş İbrahim Şinasi Əfəndi ilə tanış olduqdan sonra sənət həyatında bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar onun yaradıcılığını “Şinasidən öncə” və “Şinasidən sonra” deyə ikiye ayırmışlar (Bax: Önder Göçgün, Tanzimat devri Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh. 412, 413).

Şinasidən öncə bir Divan şairi olan Namiq Kamal şeirlərini daha çox Füzuli, Nədim, Şeyx Qalib, Naili və s. kimi klassiklərdən və dövründəki “Əncüməni-şüəra” mənsubları olan Leskofçalı Qalib, Hersekli Arif Hikmət və Osman Şəmsdən aldığı zövqlə yazmış, bir “Divan” yaratmışdır.

1861-ci ildə İbrahim Şinasi ilə tanışlığı Namiq Kamala yeni bir dünyanın qapılarını açmış, o, əsərlərini xalqın anlaya biləcəyi sadə bir dillə qələmə almış, Türk ədəbiyyatına Vətən, Millət, Hürriyyət kimi anlayışlar gətirmiş, şeirlərində mübariz bir insan tipi yaratmışdı. Artıq onun şeirlərində gülün, bülbülün yerini

Vətən, Millət, Hürriyyət, Haqq, Hüquq və s. kimi ali anlayışlar tutmuş, qarşımıza xəyaldan gerçəyə, duyğudan düşüncəyə yönəlmiş möhtəşəm bir şair çıxmışdı. “Vücudun mayasının xəmiri Vətən torpağındandır, ona görə də Vətən yolunda çəkilən sıxıntılarla torpaq olmaqda üzləcək heç nə yoxdur” deyən şair igidləri Vətən imdadına çağıraraq göstərirdi ki:

“İştə odu qarşıda hazır silah,
Arş yigitlər Vətən imdadına!”

Türk ədəbiyyatı tarixində diqqətləri Vətənə yönəltdiyinə görə “Vətən şairi” ali adını qazanan Namiq Kamal nəsr əsərləri ilə də böyük şöhrət qazanmışdı. Xüsusilə “Vətən yaxud Silistrə”, “Gülnihal”, “Akif Bəy”, “Zavallı çocuk”, “Qara bəla”, “Cəlaləddin Xarəzmşah” kimi dram əsərləri, “İntibah”, “Cəzmi” kimi romanları, “Osmanlı tarixi”, “İslam tarixi”, “Dövrü istila”, “Əvraki-pərişan”, “Barikai-zəfər”, “Silistrə muhasarası”, “Kaniyə muhasarası” kimi tarixi əsərləri, ədəbi-tənqidi məqalələri və müxtəlif mövzuları əhatə edən məktubları onun həm də böyük bir nasir və tənqidçi olduğunu göstərir.

Teatrı həyatın yaxşı və ya pis yönələrini göstərən bir güzgüyə bənzədən, toplumu hərəkətə gətirən, əsaslı dəyişikliklər yapı bilən sehirli bir gücə bənzədən Namiq Kamala görə: “Bir millətin söz söyləmə qüdrəti onun ədəbiyyatıdırsa, ədəbiyyatın da ən canlı ifadəsi teatrdır. Teatr fikrin xəyallarına vicdan, vicdanın yüksəkliyinə can, canın həyatına dil verir. Teatr eşqə bənzəyir, insanı həzin-həzin ağladır, fəqət verdiyi şiddətli üzüntülərdə də bir ləzzət bulunur”.

Dramaturqa görə “teatr insanı həm əxlaqi cəhətdən yüksəldir, olqunlaşdırır, həm də dil baxımından bir öyrədici məktəb rolu oynayır. Teatr həyat bulmuş şairənə bir xəyaldır. Sanki insanın əlindən tutub onu güllərin bir-birə gizli pərdələrini açaraq ən gizli köşələrində gəzdirir. Teatrı seyr edənlər insan əxlaqını bilinməyən yüksək sirləri ilə birlikdə gözlərinin önündə canlanmış görürlər. Ona görə də əxlaq baxımından teatrın xidməti, qəzetlərdən, kitablardan daha çoxdur” (Namiq Kamal).

Azərbaycan oxucularını nəzərə alaraq mütəfəkkirin əsərləri haqqında çox qısa şəkildə məlumat verməyi gərəkli sayırıq.

Namiq Kamalın ilk dram əsəri 1872-ci ildə Qeliboluda başlayıb 1873-cü ildə İstanbulda tamamladığı dörd pərdəlik “Vətən yaxud Silistrə” 1853-1856-cı illərdə cərəyan edən Türk-Rus müharibəsinə, digər deyimlə, Kırım müharibəsinin Silistrə mühasirəsinə həsr edilmişdir. 1 aprel 1873-cü ildə Gədikpaşa Teatrında oynanılan bu əsəri ilə ilk dəfə olaraq “Vətən” anlayışını Sultanın şəxsinə bağlamaması və əsərin oyandırıdığı ümumi həyəcədən ürəkən Sultan hökuməti tərəfindən Namiq Kamal Kiprə, oradan da Saqqız adasına sürgün edilmişdi.

Dramaturqun beş pərdəlik “Gülrihal” əsəri 1873-cü ildə yazılmış, kompozisiya baxımından “Vətən yaxud Silistrə”dən üstün olsa da dövründə o qədər də şöhrət qazanmamışdır. Əsər zülmə və zalımlara qarşı mübarizə aparmağa həsr edilmişdir. Əsl adı “Razi-dil” (“Könüldəki sırr”) olan bu əsər senzura tərəfindən əsərin qadın qəhrəmanının adı ilə “Gülrihal”a çevrilmişdir.

Namiq Kamalın Maqosada sürgündə olduğu dövrdə yazdığı “Akif Bəy” pyesi 1827-ci ildə Yunanlarla savaşa həsr edilmişdir.

Dramaturqun Maqosada yazıb nəşr etdirdiyi “Zavallı çocuk” əsəri ailə mövzusunda həsr edilmiş ilk pyesdir. Əsər valideynlərin təzyiqi ilə zorla tanımadıqları adamlarla evlənmək zorunda qalan gənc qızların acınacaqlı həyatından bəhs edir.

Müəllifin 1876-cı ildə Maqosada yazdığı, lakin ölümündən xeyli sonra 1908-ci ildə çap olunan beş pərdəlik dram əsəri olan “Qara bəla” Şərq saraylarındakı hərəmxanalarda baş verən intriqalara həsr edilmişdir. Müxtəlif xüsusiyyətləri baxımından bir yerli xüsusiyyət daşıyan “Qara bəla” əsəri “müəllifin ən zəif dram əsəri sayılsa da onun maraqlı və ilgi çəkici mövzusu qüsurlu tərəflərini örtmüş durumdadır” (Önder Göçgün, Tanzimat devri Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh. 417).

Dramaturqun ən böyük dram əsəri 1881-ci ildə Midillidə tamamladığı on beş pərdəlik “Cəlaləddin Xarəzmşah” əsəridir. Əsərin mövzusu “Vətən yaxud Silistrə” kimi tarixdən

götürülmüşdür. Əsər əvvəldən sona qədər Xarəzmşahlar dövlətinin son hökmdarı Cəlaləddin Xarəzmşahın həyatı, qəhrəmanlığı, Çingizlilərə qarşı apardığı mübarizələrdən bəhs edir. Çingiz Xana məğlub olaraq qəhrindən ölən atası Qütbəddin Xarəzmşahın intiqamını almaq istəyən Cəlaləddin Xarəzmşah onunla vuruşur, öncə məğlub olaraq Hindistana qaçmağa məcbur olur, Sind çayını keçərkən arvadı Nəyyirə Xatunla oğlu Qütbəddin boğulub ölür. O, Hindistanda yeni bir ordu yaradaraq bir çox yerləri alıb Təbrizə gəlir. Təbriz hökmdarı Atabəy qaçır, xanımı Mihrican isə Təbrizdə qalır. Cəlaləddinin qəhrəmanlıqlarını yaxından izləyən Mihrican ona aşiq olur və onlar evlənilir. Savaşlardan yorğun düşən Cəlaləddin sonda xəstələnir və bununla da Xarəzmşahlar arasında parçalanma başlayır. Öz zəifliyini hiss edən Cəlaləddin Mihrican Xatunla birlikdə dağlara çəkilir, nəhayət bir gün asilərin əlinə düşərək şəhid edilir.

Əsər tarixi ürəkdən sevən Namiq Kamalın duyğularını əks etdirmək baxımından əvəzsiz sənət nümunəsidir. Əsər həcm, məkan və zaman baxımından səhnədə oynanılmaqdan daha çox oxunmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsər başdan sona qədər bir çox tarixi hadisələri özündə əks etdirmək baxımından da diqqətəşayandır.

“Cəlaləddin Xarəzmşah” əsərinin müqəddiməsində dramaturq roman haqqındakı görüşlərini də ana xətləri ilə ortaya qoymuş və göstərmişdi ki: “Romanda məqsəd hadisələrin baş verib verməməsindən asılı olmayaraq o hadisələri əxlaq, adət-ənənə, hiss və duyğularla bağlı hər cür təfsilatlarla bərabər təsvir etmək, anlatmaqdır” (Bax: “Mukaddimei-Celal”, “Mecmuayi-Ebuz-ziya, IV, 1884, səh. 1215-1216).

Namiq Kamal “İntibah” və “Cezmi” adlı iki roman yazmışdır. Ədib “İntibah” romanını “Son peşmanlıq” adı ilə 1873-1875-ci illər arasında yazmış, lakin sonradan bu əsər Maarif Nəzarəti tərəfindən “İntibah-Şərgüzəşti-Ali Bey” şəklində dəyişdirilərək 1876-cı ildə nəşr edilmişdir. Əsər Əli Bəy adlı varlı bir gəncin həyat hekayəsini, onun düşüüyü vəziyyətləri təsirli bir şəkildə təsvir edir. Əsər sonda faciə ilə nəticələnir.

Müəllifin ikinci romanı “Cəzmi” 1880-1881-ci illərdə Midillidə yazılmışdır. Əsər “İntibah”dan daha geniş həcmli və tarixə bağlı bir əsərdir. Əsər 6 dekabr 1883-cü ildə nəşr edilmişdir. İki fəsil, 44 bölmədən ibarət olan “Cəzmi” əsərinin mövzusu XVI əsr Osmanlı, Kırım və Səfəvilərin tarixindən alınmışdır. Əsərin birinci fəslə XVI əsrin tarixi haqqında məlumatlara həsr edilmişdir. Bu fəsildə Sultan Süleyman Qanununin möhtəşəmliyindən, Osmanlı İmperatorluğunun böyüklüyündən bəhs edilərək romanın əsas qəhrəmanı Cəzminin uşaqlıq dövründən söz açılır. İkinci fəsildə Cəzminin Osmanlı ordusundakı xidmətlərindən və qəhrəmanlıqlarından bəhs edilir. Əsər tarixi gerçəkliklərə əsaslanmaqla əsasən “İslam Birliyi” düşüncəsini yaymaq ideyasını daşıyır. Bu anlamda əsəri tarixi roman adlandırmaq olar.

Namiq Kamalın nəsr əsərləri içərisində Maqosada olduğu müddətdə qələmə aldığı “Röya” əsəridir. “Röya” əsəri qansız-qadasız bir şəkildə Hürriyyətin gerçəkləşməsinə xəyal edən bir əsərdir. Əsər Türkiyənin gələcəyi ilə bağlı mütəfəkkirin duyğu və düşüncələrini bir xəyal estetiki içərisində ortaya qoyduğundan xüsusi önəm daşıyır. Müəllif duyğu və düşüncələri ilə son dərəcə səmimi və həyəcanlı bir vətənpərvər, müdrik bir rəhbərdir. Millətində, onun inancına, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, tarixinə, könlündən bağlı, lakin mədəniyyət yolunda yeniliklərə açıq, müasir elmə, sənətə aşıq Namiq Kamal əbədi dəyəri olan əzəmətli bir milli dəyərdir.

Ədəbiyyat və siyasətlə yanaşı tarixə də çox böyük bir sevgi duyan Namiq Kamal öncə bu mövzuya kiçik araşdırmalarla başlamış, daha sonra bunları genişləndirərək üç cildlik “Osmanlı tarixi”, “İslam tarixi”, “Dövrü-istila”, “Əvraki-pərişan”, “Barıkayizəfər”, “Silistrə mühasirəsi” və “Kaniyə mühasirəsi” kimi dəyərli tarixi əsərlər yazmışdır. Namiq Kamala görə tarix: “hər şeydən əvvəl keçmişdən gələcəyə xəbər çatdıran bir vasitədir. Xaricdən baxanda sanki hekayədən ibarət görünür, fəqət əslində daşdığı yüksək bilgilərlə dövlət idarə etmə sənətinin ən böyük yardımçılarındandır. Bu baxımdan bütün gerçəkləri ilə bir millətin tarixi bilinməzsə, onun sonsuza qədər yaşaması və inkişaf etməsi üçün gərəkli olan səbəblərin varlığı, yoxluğu haradan

öyrəniləcəkdir? Hakimiyyət başında olan dövlət adamlarının işlərini doğru-düzgün davam etdirə bilmələri üçün tarix elmindən başqa bir vasitə və yardımçı yoxdur. Çünki tarixi bilmədən yapılan işlər yalnız zərərli deyil, həm də gülüncdür” (Namiq Kamal).

Namiq Kamal yaxından tanıdığı Şərq və Qərb dünyasını müxtəlif yönlərdən qarşılaşdıraraq təhlil və tənqid yolu ilə siyasi, ictimai məsələlərlə yanaşı, ədəbiyyat, tarix, dil, sənət və mədəniyyət mövzusunda beş yüzə qədər məqalə yazmışdır. Bu məqalələrində o, incə zəkası, kəskin hafizəsi, böyük diqqəti ilə qələmə aldığı sənət, ədəbiyyat və tarixdən hüquq və İlahiyyətə qədər qazandığı geniş bilgisi sayəsində çeşidli görüşlər irəli sürmüş, ömrü boyu müdafiə etdiyi siyasi və ədəbi fikirlərini toplu halda sərgiləməyə nail olmuşdu. Müəllif 1883-cü ildə qələmə aldığı ünlü tənqidi əsəri olan “Renan müdafiənaməsi” məqaləsində Ernest Renanın “İslam dininin inkişafa, elm və mədəniyyətə əngəl olduğu” iddiasına qarşı əqli, nəqli, tarixi və sosial dəlillərlə Renanın irəli sürdüyü çeşidli görüşlərini çürütməyə nail olmuş, bu məqaləsini bir ibadət sayaraq qələmə almışdı.

Müəllifin İstanbul, Paris, London, Maqosa, Midilli, Rodos və Saqqızdan müxtəlif dövrlərdə yazdığı 720-yə qədər məktubu da “Vətən şairi”nin dil, ədəbiyyat haqqındakı görüşlərini, hüquq, siyasət, din, rejim və bu kimi mövzular haqqındakı düşüncələri və səmimi duyğularını əks etdirir.

Namiq Kamal özündən sonrakı bütün Türk ədib, şair, dramaturq və düşünürlərinə təsir göstərmiş, yeni Türk Cümhuriyyətinin qurucusu böyük Atatürk başda olmaqla Türk dünyasının bəlli-başlı mütəfəkkirlərinin hamısı ondan bu və ya digər dərəcədə qidalanmışlar. Türk dünyası mövcud olduğca onun səmalarında dolanan hər bir gur səsdə Namiq Kamalın səsi duyulacaq, onun ruhlarda oyandırdığı Hürriyyət Eşqi və gələcək nəsillərə əmanət etdiyi Vətən həyəcanının izləri bulunacaqdır.

Ruhu şad olsun! Amin.

Mehmed Emin Yurdakul

3.10 Türk milliyyətçisi və milli şairimiz Mehmed Emin Yurdakul

Türk millətinə öz müəzzəm dili ilə səslənən, gerçək türk ədəbiyyatına yeni yol açan, milli mənliliyi, milli duyğunu dilə gətirən, böyük Atatürkün «Millətimizin Mübarək Ruh Babası» adlandırdığı «Milli şairimiz Mehmed Emin Yurdakul 13 may 1869-cu ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Atası Salih Rəis, anası Əminə Xatun ilqlarınə qədər tərtemiz türkdürlər.

Cocuqluğunu ata-anasının qucağında ata-babalardan qalma xalq öyüdləri, laylalarla keçirən Mehmed Emin, ilk təhsilini «Saray məktəbi» adlı ibtidai məktəbdə, daha sonra Beşiktaş Hərbi Ruştiyyəsində alaraq, öncə «Mülkiye məktəbi»nə, 1889-cu ildə isə «Hüquq məktəbinə» yazılmışdı. Təhsilini tamamlamaq və ingiliscə öyrənmək məqsədilə Amerikaya getmək ümüdi ilə Hərbi məktəbdən ayrılan Mehmed Emin ona bu yolda yardım edəcək Madam Mutun qəflətən ölməsi ilə bu ümüdi puça çıxmış, o bir daha hüquq məktəbinə də dönməmiş və bütün təhsil və məktəblərlə əlaqəsini kəsərək özünü bütünlüklə ədəbiyyata və şeirə vermişdir.

Atası Salih Rəisin tövsiyyəsi ilə Namiq Kamalın çap olunmuş və çap olunmamış əsərlərini oxuyub onun duyğu, düşüncə və ruh baxımından demokratiya, qəhrəmanlıq, vətən və millət sevgisini mənimsəyən Mehmet Emine ən böyük təsir göstərən, Şərqdə və Qərbdə, xüsusilə İslam aləmində böyük ün salan, məşhur Azərbaycan Türkü Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) olmuşdur. 1892-ci ildə İstanbula gələrək Sultan II Əbdülhəmidin ona Nişantaşda verdiyi böyük bir evdə yaşayaraq həftənin cuma və bazar günlərində ziyarətçilərini qəbul edən Şeyx Cəmaleddin Əfqaninin atəşli heyranlarından biri də Mehmed Emin bəy olmuşdur. Yatmış İslam ələmini oyandırır bərəkətə gətirmək, müsəlman xalqlarına milli şüur aşılayaraq onlara həyat haqlarını anlatmaq üçün illərlə Şərq və Qərb ölkələrini dolaşan bu yenilik və inqilab tərəfdarı Şeyx Cəmaləddin Əfqanini Mehmed Emin bəy özünə həqiqi bir yol göstərici, istiqamətverici bilmiş, ölümünə qədər üstadını tez-tez ziyarət edərək onun düşüncələrindən

yararlanmışdır. Milli şair özü də bunu etiraf edərək göstərmişdi ki: «Məni Şeyx Cəmaləddin Əfqani yoğurmuşdur. Əgər ruhların əbədililiyi və ölməzliyi varsa, mən (Mehmed Emin bəy özünü nəzərdə tutur - A.M) deyərdim ki, Şeyx Cəmaləddin ətlərini və sümüklərini «Maçqa Məzarlığının torpaqlarına buraxmışsa, ruhunu da mənə yadigar etmişdir. Şeyx Cəmaləddinin ruhu məndə yaşayır».

Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin «fədakarlıq, ürəklilik, sözüənə əməl etmək, ölümdən qorxmamaq, milləti yüksəltmək, milləti hürriyyətə, mədəniyyətə və hakimiyyətə ulaşıdırmaq kimi ruhu, əxlaqı, ideoloji və siyasi öyütlərini türk millətinə aşıl原因 Mehmed Emin Bəy bütün bunları öz türkcə şeirləri ilə çatdırmış, Şeyxinin alqışını qazanmışdır. Mehmed Emin öncə yazmış olduğu «Cəngə gedərkən» adlı şeirini üstadı Şeyx Cəmaləddinə oxuyunca, Şeyx müridinə: «Sizin əsl ədəbiyyatınız məhz budur!» - demiş və ardınca da : «Mən bunun bir də inqilab ruhunu verəck tayını görmək istərim» deyərək şairin ideal üfününü daha da genişləndirməyə çalışmışdır. Mehmed Emin bu vəcdli və imanlı Şeyxinin tövsiyyələrini qəbul edərək mənliyindəki xalqçı və milliyətçi duyğularını daha da inkişaf etdirmiş, bu duyğular sonda milli şairdə böyük bir iman və həyat ideali halına gəlmişdi.

Mehmed Emin ilk mənsur kitabcığı olan «Fəzilət və Əsalət»i çap etdirmədən öncə Rəcəizadə Mahmud Əkrəm, Said, Əbdülhəqq Həmid, və Müəllim Naci kimi məşhur bəylərə göndərərək əsəri haqqında nələr düşündüklərini bildirmələrini xahiş etmiş, Əkrəm və Səid bəylər mənsur, Əbdülhəqq Həmid və Müəllim Naci bəylər isə əsərə mənzum rəylər yazaraq müəllifin gerçək fəzilət və əsalətin (nəcabətin) nəsilədən daha çox insanın mənəvi yetkinliyi ilə bağlı dünyagörüşünü bəyəndiklərini və gənc yazıcının ifadə qabiliyyətini təqdir etmişlər.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Mehmed Emin Babi-ali Sadaret Dairesi Evrak Qelesinde maaşsız katib vəzifesinde çalışdığı zaman bu kitabcığını Babi-ali Sadaret Dairesinin en böyük memuru olan Sadriazam Bəhad Cavad Paşaya sunmuş, bu kiçicik əsəri çox bayanan Cavad Paşa Mehmed Emin Bəyi Gömrük İdarəsində arxiv müdiri təyin etmiş, 14 il bu vəzifədə çalışan gənc şairin ün

qazanması bu vəzifədə çalışdığı illərdə yazdığı «Cəngə doğru» şeiri ilə başlamışdır. Yunanlarla savaşa həsr edilən bu şeir 1897-ci ildə «Əsr» qezetində çap olunmuşdur.

Mehmed Emin bəzi şeirlərini İstanbul senzurasından yayındırmaq üçün İzmir və Selanikdəki «Muktəbəs» və «Çocuk bahçəsi» dərgilərində çap etdirmişdi. Müəllifin bu dərgilərdə çap etdirdiyi «Həyat qavqası», «Ölü kafası», «Zavallılar», «Zavallı qayıqçı», «Çiftçilik», «Ey gene Çiftçi», «Çekiç altında» kimi şeirləri dövrü mətbuatda mübahisələr yaratmışsa da milli şair bu mübahisələrə qoşulmamışdır.

İstanbuldan uzaqlaşdırılmaq məqsədilə 1907-ci ildə Ərzurum Rüsumat (Gömrük) İdarəsində məmur olaraq görəvləndirilən Mehmet Emin «Meşrutiiyyət»in elanı ərəfəsində, 1908-ci ildə Trabzon Gömrük İdarəsinə göndərilmişdi. Trabzonda «İttihad və Tərəqqi» partiyasının mərkəzi heyətində fəaliyyət göstərən Emin bəy burada etdiyi nitqlərlə xalqı irticaya qarşı mübarizəyə səsləmiş, «İttihad və Tərəqqi» partiyasının Trabzondakı fəalları olan Ömər Naci, Yaqub Cəmil, Mustafa Nəsim bəydən ibarət heyətlə bu bölgədə yararlı xidmətlər göstərmişdir. (Bax: Dr.Fəthi Tevetəoğlu, Ömər Naci, İstanbul, 1973, seh.52)

Hüseyin Hilmi Paşa Sədrəzəm olunca 1909-cu ildə Mehmet Emin bəyi İstanbula dəvət edərək ona ümumi mətbuat müdirliyi vəzifəsini təklif etsə də o, bu vəzifəni qəbul etməmiş, ona görə də Arif Hikmet Paşanın nazir olduğu dövrdə onu zorla Bəhriyyə Müstəşarlığına göndərmişlər. Bu vəzifədə yalnız 26 gün çalışan Mehmet Emin bəy 1909-cu ilin oktyabr ayında Hicaz Valisinin müavini vəzifəsinə təyin edilmişdi. Vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq Məkkəyə gələn Mehmet Emin buradakı qarışıqlıqları təşkil etdiyi heyətlə yoluna qoymuş, Həccə gələnlərin yağmalanmış mallarını tapdırıb sahibinə qaytarmışdı. Onun buradakı Vali müavinliyi Məkkə Əmiri Şərif Hüseyin Paşanın xoşuna gəlməmiş, aralarında ziddiyyət yaranmışdı. Əmirin özbaşınalığı, qabağına keçən hər kəsi tutduraraq zindana saldırması və ən başlıcası, Əmirin Səltənət davasına qalxmasını görən Mehmet Əmin bəy Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi bir teleqramda göstərmişdi ki: “Əgər bugünkü şərtlər daxilində Hicaz göz önündə tutulmasa və mənim

qorxdugum təhlükə - Əmir Hüseyn Paşanın Səltənət davası meydana çıxarsa, Peyğəmbərimiz Məhəmməd Ələhissəlamla Yavuz Sultan Səlim məzarlarından bizə lənətlər yağdıracaq və bizi tarix gələcək nəsillər qarşısında ittiham edəcəkdir” (iqtibas Dr. Fəthi Təvetoğlunun “Mehmet Emin Yurdakul”adlı əsərindən götürülmüşdür. Bax: Göstərilə əsər, Ankara 1988, səh. 23). Lakin Daxili İşlər İdarəsi Emin Bəyin bu teleqramına etinasöz yanaşmışdı.

1910-cu ilin mart ayına qədər Hicaz Valisinin müavini vəzifəsində altı ay çalışdıqdan sonra ərəblər arasında da böyük sevgi və sayğı qazanmasına baxmayaraq, Məkkə əmiri Şərif Hüseyn ilə aralarındakı anlaşılmazlıq üzündən Mehmet Emin bəy daxiliyyə nəzarətindən başqa bir yerə təyin olunmasını xahiş etmiş, onun bu istəyi yerinə yetirilərək Sivas valiliyinə təyin olunmuşdu. Sivasdakı idarəçiliyi qaydaya salmaq üçün bəzi iş görə biləcək idarə rəhbərlərinin seçilib köhnələrlə dəyişdirilməsini istəyən, doğruluqdan ayrılmayan, prinsiplərinə sadıq qalan, millət və vətənin haqqını hər şeydən üstün tutan Mehmet Emin bəy dövrün hökuməti ilə anlaşı bilməyincə, Valilikdən istefa etmiş və 1911-ci ilin may ayında İstanbula dönmüşdü.

İstanbula döən Mehmet Emin bəy, Müftüoğlu Əhməd Hikmət, Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusuf bəy Akçuraoglu, Əli bəy Hüseynzadə, doktor Aqil Muxtar Özdenlə birlikdə «Türk Yurdu» dərgisini geniş bir proqramla nəşr etməyə başlamışdı. Türk Yurdu Cəmiyyətinin orqanı olan «Türk Yurdu» dərgisinin imtiyazı Mehmet Emin bəyə aid olduğundan və «Türk Yurdu» dərgisini yaratmaq fikri ona məxsus olduğundan «İttihad və Tərəqqi» Cəmiyyəti bu təşəbbüsü qəbul etmiş, dərginin ilk sayısı 1911-ci ilin noyabr ayında nəşr edilmişdi. Dərginin imtiyazı Mehmet Emin bəyə aid olsa da onun 1911-ci ilin avqust ayında Ərzurum valisi təyin olunduğundan məcmuənin imtiyazı və müdirliyi Yusuf Akçuraogluna həvalə edilmişdi.

Ərzuruma Vali təyin edildiyini eşidən vilayət əhli Mehmet Emmini hərərlə qarşılamiş, burada birillik valilik dövründə o, «Ərzurum vilayətinin ehtiyacları və tərəqqisinə dair layihələr» hazırlayıb həyata keçirməyə başlamış, «Albayraq» adlı ünü

«İnqilab tarixi»nə düşmüş gündəlik bir yerli qəzetin yayımlanmasını təmin etmişdi. 1912-ci ildə «tərəfsizlik» adı altında qurulduğu elan edilən və «Böyük kabinet» - deyə adlandırılan Qazi Əhməd Muxtar Paşa kabinetini iqtidara gəlincə Mehmet Emni tutduğu Ərzurum valisi vəzifəsindən azad etmiş, 1913-cü il seçkilərində «İttihad və Tərəqqi» Partiyası tərəfindən namizəd göstərilmiş və Mosuldan millət vəkili seçilmişdi.

Əzəmətli Osmanlı İmperatorluğunun daxili və xarici düşmənləri tərəfindən qurulan tələ və silahlarla sökülüb dağılmaqda olduğu, yunan, bolqar, serb, xorvat kimi xristian, alban və ərəb kimi türk olmayan müsəlmanlar qopardıqları Osmanlı torpaqları ilə ondan ayrılır, daxili və xarici fəlakətlər bir-birini təqib edirdi. Belə bir vəziyyətdə türkün qurtuluşuna çarə arayan Hərbi Tibb Məktəbinin tələbələri bir yay gecəsi gizlicə İstanbulun Qaraca Əhməd məzarlığında toplanaraq ata-babalarının məzar daşları önündə Türkiyənin qurtuluşu üçün son dərəcə gərəkli gördükləri bir Böyük Vətən Cəmiyyəti qurmağa and içmiş, bu məqsədlə ayn-ayrı məktəblərdə toplantı keçirmiş, dövrün milliyyətçi ziyalılarına məktublar göndərərək onların bu cəmiyyətdə iştirakını arzu etmişlər. Tələbələrin bu istəyini yerinə yetirən Mehmet Emin, Əhməd Fərid, Yusuf Akçuraoğlu, Mehmet Əli, Təvrik şair Emin Bülend, Dr. Fuad Sabit və Əhməd bəy Ağaoğlu 231 nəfərlik hərbi Tibb Məktəbinin tələbələrindən (sonralar Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan) Mahmud, Refet, Ədhəm, Həşim, Behçet, Hüseyn Fikret, Hüseyn Rəqib Baydur, Möhsin, Nəşət, Lütfi, Süleyman, Həbib əfəndilərlə Rəmzi Osman, Hüseyn Baki, Tofiq Fikrət və Osman Sənaibəylərlə bir araya gələrək ilk toplantılarını yapmış, bu toplantıda cəmiyyətin adı «Türk Ocağı» olaraq qəbul edilmişdi. Bu ilk toplantıdan sonra Ocağın nizamnaməsi hazırlanmış, quruluş diləkçəsi ilə birlikdə 25 mart 1912-ci ildə əlaqəli instansiyalara təqdim edilmiş, bununla da «Türk Ocağı» rəsmən qurulmuş və fəaliyyətə başlamışdı. Ocağın rəsmi qurucuları olan gənclər hərbiçi olduqlarından onlar Ocağın Nizamnaməsinə və ərizəyə imza atmamış, Əhməd Fərid Tək, Əhməd Ağaoğlu və Dr. Fuad Sabit tərəfindən imzalanaraq əlaqəli məqamlara təqdim edilmişdi.

«Türk Ocağı»nın ilk başqanı M. E. Yurdakul seçilmişdir. Sonrakı seçimlərdə Ocağın başçısı sırası ilə Əhməd Fərid Tək və Həmdullah Sübhi Tanrıövər olmuşdur. Qurulduğu gündən başlayaraq İstanbul, Anadolu, Rumeli və başqa ölkələrdəki Türklər arasında son dərəcə böyük nüfuz qazanan «Türk Ocağı»na minlərlə ziyalı qoşulmuş, atəşkəs dönməsinə qədər Türkiyənin dörd bir tərəfində Ocağın 28 şöbəsi yaradılmış, təkcə İstanbuldakı Mərkəzi Ocağın 2743 üzvü olmuşdu. Milli ziyalıları öz ətrafında toplayan «Türk Ocağı» İzmir və İstanbulun düşmənlər tərəfindən işğalı dövründə də öz fəaliyyətini davam etdirmiş, İstanbulda təşkil edilən etiraz mitinqlərinin hamısında çox önəmli rol oynamış, İngilislərin hədəfinə çevrilərək iki dəfə hücumla məruz qalmış, bir neçə dəfə yer dəyişdirməyə məcbur olmuşdu.

Milli mücadilə dövründə Ocaq üzvləri gizlicə Anadoluya silah-sürsat keçirmiş, bir çoxları gizlicə Ankaraya gələrək Milli mücadilədə yaxından iştirak etmişlər. Çanakkala savaşı əsnasında Əhməd Bəy Ağaoğlu 25 nəfərlik ədəbi heyətlə Çanakkala sipərlərində əsgər və zabitləri ziyarət edən Mehmet Emin Bəy qəhrəmanlarımızın onsuz da çox yüksək olan mənəvi güclərinə yeni güc qatan nitqlər söyləmiş, Çanakkala ziyarətindən döndükdən sonra öncə «Çanakkala qazıları» adını verdiyi, sonra isə 28 sentyabr 1915-ci idə tamamlayaraq «Ordunu dastanı» adı ilə Çanakkala qəhrəmanlarına ərməğan etdiyi böyük həcmli şeirini xalqa və gənclərə sunmuş, tarixə və gələcək nəsillərə hədiyyə etmişdir.

«İttihad və Tərəqqi» hökumətinin istefasından sonra son qurultayını 4-5 noyabr 1918-ci ildə Ənvər, Tələt və Camal Paşalarsız keçirilən partiyanın qurultayına Mehmet Emin bəy sədirlik etmiş, sərt mübahisələrdən sonra partiyanın tarixə qovuşduğuna qərar verilmiş, nəticədən çox üzülməli milli şair yeni yaradılan heç bir partiyaya üzv olmamış, daha sonra Milli Türk partiyasının quruculanndan biri olmuşdu.

İstanbulun ingilislər tərəfindən işğalından sonra aranan Mehmet Emin bəy 29 mart 1921-ci ildə İstanbuldan ayrılaraq öncə İneboluya, oradan da Ankaraya gələrək Milli Mücadiləyə qoşulmuş, cəbhədə-cəbhəyə, yurdun bir köşəsindən digərinə

qoşaraq xalqa və əsgərlərə milli ruh aşılamiş, vətəni və milli vəzifəsini şərəflə yerinə yetirmişdi. Türk İstiqlal savaşı zəfərlə bitdikdən sonra Anadolu və Rumeli Müdafiə Cəmiyyəti adına namizədliyini irəli sürərək 5 iyul 1923-cü ildə Şərqi Qarahisardan Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilmişdi. Milli Eytim və Anayasa Komissiyalarına üzv seçilən Mehmet Emin Yurdakul o gündən ömrünün sonuna qədər qanunvericilik həyatında da Türklüyə xidməti özünə tək vəzifə bilmişdir. 3,4,5,6 və 7-ci dönm seçkilərində də Qarahisar 3 dəfə Urfa və son olaraq İstanbuldan millət vəkili seçilən Mehmet Emin bəy ömrünü doğulduğu İstanbulun təmsilçisi olaraq 15 yanvar 1944-cü ildə tamamlamış, Balmumcudakı Əsri mezarlığında dəfn edilmişdi.

Ruhu şad olsun! Amin.

"Mən bir Türküm, dinim, cinsim uludur,
Sınəm, özüm atəş ilə doludur,
İnsan olan Vətəninin quludur,
Türk övladı evdə durmaz, gedərim"

- deyərək, sevən, inanan və könül verdiyi Türklük üçün başını qoyan milli şairimiz Mehmed Emin Yurdakul Türklərin yaşadığı canlı həyatını, qəhrəmanlıq hisslərini tərənnüm edən əsərləri ilə bütün Türklərin ruhunda əbədi bir taxt qurmuşdur. Türk ədəbiyyatının ona qədər vücudə gətirdiyi əsərlərə heç bənzəməyən bu milli məhsullar Balkan müharibəsindən əvvəl məmləkətdə baş qaldıran nifəq və etiraz dalğaları qarşısında Türkləri bəkləyən fəlakətləri hayqırmış, Rumelinin ürəksızladıcı qeybindən sonra bütün qəlblərə çökən bədbinlik buludlarını ümid günəşi ilə dağıtmışdı. Mehmed Emin bir rəsul kimi öncədən istiqbalı hiss etmiş, bütün o fəlakətlərə baxmayaraq İskodra, Yanya və Ədirnədə tökülən Türk qanlarını sadə türkcə xalqa çatdırmış, millətin ruhunda türklük hisslərini qəti surətdə artırmış və Türk millətpərvərliyi qəti qələbə qazanmışdı. Bununla da tərəfdarlarını hər gün bir daha artıran Emin bəyin bu yeni məfkurəsi onu daha da ümid və hərarətlə çalışmağa sövq etmiş, bir-birinin ardınca "Türkcə şerlər", "Anadolu", "Öksüzler", "İrqiimin türküsü", "Veten tehlikədə", "Ey Türk oyan!" "Şəhid", "Zavallılar" "Kəsildimi

əllərin?", "Gözyaşım", "Ölüqafası", "Fəlakətlər qarşısında", "Zavallı qayıqçı" və s. kimi əsərlər yazaraq "şefqət qucağına yalnız Rumeli və Anadolu türklərini deyil, müstəmləkə zülmü altındakı bütün əsir qardaşlarım çağırmış və onlara qaranlıqlar içində yollarını göstərmişdi".

Milli şairin gənc ruhlarda alovlandırıdığı Türklük və Türkçülük eşqi yeni dinlərin meydana çıxdığı möcüzəli dövrlərdə olduğu kimi, şəhərli bir ruh və ahənglə bütün Türk dünyasında dolaşmış və bütün ruhları doldurmuşdu. Türklərin qurtuluşuna çarə arayan Türk gəncliyi ölkənin və millətin qorunması üçün "Türk olaraq biz də varıq!" – deyər ölkədəki sayğı və sevgi duyduqları Türk aydınları ilə birgə milli bir cəmiyyət olan "Türk Ocaqları"nı qurmuşlar. İlk dəfə bir dərnəyin adı olaraq meydana çıxan "Türk Yurdu" Mehmed Emin bəyin təklifi ilə "Türk Yurdu" adlı dərginin də çıxarılması qərarlaşdırılmış, daha sonra isə bu dərgi yeni yaranan "Türk Ocağı"nın orqanı olmuşdu. Türk dünyasında "Türk Ocağı" ilə "Türk Yurdu" bir bütün olaraq tanınmış, 1911-ci ildən 1931-ci ilə qədər "Türkçülük", "Turançılıq" ideologiyasını yayaraq Türk dünyasında böyük sayğı görmüşdü ki, bu işdə dərginin sahibi və baş yazarları Mehmed Emin Yurdakulun və Yusif Akçuraoglunun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Mehmed Emin Yurdakul, Əhməd Ağaoğlu, Əlibəy Hüseynzadə, Dr. Aqil Muxtar, Yusif Akçuraoglu və s. kimi türkçü kadrlara sahib olan, 32 səhifəlik 15 gündə bir yayınlanan "Türk Yurdu" dərgisində ideologiya, ictimaiyyət, iqtisadiyyat, ədəbiyyat, tarix, arxeologiya, fəlsəfə, mədəniyyət mövzularına aid ana başlıqlar öz əksini tapmışdı.

"Türk Yurdu" dərgisi başda "Türk Ocağı" ətrafında toplanan ziyalılar olmaqla nəşr olunduğu 20 il (1911-1931) müddətdə təbliğ etdiyi fikir və mülahizələrlə bir "Məktəb" özəlliyi qazanmış, çətin və ağır müharibə illərində, xüsusilə I Dünya müharibəsində, Türk millətinin ölüm-dirim mücadiləsi verdiyi ən böhranlı dövrlərdə Türk millətində özünə inam duyğusu qazandırmış Türk Milli davalarına işıq tutmuşdur.

"Türk Yurdu"dərgisi "Osmanlıçılıq, İslamçılıq, Qərbçilik" kimi fikir və düşüncə adamlarının qızğın tərəfdarları bulunduğu

dönəmlərdə məsələlərə “Türkçü, Turançı” bir anlayışla yanaşmışdır. Türkçülər bu dərgi vasitəsilə türklərin milli gələnləri ilə İslamiyyət və Müasirliyi bir arada birləşdirərək milli ruhu canlandırmış yeni ideoloji siyasi bir sistem yaramışdılar. Xüsusilə Türkçülük duyğularını dilə gətirən, gəncliyi mübarizəyə səsləyən şeirlər dərginin əsas ana xəttini təşkil etmişdi ki, bu şeirlərin də əksəriyyəti Mehmed Emin Yurdakul tərəfindən qələmə alınmışdı.

"Ana vətən Çuvaşı, Azəri, Başqurdu,
Sakanı, Fini, Kalmıki eyni qanla yoğurdu.
Bu saf qanı daşıyan
Her bir insan, aşirət
Türk diliylə konuşan
Hər bir şəhər, məmləkət
Sənin birər övladın, sənin birər oymağın,
Sənin birər öz yurdun, sənin birər bucağın!
Sən istərsən Turanın qaynağından Çinədək
Altay, Qıpçaq, Sibirya,
Azərbaycan, Xarəzm, Qəznə, Xivə, Buxara...
Hər yer yeni Turanın sınırına girəcək.
Osman ile Nədirin, İlxan ile Baburun
Qardaş olan milləti bir rüyaya tapacaq.
Milyonlarca o əsil, o atəşli qəlblerin
Həpsi türklük eşqiylə bir qəlb kimi çarpacaq.
O vəfalı Qırğızlar, alın tərlı Tatarlar,
Sərt baxışlı Tonquzlar, gözəl üzlü Macarlar.
Soyuq, sıcaq çöllərdən,
Uzaq, yaxın ellərdən,
Mavi, yaşıl göllərdən,
Təpələrdən, bellərdən...
Axın-axın gələrək taxtına baş əyəcək
Candan qopan səslərlə "Qutlu olsun!" – deyəcək"

- kimi öz həyəcanlı şeirləri, dilinin sadəliyi, milli mövzuları, bütün Türk dünyasını "Türkçülük və Turançılıq" məfkurəsi ətrafında birləşdirməyə çağırması Mehmed Emin Yurdakulu Milli Mücadiləyə qalxan Türk gəncliyinin qəlbində məşələ çevirmişdi.

Mehmed Emin bəy Türkiyədən Azərbaycana ,
Azərbaycandan Türküstanə və İdil-Ural boylarına, Qazandan
Uyğurustana qədər bütün türk qəlblərini birləşdiən, türkün
dərdlərini, sevinclərini, ehtyaclarını dilə gətirmiş, Türk gəncliyinə
Türklük və Vətən eşqini ruhlara, bu eşqin gözəlliyini, həyəcanlarını
aşılamişdir.

Artıq oyan! Nicat günü gəlmişdir,
Bu Türklüyü fəlakətdən qurtarmaq,
Onu yenə xoşbəxtliyə çıxarmaq
Sənin üçün ən mübarək bir işdir.

Sən Tanrının mehrabına get, əylə,
Turan üçün dua eylə, yəmin et.
Dəmirləri, atəşləri əziz bil,
Ürəyinə intiqamla kin öyrət.

O müqəddəs Altaylara çıx, hayqır:
“İnqilablar qansız çiçək açmaz!”-de.
Hər bir Türkdən iman, əzim, qan istə,
Ulusları bayrağına həp çağır.

Haydı yürü! Bu aləmdə hər zəfər
Yalnız arslan olanları salamlar.
Hürriyyətlər, səadətlər, sevinclər
Məşəqqətli alınlarda parıldar!

Artıq oyan! Bu həyatdan üz çevir,
Tarixinə, əcdadına sadıq qal.
O cahangir Türklüyünü ələ al
Yenə bu gün qurmaq üçün yıx, devir!

Bir əsgər ol, silahını tax, kuşan.
Bir şair ol, milliyyəti dalğalat.
Bir işçi ol ocağını yak, qisqan.
Bir alim ol, həqiqəti parıldat!

Bil ki, sənin məramını fəth edən
O Türk dühan yeni dünya quracaq.
Son əsrin də Turanını yaratmaq
İşdə sənin gənc nəslindən bəklənən!

Haydi yürü! Mədəniyyət, şərəf, şan
Gənc alnında milli rəya görənini!
Əski, yeni, hür və məsud Türkünstan,
Bütün Asya və İstiqbal hep sənini!"

İşğalçıların hələ İstanbulda olduqları dövrdə "Türk Ocağı"nın İstanbul mərkəzində bir toplantı keçirmiş və bu toplantıda milli şair Mehmed Emin bir nitq söyləmiş və demişdi ki: "Ey gənc! Bax, sənin Ocağın bu gün də səni çağırır... Onun milli ruhu sənə bu gün də başqa bir mücadilə yolu göstərir. Yandırılmış, yıxılmış, xarab edilmiş yoxsul Vətənimizin həsrətini çəkirik. Burada gənclər baş-başa vermişdir. Siyasi sərhədləri ilə, dağları ilə, dərələri ilə deyil, feyzi ilə, çiçəklənməsi ilə, qələmi ilə, sənəti ilə yeni bir Vətən yaradıb ortaya çıxaracağıq. Biz Ocağımızın mehrabı önündə bunun üçün toplandıq, bunun üçün and içdik. Ocağın içində gözlərin görə bilmədiyini, lakin ruhların sezdiyini bir fikir mehrabı vardır". (iktibas: Dr. Fəthi Təvətoğlunun "Mehmet Emin Yurdakul" adlı əsərindən götürülmüşdür – A. M. Bax: göstərilən əsər, səh. 35)

Türkiyənin acı işğal günlərində Türk milləti yurdun hər bucağında toplantı və mitinqlər təşkil edərək insan haqlarını heyasızcasına heçə sayan düşmənlərə etirazlarını bildirirdilər. İzmirin yunanlar tərəfindən işğal altına alınmasına etiraz əlaməti olaraq 23 may 1919-cu ildə Sultan Əhməd Meydanında tarixin ən səmimi və ən böyük etiraz mitinqlərindən biri keçirilmiş və bu mitinqdə ilk çıxış edən milli şair Mehmed Emin bəy söyləmişdi ki:

"Qardaşlar! Türkün Tanrıya səcdə üçün əyilən alını heç bir vaxt əsarət önündə əyilə bilməz. Şərəfli bir tarix və mədəniyyətə, sağlam bir fəzilət və əxlaqa, zəngin bir ədəbiyyata, milli və dini gələnlərə, irqi və vətəni xatirələrə sahib olan bir millətin məhv olduğunu tarix göstərmir. Öldükdən sonra dirilmə möcüzəsini

yapan milli ruhdan Türklər də ilhamını almışdır. Türklər də ölümlərdən qüvvət alacaq, vətən məbədini, haqq və hürriyyətini, namusu ilə, qanı ilə, bugünkü çocuqları ilə qoruyacaq və acgözün gözləri (düşmənlər nəzərdə tutulur - A.M) onun məmləkətində qanlara boyanmış və silahları əllərində ölmüş cəsədlərdən başqa bir şey görə bilməyəcəklər!

Qardaşlar! Mən bu iki müqəddəs məbədin qarşısında Qərbə doğru dönərək hayqırmaq və bunları söyləmək istəyirəm: "Ey Avropa, Ey Amerika! Bu faciənin məsuliyyəti sizin olacaqdır. Ey Şekspirlərin, Prudhomların, Dantelərin millətləri! Hanı, haradadır sizin o insaniyyət və ədalət rüyalarınız? Siz buna qarşı nə deyəcəksiniz? Sizlərə soruyoruz, bu XX əsrdə Romalıların önündə alınlarına zəfər taqları geyərək qanları və göz yaşlarını çeynəyən Yuli Sezarların dövrümüdür? Deyilsə, Türkün haqqı, Türkün hürriyyəti nə üçün tanınmır? Türkün vətəni və Türkün məbədi nə üçün çeynənir?

Qardaşlar! Bununla bərabər biz bütün fəlakət və müsibətlərə, hər şeyə qarşı məmləkət və millətimizin həyat və qurtuluşundan ümidimizi kəsmiyəlim. Biləlim ki, göylər fırtınasız, baharlar xəzansız olmadığı kimi heç vaxt insanlar da dərdsiz qalmamışlar. İztirab insanlığın alın yazısıdır. Məğlubiyyət hər millətin həyatında müqəddəratın əlindən içdiyi bir zəhərdir. Lâkin fırtınalardan sonra parlaq günəşlər, xəzanlardan sonra gözəl çiçəklər göründüyü kimi, dərdlərdən sonra da səadət günləri gəlir. Əgər biz fəlakətdən, məğlubiyyətdən dərs almağı bilərsək, şübhə yoxdur ki, bizim içdiyimiz zəhər bi ilac olacaqdır. Bunun üçün isə öncə aramıza girmiş olan bölücülüğü yox edək. Qardaşlığa doğru bir daha geriye çəkilməyəcək olan əllərimizi uzadaq. Hamımızın başında Vətəni qurtarmaq məfkurəsi və qəlbimizdə milləti yaşatmaq eşqi hakim olsun. Yalnız iki qüvvətə- Cənabi-Haqqa və özümüzdə inanalım".(Seçmələr Dr. Fətiş Tevetoglundan göstərilən əsərindən alınmışdır – A. M. Bax səh. 53-56)

Mehmed Emin Türk dünyasında, Türk üfüğündə böyük bir şəxsiyyət olaraq tanındı və bu gün də tanınmaqdadır. O, bu əzəməti damarlarındakı təmiz Türk qanından almışdır. "Ümmət və Osmanlılıq" dövrünün hökm sürdüğü bir dövəndə Mehmed Emin

bəyin milləti "Müsəlman və Osmanlı" kimi qeyri-müəyyən, qarışıq adlarla anıla bilməzdi. Emin bəyin mənsub olduğu millətin gerçək adı Türkdür!"

"İnsan olan Vətəninin quludur" – deyən və özünə "Yurdakul" soyadı götürən Mehmed Emin bəy, ən ləyaqətli millətin Türk olduğunu, bizlərin yalnız və yalnız Türkü sevməmizi, onu yüksəltməyimizi 100 il bundan öncə bu misralarla söyləmişdir:

Ən gözəl üz bizə çirkin,
Biz sevəriz Türkün üzün.
Ən iyi öz bizə fəna,
Biz sevəriz Türkün özün.
Millətimiz alqışlarız,
Anıldıqca Türkün sözü.
Biz Türkləriz, biz bu qanla,
Biz bu adla yaşayarız!

Türkiyə xaricindəki Türklər arasında Milli şairimiz Mehmed Emin Yurdaqlu ilk təqdir edən böyük şairin də çox sevdiyi məşhur Türk milliyyətçisi İsmayıl bəy Qaspralı olmuşdur. Dövrün düşüncə tərzinə, hiss və duyğularına türkcə şerləri ilə tərcümən olan, müharibə illərinin hissiyyatını vətən və millət sevgisi ilə çulğalaşdıran Mehmed Emin Yurdaqlu şerlərini bütün Türk aləmi üçün böyük bir xidmət kimi dəyərləndirən İsmayıl bəy Qaspralı göstərir ki: "Sevimli qardaşım Mehmed Emin bəy! Sizin şerlərinizi Ədirnə, Bursa, Konya, Ankara, Ərzurum türkləri anlayıb ləzzətlə oxuduqları kimi, Tiflis, Bakı, Təbriz, Şirvan, Xorasan, Türküstan, Qaşğar, Dəşti-Qıpçaq, Sibir, Qazan və Kırım türkləri də anlayaraq ləzzətlə oxuyurlar ki, sizin ulaşdığınız bu şərəfə Füzuli və Nəbi belə nail ola bilmemişlər. Qırx, əlli milyonluq və otuz əsirlik bu aləmə ilk olaraq" bir qaşığı balı "yedirən siz oldunuz ki, bu da sizə şərəf, bizi səadətdir". (Bax: Kırımlı Cəfər Seydahmed, Kaspıralı İsmayıl bəy, İstanbul. 1934, sah.83-84).

Mehmed Emin bəyin şöhrəti qısa bir zamanda bütün Türkiyədə, digər türk ellərində və Avropada sürətlə yayılmış, bütün türklərin dərin-dərin sayğı və sevgi duyduqları bir milli şair, yerli,

xarici bir çox elm, fikir adamlarının və türkoloqların yüksək dəyərləndirdikləri ədəbi bir şəxsiyyət olmuşdur. Şəmsəddin Sami, Əbdülhəqq Hamid Tarhan, Tofiq, Fikret, Ziya Çoyalı, Yusuf Akçuraoglu, Əhməd Hikmət, Müftüoğlu, Fuad Köprülü, Rauf Nəcdət, Rza Tofiq, Ömər Naci, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu və Həmdullah Sübhü Tanrıövdən, Gibb, Minorski, Çarl Gies, Vamberi və Hartmana qədər yerli və xarici bir çox sənətkar, araşdırıcı və türkoloqun Mehmed Emin Yurdaqul haqqında birləşdikləri fikir bundan ibarətdir ki: "Mehmed Emin bəy ilk dəfə olaraq türk millətinə öz dili ilə səslənən və həqiqi türk ədəbiyyatına yol açan, milli mənliliyi, milli duyğunu dilə gətirən ilk Milli şairdir" (Bax: Hüseyn Namık Orkun, Türkçülüğün tarixi, İstanbul 1944, səh. 60).

Türk şeirinin inqilabçısı Mehmed Emin bəy bu şeirin yalnız dilini, vəznini və şəklini dəyişdirməklə qalmamış, türk şeirinə milliyyətçi, xalqçı, inqilabçı bir ruh qazandırmış, ədəbi və ideoloji türkçüyülüğün başlangıcı və özü olmuşdur. Bütün bunları yüksək dəyərləndirən böyük türkçü alim və siyasi xadim prof. Sədri Məqsudi Arsal göstərir ki: "Mehmet Emin Bəyin dəyəri seirlərinin hesablarında deyil, onun oynadığı tarixi roldadır. O, "Osmanlılıq fikri yerinə "Türklük" şüuru yaratdı. Bu baxımdan o, sınırlı bir zümənin deyil, bütün türk irqinin şairidir. Türklər yaşadığıca, o da yaşayacaqdır. Türklər əbədiyyətə qədər yaşayacağı üçün o da əbədi yaşayacaqdır".

"Mehmed Emin Yurdaqulun səsinə "İsrafilin suru"nu andıran bir qüvvət varmış. Bu qüvvət, bu səs o qədər odlı, o qədər gurdur ki, iprətoluğun geniş sınırlarına da sığmayaraq daşdı, Təbriz türkləri onu oxuyur, Azərbaycan türkləri onu əzbərləyir, Kırım, Qafqaz, Qazan və bütün Türkünstan, Ural ölkəsi onunla bəslənir. Milli şairin bu səsi türk dünyasında bir silkinmə, bir özünə qayıdış yaratdı və Türk dünyası "şahlanmış atı üstündə" göründü. Mehmed Emin bəy bütün varlığını "türklük, türkçülük, turançılıq" uğrunda sərf etdi. Yurdaqulun şöhrəti təkcə Şərqə məxsus deyildir. Onu bütün şərqşünaslar əsərlərində öydülər, Qərbin böyük simaları ilə müqayisə etdilər və türk şairinə şərəfli yerlər verdilər. Bütün qəlbini və təfəkkürünü türk millətinə verən, səsi qədər onun haqqı

üçün hayqıran, yaşı qədər onun acısına ağlayan, hissi qədər onu duyan və fikri qədər onu düşünən Mehmed Emin bey məhz belə bir Türkdür". (Seçmələr bizimdir – A. M. Bax Hakkı Süha Gezzin, Mehmed Emin Yurdakul için, "Vatan" qezetəsi 17 ocak 1944, səh. 2)

"İlk öncə yurdunun "Türk eli", millətinin "Türk" olduğunu duyan və bu qüruru bütün dünya türklərinə duyuran, şüurlu və planlı türkçülük cərəyanının ilk yaradıcısı, türk dili və türk vəzni ilə şeir yazan, Türk ədəbiyyatına milliyyətçi, xalqçı, inqilabçı bir ruhla Türkü gətirmək şərəfi və tarixi haqqı Milli şairimiz Mehmed Emin Yurdakula məxsusdur. Onun 76 illik həyatında tək bir sözü və tək bir misrası yoxdur ki. Türkün sevincini, Türkün kədərini duyurmamış olsun. Bütün varlığını Türklük yoluna xərcləmiş Yurdakul yurda qurban getmişdir". (Dr. Tevetoğlu Fethi, Milli Sairimize aid hatıralarım, "Kopuz" dergisi, Samsun 1944 səh. 237-240)

Milli şair bir-birinin ardınca "Ömür yolunda, yaxud yolçu", "Sokak kapısı önünde", "İmtahan", "Günahkar", "Yavrumuzu çoxaldalım" kimi şeirlərini çap etdirərək dövrün böyük filosofu Rza Tevfik bəyin, ünlü şair Tofiq Fikrətin, bötük Türkçü Yusif Akçuraoğlunun, Rauf Necdət Bəyin müsbət rəylərini qazanmışdı. Dövrün böyük filosofu Rza Tevfik Mehmet Emin Bəy haqqında yazdığı və "Çocuq baxçası" dərgisində çap etdirdiyi bir yazısında göstərirdi ki: "Siz (Mehmet Emin nəzərdə tutulur-A.M.) əməl qütbünün yolunu buldunuz. Türkcə şeirləriniz zəhinləri təmizləməklə bərabər, Türklüyün fikir özəlliklərini, yüksək iç duyğularını, zövqünü, ehtiyacını və inancını özündə əks etdirir"

Ünlü şair Tofiq Fikrət Mehmed Eminə yazdığı məktubunda göstərirdi ki: "Mən öz yazılarımdan indiyə qədər heç birini, bu qədər açıq, bu qədər qüvvəth bir başarıya uöramış görə bilmədiyim üçün sizə qibtə edirəm".

Böyük türkçü Yusif Akçuraoğlu Mehmed Emin bəy haqqında bir yazısında göstərirdi ki: "Emin bəy yeni bir ədəbi məslək qurur. Bu məsləyin ən parlaq görünən sifəti türk dilinin, türk qaydalarının, türk üslubunun, türk ahənginin, türk vəzninin, türk həyatının istiqlal və hakimiyyətini qorumağa çalışmasıdır.

Mehmet Emin bəyin ilk şeirləri yaşadığı günlərdə Anadolu kəndlisinin həyatından alınma bir-birini izləyən tabloları yaranan bir milli dastandır. Bu milli dastan tamamilə demokratikdir. Kəsiblərin, zavallıların, acı və izzət çəkənlərin yaralarını açıb göstərir. Mehmed Emin bəy İstanbul və saray şairləri kimi keş və əyləncə şeirləri yazmaq, söz oyunları ilə yetinərək zamanın heçə xərcləmək istəmir. Onun şeirləri mərhəmət və şəfqət dolu, xalqı və insanlığı sevən, zavallı türklərin yaralarına məlhəm arayan, imdad çağırısıdır. Müəllifin "Türkcə şeirlər"i zülm və acıları əks etdirən mənzərə və duyğularla dolu olmaqla bərabər, şair umutsuz və çarəsiz bir küskün deyildir. O, bütün bu ictimai və siyasi haqsızlıqların önünü ala biləcək bir qüvvətə iman edir ki, O qüvvət də elmdir. Emin bəy reformlardan, intibahdan və XVIII əsr fəlsəfəsindən aldığı sınırlı və gizli izlənilmərlə elmin və hürriyyətin bütün yaralara dərman və sarğı olacağına inanır".

Böyük tədqiqatçı, ensiklopedik alim Fuad Köprülü Mehmed Emin Yurdakuldan bəhs edərkən yazırdı ki: "Mehmet Eminin illər öncə açdığı bu feyzli yol üzərində irəliləyən, qəlbləri eyni eşq ilə çarpan şairlərimiz bu gün də vardır. Fəqət bu varlığın şərafəti insafla düşünüləcək olarsa, Mehmet Emin bəydən başqasına aid ola bilməz". (Köprülüzadə Mehmet Fuad, Mehmet Emin Bey, İstanbul 1914, səh.9-10)

Çox qəribədir ki, türkçü Mehmed Emin Yurdaqlu tənqid edərək türk mətbuatında mübahisələrə səbəb olan o zamanlar Səlanikdə piyada zabiti "Sərvəti-Fünun" şairlərindən Ömer Naci bəy Emin bəyə "Hüsnü mədfun" adlı şeirini ithaf etmiş, Trablüsqərbdə Mustafa Kamal Atatürklə, Trabzon- Ərzurum bölgəsində isə Emin bəylə birlikdə türklük uğurunda mübarizə aparmış, türklüyü və vətəni qorumaq üçün Qafqaz cəbhəsində döyüşərkən "tif" xəstəliyinə tutulmuş, 29 iyul 1916-cı ildə Kərkük şəhərində ölmüşdü. (Bax: Dr. Fəthi Tevetoglu, Mehmet Emin Yurdakul, Ankara 1988, səh.21-22)

Türk dünyasında milli ədəbiyyat dönməsinin baş memarı olan Mehmed Emin özünəqədərki bütün türk şairləri kimi öz eşqini hissələrini deyil, mənsub olduğu böyük türk millətinin eşqini,

tarixini, qəhrəmanlıqlarını, fəlakətlərini qələmə almışdır. O təkcə Anadolu və Rumeli türklərinin taleyindən deyil, imperialist dövlətlərin təzyiqi altında yaşayan bütün əsir türklərin taleyindən bəhs etmiş, böyük türklüyü, Turanı tərənnüm etmişdi. Böyük şair Türküstanda, Kırımnda, Qazanda, Azərbaycanda yaşayan türkləri bir ideya ətrafında toplayıb onlardan müəzzəm bir türk milləti, möhtəşəm bir Turan yaratmağa çalışmışdır. Bütün bu xidmətlərini yüksək dəyərləndirən dövrünün böyük şəxsiyyətləri Mehmed Emin bəydən bəhs edərkən göstərirlər ki: "Emin bey şerlərində Amerika kimi yeni bir dünyanı mövcud bir aləmi kəşf etmədi. O yıxılmış bir aləmi yenidən yaratdı. Qaranlıq fəlakət vadilərində dolaşan zavallı türk millətini öz əzəmətli çağırışları ilə bir yerə topladı və ona qaranlıqlar içində yolunu göstərdi. Tarixdə bunu ancaq ən böyük peyğəmbərlər yapa bilmişdi" (Fuat Köprülü).

"Emin bəy Yeni Turanın ən böyük şairi olmaq şərəfinə nail olmuşdur" (Əlibəy Hüseynzadə).

"Mehmed Emin bəy bütün türklüyə ilk dil verən böyük türkdür. Emin bəy millidir, türkçüdür. Əsərləri türk dünyasına bir "türk milləti" fikri və hissi ilə yayılır. Bu dünyagörüş və hissləri ilə Mehmed Emin bey yeni bir yolun - Turan və Türkçülük yolunun ilk yolçusudur". (Yusuf Akçuraoglu).

"Eqoist və özünə tapınan bütün türk filosof və şairləri sırf öz zövqlərinin yerinə yetirilməsi üçün yazdıqları, özləri üçün oxuduqları halda yüksəlməyə möhtac, zavallı türk millətinin varlığını düşünərək, onun qanayan yaralarını sarmağa çalışan yalnız və yalnız Mehmed Emin bəy oldu". (Fuad Köprülü)

"Milli kəlməsi, milli sərhəd, milli mücadilə, milli məhsul, milli sənaye, hətta milli takımdan əvvəl Mehmed Emin bey üçün işlədildi: "Milli şair". Kim verdi bu rütbəni ona, bilmirəm, bəlkə "İttihad və Tərəqqi"... Amma yayan, gəncliyimizin altın çağını həyəcanlarla dolduran Hemdullah Sübhi Tanrıövrədir. Mehmed Emin Yurdaqul bəxtiyar insandır. Böyük şair olduğuna inanaraq yaşadı, milli şair olduğuna inanaraq öldü. Mehmed Emin Yurdaqulu ədəbiyyat unuda bilər, fəqət "Mən bir türkəm, dinim, cismim uludur" deyən insanı ədəbiyyat tarixi unuda bilməz". (Yusuf Ziya Ortaç, Portreler, İstanbul 1960, səh.115-118).

“Mehmet Emin bəy məmləkətdə qurulan ədəbi topluluklardan heç birinə girməmiş, əsərlərində nə Əhməd Paşadan bu yana gələn Şərq məktəbinin, nə də Şinasidən bəri başlayan Qərb məktəbinin izləri bulunmur. O, öz-özünə yetişmiş ərəbdən, farsdan, firəngdən heç kimdən istifadə etmədən əsər vücuda gətirmiş, tək başına mənsub olduğu millət üçün yazmışdır. Türk milləti bu böyük xidmətinə görə sonsuzadək onu unutmayacaqdır. Emin Bəyəfəndi bütün həyatında “ Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsini heç vaxt qəbul etməmiş, “Millət üçün sənət” yapmağa çalışmışdır” (Nüzhet Haşim, Milli edebiyata doğru, I cild, İstanbul 1918, səh 21-23).

Strasburq Universitetinin o dövrdəki professorlarından P. Horn yazır: “Emin bəy ruhu ilə Türkdür. Hissləri yeni olmaqla bərabər millətindən əsla ayrılmaq istəmir. “Anadoludan bir səs” adlı seiri ilə gerçəkden bir xalq ilahisi, “Himn” yaratmışdır. Emin bəyin şeirlərində daima təkrarlanan düşüncə: “Türkün hər şeyi gözəldir və Türk hər şeydən gözəldir” (Horn Paul, Geschichte der Türkischen modern, Leipzig 1909. səh. 58-59) – ideyasıdır.

Məşhur rus alimi Minoriski Mehmed Emin beyin doqquz şeirini 1903-cü ildə ruscaya tərcümə etmiş, onun tərcümeyi-halını, dilini, sənətini şeirləri ilə açdığı cığırın yeniliyini geniş şəkildə incələmiş və göstərmişdi ki: "Emin bəyin təmiz dil işlətmək, türkcə şeiri özünə uyğun olmayan əruz vəznindən qurtarmaq, xalqı sevmək, səmimi və insanları sevər mövzular seçmək kimi özünəməxsus və unudulmayacaq xidmətlərini xatırladaraq diləyirik ki, türk ədəbiyyatının bu sağlam və təzə şeir qönçəsi tamamilə açılsın, sevimli şairin cəhd və çalışmaları uzun illər sürsün. (Minorski Vladimir Fedoroviç, Nasionalnaya stixotvereniya Eminbeya, Moskva 1903, səh 24)

Məşhur türkoq Gibb Mehmed Emin bəyə yazdığı bir türkcə məktubunda göstərir ki: "Nəhayət, sizin mərifətinizlə Türk milləti sədasını buldu. Siz gəldiniz və nə Şərqə, nə Qərbə baxaraq öz vətəndaşlarınızın könlünü oxudunuz. Və onların heysiyyatını öz dilləri ilə ədəbi bir tərzdə ərz etdiniz. Türk şeirinin doğru məzmunu ilə doğru ifadə tərzini siz tapdınız. Türk milləti sizi altı əsr

gözləmişdir, əfəndim.". (Mister Gibbin Mehmed Emin bəyə yazdığı London, 6 iyun 1899-cu il tarixli türkcə məktubu).

Mehmed Emin beyin fani vücudu artıq torpağa bürünsə də, mənəvi varlığı Türklüyün sönməz məfkurə çırağıdır". (A.Karauğuz, Son Hatıra. "Doğu" dergisi, 1944. səh. 4-6)

Ata-babalarımız, bizim nəslimiz, bugünkü gəncliyimiz və dünya durduqca gələcək Türk nəsillərimiz sonsuzadək böyük Atatürkün "Mübarək Ruh Atamız" adlandırdığı Mehmed Emin Yurdaqulun bizlərə ərnağan etdiyi bu misraları daim təkrarlayacaqdır:

Mən bir Türkəm, dinim, cinsim uludur
Sinəm, özüm atəş ilə doludur,
insan olan Vətəninin quludur.

(Ruhu şad olsun !)

AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIMLI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**KORKMA !
SÖNMEZ BU ŞAFAKLARDA YÜZEN AL SANCAQ.**

3.11. Türk milli mücadiləsinin bayraqlaşmış ismi Mehmet Akif Ərsoy

Türk dünyasının minilliklərə bağlı müəzzəm keçmişindən günümüzə qədər bir çox dövlət adamı, şair, yazıçı və digər sənət adamları yetişmişdir. Ancaq bunlardan çox az bir qismi öz yaşadıkları dövrləri aşaraq nəsillərə işıq tuta, yol göstərə bilmişlər. Bu müstəsna şəxsiyyətlərdən biri də Türkiyə və İslamiyyətə saygını, azad və bağımsız bir vətənə, azad bir millətə qovuşmanın həyəcanını Ruhunda yaşadan və bütün bunları əsərlərində əks etdirən məşhur Çanaqqala şəhidlərinin unudulmaz tərənnümçüsü, “İstiqlal marşı”nın ölməz müəllifi, Türk milləti və vətəninə sonsuz bağlılığı ilə tanınan, Türk Millətinin könlündə özünə əbədi bir taxt quran Mehmet Akif Ərsoydur.

Mehmet Akif Ərsoy 1873-cü ildə İstanbulda anadan olmuş, 4 yaşında ikən məktəbə getmiş, məhəllə məktəbini bitirdikdən sonra orta təhsilini Mülkiyyə məktəbində tamamlamışdır. Atası Tahir Əfəndi savadlı və mötəbər bir din adamı olduğu üçün İslam fəlsəfəsini və Ərəb dilini Mehmet Akif ondan öyrənmiş, atasının vəfatından sonra təhsilini yarımçıq qoymamış, İstanbul Baytarlıq məktəbinə daxil olmuş, oranı yüksək qiymətlərlə bitirərək Ziraət Nəzarəti idarəsində məmur kimi çalışmışdır. O, bir müddət Rum, Anadolu, Ərəbistan, Ədirnə, Adana və s. yerlərdə işlədikdən sonra İstanbula qayıdaraq Vilayət Baytarlıq mərkəzində direktor müavini vəzifəsində çalışmış, 1908-ci ildə isə İstanbul Universitetinin Ümumi ədəbiyyat şöbəsinə müdir təyin olunmuş, artıq ədəbiyyatla məşğul olmağa başlamışdı. Mükəmməl bildiyi Fransız dili vasitəsilə Avropa ədəbiyyatını, fəlsəfəsini öyrənən Mehmet Akif Şərqlə Qərbin mədəniyyətini müqayisə edərək Qərb ədəbiyyatının yaxşı cəhətlərinin Türkiyədə tətbiqinə çalışmışdı. O, Əşrəf Ədibin 1908-ci ildə çıxardığı “Sirəti-müstəqim” adlı məcmuədə fəal iştirak etmiş, 1908-ci ildə Türkiyədə baş vermiş inqilabi dəyişikliklərin təsiri ilə yazdığı əsərləri burada çap etdirmişdi. Bu yazıları mahiyyət etibarilə milli və İslami görüşləri əks etdirdiyindən Mehmet Akifə olan rəğbət durmadan artmışdı. (Seçmələr bizindir

– A.M. Bax: Elman Quliyev, Türkiyə Türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər), Bakı. 2003, səh. 76).

1913-cü ildə Mehmet Akif ona təklif olunan rəsmi vəzifələrdən imtina edərək sərbəst həyat yaşamış, Mədinə və Misirə səyahət etmiş, 1914-cü ildə Türk – Alman dostluq əlaqələri ilə bağlı olaraq Berlinə göndərilmiş, İstiqlal Savaşı başlayan dövüdə İstanbula qayıtmış, Ankara və Anadolunun bir sıra şəhərlərində izdiham qarşısında alovlu nitqlər söyləmiş, xalqı düşmənlərə qarşı birliyə çağırmış, Türkiyə böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdi.

Milli və İslami duyğuları özündə birləşdirən Mehmet Akif millətinin və vətəninin tərəqqisinə çalışmış, Türklərə düşmənçilik edən Xristian birliyi ölkələrinin hər birinə öz əsərlərində dərin nifrətini bildirmiş, Türklərin mübariz əzmi qarşısında onların bir daha sınaqalarına inanmış və bu inamı şeirlərində əks etdirmişdi:

**Qəhrəman milləti gördü ya, bir az silkindi
Leş yeyən qarğaların səsləri birdən dindi.**

Və ya

**Zülmü alqışlayamam, zalımı əsla sevəməm,
Gələnin keyfi üçün keçmişə qalxıb söyəməm,
Biri əcdadıma saldırdımı, hətta boğaram.**

Mehmet Akif səmimi bir müsəlman, sarsılmaz bir iman və hərəkət adamı idi. Onun qədər heç bir şair millət və vətən sevgisini İslamiyyətlə bu qədər gözəl birləşdirə bilməmiş, Türkün ən böhranlı dövürlərində vətən uğrunda şəhidliyi, qəhrəmanlığı millətə onun qədər sevdirə bilən olmamışdır.

İslam dinini Mehmet Akif bir qəhrəmanlıq dini, bir vətən sevgisi, mücadilə eşqi və hüququ qoruyan bir inanc sistemi olaraq qəbul etmiş, ilk yaradıcılıq dövürlərində “İslam birliyi”nin ən atəşin təbliğatçılarından olmuşdur.

Mehmet Akifə görə, bir çox mütəfəkkirlər belə İslam dinini tam anlamamış, yanlış fikirlər söyləmiş müsəlmanların geri

qalmalarının səbəbini İslam dinində görmüşlər .Mütəfəkkir göstərmişdi ki: “Əgər İslam aləmi texnika və texnologiyada geridirsə, bunun səbəbini dində deyil, İslamiyyət adına yanlış və xətalı davranışlarda aramaq lazımdır” .

**Mütəfəkkirlərimiz dini də heç anlamamış,
Ruhi-İslami tələqqiləri qayət yanlış.
Bilmiyorlar ki, ülumun əzəli dayəsidir
Bəşərin bir gün olub yüksəldəcək payəsidir.
...Şəhamət dini, qeyrət dini ancaq Müsəlmanlıqdır,
Həqiqi Müsəlmanlıq ən böyük qəhrəmanlıqdır.**

Mehmet Akifin, demək olar ki, bütün şeirləri dini və milli xarakterlidir. O, Türk toplumunu təlim-tərbiyə məktəbi olan camilərdə mövcud ətələtdən qurtulmağa, iman, əxlaq və milli hiss-sahibi olmağa səsləmişdir. Onun fikrincə, millətlər dinə estetik baxımdan yanaşmalıdırlar. Ona görə də dahi şair şeirlərində daha çox dini həyəcanları tərənnüm etmişdir. O, “Xüsusi təşkilat” görəvlisi olaraq Qərb və Ərəb dünyasına gedərkən də Türk milli bütünlüyünü əsas götürmüş, milliyətçilik yerinə dinin şəkilləndirdiyi ictimai-mədəni həyatı da milli sayaraq o sahədəki “xəstəlikləri” tədavü etməyə çalışmış, şeirlərində əruz vəznini işlətsə də, bədii təfəkkür üsullarında milli şeir örnəkləri yaratmışdır. (Seçmələr bizimdir –A.M. Bax: Sadık Kemal Tural, İkinci Məşrutiyet döneminde Türk edbiyyatı, Türk dünyası, III cilt, ikinci baskı, Ankara. 1992. Səh.493).

Sonralar Mehmet Akif Ərsoyun 1933-cü ildə nəşr etdirdiyi “Kölgələr” adlı şeir kitabında onun dinə münasibəti pessimist xarakter daşımışdır. Tədqiqatçıların fikrincə,bunun səbəbi Cümhuriyyətin ilk illərində İslami dəyərlərə münasibətin başqa şəkil alması idi. Ona görə də mütəfəkkirin qəlbinə hakim kəsilən İslami hissləri yaşatmaq üçün o, vətəninə tərək edərək Misirə getmiş, orada Türk dili və ədəbiyyatı müəllimi işləmiş, lakin ağır xəstələndiyindən ölümünün yaxınlaşdığını hiss edib vətəninə qayıtmış, 1936-cı ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Ölümünə rəsmi dairələr tərəfindən heç bir reaksiya verilməsə də, vətənsevər Türk

milli gəncləri İstiqlal şairinin tabutunu Türkiyə Cümhuriyyətinin Ay Yıldızlı Al Bayrağına bükərək sadə bir törənlə dəfn etmişlər. (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Şerif Aktaş, Cümhuriyyət devri Türk edebiyatı, Türk dünyası, III cilt, II baskı, Ankara. 1992. Səh.507; Prof. Dr. Ercüment Konukman, Topluluqdan Millete, İstanbul. 1989.səh 121-128; Elman Quliyev, göstərilən əsəri, səh.76).

Türk tarixinin milli birlik və bərabərlik örnəklərindən ən canlısı, şübhəsiz ki, milli mücadilə ilə bağlıdır. Milli mücadilə ruhu qılıncı ilə qələmin birləşdiyi, maddi gücün mənəvi güclərlə bütövləşdirildiyi anlarda başanlı olur. Bu ruh Türklərə qarşı vuruşan bir çox ordunun qarşısında Türkün mənəvi gücü ilə düşmən ordularını yendiyi, tarixin istiqamətini dəyişən “Çanakkala Savaşı”nda özünü göstərdi. Bu münasibətlə Mehmet Akif özünün məşhur “Çanakkala şəhidlərinə” dastanını yazmışdı. Bu şeirində şair yenilməz Türk əskərinin şəhidliyində ölümsüzlüyünü tərənnüm etmişdi:

**Bu daşındır deyərək Kəbəni diksəm başına,
Ruhumun vəhyini duysam da keçirsəm daşına,
Sənə Göy qübbəsi alsam da rida namıyla,
Qanayan ləhdinə çəksəm də bütün əcramiylə,
Mor bulutlarla açıq türbənə çatsam da tavan,
Yeddi qəndilli Süreyyanı uzatsam oradan,
Sən bu abidənin altında bürünmüş qanına,
Uzanırkən gecə mehtabı gətirsəm yanına,
Türbədarın kimi ta fəcrə qədər bəklətsəm,
Gündüzün fəcr ilə avazəni ləbriz etsəm,
Tüllənən məğribi, axşamları sarsam yarana,
Yenə bir şey yapabildim deyəməm xatirinə.
... Ey şəhid oğlu Şəhid! İstəmə məndən məqbər,
Sənə ağışunu açmış duruyor Peyğəmbər!**

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Xristian dünyasının birgə səyi nəticəsində Osmanlı Türk torpaqları bir-bir əldən çıxmaqda idi. Kipr Türkiyədən qoparılmış, Bolqarıstan, Serbistan

istila edilmiş, Balkan müharibəsi başlamışdı. Bütün bunlar azmış kimi, Türkiyə I Dünya müharibəsinə cəlb edilmiş, vətən səmalarında qara buludlar dolanmaqda, vətən əldən getməkdə, xalqda bir ruh düşkünlüyü yaranmaqdaydı. Belə bir dövrdə Türk milləti Mustafa Kamal Paşa (Atatürk – A.M.) öndərliyində İstiqlal savaşına başlamış, İstiqlal savaşı bütün şiddəti ilə davam etməkdə idi. Belə bir dövərdə Bursa Yunanlar tərəfindən işğal edilir. Mehmet Akif bu müsibətə “Bülbül” şeiri ilə matəm saxlayır:

**Təsəllidən nəsibim yox, xəzan ağlar baharımda,
Bu gün bir xanımansız sərsəriyəm öz diyarımda.
... Səlahəddin Əyyubilərin, Fatehlərin yurdu
Nə zillətdir ki, nakəs inləsin beynində Osmanın
Əzan sussun, fəzalardan silinsin yadı Mövlanın.
Mənim haqqım, sus ey bülbül, sənin haqqın deyil
matəm.**

Belə ağır bir dövrdə Mehmet Akif Türk-İslam sintezli şeirlərilə, çıxışları ilə, Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki fəaliyyəti ilə Türk İstiqlal Savaşına katqıda bulunmuş, milləti Mustafa Kamal Paşanın ətrafında birləşdirməyə çağırmış, etdiyi böyük xidmətləri ilə ölümsüzləşmişdi.

Tarixdə elə şəxsiyyətlər və elə hadisələr olub ki, onlar tarixin istiqamətini dəyişmiş, böyük dalğalar yaratmışlar. Böyük Mustafa Kamal Atatürk də belə şəxsiyyətlərdən biri, “Çanakkala savaşı” belə hadisələrdəndi.

Artıq milli mücadilə Atatürkün öndərliyində Türk Millətinin qələbəsi ilə nəticələnmiş, hərəkətin birbaşa iştirakçısı və tərənnümçüsü Mehmet Akif Ərsoy da əvəzsiz 10 bəndlik “İstiqlal Marşı”nı yazaraq Şanlı Türk Millətinə ərməğan etmişdi.

1920-ci ildə yeni yaranan Türkiyə Cümhuriyyətinin himni üçün müsabiqəyə təqdim olunan 724 əsər içərisindən Mehmet Akif Ərsoyun əvəzsiz, dahiyənə şəkildə qələmə aldığı “İstiqlal Marşı” seçilərək bəyənilmiş, Türkiyə Böyük Millət Məclisində 4 dəfə oxunaraq qəbul edilmişdi. “Haqqıdır, haqqa tapan, millətimin İstiqlal” deyən şair göstərmişdi ki:

**...Mən əzəldən bəridir hür yaşadım, hür yaşarım.
Hansı çılgın mənə zəncir vuracaqmış? Şaşarım!
Kükrəmiş sel kimiyəm, bəndimi çeynər, aşarım,
Yırtarım dağları, ənginlərə sığmam, taşarım.
... Basdığın yerləri “Torpaq” deyərək keçmə, tanı,
Düşün altındakı minlərcə kəfənsiz yatını.
Sən Şəhid oğlusan, incitmə, yazıqdır atanı
Vermə, dünyaları alsan da, bu cənnət Vatanı.
Kim bu cənnət Vətənin uğruna olmaz ki fəda?!
Şühəda fışqıracaq torpağı sıxsan, Şühəda!
Canı, cananı, bütün varımı alsın da Xüda,
Etməsin tək Vətənimdən məni dünyada cüda.**

Türk olan, ruhunda qürurunu yaşıdan hər bir Türk bu İlahi vəcd ilə yazılmış himni beyninə bir möhür kimi həkk etməlidir.

Böyük mütəfəkkir şair Mehmet Akif Ərsoyun Türk gəncliyinə son vəsiyyəti budur:

Sahibsiz olan məmləkətin batması haqdır,
Sən sahib olarsan, bu Vətən batmayacaqdır!
Ruhu şad olsun !

Hüseyin Cavid

3.12. Əqidə şəhidi, Böyük Türkçü - Hüseyn Cavid

**Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!**

Türkün özünəməxsus tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, mədəniyyəti və s. olduğu kimi, bir də çox dəyərli tarixi ədəbiyyatı var. Bu müəzzəm tarixi əks etdirən tarixi ədəbiyyatın yaradıcılarından biri də Azərbaycan mənzum dramaturgiyasının banisi Hüseyn Caviddir. Cavidin mənsub olduğu Türk millətinin Bilgə Xaqandan başlayıb Mahmud Kaşğarlı, Yusif Xas Hacıb Balasaqunlu, Fəxrəddin Mübarəkşah, Mir Əlişir Nəvai, İsmayıl Bəy Qaspiralı, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Bəy Ağaoğlu, Mehmet Akif Ərsoy, Yusuf Akçuraoğlu, Mehmet Əmin Yurdaqul və Ziya Göyalp tərəfindən davam etdirilən Türk məfkurə sistemindən kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İsmayıl Bəy Qaspiralının "Dildə, fikirdə, işdə birlik" və Əlibəy Hüseynzadənin "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək" kimi ideoloji-siyasi proqramları ilə yola çıxan Hüseyn Cavidin ən böyük qayəsi Türk Birliyi və bu birliyin ehtiva etdiyi coğrafi ərazisi olan Turanda yaşayan Türklərin mənəvi, iqtisadi, siyasi və hətta hərbi birliyi olmuşdur. Maddi ruh müvazinətinə dayanan, həyatın pozulduğu, maddinin-mənəvinin üstələdiyi dünyanı, bəşər tarixinin heç vaxt görmədiyi bir böhrana sürüklədiyi bir dövrdə şeirin, bədii ədəbiyyatın, xüsusilə dram sənətinin xalqla canlı ünsiyyətini dərinədən dərk edən Hüseyn Cavid Əfəndi Türklüyü, Türk ruhunu, Türk mənəviyyatını bütün yaradıcılığında daim canlı saxlamağa çalışan nadir sənətkarlarımızdandır. Türk tarixinin 2500 illik böyük bir mərhələsini, Sakalar və Hunlardan Səlcuqlulara, Teymurlu və Osmanlılardan XX əsrə qədər gəlib keçmiş, Türk təfəkkürünü yaradıcılığının şəriksiz mövzusunə çevirən, bütün tarixi dramlarında daha çox tarixin mahiyyətinə varan Hüseyn Cavid bütün olub-keçənləri dövrlə əlaqələndirmiş, yaşadığı dövrdə dünyada baş verən bütün siyasi məsələləri nəzərə almağa

çalışmışdır. Şərəfli Turan məfkurəsinin gerçəkləşməsinə çalışan mütəfəkkir, tarixi əsərlərində Turan hökmdarı -Əfrasiyabdan (Alp Ər Tonqadan), Hun Xaqanı - Atilladan Səlcuqlu Sultanları - Alp Arslan və Məlikşahdan, Türk Moğol İmperatoru - Çingiz Xandan, Teymurlu İmperatoru - Əmir Teymurdan, Osmanlı İmperatorları - İldırım Bəyazid və Sultan II Əbdülhəmiddən əbəş yerə bəhs etməmiş, bu əzəmətli Türk hökmdarlarının bəşər tarixi qarşısındakı xidmətlərini nəzərə çatdırmaqla öz etnik mənşəyi və tarixi ilə də fəxr etmişdir. Çünki bu Türk qəhrəman hökmdarları Turanı gerçəkləşdirənlər, Yer kürəsinin böyük bir hissəsinin coğrafi və siyasi xəritəsini Türklərin simvolik rəmzi olan "Göy rəngə" boyamağa müvəffəq olmuş Cahangirlər olmuşlar.

Hüseyn Cavid 24 oktyabr 1882-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, Naxçıvan şəhərində Məhəmməd Tağı Sidqinin açdığı "Məktəbi-tərbiyə" adlı "Rus-tatar" məktəbində dörd il təhsil almış, buranı bitirdikdən sonra Təbrizdəki "Talibiyyə" ruhani mədrəsəsində təhsilini davam etdirmiş, 1904-cü ildə Naxçıvana qayıdaraq, bir vaxtlar təhsil aldığı "Məktəbi-tərbiyə"də Türk və fars dillərindən dərs demişdir. Hüseyn Cavid 2 il burada müəllimlik etdikdən sonra 22 aprel 1906-cı ildə İstanbula gəlmiş, ilk öncə İstanbulda təhsil almaq üçün Azərbaycandan ezam olunan Gəncəli Abdulla Məmmədzadənin (Məşhur Abdulla Surun - A.M) köməkliyi ilə məşhur Türk şair və filosofu Rza Tofiqlə tanış olmuş, evdə ondan təhsil almış, bir il sonra Rza Tofiqin zəmanəti ilə İstanbul Universitetinin Tarix-ədəbiyyat fakültəsinin ədəbiyyat şöbəsinə daxil olmuşdur. İstanbul darülfünunda o, filosof Rza Tofiqin Qərb ədəbiyyatı müəllimləri Cənab Şəhabəddin və Xəlid Ziyanın, həmçinin "istiqlal şairi", professor Mehmet Akifin mühazirələrini dinləmişdir. Bu "sərvətifünün"çuların Cavidin estetik dünyagörüşünün formalaşmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur. İstanbulda Hüseyn Cavid buraya təhsil almağa gələn Azərbaycanlı Mirzəbala Mirqasımov, Abdulla Sur, Qırğızistanlı Əbdüləziz və Kırımlı Bəkir Çobanzadə ilə dostluq etmiş, Güney Azərbaycan məşrutəçiləri, İran Demokrat Fırqəsinin o zamankı lideri, partiyanın ideologiyasını Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə birgə hazırlamış, Seyid Həsən Tağızadə "Danişməndani-

Azərbaycan" əsərinin müəllifi, böyük ədəbiyyatşünas-alim Məmmədli Təbiiyyət (Mirzə Məhəmmədli Xan - A.M), Hacı Rəsul, Parisdə təhsil alıb vətəninə qayıdan Güney Azərbaycanın Türk milli düşüncəsinin ideoloqlarından və ilk azadlıq şəhidlərindən olan Səid Səlməsi, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin yaxın silahdaşlarından olan şair Zeynalabdin Səffət və "İttihad və tərəqqi" partiyasının Güney Azərbaycan inqilabçılarına kömək etmək məqsədi ilə göndərilən Güney Azərbaycan fədailərinin baş ideoloqu sayılan Ömər Naci bəylə yaxından tanış olmuşdu. Cavid İstanbul Universitetində Osmanlı ədəbiyyatı, fars ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı, ədəbiyyat tarixi, siyasi və ümumi tarix, tarixi coğrafiya, fəlsəfəyə giriş və s. fənlərdən dərslər almışdır.

Cavidin İstanbulda təhsil aldığı dövr Osmanlı İmperatorluğunun çökməyə başladığı ən gərgin dövr olmuşdur. Bu dövrdə İkinci Məşrutə elan olunmuş, Sultan II Əbdülhəmid taxtdan salınmış, "İttihad və tərəqqi" partiyası hakimiyyət başına gəlmişdi.

İstanbul mühiti və ətrafındakı yüksək səviyyəli ziyalılar Cavidə həqiqət, məhəbbət təlimi ilə yanaşı, "Türkçülük" məfkurəsinin ciddi məşqlərini keçmiş, gənc şairi bu məfkurənin sevdalıları etmişdilər. Belə ki, Hüseyn Cavidin İstanbul Universitetində təhsil aldığı illərdə Türkiyədə artıq "Osmanlıçılıq" və "İslam birliyi" ideyaları öz yerini məşhur Türkçü Yusuf Akçuraoglunun irəli sürdüyü "Türkçülük" və "Türk Birliyi" ideyasına tərk etməkdə idi. Hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq, böyük mütəfəkkirlər olan "Ümumtürk dilinin atası" sayılan İsmayıl Bəy Qasıralının "Dildə, fikirdə və işdə birlik" və ideoloji-siyasi Türkçülüynün yaradıcısı Əlibəy Hüseynzadənin Türklərin yeganə milli-siyasi nıcat proqramı olan "Türkləşmək, İslamlaşmaq, avropalılaşmaq" kimi ideoloji konsepsiyaları dünyada yaşayan bütün Türklər arasında siyasi-ideoloji düstura, Türk millətçiliyinin düşüncə və həyat prinsipinə çevrilmiş, artıq XX əsrin əvvəllərində Türk dünyasını tanımaq və tanıتماğa xidmət edən "Türk dərənəyi", "Türk yurdu dərənəyi", daha sonra "Türk ocaqları" kimi siyasi-ideoloji təşkilatlar yaradılmış və dünyanın müxtəlif yerlərindən milli ziyalıları öz ətrafında toplayan, Yusuf Akçuraoglu, Əhməd

bəy Ağayev, Mehmet Emin Yurdaqulun birgə təsis etdikləri "Türk yurdu" dərgisi nəşrə başlamışdı. Bu milli ziyalılar sayəsində "Türkçülük" ideologiyası daha geniş arealı əhatə edərək, Osmanlı İmperatorluğu, Güney və Quzey Azərbaycan, Krım, Qazan və Türküstanda yayılmağa başlamışdı. O dövr Osmanlı dövlətinin əsas fiqurları olan hərbi nazir, vitse-generalissimus Ənvər Paşanın, xarici işlər naziri Tələt Paşanın "Türkçülük" və "Türk Birliyi" ideologiyasını qəbul etməsi ilə maarifçi və ideoloji "Türkçülük" siyasi və hərbi "Türkçülük"lə birləşərək, "Turançılıq" məfkurəsini ön plana çıxarmış və hətta ədəbi-bədii əsərlərdə özünə yer qazanmışdı ki, bu işdə ən böyük xidmət göstərənlərdən biri də məhz Hüseyn Cavid Əfəndi olmuşdur. İstanbulda yüksək təhsil, milli təfəkkür və yaxın silahdaşlar qazanan Hüseyn Cavid 1910-cu ildə Türkiyədən Naxçıvana qayıtmış, üç ay sonra Bakıya gəlmiş, İstanbuldakı tələbə yoldaşı Abdulla Surun təqdimatı ilə 1911-ci ilin sonuna qədər bir il beş ay müddətində Bakıda yaşayan iranlılar üçün İran səfirliyi tərəfindən açılmış "İttihad" məktəbində Azərbaycan Türk dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmiş, 1912-ci ildə Gəncədə Axund Hüseyn Pişnamazzadənin müdir olduğu "Mədrəseyi-ruhaniyyə"də müəllimlik etmişdir. 1912-ci ilin avqust ayında Tiflisə gələn Cavid, Firidun bəy Köçərlinin köməyi ilə 1914-cü ilə qədər buradakı iranlıların "İttifaq" məktəbində dərs demişdir. Tiflisdə olduğu dövrdə Hüseyn Cavid Əziz Şərif, Rza Təhmasib, İsmayıl Haqqı Bəy, Qurbanəli Şərifzadə, Yüzbaşov, Kirmanşahlı və digər ziyalılarla ünsiyyətdə olmuş, 1914-cü ilin sonlarında o, səhhəti ilə əlaqədar olaraq, Kaxetiyaya getmiş və burada dəmir yolu üzrə işçiləri qeydiyyatata alan "tabelçi" vəzifəsində çalışmış, nəhayət 1915-ci ildə yenidən Bakıya qayıdaraq, 1918-ci ilə qədər Tağı Nağıyevin "Şəfa" məktəbində müəllimlik etmişdir. 1918-ci ilin mart qırğınında daşnaklar tərəfindən Təbriz mehmanxanasında yaşayan yetmiş nəfərlə birgə Hüseyn Cavid də əsir götürülmüş, bir həftə sonra azadlığa çıxaraq, Təbrizə gəlmişdir. İki ay Təbrizdə Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin evində qalan Hüseyn Cavid yenidən siyasi və hərbi vəziyyətin çox gərgin olduğu bir dövrdə Naxçıvana qayıtmışdı.

1918-ci ilin aprel ayında Qars, Gümrü, Axısqa və Axalkalaki bölgələrinin müsəlman əhalisi "Milli istişarə məclisi" yaradaraq 12 nəfərdən ibarət Müvəqqəti Hökumət təşkil etmiş və bu hökumətin başçısı Hüseyn Cavidin çox yaxın dostlarından biri olan Axısqa Türkü, məşhur Ömər Faiq Nemanzadə seçilmişdi. 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvan Türkləri "Araz-Türk Respublikası" yaradaraq, erməni və gürcülərin təcavüzündən qorunmaq üçün silahlı dəstələr təşkil etməyə başlamışdılar. Təkbaşına, ayrı-ayrılıqda düşməyə qarşı müqavimət göstərməyin çətinliyini nəzərə alan Axısqa, Borçalı-Qarapapaq Hökuməti və Araz Türk Respublikası yetkililəri Qarsda II Milli Qurultaya toplanaraq, 17 yanvar 1919-cu ildə birləşmək haqqında qərar qəbul etmiş və beləliklə də "Birləşmiş Qars İslam Şurası" və "Cənub Qərb Qafqaz hökuməti" və onun hərbi qüvvələri yaradılmışdır. Emin ağa yeni yaranan "İslam Türk dövləti"nin prezidenti, Fəxrəddin Piroğlu hökumət başçısı, Bəhram Xan Naxçıvanski xariciyyə naziri seçilmişlər. Türk əhalidən təşkil olunan silahlı dəstələrə Sərvər bəy, Hafiz bəy və adlarını bilmədiyimiz komandanlar rəhbərlik etmişdilər. Qısa müddətdə mərkəzi Qars olan bu hökumətin əmrində 8 minlik bir hərbi qüvvə yaranmışdı. Batum ilə Ordubad ərazisi daxilində olan bu birləşmiş respublikanın ərazisi 40 min kv.km, əhalisi isə 2 milyona yaxın idi ki, bunun da bir milyon 700 mini Türk, 237 mini isə qeyri-Türklərdən ibarət idi. Bu dövrə qədər heç bir rəsmi-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmayan Cavid, 1919-cu ildə Axısqa, Ermənistan və Naxçıvan Türklərinin birlikdə yaratdıqları Cənubi Qafqaz Araz-Türk Hökumətinin rəsmi nümayəndəsi kimi bu hökumətin xariciyyə naziri Bəhram Xan Naxçıvanski və Şərrur məsələsini müzakirə etmək üçün göndərilən Bağır Rzayev, həmçinin Məhərrəm Əliyev, Ələşrəf Kazımov, Əsəd Manafov və Əziz Xan Naxçıvanskidən ibarət nümayəndə heyəti ilə birlikdə Cənubi Qafqazın və Naxçıvanın siyasi-hərbi çıxarlarını müzakirə etmək üçün Bakıya gəlmiş, Azərbaycan milli hökuməti qarşısında müsəlman qaçqınlara yardım göstərmək barədə məsələ qaldırmışdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin o dövrdəki Nazirlər Sovetinin sədri Fətəli Xan Xoyski onların bu xahişini yerinə yetirərək, dövlət büdcəsindən bir milyon manat ayırmış və

Hüseyn Cavidin də iştirak etdiyi nümayəndə heyətinin bu yardımı ünvanına çatdırmaq məqsədi ilə onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Tiflisdəki müttəfiq qüvvələrin komandanı - general Tomsona məktubla müraciət etmişdi. Fətəli Xan Xoyski bu nümayəndələrin İngiltərə hökumətini məlumatlandırmağına yardımçı olmağı da general Tomsondan xahiş etmişdi. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920), Ankara 2001, səh 369).

Həmişə olduğu kimi Qərbin imperialist dövlətləri bu dəfə də bölgənin müsəlman Türklərinin deyil, xristian erməni və gürcüləri hərtərəfli müdafiə edərək, 19 aprel 1919-cu ildə Qarsa hücum edərək "Cənub-Qərb Qafqaz Hökuməti" Məclisinin binasını mühasirəyə almış, hökumət üzvlərini həbs etmiş və Malta adasına sürgünə göndərmişdilər. Beləliklə cəmi üç ay fəaliyyət göstərən Cənub-Qərb Qafqaz Hökumətinin varlığına ingilislər son qoymuş, vəziyyətdən istifadə edən gürcülər ingilislərin hərbi dəstəyi ilə Axısqa və Axalkalaki nahiyyələrini zəbt edərək, Gürcüstana ilhaq etmişdilər. Mənfur qonşularımız isə Qarsı ingilislərdən təslim alaraq, ingilislərin gözü önündə Qars və ətrafındakı müsəlman Türk və kürd əhalisini qətlə yetirmişdilər (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Dr.Akdeş Nimet Kurat, Türkiyə və Rusiya, Ankara 1990, səh 587-588).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Hüseyn Cavid Bakıda birinci realnı məktəbdə, sonra isə Darülmüəllimində müəllimlik etmiş, Seyid Hüseynlə yaxın dostluq etmiş, çox güman ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə ilk dəfə bacanağı Seyid Hüseynin Novxanıdakı bağında tanış olmuşdur. Cavidlə Rəsulzadənin yaxın münasibətləri haqqında Seyid Hüseynin qızı Qumral Sadıqzadə öz memuarı olan "Son mənzili Xəzər oldu" kitabında ətraflı məlumat vermişdir (Bax: Qumral Sadıqzadə, Son mənzili Xəzər oldu, Bakı 2001).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Cavidə münasibət ümumiyyətlə müsbət olsa da, sonradan bu münasibət dəyişmiş, ona qarşı basqılar yapılmış, əqidəsindən dönməyən mütəfəkkiri Sovet Dövlət Təhlükəsizlik idarəsi 1937-ci ildə həbs etmiş, iki il bir aylıq istintaqdan sonra, 19 iyun 1939-cu ildə keçirilmiş xüsusi

müşavirədə heç bir dəlil-sübut olmadan "Anti-sovet təşkilatda iştirakına və təbliğatına", "Türkiyənin şpionu, müsavətçi-pantürkist olduğuna", "Əksinqilabi təşkilatın üzvü olduğuna, əksinqilabi fəaliyyətinə", "Ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində gənclərin millətçi-əksinqilabi ruhda tərbiyə olunması istiqamətində gördüyü işlərə", "Pantürkist ideyaların yayılmasına xidmət etdiyinə görə" 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmiş və İslah Əmək Düşərgəsinə göndərilməsi qərara alınmışdır. Müşavirənin başqa bir qərarı ilə Hüseyn Cavid 1939-cu il iyulun dördündə Vladivostokun Maqadan vilayətinə göndərilmiş, 1941-ci ilin 31 oktyabrında xəstəliyi ilə əlaqədar İrkutskdakı əlillər zonasına köçürülmüş, 18 gün sonra 17 noyabr (5 dekabr) 1941-ci ildə 59 yaşında orada vəfat etmişdir. Sonradan nəşi Azərbaycana gətirilərək, anadan olduğu Naxçıvan şəhərində dəfn olunmuşdur. Bu gün Azərbaycan hökuməti tərəfindən hazırlanmış məqbərəsində uyumaqdadır. Ruhu şad olsun!

**Türk oğlu sözündən dönməz,
Məhv olur da, sürüklənməz!**

Hüseyn Cavid

İlk yaradıcılığa kiçik yaşlarından, mollaxanada təhsil aldığı illərdən başlayan, sonra "Gülçin", "Arif", "Salik" təxəllüsləri ilə şeir yazmağa başlayan Hüseyn, daha sonra "Cavid" təxəllüsünü işlətməmiş və ədəbi ictimaiyyətdə "Hüseyn Cavid" kimi tanınmışdır.

Hüseyn Cavid hələ 1898-1903-cü illərdə Təbrizdə "Talibiyyə" mədrəsəsində təhsil alarkən, oradakı "Nasiri", "İzzət", "İttıla" qəzetləri ilə, Urmiyada olduğu 1903-1904-cü illərdə Məhəmmədəğa Şaxtaxtinskiyin redaktoru olduğu "Şərqi-Rus" qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş və bu qəzetdə iki məqalə dərc etdirmişdir.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığı və dünyagörüşünün formalaşması və təkmilləşməsində İstanbul mühitinə, xüsusilə "şair bütün varlığın ahəng və mənasını sezən ruh olmalıdır" - deyən müəllimi Rza Tofiqin, Tofiq Fikrətin və Əbdülhəqq Hamidin güclü təsiri olmuşdur. Rza Tofiq Hüseyn Cavidin Qərb, xüsusən "bütün

dinləri "İnsanlıq dini"nə keçid üçün bir hazırlıq mərhələsi" adlandıraraq, yeni bir din təklif edən Oqüst Konun və "üstinsan" nəzəriyyəsinin tərəfdarı Nitsşenin fəlsəfəsinə, təsəvvüf fəlsəfəsinin "Kamil İnsan" nəzəriyyəsinə yüksəlməsində xüsusi rol oynamışdır. İstanbulda olduğu dövrdə daha çox Türk ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyətini sistemli şəkildə öyrənən Hüseyn Cavid, "İstiqlal şairi" Mehmet Akifin redaktorluğu ilə çap olunan "Sirati-müstəqim" dərgisində "Yadi-mazi", "Son bahar", "Elmi-bəşər" kimi şeirlər çap etdirmişdi.

1910-cu ildə Naxçıvana, üç aydan sonra Bakıya, 1912-ci ildə Gəncəyə gələn Hüseyn Cavid "Həqiqət" qəzetində yazılar dərc etdirmiş, Gəncədə "Maral" faciəsini yazaraq, "İqbal" qəzetinin may-iyun tarixli saylarında çap etdirmişdi. 1912-ci ilin avqustundan Tiflisə gələn Cavid 1914-cü ilə qədər burada yaşamış, "İqbal" qəzetində müxtəlif mövzularda məqalələr çap etdirmiş, ilk kitabları - "Ana", "Keçmiş günlər", "Şeyx Sənan türbəsi önündə" və s. də burada yazmış və çap etdirmişdi.

1915-ci ildə yenidən Bakıya qayıdan şair, 1918-ci il mart qırğınına qədər burada yaşamış, "Şeyx Sənan", "Şeyda" və "İblis" əsərlərini bu illərdə yazıb nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Cavid "Qurtuluş" və "Yaşıl qələmlər" məcmuələrində müxtəlif mövzularda yazılar dərc etdirmiş, Abdulla Şaiqlə birgə "Qəvaidi-ədəbiyyat" adlı dərs kitabı yazıb nəşr etdirmişdi.

Hüseyn Cavid yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1917-1937-ci illər olmuşdur. Ümumiyyətlə XX əsr Azərbaycan romantizmi daha çox Hüseyn Cavidin adı ilə bağlıdır. O, Azərbaycan dramatik poeziyasında güclü bir faciə ustası, mənzum və romantik dramın yaradıcısı kimi şərəfli bir yer tutur. Dram yaradıcılığına 1910-cu ildə yazdığı "Ana" əsəri ilə başlayan dramaturq 1912-1937-ci illərdə "Maral", "Şeyx Sənan", "Şeyda" və "İblis", "Uçurum", "Afət", "Topal Teymur", "Knyaz", "Səyavuş", "Xəyyam" kimi əsərlər yazıb nəşr etdirmişdir. Nəşr etdirmədiyi və bu günə kimi əldə olmayan, 1937-ci ildə NKVD tərəfindən müsadirə olunan "İblisin ilhamı", "Çingiz", "Atilla", "Telli saz" və "Şəhla" əsərlərini, "Keçmiş günlər", "Bahar şəbnəmləri" və "Azər"

poemasını da buraya əlavə etsək belə bir qənaətə gələrik ki, Hüseyn Cavid atasının ona verdiyi "Hüseyn" adı ilə böyüyüb "Cavid", yəni "Əbədi" yaşar oldu. Yaradıcılığa şeirlə başlayan Hüseyn Cavid, lirik-fəlsəfi yaradıcılığını həyatı boyu davam etdirmiş, şeirlərində romantika ilə realizmi heyratamiz şəkildə vəhdətdə verə bilmişdir. Onun şeirlərində dərin bir həyat fəlsəfəsi, sağlam bir məntiq vardır. O gələcəkdə dram əsərlərində həll edəcəyi bir çox problemlərin "eskizlərini" şeirlərində cızmışdır.

Cavidin anlamında ideal anlayışı Türkün birliyidir. Onun Türk birliyinə səsləyən, 1917-ci ildə yazdığı "Hərb və fəlakət" şeiri bir manifesti xatırladır. Bu şeirində mütəfəkkir millətində:

"...Bir zamanlar şərəfli Turanın
Qəhrəman, bərgüzidə övladı,
Türklərin adlı-sanlı əcdadı,
Saldırıb, titrədirdi yer yüzünü,
Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü,
Nə zaman kişnəsəydi Türkün atı,
Qırılırdı bir ölkənin qanadı.
Həp krallar, prenslər, xanlar,
Ulu şahlar, kibirli xaqanlar,
Papalar, həp xəlifələr hər gün,
Diz çökərlərdi Türkə qarşı bütün.
Arkadaş, yoldaş! Ey vətəndaş, oyan!
Yatma artıq, yetər... Dəyişdi zaman.
Şaşırb, durma böylə... Bir aydın
İdeal arxasınca qoş, çırpın!
Səni qurtarsa, qurtarar Birlik,
Çünki birlikdədir, fəqət Dirilik" -
deyə, səslənirdi (Hüseyn Cavid, əsərləri, I cild, Bakı 2005, səh 52-53-54).

Hüseyn Cavidin "Türk Birliyi" ideyasının əsasını Türklərin dil və din birliyi təşkil edirdi. "Türk Birliyi" ideyasını mənsub olduğu millətin şüuraltına yerləşdirməyə çalışan Cavid də digər Türkçülər kimi Türklərin dil birliyini Turanın yaranmasının başlıca

amili hesab edirdi. Bu anlamda Hüseyn Cavid "Turan ədəbi dili"nin banilərindən saymaq olar.

Mütəfəkkirin dil məsələsinə belə önəm verməsi heç də təsadüfi deyildi. Bunu nəzərə alan Cavid tədqiqatçıları xüsusi olaraq qeyd edirlər ki: "Cavid... ortaq ədəbi Türkcənin qurucularından və dahi xadimlərindən biridir... Cavidin fəlsəfəsi əslində onun dil siyasətinin fəlsəfəsidir. Çünki Cavid bilirdi ki, İttihad (Birlik - A.M), ən əvvəl dildən başlanı bilər... Cavidin dili onun sistemli dünyagörüşünün, məfkurəsinin dilidir. Yəni, bu ədəbi dil Turançı bir dildir... Bu dilin romantik və ədəbi mahiyyətindən daha qabarıq siyasi-məfkurəvi bir mahiyyəti vardır" (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Azər Turan, Hüseyn Cavid, Bakı 2007, səh 9, 226-227).

Hüseyn Cavid gözəl bilirdi ki, dil millətin fikirlərini, niyyətlərini və işlərini birləşdirən əsas amildir. Ona görə də əsərlərində Azərbaycan ədəbi Türkcəsi ilə Türkiyə ədəbi Türkcəsini yaxınlaşdırmağa çalışan Cavid demək olar ki, bu məqsədinə ulaşmış, bu iki Türkcə arasında körpü yaradaraq, bu şivələr arasındakı məsafəni daraltmışdı. ABŞ-da yaşayan Azərbaycanlı mühacir Müstəfa Haqqı Türkcəqul Bəyin yazdığı kimi: "Cavidin işlətdiyi Türkcə olduqca dadlı və işlənmiş gözəl bir Türkcədir. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Türkiyə və Türkcüstan və s. Türk ellərində tək bir münəvvər bulunmaz ki, Cavid oxusun, onu anlamasın, onun Türkcəsindən zövq almasın" (Bax: Mustəfa Haqqı Türkcəqul, Azərbaycan Türk şairi Hüseyn Cavid, Bakı 2002, səh 51).

Hələ XX əsrin 20-ci illərində Şura hökumətinin Cavidə müsbət münasibət bəslədiyi dövrlərdə Cəfər Cabbarlı da Cavidin dili haqqında danışarkən göstərmişdir ki: "Caviddə su kimi duru, almas kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu, islahına çalışılan lisanımızın təkamül özü ola biləcəkdir zəminindəyik... Bizcə, Cavidin orta bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi ərəbləşmiş Fikrət (Tofiq Fikrət - A.M) və Həmid (Əbdülhəqq Həmid - A.M) lisanlarını da meydana çıxaracaqdır" (Bax: Cəfər Cabbarlı, Ədirnə fəthi, Bakı 1996, səh 184).

Cavidə görə, Türk dili, Türk tarixi, Türk ədəbiyyatı və Türk mədəniyyəti yalnız konkret bir ərazidə yaşayan Türk xalqının malı deyil, bütün Türklər bir millət olduğu üçün bütün bunlar da vahid bir millətin ortaq dəyərləridir. Hüseyn Cavid milli ideologiyanın bu müəzzəm qüdrətinə inanaraq, Türkün tarixi şərəfini özünə qaytarmağa çalışmış və:

"Türk oğlu sözündən dönməz,
Məhv olur da sürüklənməz.
Həp yüksəlmək dilər, enməz!

Çarpışır, yaşar!" (Hüseyn Cavid, əsərləri, III cild, Bakı 2005, səh 57) - deyərək, həyatını bu yolda qurban vermiş, əqidə şəhidi olmuşdur.

Mütəfəkkir vahid Turan düşüncəsinin əsasını dünyadakı Türklərin dil, ədəbiyyat və mədəniyyət birliyində görürdü. Çünki artıq Turan parçalanaraq, ayrı-ayrı dövlətlərin nüfuz dairəsinə düşmüş, Vahid Türk milləti ayrı-ayrı adlandırılmağa başlamışdı. Artıq "qılinc dövrü" bitmiş, yeni bir çağ başlamışdır. Şair:

"Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət"

- deyəndə, məhz Türkün dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin birləşdirici gücünü ön plana çəkməklə Turan məfkurəsinin bu yolla gerçəkləşməsinə gələcək nəsillərə tövsiyyə edirdi.

Hüseyn Cavid sözün həqiqi anlamında bir Turançı idi. Mütəfəkkir Turançılıq məfkurəsini bütün tarixi yönləri ilə əsərlərində nəzərə çatdırmaqla, əslində bu ali məfkurənin gec-tez həyata keçəcəyinə bütün varlığı ilə inanırdı. Zətən inanmasaydı, heç bu yolda şəhid də olmazdı. Türkün şanlı tarixini bir qürur qaynağı sayan, müəzzəm imperatorluqlar quran böyük bir millətin şairi olduğunu bilən Cavid, Turanın böyük bir hissəsinin coğrafi xəritəsini Azərbaycan və Türkiyə Türklərinə anlatmağa çalışmışdır:

"Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,
Tariximiz baş ucundan hərgiz əskik olmasın.
Altay dağı, Məkan çölü, həm də Yasin ovası,
Birər aydın səhifədir, hər Türk gərək anlasın.
Südü təmiz, əsil oğlu bilməzmi ki, əcdadı,
Nasıl doğub yaşamışlar, nə ərlilər etmişlər?
Bir millət öz kökü üstə bitər, böyür, yüksəlir,
Köksüz ağac çabuk qurur, çiçək açmaz, bar verməz.
Bakin, görün, tariximiz sizə nələr göstərir,
Hər şərəf, hər böyüklükdür, ancaq şaşılar görməz.
...Əvət arslan yavrularım, Türk Eli hər şanlıdır,
Almas gibi ləkəsizdir, sakın, qafil olmayın!"

Mütəfəkkirin əsərlərinin əksəriyyətində hadisələr Türk - Turan dünyasında cərəyan edir. Onun qəhrəmanları da tarixdən seçilmiş Türk oğul və qızlarıdır. Əfrasiyab, Səyavuş, Atilla, Alp Arslan, Məlikşah, Çingizxan, Teymur, İldırım Bəyazid, Elxan, Orxan, Ərtögrül, Yavuz, İlcan, Özdəmir, Xandəmir, Sabutay, Qaratay, Oqtay, Ağbuğa, Dəmirqaya, Qaraquş, Qaplan, Qorxmaz, Alagöz, Altunsaç, Almas və s. birər Türkdürlər.

"Səyavuş" əsəri ilə ən qədim Türk tarixinə istinad edən Cavid, Türk dünyasının ideal və dastanlaşmış bir şəxsiyyəti olan Turan hökmdarı Əfrasiyabdan (Alp Ər Tonqadan) təsadüfi olaraq bəhs etməmişdir. Mütəfəkkir Azərbaycanda Türkcülüyn süquta uğradığı, Turan dünyasının üç böyük imperatorluq tərəfindən siyasi və coğrafi baxımdan parça-parça olduğu, "Azərbaycanda iman, din və milliyət duyğusunun qəzaya uğradıldığı, sosializmin "tam və qəti qələbə" çaldığı (Azər Turan) bir dövrdə digər Türk dünyası ilə bağlı mövzulara müraciət etməklə, milli yaddaşın yenidən oyanması naminə böyük bir imperatorluğa qarşı savaşa çıxmışdı. Dramaturqun "Səyavuşu" anası Turanlı olduğu üçün südü təmiz, alnı açıqdır. Onun ana yurdu yalçın qayalarda qartal yuvası olan Turan ovasıdır. Turanın hər yerində ona hörmət bəslənir, adı Altay dağlarında səslənir" (Hüseyn Cavid, əsərləri, IV cild, Bakı 2005, səh 164, 193 və s.).

İrfani və milli məqamları vəhdətdə görən Cavidin Şeyx Sənanı da digər qədim ərəb Şeyx Sənanlarından fərqli olaraq Türkdür. O, Turanda doğulub, sonra bir müddət İranda yaşadıqdan sonra Ərəbistana gəlib, orada irfan və fəzilət sahibi olmuş və yenidən Turana qayıdıb sonra İrana gedərək orada irşad yapacaqdı. Lakin Şeyx Sənan Qafqazda "Kür çayının Kür taleli Türklərin vətəni Tiflis civarında dayanmış və burada onun ilk təmasda olduğu Oğuz və Özdəmir də Türkdür" (Bax: Hüseyn Cavid, Şeyx Sənan).

Hər sözü, hər ifadəsi, hər şeiri, hər bir dram əsəri ilə Türkün yaddaşına istinad edən mütəfəkkir Türklərin yaddaşının bərpasına çalışmış, özü ilə millətinin ulu keçmişini bir bütün halında götürərək, təfəkkürünü Ulu xaqanların təfəkkürü ilə birləşdirmiş, tarixi bir missiyanı yerinə yetirməyə çalışmışdır. Mütəfəkkir özünü, öz qəhrəmanlarında, öz qəhrəmanlarını isə özündə təcəssüm etdirmişdir.

Digər Türk milliyyətçiləri kimi Hüseyn Cavidin də Türk milliyyətçiliyinin ana qaynağı olan "Türkçülük, İslamçılıq və Çağdaşlığı" istər ərəb və fars ümmətçiliyindən, istərsə də təəssübkeş xristian qərbçiliyindən daha səmimidir. Çünki Türk milliyyətçiliyi Türkcə necə bağlıdırsa, digər millətlərə də elə sayğılıdır, doğma İslama necə bağlıdırsa, yad xristianlığa və müsəviliyə qarşı o dərəcədə ehtiramlıdır.

Hüseyn Cavid qanlı müharibələrin əleyhinə olmaqla yanaşı Türklərin savaşı ruhunun daim diri qalmasını yeganə xilas imkanı hesab etmişdi. Çünki mütəfəkkir çox gözəl bilirdi ki, savaş ruhu ölmüş bir millətin əxlaqı da iflasa məhkumdur. Ona görə də Cavid "çöhrəsində Turanın şanlı tarixi, keçmiş ənənəsi oxunan, qoca, səksən yaşlı bir Türkün duası"nı dilə gətirərək söyləyir ki:

"Ey böyük Tanrı! Ey böyük Yaradan!

Hər bələdan əsirgə yurdumuzu.

Kamran eylə şanlı ordumuzu"

(Hüseyn Cavid, əsərləri, I cild, Bakı 2005, səh 57).

Tarix sübut edir ki, milli ideologiyası olmayan bir millətin nə siyasəti, nə iqtisadiyyatı, nə hüququ, nə mədəniyyəti ola bilər,

nə dili və ədəbiyyatı inkişaf edə bilər, nə də o millət mədəniyyətin ən ali forması olan dövlət qura bilər. Ümumiyyətlə hər bir milləti o millətin milli ideologiyası yüksəldə bilər.

Türk millətinin milli ideologiyasının adı "Türkçülükdür". Hüseyn Cavid də digər Türk milliyətçiləri kimi Türkçülüyi Türk millətinin milli mənafeyini özündə əks etdirən dünyagörüşü kimi qəbul etmişdir. Cavidə görə də "Türkçülük Türk millətini yüksəltmək, Türk millətinin birlik və bütövlüyünə nail olmaq, Türk millətinin şərəfli tarixinə, yaratdığı Cahanşümul mədəniyyətə sahib çıxmaq, Türk dilini, Türk əxlaqını qorumaq, Türk vətəni Turanı sevmək və onu bərpa etmək, Türk millətinin haqqının, ləyaqətinin, ədalətinin təmsilçisi olmaq, Türk millətini yox etməyə yönələn, Türk millətinə qarşı çıxan, Türk millətini aşağılamağa çalışan bütün qüvvələrə, Türk milli varlığına zərərli olan hər şeyə qarşı mübarizə aparmaq deməkdir". Hüseyn Cavid istər Türkçülük məfkurəsinin yarandığı, istər mücadilə və tətbiqi, istərsə də bu məfkurəyə qarşı total hücumla keçilən dövrlərdə öz amalından dönməmiş və ömrünün sonuna qədər Türkçülük və Turançılıq onun məfkurə savaşının təməl qaynağı olmuşdur.

Ruhu şad olsun !

Cəfər Cabbarlı

3.13. Cəfər Cabbarlı

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan və ümumiyyətlə, bütün Türk dünyasında bir özünəqayıdış hərəkatı başlamış, sanki Türk dünyası öz keçmiş səhvlərini saf-çürük edərək sonda özünün “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” adlı milli-siyasi proqramını hazırlayaraq fəaliyyətə başlamışdı. Tarixin heç bir dönməndə Türk dünyası bu dövrdəki qədər oxşar və bərabər taleyi paylaşmamışdı. Görünür, bu birgə taleyi dərk etmək üçün sonuncu Türk İmperatorluğunun da çökməsi gərəkirmiş. Osmanlı İmperatorluğunun çökməsi ilə Türk düşüncüləri Türk millətinin dövlətsiz yer üzündən silinəcəyini düşünərək yollar axtarmağa başladılar. Və sonda bu qərara gəldilər ki, Türklərin nicatı onların birliyindədir. Bu birlik nəzəriyyəsinin yaranmasında Türk ideoloqları ilə yanaşı Türk şair, dramaturq, yazıçı və publisistlərinin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bu birliyin ümumi adına “Turan” dedilər. “Turan” anlayışı bütün Türk milli ziyalılarını bir araya gətirdi ki, bu nəzəriyyənin hasilə gəlməsində İstanbul və Bakıda toplaşan Türk milli ziyalıları önəmli rol oynamışlar. Bu nəzəriyyəni öz əsərlərində əks etdirən sənətkarlardan biri də Cəfər Cabbarlıdır.

Türklərin yüksəlişinə çalışan və bu yolda öz həyatını belə qurban verən hər bir şəxs Türk millətinin qəlbində əbədiyaşarlıq qazanmış və bundan sonra da qazanacaq. “Millətdə şəcərə arınmaz”-deyən sosioloqlar haqlıdırlar. Deməli, etnik kimliyi hara dayanırsa dayansın, kim hansı xalqa xidmət etmiş və edirsə, məhz o xalqın övladı, o millətin iftixarıdır. XX əsr Azərbaycan Türk ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmiş görkəmli dramaturq, şair, nasir, teatrşünas, tərcüməçi, kinossenarist, jurnalist və rejissor Cəfər Qafar oğlu Cabbarlı da məhz belə şəxsiyyətlərdəndir.

Çox qısa, lakin çox mənalı həyatını Azərbaycan Türklərinin yüksəlişinə həsr edən Cəfər Cabbarlı 20 mart 1899-cu ildə Xızı kəndində yoxsul bir kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Üç yaşında ikən atasını itirən Cəfər 1903-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçərək “Dağlı məhəlləsi” adlanan yerdə yaşamışdır. Əri

vəfat etdikdən sonra ailənin bütün ağırlığını öz üzərinə götürən anası Şahbikə xanım dörd oğlundan heç olmasa kiçik oğlu Cəfəri oxutmaq üçün əvvəlcə məhəllə mollasının yanında “çərəkə” öyrənməyə, bir az sonra isə Molla Qədir adlı birinin yanında Quran oxumağa qoyur. Mollaxananın ona bir şey verməyəcəyini anlayan Cəfər 1905-ci ildə Hacı Məmmədhüseyn Bədəlovun şəxsi mülkündə açılan üçsinifli “7-ci Müsəlman-rus” məktəbinin birinci sinfinə daxil olmuşdur. Onun ilk müəllimləri görkəmli yazıçı və pedaqoq olan Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Rəhim bəy Şıxlinski, Əliməmməd Mustafayev olmuşlar. 1908-ci ildə bu məktəbi bitirib bir müddət ailəsinə kömək etdikdən sonra Bakıdakı Alekseyev adına 3-cü Ali-ibtidai məktəbə daxil olan Cabbarlı 1915-ci ildə oranı bitirərək sənədlərini Bakı Politeknik məktəbinin elektro-mexanika şöbəsinə vermiş, 1920-ci ildə təhsilini başa vuraraq şəhadətnamə və attestatını alaraq Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, lakin bu sənət onu maraqlandırmadığından ərizə yazıb həmin fakültədən çıxmış, 1924-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin tarix şöbəsində təhsilini davam etdirmişdir.

Hələ ibtidai məktəbdə oxuyarkən Abdulla Şaiq və Süleyman Sani Axundov kimi yazıçı və müəllimlərinin təsiri ilə Cabbarlıda ədəbiyyata həvəs yaranmış və o, 12 yaşında ikən “Eşidənlərə” və “Şücaətim” adlı şeirlər yazaraq “Hədiqəti-əfkar” qəzetinin 5 noyabr 1911-ci il 2-ci nömrəsində dərc etdirmişdi. Daha sonra Cabbarlı “Məktəb” jurnalının 3 aprel 1915-ci il 6-cı nömrəsində “Bahar”, iyun ayında isə “Əl götür” adlı şeirlərini çap etdirmişdi.

Cabbarlı 1915-1934-cü illər arasındakı 20 illik bir tarixi dövrdə çox keşməkeşli bir həyat yaşamışdır. Çox mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə dolu olan bu tarixi dövrdə Cabbarlının yaradıcılıq yolu çətin və ziddiyyətli olsa da onun əsaslandığı realizm xalq həyatı ilə, Azərbaycan Türklərinin azad və gözəl həyat haqqındakı arzu və istəkləri ilə-xalqın irəliyə, səadətə doğru meylləri ilə bağlı olmuşdur.

Yaradıcılığının ilk illərində ədəbiyyata şeirlə gələn Cabbarlının lirik və satirik şeirlərinin mövzusu demək olar ki, bir-

birinə çox yaxın olmuşdur. Bu şeirlərində müəllif cəmiyyətdəki ədalətsizliklərdən bəhs etmiş, zülm və haqsızlıqlara qarşı qəzəb və nifrətini bildirmişdi. Öz satirik şeirlərini sadə, anlaşıqlı bir dildə yazan sənətkar fikrini canlı və real ifadə edərkən çox vaxt Mirzə Ələkbər Sabirə müraciət etmiş, ondan bəhrələnmişdir. Müəllifin “Babayi-Əmir” jurnalının 1915-ci il 19-cu nömrəsində dərc olunan “Qızıma” adlı satirasından tutmuş “Hüriyyəti-nisvançılara protesto”, “Arvadlar deyirlər”, “Kişilər deyirlər”, “Qızlardan kişilərə protesto” və s. şeirlərinə qədər bütün satirik şeirlərində Sabirin ruhu duyulur. Tədqiqatçıların qeyd etdiyinə görə onun “Qızıma” satirası Oksford Universiteti tərəfindən çap olunmuş dərsliyə daxil edilmişdir. Cabbarlı satirik şeirlərində daha çox qadınları cəhalətdə saxlayan köhnəfikirli ataları tənqid etmiş, vaxtilə dəb halını almış, qadın azadlığı məsələsinin yarımçıq həll edilməsindən, qadınların hələ də ibtidai hüquqlardan məhrum olduğundan bəhs etmişdir. Ümumiyyətlə, Sabir yaradıcılığı Cabbarlı üçün “ilk realizm məktəbi, vətəndaş poeziyası məktəbi, cəmiyyətə, xalqa xidmət məktəbi” olmuşdur.

Cabbarlının “Qürub çağı bir yetim” şeiri 1915-ci ildə “Qurtuluş” jurnalı tərəfindən elan edilmiş müsabiqədə birincilik qazanaraq Sabirin “Hophopnamə”si və “Qurtuluş” jurnalının birillik abunəsi ilə mükafatlandırılmışdı. Ümumiyyətlə, Cabbarlı yaradıcılığının ilk dövründə mühüm yer tutan satira ədibin bir realist, bir demokrat kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdı.

Cabbarlı ilk ciddi şeir, hekayə və dram əsərlərini 1915-1916-cı illərdə yazmışdır. Müəllifin ilk hekayələrindən olan “Aslan və Fərhad”, “Mənsur və Sitarə” və s. kimi əsərlərində insanlar arasındakı münasibətlər təsvir edilmiş, yaxşı ilə yaman, xeyirlə şər bir-biri ilə mübarizədə əks etdirilmişdi.

Cabbarlı yaradıcılığa şeirlə başlasa da ən gözəl əsərlərini dramaturgiya janrında yazmış, Azərbaycanın görkəmli dramaturqu və teatr xadimi kimi tanınmışdır. Xalqın tərəqqisinin ana xəttini mədəniyyətin, onun mühüm bir qolunu təşkil edən teatrın inkişafında görən sənətkar 1915-1920-ci illər arasında bir-birinin ardınca “Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşları içində gülüş”, “Solğun çiçəklər”, “Nəsrəddin Şah”, “Trablis müharibəsi və ya Ulduz”,

“Ədirnə fəthi”, “Bakı müharibəsi”, və “Aydın” kimi dövrün Azərbaycan cəmiyyətini düşündürən dram əsərləri yazmışdır.

Müəllif 30 dekabr 1915-ci ildə tamamladığı “Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşları içində gülüş” əsərində cəmiyyətdəki ədalətsizliklərdən bəhs etmiş, şahidi olduğu haqsızlıqlara qarşı öz qəzəb və nifrətini bildirmiş, dövründə hökm sürən nadanlığın, cəhəlatın, avamlığın bir-birini təmiz məhəbbətlə sevən gənclərin həyatlarına mane olduğunu sənətkarlıqla açıb göstərmişdir.

Cabbarlı 1915-ci ildə yazdığı “Solğun çiçəklər” əsərində ictimai quruluşa öz etirazını bildirmiş, yaşadığı cəmiyyətin ziddiyyətlərini əsas götürərək onu bir ailə daxilində verməyə çalışmış, cəmiyyətdə hakim rol oynayan pulun insanların əxlaqını pozaraq daxili aləmlərini eybəcərləşdirdiyini, sədaqətli, təmiz qəlbli insanlara əzab və işgəncələr verildiyini ifşa etmişdir. Əsər ilk dəfə 1916-cı ildə İsmailiyyədə (indiki Milli Elmlər Akademiyasının rəyasət heyətinin binasında-A.M.) oynanılmışdır.

Dramaturqun ailə-məişət mövzusunda həsr olunmuş bu ilk dram əsərləri onun istedadlı bir dramaturq olduğunu göstərir. Azərbaycanın məşhur teatr tənqidçisi professor Cəfər Cəfərov “Solğun çiçəklər” və “Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşları içində gülüş” pyesləri haqqında yazmışdı ki: “Klassik Azərbaycan dramaturgiyasının ən yaxşı ənənələrinə sadıq qalan Cabbarlı eyni zamanda özünəməxsus bir sərgisi, orijinal xüsusiyyəti olan, ədəbiyyata yeni mövzular, obrazlar və ideyalar gətirən bir ədib kimi meydana çıxır. Bu pyeslərin ən qiymətli cəhəti mənfəət düşgünlərinin qəddar, qaba və nadan adamlar olduğunu ifşa etməsidir” (Cəfər Cəfərov, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1974). Hər iki əsərdə həyatı realist boyalarla təsvir edən Cabbarlı ədalətsizliyin, fəlakətlərin mənbəyini sənətkarlıqla göstərməyə nail olmuşdur.

Türkiyə Türklərinin yadellilərə qarşı apardığı rəşadətli mübarizələrdən bəhs edən “Trablis müharibəsi və ya Ulduz” və onun davamı olan “Ədirnə fəthi” pyesləri milli iftixar, qürur və vətənpərvərlik ruhu ilə yazılmışdır. 18 yaşlı gənc bir dramaturqun dövrü mətbuat məlumatlarını diqqətlə izləyib tarixi faktlara yaradıcı münasibət bəsləyərək belə bir dəyərli əsərlər yaratması onun qeyri-adi istedadı malik olduğunu göstərir. Cabbarlı hər iki

əsərində problemlərin və xarakterlərin ziddiyyətli məqamlarını üz-üzə qoyaraq oxucuları və tamaşaçıları təsir altına almağa nail olmuş, Türklərin itirilmiş torpaqlarının qaytarılması uğrunda necə qəhrəmanlıq və rəşadət göstərdiklərini inandırıcı boyalarla əks etdirmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə “Cabbarlının “Trablis müharibəsi” və “Ədirnə fəthi” faciələri bilavasitə Namiq Kamalın “Vətən yaxud Silistrə” əsərinin güclü təsiri altında yazılmışdır” (Bax: Azər Turan, Hüseyn Cavid, Bakı 2007, səh. 123). Müəllifin “Ədirnə fəthi” əsəri 1917-ci ilin 15 dekabrında tamaşaya qoyulmuş və “həmin illərdə teatrda nümayiş etdirilən eyni mövzulu...əsərləri...kölgədə qoymuşdu” (Cəfər Cabbarlı, Ədirnə fəthi, Bakı 1996, səh. 10). Heç təsadüfi deyildir ki, Bakını düşmən işğalından azad edən Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa onun şərəfinə verilən ziyafətdə olarkən əsərin müəllifini görmək istəmiş və görüş əsnasında “Bu əsəri bu kiçik çocuqmu yazmış?”-deyərək qolundakı qızıl saati çıxararaq Cabbarlının qoluna taxmışdı.

Hər iki əsər vulqar tənqid tərəfindən “pantürkist” təmayüllü əsərlər kimi qarşılanmış, az sonra tamamilə səhnədən çıxarılmışdı.

Cabbarlı yaradıcılığının birinci dövründə qələmə aldığı əsərlərdən biri də “Bakı müharibəsi” əsəridir. Əsərdə 1918-ci ilin mart ayında Bakıda baş verən qanlı hadisələr, erməni daşnaklarının müsəlmanlara qarşı törətdiyi qanlı cinayətlər təsvir olunmuş, Nuru Paşa başda olmaqla xilaskar Türk ordusunun şəhəri erməni vəhşilərindən xilas etməsindən bəhs edilmişdir. Faciə 1919-cu ilin 16 sentyabrında Azərbaycan Dövlət Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, əsər hələlik indiyə qədər tapılmamışdır.

Müəllifin bu dövrdə yazdığı əsərlərdən biri də “Nəsrəddin Şah” adlı ilk tarixi pyesdir. Bu pyesində Cabbarlı ilk dəfə olaraq tarixi dram janrını milli-azadlıq ideyaları ilə zənginləşdirmiş, İranda hökm sürən istibdad və mütləqiyyətə qarşı xalqın azadlıq uğrunda mübarizəsini əks etdirmişdir. Əsər ilk dəfə 1919-cu ildə Aşqabadda tamaşaya qoyulmuşdur.

Yaradıcılığının ilk dövründə yazmış olduğu pyeslərində fərdi psixoloji xarakterlər yaratmaq yolunda göstərdiyi səylər Cabbarlıya oxucu və tamaşaçı rəğbəti qazandırmış olsa da onun geniş oxucu və tamaşaçı qazanması “Aydın”, daha sonra isə “Oqtay Eloğlu” pyesləri ilə bağlıdır. Dramaturqun əsl peşəkar ustalığı ilk dəfə olaraq bu pyeslərdə tam qüdrəti ilə təzahür etmiş, sənətkarın vətənpərvərlik və ziyalılıq ruhu bu pyeslərdə tam gücü ilə ortaya çıxmışdı. Hər iki əsər 1921-1923-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Teatrında tamaşaya qoyulmuş, teatrın repertuarında görkəmli yer tutmuşdu. Aydının və Oqtayın mübarizə və etiraz hədəfləri müxtəlif olsa da onların taleyi eynidir. Pulun, var-dövlətin dərəbəyliyi qarşısında əlacsız qalmaları onları eyni iztirablar çəkməyə düçar edir. Vətənə, xalqa, milli mədəniyyətə və sənətə xidmət edən bu qəhrəmanların arzu və istəkləri yaşadıkları cəmiyyətin sərt maneələri qarşısında puç olur. Hər iki əsər faciəvi və sarsıdıcı bir sonluqla bitir.

Cabbarlı Azərbaycan xalqının birləşməsi məsələsinə həsr etdiyi “Araz çayı” mənzum faciəsini 1922-1923-cü illərdə bitirərək tamaşaya qoyulması üçün Dövlət Dram Teatrına təqdim etmişdi. Təəssüf ki, dramaturqun bu əsəri də tapılmadığı üçün onun haqqında müfəssəl məlumat yoxdur. Tədqiqatçıların fikrincə o dövrdə xalqın dilində əzbər olan “Araz çayı, qalx aradan, qoy birləşsin Azərbaycan!” misrası məhz Cabbarlının “Araz çayı” mənzum faciəsindən götürülmüşdür.

Cabbarlı 1922-ci ildə yazdığı “Qız qalası” adlı əfsanəvi poemasını 1923-cü ildə “Maarif və Mədəniyyət” jurnalında dərc etdirmişdi. O, 1922-1926-cı illərdə dram yaradıcılığına fasilə verərək bir sıra hekayə və şeirlər yazmış, ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında müxtəlif mövzularda məqalələrlə çıxış etmiş, tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. Onun ədəbi və teatr sənəti haqqında nəzəri düşüncələri “Ədəbi mübahisələr”, “Azərbaycan ədəbiyyatının son vəziyyəti”, “Bizdə teatro”, “Azərbaycan teatr məktəbi” və s. kimi məqalələrində öz əksini tapmışdı. Bu məqalələrində Cabbarlı yeni repertuarın yaradılması, yeni aktyorlar, aktrisa və rejissorlar yetişdirmək məsələlərini irəli sürmüşdü.

Dramaturq 1925-ci ildə Azərbaycan Dövlət Teatrı üçün Şeksprin “Hamlet” faciəsini tərcümə etmiş, daha sonra F. Qladkovun “Sement” əsərindən bir parçanı, Lev Tolstoyun “Uşaqlıq” povestini və Maksim Qorkinin “Üzgülər” hekayəsini tərcümə və çap etdirmişdi.

1920-1930-cu illər Azərbaycan xalqının həm ictimai-siyasi, həm də ədəbi tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. Mürəkkəb və ziddiyyətli ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan bu dövr bolşevik hakimiyyəti, sovet rejimi, kolxoz quruculuğu və kollektivləşmə kimi mürəkkəb hadisələrlə xarakterizə olunur. Bu dövrün həqiqətlərini əks etdirmək, tarixi-ictimai məzmununu təsvir etmək qüdrəti məhz Cabbarlıya nəsib olmuşdur. Onun bir-birinin ardınca yazdığı “Sevil”, “Almaz”, “1905-ci ildə”, “Dönüş” və “Yaşar” pyesləri köhnəliklə yeniliyin mübarizəsinə, qadın azadlığı məsələsinə, xalqlar dostluğuna, kolxoz quruculuğu və kollektivləşməyə, sosializm sənəti məsələlərinə və yeni tipli gənc alim obrazı yaradılmasına həsr edilmişdir. Bu dövrün ədəbi-ictimai mühitinə bilavasitə təsir göstərən, böyük tamaşaçı və oxucu kütləsi arasında rezonansa səbəb olan bu əsərlərində dramaturq yeni cəmiyyət, yeni insan, yeni ailə və əxlaq normalarının bədii təsvirinə səy göstərmiş, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsini əks etdirmiş, mürəkkəb və ziddiyyətli bir tarixi dövrün mənzərəsini canlandırmışdır.

Bu dövr Cabbarlı yaradıcılığının şah əsəri “Od gəlini” tragediyasıdır. Bu əsərində Cabbarlı öz həqiqi mübariz qəhrəmanını-ali məqsəd uğrunda mübarizə aparan əsl qəhrəmanını tapmışdı. Əsər əsas etibarilə IX əsrdə baş vermiş tipik tarixi hadisələrə və bu hadisələrin başında duran xalq sərkərdəsi Babəkin-Elxanın ərəb işğalçılarına qarşı mübarizəsinə həsr edilmişdir. Dramaturq bu pyesi ilə tarixi mənşəyinə görə olduqca problematik bir mövzuya müraciət etmişdi. Müəllifin baş qəhrəmanını Babək deyil, Elxan adlandırması da təsadüfi deyil. Elxan obrazını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə Hüseyn Cavid “İblis” əsərində səhnəyə gətirmişdi. Caviddən sonra bu obrazı tamamilə başqa şəkildə Cabbarlı yenidən səhnəyə çıxarmışdı. Doğrudur, Cabbarlının Elxanı Azərbaycan Türklərinin milli

qəhrəmanı Babəkin obrazıdır. Lakin “Elxan” adının mənə tutumu hər iki sənətkarda daha genişdir. Belə ki, Elxan qədim Alp Ər Tonqa-Oğuz Xaqan nəslinin varisi, qədim Türklərin əzəmətli xaqanı, vətənpərvər imperatordur. Cabbarlı bu əsərini 1928-ci ildə tamamlamışdır. Bu baxımdan əsər hər iki Azərbaycanın o dövrdə düşdüyü sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətini şərh etmək baxımından da maraqlıdır. Belə ki, bu dövrdə Güney Azərbaycanda min illik Türk hakimiyyətinə son qoyulmuş, şovinist pəhləvi rejimi hakimiyyətə gəlmiş, Quzey Azərbaycanda isə milli hökumət devrilərək yerinə bolşevik hakimiyyəti qurulmuşdu. Güneydə şovinist fars, Quzeydə isə iyrənc bolşevik rejimi at oynadırdı. Güneydə Rza şah, Quzeydə Stalin hazırladıqları planlarla Türk kimliyini yox etməyə çalışırdılar. Belə ki, Stalin Kommunist Partiyasının X qurultayındakı məruzəsində göstərirdi ki: “Milli zülm dövrünü keçirmiş və onun vahiməsindən hələ tamamilə qurtulmamış olan kommunistlər çox zaman partiya işində milli xüsusiyyətlərin əhəmiyyətini şişirdərək zəhmətkeşlərin sinfi mahiyyətinə az fikir verir, ya da həmin millətlərin zəhmətkeşlərinin mənafeyini bu millətin ümummilli mənafeyi ilə qarışdıraraq bunları bir-birindən seçə bilmirlər. Bu hal da yenə kommunizmdən burjua-demokratik millətçiliyinə tərəf meyl etməyə səbəb olur. Bu millətçilik Şərqdə bəzən pantürkizm, panislamizm şəkilini alır” (Bax: Stalin V. Əsərləri, 5-ci cild, Bakı 1947, səh. 31). Stalinin bu çıxışından sonra bütün imperiyada, o cümlədən də Azərbaycanda kütləvi həbslər başlamış, vaxtilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin katibi olmuş Cəfər Cabbarlı da müsavətçilər qrupu ilə birlikdə həbs edilmişdi. Cabbarlı “Od gəlini” əsərini “Çeka həbsxanası”ndan çıxdıqdan sonra yazmışdır. Məmməd Əmin Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində bu münasibətlə yazmışdı ki: “Od gəlini”ni Cəfər “Çeka” həbsindən çıxdıqdan sonra yazmışdır. O, vaxtilə istər məmləkətdə, istərsə də məmləkət xaricində səs salmış bir hadisəyə görə “müsavətçilər” qrupu ilə birlikdə həbs edilmişdi”.

“Od gəlini” əsərinin alt yapısında Cabbarlı milliyyətçilik düşüncəsinin ağırlığını dolayı yolla da olsa göstərə bilmişdi. Əslində bu əsər ədəbi əsər olmaqla yanaşı həm də siyasi bir əsərdir.

Bu əsəri ilə Cabbarlı Azərbaycanın itirilmiş müstəqilliyinin kədərli taleyini qələmə almışdı. Varlığında və ilhamında şairliyi, dramaturqluğu ilə yanaşı əzəmətli bir mütəfəkkirliyi də daşıyan Cabbarlı bu əsərində də özünün siyasi məfkurəsinə sadıq qalmışdı ki, bütün bunlar da dramaturqun ədəbi və siyasi əxlaqının göstəriciləri idi. Cabbarlı bu əsərində XX əsrdə irtica və müstəmləkəçiliyə qarşı milli müqavimət və milli birlik ideyasını ön plana çəkmişdi. Azərbaycanda rəsmi Türkçülüyn süqutu ərəfəsində sosializmin “qələbə çaldığı” bir dövrdə qələmə alınan “Od gəlini” əsərinin mövzusu Cabbarlıya Azərbaycan Türklərinin öz istiqlal mücadiləsini davam etdirmək imkanı vermişdi. Cabbarlı Babək mövzusunda müraciət etməklə əslində istiqlal problemini açıq şəkildə gündəmə gətirmiş, xalqı ətəlat burulğanından çıxarmağa, dirilik enerjisini bərpa etməyə, milli yaddaşı oyandırmağa çalışmışdı. Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərlə bağlı fikirlərini ümumiləşdirərək göstərmişdi ki: “Bu əsərdə Azərbaycanın ərəb istilasına qarşı mübarizəsi təsvir edilir. Yeni sahiblər məmləkətin bütün zənginliklərini çapıb aparırlar. Neft dövlətin malı elan edilir. Azərbaycanlıları İslam dinini qəbul etməyə məcbur edirlər. Mənzərənin rəmzliyi göz qabağındadır. Tamaşaçılar üçün “ərəb” və “İslam” sözləri yerinə “rus” və “kommunizm” sözlərini qoymaq mənanı aktuallaşdırmaq üçün kifayətdir” (Bax: Məmməd Əmin Rəsulzadə, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı 1991).

Ümumiyyətlə, sənətkarın əsərlərinin mövzu müxtəlifliyinə, siyasi ziddiyyətlərinə baxmayaraq onun ədəbi təfəkkürü bir ortaq məfkurə sisteminə dayanır. İdeoloji bumeranqın cövlan etdiyi bu dövr Azərbaycan cəmiyyətini bütün mənəvi dayaqlardan məhrum etmişdisə də Cabbarlı kimi sənətkarlar bu şərə qarşı müqavimət göstərmiş, haqqın, ədalətin keşiyində durmuşlar.

Cabbarlı 1930-cu ildə Azərbaycan Dram Teatrında bədii hissə müdiri və rejissor vəzifəsində çalışmış, “Kommunist” qəzetinin ədəbiyyat şöbəsinə rəhbərlik etmişdi. Teatrı Azərbaycan Türklərinin yüksəlməsi üçün ən yaxşı vasitə hesab edən Cabbarlı Azərbaycan teatrının inkişafında mühüm rol oynamışdı. Onun teatr haqqında yazdığı qeydlərdən birində göstərilir ki: “Teatro yüksək

bədii bir dərəcədədirsə, ölkə də ümumən gözəl inkişaf edəcəkdir. Mədəniyyət, elm və sənətdən ibarətdir. Teatro isə sənətin başqa qismlərini birləşdirir”.

Bütün mənalı həyatını teatrla bağlamasına baxmayaraq dramaturq incəsənətin vacib sahələrindən biri olan kinoya da çox böyük önəm vermiş, Azərbaycan milli kinosunun yaranması və inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Azərbaycanın ilk milli kino ssenaristi olan Cəfər Cabbarlı Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” əsərinin motivləri əsasında “Sona” adlı ssenari yazmış və bu ssenari əsasında 1928-ci ildə Bakı kino fabrikində film çəkilmişdir. Cabbarlı 1929-cu ildə öz əsəri olan “Sevil” dramının motivləri əsasında ssenari yazmış və bu ssenari əsasında “Sevil” filmi çəkilmişdi. Cabbarlının istəyi və gərgin əməyi sayəsində Sevil rolunu Azərbaycan Dövlət Neft və Kimya İnstitutunun tələbəsi İzzət xanım Orucova oynamışdır. Film böyük uğur qazandığından Cabbarlı “Almaz” və “1905-ci ildə” pyesləri əsasında kinossenarilər yazmış və “Sevil”dən sonra dərhal “Almaz” filminin çəkilişinə başlamış, lakin quruluşu başa çatdırı bilməmişdi. Amansız ölüm Cabbarlını bu işindən vaxtsız ayırsa da onun sənət dostları bu filmi çəkib qurtarmış və 1935-ci ilin sonunda, mütəfəkkirin ölümünün birinci ildönümündə onun məzarı üstündə işi başarı ilə bitirdikləri haqqında ona raport vermişlər.

Kinoda həm ssenarist, həm də rejissor kimi çalışan Cabbarlı Azərbaycan Türklərindən operator, rəssam, rejissor və kino-aktyor və aktrisa yetişdirmək barədə məsələ qaldırmış, kinoda işlədiyi dövrlərdə bu sahədə ciddi fəaliyyət göstərmişdi. Teatrda olduğu kimi kinoya da çox ciddi yanaşan dramaturq bu sahədə milli kadrların yetişdirilməsi və hazırlanmasına böyük əhəmiyyət vermişdi.

Proletarkultçuluğun tüğyan etdiyi, “Türk” sözünün belə yasaq edildiyi bir dövrdə Cabbarlı “Hara gedir Azərkino” adlı məqaləsində göstərirdi ki: “Azərkinonun rəhbərlərinə sual verəndə ki, nə üçün Sizdə fabrikin nəzdində yerləşən mətbəədə dörd mürəttibdən (özü də onların ikisi yenicə işə götürülüb-C.C.) biri də Türk deyil və Türk yazıları bu dili bilməyənlər tərəfindən elə təhrif olunur ki, “gözəl qızlar”, “gözəl qozlar” kimi yazılır. Onlar da

cavab verirlər ki, Türk mürəttibləri yoxdur. Burada isə Türk mürəttibi özü üçün gəzir və nərd oynayır. Soruşanda ki, nə üçün Sizdə Türk qadını rolunda Türk qadını çəkilmir? Dedilər ki, Türk qadınları yoxdur. Lakin elə buradaca, fabrikdə Türk qadını Orucova (Azərbaycan Dövlət Neft və Kimya İnstitutunu bitirmiş İzzət Orucova nəzərdə tutulur-A.M.) makinaçı işləyir. Kişi rollarında aktyorlar nə üçün Moskvadan, Leninqraddan, Xarkovdan dəvət olunur sualına isə heç kəs aydın cavab verə bilmir və direktor rejissorun, rejissor operatorun, operator rejissorun üstünə yıxır və s. və i. Azərkinonun öz siması yoxdur. O, özünün şəxsi yaradıcılıq simasını tapmalıdır. Azərkinonun yeganə xilas yolu başlıca olaraq xidmət etdikləri Azərbaycanın zəhmətkeş kütlələrinə inamsızlıqdan imtina etməsində və bu əsas kütlənin yaradıcılıq iradəsini və təbiətini özünün bütün işi üçün bazis seçməsindədir. Bizim kinofabrikanın qapılarını açmaq və oraya bu canlı yaradıcı kütləni buraxmaq lazımdır. Yalnız o, Azərbaycan kinosunun əsil simasını müəyyənləşdirməyə qadirdir. Bütün qalanlar isə yapmadır, sünidir, inandırıcı deyil və deməli, bir qəpiyə də dəyməz və məhvə məhkumdur. Başqa kino təşkilatları belə işləyir və bizimki də belə işləməlidir. Bizim kinomuzun rəhbərləri bunu nə qədər tez dərk etsə, o qədər yaxşı olar. Və əgər yenə inadkarlıq etmək fikrinə düşsələr, çox güman ki, bu dəfə onların özləri üçün pis qurtaracaq. Biz isə indi xəbərdarlıq edirik, bizim kino yanlış yol ilə məhvə doğru gedir”. Ümumiyyətlə, Azərbaycan milli kinosunun yaranmasında, kino işinin yeni, milli əsaslar üzərində qurulmasında və bu sahədə milli kadrların yetişdirilməsində Cabbarlının xidmətləri əvəzsizdir.

Cabbarlı yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən Azərbaycan mütəfəkkirləri göstərmişlər ki: “Cabbarlı yalnız yazıçı deyil, eyni zamanda rejissordur. Məşhur musiqi professoru Qliyer onun “Şahsənəm” adlı mənzum pyesini nota çevirərək opera yazmışdır. “Qız qalası” mənzuməsi kimi, əsərlərindən bir qismi rusca ilə bərabər Qafqaz dillərinə də tərcümə edilmişdir. Dramlarından başqa Cabbarlının şeirləri və hekayələri də vardır. Cabbarlının dramaturqluğu Azərbaycan dramaturgiyasında mühüm bir mərhələdir...Moskvada toplanan ədiblər qurultayında söylədiyi

məşhur nitqində o, həqiqi sənətkar və yazıçının şanına yaraşmayan sosial sifariş üsulunun, yəni şairləri hökumət tərəfindən müəyyən mövzularda yazmağa məcbur edilmənin əleyhinə çıxmışdır” (M.Ə. Rəsulzadə, göstərilən əsəri).

“C. Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən nadir simalarından biridir... Cabbarlı Azərbaycan klassik dramaturgiyası və klassik şeiri zəminəsində yetişmiş, milli ədəbiyyatımızın ən gözəl ənənələrini inkişaf etdirmiş, yeni bir dramaturgiya ədəbi məktəbini yaratmış bir şəxsiyyətdir” (Səməd Vurğun).

Hər bir tarixi şəxsiyyət əməli və gördüyü işlər ilə özündən sonra silinməz izlər qoyub gedir. İlk əsərlərindən başlayaraq Azərbaycan Türk dili, Türk təfəkkürü və Türk qəhrəmanlarını canlı yaşadan Cabbarlı Türklərin yenilməz bahadırlıq və alpərənlik uğurlarını alqışlamış, əsərlərində Turan məfkurəsini canlı tutmuş, bütün bunları Türklərin dil və məfkurə birliyinin qorunub saxlanılmasında görmüşdü. O da digər Türkçülər kimi inanırdı ki, Türklərin dildə birləşməsi bütün Turanın birləşməsi deməkdir. Bu anlamda Cabbarlının dili onun sistemli məfkurəsinin dilidir. Cabbarlı dilinin siyasi-məfkurəvi bir mahiyyəti vardır. Əsərlərinin adlarını belə sırf Türkçə qoyan Cabbarlı Azərbaycan Türkçəsinə yeni-yeni Türkçə sözlər gətirərək onu zənginləşdirmişdi. Cabbarlı öz mənəvi müəllimi Hüseyn Cavidin yolunu tutmuş və onun dilini təhlil edərkən göstərmişdi ki: “Caviddə su kimi duru, almas kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu, islahına çalışılan lisanımızın təkamül özümlü ola biləcəkdir zənnindəyik. Zətən, bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiymətlidir. Bizcə, Cavidin orta bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət (Tofiq Fikrət nəzərdə tutulur-A.M.) və Hamid (Ədülhəqq Hamid-nəzərdə tutulur-A.M.) lisanlarını da meydandan sıxıb çıxaracaqdır”(Bax: Cəfər Cabbarlı, “Ədəbi mübahisələr”, “Zəhmət” qəzeti, 1922, № 133-141). Cabbarlı öz ideya müəllimi Cavid haqqında dediyi bu mülahizələrini öz əməli fəaliyyətində həyata keçirərək Azərbaycan puristlərinin ön sırasında getmişdir. Digər puristlər yüzrlərlə söz yaratsalar da onlardan yalnız az bir hissəsi xalq dilinə keçə

bilmişdisə, Cabbarlının ədəbi dildə işlətdiyi yeni Türk mənşəli sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Cabbarlı Şəmsəddin Sami bəyin, İsmayıl bəy Qasıralının başlatdığı, Əlibəy Hüseynzadə və Hüseyn Cavid tərəfindən davam etdirilən bir dil siyasətinin daşıyıcısı idi. O da Cavid kimi Azərbaycan Türkcəsi ilə Türkiyə Türkcəsinin qaynayıb-qarışmasında, ortaqlıq ədəbi Türkcənin yaradılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Cabbarlının estetik ideali da, obrazlar sistemi də, dili də məhz milli məfkurəyə istiqamətlənmişdi. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulana qədər istedadlı dramaturq, Turan məfkurəsinin təbliğatçısı kimi tanınan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin katibi olmuş Cəfər Cabbarlı Sovet dövrünün basqısı nəticəsində öz dühasını zorlayaraq bir müddət dram yaradıcılığına fasilə vermişsə də sonradan başarılı əsərlər meydana gətirməyə müvəffəq olmuşdu. O, öz sənət dühasının yardımı ilə ədəbiyyatı Sovet ideologiyasının təbliğat çatısından qurtarmağa çalışmış, çox ustalıqla hər zaman və hər cəmiyyətdə keçərli olan ictimai-siyasi və daha çox bəşəri problemləri əks etdirmiş, qəhrəmanlarını güdümlü (senzuralı-A.M.) ədəbiyyatın ruhsuz və simasız kuklları olmaqdan qurtara bilmişdir.

İdeali Türkün birliyi olan Cabbarlı şərəfli Turanın cazibədar gözəlliklərini şeirlərində vəsf edərək bunun gec-tez uğurlu sonuca varacağına inanmış, XX əsrin əvvəllərindən gələcək Turana “Amal Quşu” olan durnalarla öz salamını göndərmişdi:

“Amal quşu Şərqi doğru uçarkən,
Gündoğuşda murad suyu içərkən,
Sabah yeli Altun Dağdan keçərkən,
Turan ellərinə salam söyləyin.

İntizar gözlərdən Xəzər doğuldu,
Həsrət ürəyimiz yanar dağ oldu.
Dillərimiz “Turan” deyə yoruldu,
Turan ellərinə salam söyləyin”.

(Cəfər Cabbarlı, Bax: Turan yolu, Bakı 2006, səh. 34, 35).

Türk birliyi və Turan məfkurəsi düşüncəsini millətin şüuraltına oturtmağa çalışan Cabbarlı ürəyindəki ülvü duyğu və diləklərini Azərbaycanın üç rəngli bayrağına həsr etdiyi “Sevdiyim” və “Azərbaycan bayrağına” şeirlərində Turanın siyasi və coğrafi xəritəsini cızaraq Türklüyün rəmzi olan Göy Bayrağın Turan üzərində dalğalanmasını arzulamış və göstərmişdi ki:

“Yürəyimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin,

O gün olsun bir Göy Bayraq Turan üstə açilsin”.

(Cəfər Cabbarlı, Azərbaycan bayrağına, Bax: Turan yolu, Bakı 2006, səh.33).

Bütün bunları bilən Kommunist Partiyası yetkililəri Cabbarlıya şübhə ilə yanaşmış, bir müddət həbs etmiş, nəhayət çəkdiyi yorğunluğa və iztirablara dözə bilməyən mütəfəkkirin ürəyi dayanmış, 31 dekabr 1934-cü ildə 35 yaşında ürək iflicindən vəfat etmişdir. Hüseyn Cavid Cabbarlının vəfatı münasibətilə “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndə yazdığı başsağlığında göstərmişdi ki: “Cəfər Cabbarlı Azərbaycan səhnəsinin ən parlaq bir yaradıcısı idi. Onun vaxtından əvvəl sönməsi yaxın arxadaşlarını və bütün şura yazıçılarını mütəəssir etməyə bilməz” (Hüseyn Cavid, Başsağlığı, “Ədəbiyyat qəzetəsi”, 1935, sayı 19).

Məmməd Əmin Rəsulzadə də özünün “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində göstərmişdi ki: “Cəfər Cabbarlı gənc yaşlarında, qüvvət və enerji ilə dolu ikən 1934-cü ilin sonunda vəfat etdi. Onu dövlət hesabına dəfn etdilər. Azərbaycan komissarları onun tabutu başında növbəyə durdular və bununla onun kommunist deyilkən, kommunistliyi mənimsədiyini göstərmək istədilər. Kommunist olmadığını göstərən hadisələrdən biri də onun Moskvada toplanan ədiblər qurultayında söylədiyi məşhur nitqidir” (M.Ə.Rəsulzadə, göstərilən əsəri).

Cabbarlının coşqun bir həvəs və enerji ilə yazıb yaratdığı bir zamanda gözlənilmədən vəfat etməsi Azərbaycan ədəbiyyatı və teatrı, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqı üçün böyük bir itki idi.

Ruhu şad olsun! Amin.

Ədəbiyyat göstəricisi

1. Abbas Aslanov, Üzeyr Hacıbəyov – jurnalis, Bakı 1985.
2. Abdulkadir İnan, Çağatay edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cilt, Ankara 1992.
3. Abdulla Abbasov, Sənətkar ömrü, Üzeyr Hacıbəyli, Seçilmiş əsərləri, Bakı 2005.
4. Adile Ayda, Sadri Maqsudi Arsal, Ankara 1991.
5. Ahmed Caferoğlu, Karahanlılar devri Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cild, Ankara 1992.
6. Ahmed Temir, Türk – Moğol İmperatorluğu və davamı, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992.
7. Ahmet Temir, Cengiz Han, Ankara 1989.
8. Ahmet Temir, Yusif Akçura, Ankara 1989.
9. Ahmet Hikmet, Türkçemize dair, “Türk Yurdu” cild V, İstanbul 1927.
10. Ahmet Hikmet, Türk və Macar lisanı hakkında tecrübe, “Türk Yurdu”, cild II, İstanbul, hicri 1341.
11. Ahmet Hikmet, Türk dili ve edebiyatı hakkında düşünceler, “Türk Yurdu”, sayı 12, İstanbul, hicri 1327.
12. Ahmet Hikmet, Milli aruz, “Türk Yurdu”, cild I, İstanbul, hicri 1327.
13. Ahmet Hikmet, Kaya Hanımı, Kayı Hanımı, “Türk Yurdu”, cild IX, İstanbul, hicri 1331.
14. Ahmet Hikmet, Milli terbiye, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuesi, sayı;3, İstanbul, hicri 1334.
15. Ahmet Hikmet, Maşukai-insaniyyet, “Resimli kitap”, № 3, İstanbul, hicri 1324.
16. Aqayev A., Panislamizm, yeqo xarakter i napravleniye, “Kaspi” qəzeti, № 1, Bakı 1900.
17. Akçura Yusif, Türkçülüyn tarihi, İstanbul 1990.
18. Akçura Yusif, 3 haziran Vakayi-Müəssifesi, Orenburq, 1907.
19. Akçura Yusif, Osmanlı devletinin dağılma devri, İstanbul 1940.

20. Akçura Yusif, Üç terzi-siyaset, II baskı, Ankara 1987.
21. Al-Farabi, Filosofskiye traktatı, Alma-Ata 1972.
22. Al-Farabi, Loqiçeskiye traktatı, Alma-Ata 1975.
23. Al-Farabi, Matematiçeskiye traktatı , Alma-Ata 1972.
24. Al-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954.
25. Alföldi Andros, Atilla və Hunlar (Macar dilində), Budapeşt 1941.
26. Alparslan Türkeş, Temel görüşler, İstanbul 1979.
27. Anonim Osmanlı tarihi, Ankara 1973.
28. Atilla Çetin, Büyük Türk hükümdarı Babur, Türk dünyası tarih dergisi, №1, İstanbul 1987.
29. Azərbaycan belgerlerinde ermeni sorunu (1918-1920), Ankara 2001.
30. Azər Turan, Hüseyn Cavid, Bakı 2007.
31. Barboro, Konstantiniye muhasırası, İstanbul 1953.
32. Cahangir Qəhrəmanov, İmadəddin Nəsimi, Əsərləri, I-III cild, Bakı 1973.
33. Cəfər Cəbbarlı, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1974.
34. Cəfər Cəbbarlı, Ədirnə fəthi, Bakı 1996.
35. Cəfər Cəbbarlı, Ədəbi müləhizələr, “Zəhmət” qəzeti, №133-141, Bakı 1922.
36. Cəfər Cəfərov, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1974.
37. De Groot, Die Hunnen, Berlin 1927.
38. Dr.Fethi Tevetəoğlu, Türk Ansiklopedisi, “Çül Baba”, maddəsi, cilt;XVIII
39. Dr. Tevetəoğlu Fethi, Milli şairimize aid hatıralarım, “Kopuz” dergisi, sayı; 10(19), Samsun 1944.
40. Dr. Fethi Tevetəoğlu, Mehmet Emin Yurda Kul, Ankara 1988.
41. Duklas,Bizans tarihi, İstanbul 1956.
42. Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, Bakı 2003.
43. Elman Quliyev, Türkiyə Türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər), Bakı 2003.
44. Eckhard S., Atilla ve Hunlar, İstanbul 1962.

45. Erich Haenisch, Moğolların gizli tarihi, tercümü edeni A.Temir, Türk Tarih Kurumu, II seri, №13, Ankara 1948.

46. Əhməd Ağaoğlu, Üç mədəniyyət, Bakı.

47. Əlişir Nəvayi, Fərhad və Şirin, Bakı 1968.

48. Əlibəy Hüseynzadə, Siyasəti-Fürusət, Bakı 1994.

49. Əli Sultanlı, Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixi, Bakı 1964.

50. Fethi Tevetoglu, Müftüoğlu Ahmed Hikimet, Ankara 1986.

51. Fərhad Ağazadə Şərqli, Həsən bəy Məlikov Zərdabının tərcümeyi-halı, “Kommunist” qəzeti, Bakı 1926.

52. Firudin bəy, Münşəat üs-Səlatin, I cild, İstanbul, hicri 1265-1274.

53. Fr Babinqer, Mehmet II der Eroberer und İtalilen, Beyantion 1951.

54. Faruk Sumer, Oğuzlar, Ankara 1972.

55. Fuad Qasımzadə, Qəm Karvanı yaxud zülmətdə nur, Bakı 1968.

56. Qrenard F., Grandeur et desatense de l’Asii, Paris 1939.

57. Qrenard, Babur, Paris 1930.

58. Qulam Məmmədli, Üzeyr bəy Hacıbəyov 1885-1948, Həyatı və yaradıcılıq səlnaməsi, Bakı 1984.

59. Qumral Sadıqzadə, Son mənzili Xəzər oldu, Bakı 2001.

60. Güveyni, Tarihi-Cihan-guşa, I cild, Belleten XIX, Ankara 1941.

61. Hakkı Süha Çezgin, Mehmed Emin Yurdakul için, “Vatan” qezetesi, yıl;27, sayı;9308, 17 Ocak 1944.

62. Hamdullah Sübhü , Hitabe, “Türk Yurdu” , cild;1, №6, İstanbul, hicri 1341.

63. Hamdullah Sübhü, Başlanğıc, “Türk Yurdu” Cenmiyeti, №1, İstanbul, hicri 1340.

64. Hamdullah Sübhü, Putlar nasıl yıkılır?, “İkdam” qəzeti, Ankara, 7 iyul 1929.

65. Həsən bəy Zərdabi, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1960.
66. Həsən bəy Zərdabi, Seçilmiş məqalələri və məktubları, Bakı 1962.
67. Hüseyn Baykara, Aərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı 1992.
68. Hüsn Cavid, Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı 1971.
69. Hüseyn Cavid, Əsərləri, I cild, Bakı 2005.
70. Hüseyn Cavid, Əsərləri, III cild, Bakı 2005.
71. Hüseyn Cavid Əsərləri, IV cild, Bakı 2005.
72. Hüseyn Cavid, Əsərləri, V cild, Bakı 2005.
73. Hüseyn Cavid, Başsağlığı (Cəfər Cabbarlının ölümü ilə bağlı), "Ədəbiyyat qəzetəsi, sayı;19, Bakı 1935.
74. Hüseyn Namık Orkun, Türkcülüyn tarihi, İstanbul 1944.
75. Hüseyn Tuncer, "Türk Yurdu" üzerine inceleme, Ankara 1990.
76. Xeyrullayev M.M., Mirovozzreniye Farabi i yeqo znaceniye v istorii filosofii, Taşkent 1967.
77. Xoca Sadeddin, Tac-üt-Təvarih (Selimname), II cild, İstanbul, hicri 1279.
78. İbn əl-əsir, Əl-Kamil fit-Tarix, IX cild, Beyrut 1965.
79. İbn Hassul, Təfzil-ül-Ətrak, Belleten XV, Ankara 1940.
80. İbn Hassull, Tadil-ül-Ətrak, Çevireni Ş. Yatkaya, Belleten №13, Ankara 1940.
81. İbrahim Kafesoğlu, Selcuklu tarihi,İstanbul 1972.
82. İbrahim Kafesoğlu,Batı Hunları, Türk dünyası el kitabı, I cild, Ankara 1992.
83. İbrahim Kafesoğlu, İslami Türk devletlerinde kültür ve teşkilat, Türk dünyası el kitabı,I cild, Ankara 1992.
84. İbn İyad, Bədai-üz-Zühur fi Vakayi-üd-Dühur;V cild, İstanbul 1932.
85. İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1973.
86. İzbranniye proizvedeniya mısılteley stran Blijneqo i Sredneqo Vostoka, Moskva 1963.

87. Kasumova S.Y., Azərbaycan V III-VII v.v., Bakı 1985.
88. Kırımı Cafer Seydahmet, Kaspıralı İsmayıl bey, İstanbul 1996.
89. Klavijo, Siyahetname, Ankara 1938.
90. Koymen M.A.Toğrul bey və zamanı, İstanbul 1976.
91. Köprülü Mehmed Fuad, İslam Aniklopedisi, “Babur” maddəsi.
92. Kulizadə Z., Xurifizm i yeqo predstaviteli v Azerbaydjane, Bakı.
93. Kurat Akdes Nimet, Türkiyə və Rusya, Ankara 1990.
94. Köprülü Mehmed Fuat, Mehmed Emin Bey, İstanbul 1914.
95. Köprülü Mehmed Fuat, Türk dili və edebiyatı hakkında araştırmalar, İstanbul 1934.
96. Lütfi Paşa, Təvərix-i Ali Osman, İstanbul, hicri 1341.
97. Mahmud Kaşğari, Divanü-l-lüğat-it-Türk, İstanbul, hicri 1333.
98. Mahmud Kaşğari, Divanü-Lüğat-it-Türk, I cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər, Bakı 2006.
99. Mehmet Aydın, Türklərdə fəlsəfə kultüürünə katkıları, Türk dünyası el kitabı, II cild, Ankara 1992.
100. Mehmedzade Mirza Bala, Azərbaycan misakı-millisi, Türk dünyası araştırmaları, Ankara 1995.
101. Məcid Əfəndiyev, Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi, Bakı 2006.
102. Mehmet Emin Resulzade, Kafkasya Türkləri, İstanbul 1993.
103. Məmməd Əmin, Əsrimizin Səyavusu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı 1991.
104. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Azərbaycan Cumhuriyyəti, Bakı 1990.

105. Mahir Qəribli, Azərbaycanın mühacirətdəki mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə, "Azərbaycan dünyası" dərgisi, №1, Ankara 1999.

106. Mehmet Kaplan, Ziya Gökalpın həyatı və əsərləri haqqında bir kaç söz, Ziya Gökalp, Türkçülüğün əsasları İstanbul 1927.

107. Məlikova M., Bayramov E., Azərbaycan siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi (öçerklər), Bakı 1984.

108. Məmmədli Tərtibət, Danişməndani- Azərbaycan, Bakı 1987.

109. Məhəməd Füzuli, Əsərləri, IV cild, Bakı 2005.

110. Məhəmməd Füzuli, Əsərləri, V cild, Bakı 2005.

111. Məhəmmədəğlı Zehtabi, İran Türklərinin əski tarixi, I cild, Təbriz, hicri 1378, II cild, 1379.

112. Mərçil E., Müslüman Türk devletləri tarixi, İstanbul 1985.

113. Məxdumqulu Fəraqi, Seçilmiş əsərləri, Bakı 2010.

114. Mirzə Bala Məmmədzadə, Milli Azərbaycan hərəkəti, Bakı 1992.

115. Minorski Vladimir Federoviç, Nasionalnaya stixotvereniya Emin Beya, Moskva 1903.

116. Michel le Syrien, Chronique, III cild, Fransızcaya çevirən Chabat, Paris 1905.

117. Moğalların gizli tarixi, Ankara 1989.

118. Moğalların gizli tarixinə görə Cengiz Han, hazırlayan Ahmet Temir, Ankara 1989.

119. Mustafa Uslu, Fatihin ölümü üzərinə, Türk dünyası tarix dergisi, İstanbul 1988.

120. Müftüoğlu Ahmed Hikmet, Çağlayan, Ankara 1990.

121. Müstafa Haqqı Türkəqəbul, Azərbaycan Türk şairi Hüseyn Cavid, Bakı 2002.

122. Müzəffər şükür Məchul, Haqq aşığı-Haqq işığı, Yunus Əmrə, Güldəstə, Bakı 1992.

123. Məsudi, Muruc uz-zəhəb, Paris 1861.

124. Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk edebiyatı tarihi, I cild, İstanbul 1971.
125. Nihal Atsız, Türk tarihinde meseleler, İstanbul 1990.
126. Nizami Cəfərov, Türk xalqları ədəbiyyatı, I cild, Bakı 2006.
127. Nizami Cəfərov, Mehmet Akif Tural, Atatürkün Azərbaycan siyasəti (öz dili ilə), Bakı 2008.
128. Nüzhet Haşım, Milli edebiyata doğru, I cild, İstanbul 1918.
129. Osman Turan, Selcuklular tarihi, Ankara 1965.
130. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi, I-II cild, Ankara 1968.
131. Önder Göçgün, Tanzimat devri Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cild, Ankara 1992.
132. Prof. Gök Alp Türkoğlu, Sedri Maksudi Arsal, "Türküstan" dergisi, yıl;2, sayı;5, Ankara 1989.
133. Prof. Dr. Ercüment Konukman, Topluluktan millete, İstanbul 1989.
134. Prof. Dr. Anıl Çeçen, Türk devletleri, Ankara 2003.
135. Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971.
136. Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz. Peyqamberin hadislerinde Türk varlığı, İstanbul 1989.
137. Rafail Əhmədli. Azərbaycan milli dövlətçilik məfkurəsi – Türkçülük, Müasirlik, İslamçılıq, Bakı 2007.
138. Rafail Əhmədli, Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi, Bakı 2008.
139. Rəvəndi, Rahat üs-südur, London 1921.
140. Rəşidəddin, Cami-ət-təvarix, I cild, Ankara 1960.
141. Rəfik Özdək, Türkün qızıl kitabı, Bakı 1992.
142. Sadık Kemal Tural, İkinci Meşrutiyet döneminde Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cilt, Ankara 1992.
143. Sadri Maksudi, Dillerin inkişaf ve tekamülünde Akademiylərin rolu, "Türk Yurdu", sayı;12, İstanbul, Səptabr 1925.

144. Sevgi Ayvaz Göydəmir, Yunus Əmrənin həyatı və şəxsiyyəti, Yunus Əmrə, Güldəstə, Bakı 1992.

145. Summer B.H., Russia and the Balkans, 1870-1880, Oxford 1937.

146. Şahnəzər Hüseynov, Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü, Bakı 1998.

147. Şərif Aktaş, Cumhuriyet devri Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cild, Ankara 1992.

148. Tarixi-Fəxrəddin Mubərəkşah, London 1927.

149. Tarixi Sultan Mehmet Han, İstanbul, hicri 1328

150. Taymas Abdullah Battal, İki Maksudiler, İstanbul 1959.

151. Temir A., Türk büyükleri dizisi, 124. Ankara 1989.

152. Thomson A., A History of Attila, Oxford 1948.

153. Tevetoğlu Fethi, Milli şairimiz Mehmed Emin Yurdakul, "Kopuz", sayı;5, 15 avqust 1909.

154. Turan yolu, Bakı 2006.

155. Türk dünyası el kitabı, I, II, III cild, ikinci baskı, Ankara 1992.

156. Türk edebiyatı tarihi, İstanbul 1982.

157. Urfalı Mathien, Chronique, fransızcaza çevirən E.Dulanrier, Paris 1858.

158. Üzeyr Hacıbəyli, Seçilmiş Əsərləri, I, II cild Bakı 2005.

159. Yavuz Akpınar, XIX və XX yüzyıllarda Azeri edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cild, Ankara 1992.

160. Yaşar Qarayev, Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzilliklər, Bakı 2002.

161. Yusuf Has Hacıb Balasağunlu, Kutadqu Bilik, Ankara 1959.

162. Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye tarihi, I cild, İstanbul 1983.

163. Yusuf Ziya Ortac, Portreler, İstanbul 1960.

164. Yunus Əmrə, Divan, İstanbul 1990.

165. Yunus Əmrə, Güldəstə, Bakı 1992.

166. Yusif Rüstəmov, Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi, Bakı 2002.

167. Vamberi Çerman, Əmir Temur, Bakı 1991.

168. Vittek P., Fethi-Mübin, İstanbul Enstitüsü dergisi. II, Ankara 1956.

169. Zakir Məmmədov, Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı 1978.

170. Zakir Məmmədov, Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı 1994.

171. Zakir Məmmədov, Bəhmənyarın fəlsəfəsi, Bakı 1983.

172. Ziya Gökalp, Türkçülüyn esasları, İstanbul 1972.

173. Ziya Gökalp, Türkleşmək, İslamlaşmaq, Çağdaşlaşmaq və Doğru yol, İstanbul 1976.

174. Zühal Yüksel, Kırım Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, III cilt, Ankara 1992.

175. Zəki Vəlidi Toğan, Hatıralar, İstanbul 1969.

Qəzet və dərgilər

1. “Ədəbiyyat qəzeti” sayı;19, Bakı 1935.

2. “Əkinçi” qəzeti, №2, Bakı 1875.

3. “Əkinçi” qəzeti №6, Bakı 1876.

4. “Əkinçi” qəzeti №13, Bakı 1876.

5. “Əkinçi” qəzeti №15, Bakı 1877.

6. “Əkinçi” 1875-1877 (tam mətn), Bakı 2005.

7. “Əkinçi”, “Xalq qəzeti” nin nəşri, Bakı 2008.

8. “Həqiqət” qəzeti, №1, Bakı, 25 dekabr 1909.

9. “Həqiqət” qəzeti, №18, Bakı, 24 yanvar 1910

10. “Həyat” qəzeti, №77, Bakı, 9 Aprel 1906.

11. “Həyat” qəzeti, №117, 120, Bakı 1905.

12. “İrşad” qəzeti, №91, Bakı, 17 Aprel 1906.

13. “Jurnal Asiatik”, Yanvar- Mart, Paris 1924.

14. “Kaspi” qəzeti, №1, Bakı 1900.

15. “Kaspi” qəzeti, №137, Bakı 1900.

16. “Kazan müxbiri” qəzeti, №155, Kazan 1906.

17. “Kommunist” qəzeti, Bakı 1926.

18. “Türk edebiyatı” dergisi, Ocak, sayı;183. Ankara 1989.
19. “Türk düşüncesi”, sayı;40, Ankara 1957.
20. “Türküstan” qəzeti, yıl;2, sayı;5, 1989.
21. Tərcüman” qəzeti, 28 dekabr 1908.
22. “Türk Yurdu” dergisi, sayı;1, İstanbul, 24 kasım 1911; sayı;12, sentyabr 1925.
23. “Vatan” qəzetəsi, sayı;9308, 17 ocak 1944.

Aydin Məttət oğlu Qasımlı
Filologiya elmləri namizədi, Dosent

1946-cı ildə Ordubad rayonunun Kələki kəndində anadan olub.1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Şərqşünaslıq fakültəsini bitirib.1971-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar Fondunun (indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) əyani aspiranturasına qəbul olunmuş, 1976-cı ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi, alimlik dərəcəsi almışdır.1980-ci ilə qədər Əlyazmalar Fondunda elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır.1980-

1993-cü illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universitetində) Baş müəllim və dosent vəzifəsində çalışmışdır.

400-ə qədər elmi və elmi-metodiki məqalənin müəllifidir.

“Güney Azərbaycan: Dünən, bu gün, sabah” (Bakı, 2005),

“Dünyanın tacı Türklər” (Bakı, 2006),

“O və Biz” (Bakı, 2009),

“Güney Azərbaycan Türkləri son 100 ildə” (Bakı, 2012),

“Türklər” (Bakı, 2012) ,

“Türkçülər “ (Bakı, 2015) ,

“Türk mədəniyyət tarixinə giriş” (Bakı,2019) adlı əsərləri çap olunmuşdur.

Ailəlidir. Mehrac adlı həyat yoldaşı,Səlcuq və Aytürk adlı iki övladı, Türkay, Altunay,Mehman, Alpərən və Batuxan adlı beş nəvəsi var.

